

SUTJESKA

SUTJESKA

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ŠESNAESTA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA PRVA

URE IVA KI ODBOR

Milinko BUROVIC, Jovan LUKOVIC,
Nikola LJUBI I , Kiril MIHAILOVSKI, Pero MORACA,
Rade PEHA EK, Branko PEROVI , Fabijan TRGO
Milisav PEROVI — odgovorni urednik

SUTJESKA

INICIJATIVNI ODBOR

Čana BABOVI , Peko DAPCEVIC, Milinko UROVIC, Pavle JAKŠI ,
Buro KLABARIN, Bušan KOSTI , Vicko KRSTULOVI , Ivan KUKOC,
Cvijetin MIJATOVIC, Dragi MILENKOVI , Tanasije MLADENOVIC,
Milijan NEORICI , Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIC, Kora POPO-
VIC, Velimir TERZIC, Mijalko TOBOROVIC, Ljubo VUCKOVI

PIŠU UČESNICI

SUTJESKA
ZBORNIK RADOVA
KNJIGA PRVA

VOJNOIZDAVA KI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD 1958

GLAVNI UREDNIK

Milinko UROVI

UREDNICI

Milisav PEROVIC i Radomir PETKOVIC

LIKOVNI PRILOZI

*or e ANDREJEVI -KUN, Ismet MUJEZINOVI , Marijan DETONI,
Branko ŠOTRA, Pivo KARAMATIJEVIC, Franjo MRAZ, Nikolaj
PIRNAT, Oton POSTRUZNIK, Nikola MARTINOSKI*

Naslovna strana i inicijali

BRANKO ŠOTRA

Izbor likovnih priloga

PIVO KARAMATIJEVI

*i koji smo bili u esnici ove nad ovje-
anske herojske borbe, vo ene na
uskom prostoru Crne Gore, Sandžaka
i Tjentišta protiv daleko nadmo njih
njema kih, talijanskih i bugarskih
okupatorskih trupa, nosimo u svojim
srcima likove heroja koji su u toj borbi*

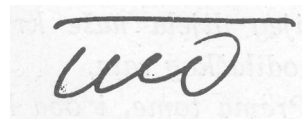
*dali svoje živote. Naše rije i i pera mogu dati samo blijede
fragmente ili uopštenu sliku jednog najvažnijeg i naj-
slavnijeg dijela naše krvave narodne epopeje u toku
Oslobodila kog rata.*

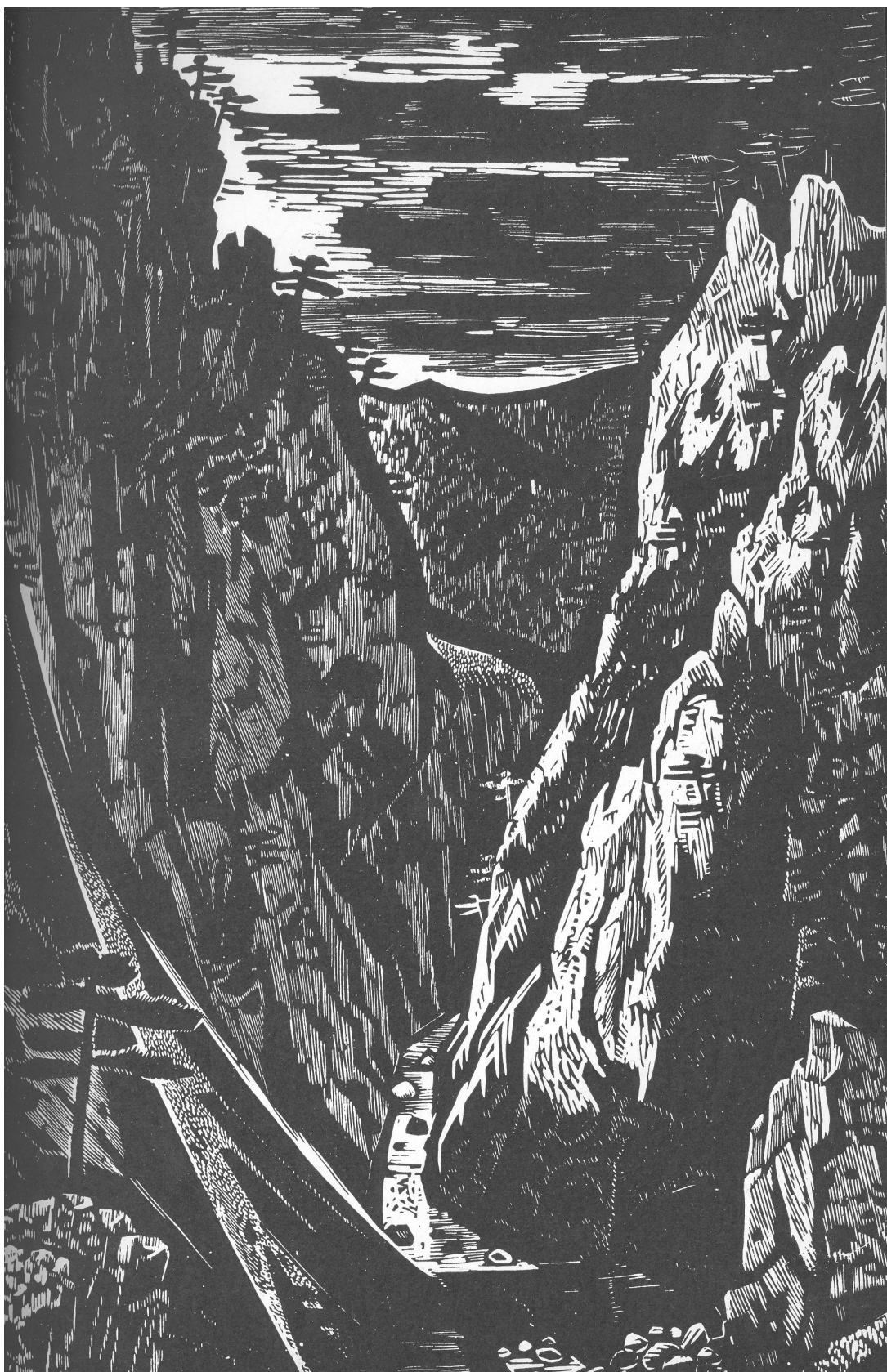
*Prema tome, i ova knjiga samo je jedan mali i
skromni prikaz tih herojskih dana naše Narodnooslobo-
dila ke borbe, a svi preživjeli borci dužni su da opišu
sve najvažnije momente iz te borbe. To je njihova dužnost
ne samo prema palim drugovima, ve i prema sebi, i
prema historiji naše teške etvorogodišnje borbe. Niko od
nas ne bi mogao dati jednu približno vjernu i cjelovitu
sliku te borbe, ali svi preživjeli borci iz svojih sje anja
mogu stvoriti materijale koji e se dopunjavati i obliko-
vati jednu vjernu cjelinu.*

*Naša strategija i taktika u toj borbi, kao i strategija
i taktika neprijatelja, ve su manje-više poznate, ali*

mnogi i mnogi tragi ni i herojski momenti iz te borbe malo su poznati našim narodima. A baš to je najvažnije za naša sadašnja i buduća pokoljenja, jer ona treba da se napajaju vrlinama mladića i djevojaka koji su se gladni, slabo odjeveni i do smrti iznureni borili i umirali herojskom smrću, sa vjerom da time doprinose ljepšem i sretnijem životu novih pokoljenja.

Kako će se današnje i buduća generacije najbolje odužiti onima koji danas leže u grobu na Tjentištu i brdima u okolini? One se mogu odužiti samo time što će uvijek misliti na njih i cijeniti žrtve koje su dale da bi sadašnja i buduća pokoljenja bila sretnija, što će cijeniti i uvati velike tekovine naše narodne Revolucije, što će gajiti one ideale za koje su pale stotine hiljada boraca Narodnooslobodilačke borbe, što će produžiti upornu borbu za ostvarenje socijalizma, što će uvati i gajiti najveću tekovinu te naše borbe — bratstvo i jedinstvo naših naroda.

A handwritten signature in black ink, consisting of a horizontal line above a stylized, cursive script that appears to be the initials 'UO'.

Branko Šotra: KANJON SUTJESKE (drvorez)

BITKA NA SUTJESCI¹

Bitka na Sutjesci bila je najpresudniji događaj Narodnooslobodilačkog rata. Ona se odigrala posle dve godine našeg rata i revolucije, kada je Narodnooslobodilačka vojska već bila vrsto stala na svoje noge, kad je, posle slavne bitke na Neretvi, bila potpuno dorasla da se ponovo uhvati u koštac sa odabranim okupatorskim divizijama na jugoslovenskom ratištu.

Krajem 1942 i početkom 1943 godine, posle poraza nemačkih snaga kod Staljingrada i posle uspešne anglo-američke ofanzive u Africi, strategiska inicijativa prešla je u ruke anti-hitlerovske koalicije. Otkriveno je i preokret u daljem vođenju rata, nemačka Vrhovna komanda morala je preduzeti nove mere za odbranu »evropske tvrđave«, naročito na jugoistoku, na Balkanu, gde je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije predstavljala značajan vojno-politički faktor, te je mogla imati veliki uticaj na operacije u slučaju anglo-američkog iskrcavanja u Grčkoj ili na Jadranu. Zato je Hitler još u novembru

¹ Ova bitka obuhvata tridesetodnevna borbena dejstva na velikom prostoru Crne Gore, severoistočne Hercegovine i jugoistočne Bosne. Ali, pošto su se presudni događaji odigrali u dolini Sutjeske i na Zelengori, može se uzeti naziv *Bitka na Sutjesci*. Neprijateljska komanda je ova dejstva nazvala operacijom »Svare«, a kod nas su poznata i pod imenom *Peta neprijateljska ofanziva*.

1942 odlučio da uništi »Titovu državu« i njenu vojsku. U tom cilju trebalo je u prvoj polovini 1943. godine, udruženim nemačko-italijanskim snagama i svim raspoloživim kvislinškim formacijama na jugoslovenskom ratištu, preduzeti odlučujuću ofanzivnu operaciju. Nemci su težili da i protiv naše vojske primene svoju omiljenu, dobro poznatu operativno-strategijsku koncepciju »okružiti i uništiti«. Ta ideja okruženja i uništenja Narodnooslobodilačke vojske dobila je, u strategiskom smislu, svoje puno otkrivenje u poznatim ofanzivnim operacijama »Vajs 1«, »Vajs 2« i »Svare«, koje su naizmenično trajale skoro celu prvu polovinu 1943. godine — poznate pod imenom *etvrta i Peta neprijateljska ofanziva*.

Posle tromesečnih borbi u Bosanskoj Krajini, Lici, Korčunju, Baniji, i posle istorijske Bitke na Neretvi, namera nemačke Vrhovne komande o uništenju Narodnooslobodilačke vojske u »Titovoj državi« nije se ostvarila.

NEMACKI OPERACISKI PLAN

Prodor Glavne operativne grupe, posle Bitke na Neretvi (u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi) i bitke na Drini, u Crnu Goru i Sandžaku i njena dalja orijentacija ka jugoistoku, prema glavnim balkanskim komunikacijama Beograd — Solun i Beograd — Sofija, tj. u pozadini potencijalnog grčkog fronta, ozbiljno su zabrinuli nemačku Vrhovnu komandu. Zbog toga je ona odlučila da produži ofanzivne operacije radi uništenja naše Glavne operativne grupe na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine. U operacijskom planu za Petu ofanzivu (»Svare«), osnovna ideja nemačke Komande Jugoistoka bila je: sa kružne operacijske osnovice Mostar — Trebinje — Nikšić — Podgorica — Andrijevica — Berane — Pljevlja — Goražde — Kalinovik najpre okružiti Glavnu operativnu grupu u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, a zatim, koncentričnim nastupanjem, pretvoriti operativno okruženje u taktičko stezanje radi njenog potpunog uništenja na prostoru između Pive, Tare i Durmitora.²

² Planiraju i ovu operaciju, nemačka Vrhovna komanda je predviđela razoružanje etnika, jer je pretpostavljala da bi etničke jedinice stale na stranu saveznika u slučaju njihovog iskrcavanja na Balkan.

Izvanredno težak položaj Glavne operativne grupe u Crnoj Gori i Sandžaku — krajnje nepovoljan brojni odnos snaga (oko 115.000 : 18.000), veoma sku en i nepogodan prostor za manevrovanje i organizovanje odbrane — pružao je neprijatelju veoma povoljne izgleda za potpuno ostvarenje njegove namere. Pou ena iskustvom iz prethodne ofanzive, nema ka komanda je, skoro itavu prvu polovinu maja, u najve oj tajnosti vršila svestrane organizacione i materijalne pripreme i osposobljavala svoje divizije za vo enje operacija na brdsko-planinskom zemljištu.

Prema osnovnoj zamisli nema kog operaciskog plana trebalo je prvo spre iti prodor naših glavnih snaga u Srbiju, zatim brzo zatvoriti obru oko njih i, nanose i glavni udar sa istoka, sužavati taj obru sve do njihovog kona nog uništenja u uglu izme u Pive i Tare. Za izvršenje ove zamisli, komandant nema kih trupa u Hrvatskoj general Liters,³ imao je slede e snage: 118 lova ku diviziju (još u preformiranju, te stoga samo do 60% spremnu za upotrebu), SS diviziju »Princ Eugen«, 1-vu brdsku diviziju, nepotpunu 369 pešadisku diviziju, ojaani 724 pešadiski puk, puk »Brandenburg« i 569 motorizovani pionirski bataljon.

U ovoj bici su u estvovala i slede e okupatorske snage: 61 i 63 bugarski pešadiski puk (za osiguranje) i italijanske divizije »Taurinense«, »Ferara« i glavnina divizije »Venecija«. Osim toga, za podršku je bila angažovana neprijateljska avijacija sa aerodroma u Sarajevu, Mostaru i Podgorici.

Da bi ostvarili iznena enje, Nemci su, u najve oj tajnosti ovako grupisali svoje snage: jedan puk 369 divizije zano io je 14 maja uve e u Fo i, Ustikolini i Goraždu, dok su njeni ostali delovi pristizali (63 i 61 bugarski puk, koji su se nalazili kod Mokre Gore i Vardišta, bili su privremeno stavljeni pod komandu ove divizije); 118 lova ka divizija: 750 puk u Fo i, 738 puk u Konjicu i ostali delovi. severno od Trnova; 4 domobranska lova ka brigada (u operativnom pogledu pot injena 118 diviziji) bila je u pokretu od Vrela Bosne ka Fo i; SS divizija

³ General Liters bio je odre en za glavnokomanduju eg svih neprijateljskih snaga u etvrtoj (u Bici na Neretvi) i Petoj ofanzivi (u Bici na Sutjesci).

»Princ Eugen« od Ljubuškog do Širokog Brijega; 1-va brdska divizija — 98 puk kod Mojkovca i 99 puk kod Kolašina; puk »Brandenburg« u Andrijevici; oja ani 724 puk (104 divizije) kod Prijepolja i Brodareva.

Italijanske divizije su još od ranije bile ovako raspore-ene: »Taurinense« u rejonu Pljevlja — Prijepolje; »Ferara« u rejonu Nikši — Danilovgrad; »Venecija« na prostoriji Be-rane — Bijelo Polje — Kolašin; trupe Podgori kog garnizona na prostoru Podgorica — Spuž. Neke od njih su samo delimi no u estvovale u prvoj fazi ofanzive.

Pored ovih snaga, u primorskom pojasu, od albanske gra-nice do donjeg toka Neretve, nalazile su se ove italijanske divi-zije: »Emilija« u Boki Kotorskoj; »Peru a« na prostoru Vilusi — Bile a — Trebinje; »Mur e« oko Dubrovnika i »Marke« u donjem toku Neretve, od Mostara do Metkovi a.⁴ Tako su Nemci, pored etiri nema ke i tri italijanske divizije, jedne nema ko-bugarske borbene grupe ja ine divizije, jedne domo-branske brigade, jednog nema kog puka za specijalnu upotrebu i jednog motorizovanog pionirskog bataljona u prvoj liniji, imali i 117 diviziju u rejonu Sarajeva i 373 diviziju u dolini Neretve.

PLAN VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ⁵

Pošto je u to vreme Glavna operativna grupa, u skladu s planom Vrhovnog štaba, bila orijentisana ka Kosovu, Meto-hiji i Toplici, iznenadni po etak neprijateljske ofanzive zatekao je naše snage u slede em rasporedu:

⁴ Kako ove italijanske snage nisu bile pot injene nema koj ko-mandi, to Nemci od njihovog u eš a, naro ito u prvoj fazi operacija, nisu imali neke ve e koristi. One su stupile u akciju sa zakašnjenjem, zbog poznatog nema ko-italijanskog antagonizma koji je dolazio, ukoliko se bližio kraj ratu, sve više do izražaja. Musolini je tek 22 maja naredio guverneru Crne Gore Pirciju Broliju da italijanske divizije u estvuju u operacijama, da se Italija ne bi izložila opasnostima koje bi pret-stavljalo ustani ko podru je u vreme eventualnog iskrcavanja anglo-ameri kih trupa u Gr koj. U tom cilju su general Liters i guverner Pircio Brolu krajem maja stvorili plan o zajedni kim operacijama, i to samo za prvu fazu, tj. u slu aju prodora partizana ka jugoistoku, no, kao što je poznato, italijanske jedinice u estvovale su u operacijama zajedno sa nema kim snagama sve do kraja ofanzive.

⁵ U periodu etvrte i Pete neprijateljske ofanzive, organizacija Vrhovnog štaba NOV i POJ bila je slede a: (vidi str. 8 i 9).

— *jedinice Prve proleterske divizije*: Prva proleterska brigada zapadno od Bijelog Polja; Treća krajiška severno od Mojkovca, na desnoj obali potoka Lepešnice i levoj obali Ravne Rijeke do Bijelog Polja; Treća sandžaka na komunikaciji Pljevića — Prijepolje, u rejonu Mihajlovića — Jabuka; Treća dalmatinska zapadno od Pljevalja, oko Vukovca i Završica;

— *jedinice Druge proleterske divizije*: četvrta proleterska (crnogorska) brigada orijentisana zapadno od Kolašina, ka D. Morača; Sedma krajiška, iz rejona G. i D. Lipova, držala je jugoistočne padine Sinjajevine; Druga dalmatinska bila je istočno od Šavnika, oko Boana i Bara (Druga proleterska brigada je već bila ušla u sastav Drinske operativne grupe, izuzev dva bataljona koji su sa Lipove Ravnice zatvarali pravac od Nikšića);

— *Treća udarna divizija* na prostoru od Pivske Župe do Nikšića: Deseta hercegovačka brigada zatvarala je pravce Avtovac — emerno i Avtovac — Goransko, Peta crnogorska pravac Nikšić — Savnik, a Prva dalmatinska pravac Nikšić — Pivska Župa (preko Javorka);

— *Udarne grupe bataljona* (tri bataljona) iz sastava četvrte i Pete crnogorske brigade prodirala je ka Bihaću;

— *Sedma banjska divizija* (Sedma, Osmo i Šesnaesta brigada) bila je na maršu od Zavidovića (sa Sutješke) ka Pljevljima;

— *Drinska operativna grupa* osiguravala je Glavnu operativnu grupu sa pravca Drine, od Foča:⁶ Druga proleterska brigada (bez 2 bataljona) na Crnom Vrh i Srećan Polju, Šesta istočno bosanska južno od Goražda i Majevića ka na Istarsu i Kruševici, kod Ustikoline.

Centralna bolnica: u selima Čelebići, Završica, Kolijevci, Slatinići, manjim delom, oko Srećan Polja.

U to vreme su naše snage već bile otpočetno ofanzivna dejstva kod Kolašina, prema istoku. Tu su se sudarile sa 1 brdskom nemačkom divizijom, koja je dolazila sa istoka, tako da obostrana dejstva u dolini Tare i Lima imaju karakter žestokih susretnih borbi, koje su se po nas nepovoljno razvijale.

⁶ Nemci su već 5 maja deblokirali italijansku posadu u Foča i u ovu zaposeli svojim snagama (trupe 369 legionarske divizije).

Zbog slabe obaveštajne i izviška službe, Vrhovni štab je tek 18. maja uoio opasnost koja pretila Glavnoj operativnoj grupi od brižljivo pripremljene neprijateljske ofanzive. Ta opasnost je bila utoliko veća što se Glavna operativna grupa, sa ogromnim brojem ranjenika i bolesnika, nije mogla probiti u Srbiju, kako je to bilo ranije predviđeno. Zato je vrhovni komandant Tito doneo odluku da težište operacija prenese sa jugoistoka na severozapad, tj. da se celokupnim snagama što

VRHOVNI

OPERATIVNI OTSEK	OBAVEŠTAJNI OTSEK	EKONOMSKI OTSEK	VOJNOSUDSKI OTSEK
<p>a) <i>Sekcija</i> za pripremu i izvođenje operacija</p> <p>b) <i>Sekcija</i> za organizaciju, formaciju i mobilizaciju vojske</p> <p>c) <i>Sekcija</i> za nastavu i obuku</p>	<p>a) <i>Sekcija</i> za obaveštavanje (prikupljanje podataka) o neprijatelju na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji</p> <p>b) <i>Sekcija</i> za kontrašpijunažu na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji</p>	<p>a) <i>Sekcija</i> za naoružanje i ubojnu opremu</p> <p>b) <i>Sekcija</i> za ishranu i dotur hrane</p> <p>c) <i>Sekcija</i> za odeću i obućnu opremu</p>	<p>Zadatak:</p> <p>Stara se o organizaciji pravosuđa u vojsci. Vodi istragu po krivičnim delima i, na osnovi dostavljenog istražnog materijala, donosi presude.</p> <p>Održava vezu sa Ob. otkom i Komisijom za borbu protiv pete kolone.</p>

NAPOMENA: Na delu oteka nalazi se šef oteka, koji je odgovoran za rent odgovoran svome šefu oteka.

Prema ranijoj odluci Centralnog komiteta KPJ, u Vrhovnom štabu je, jeva naše zemlje. Od njih su, kao u esnici na raznim dužnostima, u Bici na va evi, Sava Orovi, Sreten Zujovi, Milovan Dilas, Rade Hamovi i Vlada Dužnost odsutnog na elnika Vrhovnog štaba vršio je Velimir Terzi, a (Rano prema originalu, koji se nalazi u Arhivu Vojnog istoriskog insti-

pre probije u isto nu Bosnu i izbegne uništenje. I spasavanje ranjenika i bolesnika moralo je uticati na donošenje odluke. Taj veliki politiki i operativni problem imao je ogromnog uticaja i u novostvorenoj situaciji. Iako je kasnije evoluirala prema razvoju situacije, ideja o proboju Glavne operativne grupe u isto nu Bosnu nije se bitno izmenila. Ona se, u suštini, može ovako formulisati: oslanjaju i se na planinske masive Durmitora, Vojnika, Golije i Magli a i na reke Pivu, Taru i

STAB

POZADINSKI OTSEK	TEHNIČKI OTSEK	SANITETSKI OTSEK	KOMISIJA ZA BORBUPROTIV PETOKOLONAŠA
<p><i>Zadatak:</i></p> <p>Organizuje komande područja i komande mesta i vodi nadzor i kontrolu nad njihovim radom.</p> <p>U svom radu upravlja se po naredbi VŠ od septembra 1942 g.</p>	<p><i>SEKCIJE:</i></p> <p>a) <i>Građevinska</i> (za građenje puteva, vojnih objekata i naselja)</p> <p>b) <i>Poštansko-telefonska</i> (za održavanje i izgrađivanje telefonskih linija)</p> <p>c) <i>Saobraćajna</i> (za organizaciju tranzitnog i lokalnog saobraćaja na oslobođenoj teritoriji)</p> <p>d) <i>Industrijska</i> (za organizaciju i nadzor nad pilanama, mlinovima, fabrikama kože itd.)</p>	<p>a) <i>Referent</i> za sanitet operativne vojske</p> <p>b) <i>Referent</i> za bolnice</p> <p>c) <i>Referent</i> za epidemiologiju (zarazne bolnice)</p> <p>d) <i>Referent</i> za apotekarstvo</p>	<p><i>Zadatak:</i></p> <p>Vodi borbu protiv pete kolone i narodnih neprijatelja svih vrsta.</p> <p>Održava tesnu vezu sa Ob. otkom i Vojnosudskim otkom.</p>

rad u svome otketu. Svakom sekcijom u otketu rukovodi jedno lice, kao referent pored Vrhovnog komandanta druga Tita, bilo još 19 rukovodilaca iz raznih krajevskih bili: Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović, Peko Dapčević, Sava Kovačević.

njegov pomoćnik bio je Pavle Ilić (tuta JNA).

Drinu, naše snage, grupisane između otocišta i Pive, izvršile proboj iz okruženja na otseku Foča—Sutjeska—Maglić, zatim se energično produžiti operacije na severozapad, ka dolini Save; istovremeno, deo snaga treba se orijentisati na neprijateljske komunikacije Sarajevo—Brod i Sarajevo—Mostar. U tom cilju je posle 19 maja izvršeno pregrupisavanje naših snaga za proboj iz okruženja.

Bitka na Sutjesci, koja je trajala od 15 maja do 15 juna, može se podeliti u pet faza. *Prva faza* obuhvata obostrana borbena dejstva od 15 do 20 maja. Neprijatelj je težio da spreči prodor naših snaga na istok i jugoistok i da otpone operativno okruženje, dok su naše snage nastojale da, u duhu ranijeg plana, prodru u Srbiju. Težište ovih dejstava bilo je u dolini Morana, Lima i Tare, gde su se u to vreme već nalazile naše glavne snage (Prva, Druga i Treća divizija). *Druga faza* obuhvata borbu od 21 do 27 maja, posle odluke Vrhovnog štaba o povratku Glavne operativne grupe u Bosnu. Dok su naše snage na sektoru Foča pokušavale da se probiju preko Drine u istom pravcu Bosnu, neprijatelj je nastavljao sužavanje obrubna. *Treća faza* obuhvata obostrana dejstva od 27 maja do 3 juna, tj. dejstva posle odluke Vrhovnog štaba o probou preko Sutješke. Naše snage su izbile na Sutješku, a neprijatelj je operativno okruženje pretvorio u taktičko stezanje. *četvrta faza* obuhvata dejstva od 4 do 9 juna, tj. izbijanje glavne Glavne operativne grupe na Zelengoru, odnosno zbijanje naših snaga na najuži prostor — onaj između otocišta i Pive, Sutješke i Zelengore. *U petoj fazi*, od 10 do 15 juna, naše snage su se sa Zelengore probile na Jahorinu, a neprijatelj je na Sutjesci potpuno okružio i razbio Treću diviziju.

Postavlja se pitanje: kakve su bile naše operativne mogućnosti za vođenje jedne tako velike operacije, protiv toliko nadmoćnog neprijatelja, pre nego što se ova sudbonosna bitka rasplamsala od Lima i Tare, na istoku, do Jahorine i Zelengore, na zapadu? Te mogućnosti, svakako, nisu bile velike, naročito zbog prednosti koju je neprijatelj stekao iznenadnim protivofanzivom. Naše teškoće su bile potencirane i gubitkom znatnog vremena u otkivanju najavljenog dolaska engleske vojne

misije. Zato je i duže zadržavanje Vrhovnog štaba na Crnom Jezeru pod Durmitorom bilo povezano sa ekivanjem toga dolaska, iako je, u vezi sa donesenim odlukama, operativna situacija tih dana nalagala da se Vrhovni štab pomeri bliže severozapadu. Ali, za sve vreme operacije, najveći i problem predstavljali su ranjenici — njihovo spasavanje od uništenja. Razumljivo je da se Glavna operativna grupa mogla probiti masiranim snagama, na bilo kojem delu neprijateljskog operativnog obrub, pa i kasnije, u junu — samo bez ranjenika. Na tako nešto nije se ni pomišljalo u Vrhovnom štabu. Na sva planiranja, sve direktive i zapovesti koje su tokom itave operacije izdavane iz Vrhovnog štaba, i na celokupno rukovođenje Bitkom na Sutjesci od strane Vrhovnog komandanta, posebno je uticao problem spasavanja ranjenika.

Posle danonočnih tromesečnih borbi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, tj. posle bitaka na Neretvi i na Drini, jedinice Glavne operativne grupe bile su premorene, proređene, bez hrane i municije, i opterećene ogromnim brojem ranjenika i bolesnika. Vrhovni štab je uvideo potrebu da im — posle izbijanja naših prethodnica na Lim i gornji tok Tare — treba dati kraći odmor, reorganizovati ih i popuniti, i stvoriti sigurnu operacijsku osnovicu u Crnoj Gori i Sandžaku da bi se odatle otisnule u ofanzivu prema Kosmetu i Toplici. Međutim, ova neprijateljska ofanziva zatekla nas je na prostoriji koja je svojim stvorom i oblikom (planine Durmitor, Vojnik, Magli), naročito ispresecanošću, znatno sputavala slobodu našeg manevrovanja, a omogućavala neprijatelju (koji je imao bolju organizaciju i formaciju jedinica, opremu i naoružanje prilagođenu planinskom zemljištu) da brže i lakše zatvori obrub oko naših snaga. Neprijatelj je imao te prednosti, ali je naša revolucionarna vojska imala druge prednosti: iskustvo, snalažljivost, upornost, inicijativu, bezgranično poverenje u Vrhovnog komandanta i Komunističku partiju, onaj borbeni moral koji je u ovoj bici, kao i u ranijim, imao odlučujuću ulogu.

Tako smo bili prinuđeni, protivno na elima naše ratne vestine, protivno strategiji naše Revolucije, da prihvatimo odluku u bitku pod krajnje nepovoljnim uslovima za nas, bitku

koju niko od nas nije želeo u takvim okolnostima. Ali, uzvišeni ciljevi i interesi naše Revolucije, iznad svega briga za oveka, borba za spas ranjenika, kao najviši moralni zakon, imperativno su nalagali da se prihvati i povede bitka na Sutjesci i pdd takvim nepovoljnim uslovima.

TOK OPERACIJA

PRVA FAZA (15—20 MAJ): POKUŠAJ PRODORA PREMA ISTOKU — PO ETAK OKRUŽENJA

Pošto je nema ka komanda upo etku obratila glavnu pažnju na dolinu Lima i gornjeg toka Tare (gde su ve bile izbile Prva i Druga proleterska divizija), ona je 1-vu brdsku diviziju (ija se glavnina ve 14 maja nalazila na sektoru Andrijevića—Berane—Murina) brzo orijentisala na sektor Bijelo Polje—Mojkovac—Kolašin. Na desnom krilu 1-ve brdske divizije, južno od Prijepolja, nastupao je 724 nema ki puk 104 lova ke divizije, a na njenom levom krilu, u rejonu Andrijevice, puk »Brandenburg«. Nema kim snagama u dolini Lima priklju ili su se: 3 alpiski puk divizije »Taurinense«, radi napada iz Pljevalja i Prijepolja prema Jabuci, i tri bataljona divizije »Venecija«, radi napada sa linije Bijelo Polje—Ribarevina u pravcu Šahovi a i Slepa Mosta.

»Vide i opasan razvoj opšte situacije u Hercegovini i Crnoj Gori«, komandant Jugoistoka (general Ler) naredio je glavnokomanduju em generalu Literu da ofanziva po ne 15 maja. U duhu te zapovesti, napad 1-ve brdske divizije usledio je u asu kad je Vrhovni štab planirao zauzimanje Mojkovca i Kolašina, prema kojima su ve bile prikupljene jedinice Prve i Druge proleterske divizije. U toku borbi 15, 16 i 17 maja na ovom otseku neprijatelj je ovladao linijom Mateševo — Kolašin — Mojkovac i potisnuo jedinice Druge proleterske divizije zapadno od Tare, prema Sinjajevini. I na frontu Prve proleterske divizije (na pravcu Bijelo Polje — Šahovi i) severno krilo 1-ve brdske divizije uspelo je da ovlada linijom Cerovo — Burenj.

Smatraju i da se radi o ja im neprijateljskim ispadima (a ne o ofanzivi), Vrhovni štab je ostao pri ranijoj odluci o

prodor na istok i naredio Drugoj diviziji da napadne Kolašin i Mojkovac a Prvoj diviziji, koja je bila sa svojim glavnim snagama na komunikacijama: Bijelo Polje—Brodarevo i Pljevlja prije polje, da, u cilju sadejstva, preduzme ofanzivna dejstva prema komunikaciji Mojkovac — Slepa Most — Ribarevina. Me utim, usled poja ane aktivnosti obe grupe 1-ve brdske divizije iz doline Tare i Lima prema zapadu, Prva i Druga divizija nisu uspele da ostvare postavljene zadatke, ve su se 18/19 maja, pod pritiskom nadmo njih neprijateljskih snaga, povukle više na zapad, i to Druga divizija na Sinjajevinu, a Prva divizija na liniju Vaškovo—Kovren, zatvaraju i tako pravce prema Šavniku, Žabljaku i ur evi a Tari.

Istovremeno s napadom 1-ve brdske divizije u dolini Tare i Lima, 15 maja su i trupe 369 legionarske divizije napale položaje Drinske operativne grupe na fo anskom sektoru. Pošto je, posle dvodnevni borbi, ovladala Metaljkom i potisnula naše snage na levu obalu eotine, 369 divizija je zauzela Boljani e i na komunikaciji ajni e — Pljevlja kod s. Gotovuša spojila se sa divizijom »Taurinense«. Da bi spre io dalje nadiranje 369 divizije i zaštitio pravac Pljevlja —• ur evi a Tara, Vrhovni štab je 17 maja hitno uputio Sedmu banisku diviziju u rejon Potpe e—Mao e—Mataruge, s tim da zaštititi i pozadinu Prve divizije koja je bila orijentisana prema istoku.

Nešto kasnije (oko 19 maja), sa zapada, 118 lova ka divizija krenula je u nastupanje ka donjem toku Tare i Pive: grupa »Anaker«⁷ (738 lova ki puk i delovi 668 artiljeriskog puka) sa gornjeg toka Neretve ka donjem toku Sutješke i Pive (tj. ka trouglu Tjentište — Š epan Polje — Mratinje), a grupa »Gertler« (750 lova ki puk i delovi 668 artiljeriskog puka) i 4 lova ka domobranska brigada sa fo anskog mostobrana, obema obalama Drine, prema Š epan Polju i, delom snaga, prema elebi u. Ove neprijateljske snage uspele su da

⁷ U cilju uspešnog izvršenja postavljenih zadataka i lakšeg rukovo enja, nema ka komanda redovno je praktikovala da u toku jedne operacije privremeno formira pojedine borbene grupe (od raznorodnih .ledinica, bilo u sastavu divizije "ili van njenog sastava), daju i im naziv Prema prezimenu komandanata koji njima rukovode.

do 20 maja odbace delove Druge proleterske brigade sa Crnog Vrh. Nastupaju i iz južne Hercegovine u tri kolone, SS divizija »Princ Eugen« stupila je u borbu sa zakašnjenjem,⁸ zbog nesporazuma sa Italijanima kroz koju je zonu morala proći i da bi, po predviđenom planu, u estvovala u operaciji. Tako je do 20 maja prodiranje neprijatelja izgledalo ovako: 1-va brdska divizija izšla je na liniju Kolašin—Mojkovac—Prošćenje—Sahovići—planina Lisa; delovi divizije »Venecija« nalazili su se u zahvatu komunikacije .Bijelo Polje — Brodarevo, držice i okolna sela; grupa »Ludviger« (724 pešadiski puk, 61 bugarski pešadiski puk i divizijski delovi 104 divizije sa štabom divizije) bila je u pokretu ka Kamenj Gori; delovi divizije »Taurinense« istaknuti su jugozapadno i jugoistočno od Pljevalja; 369 legionarska divizija izšla je na frontu na sektoru Bjeloševina — Brvenica — Gotovuša; 4 domobranska brigada bila je na pravcu Dragošćava—Podgaj—Potpeće; grupa »Gertler« nalazila se na Crnom Vrh; grupa »Anaker« izšla je na liniju Čemerno—Sutješka—Tjentište—Curevo; SS divizija »Princ Eugen« nalazila se na liniji Gacko—Avtovac—Plana—Nikšići; puk »Brandenburg«, sa delovima divizije »Venecija« i grupom bataljona crnih košulja, bio je na sektoru Podgorica—Bijelošće—Mateševo.

Dok su Prva i Druga proleterska divizija vodile petodnevne teške borbe u dolini Lima i Tare, dotle je na frontu Treće udarne divizije (koja je uglavnom bila orijentisana prema Nikšiću) vladalo zatišje posle uspešne i iznenadne diverzije koju je jedna grupa bataljona četvrte i Pete brigade izvela, 16 maja, kod Bijelca, na putu Podgorica—Mateševo, gde su razbijene jake italijanske snage. Ozbiljno zabrinuta zbog ove diverzije, glavna italijanska komanda u Crnoj Gori hitno je uputila iz Mostara prema Nikšiću četiri bataljona divizije »Marke«. Ova diverzija zbunila je i nemačku komandu. Naime, ona je došla do pogrešnog zaključka da je Glavna operativna grupa odustala od prodora u Srbiju i »prenela težište

⁸ Zakašnjenje je došlo i otuda što Nemci nisu hteli da uđu u italijansku okupacionu zonu pre početka ofanzive (15 maj) jer su, pored ostalog, hteli da iznenade i razoružaju etnike koje su Italijani uporno štitali.

na jug, u prostor Podgorice« i »da su snage od oko jedne i po divizije zadržane u dolini Lima verovatno radi osiguranja boka glavnih snaga koje prodiru na jug«. Zbog toga je nema ki komandant Jugoistoka, general Ler, 19 maja, odmah posle dolaska trupa SS divizije »Princ Eugen« u Nikši , preko Danilovgrada uputio u Podgoricu motorizovani odred »Smit-huber« (oja an tenkovima), bez obzira na to što je ve ranije bio upu en puk »Brandenburg«. Pored toga je i glavnokomanduju i general Liters, zbog tobožnjeg prodora naših snaga izme u Mateševa i Podgorice u Albaniju, naredio 1-voj brdskoj diviziji da izvu e grupu »Remolt« iz borbe i hitno je uputi u rejon Mateševa, a komandantu SS divizije »Princ Eugen« — da svoju desnu kolonu orijentiše ka Nikši u i upotrebi je, dalje (ako ustreba), ka Podgorici. Tako je krajem maja u rejonu Podgorica—Mateševo bilo grupisano nekoliko nema kih i italijanskih pukova, u o ekivanju prodora naših glavnih snaga prema Albaniji. Time su bile znatno oslabljene nema ke snage u dolini Lima i Tare, ali je, s druge strane, zbog toga bilo olakšano brzo prebacivanje Prve proleterske divizije na fo anski sektor.

U ovo vreme su, preko Glavnog štaba Hrvatske, vo eni pregovori sa engleskom Komandom Bliskog Istoka o dolasku jedne vojne misije u Vrhovni štab. Najzad, 18 maja, Vrhovni komandant NOV i POJ dao je saglasnost za dolazak jedne takve misije. Na njen dolazak se ekalo deset dana, sve do 28 maja, kada se pet lanova misije padobranima spustilo na Negobu ko Polje kod Zabljaka. Tada, u jeku neprijateljske ofanzive, nužno je bilo uskladiti naše operacije (naro ito Prve i Druge divizije) da bi se sa ekala i prihvatila engleska vojna misija. U tome je izgubljeno dragoceno vreme. To je imalo znatnog uticaja na dalji tok operacija, naro ito posle 28 maja.

Budno prate i razvoj situacije na svima pravcima neprijateljskog nadiranja, prou avaju i obaveštajno-izvi a ke podatke,⁹ Vrhovni komandant je 18 maja došao do uverenja da je preduzeta velika neprijateljska ofanziva protiv Glavne ope-

⁹ Komandant Prve proleterske divizije, u depeši od 17 maja, izveštio je Vrhovni štab o tome da »neprijateljska akcija ima karakter ofanzive«.

rativne grupe, da je operativno okruženje ve otpo elo i da neprijateljska komanda uporno nastoji da snažnim i naizmeni nim napadima jakih snaga spre i naš prodor ka jugoistoku. Ve je bilo skoro ovidno da neprijatelj, koncentri nim nastupanjem ka trouglu Durmitor — Magli — Šepan Polje i naglim sužavanjem obru a, želi da zbijе naše snage na ovom prostoru i da ih tu uništi.¹⁰ On je zato ubrzano približavao unutrašnja krila svojih nastupaju ih divizija da bi se što pre do epao prelaza na Pivi i Tari.

Pošto je svestrano prouio novonastalu situaciju, Vrhovni komandant je odustao od prodora u Srbiju i, 19 maja, doneo novu odluku: da Glavnu operativnu grupu vrati u Bosnu. A da bi se ova grupa što pre probila iz okruženja, posle dogajaja u dolini Lima i Tare, on brzo vrši pregrupisavanje snaga prema fo anskom sektoru, tj. prema trouglu Fo a — elebi —¹ uš e Tare, u cilju probijanja neprijateljskog obru a i prodora svih snaga u isto nu Bosnu. Tako je, u duhu ove odluke, odmah otpo elo pregrupisavanje naših jedinica prema severozapadu, *gde e slede ih dana biti težište* bitke.¹¹

S obzirom na postavljeni cilj, pravac prema Fo i pružao je najve e operativne izglede. U slu aju uspeha na ovom pravcu izbilo bi se na visoravan u trouglu Fo a — Jahorina — Kalinovik odakle se moglo krenuti bilo ka isto noj bilo ka srednjoj Bosni. Pored toga, ovim pravcem su se pružale velike mogućnosti za brzo i lako prebacivanje preko Drine Centralne bolnice (koja je bila blizu Fo e, u rejonu Šepan Polje — elebi — Pivska Planina), odmah po izvršenom probodu i ovlaivanju prelazom na Drini od strane prvog ešelona, i da se na taj način, ve u toj fazi, odmah reši najosetljiviji problem itave operacije. Najzad, u pogledu izvoenja proboda, s obzirom na grupisanje neprijateljskih snaga (blizinu, opasnost i tempo nadiranja

¹⁰ U depeši Vrhovnog štaba Drugoj proleterskoj diviziji, od 20 maja, kaže se: »Neprijatelj preduzeo koncentri nu ofanzivu od Pljevalja, Fo e i Gacka u pravcu slobodne teritorije. Prva i Tre a brigada upu ene za Fo u. Odmah uputite Sedmü krajišku pravcem: Šavnik — Pivski Manastir —• Ravno da poja a Hercegova ku«.

¹¹ Istovremeno je Vrhovni komandant, preko Glavnog štaba Hrvatske, forsirao najavljeni dolazak engleske vojne misije, traže i tom prilikom pomo u sanitetskom materijalu i oružju.

neprijateljske grupacije iz rejonu Foče) i karakter zemljišta, ovaj pravac je u datoj situaciji imao najpogodnije uslove. Svakako da je i steeno iskustvo, naročito u poznavanju ovog zemljišta (posebno Drine), iz ranijih operacija, koje su se izvodile u aprilu severno i južno od Foče, tj. u trouglu Šepan Polje — Metaljka — Ustikolina, imalo izvesnog uticaja na izbor ovoga pravca. Zato je ovaj pravac za izlazak iz operativnog okruženja bio u svakom slučaju povoljniji nego, naprimer, pravac preko Sutjeske i Zelengore, koji je bio znatno duži, obilazniji, neprohodniji, i koji je, pored drugih nepogodnosti, obuhvatao jednu visoku planinsko-šumsku zonu, ispresecanu rekama Pivom, Sutjeskom, Bjelavom i Bistricom, sa dubokim kanjonima, a na koji smo se morali kasnije, posle 26 maja, iznužde, orijentisati. Najzad, ovom odlukom Vrhovnog štaba o brzom izlasku iz okruženja preko rejonu Foče htelo se nadoknaditi izgubljeno vreme i neprijatelju preuzeti inicijativa.

DRUGA FAZA (21—26 MAJ): POKUŠAJ PROBOJA NA FOČANSKOM SEKTORU — OPERATIVNO OKRUŽENJE

Posle odluke Vrhovnog komandanta o povratku u Bosnu, probojem preko Drine u rejonu Foče, izvršeno je hitno pregrupisanje ka severozapadu, prema fočanskom sektoru. Tako je Prva divizija upućena na front Drinske operativne grupe, a istovremeno je, u cilju obezbeđenja ovog proboja, izvršeno pregrupisanje i ostalih naših snaga. Pritom je Treća divizija dobila zadatak da na položajima južno od r. Komarnice i r. Bijele, tj. na liniji Volujak — Golija — Vojnik, zatvori pravce Gacko — Pivska Župa i Nikšić — Šavnik, kao i pravac Nikšić — Javorak — Pivska Župa, a Druga proleterska divizija — da zatvori pravac od Kolašina i Mojkovca, preko Sinjajevine, ka Zabljaku i Šavniku, dok je pravac Pljevlja—Lever Tara poveren Sedmoj baniskoj diviziji. Radi pojačanja odbrane Desete hercegovačke brigade na pravcu Avtovac—Pivska Župa, prema jednom delu SS divizije »Princ Eugen«, sa Sinjajevine je upućena Sedma krajiška brigada. Za obezbeđenje severnog boka Glavne operativne grupe i dalje su na desnoj obali Tare, frontom ka reotini, zadržane Treća sandžak i Treća dalma-

² Sutjeska I

tinska brigada, kao i Sedma baniska divizija (znatno oslabljena tifusom). Ovim je trebalo obezbediti slobodu manevra našoj grupaciji odreenoj za proboj na frontu Šepan Polje — Foča. Osim toga, Vrhovni štab je 21 maja naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa: da Peta krajiška divizija najpre poruši prugu Sarajevo — Bosanski Brod, a zatim produži nastupanje pravcem Olovo — Han Pijesak — Rogatica — Goražde i dejstvom u neprijateljsku pozadinu ukaže pomoć Glavnoj operativnoj grupi. Najzad, Vrhovni štab je 22 maja prebacio dva bataljona Druge proleterske brigade sa pravca Nikšića na Vučevu da — »za slučaj potrebe« — obezbede ovaj mostobran.¹² Takvim pregrupisavanjem snaga i njihovim orijentisanjem ka severozapadu izražena je osnovna ideja Vrhovnog komandanta o izlasku iz okruženja probojem svih snaga u rejonu Foče, prema istočnoj Bosni.

Nadiru i ka trouglu Durmitor — Magli — ušće Sutjeske, na istočnom sektoru je 118. lovačka divizija pojačala pritiskom ka Šepan Polju, a leva kolona ŠS divizije »Princ Eugen« ka donjem toku Pive. Pritom su 118. lovačka divizija (4. lovačka domobranska brigada i grupa »Gertler«) 21 maja, posle snažne artiljerijske i aviopripreme, pošle u napad ka rejonu Trovrh — Zlatni Bor — elebi. Osnovni zadatak neprijateljske istočne grupacije bio je: nadiru i obema obalama Drine, što pre izbiti u rejon Šepan Polja i ovladati prelazima na donjoj Tari, Sutjesci i Pivi. A pošto su naše snage, u duhu osnovne ideje

¹² Po mišljenju generala Lera, vrhovnog komandanta Jugoistoka, osnovna je greška glavnokomandujućeg generala Litersa, što nije uspeo da ovlada Vučevom. U svojoj izjavi, pored ostalog, Ler kaže:

»118. lovačka divizija imala je zadatak da zaposedne taj položaj. Jedan njen bataljon, usled teškog snabdevanja, dobio je dozvolu od šefa operacija, generala Litersa, da zaposedne samo greben planine, i postavio je kod glavnog prelaza samo stražu, a glavnina bataljona nalazila se s one strane Sutjeske. Kasnije, kad je postalo očigledno da tuda ide glavni pravac probijanja partizanskih snaga, greška je bila primećena i Liters je odmah naredio da ovaj bataljon zaposedne prolaz (misli se na Vučevu) — prim. V.T.). To se nije moglo izvesti, jer su partizani već stvorili mostobran na toj planini i koncentrisanim napadima prešli u ofanzivu. Potisnuli su bataljon, i 118. lovačka divizija bila je prinuđena da obrazuje nov front na Sutjesci«. (Posleratna izjava generala Lera, kao našeg ratnog zarobljenika. Arhiv Vojnog istoriskog instituta.)

Vrhovnog štaba, hitale u trougao Š epan Polje — Fo a — e-lebi , sa ciljem napada na Fo u, to e se na ovom sektoru slede ih pet dana razviti ogor ene borbe, uz maksimalno angažovanje snaga radi izvršenja postavljenih zadataka. U takvoj situaciji, 4 domobranska brigada uspela je da potisne Maje- vi ku brigadu sa Trovrha ka elebi u, a isto tako bila je po- tisnuta i Šesta isto nobosanska brigada, koja je, pod ja im neprijateljskim pritiskom, bila prinu ena da posedne položaj na liniji Je mište — elebi — Suho Polje. Tada je u elebi usiljenim maršem pristizalo elo Prve proleterske brigade. Ova je, sa delovima Majeve ke i Šeste isto nobosanske brigade, posle žestoke borbe, odbacila 4 lova ku domobransku brigadu severozapadno od Borja, zauzela Zavajit i Dubravu, a 22 maja, oko podne, i Trovrh (ali ga je 4 lova ka brigada istoga dana povratila).

Pošto je borbama na pravcu Fo a — elebi , odnosno Fo a — Š epan Polje, pridavao veliki zna aj, neprijatelj je tamo prebacio glavne snage 118 lova ke divizije. Grupa »Ger- tler« je nastojala da se što pre do epa prelaza na donjem toku Tare (kod Uzlupa). Me utim, taj pokušaj brzo je osujetila Prva proleterska brigada, i bataljoni Druge proleterske (izuzev dva bataljona koji su se ve nalazili na pravcu: Vu evo — Sutješka) i Majeve ke brigade koji su uspeli da odbace grupu »Gertler« prema Zavajitu.

Za vreme ovih teških borbi u trouglu Fo a — elebi — uš e Tare, grupa »Anaker« (iz 118 lova ke divizije), koja je ve 22 maja izbila na liniju emerno — Tjentište, pokušala je da preko Sutješke izbije na Vu evo, ali su to energi no osujetili ranije preba eni bataljoni Druge proleterske brigade, tako da je mostobran na Vu evu ostao vrsto u našim rukama. Novi pokušaj jedinica 118 lova ke divizije, 23 maja, da prodru ka donjem toku Tare i Pive, u pravcu Š epan Polja i Uzlupa, osuje en je protivnapadom Majeve ke i Šeste isto nobosanske brigade i delova Prve proleterske brigade na pravcima Zavajit — Vijenac, Korlat — Kušlat i Brani a Potok — Bijele Vode. Neprijateljske snage jedva su se zadržale na liniji Trovrh — Baki .

Vrhovni komandant je 23. maja naredio Štabu Prve proleterske divizije:¹³ da preuzme komandu nad svim jedinicama fo anskog sektora i energično napadne neprijatelja na sektoru Fo a — Šepan Polje; da glavni udar usmeri levom obalom Ceotine u cilju otsecanja neprijateljske grupacije u uglu Drina — Tara i njenog nabacivanja na Drinu; da na desnu obalu Ceotine prebaci jedan-dva bataljona za pritisak na fo anski utvrđeni rejon, a zatim da sa Drugom proleterskom brigadom (bez dva bataljona) pređe na levu obalu Drine i ovlada ušćem Sutjeske, Zakmurom i Bistricom, nastojeći da zauzme i Fo u.¹⁴

Komandant Prve proleterske divizije odmah je organizovao i preduzeo snažan napad svim raspoloživim snagama. Tako su 23. maja uveče sve naše snage na ovom sektoru (Prva i Druga proleterska, Majevička, Treća krajiška i Šesta isto-nobosanska brigada) krenule u napad u dve kolone, pravcima Kušlat — Trovrih i Pliješ — Gradina, sa zadatkom da zauzmu položaje Humi — Trovrih i slome otpor 118. lovačke divizije na pravcu Fo e.¹⁵ Pošto su 4. lovačka brigada i drugi delovi 118. lovačke divizije u toku ovoga napada bili odbaceni na Trovrih i Crni Vrh, komandant 118. divizije je na Trovrih privukao jedan artiljerijski puk, a 7. puk 4-te lovačke brigade iz

¹³ Vrhovni štab je 23. maja poslao komandantu Prve proleterske divizije sledeću depešu:

»Štab diviz. sa Trećom krajiškom brigadom najhitnije da krene preko Čelebića za Zavajit. Komandu svih jedinica na fo anskom sektoru primite kao zadatak je razbiti neprijateljske snage na pravcu Fo a — Šepan Polje, odbaciti ih što dalje ka severu i ovladati levom obalom Drine na prostoru Suha — Ljubina — Zakmur — Bistrica.

Sa 5. brigada koje imate najhitnije preduzmite protivnapad na neprijatelja na pravcu Fo a — Šepan Polje. Težište vašeg napada levom obalom Ceotine, otsecaju i neprijateljske snage koje su se istakle ka Šepan Polju i nabacuju ih na Drinu.

Po potrebi prebaciti na desnu obalu Ceotine 1 do 2 bataljona za pritisak na tvrđavu. Odmah zatim prebacite Drugu proletersku na levu obalu Drine, koja će ovladati prostorom Vučev — Suha — Zakmur — Bistrica. Nastojte da zauzmete Fo u. Nikakvo otklanjanje ne sme biti. Radite, brzo i energično. Već sad jedan bataljon da bude na levoj obali Drine«.

¹⁴ Ovih dana bilo je naređeno na elniku Saniteta Vrhovnog štaba da privremeno zadrži bolnice na desnoj obali Tare, kako bi se u slučaju uspeha brzo transportovali ranjenici pravcem izvršenog proboja.

¹⁵ General Literski 24. maja javlja: »Jak neprijateljski napad u pravcu Fo e, po svojoj prilici četiri komunističke brigade, u cilju da se probiju na frontu 118. lovačke divizije.«

rejonu Zlataja uputio na položaj Orlov Sjed — Viko, nada-ju i se da će ovim pregrupisavanjem snaga održati stvoreni klin između Ceotine i Drine dok neće ispoljiti bojni dejstvo grupe »Gertler« od ustaša Tare ka Uzglupu i 369 divizije od srednjeg toka Ceotine ka Čelebiću.

U ovim ostrim borbama neprijatelj je, uz podršku artiljerije i avijacije, odbio više uzastopnih napada naših snaga na Trovrh i Crni Vrh, ali je i grupa »Gertler« bila prinuđena na povlačenje. U toku ponovljenih napada Prve divizije 23, 24 i 25 maja izjutra, na položaje Baki — Trovrh — Crni Vrh — Korčula, koje su uporno držale 4 lovačka brigada i grupa »Gertler«, postignuti su samo neznatni uspjesi na spoju između u ovih neprijateljskih jedinica, jer se on žilavo branio, naročito posle ulaska rezervi 118 lovačke divizije. Međutim, 25 maja iznenadno se pojavilo više kolona 369 legionarske divizije, koje su nadirale opštim pravcem Gradac — Cerovci — Čelebići, tj. u desni bok i pozadinu grupacije istočnog sektora, koja je napadala prema Fokini. Pošto je neprijatelj, 26 maja, potisnuo Treću dalmatinsku brigadu i prišao Ceotini, komandant Prve proleterske divizije obustavio je napad svojih snaga i naredio povlačenje ka jugozapadu, ka donjem toku Tare,¹⁶ jer je očekivao da će 369 divizija usmeriti svoje snage u pozadinu Prve proleterske divizije, odnosno ka prelazima na donjem toku Tare (koji su bili od životne važnosti za sve naše snage na desnoj obali ove reke).

Usled prodora 369 divizije južno od Ceotine, naročito prema Čelebiću, kao i divizije »Taurinense« u pravcu Ljubišnje, došla je u težak položaj i Sedma baniska divizija. Uviđajući i ove nove opasnosti (za naše snage na desnoj obali Tare), Vrhovni štab je naredio komandantu Sedme baniske divizije da se povuče prema jugozapadu, s tim da po svaku cenu održi važne prelaze na Tari kod Tepaca, Lever Tare i Čurčur evi a Tare. A da bi usporio ovaj prodor, Vrhovni komandant je u isto vreme naredio Štabu Prve proleterske divizije da uputi jednu brigadu prema Gracu, kuda je već bila hitno upućena

¹⁶ U depeši Vrhovnom štabu, od 26 maja, komandant Prve proleterske divizije kaže: »Situacija ozbiljna. Nužno što pre preći Taru«.

i Tre a dalmatinska brigada. U takvoj situaciji, zbog pojave 369 divizije, divizije »Taurinense« i grupe »Ludviger« prema donjem toku Tare (kao pomoć 118 lova koje diviziji na sektoru Foča — Šepan Polje), komanda naših trupa na fočanskom sektoru je blagovremeno obustavila dalji napad u pravcu Foče kao neizvodan. Time je, posle petodnevnih dramatičnih borbi, pokušaj jedinica na fočanskom sektoru da se probiju iz okruženja (u duhu odluke Vrhovnog štaba od 20 maja) završen neuspešno. Neprijatelj je na ovom sektoru potpuno preuzeo inicijativu i otporio koncentrično nadiranje sa prostora Foča — Metaljka — Pljevlja s ciljem da što pre izbije na Taru i ovlada njenim prelazima.

Pošto je, posle 20 maja, ocenio da naše jake snage prodiru prema Foči, general Liters je — da bi olakšao teško stanje 118 lovačke divizije i parirao ovaj naš manevar — hitno uveo borbenu grupu »Remolt« iz Mateševa u napad prema izvornom delu Morane i istovremeno uputio puk »Brandenburg« preko ajnička donjem toku Ceotine, na fočanski sektor. Uviđajući da se težište bitke pomerilo na severozapad, nemačka komanda je užurbano preorijentisala svoje glavne snage zapadno od Pive i Drine da bi sprečila proboj naših jedinica u pravcu Bosne.

Za vreme ovih okršaja na severozapadu (u rejonu Foče) neprijatelj nije ispoljavao veću aktivnost niti je postigao značajnije rezultate na ostalim frontovima. U pravcu Zabljaka su jedinice Druge proleterske divizije uspešno zadržavale nadiranje snaga 1-ve brdske divizije, tako da je borbena grupa »Salminger« tek 24 maja dostigla liniju Borova Glava — Jablanov Vrh — Lipovo Ravno.

Na pravcu Nikšić — Šavnik, a zatim i na pravcima Gacko — Volujak — Maglić i Gacko — Pivska Zupa (prema Goranskom), Treća udarna divizija vodila je uporne borbe sa kolonama SS divizije »Princ Eugen«, kao i sa delovima divizije »Ferara« u pravcu Šavnika. Na pravcima Nikšić — Šavnik i Nikšić — Pivska Župa, 14. puk SS divizije »Princ Eugen«, ojačanim motorizovanim jedinicama i jedinicama divizije »Fe-

rara«, potisnuo je snage Treće divizije (Petu crnogorsku i Prvu dalmatinsku brigadu) na liniju Gradac — V. i M. Orah — Jasenovno Polje, gde su se one održale sve do 27 maja. Na pravcu pravno — Pivska Župa, Deseta hercegovačka brigada je uspela da odbaci delove 13 puka SS divizije »Princ Eugen« na ogranke Lebršnika. Međutim, 22 maja, posle pristizanja 2 bataljona 738 puka iz grupe »Anaker« od Nemena, neprijatelj je uspeo da prinudi naše snage na povlačenje ka Volujaku. Situacija se nije bitno promenila ni 23 maja, kad je na ovaj sektor stigla Sedma krajiška brigada. Držeći i inicijativu u svojim rukama, delovi 13 puka SS divizije »Princ Eugen« i grupa »Anaker« produžili su nadiranje od Gata kod Polja i Nemena ka Volujaku, Suhoj, Zelengori i potisli Desetu hercegovačku i Sedmu krajišku brigadu još dalje na sever, na liniju Goransko — Volujak.

Naš pokušaj proboja iz okruženja na frontanskom sektoru nije uspeo i pored izvanrednog zalaganja naših trupa. Neprijateljska komanda je uspela da koncentracijom jakih snaga u rejonu Foca — Metaljka — Pale (istina, sa izvesnim zakasnjanjem) stabilizuje svoju odbranu, suzbije naše napade i prinudi naše snage da pređu u odbranu. Međutim, ona je ipak morala donekle da menja svoj operacijski plan: da hitnim pregrupisavanjem ukaže pomoć 118. lovačkoj diviziji u rejonu Foca, koja je preživljavala tešku krizu, i da gubi dragoceno vreme u tempu ostvarenja svoje osnovne operativne zamisli — brzo opkoljavanje i uništenje naših snaga.¹⁷ Usled toga Vrhovni štab je imao vremena i mogućnosti da brzo pregrupiše svoje snage, da Centralnu bolnicu izvuče iz Sandžaka na Pivsku Planinu, da, radi bržeg obrazovanja napadnog poretka, skрати front i organizuje proboj preko Sutjeske. Posle bojeva u ovoj fazi, Vrhovni štab je u novostvorenoj situaciji, u kojoj je vreme igralo prvorazrednu ulogu, pošto ni neprijateljska

¹⁷ Vrhovni štab opravdano se bojao da koncentracijom jača snaga Prema (naprimer, pomeranjem pojedinih brigada sa sinjajevinskog u niški kod pravca kuda su nastupale najbolje nemačke jedinice) ne dovede u pitanje bezbednost Negobu kod Polja, gde se (od 20—28 maja) svake noći očekivao ugovoreni dolazak engleske vojne misije, koji se nije mogao odgoditi.

komanda nije dotada posvetila dovoljno pažnje sektoru na Sutjesci i Zelengori, mogao da donosi celishodne odluke u smislu dalje pripreme i izvo enja proboja iz okruženja.

TRE A FAZA (27 MAJ — 3 JUN): IZBIJANJE NA SUTJEŠKU
— DALJE SUŽAVANJE OBRU A

Posle neuspelog pokušaja proboja preko fo anskog sektora, vrhovni komandant Tito je, 26 maja, doneo novu odluku: da se probroj izvrši preko Vu eva, Sutješke i Zelengore, tj. na najslabije posednutom delu obru a — na sektoru 118 lova ke divizije.

U Vrhovnom štabu su se veoma savesno prou avale mogu nosti izlaza iz situacije koja se stalno pogoršavala. Ranjenici i bolesnici u Centralnoj bolnici pretstavljali su veliku brigu i obavezu za Vrhovni štab jer se njihov broj svakog dana poveavao. Tada se ve govorilo o divergentnim pravcima proboja pojedinih divizija, ali se — s obzirom na minimalne mogu nosti brzog transportovanja ranjenika i bolesnika i na rizik kome se oni izlažu — odustalo od te kombinacije i ostalo pri odluci o probroju preko Sutjeske i Zelengore *svima snagama*, kao pri rešenju koje daje najviše izgleda na uspeh. Iako je ideja o probroju ka Bosni evoluirala prema razvoju situacije u toku prve polovine juna, ona je u suštini ostala *ideja vodilja* u izvo enju itave operacije. Da bi se ova odluka sprovela u delo, prvo se mislilo na obezbe enje mostobrana na Vu evu, na kome su se ve nalazila dva bataljona Druge proleterske brigade, a zatim je otpo elo orijentisanje svih naših snaga ka Vu evu i Sutjesci. U toj situaciji bilo je od posebne važnosti obezbe enje pregrupisavanja, naro ito osiguranje prelaza na Tari i Pivi. Pored toga, trebalo je sve ranjenike što pre koncentrisati na Pivskoj Planini, kako bi se i oni što bolje obezbedili i pripremili za transport predvi enim pravcem proboja. A pošto je neprijatelj sa svih pravaca ubrzano sužavao obru , bilo je neophodno da pojedine naše jedinice svojom upornom borbom i maksimalnim zalaganjem stvore potrebno vreme i prostor da bi se glavne snage prikupile na Vu evu i izvršile probroj predvi enim pravcem. Me utim, situacija je bila veoma

kritična, pored ostalog, i zbog toga što su naše jedinice bile krajnje iscrpene, desetkovane i izgladnele, što su svakog dana trpele gubitke, što su bile bez prevoznih i prenosnih sredstava, bez hrane i dovoljno municije, bez taktičkih i operativnih rezervi.¹⁸ Tome treba dodati takve prirodne prepreke koje se mogu preći i samo na dva-tri ograničena prelaza, a zatim i pojačani pritisak neprijateljske avijacije. A nije bilo nade da nam iko spolja može ukazati posrednu ili neposrednu pomoć (pokušaj Pete krajiške divizije da forsira Bosnu kod Nemile propao je, i tako je izostalo njeno očekivano dejstvo u pravcu Foče).

Uoči 27. maja, uporno nadiru i ka trouglu Durmitor — Magli — Šešpan Polje, neprijateljske snage su imale sledeći raspored:

— 118. lovačka divizija (grupa »Gertler« i 4 domobranska lovačka brigada) izbila je na liniju Baki — Trovrih — Crni Vrh — Korčula, sa isturenim klinom kod s. Zlatni Bor;

— 369. legionarska divizija, pojačana pukom »Brandenburg«, izbila je na Ceotinu, sa jakim mostobranom na levoj obali, na sektoru Cerovci — Odošino Brdo;

— grupa »Ludviger« i delovi divizije »Taurinense« izbili su na liniju Stožer — Podkrajci — Ceotina — Brvenica, sa orijentacijom glavnih snaga prema Lever Tari i urvi a Tari;

— 1. va. brdska divizija, preko Sinjajevine, izbila je na liniju s. Dobrilovina — Jablanov Vrh — Katun — Vratio (k 2203);

— delovi divizije »Venecija« (grupa »Izaska«) i divizije »Ferara« i dalje su dejstvovali u međuprostoru između 1. ve. brdske divizije i SS divizije »Princ Eugen«, od izvora Morača i Nikšićke Zupe opštim pravcem ka Šavniku;¹⁹

¹⁸ Zbog teškoća u pregrupisanju snaga, posebno u prebacivanju ranjenika iz Sandžaka, preko Tare, na Pivsku Planinu, izgubljeno je nekoliko dragocenih dana.

¹⁹ Divizija »Ferara« i grupa »Izaska« (iz sastava divizije »Venecija«) uglavnom su dejstvovala pozadi nemačkih trupa, brižljivo proširujući teren, još obuzete strahom od našeg eventualnog prodora u Albaniju.

— SS divizija »Princ Eugen«, nadiru i, u više kolona, glavnim snagama prema liniji Savnik — Goransko, napadala je na položaje Krnovska Glava — Komandirovo Brdo — Vojnik — G. i D. Brezna — Goransko — s. Smrije no — Stabna, nastoje i, sa grupom »Anaker« (iz 118 lova ke divizije) na svome krajnjem levom krilu, da što pre izbije na Komarnicu i Pivu; naro ita težnja levog krila SS divizije »Princ Eugen« (sa grupom »Anaker«) ogledala se u brzom ovla ivanju prelazima na Pivi: Goranskim, Plužinama i Mratinjem; dva bataljona iz grupe »Anaker« držala su dolinu Sutjeske od Graba do Cureva.

No, i pored takve, skoro bezizlazne situacije, Vrhovni štab nije gubio veru u sebe i u svoje prekaljene i proslavljene jedinice. Zato je 26 maja preduzeo mere za obezbe enje predvi enog proboja iz okruženja, nare uju i Prvoj proleterskoj diviziji da blokira neprijateljske snage kod Zlatnog Bora, da po svaku cenu »osigura prelaz kod Uzlupa«, jer je »taj prelaz od životne važnosti«, i da uputi Drugu proletersku (bez dva bataljona koja su ve bila na Vu evu) i Majeve ku brigadu na levu obalu Drine »sa zadatkom da izbiju na liniju: Suha — Vrbnica — Zakmur — Trbuš e«. Za to vreme su obe strane na fo anskom sektoru o ekivale nove napade. Iako je ve posle 27 maja uglavnom prozrela naše namere u pogledu pravca proboja preko Sutjeske, ka zapadu i severozapadu, neprijateljska komanda je, ipak, i dalje ra unala da e naše snage ponovo pokušati proboj ka Fo i. Zbog toga je na ovaj pravac uputila i puk »Brandenburg« da zatvori prazninu izme u 4 lova ke domobranske brigade i 369 legionarske divizije. A 27 maja po ela je da ja e steže obru , nastoje i da i na ostalim pravcima vrš e poveže svoje nastupaju e kolone.

Smatraju i da e 369 divizija produžiti nadiranje prema elebi u, i dalje prema Tari, Vrhovni štab je na ovome pravcu zadržao Tre u krajišku brigadu, koja je u toku 25, 26 i 27 maja, sa Tre om dalmatinskom i Osmom baniskom brigadom, uzaludno pokušavala da likvidira neprijateljski mostobran na levoj obali Ceotine, kod s. Gradac. elebi je, o igledno, bio u opasnosti. Vrhovni štab je težio da obezbedi slobodu mane-

vrovanja uvaju i važne prelaze (reke i planinske), da što pre grupiše glavne snage i ostvari nadmoćnost na novom pravcu proboja — preko Sutjeske. Zato je, 27. maja, ponovo naredio Prvoj proleterskoj diviziji da sa desne obale Tare prebaci što više snaga na Pivsku Planinu, da što pre uputi gestu isto nobosansku brigadu ka urevu, u pomoć Drugoj proleterskoj brigadi, a da ostatkom snaga (Prvom proleterskom i Trećom dalmatinskom brigadom) obezbeđuje prelaz kod Uzlupa i levi bok snaga u Sandžaku. U isto vreme je naredio Drugoj proleterskoj diviziji (Drugoj dalmatinskoj i četvrtoj proleterskoj brigadi) da svoje snage orijentiše prema Pivi, u pravcu Mratinja, a Sedmoj banjskoj diviziji i Trećoj sandžakoj brigadi — da posednu položaje od Sušice do Dobrog Dola i zatvore front prema Sinjajevini.

Ovih dana je neprijatelj ispoljio veoma jaku aktivnost kako na frontanskom sektoru, tako i u dolini Sutjeske. U toku 27. i 28. maja grupa »Gertler« i četiri lovačke brigade pokušale su da odbace naše snage kod Uzlupa i ušata Tare. Međutim, Prva proleterska brigada je zadržala neprijatelja na Ilijinoj Glavi i, slomivši napad četiri lovačke domobranske brigade, zatvarala pravac prema Ulebi u do 30. maja kada je hitno prebačena na Vučevu. Sa mostobranom Uzlup — Zlatni Bor, 29. maja izjutra, Treća krajiška brigada se prebacila na levu obalu Tare, ostavlja i na mostobranu jedan bataljon. Pošto je i dalje vodionaročitu brigu oko obezbeđenja prelaza kod Uzlupa, Vrhovni štab je naredio Prvoj proleterskoj diviziji da zadrži deo snaga na desnoj obali Tare, da bi se omogućilo blagovremeno prebacivanje Sedme banjske divizije i Treće dalmatinske brigade. Međutim, posle jačeg pritiska, četiri lovačke brigade je ovoga dana posle podne izbila na Uzlup (koji je za nas izgubio raniju važnost posle prenošenja težišta operacija na Sutjesku), a grupa »Gertler« zadržala se u Bastasima.

U dolini Sutjeske, prema Vučevu, neprijatelj je takođe ispoljio pojačanu aktivnost. Grupa »Anaker« je prodirala jednom kolonom preko Magliaka ka Mratinju, a drugom preko ureva ka Koritniku, pokušavajući da ovlada Vučevom i da se preko Duži dohvati prelaza na Pivi. Majeveći i Druga

proleterska brigada usporavale su nadiranje neprijatelja. Dva hitno preba ena bataljona Prve proleterske brigade i Šesta isto nobosanska brigada, 28 maja izjutra, u protivnapadu, odbacili su grupu »Anaker« preko Koritnika i Stožera u dolinu Sutjeske i zatvorili obe staze koje iz ove doline izvode na Vu evo. Iako je time plato Vu eva ostao vrsto u našim rukama, on nije mogao, zbog svoga malog prostranstva i otkrivenosti, zadovoljiti takti ko-operativne zahteve u pogledu organizovanja i izvo enja proboja na predvi enom pravcu. Zapadno i severozapadno ga obuhvata Sutjeska (uzana ali brza i u ovo vreme samo na pojedinim mestima gazna reka), ijom se levom obalom proteže venac visova koji se od Zelengore strmo spuštaju u njenu dolinu. Sve je to znatno otežavalo pripreme za organizovanje proboja.

Da bi se obezbedili osnovni uslovi proboja, trebalo je ovladati dolinom Sutjeske, od Suhe do uš a, i takti kim mostobranima na njenoj levoj obali. Zato je Vrhovni štab, 29 maja, naredio Štabu Druge proleterske brigade (pod iju je komandu ponovo stavio Majeviku i Šestu isto nobosansku brigadu) da o istu dolinu Sutjeske i što pre izbije na liniju Suha — Vrbnica — Zakmur — Trbuš e, a Prvoj proleterskoj diviziji — da organizuje odbranu Tare i Drine na oteku Uzlu — Bastasi i, delom snaga, na položajima Mratinje — Trnova ko Jezero — Suha, da bi se spre io prodor nema kih snaga sa severa i juga ka Vu evu i donjem toku Sutjeske. Vrhovni komandant je i ovog dana ponovo naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa: da Peta krajiška divizija, ukoliko nije prešla reku Bosnu, odmah krene preko Fojnice i Igmana ka Trnovu i Kalinoviku radi sadejstva Glavnoj operativnoj grupi pri probou iz okruženja.

Kao što se vidi, nije bilo mogu no brzo odvajanje od neprijatelja na drugim pravcima da bi se izvršilo blagovremeno grupisanje jakih snaga na Vu evu, koje bi odlu no krenule u probou preko Sutjeske. A pošto je ve 30 maja uo ila naše namere u pogledu proboja preko Sutjeske ka severozapadu, neprijateljska komanda je poja ala svoju budnost prema severozapadu, nastoje i da nas u tome omete novim pregrupisa-

vanjem snaga i njihovom koncentracijom u me ure ju Sutješka Drina, kao i poja anim stezanjem obru a. U tom cilju je glavnokomanduju i general Liters 30 maja orijentisao ka dolini Sutjeske glavninu 118 lova ke divizije iz rejona Fo e, sa severa, i SS diviziju »Princ Eugen« iz rejona Šavnika i Pivske Župe, s juga, — obe ka etvorouglu: Mratinje — G. i D. Bare — Vrbnica — uš e Sutjeske, dodelivši njihove sektore u rejonu Šavnika, odnosno isto no od Drine, susednim divizijama. *Otada je težište ^bitke, za obe strane, kona no preneto u dolinu Sutjeske i na Zelengoru.*

Od 27 do 31 maja situacija na ostalim sektorima razvijala se uglavnom ovako:

Na pravcima Šavnik — Pivska Planina i Volujak — Magli — Mratinje Tre a udarna divizija vodila je teške borbe sa nadmo nijim snagama SS divizije »Princ Eugen« koja je nastupala u više kolona. Pošto je potisnula Petu crnogorsku brigadu, jedna neprijateljska kolona (koja je nadirala sa pravca Nikši a) zauzela je Lukovo i Brestova ki Vrh. Iako je Peta crnogorska brigada, svojim krajnjim zalaganjem, usporila nadiranje ove kolone, ipak se situacija u toku 28, 29 i 30 maja na ovom pravcu naglo pogoršala, jer je neprijatelj uspeo da izbije na Krnovsku Glavicu, Ostrvicu i Komandirovo Brdo. Pošto je zauzela Šavnik, glavnina SS divizije »Princ Eugen« izbila je širokim frontom na Komarnicu i stupila u neposrednu vezu sa delovima 1-ve brdske divizije u dolini Tušine, dok su delovi divizije »Ferara« i grupa »Izaska«, nastupaju i uglavnom pozadi nje i 1-ve brdske divizije, u isto vreme izbili na sektor Nikši ka Župa — gornji tok Mora e. Pred nadmo - nijim neprijateljem, bore i se žilavo i uporno, Peta crnogorska i Prva dalmatinska brigada Tre e udarne divizije povukle su se na desnu obalu Komarnice i Pive i zatvorile pravac Šavnik — Pivska Planina (prema Mratinju).

Na pravcu Volujak — Magli — Mratinje, jedna jaka kolona SS divizije »Princ Eugen«, u sadejstvu sa jedinicama grupe »Anaker«, prinudila je Desetu hercegova ku i Sedmu krajišku brigadu da preko Pivskog Manastira i Plužina otstupe

na desnu obalu Pive. Tako je najvažniji prelaz na Pivi, onaj kod Mratinja, kuda je išla životna arterija naših trupa, bio otvoren. Situacija je iznenada postala kritična. Zato je Vrhovni štab, 31. maja, naredio Drugoj proleterskoj diviziji (koja je bila u pokretu ka Mratinju), da četvrta proleterska, Sedma krajiška, Deseta hercegovačka i Druga dalmatinska brigada hitno preduzmu napad pravcem Mratinje — Javorak — Stirno i odbace neprijatelja što dalje na jug. U duhu te zapovesti, brigade Druge divizije, koje su još depešom od 30. maja bile orijentisane preko Vučeva, ka levoj obali Sutjeske da bi tu stvorile mostobranu (Tjentište — Vrbnica), bile su prinuđene da se prethodno, pod komandom Štaba Treće divizije, angažuju na ovom zadatku. I, zahvaljujući njihovom brzom grupisanju i izvanrednom zalaganju, neprijatelj je 31. maja odbijen na mratinjskom pravcu. Tako su naše snage, odbacivši neprijatelja preko reke Vrbnice, ponovo ovladale Javorkom, Štirnom i Katinim Kukom. Time je obezbeđen prelaz kod Mratinja, koji je za nas bio od životne važnosti.

U duhu ranije direktive Vrhovnog štaba za brzo pregrupisanje snaga, Sedma banjska divizija je povučena sa desne na levu obalu Tare, sa zadatkom: da posedne položaje na levoj obali Sušice i da zatvori prelaze na Durmitoru i Tari (Dobri Do, Nedajno, Tepča), pravac od Zabljaka ka zapadu i prelaze na Tari, nizvodno od Tepaca do Šepan Polja.

Uoči 1. juna je naš znatno skraćen front išao Pivom, Komarnicom, grebenom Durmitora, i dalje Tarom do ušća, sa isturenim klinom glavnih snaga na Vučevu i u dolini Sutjeske. U isto vreme, 31. maja, četiri neprijateljske divizije izbile su na liniju Turčevića — Tara — Šavnik — Pivski Manastir — Goransko i time, sa istoka i jugoistoka, potpuno zatvorile obrub oko Glavne operativne grupe. U takvoj situaciji Vrhovni štab je, vrsto držeći i svoje jedinice i sve glavne prelaze na rekama i planinskim grebenima (one na Pivi, Tari, Sutjesci, Durmitoru, Maglicu), poklonio najveću pažnju što bržem koncentrisanju snaga na Vučevu radi formiranja napadnog poretka za proboj preko Sutjeske, vodeći računa o obezbeđenju od Foke i Avtovca.

Kao što smo istakli, neprijateljska komanda je uočila grupisanje naših snaga na Vučevu i, uglavnom, prozrela našu nameru da se prebijemo preko Sutjeske. Da bi počto-poto sprečila ovaj proboj, ona je, 31. maja, uputila glavninu SS divizije »Princ Eugen«, s juga, i 118. diviziju, sa severa, u dolinu Sutjeske, s tim da posednu i otsudno brane ovaj dotle zane-mareni i najslabije posednuti sektor obrubom. Obrubom i glavnu pažnju na sebe je Sutjeska — Drina, ona je predvidela i to da se front na Tari dodeli 4. lovačkoj domobranskoj brigadi, 369. legionarskoj diviziji i diviziji »Taurinense«, a da se 1. va-brdska divizija, grupa »Ludviger«, glavnina italijanske divizije »Ferara« i grupa »Izaska« (iz divizije »Venecija«) sa linije Durmitor — Komarnica upute u napad opštim pravcem ka Mratinju i Šeševom Polju.²⁰ Sprovedenjem u delo ovog dopun-skog operativnog plana vrlo brzo bi se ostvarilo taktičko ste-zanje i uništenje naših snaga u mešovitju Piva — Sutjeska, tim pre što su mnoge okolnosti išle na ruku neprijatelju i pružale mu izvrsne izgleda za ostvarenje toga plana. Pa ipak je ne-prijatelj nešto zakasnio, jer se već 1. juna u rejonu Vučeva — na desnoj obali Sutjeske — nalazila naša jaka udarna masa od sedam brigada, dok su Treća krajiška i Druga i Treća dal-matinska brigada bile u pokretu ka Vučevu. No, iako je to bila jaka udarna sila, sposobna za najveća naprezanja i spremna za velike podvige, ipak se situacija posle 1. juna ubrzano po-goršavala. Vrhovni štab je bio neprekidno u toku situacije i svojim konkretnim rukovodjenjem, držeći i sve jedinice vrsto u svojim rukama, uporno je nastojao da svoju odluku o pro-boju iz okruženja što pre sprovede u delo.

Za uspešno izvođenje proboja tada je bilo od naročnog itog značaja da se ovlada dominirajućim grebenom na levoj obali Sutjeske, kao izvanrednim taktičkim osloncem. Time bi se obezbedili ne samo prelazi na Sutjeski nego i taktički mosto-brani sa kojeg bi se naše snage otisnule u proboj neprijateljske odbrane na Zelengori i dalje ka severozapadu, i tako izišle iz okruženja. Zato se nastojalo da se na levoj obali Sutjeske stvore

²⁰ Prejazi na Tari, Pivi i Drini: Tepča, Uzup, Šeševom Polju, Kru-vo, Mratinje — dobili su, za obe strane, veliki taktički ko-operativni značaj.

solidni mostobrani, naročito na pravcima Popov Most — Vrbnica, Suha — D. i G. Bare i Grab — Jabuka — žandarmerijska stanica Zelengora, s tim da se levi bok dobro obezbedi od juga — od SS divizije »Princ Eugen«. U tom cilju su dodeljeni zadaci brigadama koje su bile na sektoru Vučevu i u dolini Sutjeske (na njenoj desnoj obali). Tako je Šesta isto nobosanska brigada upućena u napad pravcem Koritnik — Humi i — určevica, Majevička brigada pravcem Ždrijelo — Čurevo, a Druga proleterska brigada pravcem Borovno — Košur, naročito obezbeđuju i južni bok u dolini Sutjeske od prodora Nemaca iz — emernička Suhoj. Ranije upućene jedinice (četvrta crnogorska, Deseta hercegovačka i Sedma krajiška brigada), pod komandom Štaba Treće udarne divizije, bile su već potisnule delove 13 puka SS divizije »Princ Eugen« i delove grupe »Anaker« ka Štabnima i izbile na Budanj i u s. Brljevo. Pored toga, traženo je od Prve proleterske divizije (koja je Prva proleterska brigada 1. juna već bila u dolini Sutjeske) da, po mogućstvu, sudejstvuje ovom napadu preko Trnova kod Jezera ka Volujaku. U cilju obezbeđenja ovih dejstava, koja su predviđanja Vrhovnog štaba imala trajati nešto duže, naređeno je Sedmoj banjskoj diviziji da brani Taru do Šepan Polja (posle smene Treće krajiške i Treće dalmatinske brigade koje su orijentisane ka Vučevu).

Vrhovni štab je uporno nastojao da se koordiniranim naporima svih brigada stvori solidan mostobran na levoj obali Sutjeske i izvrši proboj kroz neprijateljsku odbranu na ovom sektoru. Međutim, pokušaj prelaza na levu obalu Sutjeske nije dao očekivane rezultate. Iako je uspela da delom snaga pređe Sutješku, ipak je Šesta isto nobosanska brigada odbacena na desnu obalu bojišnim dejstvom delova 118. lovačke divizije. I Druga proleterska brigada je bila prinuđena da napusti Borovno (koje je bila zauzela na juriš) i da deo snaga uputi na Košur i ka Barama.²¹ Što se tiče Treće krajiške brigade, ona se zadržala na sektoru Uzlup — Šepan Polje i nije učestvovala u ovom napadu u dolini Sutjeske. Tako u pravcu s. Vrbnica

²¹ Već je 1. juna 2. bataljon Druge proleterske brigade izbio na Bare — važnu raskršnicu u Zelengori, zapadno od Suhe.

nije postignut nikakav uspeh, više zbog nedovoljno organizovanog napada i slabog sadejstva nego zbog ja ine neprijateljskog otpora koji se, po svemu sude i, mogao slomiti. Taj neuspeh ove grupe brigada znatno e uticati na dalji razvoj dog a ja u dolini Sutjeske.

Posle zna ajne pobede grupe brigada (sastava: etvrta crnogorska, Deseta hercegova ka i Sedma krajiška brigada) na Budnju, kojom je otklonjena opasnost za pravac Pivski Javorak — Mratinje, smatralo se da su stvoreni povoljni uslovi za brzo prodiranje preko s. Izgori u pravcu Zelengore. Cene i tako situaciju, Vrhovni štab je 1 juna naredio Štabu Druge proleterske divizije da preduzme napad pravcem Izgori — Grab — Jabuka — žandarmeriska stanica Zelengora — Konjske Vode. On je hitno uputio Prvu proletersku brigadu u dolinu Sutjeske, da bi sa Drugom proleterskom, Šestom isto nobosanskom i Majevi kom brigadom (koje su se tamo nalazile) razbila neprijatelja na oteku Popov Most — Tjentište i izvršila prodor ka s. Vrbnici. Vrhovni štab je nastojao da brzim prodorom u dolinu Sutjeske i obrazovanjem mostobrana na njenoj levoj obali, kao i nadiranjem Druge proleterske divizije preko Graba i Suhe na Zelengoru, preduhitri neprijatelja, nadoknadi izgubljeno vreme i stvori takti ko-operativne uslove za brz izlazak iz okruženja. Jednovremenim nadiranjem naših snaga na širokom frontu (od Graba do Popovog Mosta), u više kolona, stvorio bi se širi otvor proboja i nastali bi povoljni uslovi za brz prolaz svih snaga kroz Zelengoru. Me utim, ova predvi-anja se nisu ostvarila, jer su dog a ji uzeli drugi obrt. U tom periodu najve a opasnost je pretila Glavnoj operativnoj grupi od glavnine SS divizije »Princ Eugen«, koja je s juga, od Štabna i emerna, prema severu, pravcem Pivski Javorak Mratinje, nadirala ka Magli u i Mratinju, i pravcem emerno — Suha i zapadnije, u dubinu Zelengore.

Nema ka komanda je 1 juna naredila da se obavezno zatvori otvor Tjentište — Suha, a za 4 jun predvidela koncentri an napad na Mratinje. Ve 2 juna su snage SS divizije »Princ Eugen« preduzele snažan napad na elom sektoru izme u Pive i Sutjeske, kako prema Mratinju tako i dolinom

³ Sutjeska i

Sutjeske (prema Suhoj i Barama), i odbacile grupu brigada (četvrtu proletersku, Desetu hercegova ku i Sedmu krajišku) na liniju Krvava Brda — Katin Kuk — Kamenito Ple e — Stolovi, odakle su se četvrta crnogorska i Sedma krajiška slede eg dana morale povu i na Pivski Javorak, tj. na pravac prema Mratinju, a Deseta hercegova ka na Trnova ko Jezero. Tako su namere Vrhovnog štaba da se Druga proleterska divizija uputi iz s. Brljeva preko s. Izgori, odnosno preko Graba za Zelengoru, osuje ene brzim nadiranjem leve kolone SS divizije »Princ Eugen« i grupe »Anaker« s juga prema liniji Mratinje — Magli — Suha. Zbog toga je morao biti prome-njen zadatak Druge proleterske divizije. A 3 juna je propao pokušaj Prve i Druge proleterske, Majeve ke i Šeste isto no-bosanske brigade da razbiju trupe 118 lova ke divizije na Košuru i Borovnom, koji su ostali vrsto u neprijateljskim rukama. Tako je naš pokušaj brzog prodora u Zelengoru bio osuje en.

Neuspeh na sektoru Magli — Volujak — Tovarnica i u dolini Sutjeske (3 juna) stavio je Vrhovni štab pred izvanredno teške probleme. Naša situacija se sve više pogoršavala, tim pre što je neprijateljska komanda prvih dana juna forsirala i po-krete ostalih divizija sa linije Tara — Durmitor — Komarnica prema zapadu. Ka me ure ju Tara — Piva, sa istoka i jugo-istoka, u polukrugu, nastupale su, vrsto povezane, neprija-teljske divizije: »Taurinense«, 1-va brdska i »Ferara« sa gru-pom »Izaska«, dok je divizija »Marke« privu ena bliže Bile i i Trebinju radi eventualnog angažovanja u pravcu Gacka. Pored toga, neprijateljska avijacija snažno je bombardovala doline Pive, Tare i Sutjeske, Vu evo i sve prelaze. Naše bol-nice, grupisane na prostoru izme u Sušice, Tare i Pive, ekale su na dalji transport.²²

-- Pošto je veliki broj tovarne stoke uginuo od iscrpenosti (delom bila poklana za ishranu jedinica), to su mogu nosti za brz transport bolnica neprekidno opadale. Pored toga je i teško naoružanje ve im delom moralo biti zakopano jer se nije moglo nositi. Tada smo imali oko 2.200 ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici. Uprkos ogromnim patnjama usled gladi, tifusa, neprekidnog bombardovanja, moral ra-njenih i bolesnih boraca ostao je na visini.

Još 3 juna — kada je takti ko stezanje obru a ve bilo • u toku (sem na Sutjesci), sa izrazitim grupisanjem neprijateljskih snaga na sektoru Sutjeska — Zelengora, tj. na izabranom pravcu proboja — vreme je postalo presudan faktor, a ono je išlo na ruku neprijatelju, s obzirom na višestruku brojnu i tehni ku nadmo nost i na opremljenost njegovih trupa. U takvoj situaciji, kada ve nije uspeo prelaz preko Sutjeske, trebalo je izvu i Glavnu operativnu grupu iz okruženja u bilo kom pravcu i spasavati ranjenike, koji su bili prikupljeni na Pivskoj Planini. Zato je Vrhovni komandant, oseaju i svu težinu novonastale situacije, 3 juna, u s. Mratinju, održao savetovanje²³ sa lanovima svoga štaba i CK KPJ, na kome je doneta slede a odluka: da se od Prve i Druge proleterske divizije obrazuje Prva grupa (snage koje su ve bile zapadno od Pive), a od Tre e udarne i Sedme baniske divizije — Druga grupa (snage koje su bile isto no od Pive), s tim da se Glavna operativna grupa probije iz okruženja divergentnim pravcima; da teški ranjenici ostanu pod komandom Druge grupe; da se pojedini lanovi CK KPJ i AVNOJ-a rasporede po divizijama. Zadatak je Prve proleterske divizije bio da se probije pravcem Košur — Vrbnica i, dalje, na sever, i da, po prelasku komunikacije Fo a — Kalinovik, produži ofanzivna dejstva preko Jahorine ka isto noj Bosni. Druga proleterska divizija imala je da se probija pravcem Suha — Gornje Bare — Konjske Vode, a odatle, posle proboja neprijateljskog obru a, skrene prema Obiju i Umoljanima i, posle prelaska Treskavice, usmeri ofanzivna dejstva ka srednjoj Bosni. Kao posebna grupacija, pod zajedni kim operativnim štabom (naro ito obrazovanim u ovoj situaciji), Tre a udarna i Sedma baniska divizija dobile su zadatak da se sa ranjenicima upute ka Ljubišnji

B ²³ Vrhovni komandant je u toku cele operacije održavao li ni kontakt sa komandantima divizija. Kad je trebalo donositi važne odluke, održavao bi savetovanja sa lanovima CK i Vrhovnog štaba i komandantima divizija (na Crnom Jezeru 26 maja, u Mratinju 3 juna, u Mrkalju 6 juna). Pored ostalog, tada je odlučeno da Štab Prve proleterske divizije preuzme komandu nad pet brigada: Prvom proleterskom, recem krajiškom, Sedmom krajiškom, Šestom isto nobosanskom i Maji vickom, a Štab Druge proleterske divizije nad etiri brigade: Drugom Proleterskom, Drugom dalmatinskom, etvrtom crnogorskom i Desetom hercegova kom.

i Sinjajevini (ili Goliji). Ova odluka je davala najviše izgleda da će se prebroditi teška kriza i snage sa ranjenicima izvući iz okruženja u što kraćem vremenu. Računalo se da će se Treća udarna i Sedma baniska divizija probiti iz okruženja i spasti ranjenike koristeći i noćno, planinsko zemljište i mećunostore u neprijateljskom rasporedu.

Iako ideja o proboju divergentnim pravcima nije sasvim nova (pošto je još ranije proučavana u Vrhovnom štabu), ona je u tako kritičnoj situaciji bila potpuno opravdana, *jer je trebalo spasti živu silu kojim bilo pravcem, sa što manje gubitaka i u najkraćem vremenu.*

ETVRTA FAZA (4—9 JUN): PROBOJ NA SUTJESCI I PROBIJANJE KROZ ZELENGORU — TAKTIČKO STEZANJE OBRUČA

Da bi olakšao tešku situaciju, Vrhovni komandant je 5. juna ponovo naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa da Petu krajišku brigadu, a po mogućnosti i druge snage iz srednje Bosne, najhitnije uputi u pravcu Trnova, u pomoć Glavnoj operativnoj grupi. Na drugoj strani, glavnokomandujućim neprijateljskih snaga, general Liters, izveo je u osnovi pravilne zaključke o situaciji posle 3. juna, naime »da se u luku Piva — Sutjeska nalaze jaki delovi« Glavne operativne grupe, da je Vrhovni štab »privukao i druge snage i da će masiranim napadom verovatno pokušati da se probije preko Sutjeske«. Zato oni intenziviraju napore da zapre i prelaz preko Sutjeske i prolaz kroz Zelengoru, nastojeći i da »zbije« naše snage »na najuži prostor« između Pive i Sutjeske i da ih tu uništi. U tom cilju je puk »Brandenburg«, sa 659 motorizovanim pionirskim bataljonom, uputio na pomoć SS diviziji »Princ Eugen«, izvučenoj kao borbenu grupu 369 legionarske divizije sa Ceotine i prebacio je na levu obalu Drine, na komunikaciju Foča — Kalinovik, »na odlučujuću tačku« — rejon Jeleča, odakle je, svojim dejstvom ka Zelengori, trebalo da sadejstvuje desnom krilu 118. lovačke divizije i levom krilu SS divizije »Princ Eugen«. Osim toga, sve neprijateljske snage dobile su zadatak da hitaju ka postavljenim ciljevima, »pošto je nastupila odlučujuća faza operacije«. Šestog juna je, s juga, grupa »Anaker«, sa izvištima -

kim bataljonom iz 118 lova ke divizije, preduzela jake napade prema Barama, a grupa »Gertler«, sa severa, prema Milinkladi i Krekovima, tj. na bokove Prve grupe, u cilju likvidiranja mostobrana na levoj obali Sutjeske i brzog spajanja u njenoj dolini.

Tako su se slede ih dana razvile izvanredno teške borbe na svima pravcima, posebno u dolini Sutjeske i na Zelengori, borbe koje e se voditi na život i smrt, sa krajnjim zalaganjem obeju strana.

No u 4/5 juna Prva proleterska divizija prikupila se na desnoj obali Sutjeske, u rejonu Dragoš Sedla, radi proboja neprijateljske odbrane na pravcu Košur — Vrbnica.²⁴ U zoru je krenula u napad, u toku dana zauzela Borovno i Mrkalje i širokim frontom izbila na Sutjesku, ali nije uspela da zauzme dobro utvr eni Košur. U isto vreme se Druga proleterska divizija prikuplja na pravcu Suha — Bare, obezbe uju i levi bok Prve grupe prema SS diviziji »Princ Eugen«. Toga dana je grupa »Anaker« krenula u napad jugozapadno od Suhe i izbila na južne padine Tovarnice skoro istovremeno kada je Druga dalmatinska brigada stizala u G. i D. Bare, i kada je izvi a ki bataljon 118 lova ke divizije bio u pokretu ka Barama, a puk »Brandenburg« i 659 motorizovani izvi a ki pionirski bataljon prema emernu. Jedinice 369 divizije nastupale su iz Jele a ka Zelengori s ciljem da što pre posednu otsek izme u Bara i Vrbni e, na sektoru 118 lova ke divizije, dok je sa istoka i jugoistoka, tj. od Tare, Durmitora i Komarnice, kombinovana nema ko-italijanska grupacija poja ala pritisak ka Pivi — Mratinju.

Pošto se Prva proleterska divizija nije mogla probiti preko Popovog Mosta i Košura, Vrhovni štab joj je, 6 juna, naredio da se probija pravcem: Borovno — Tjentište — Krekovi — Milinklada za Zelengoru.

Situacija se prethodnog dana naro ito pogoršala na levom boku Glavne operativne grupe, tj. na pravcu Javorak (Pivski) — Mratinje (Magli). Naime, SS divizija »Princ Eugen« je toga

²⁴ U toku 4 juna neprijatelj je na desnoj obali Sutjeske još držao otporne ta ke Borovno, Mrkalje i Popov Most.

dana, posle izbijanja na Trnova ko Jezero, produžila nadiranje ka Mratinju, izbila na sam vrh Magli a i potisnula Sedmu krajišku i Desetu hercegova ku brigadu ka Tjentištu i severnim padinama Magli a. Tako je, ustvari, obezbe enje levog boka, u rejonu Magli a, ostalo na samoj Desetoj hercegova koj brigadi. Pored toga, gustina i dubina neprijateljskog odbranbenog pojasa na Zelengori znatno su pove ane uvo enjem borbene grupe 369 legionarske divizije sa pravca Jele a ka Zelengori.

Usled ozbiljnije opasnosti od daljeg prodora SS divizije »Princ Eugen« ka severu i njenog brzog izbijanja na Vu evo i na prelaze Sutjeske kod Tjentišta, Vrhovni štab je 6 juna uve e obustavio prebacivanje Druge grupe na levu obalu Pive (koje je bilo nare eno prethodnog dana) i naredio joj da teže ranjenike skloni na Durmitor i u dolinu Pive, s tim da odmah organizuje prebacivanje ostalih ranjenika preko Tare na Ljubišnju. Isto tako je naredio da se pojedini bataljoni Pete crnogorske i Prve dalmatinske brigade, ukoliko za to postoji mogućnost, probiju ka Goliji i da delovi Sedme baniske divizije i ranjenici — pešaci (ve preba eni na levu obalu Pive) odmah krenu pravcem Vu evo — Tjentište — Krekovi i, dalje, ka Zelengori. Pošto se prebacivanje Druge grupe divizija preko Pive moralo vršiti u vrlo teškim uslovima (pritisak neprijateljske avijacije, glad, velika oskudica u sredstvima za prenošenje na nesigurnom prelazu kod S epan Polja), javio se nesklad izme u potreba i mogućnosti sprovo enja izdatih nare enja, te je zato ova grupa sve više dolazila u vremenski tesnac, što e kasnije imati sudbonosne posledice.

Štab Prve proleterske divizije odmah je postupio u duhu nare enja Vrhovnog štaba i 6 juna uve e uputio Prvu proletersku brigadu preko Tjentišta ka Milinkladi, Lu kim i Vrbni kim Kolibama. Za Prvom proleterskom upu ena je i Tre a krajiška brigada.

Vrhovni štab je naro itu brigu posvetio obezbe enju bokova Prve grupe divizija, i zato je, radi obezbe enja levog boka, na Barama postavio Drugu dalmatinsku brigadu, a u rejonu Popov Most — Krekovi — Košur Šestu isto nobosansku i Ma-

jevi ku brigadu i 1 i 4 bataljon Druge proleterske brigade, da bi održali mostobrane na levoj obali Sutjeske. Vrhovni štab je, sa Štabom Druge divizije i sa dve brigade (etvrtom crnogorskom i Sedmom krajiškom), bio u pokretu preko Dragoš Sedla, u nameri da preko Bara prodre ka Zelengori. Me utim, neprijateljski uspesi 7 i 8 juna u pravcu Bara izmenili su ovaj plan Vrhovnog štaba.

Sedmog juna neprijatelj je pojačao pritisak na svima pravcima. Težište njegovih napora bilo je usmereno na sektor između Pive i Sutjeske, kao i u dolinu same Sutjeske. General Liters je nastojao da što potpunije objedini i maksimalno ubrza dejstva SS divizije »Princ Eugen« i 118 lovačke divizije ka Sutjesci. Tako su grupa »Anaker« i puk »Brandenburg«, posle veoma oštrih borbi, uspeli da odbace Drugu dalmatinsku brigadu sa G. Bara na liniju D. Bare — Planinica — Crkvine i da preseku pravac koji od Suhe, preko Bara, vodi za Zelengoru, a koji je bio predviđen za prodiranje snaga Druge proleterske divizije. Zbog takve situacije na levom boku, Vrhovni štab je bio prinuđen da uputi Majeve ku brigadu ka Barama. Usled nadiranja drugih nemačkih snaga sa zapada i severa ka Boš ijoj Glavi i Medve em Brdu, sve više su se približavala unutrašnja krila SS divizije »Princ Eugen« i 118 lovačke divizije, tako da je pravac ka Zelengori koji vodi između Tovarnice, s jedne strane, i Boš ije Glave i Medve eg Brda, s druge, bio presek, a mostobrane na levoj obali Sutjeske bivali su sve uži. Nadirući i sa severoistoka, Nemci su u toku 7 juna zauzeli s. Vrbnicu i Stražinsko Brdo i potisnuli Drugu proletersku brigadu na V. i M. Košutu. Pored toga, SS divizija »Princ Eugen«, koja je u toku 7/8 juna izbila na liniju Magli — Prijedor — Suha, potiskuju i Desetu hercegovačku brigadu ka dolini Sutjeske, prema Skakavcima i Tjentištu, ugrožavala je vezu Prve grupe divizija sa Drugom grupom (Trećom i Sedmom divizijom), između kojih je otstojanje bilo dosta veliko, a taktička veza sve labavija i slabija.

Mada je Treća udarna divizija u toku 7 juna usporavala nadiranje 1-ve brdske divizije, grupe »Ludviger« i divizije »Ferara« između Pive i Tare, njena situacija je, posle pada Ma-

gli a i Mratinja, postajala sve teža. Zato je toga dana Vrhovni štab naredio Štabu Druge grupe da Tre u diviziju, sa lakšim ranjenicima, prebaci na levu obalu Pive i ubrza njen pokret ka Sutjesci, a teže ranjenike da skloni na Pivsku Planinu. Istoga dana je naredio Sedmoj baniskoj diviziji (koja je bila u pokretu ka Sutjesci) da jednu brigadu prebaci severno od Mratinja, drugu na Curevo, radi zatvaranja pravca Mratinje — Vu evo i Vu evo — Curevo, a da Tre a brigada i pokretni ranjenici produže za Suhu.

I u toku 8 juna neprijatelj je nadirao ubrzanim tempom, poja avaju i pritisak u pravcu Zelengore. Grupa »Vertmiler« napadala je od Jablanovog Vrha prema Mr in Kolibama, a ja e snage 369 divizije nastupale su južno od Jele a, da bi svojim prodorom prema jugu, kroz Zelengoru, u sadejstvu sa nema kim snagama koje su nadirale sa severoistoka i juga, nabacile naše snage u dolinu Sutjeske i zatvorile obru na Zelengori. Dakle, priliv novih neprijateljskih snaga u dubinu Zelengore, ka gornjem toku reke Vrbni e, vršio se užurbano.

U duhu postavljenog zadatka, Prva proleTERSka divizija je 7 i 8 juna produžila nadiranje ka Zelengori opštim pravcem Milinklada — Lu ke Kolibe — Vrbni ke Kolibe. Ona je ve 9 juna bila u rejonu Vrbni kih Koliba, na liniji Jan i Do — Srema ka Luka — Orlova a (sa glavnim snagama u rejonu Vrbni ke Kolibe — Ljubin Grob), uspostavivši borbeni dodir sa neprijateljem. Na M. i V. Košuti, kao bo no obezbe enje Prve grupe od severoistoka — od pravca Vrbni e, bila su dva bataljona Druge proleTERSke brigade.

Pošto Druga proleTERSka divizija nije mogla izvršiti proboj pravcem Suha — Bare — Zelengora, Vrhovni štab ju je, odustavši od ranijeg plana da ova divizija, preko Suhe i Bara, prodre ka Konjskim Vodama, uputio na pravac Prve proleTERSke divizije, tako da je i ona no u 8/9 juna krenula u pravcu Milinklade. U toku 7 i 8 juna obezbe enje desnog boka prema 118 lova koj diviziji vršile su Šesta isto nobosanska i Sedma krajiška brigada, sa jednim bataljonom iz etvrte proleTERSke brigade, na liniji Zamršten — Milinklada — Tisovo Brdo, dok

je Deseta hercegovačka brigada maršovala od Prijedora ka Tjentištu sa zadatkom da ostane u zaštitnici Prve grupe, sa eka Sedmu banisku diviziju i ovu prihvati na Sutjesci, u rejonu Tjentišta. Tada se znatno pogoršala situacija i na sektoru izme u Pive i Tare. Uprkos nare enju koje je Vrhovni komandant 7 juna izdao Tre oj udarnoj diviziji (kada je bilo u izgledu da e i jedinice ove divizije izi i iz okruženja): da sa lakšim ranjenicima krene ka Sutjesci, delegat Vrhovnog štaba je izve- stio istoga dana Vrhovni štab da Tre a udarna divizija ne e po i ka Sutjesci, ve ka donjem toku Tare, da se prebaci u Sandžak. Odmah po prijemu ovog izveštaja, nare eno je Sed- moj baniskoj diviziji, koja je bila zadržana na Vu evu radi planiranog prihvata Tre e udarne divizije, da usiljenim maršem krene ka Milinkladi, Lu kim i Vrbni kim Kolibama. Me utim, kako su svi pokušaji da forsira Taru kod Uzlupa ostali bez uspeha, Stab Druge grupe prihvatio je pomenutu direktivu Vrhovnog štaba i 8 juna naredio da se sve jedinice i ranjenici prebace na levu obalu Pive, u cilju daljeg pokreta ka Sutjesci. Pošto je u injeno sve što se u datom trenutku moglo u initi da se na Pivskoj Planini posakrivaju teški ranjenici, Stab Tre e udarne divizije je 8/9 juna organizovao za pokret prema Su- tjesci slede i marševski poredak: Prva dalmatiska brigada, Peta crnogorska brigada, bolnica sa pokretnim ranjenicima i, najzad, Tre a sandža ka brigada u zaštitnici. Nažalost, ova odluka je kasno donesena.

Vrhovni štab je inio posebne napore da proboj glavnine uskladi sa blagovremenim pristizanjem Tre e udarne divizije i da što duže obezbedi prelaze i mostobran na Sutjesci. U tom cilju je 7 juna i upu eno nare enje Tre oj udarnoj diviziji da preko Sutjeske krene za glavnim snagama. Me utim, pošto se ¹ije imalo snaga, niti se dragoceno vreme za proboj glavnine (Prve i Druge divizije) kroz Zelengoru smelo gubiti, jer bi svako zadržavanje u dolini Sutjeske išlo u prilog neprijatelju, ¹⁰ je bilo nužno da se naše snage blagovremeno povuku iz ove doline ka Zelengori (jedino se u toku ovoga i slede eg dana Pomoglo Sedmoj baniskoj diviziji držanjem prelaza na Sutje- sci kod Ravnog Borja i zatvaranjem pravaca Tjentište — Suha ¹ Tjentište — Curevo). Me utim, kada je Sedma baniska divi-

zija prešla Sutjesku i kada su se odavde povukla naša boja na obezbeđenja (postavljena prema severu i jugu), neprijatelj je mogao, bez prepreke, da brzo zatvori obrub u dolini ove reke, tj. na pravcu prolaza naših jedinica za Zelengoru.

U toku 9 juna neprijatelj je ispoljio najjači i pritisak na sektoru između Sutjeske i Drine, s ciljem da zatvori brežu na Zelengori i prodre dolinom Sutjeske. Još od ranog jutra, uz jaku podršku avijacije, on je vršio snažne napade na trougao Milinklada — Ozren — Krekovi, gde se prikupljala Druga proleterska divizija u cilju daljeg prodora ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Tom prilikom je ova divizija pretrpela ozbiljne gubitke (naročito četvrta crnogorska brigada), a na Milinkladi je, od avionske bombe, ranjen u ruku i Vrhovni komandant. U toku 8/9 juna još su se nalazile prema jugu, na liniji Skakavci — Ploča — D. Bare — Bošnjačka Glava, Deseta hercegovačka, Majevička i Druga dalmatinska brigada, koje su, krajnjim zalaganjem, odbijale neprijateljske napade.²⁵ Jak pritisak ispoljila je i grupa »Gertler« prema Krekovima i Milinkladi. Neprijateljska južna grupa je u toku ovoga dana ovladala Suhom, Planincima, D. Barama i Bošnjom Glavom, a severna grupa Krekovima i Milinkladom, tako da je ostao samo veoma uzan mostobran na levoj obali Sutjeske, u rejonu Tjentište — Kazani, odnosno Ozren — Vilišnjak. Pa ipak su se sve brigade Druge proleterske divizije pod borbom probile iz doline Sutjeske prema Hrvatski i Vrbničkim Kolibama, dok je Sedma baniška divizija 9 juna, u sumrak, otpočela prelaz preko Sutjeske, južno od Tjentišta, i 10 juna nastavila pokret (prokrakom šumskim stazama), pravcem zapadno od Ozrena i Krekova, ka Lučkim Kolibama. Ona je u poslednjem trenutku izmakla udaru 118 lovačke i SS divizije »Princ Eugen«, koje su toga dana oko podne zatvorile dolinu Sutjeske ispred Trebešne udarne divizije. Već 9 juna uveče Vrhovni štab se nalazio na Lučkim Kolibama sa Štabom Druge proleterske divizije. Tako se Trebešna udarna divizija, sa ranjenicima, 10 juna našla u potpunom okruženju.

²⁵ Treba, u tim sudbonosnim danima, posebno istaći i heroizam Druge dalmatinske brigade na Barama. Ona je, uprkos znatno nadmoćnijem neprijatelju, uspela održati svoje položaje i, na taj način, obezbediti levi bok glavnine naših snaga.

PETA FAZA (10—15 JUN): PROBOJ SA ZELENGORE NA JAHORINU
OKRUŽENJE I RAZBIJANJE TREĆE DIVIZIJE

Bitka je u ovoj fazi dostigla svoju kulminacionu tačku. Deseti jun označava prekretnicu u operativnoj situaciji. No u 9/10 juna, na ve suženoj bitanoj prostoriji, jasno su se ocrtavala tri izrazito aktivna žarišta ove sudbonosne bitke. Jedno žarište bilo je u me ure ju Tara — Piva i na Vu evu, na prelazima gde su se koncentrisale za elne jedinice Druge grupe u cilju prelaza na Vu evo kod S epan Polja, gde je ve bila grupisana glavnina Druge grupe sa ranjenicima. Drugo, glavno, žarište bilo je u dolini Sutjeske (Tjentište — Krekovi — Ozren — Lu ke Kolibe), gde je Druga proleterska divizija, krajnjim zalaganjem, branila mostobrane na Sutjesci od neprijateljskih napada sa severa i juga. Treće žarište je bila Zelengora, gde su elni ešloni Prve i Druge proleterske divizije vodili žestoke borbe sa novopristiglim neprijateljskim snagama. Na ta tri razbuktala žarišta bitke, koja su ustvari pretstavljala operativnu celinu, bila je tih dana, uglavnom, usmerena pažnja Vrhovnog štaba, s ciljem da se na svima njima usklade borbe naših brigada i divizija, da bi se postigao postavljeni operativni cilj: uspešan proboj svih snaga iz okruženja.

Desetog juna, uzoru, prema direktivi Vrhovnog štaba za proboj kroz Zelengoru, Stab Prve proleterske divizije,²⁶ sa Prvom proleterskom brigadom, napao je neprijatelja koji je na levoj obali Vrbni ke Reke, u luku, držao položaje na liniji Bavan — Balinovac — Stražinsko Brdo, i razbio borbenu grupu 369 legionarske divizije na Balinovcu, probivši neprijateljski položaj.²⁷ Zatim je Prvu proletersku brigadu uputio ka Mr in

²⁶ Stab Prve proleterske divizije doneo je odluku o daljem prodoru prema severu, tj. izbijanju na komunikaciju Kalinovik — Fo a 9 juna u 23 asa, i to Prva proleterska brigada pravcem: Balinovac — Mr in Kolibe — Ruda Planina — Rataj, a Treća krajiška pravcem: Balinovac — Jezero — r. Oteša — s. Dra e, s tim da se što pre prebace preko komunikacije Kalinovik — Fo a. (Vidi Zbornik dokumenata 0 NOR, tom IV, izdanje VII, izveštaj Štaba Prve proleterske divizije Vrhovnom štabu — dok. br. 13.)

²⁷ Iako se Vrhovni štab, zbog obaveza prema Drugoj grupi (Trećoj udarnoj i Sedmoj baniskoj diviziji) i zbog planiranja da se *sa ekaju* ¹ *prihvate sve jedinice i ranjenici sa Pive i Sutjeske*, trenutno nije saglasio sa ovim prodorom Prve proleterske divizije, ipak je, s obzirom

Kolibama, Rudoj Planini i s. Rataju, a Tre u krajišku pravcem Jezero — Radomišlje — Dra e. Tako je Prva proleterska divizija, do pada mraka, izbila na liniju Trebi ina — Zagorice — Vis (k 1374) — Pliješ (k 1605), vrše i pripreme za prodiranje prema Rataju i Jele u. Komandant Prve proleterske divizije, posle podne, izvestio je Vrhovni štab o postignutom uspehu i o svojoj nameri da u toku no i 10/11 juna pokuša pre i komunikaciju Fo a — Kalinovik. On je predložio da se Šesta isto - nobosanska, Sedma krajiška i Majevi ka brigada upute zapadno od Ljubine i Vrbni e, preko Trebi ine i Rataja, u Miljevinu i da Vrhovni štab sa svim ostalim snagama krene za Prvom proleterskom divizijom.

Uspeh Prve proleterske divizije 10 juna bio je od presudnog značaja za itav ishod tridesetodnevne Bitke na Sutjesci. Njenim prodorom kroz Zelengoru ka Jahorini bio je ne samo kompromitovan ve i osuje en neprijateljski plan okruženja i uništenja Glavne operativne grupe, jer su stvoreni bitni uslovi za brži prolaz svih ostalih naših snaga. Karakteristično je da je glavnokomanduju i neprijateljskih snaga, general Liters, baš toga dana smatrao da je »nastupila poslednja faza borbe na Sutjesci i Pivskoj Planini — as potpunog uništenja Titove armije do poslednjeg oveka«, pa je svojim trupama naredio »da nijedan ovek sposoban za vojsku ne sme živ napustiti opkoljeni prostor«. Me utim, kao što e se videti iz daljeg toka bitke, ovim uspehom Prve proleterske divizije preokrenuta je operativna situacija u korist Glavne operativne grupe, tako da više nije bilo mogu no ostvarenje nema kog plana.²⁸ Istina, ovoga dana su se ostale snage Druge proleterske divizije i preostale brigade Prve proleterske divizije nalazile u uzanom koridoru duž staze ka Lu kim i Vrbni kim Kolibama, izložene veoma snažnim udarima nema kih snaga sa linije Stružinsko Brdo — Treskavac (u desni bok) i sa položaja

na razvoj situacije od 10 juna posle podne, brzo uvideo da je postignuti uspeh Prve proleterske divizije na pravcu Balinovac — Rataj bio odlučuju i za itavu operaciju

²⁸ Nema ka komanda, u svome operativnom izveštaju od 11 juna, priznaje naš proboj na frontu 369 divizije u Zelengori i isti e da su upu ena hitna poja anja za Jele — na pravcu proboja naših glavnih snaga.

svakog' asa pretila opasnost da neprijatelj prese e ove naše snage na delove i zatvori obru u ovom rejonu. U tom kriti - nom trenutku Vrhovni štab je, radi zaštite bokova Glavne operativne grupe, prebacio Drugu proletersku brigadu na vis Košutu, a etvrtu proletersku brigadu na Ljubin Grob. Mada su Nemci 10 juna vršili žestoke napade na Ljubin Grob i Košutu, etvrtu proletersku brigadu je, i pored teških gubitaka, uspela da spre i njihov prodor ka Vrbni kim Kolibama. Istoga dana je i Druga proleterska brigada izvršila zadatak, bez obzira na teške borbe i na izloženost bombardovanju i mitraljiranju na golom kamenjaru Košute. Predve e je Deseta hercegova ka brigada smenila etvrtu proletersku i ostala je kao zaštitnica na Ljubinom Grobu, odakle je obezbe ivala dalji pokret Sedme baniske divizije od Sutjeske, preko Hr avke i Ljubina Groba, ka Drugoj proleterskoj diviziji.

im je, 10 juna, primio navedeni izveštaj komandanta Prve proleterske divizije, Vrhovni komandant je odlu io da Druga proleterska divizija i sve preostale brigade Prve proleterske divizije uve e krenu opštim pravcem Vrbni ke Kolibe — Mr in Planina — Zagorice — s. Rataj (tj. za Prvom proleterskom divizijom), ne ekaju i jedinice Druge grupe. To je bilo neophodno i jedino pravilno, pošto su toga dana nema ke snage ve bile zatvorile dolinu Sutjeske, tako da je takti ka veza izme u jedinica Prve i Druge grupe bila potpuno prekinuta. A posle uspešnog proboja kroz neprijateljsku odbranu na pravcu Balinovac — Jele i stvaranja uzanog koridora kroz Zelengoru za prolaz naših snaga iz okruženog prostora, svako dalje zadržavanje na Zelengori moglo je samo da pogorša našu situaciju. Zato bi sa ekivanje Tre e udarne divizije i pokušaji povratka u cilju otvaranja prolaza na Sutjesci bili pogibeljni.

U duhu pomenute odluke Vrhovnog štaba, naše snage su no u 10/11 juna (posle pristizanja Sedme baniske divizije²⁹ sa oko 600 lakih ranjenika) krenule opštim pravcem Zelengora — s. Jele , u dve kolone: desna (Druga proleterska, Šesta isto no-

²⁹ Bolnica ove divizije bila je 10 juna posle podne otse ena i zarobljena u dolini Sutjeske. Divizija je oko 20 asova stigla na Lu ke Kolibe.

bosanska i Druga dalmatinska brigada) zapadnije od Vrbni e i Ljubine, prema Rudoj Planini, a leva (etvrta proleterska, Sedma krajiška, Majevi ka i Deseta hercegova ka brigada) preko Balinovca ka Mr in Planini, a za ovom kolonom Sedma baniska divizija.

Probijaju i se kroz Zelengoru, ove snage (sa Vrhovnim štabom) vodile su u toku 11 juna teške borbe na svojim bokovima, jer su Nemci pokušavali da zatvore brešu koju je stvorila Prva proleterska divizija. Pošto su odbacile nema ke snage, one su 11/12 juna zano ile na prostoru Ratkovac — Jablanovo Brdo — Mr in Kolibe — Pliješ i došle u dodir sa Prvom proleterskom divizijom. Posle izbijanja (10 juna uve e) na liniju Zagorice — Trebi ina — Repišta — Vis, Prva proleterska divizija potisnula je neprijatelja ka Konjskim Vodama i dolini r. Govze i energično produžila nadiranje ka s. Rataju i s. Jele u. Tu je u toku no i 10/11 juna razbila delove 369 legionarske divizije i odbacila ih na liniju s. Nozdre — s. Ocrkavlje — s. Jele , dok su se drugi delovi 369 divizije zadržali na jugoisto -nim padinama Husada i na desnoj obali r. Govze. U toku 12 juna Prva proleterska divizija je savladala otpor na liniji Budanj — s. Jele , ušla u s. Ocrkavlje i s. Jele i ovladala delom komunikacije Kalinovik — Fo a.

Za vreme probijanja glavnine i Vrhovnog štaba sa Zelenogore ka Jahorini položaj Tre e udarne divizije stalno se pogoršavao. Optere ena mnogobrojnim ranjenicima i bolesnicima, prore ena i iscrpena gla u i neprekidnim borbama, ona se 10 juna, kad su SS divizija »Princ Eugen« i 118 lova ka divizija ve bile zatvorile Sutješku, našla na uzanom platou Vu eva, opkoljena sa svih strana i izložena dejstvu nema ke artiljerije i avijacije. A kad je, 11 juna, izbila na Sutješku, neprijatelj je ve bio organizovao odbranu na levoj obali. U tako kriti noj situaciji, komanda Druge grupe izdala je (11 juna) zapovest za forsiranje Sutjeske i proboj ka Zelengori, i od Vrhovnog štaba zatražila je da deo snaga uputi ka dolini Sutjeske u cilju olakšanja proboja spolja. Prva dalmatinska brigada³⁰ (bez jednog

³⁰ Na Vu evu je 11 juna, pod rukovodstvom delegata Vrhovnog štaba, održano savetovanje na kome je odlučeno da se izlazak iz okru-

bataljona) i 1 bataljon Pete crnogorske brigade obrazovali su elni ešelon, koji je po podne, pod tako nepovoljnim uslovima, krenuo ka Sutjesci s ciljem da je prede i na njoj obrazuje mostobran i tako obezbedi prelaz glavnine i Centralne bolnice. U drugom ešelonu trebalo je da se kre u: Peta crnogorska brigada. Mostarski bataljon Desete hercegova ke brigade, jedan bataljon Prve dalmatinske i bolnica sa ranjenicima, s tim da Tre a sandža ka ostane u zaštitnici. Iako je elni ešelon (Prva dalmatinska brigada) forsirao Sutješku i izme u Tjentišta i Kazana probio nema ku odbranu, Nemci su se ubrzo sredili i po padu mraka, sa pristiglim poja anjima, protivnapadom potpuno razbili ovaj ešelon, tako da se on u toku no i morao prili no neorganizovano probijati ka Lu kim i Vrbni kim Kobilama, ne izvršivši postavljeni zadatak. Time je glavnina Tre e udarne divizije dovedena u težu situaciju, ali se nije odustalo od proboja preko Sutjeske, jer su uslovi za proboj preko Magli a ili Vu eva bili daleko nepovoljniji, tim pre što su jake snage SS divizije »Princ Eugen« od Vu eva i Magli a potiskivale Tre u sandža ku brigadu ka dolini Sutjeske. Sada je ponovo odlu eno da forsiranje otpo ne 12 juna u sumrak, na otseku Košur — Tjentište, tj. uglavnom na istom otseku na kome je vršeno prethodnog dana. A pošto je Stab Druge grupe toga dana dobio od Vrhovnog štaba obaveštenje da mu se ne može uputiti pomo , položaj glavnine Tre e udarne divizije i Centralne bolnice postao je vrlo kriti an.³¹ Opkoljena od etiri neprijateljske divizije i zbijena na vrlo uzanom prostoru Vu-evo — Curevo — Mrkalje — Dragoš Sedlo, ova divizija, zaista, bila je u skoro beznadežnoj situaciji.

U vreme kada se glavnina Tre e udarne divizije, u rejonu Dragoš Sedla, pripremala za pokret ka Sutjesci,³² delovi 118

zenja izvrši probojem na Sutjesci kod Tjentišta i da u prve,m ešelonu bude Prva dalmatinska brigada (sa jednim bataljonom iz Pete crnogorske brigade).

³¹ To je bila poslednja veza izme u Vrhovnog štaba i Tre e udarne divizije.

³² Na ponovnom savetovanju rukovodstva Druge grupe, 12 juna, odlu eno je da se no u pokuša proboj na istom sektoru, tj. prema Tjentištu. stini da u elnom ešelonu bude Peta crnogorska brigada (bez jednog bataljona). Ova odluka da se na istom sektoru (gde je prethodnog

lova ke divizije preduzeli su (12 juna) napad od Borovna, iz doline Sutjeske, ka Dragoš Sedlu i time neposredno ugrozili i glavninu Tre e udarne divizije i Centralnu bolnicu. Mada je Peta crnogorska brigada odbacila Nemce ka Borovnu, ipak je njeno angažovanje znatno usporilo forsiranje Sutjeske i poremetilo planirani borbeni poredak za forsiranje. Time je izgubljena itava no predvi ena za forsiranje Sutjeske. Sem toga, bolnica i zbegovi znatno su otežavali i usporavali prikupljanje Tre e udarne divizije u polaznim rejonima, u kojima su se ose ali nedovoljno vrsto rukovo enje i prili na nervoza komandovanja.³³ Tako su bataljoni Pete crnogorske brigade tek uzoru 13 juna izbila na Sutjesku. Da ne bi gubili vreme oko ponovnog pregrupisavanja snaga, oni su zajedno sa bataljonom Prve dalmatinske brigade, odmah otpo eli prelaz i, prešavši reku i Tjentište, izbili ispred s. Krekovi (k 900). Isto tako je, odmah posle svitanja, Tre a sandža ka brigada, koja je dotle na desnoj obali Sutjeske obezbe ivala proboj od Magli a i Vu eva, prešla na levu obalu Sutjeske. One naše snage koje su napadale na ozna ene nema ke položaje zauzele su, posle nekoliko juriša, prvu liniju bunkera. Prilikom ponovnog juriša, u prvim redovima, herojski je poginuo i sam komandant Tre e udarne divizije Sava Kova evi .³⁴ Iako su jake snage 118 lova ke i SS divizije

dana pretrpljen neuspeh) vrši proboj bila je pogrešna. Da je posve eno više pažnje izvi anju leve obale Sutjeske, mogao se na i pogodniji sektor za prelaz, naprimer, onaj izme u Ozrena i Vilinjaka kuda su prošle mnoge naše jedinice i pojedine grupe boraca i posle 13 juna.

³³ Rukovodstvo Druge grupe (sada ustvari Tre e udarne divizije) nije moglo lako sa uvati prisebnost i hladnokrvnost pri rukovo enju jedinicama u tim dramati nim asovima.

Naro ito je bilo upadljivo slabo držanje delegata Vrhovnog štaba Milovana ilasa. Zbog njegovog kolebanja i panike, Tre a udarna divizija pretrpela je znatno ve e gubitke nego što je trebalo.

³⁴ Prema izjavi nekih rukovodilaca — u esnika, doga aji u toku 13 juna u dolini Sutjeske, tekli su ovako:

Pred samu zoru prešli su Sutjesku dva bataljona Pete crnogorske brigade i Drugi bataljon Prve dalmatinske brigade, sa štabom grupe, Štabom divizije i Štabom Pete crnogorske brigade, i produžili u pravcu Krekova. U isto vreme prešli su reku Tre i i etvrti bataljon Pete crnogorske brigade, koji su prethodnog dana vodili borbu sa Nemcima, kada su ovi napravili ispad iz doline Sutjeske, ispod Mitrine Usovi, prema Dragoš Sedlu. Sve jedinice vršile su napad izme u Krekova i Usovi kog Potoka. Ona prva grupa bataljona, sa štabovima, odmah posle svitanja, izbila je pred k 900, južno od Krekova, gde je do ekana

Princ Eugen«, sa ve utvr enih položaja na levoj obali Sutjeske (Košur — Krekovi (k 900) — Lastva), zadržavale ove jedinice Tre e udarne divizije, ipak su se na levom diviziskom krilu kroz šume Ozrena, probili neki delovi Pete crnogorske i bataljon Prve dalmatinske brigade i Peti bataljon Tre e sandža ke brigade i produžili pokret za prvim ešelonom, ka Lukim i Vrbnikom Kolibama. Pokušaj rokiranja ovih snaga prema Ozrenu, radi proboja na tom pravcu, tako e nije uspeo. A kad su u toku dana poja ale pritisak i neprijateljske snage od Magli a i Vu eva, preostale jedinice Tre e udarne divizije bile su koncentriranim napadom višestruko ja eg neprijatelja razbijene i uništene. Uskoro posle toga Nemci su na zverski način poubijali ve i broj ranjenika i bolesnika.³⁵ U toku naredne no i (13/14 juna) samo su se pojedine grupe i izvestan broj lakih ranjenika probili izme u Ozrena i Suhe ka Zelengori.

Neki manji delovi glavnine Tre e udarne divizije, koji su se preko Sutjeske probili na sever, u Zelengoru, spojili su se slede eg dana, u rejonu Lukih Koliba, sa jedinicama Prve dalmatinske i bataljonom Pete crnogorske brigade, tj. sa pri-

ubita nom vatrom iz neprijateljskih rovova. U tom momentu jedinice su zastale, a komandant divizije naredio je juriš i sam potrao prema neprijateljskom rovu, zgrabio jednog Nemca, razoružao ga, dao mitraljez jednom borcu i krenuo napred, ali je pao smrtno pogoen.

Ove jedinice su nekoliko puta jurišale, ali su bile odbijene. Uspeli su da se probiju, uz velike gubitke, samo Tre i i etvrti bataljon Pete crnogorske brigade i Drugi bataljon Prve dalmatinske brigade, ali nepovezano, svaki na svom pravcu.

Posle svitanja prešla je na levu stranu Sutjeske, iznad Tjentišta, i Centralna bolnica. Odmah za njom i Tre a sandža ka brigada, koja je, zajedno sa Mostarskim bataljonom, izvršila napad na položaje gde su napadale i jedinice Pete crnogorske brigade. I nekoliko uzastopnih juriša jedinica Tre e sandža ke brigade bilo je odbijeno, uz ogromne gubitke, samo se njen Peti bataljon probio, izgleda, izme u Lastve i Uovi kog Potoka i produžio prema Zelengori.

Sem toga, probijale su se manje ili ve e grupe, a i pojedinci, iz obe brigade, a tako isto i pokretni ranjenici. Koji nisu uspeli da se probiju kroz neprijateljske položaje, probijali su se prema Izgorima, a odatle, za glavnim snagama, u pravcu Zelengore, ili prema Hercegovini. Mostarski bataljon sa uvao je celinu i probio se prema Hercegovini, ali je bio razbijen. Glavnina Tre e sandža ke brigade probijala se, u jnanjim i ve im grupama, preko Vu eva i Magli a ka Sandžaku, a dva bataljona Pete crnogorske brigade preko Magli a i Golije ka Crnoj Gori.

³⁵ Pomo u specijalnih izvi akih patrola i dresiranih pasa, Nemci nekoliko dana brižljivo pretresali svaku šumicu, pe inu i uvalu na bojištu i prona ene ranjenike i bolesnike ubijali.

kupljenim delovima prvog ešelona ove divizije, i posle popune bataljonskog i etnog rukovodećeg kadra, izginulog pri proboju, nastavili pokret za Prvom i Drugom divizijom prema Jahorini. Treća sandža kao brigada (sem jednog bataljona), po grupicama ili pojedinačno, probijala se ka Sandžaku, dok su se ostaci Pete brigade i Mostarskog bataljona prebacivali delom preko s. Izgori za Crnu Goru, a delom i za Hercegovinu.³⁶ Tako je Treća udarna divizija, i pored vanrednog zalaganja i masovnog heroizma, bila potpuno razbijena, ali se ni u toj bezizlaznoj situaciji nijedan njen borac nije predao neprijatelju.³⁷

Prateći razvoj situacije, nastoje i da se sve jedinice spasu od uništenja, Vrhovni štab je 12 juna, shodno odluci od 3 juna, naredio: da se Druga proleterska i Sedma baniska divizija probiju pravcem Pliješ — Konjske Vode — Lelija, a potom preduzmu ofanzivna dejstva u pravcu Obija i Umoljana — ka srednjoj Bosni; da Prva proleterska divizija, posle proboja kroz neprijateljsku odbranu na liniji Jele — Rataj — Trebinja, pređe komunikaciju Foča — Kalinovik i produži dejstva ka Jahorini i dalje ka istočnoj Bosni. Vrhovni štab je ovoga dana radiogramom izvestio Štab Druge grupe o ovoj odluci i o tome da Treća udarna divizija ne može uputiti traženu pomoć ka dolini Sutjeske zbog teške situacije u kojoj se nalaze glavne snage, i naredio mu da Treća udarna divizija izvrši proboj preko Sutjeske ka Zelengori i produži pokret ka srednjoj Bosni, za Drugom i Sedmom divizijom, ili da se, u slučaju neuspeha, »rašlani u bataljone i ete i da se kroz šume i noću, kroz me uprostor Avtovac, Bare, prebacuje na Bora«, jer bi joj se na tom pravcu, po izbijanju Druge proleterske i Sedme baniske divizije na Leliju, uputio deo snaga za prihvatanje. Vrhovni štab je, o igledno, ponovo prihvatio odluku od 3 juna: da Prva i

³⁶ Rukovodstvo Druge grupe, koje se u toku 13/14 juna probilo za s. Izgori, stiglo je kasnije, početkom jula, u istočnu Bosnu, u okolinu Olova gde se tada nalazio Vrhovni štab NOV i POJ.

³⁷ Iako je posle 13 juna položaj preostalih delova na Vučevu i na desnoj obali Sutjeske bio potpuno bezizlazan, ipak se svaki borac nadao u spasenje, grevito se držao života, nije hteo da se miri s neminovnom pogibijom. Samo se tom udesnom vitalnošću može objasniti činjenica da su tada mnogi naši borci izbegli sigurnu smrt. Bilo je primera da su uspeli da spasu život čak i takvi teški ranjenici koji su jedva puzali.

Druga proleterska divizija izvrše divergentan proboj na oba avca — što je sada na pravcu Konjske Vode — Lelija trebalo da se angažuje i Sedma baniska divizija. Međutim, traže i izlaz iz teške situacije, on je, posle proboja Prve proleterske divizije na komunikaciju Kalinovik — Foča, iste večeri oduštao od ovoga plana i ponovo orijentisao Drugu proletersku i Sedmu banisku diviziju za Prvom proleterskom divizijom.

U toku 12 juna na komunikaciji Foča — Kalinovik (u zahvatu s. Ocrkavlje — s. Rataj) neprijateljska komanda je angažovala raspoložive rezerve da bi sprečila prelaz preko reke Bistrice i komunikacije Foča — Kalinovik, ali je u toku 12 i 13 juna savladan njihov otpor i pored jačeg angažovanja neprijateljskih tenkova i avijacije (od koje smo imali teške gubitke pri forsiranju Bistrice u rejonu Rataj — Jele).³⁸ Do 14 juna izjutra, kod s. Rataja, Glavna operativna grupa i Vrhovni štab prešli su komunikaciju Foča — Kalinovik i odmah krenuli ka grebenu Jahorine, gde su Prva i Druga proleterska divizija stigle večer 15 juna, dok je Sedma baniska divizija privremeno ostavljena u zaštitnici u zahvatu komunikacije Foča — Kalinovik. Time su i proboj naših snaga iz okruženja i Bitka na Sutjesci bili završeni. Tako je ono što je bilo najgore i najteže u minulim danima ostalo za nama. Svest o velikoj istoriskoj ulozi naše vojske, o njenoj odgovornosti pred narodom, udružena sa celim revolucionarnom voljom svih učesnika, pomogla nam je da izdržimo sva iskušenja u ovoj sudbonosnoj bici.

Pošto u četvrtoj ofanzivi nije uspela da uništi naše glavne snage, neprijateljska komanda je u najvećoj tajnosti i sa posebnom brižljivošću izvela sve potrebne pripreme za Petu ofanzivu, s ciljem da izvrši ono što joj nije pošlo za rukom u Prethodnoj ofanzivi. Tako je došlo do Bitke na Sutjesci, do tipične bitke u okruženju sa probojem iz njega, na planinskom, besputnom i jako ispresecanom zemljištu između Pive, Tare,

¹⁸ U nemačkom operativnom izveštaju od 13 juna ističe se da je general Liters »li no intervenisao na mestu proboja«.

eotine, Sutjeske i Bistrice, sa neuporedivo brojno i tehni ki nadmo nijim neprijateljem.

Koriste i se svojom kružnom operaciskom osnovicom (kružnim rasporedom garnizona) i iznenadnim po etkom operacija, neprijatelj je vrlo brzo ostvario operativno okruženje naših snaga i ve posle deset dana ofanzive doveo nas u kriti nu situaciju. Pošto je pravilno uo io opasnost, Vrhovni štab je došao do zaklju ka da se mora odustati od predvi enog prodora u Srbiju i vratiti se u Bosnu.

U istoriji ratova i ratne veštine malo je primera da je jedan vrhovni komandant, narodni vo a, vo a revolucije komandovao, rukovodio i upravljao pod tako teškim uslovima kao drug Tito. Pred ogromnom istoriskom odgovornoš u, dugo vremena bez ikakve pomo i sa strane, sa golorukim i oplja kanim narodom, u uslovima nemilosrdne okupacije, u danonim borbama uz ne uvena stradanja, patnje i žrtve, — drug Tito je rukovodio ratom i Revolucijom, imaju i stalno u vidu postavljeni ratni cilj. On je i u Bici na Sutjesci, snagom svoga bogatog revolucionarnog iskustva, neuporedivom duhovnom okretnoš u i pronicljivoš u, udruženim sa jakom voljom, drže i se postavljenog cilja bitke, uvek uspevao da savlada i najve e teško e, da na e uspešno rešenje iz takore i bezizlaznih situacija, da otkrije izvore snaga i da te snage brzo stavi u pokret i dejstvo, da digne duh i moral boraca i starešina do neslu enih visina. Li no podnose i najve e napore, nalaze i se uvek u središtu bitke, odnosno težištu operacija, dele i sve opasnosti i ratne teško e sa svojim borcima i starešinama, rade i danono no bez predaha, drug Tito je li nim primerom i li nim starešinskim uticajem u najdramati nijim asovima Bitke na Sutjesci, tim putem rešavao najteže borbene krize. Neposrednost i bliskost u opho enju sa ljudima smatraju »najvažnijim, a možda i najredim darom jednog vojskovo e«. A upravo ta dragocena osobina — ljubav za borce i starešine, za njihov razvitak i uspon, za njihov bolji i sre niji život — od uvek sastavni i nerazdvojni deo Titove li nosti, — jasno se manifestovala u svima dramati nim asovima, na svima poprištima itave bita ne prostori je od Lima i Tare do Zelengore i Jaho-

ine A ljubav i odanost boraca prema Titu, njihova nepokolebljiva rešenost da se svaka zamisao i svako nare enje Vrhovnog komandanta u potpunosti i do kraja ostvari i izvrši, bili su jedna od osnova one masovne i kolektivne hrabrosti naših slav-nih brigada u veli anstvenoj Bici na Sutjesci.

U majsko-junskim tridesetodnevni m borbama, koje predstavljaju vrhunac ljudskih napora, patnji i stradanja, sve naše starešine i borci pokazali su vanrednu hrabrost i izdržljivost. Iako sasvim skromno naoružane (samo pešadiskim oružjem), bez dovoljno municije, naše jedinice su se herojski nosile sa brojno daleko ja im, bolje naoružanim i opremljenim nemakim trupama koje su uvek imale jaku podršku svoje artiljerije i avijacije. To priznaje i glavnokomanduju i nema kih snaga, general Liters, u izveštaju svojoj pretpostavljenoj komandi.³⁹ Komentarišu i svoj neuspeh, on u pomenutom izveštaju, pored ostalog, navodi: »Zahtevima rata u planini bile su dorasle samo 1-va brdska i SS divizija, ostale divizije su zaostajale za neprijateljem. koji je dobro poznao ovo zemljište«.

U tom poverljivom izveštaju o borbi i iskustvima u poduhvatu »Svare«, general Liters, pored ostalog, navodi slede e:

»Tok borbi je pokazao da su komunisti ke snage pod Titovom komandom odli no organizovane, vešto vo ene i da raspolazu borbenim moralom koji izaziva u enje. Neprijateljska komanda bila je izvanredno pokretna i — tako e i u odbrani — aktivna.

Karakteristi ni su bili masovni napadi prikupljenim snagama na jednom mestu, izvo eni pri atmosferskim prilikama povoljnim za neprijatelja (kad je nemogu an rad avijacije), i to tamo, gde naša artiljerija nije mogla dobro da dejstvuje. Komunistima je uvek polazilo za rukom da izjedna e svoj nedostatak teškog naoružanja i da, koriste i mrak, maglu i kišu, do u na otstojanje bliske borbe, prsa u prsa. Pri ovome su se pokazali kao fanati ni, krajnje uporni, dobri borci koji odli no poznaju teško planinsko zemljište.

Naoružanje komunista je bilo dobro. Raspolazu za u uju i veliki m brojem automatskog oružja (puškomitraljezima, teškim mitraljezima, baca ima itd.) i usto obiljem municije. Svi se izveštaji slažu u tome, a i naši gubici dokazuju, da ovim oružjem umeju da rukuju. Prvorangrednom obaveštajnom službom (pomo u stanovništva itd.), rafiniranim Koriš enjem zemljišta i kamuflažom (tako e u uniformama svih vrsta), uvek im je pošlo za rukom da našim trupama postave klopke.

Nesumnjivo je da su komunisti veoma žilav protivnik kome je "orasla samo jedinica koja je opremljena i naoružana svim potrebama za vo enje borbe u planinama i koja je naviknuta na najve a telesna naprezanja« (Arhiv Vojnog istoriskog instituta, I. a br. 456/43 g. od ²⁰VI 1943).

Zahvaljuju i krajnjem zalaganju i požrtvovanju svih u esnika, glavne snage Operativne grupe probile su se iz okruženja sa zadivljuju im rezultatom, mada je neprijatelju pošlo za rukom da nam, naro ito u dolini Sutjeske, nanese teške gubitke. Tako je za spas glavnih snaga, ranjenika i bolesnika žrtvovana skoro cela Tre a udarna divizija. A težnja da se ranjenici i bolesnici spasu po svaku cenu imala je gotovo presudan uticaj na ceo tok, na in izvo enja i rezultate bitke, jer je za njihov spas u injeno sve što se moglo u initi. Smatra se da je Glavna operativna grupa izgubila skoro polovinu svog sastava. Neprijatelj je tako e imao velike gubitke. Po sopstvenom priznanju Nemci su imali 3.134 poginula. No, svakako, ti su gubici bili znatno ve i.⁴⁰

Kao i u Bici na Neretvi, u kojoj je slomljena etvrta neprijateljska ofanziva, i u Bici na Sutjesci su se našle jedna prema drugoj dve vojske, dve komande, dve sile koje su poštoto htele da unište jedna drugu. Ali, pred nepokolebljivim i neustrašivim duhom i moralnom vrstinom naših trupa, prožetih dubokim ose anjem istoriske odgovornosti i revolucionarnom sveš u, vojska okupatora — agresora morala je priznati svoj neuspeh.

U pogledu ste enih ratnih iskustava, Bitka na Sutjesci (zajedno sa Bitkom na Neretvi) pretstavlja sintezu naše tadašnje ratne veštine, borbene umešnosti, takti ke i operativne snalažljivosti, naro ito u planinskom ratovanju sa nadmo nim neprijateljem. U raznovrsnim takti ko-operativnim i borbenim postupcima naših starešina i trupa, za ovih 30 dana neprekidnih borbi, nalazi se bogato i neiscrpno vrelo mnogih pouka, koje pretstavljaju retku dragocenost za savremenu brdsko-planinsku trupu i njenu taktiku, i nesumnjivo zna ajan prilog savremenoj ratnoj veštini planinskog ratovanja uopšte.

Sa gledišta ratne prakse Drugog svetsk'og rata treba ista i da je Bitka na Sutjesci (pored Bitke na Neretvi), izgleda, skoro

⁴⁰ Tabelarni pregled Komande nema kih trupa u Hrvatskoj 1. A. br. 458/43 god. od 20 VI 1943 god. (Arhiv VII). General Ler, u posleratnoj izjavi, kaže da su ti gubici bili ve i nego što su izneti u zvani nom izveštaju, pošto su »dve divizije (118 lova ka i 369 legionarska) bile pregažene«.

jedina bitka u okruženju koja je pobjedonosno završena: trupe u se probile iz okruženja sopstvenim snagama, bez ikakve neposredne spoljne pomoći. Ova bitka je vodena i dobivena na aktivnom jugoslovenskom ratištu, hiljade kilometara daleko od saveznih frontova, u dubokoj strategijskoj pozadini neprijatelja. vlastitim snagama, oružjem otečim od neprijatelja, bez i ije neposredne pomoći i sa bilo koje strane. To treba da shvate svi oni koji hoće pošteno i pravedno da ocene naše žrtve i naš doprinos zajedničkim saveznim naporima u borbi protiv hitlerovske koalicije u Drugom svetskom ratu.

Kao što znamo, posle naših velikih pobjeda u toku četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, posle slavni bitaka na Uni, Neretvi, Drini i Sutjesci, posle šestomesečne teške borbe u prvoj polovini 1943. godine, kao kruna naših pobjeda, napora i jedinstvene revolucionarne narodne volje, došlo je Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu 29. novembra 1943. godine, na kome su donete istorijske odluke i postavljeni temelji naše nove, narodne države. A nema sumnje da je na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a dosta uticala i Bitka na Sutjesci.

Sada proslavljamo petnaestogodišnjicu ove znamenite bitke. Ukoliko se od nje vremenski više udaljujemo, utoliko sve više i dublje uviđamo njenu grandioznu istorijsku ulogu u našem Narodnooslobodilačkom ratu. Ukoliko bržim tempom i većiim zamahom vršimo revolucionarne preobražaje u izgradnji našeg socijalističkog života, utoliko nam herojska dela i pregnuća boraca i starešina u tridesetodnevnoj Bitci na Sutjesci postaju sve bliža, prisnija, utoliko nas više prožimaju nadahnućem, snažnom voljom i verom u sebe, u vlastite snage, u našu vedru i svetlu sutrašnjicu. Zato je Bitka na Sutjesci gorostasani spomenik jedne slavne epopeje, koji, blistajući i sve, većiim sjajem, pokazuje i osvjetljava put mladim generacijama, novom pokolenju koje izgrađuje svoju socijalističku otadžbinu. Zato će Bitka na Sutjesci i većiim ostati naš ponos, naša gordost, naša slava.

Velimir TERZIC

or e Andrejevi -Kun: NA POLOŽAJU (crtež)

POBEDA NA SUTJESCI — DELO SVIH JEDINICA KOJE SU U ESTVOVALE U BICI

d završetka rata naovamo prikupljeno je mnogo novih podataka koji rasvetljavaju pojedine momente bitke na Sutjesci. Na osnovu onoga što se od ranije znalo i ovih novih podataka napisano je nekoliko opsežnih studija o ovoj bici. Izne u ovde neka zapažanja u vezi sa dejstvom jedinica kojima je tada komandovao Stab

Prve proleterske divizije, na osnovu se anja, a ne posle izu avanja materijala kojim danas raspolažemo. Ne isklju ujem, zato, da sam neke pojedinosti pogrešno zapamtio ili zaboravio; ali mi, razume se, nije ovde ni namera da dajem potpuniju ili ta niju sliku ovih doga aja nego što je to u injeno u pome- nutim studijama.

Ponekad se misli da najverniju sliku ovakvog složenog zbira doga aja, kao što je bila Bitka na Sutjesci, mogu dati oni koji su u njima u estvovali, pogotovo ako su se nalazili na odgovornijim komandnim dužnostima. To, razume se, nije ta no. Mi, u esnici, možemo samo dopuniti detaljnije analize, u injene na osnovu brižljivog izu avanja svih raspoloživih podataka. Mi možemo izneti kakvi su bili motivi koji su nas, na osnovu onoga što smo tada znali i naših tadašnjih ocena, naveli na donošenje ovakve ili onakve odluke. A za veran prikaz

onoga što se dogodilo, taj, da tako kažem, unutrašnji momenat nije nikako sporedan, jer on objašnjava kako se formiralo saznanje i volja — živa *akcija*.

Mi smo delovali u odre enim situacijama koje su se nado-vezivale jedna na drugu, proizlazile jedna iz druge. Mi smo ih morali rešavati. Morali smo, dakle, donositi odluke na osnovu nužno nepotpune slike o konkretnoj situaciji sa kojom smo bili suo eni. To vredi za svaku akciju, naro ito u ratu. Tada nema vremena za sa ekivanje i bilansiranje svih potrebnih podataka. Nema ih nikad dovoljno, nisu svi provereni, neki su ak pogrešni. Situacija se, uostalom, neprestano menja, nailaze stalno novi momenti. A nema drugog na ina da se dejstvuje na njihovo dalje menjanje u pravcu koji e nam odgovarati nego akcijom komandi (donošenje odluke, izdavanje nare enja) i borbenih jedinica (izvršavanje nare enja, neposredna borba sa neprijateljem). U tome se i sastoji inicijativa u ratu, kojoj se s pravom pridaje tolika važnost. Mi smo, me utim — makoliko izgledalo paradoksalno to tvrditi kad se odnosi na bitku kao onu na Sutjesci, gde smo bili u okruženju — uprkos ogromnoj nadmo i neprijatelja i svemu ostalom, stalno držali borbenu inicijativu u našim rukama. To vredi za naše komande na svim stepenima, za sve naše jedinice i svakog pojedinog borca. Samo se time može objasniti da smo i na Sutjesci, razbijanjem neprijateljskog plana putem niza borbi, bez obzira što nisu bile (niti mogle biti) sve uspešne — pobedili.

U naknadnim analizama ponekad se pojavljuje tenden- cija, skoro prirodno, da se zbiru dejstava koja su predmet ispi- tivanja, a na osnovu onoga što je proizišlo kao rezultat tih dej- stava — pripiše više planskog nego što ga je u stvarnosti bilo. Iz injenice da je došlo u stvarnosti do takvih i takvih konkret- nih rezultata zaklju uje se, odnosno stvara utisak, da su mal- tene svi ti rezultati neposredna posledica odgovaraju ih pret- hodnih zamisli. Uz to se ponekad i doteruje opis dejstava, u pravcu ve e sli nosti sa dejstvima potpuno regularnih jedinica i uopšte sa regularnim ratom. Ukoliko se to ini, ne smatram da se time daje ve a vrednost našoj tadašnjoj ratnoj veštini. Naprotiv. Ta no je da je za rešenje situacije koja je bila stvo- rena neprijateljskom ofanzivom postojala, odnosno da je u toku

borbe, prili no rano, sazrela odre ena osnovna ideja Vrhovnog štaba — prodor ka isto noj Bosni, koju je Vrhovni štab sprovodio dosledno i organizovano, koja je bila saopštena glavnim vojnim rukovodiocima i koja je ubrzo, preko zadataka koje su dobijale jedinice, postala poznata i svim borcima. Ono što je — kako je to neko zapisao — za divljenje jeste to sa koliko je upornosti i stalno obnovljene inicijative ta ideja, u onim izvanredno teškim uslovima, bila od svih sprovedena, postala naša zajedni ka volja. Element organizovanosti, povezanosti dejstva svih jedinica, odnosno njegovog uskla ivanja sa jednog mesta, bio je vrlo važan i za ishod same bitke i za kasnije operacije, što je potvr eno uspehom naših koordiniranih ofanzivnih operacija u isto noj Bosni takore i odmah posle Sutjeske. (Ve petnaest dana posle izvršenog proboja, posle onako teških bojeva, žrtava i patnji, naše jedinice su uspešno rešile niz vrlo složenih ofanzivnih zadataka, što je dokaz izuzetno visokog stepena njihove vitalnosti, svesti i borbene sposobnosti.) Ali tvrditi na osnovu toga da smo mi unapred bili precizno odredili i znali na kom emo se otseku neprijateljskog obru a probiti — ne može biti ispravno. U okviru pravilno izabranog opšteg pravca, taj se otsek mogao ocrtati i prona i samo krajnje borbenim zalaganjem svih jedinica. Veli ina postignutog uspeha nije bila u tome što je proboj izvršen na navodno unapred predvi enom otseku, nego što je, u onakvim okolnostima, uopšte izvršen. Samo je nat ove anska borba svih naših jedinica mogla da prona e, tj. da *stvari* taj otvor.

Ne znam kad je neprijatelj uo io kojim pravcem namestavamo da se probijemo. Ali, prvo, naše jedinice su *svuda* pružale žestok otpor, prelaze i esto u protivnapade, što je otežavalo neprijatelju da brzo donese zaključak o pravcu našeg probijanja. Drugo, žestina borbi svih naših jedinica, povremeni uspesi koje su one postizale, naterivala je neprijatelja da prebacuje deo svojih snaga mimo svog opšteg plana. Time smo stalno ometali »spokojno« sprovedenje njegovog plana, postepeno i sve više nagrizzali borbenost njegovih vojnika, trošili njegove rezerve i njegovu sposobnost manevrovanja njima, le nom re i sve više smanjivali mogućnost ostvarenja tog plana (bez obzira na nadmoćnost neprijateljskih snaga). Postignuta

pobeda je zato bila rezultat zalaganja, napora i žrtava *svih naših jedinica*. To je ono što je stvorilo uslove za izvršenje proboja.

*

Ishod bitke na Sutjesci bio je od izvanrednog značaja za celokupan tok rata u Jugoslaviji. Posle neuspeha plana »Vajs I i II«, neprijatelj nije bio odustao od svoje namere da uništi Udarnu grupu jedinica kojima je neposredno komandovao Vrhovni štab, tj. sam drug Tito.

Neprijateljska komanda je pravilno ocenila da je došlo do situacije od koje je rešenja zavisi i da se mogu ostvariti dejstva na sve važnijem balkanskom ratištu. Zato je neprijatelj prikupio velike snage, računajući da će njima sigurno uspeti da izvrši zadatak koji je sebi bio postavio. Smatrao je, takođe pravilno, da je prostor na kome se imala odigrati bitka bio povoljan za njega, a nepovoljan za nas. Imao je na raspoloženju periferne komunikacije koje su mu omogućavale da manevriše svojim snagama, a onaj deo na kome su se nalazile naše jedinice bio je teško prohodan, — planinski, sa nekoliko uzastopnih kanjona, — sa minimalnim mogućnostima ishrane, a sve to još mnogo pogoršano činjenicom velikog broja naših ranjenika iz prethodnih teških borbi.

Verovatno je da je prvobitna namera neprijatelja bila da nas sabije u trougao između Tare i Pive. Možda je to razlog što je on jedinice koje je trebalo da zatvore obrubom zapada pokrenuo, odnosno približio — ako se ne varam — kasnije, kako bi se stvorilo vreme za prethodno potiskivanje, odbacivanje naših snaga iz Sandžaka. Pritom je učinio nekoliko grešaka, koje su se kasnije pokazale od odlučujućeg značaja. Jedna od glavnih bila je ta da nije ocenio da će naši delovi izbiti tako rano na levu obalu Pive i na Sutješku, računajući i verovatno da će znatan deo naših snaga biti suviše angažovan u borbama na istom i južnom delu obruba (koji se sklapao). Kad je shvatio da smo prozreli njegovu nameru, a da bi nas što pre sabio na predviđeni uski i nepogodni prostor, ubrzao je operacije na pravcu Foča—Ljubišnja i pokret odrednih snaga prema Sutjesci. To je, međutim, već bilo, i za tu fazu bitke, kasno. Pred sobom je našao jedinice koje su ne samo primale borbu

*ne*go odlu no prelazile u protivnapad, sa o iglednom rešenoš u da borbom stvore uslove za probijanje na najpovoljnijem mestu za to. U tom smislu su krvave borbe Prve proleterske, Tre e krajiške, Šeste isto nobosanske i Majeve ke brigade na prostoru Fo a — elebi — Uzlup bile od izvanrednog zna aja za tu fazu bitke i od vrlo velikog zna aja i za itav dalji tok operacija (u toku kojih e do i još do nekoliko kriti nih momenata i situacija). Snaga našeg protivudara na ovom sektoru bila je tolika da je ona ugrozila ve tada, tj. relativno rano, itav plan neprijatelja, što ga je nateralo da, radi ispravljanja situacije, ubaci u borbu, na tom pravcu, ve i broj jedinica nego što je pretpostavljao, delom svakako i na ra un snaga koje je bio namenio zaposedanju Sutjeske. U sklopu takve situacije poseban zna aj dobija injenica da je naš Vrhovni štab blagovremeno prebacio neke naše jedinice na levu obalu Pive, pa zatim na Sutjesku, odnosno zapadno od Suhe i prema Košuru. To je bila dalekovidna i smela odluka, pogotovo kad se ima u vidu koliko nam je bilo teško odvojiti i jednu jedinu jedinicu iz ogor-enih borbi sa nadmo nim neprijateljem, a koje su na svim **otsecima** ve bile u toku.

Koliko se se am i kao što sam ve rekao, mislim da bi **bilo** pogrešno tvrditi da smo ve tada bili odlu ili na kom mestu **emo** izvršiti proboj. U ovako složenoj situaciji to nije bilo ni **mo**gu no. Ali se svakako može re i da smo u vrlo teškoj opštoj **situaciji**, blagovremenim upu ivanjem jedinica napred, na **opštem** pravcu koji je ocenjen kao najpovoljniji, *stvorili uslove da se* proboj izvrši na najpovoljnijem mestu, im se ono *u toku dinamike borbe* bude ocrtalo.

Tako je Druga proleterska brigada bila upu ena na **Sutjesku**, pa za njom i druge jedinice, i tako je, najzad, na tom **pravcu** i izvršen proboj.

Na otseku jedinica koje su bile pod komandom Štaba **Prve** proleterske divizije i susednih bilo je još nekoliko prekretni kih momenata: borba na Borovnu, zatim na Košuru, — **bez** obzira što nismo uspeli odbaciti neprijatelja sa Košura, — a naro ito herojska borba Druge dalmatinske na G. i D. **Barama**.

Jedinice pod komandom Prve proleTERSke divizije bile su u prethodnici. Treba potsetiti da su u bitkama koje smo mi vodili, u onakvim uslovima ratovanja i uz onakvu brojnu nadmo neprijatelja, po pravilu, bez obzira koliko je teška opšta situacija, odnosno naro ito kad je teška — relativno najlakši zadatak imale elne jedinice. Jedinice i komandanti u prethodnici imali su uvek tendenciju da hitaju napred, naro ito ako neprijatelj pred njima nije uspeo da se prikupi i organizuje. Ta tendencija je zdrava, ona nosi u sebi ofanzivnost. Ali ta tendencija može biti jednostrana, sa gledišta interesa celine jedinica angažovanih u boju, pogotovo kad se ima u vidu kakav težak problem su pretstavljali ranjenici. Tu je Vrhovni štab, koji je neposredno rukovodio kretanjem i operacijama svih jedinica, bio u vrlo teškoj situaciji, jer je, pored svega ostalog, morao neprekidno da ocenjuje koliko smemo da se rastegnemo, a koliko moramo ostati okupljeni.

Mi, na elu, posle izbijanja na Vrbni ke Kolibe i posle borbi vo enih u toku 9-og juna, osetili smo da smo najzad izbili na prostor na kome neprijatelj nije uspeo da se u vrsti i organizuje. I osetili smo da to treba iskoristiti, tim pre što je to bila jedina sagledana i možda poslednja pukotina u obru u takti kog okruženja. Smatrali smo da se, i sa gledišta interesa celine, najzad pruža prilika za proširenje prostora našeg manevra i našeg dejstva, a to je bilo postalo neophodno. Zato mislim da je odluka o proboju kod Balinovca bila ispravna, a sprovedena je tako umešno, odvažno i odlučno, od jedinica i komandi, da je postignuto puno iznena enje neprijatelja. Njom je stvoren otvor posle ega se neprijatelj morao ograničiti na relativno manje, ograničene ciljeve, u pore enju sa onima koje je sebi mogao postaviti dotada. To nije moglo otkloniti teško e za elnih jedinica, ali one ih ve nisu mogle izbeći, a mislim da bi bilo još teže i za njih i za sve ostale da smo svi ostali na prostoru Sutjeska—Košuta.

Neuspehom Pete neprijateljske ofanzive ozakonjen je, da tako kažem, i novi odnos naših i neprijateljskih snaga i mogućnosti. To je bio poslednji pokušaj opkoljavanja i uništenja Udarne grupe divizija zajedno sa Vrhovnim štabom.

Neprijatelj je sigurno znao da uništenje ove grupe ne bi zaustavilo Narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji, ali je pravilno ocenio da bi nam time zadao vrlo ozbiljan udarac. Uništenje ove grupe je za neprijatelja bilo važno, osim toga, i zbog njenog velikog značaja u odnosu na jadranski i srbijski front, koji su ustvari bili u okviru dva glavna tada uo - lježiva i mogu na pravca savezničke akcije na Balkanu, pravca Jadranskog Mora i Grčke. Kasniji događaji su dejstvu naših jedinica na ovim frontovima, u sklopu opšte savezničke akcije na susjednim frontovima, dali još veći značaj.

Koča POPOVIC

DRUGA PROLETERSKA DIVIZIJA OD KOLAŠINA, PREKO SUTJESKE, DO SJETLINE

Bitka na Sutjesci je posljednji veliki pokušaj okupatorskih snaga da u jednom zamahu unište Glavnu operativnu grupu i Vrhovni štab i da time daju drugi tok ratavom daljem vojenju Narodnooslobodilačkog rata. Bitka je uslijedila kao neposredno produženje teške i dugotrajne operacije protiv slobodne teritorije u kojoj neprijatelj nije postigao željeni cilj, ali je desetkovao, izmorio i iskrvario naše trupe, opterećujući ih sve većim brojem ranjenika i bolesnika. Time je bio u velikoj mjeri skrušen manevar naših snaga i dovedena u opasnost njihova inicijativa — to najubojitije oružje formacija Narodnooslobodilačke vojske. Našim trupama je, i pored toga, trebala samo kraća operativna pauza da se, poslije teških borbi u takozvanoj četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi koje su bez prekida trajale nekoliko mjeseci, odmore, srede, popune i u vrste na prostori Crne Gore i Hercegovine (gdje su izbile poslije bitke na Drini), likvidiraju jedan dio italijanskih garnizona, razbiju etnike (naročito vasojevike) i njihov uticaj i da na taj način obezbijede povoljnu operacijsku osnovicu za kasniji prodor u Srbiju — najveću i jednu od najvažnijih teritorija rata. U vezi sa opštom situacijom na jugoslovenskom ratištu, u cilju proširenja i još intenzivnijeg vođenja rata, tamo je i trebalo prenijeti dejstva

glavnih snaga Glavne operativne grupe. Samo tako se obezbjeivao puni opštejugoslovenski karakter rata ime su se jedino i mogle pripremiti završne operacije i osigurati cilj koji je, prodorom Prve armijske grupe u Srbiju sredinom 1944 godine, i postignut.

Zamisao Vrhovnog komandanta je zasnivana na takvom zna aju Srbije, razvoju doga aja kod nas i u svijetu i na perspektivi razvitka tih doga aja koji su u odnosu na Srbiju zavisili od dejstava koja e biti osigurana, podržana i usmjerena dejstvima Glavne operativne grupe.¹ Situacija je izgledala dosta povoljna za izvršenje svih priprema i ostvarenje daljih ideja Vrhovnog štaba za prodiranje ka istoku.

Me utim, i neprijatelj je znao kakve bi posljedice imalo ostvarenje takve zamisli, pa je zato i požurio da Glavnu operativnu grupu, još zamorenu, iscrpenu i optere enu ranjenicima i bolesnicima, tu e prije nego što ona uspije da se konsoliduje, zada ozbiljne udarce Italijanima, razbije etnike i da se solidno oja a i u vrsti na tom za manevar pogodnom prostoru. U tom cilju on je odlučio da je najprije jakim snagama okruži (nanose i joj gubitke), stegne, nabaci na masive Sinjajevine, Durmitora i Magli a i koncentri nim napadima na tom, za

¹ Kada se govori o našim planovima u tom periodu rata, u nekim radovima se misli na nekakav plan (donijet navodno u Rami) po kome je, poslije forsiranja Neretve i Drine, razbijanja neprijateljske protivofanzive i izbijanja na ovaj važan operativni prostor, trebalo odmah prodrijeti glavnim snagama u Kosmet, a ostatkom snaga ka Srbiji. Me utim, takav plan nije postojao, a on bi bio i nerealan, zato što je Narodnooslobodila ki pokret u Kosmetu bio vrlo slab i što takav zaobilazan prodor nije bio ni potreban, a ni operativno opravdan. S druge strane, neprijatelj je u Kosmetu imao jak uticaj pa je, koriste i stari antagonizam Siptara i Srba u toj oblasti, formirao diviziju »Skenderbeg« i mnoge miliciske formacije. Zbog toga bi snage Glavne operativne grupe tamo bile uvu ene u teške borbe (to je potvrdio pokušaj prodora naših srpskih snaga u tom pravcu sredinom 1944), za razliku od Srbije u kojoj bi se oslonile na prijateljski raspoloženo stanovništvo i ve postoje e i dosta aktivne, iako male, partizanske snage. Ustvari, radilo se samo o *ideji* (što je logično kad se zna da o situaciji u Srbiji nije bilo dovoljno podataka) koju je, po dolasku na crnogorsko-hercegova ki pivo, trebalo ostvariti u dvije etape: prvo — odmoriti i popuniti snage Glavne operativne grupe, u vrstiti se na prostoru Crne Gore i Hercegovine i povezati se sa snagama u isto noj Bosni i partizanskim snagama u Srbiji, i drugo — tek onda preduzeti energično nastupanje ka Srbiji (jer se tamo nije smjelo i i, a da se ne dobije bitka). Dakle, planove je tek trebalo stvarati na osnovu te ideje i konkretne situacije u Srbiji, u emu se nije moglo zakasnuti, ve samo preuraniti.

manevar i snabdijevanje veoma nepogodnom prostoru, sabije na lato izme u Tare i Pive i tu, u uglu izme u tih rijeka, dubokim prodorima najprije razbije, a onda i potpuno uništi. I, zaista neprijatelju je pošlo za rukom da našim snagama naturi bitku i po vremenu i po mjestu približno onako kako je to on planirao, i da nas više nego i u jednoj drugoj bici postavi u položaj koji mu je davao mnoge mogu nosti za ostvarenje takvog plana.

Sto je u tome više uspio nego i u jednoj ranijoj bici ima dosta uzroka, me u kojima je naše sporo reagiranje, vjerovatno, jedan od najvažnijih.

Naše trupe su saznale ili osjetile neke od neprijateljskih priprema, ali niko nije vjerovao da e protivofanziva tako jakim snagama tako brzo uslijediti.² Zato je bilo prili no teško preduzeti odgovaraju e protivmjere, iako je ranije bilo odlučeno da snage Glavne operativne grupe (koje su bile optere ene sa preko 3.000 ranjenika i bolesnika), u slu aju sli ne neprijateljske protivofanzive, izvrše manevar u pravcu Bosne i da, naslonom na snage u Bosni, izbjegnu odlučuju u bitku, jer bi njene posljedice u takvoj situaciji mogle biti vrlo teške. A odluku o proboju ve oformljenog šireg neprijateljskog obru a bilo je teško brzo donijeti, prije nego što se bar donekle razjasni situacija. Takva odluka se nije smjela brzo donijeti, a da se pritom ne zažali za tako važnom prostorijom i zamisli oko prodora u tako važan rejon kakva je za nas bila u to vrijeme Srbija. Moralo se, dakle, dobro razmisliti i ta no procijeniti situacija, jer je takva odluka zna ila radikalno mijenjanje svih naših planova, što bi u velikoj mjeri uticalo na dalji razvoj doga aja, naro ito ako to ne bi bila neprijateljska protivofanziva siri razmjera i odlučuju eg karaktera. Tako je, kao što se kasnije i pokazalo, vrijeme odmicalo u korist neprijatelja (kojemu

² Naša obavještenja, a naro ito agenturni dio obavještajne službe, "a su slaba. To je bila skoro stalna slabost Narodnooslobodila kog rata (sem Slovenije i nešto u Hrvatskoj). Ona se naro ito ispoljila pred ovu operaciju, i to na prostoriji koju smo prije godinu dana napustili. ³Prijatelj je na tom prostoru bio varvarskim represalijama gotovo asvim razorio našu raniju službu, tako da ju je trebalo iznova izgraditi.

treba dodati i ona tri dana koja su izgubljena u ekanju savezni ke vojne misije na Žabljaku)³, a situacija Glavne operativne grupe postajala je sve komplikovanija. Time se i može objasniti to što se prvi dio ove operacije završio u korist neprijatelja⁴.

Ostvaruju i zamisao Vrhovnog štaba o razvijanju ofanzivnih dejstava poslije Bitke na Drini, dvije nepotpune brigade Druge proleterske divizije — tri bataljona Druge proleterske (1-vi, 2-gi i 4-ti) i etvrta proleterska brigada — i Peta crnogorska brigada razbile su potpuno 1/2 maja 1943 godine etnike i jedan italijanski puk na Javorku kod Nikši a, od koga se spasla samo jedna ili najviše dvije ete sa komandantom puka⁵.

Po etkom maja 1943, u sastavu Druge proleterske divizije nalazile su se: Druga proleterska, etvrta proleterska, Druga udarna dalmatinska i Sedma krajiška brigada (pridodata poslije Bitke na Drini). Tada joj je Vrhovni štab stavio do znanja da se tri brigade Prve proleterske divizije kre u ka Vašojevi ima sa ciljem da napadnu neke tamošnje italijanske garnizone i et-

³ Pošto je bilo ve dogovoreno da misija do e kod Vrhovnog štaba, nije se smjelo dozvoliti da se ona ne prihvati, jer je to bilo fakti ko priznanje naših oružanih snaga od strane Saveznika. A to je za nas predstavljalo krupnu politiku pobjedu u odnosu na etnike i ostale kvislinge. Dakle, dragocjeno vrijeme je žrtvovano, jer nije bilo drugog izlaza.

⁴ Ova operacija dobila je naziv Bitka na Sutjesci zbog toga što i se njen rješavaju i dio odigrao na otkjenu Sutjeske, dok njen prvi dio predstavlja samo uvod u ovu veliku bitku.

Neprijatelj joj je dao naziv operacija »Švarc«, a ne »Peta« ili ne znam koja »ofanziva«.

⁵ Na Javorku i u rejonu Jasenovog Polja ubijeno je oko 650, a zarobljeno oko 600 italijanskih vojnika i oficira i oko 200 etnika, i zaplijenjeno: 7 tanketa, 17 kamiona, 4 motocikla, 4 brdska topa, 11 minobaca a, 24 mitraljeza, oko 600 pušaka, nekoliko desetina mašinskih pušaka, 5 radiostanica, velika koli ina municije za ova oru a i znatne koli ine opreme i hrane. Zarobljenici su kroz nekoliko dana bili zamijenjeni za internirane i zatvorene rodoljube, kojima su popunjene etvrta proleterska i Peta crnogorska brigada. Naši gubici su bili minimalni. U ovom boju istakla se Peta crnogorska brigada Tre e divizije i njen komandant Sava Kova evi . Tada je Centralnom komitetu i Vrhovnom komandantu upu ena otprilike ovakva depeša: » estitamo vam I I maj pobjedom na Javorku u kojoj je ubijeno 650, zarobljeno 600 italijanskih vojnika i oficira; zaplijenjena sva ratna oprema i razbijeni I etnici«. Depešu su potpisali komandant i komesar Druge proleterske I divizije.

nike (vjerovatno najprije na Mojkovac — Kolašin) im tamo stignu.

Po etkom maja (izme u 2 i 5 maja) brigade Druge proleterske divizije nalazile su se: Sedma krajiška na Sinjajevini (Timar — Bare), etvrta proleterska se prebacivala od Javorka prema južnim padinama Sinjajevine, ka prostoru Malinsko — Strug (sem 3-eg bataljona koji je ostao u Lukovu oko Nikši a i Gvozda). Druga proleterska brigada je sa dva bataljona (1-vim i 2-gim) držala položaje Gornje Polje — Javorak, dva bataljona (3- i i 5-ti) nalazila su se na prostoru Uzlup — Š epan-Polje, a jedan (4-ti) na putu od Nikši a ka S epan-Polju. Druga dalmatinska brigada još u estvuje u blokadi Fo e. Takav raspored brigada omogu ivao je angažovanje divizije bilo ka Kolašinu i Vasojevi ima radi sadejstva Prvoj proleterskoj diviziji na tom pravcu, bilo prema Nikši u i Podgorici (Titogradu). Štab divizije nalazio se 6 i 7 maja u Mokrom (3 km jugozapadno od Šavnika), a od 7 do 9 maja u selu Miloševi i (4 fem južno od Šavnika).

PRIPREME ZA NAPAD NA KOLAŠIN

Na savjetovanju u Kruševu, kome je prisustvovao i komandant Prve proleterske divizije, Vrhovni komandant naredio je da se Druga proleterska divizija koncentriše prema Kolašinu i da, ako to situacija dozvoli, zauzme Mateševo, izbije na Bio e i Vjetrenik; da Prva proleterska divizija za to vrijeme zauzme Bijelo Polje, zatim da obje najprije zauzmu Mojkovac i Kolašin, a kasnije i Berane (danas Ivangrad). Komandant Druge proleterske divizije naredio je odmah depešom 8 maja, iz Kru-seva, svojim brigadama da krenu u pravcu Kolašina, ali ih je usmjeravao tako da ih može upotrijebiti i u pravcu Vasojevi a.

Dok se (12 maja) glavnina Druge proleterske divizije po-ela prikupljati za napad na Kolašin, dotle je prema Bio u i Podgorici upu ena (pod komandom Nika Strugara) Udarna grupa bataljona (3- i bataljon etvrte proleterske, zatim 2-gi I 4-ti Pete crnogorske brigade, kao i neke partizanske snage sa I to g rejonu), da u sadejstvu sa dva bataljona Zetskog odreda

razbije i uništi etnike i italijanske snage u rejonu Pipera j! Bio a i da na taj pravac privu e što ja e neprijateljske snage.«

Prema nare enju Vrhovnog komandanta (od 14 maja) Kolašin je trebalo napasti 17 maja. Plan za napad povjeren je Štabu Druge proleterske divizije. Prva proleterska divizija imala je prethodno da likvidira Mojkovac, a zatim su obje divizije trebale da brzo i skriveno grupišu svoje glavne snage s jedne i druge obale Tare za brz i energičan napad na Kolašin.]

U to vrijeme u dobro fortifikaciski ure enom Kolašinu nalazilo se: dva bataljona divizije »Venecija«, jedna brdska baterija, preko 500 uriši evih i dva bataljona srbijanskih etnika. Pored toga, sa jugoistoka primicala se njema ka 1-va brdska divizija.

PO ETAK NEPRIJATELJSKE PROTIVOFANZIVE

Pošto je iznenada upala u Andrijevicu i Kolašin i razružala etnike, 1-va brdska divizija je, 15 maja uzoru, prešla u nastupanje protiv snaga Glavne operativne grupe, i to na pravcu glavnog udara njema kih snaga na ovom sektoru — u zoni izme u Brodareva i Kolašina. Pri tome je sjevernije, pravcem Vlačko Polje — Šahovi i, nastupala njena borbena grupa »Remolt« (99 lova ki puk sa oja anjima), dok je južnije, pravcem Mateševo — Kolašin, nastupala grupa »Salminger« (98 lova ki puk sa oja anjima).⁷ Od Kolašina ka Mojkovcu bio je upu en jedan motorizovani odred (»Daumiler«), dok je po-

⁶ Ova grupa bataljona je, prodiru i ka Bio u, razbila crnogorske etnike koncentrisane na liniji Pantelijev Vrh — Ilijino Brdo, a zatim no u 15/16 maja na južnim padinama Vežešnika razbila italijanske snage (upu ene iz Podgorice) i tom prilikom potpuno uništila štab italijanskog 383 puka i njegov 3- i bataljon i zaplijenila veliku koli inu oružja, municije i opreme.

Doga aji kod Bio a dobrim dijelom su bacili u to vrijeme u zasjenak doga aje na ostalim djelovima fronta. Pretpostavljaju i da su to uvodne borbe za proboj snaga Glavne operativne grupe prema Staroj Crnoj Gori i Albaniji. Njemci i Italijani su preduzeli hitna prebacivanja jedinica na jug ka liniji Mateševo — Bio e — Titograd — Spuž. Ovakvo odvla enje neprijateljskih snaga sa pravaca glavnih zbivanja odrazi e se donekle nepovoljno na njihovo grupisanje u kasnijim fazama bitke.

⁷ Bobrena grupa »Remolt« bila je sastava: 99 brdski lova ki puk, brdski artiljeriski divizion, pionirska eta i neki tenkovski dijelovi, a grupa »Salminger«: 98 brdski lova ki puk, brdski divizion (bez jedne baterije) i eta pionira.

zadi grupe »Salminger« nastupala rezerva ove divizije. U An-
drijevići nalazio se puk »Brandenburg«. Poslije ulaska u
Kolašin grupa »Salminger« produžila je ka Mojkovcu, a odred
Daumiler« ka G. Lipovu.

Do 15 maja prema Kolašinu i Mojkovcu bilo je prikup-
ljenopet brigada (prema Mojkovcu Prva proleterska i Tre a
krajiška, a zapadno od Kolašina Sedma krajiška, etvrta pro-
leterska i Druga dalmatinska koja je tih dana stigla sa Tepaca
u Boan). U momentu po etka neprijateljske protivofanzive,
brigade Druge proleterske divizije bile su ovako raspore ene:
etvrta proleterska zapadno od Kolašina (štab brigade u Bi-
strici), Sedma krajiška u rejonu sela Lipova, Druga dalmatinska
u rejonu sela Boana i sela Bara.⁸ Stab divizije u Boanu.

I tako je 1-va brdska divizija napala naše snage u trenutku
kada je Vrhovni štab planirao zauzimanje Mojkovca i Kolašina,
prema kojima su ve bile prikupljene brigade Prve i Druge
proleterske divizije odre ene za napad na ovaj utvr eni nepri-
jateljski garnizon.

Odmah, još prvog dana protivofanzive, razvile su se oštre
borbe, naro ito na sektoru Prve proleterske divizije, prema
kome je dejstvovala sjeverna grupa njema ke 1-ve brdske di-
vizije. Neprijatelj je ubrzo uspio da ovlada prostorijom isto no
od linije Šahovi i — Slijepa Most i grebenom jugozapadno od
Šahovi a (Rudine—Zeljevo—Sokolovi a).

Još se ne uvi a da se radi o ofanzivi širokih razmjera, te
Vrhovni štab nare uje Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji da
zajedni kim dejstvima (Prve proleterske, Tre e krajiške i Druge
dalmatinske brigade) osujete neprijateljski prodor prema Sa-
hovi ima, zadržavaju i i dalje inicijativu za predvi ena ofan-
zivna dejstva. Me utim, neprijatelj produžuje napade, potiskuje
Prvu proletersku brigadu i zauzima Šahovi e. U isto vrijeme
°n je, po prelasku Tare kod Mojkovca, produžio dejstva sjever-
nim padinama Sinjajevine i izbio na liniju Sanac — D. Lipovo,
dok je grupa »Salminger« forsirala Taru kod Kolašina. Zbog

K   ® Druga proleterska brigada ve je bila ušla u sastav Drinske
^PeraUvne grupe, gdje su stigla (22 maja) i ona dva bataljona (1-vi i
~gi) koji su bili na pravcu Javorak — Nikši .

ovoga je Druga proleterska divizija bila prinuđena da se povuče na lijevu obalu Tare, održavajući i dalje vezu sa Prvom proleterskom divizijom. Druk nije se nije moglo, niti smjelo deinstvovati, ne samo zbog toga što je za nas bio važan ovaj crnogorsko-hercegovački pivo za razvijanje daljih dejstava, već i zato, što je ranija praksa pokazala da su se protivu sličnih poduhvata neprijatelja mogla planirati solidna protivdejstva samo onda kada se jasno ispoljila namjera neprijatelja, inače bi bilo isuviše »manevrovanja«, a naše trupe ne bi nikada stekle upornost koja je karakterisala sva njihova borbena dejstva.

U izvještajima Prve proleterske divizije od 17. maja naglašeno je Vrhovnom štabu da napadi jakih neprijateljskih snaga, izgleda, imaju prije karakter šire protivofanzive na italovom frontu Glavne operativne grupe, nego lokalni napad na ove dvije divizije u cilju njihovog odbacivanja od njemačkih i italijanskih garnizona. Podvukeno je i to da pojava Njemaca mijenja dosadane planove i perspektive te, ako bi se i pored toga ostalo »pri ranijem planu za likvidaciju neprijateljskih snaga na našem sektoru« (misli se na zauzimanje Mojkovca i Kolašina), onda Stab Prve proleterske divizije smatra, kako u svom izvještaju i kaže, da bi u tome pravcu trebalo jače angažovati Drugu proletersku diviziju. Zbog toga je Vrhovni štab i naredio Drugoj proleterskoj diviziji da izvrši pritisak na Mojkovcu.

četvrta proleterska brigada je uspjela (18. juna) da u rejonu Umova privremeno okruži neke neprijateljske djelove koji su bili prodrli od Kolašina. Pretpostavljaju i da se radi o pripremi njenog napada na Mateševo i Kolašin, Njemci su odmah preduzeli napad jakim snagama od Kolašina i Lipova, oslobodili okružene djelove i zauzeli Vučevo. Ovoga dana Druga dalmatinska brigada vršila je pritisak prema Mojkovcu u cilju usporavanja neprijateljskog nadiranja na tom pravcu i sadejstva brigadama Prve proleterske divizije. Stab Prve proleterske divizije tražio je da ova brigada u toku noći 18/19. maja energično napadne jake neprijateljske kolone koje su primijene u Gornjim i Donjim Poljima, zapadno od Mojkovca, obe avajujući da će u isto vrijeme i njene snage izvršiti jak pritisak na Mojkovac.

Izviješten o kon entrisanju ja ih neprijateljskih snaga u G. i D. poljima, Vrhovni štab je došao do zaključka da neprijatelj produžiti nadiranje lijevom obalom Tare ka Bistrici, pa je naredio (18 maja u 11.45 asova) da Druga proleterska divizija hitno usmjeri tamo Sedmu krajišku brigadu i sigurno zatvori pravac prema Bistrici. U isto vrijeme naredio je da četvrta proleterska uputi jedan svoj bataljon na Vratilo sa izvišćim djelovima ka G. Lipovu, i da odmah povuče svoj 3. i bataljon od Bioča iz sastava grupe Nika Strugara. Ovakvim pomjeranjem snaga Druge divizije sa jednovremenim povlaćenjem brigada Prve divizije na liniju Vaskovo — Kovren, bio je front prema istoku mnogo vršćen i solidnije povezan, te je mnogo bolje obezbjeđivao potrebno sadejstvo ove dvije divizije i efikasnije planiranje njihove dalje upotrebe. To je istovremeno bio i trenutak kad se konačno odustalo od napada na Mojkovac i Kolašin, trenutak kada je Vrhovni štab počeo preduzimati opsežnije mjere i pripreme u skladu sa novonastalom operativnom situacijom, za koju je bilo naročito karakteristično to da je inicijativa sve više prelazila u ruke neprijatelja. A da bi se situacija još više razjasnila i da bi se donijela odluka o našim budućim dejstvima i eventualnom pravcu proboja, ako bi nas neprijatelj okružio, trebalo je još izvjesno vrijeme pružiti otpor njegovim snagama. U međuvremenu su date direktive i izdata narednja za izvršenje budućeg manevra, a brigade Prve i Druge proleterske divizije povučene su za 5—15 km, radi međusobnog vršćenja povezivanja, predaha! slobodnije upotrebe.

Ovo vrijeme Vrhovni komandant je iskoristio za proučavanje novonastale situacije i preduzimanje odgovarajućih mjera, jer je u Vrhovnom štabu bilo jasno da mogu nastupiti teški okršaji i da već treba misliti na to kako da se najorganizovanije, planski i sa najmanje žrtava, vješćim manevrom, izvuku snage Glavne operativne grupe iz odlučne bitke, koja nije ništa obećavala do nova velika krvavljenja i okruženje grupe od strane neprijatelja u cilju uništenja njenih glavnih snaga. Vrhovni komandant poziva u svoj štab na Crnom Jezeru pod Durmitorom najprije komandanta Prve, a onda i komandanta Druge Proleterske divizije. Na osnovu ranijeg savjetovanja u Vrhov-

nom štabu, gdje je cijenjena situacija, sada je diskutovano o situaciji i određivane su okvirne mjere koje treba preduzeti kada se nešto jasnije ispolje namjere neprijatelja. Raspravljano je o pretpostavkama: da se manevrom preko Drine kod Broda (nešto južnije od Foče) probije snagama Glavne operativne grupe u Bosnu, a da se još razmatraju pravac izmeću Pljevalja i Drine i onaj preko Sutjeske prema Bosni. Vrhovni komandant je ukazivao na težinu situacije koja može nastupiti i tražio od komandanata divizija da brzo reaguju imajući u vidu cjelinu grupe, i da stalno obezbjeđuju sadejstvo na terenu, jer su to uslovi kojim se obezbijediti pobjeda u ovoj kao i u dosadašnjim operacijama. Naglašavao je da smo malo obaviješteni i da se odluka ne smije donositi isuviše brzo, a isto i da se Englezi moraju čekati.

U toku ovih već značajnih petodnevnih borbi situacija se sve više razjašnjavala i davala podataka za donošenje odgovarajućih rješenja. Vrhovni štab jasno uviđa da je okruženje jakim neprijateljskim snagama sa nekoliko pravaca već otvoreno i da neprijatelj nastoji ne samo da nam spriječi prodor ka jugoistoku, već sa svoje strane preduzima koncentrično nadiranje jakim snagama i na drugim pravcima (od Pljevalja, Foče, Gackoga), teže i da nas sabije na užu prostor Durmitor — Magli — Šećerane Polje i tu razbije i uništi. U takvoj situaciji Vrhovni štab je odlučio (19 maja) da se Glavna operativna grupa probija u Bosnu i u vezi sa tim odmah je naredio da se izvrši pregrupisanje glavnih snaga prema Fočanskom sektoru koji je u toj situaciji davao najviše izgleda za jedno takvo rješenje.

PO ETAK OKRUZAVANJA NAŠIH SNAGA

Oko podne 20 maja Vrhovni štab nas je obavijestio o koncentričnom nastupanju neprijateljskih snaga od Pljevalja, Foče i Gackoga i o tome da su Prva proleterska i Treća krajiška brigada upućene ka Foči. On je u vezi s tim naredio: da se Sedma krajiška brigada odmah uputi pravcem Savnik — Pivski Manastir — Ravno radi pojačanja Desete hercegovačke brigade koja je sprečavala nadiranje jakih neprijateljskih snaga na pravcu Gacko — Goransko; da se Druga dalmatinska brigada pomjeri na lijevu obalu Tare, istim da manjim snagama brani pre-

(20 km istočno od Žabljaka), u rečnici Tare, Ljevačica i Terešnica

10 km istočno od Žabljaka) i, najzad, da se četvrta proleterska brigada pomjeri na prostor Krnja Jela — Boan, ostavljajući i ja e zaštitne djelove na Vratlu i prema G. Moravici.⁹

Sjutradan predveče Štab Druge proleterske divizije kre-
nuo je iz Boana za Timar, dok su brigade već bile u pokretu,
duhu naređenja Vrhovnog štaba od prethodnog dana. Sedma
krajiška brigada, poslije usiljenog marša od sela Lipova preko
Dubrovskog, Dubljevića i Borkovića, stigla je (23 maja) u Orah,
gdje u zajednici sa Desetom hercegovačkom brigadom vrši
ono ni protivnapad (23/24 maja) na neprijateljske snage prema
Berušici. Sjutradan se obje brigade povlače na položaj na liniji
Kučetine — Šejtan Kula, a 25 maja Sedma krajiška brigada
povlači se na Goransko. Poslije prelaska na desnu obalu Pive,
brigada se u toku 27 maja razmjestila u rejonu Pirni Do.

četvrta proleterska brigada i dalje je svojim dejstvima
na južnim padinama Sinjajevine usporavala nadiranje južne
grupe (»Salminger«) 1-ve brdske divizije, tako da je ona tek 24
maja dostigla liniju: Borova Glava — Jablanov Vrh — Ravno.
Brigada je 24/25 maja izvršila protivnapad na Jablanov Vrh
koji, istina, nije uspio, ali je zadržao nadiranje 1-ve brdske di-
vizije na tom pravcu sve do 27 maja. Brigada je zatim preduzela
marš pravcem: Mljetinjak — Komarnica — Boan — Niko-
lin Do — Borić — Pišća — Vojnovići (3 km od Krsca), gdje
je zanočila 29/30 maja.

Druga dalmatinska brigada prebacila se na ranije odre-
đenu prostoriju u cilju izvršenja postavljenog zadatka. Njena

⁹ Uveče 20 maja obrubio oko Glavne operativne grupe mnogo se
jarnije očitavao: glavnina 7 SS divizije »Princ Eugen« [oznaku 7 dobila
je kasnije] nalazila se u rejonu Nikšića, a jedna njena kolona ispred Rav-
nog (8 km istočno od Avtočca); divizija »Ferara« u rejonu južno od Nik-
šića; Grupa »Anaker« izbijala je na liniju Gacko — Vrbnica, a ostale
snage 118 divizije sa 4 lovačkom brigadom već su bile na liniji Mješaja
- Cetinište — Zlataja; 369 (nepotpuna) divizija u rejonu Gotovuše i Čaj-
K u teškom položaju sa Italijanima u Pljevljima, a pozadi nje
•5 bugarski puk; bataljoni divizije »Taurinense« izbijali su na put
ijevlja — Tulovo, a pozadi njih 61 bugarski puk; 1-va brdska divizija
nalazila se zapadno od linije Šahovići — Mojkovac — Kolašin.

glavnina nalazila se, 26 maja, na Sinjajevini u rejonu Ružice, a 30 maja ona je bila na maršu od Negobude za Mratinje.

Štab Druge proleterske divizije stigao je 29 maja u selo Bori je, a 30 maja se prebacio u selo Kneževi i.

NAŠA PROTIVDEJSTVA U CILJU SPRE AVANJA UŽEG OKRUŽENJA I O UVANJA INICIJATIVE

Vrhovni štab je uvidio opasnost od manevra lijevog krila 7 SS divizije i djelova grupe »Anaker«, koji su težili da što prije ovladaju prelazima na Pivi, kod Goranskog, Plužina i Mratinja, i onemogu e proboj našim snagama ka Ravnom i. Izgorima. U vezi s tim 26 maja naredio je Štabu Druge proleterske divizije da sa etvrtom proleterskom brigadom krene preko Pive na gata ki pravac i preuzme komandu nad Desetom hercegova kom i Sedmom krajiškom brigadom, stim da sa ove tri brigade razbije lijevo krilo 7 SS divizije, a zatim produži ofanzivna dejstva ka liniji Gacko — emerno — Suha. Ovakvim grupisanjem tri brigade Druge proleterske divizije na gata kom pravcu stvoreno je veoma važno bo no osiguranje na južnim masivima planine Bio a, Magli a i Volujaka, koje e prilikom prelaska Glavne operativne grupe preko Mratinja (Vu eva) i Sutjeske i u daljem razvoju doga aja igrati zna ajnu ulogu u obezbje enju od dejstava neprijatelja od Ravna, Magli a, Gacka, Konjskih Voda.

Zaštita južnog boka na otsjeku Mratinje — Trnova ko Jezero — Suha, koja je ranije bila povjerena Prvoj proleterskoj brigadi, sada je pala u dio Drugoj proleterskoj diviziji, koja e taj zadatak izvršavati ofanzivnim dejstvima sa ciljem da se omogu i planirani proboj itave Glavne operativne grupe iz okruženja. Ovako brza i svojevremena pregrupacija jednog dijela naših snaga (kuda e kasnije biti upu ena glavnina Glavne operativne grupe) došla je kao posljedica odustajanja od proboja glavnih snaga južno od Fo e, odnosno kod Broda na Drini, i, odluke da se glavnim, ili ak i svim snagama, probija obru preko Sutjeske i Zelengore u pravcu Bosne. Sre a je što je Vrhovni štab donio svojevremeno tu odluku i tim ofanzivnim manevrom obezbijedio izvršenje kona ne zamisli o proboju snaga Glavne operativne grupe iz okruženja. To je bio onaj

• dlu ni momenat u itavom daljem vo enju ove operacije, Koji omogu io da se isprave neke posljedice po etnog — nešto sporijeg reagiranja.

Sjutradan (30 maja) oko prelaza kod Mratinja bile su prikupljene tri brigade: Sedma krajiška (bez jednog bataljona), peseta hercegova ka (bez 2-gog — Mostarskog — bataljona) i etvrta proleterska brigada. Sa ove tri brigade trebalo je odbaciti neprijatelja od Javoraka, razbiti ga u dolini Vrbni e i na prostoriji Plužine — Goransko i deblokirati prelaze na Pivi u rejonu Krsca i Pivskog Manastira.

Vrhovni štab je promijenio nare enje koje je ranije izdao Štabu Druge proleterske divizije, pa je naredio Štabu Tre e udarne divizije da sa etvrtom proleterskom, Sedmom krajiškom, Desetom hercegova kom i Drugom dalmatinskom brigadom razbije neprijatelja koji nadire pravcem Plužine — Javorak — Mratinje i da ga što dalje odbaci ka jugozapadu, osloba aju i time pravac: Krstac — Plužine — Miloševi i — Stabna — Izgori — Grab. Pošto je ukazivao na potrebu brzog i energijog rada na tom pravcu, Vrhovni štab je kasnije depešom naredio da se ova akcija preduzme ne ekaju i na Drugu dalmatinsku brigadu, koja je još bila na maršu.

Tako je ovim bojem rukovodio Stab Tre e udarne divizije (a ne Stab Druge proleterske divizije), stim što su se na njegovom komandnom mjestu nalazili komandant i komesar Druge proleterske divizije (jer se ve ina brigada Druge proleterske divizije nalazila na tom pravcu). U pismu Vrhovnog štaba, koje je odmah poslije boja (ili pri kraju boja) došlo Štabu Druge • proleterske divizije, govori se o nesporazumu koji je nastao promenom ranijeg nare enja o rukovo enju ovim bojem — najprije Stab Druge proleterske divizije, a zatim Stab Tre e udarne divizije. Me utim, ovaj nesporazum nije imao posljedica. Nare enje Vrhovnog štaba je izvršeno, a neprijatelj zastavljen i odba en prema Plužinama i Stabnu, kako je i zahtijevano od strane Vrhovnog štaba.

Zadržavaju i se na prelazu Pive oko organizovanja prelaska (jer je situacija oko mosta sjutradan mogla biti kriti na " slujaju naleta neprijateljske avijacije, ako se brzo ne napravi

red) i davanja uputstava brigadama, Stab Druge proleterske divizije je stigao u Mratinje 1 juna.

Na mratinjskom pravcu, koji je predstavljao osjetljivo žarište na južnom boku Glavne operativne grupe, razvile su se žestoke borbe. One su uglavnom ovako tekle: Djelovi 1-og bataljona Sedme krajiške brigade, po izbijanju na Javorak, sukobili su se (30 maja) u susretnoj borbi sa prednjim djelovima grupe »Anaker« (2-gim bataljonom 738 puka) i uspjeli da ih zadrže, a zatim, kada su u toku no i 30/31 maja po ele pristizati ostale snage (iz Sedme i Desete brigade), da ih odbace uz velike gubitke ka Štirnu i Brljevu. Ovim je u posljednjem momentu održan Javorak (vrlo jak topografski oslonac) i spasen najvažniji prelaz na Pivi, oko koga e se narednih dana razviti vrlo uporne i iscrpljuju e borbe.

No u 31 maja/ 1 juna izvršen je opšti napad sa pristiglim djelovima iz ove tri brigade, i to: Sedmom krajiškom pravcem Javorak — Brljevo, etvrtom proleterskom pravcem preko Štirna ka Budnju, a Desetom hercegova kom preko Štabna i Sedlara. Razvile su se teške i uporne borbe sa jurišima i protivjurišima, koje su trajale cijelu no i sljede i dan tj. 1 juna, u kojima su i naše i neprijateljske snage ozbiljno iskrvavile (južno od Brljeva bila je okružena jedna ve a grupa Njemaca). Njemci su se bili naro ito jako utvrdili iznad sela Budnja i južno od sela Brljeva (Budanj je pao u naše ruke oko podne 1 juna). Me utim, u toku no i 1/2 juna po inju pristizati nove, svježe neprijateljske snage. Njemci su, naime, uo ili da Glavna operativna grupa prenosi težište na sjeverozapad i da e pokušati da izvrši proboj preko Sutjeske, pa su odlu ili da, pored ostalog, prebace glavninu 7 SS divizije sa Komarnice i usmjere je ka sjeveru, izme u Pive i Sutjeske, ususret 118-toj diviziji. Jedan dio ovih snaga ve je pristizao u toku no i 1/2 juna preko Vrbni e i oja avao snage na pravcu Javorak. Pojava novih njema kih snaga u momentu kada su etvrta i Deseta brigada bile spremne da produže dejstva preko Vrbni e prema Goranskom i Plužinama, uticala je na dalje odluke i tok dejstava na ovom pravcu. A kada su se, u toku 2 juna, pojavile ja e neprijateljske snage od Volujaka (preko Vlasulje) i ugrozile pravac preko Presjeke ka Mratinju, naše snage su se morale

povu i sjevernije i zauzeti nov raspored (Deseta hercegova ka napoložaju Krvava Brda — Katin Kuk, etvrta proleterska pravcu Stirno — Javorak, a Sedma krajiška brigada na pravcu Brljevo — Javorak).

Situacija na mratinjskom pravcu se u toku 2 juna sve više ogoršavala. Neprijatelj ubacuje nove snage preko Stirna i Brljeva, a preko planine Bio a ozbiljno ugrožava bok Desete hercegova ke brigade.

Sva nare enja koja je Vrhovni štab u toj situaciji izdao Drugoj proleterskoj brigadi, Tre oj udarnoj i Drugoj proleterskoj diviziji, imala su za cilj da se o uva inicijativa i sadejstvo unutar grupe i obezbijede ofanzivna dejstva na pravcu Sutjeska — Zelengora, da bi obezbijedilo ostvarenje ve oformljene opšte zamisli. U njima se ve ocrtava ideja o proboju jednog dijela Glavne operativne grupe preko donje Sutjeske ka Vrbnici, a drugog dijela preko Graba i Suhe na Zelengoru, što je kona no utvr eno na savjetovanju u Mratinju i Lokvi Derneište.

USMJERAVANJE DEJSTAVA GLAVNIH SNAGA KA PRAVCIMA PROBOJA

Situacija na pravcu proboja bila je još prili no neizvjesna jer je neprijatelj, usljed naših protivdejstava, još manevrovao. Pošto tri brigade (Druga proleterska, Šesta isto nobosanska i Majevi ka) ne uspijevaju da odbace neprijatelja na pravcu selo Vrbnica, Vrhovni komandant hitno upu uje i Prvu proletersku brigadu u dolinu Sutjeske, da zajedno sa njima razbije neprijatelja na otsjeku Popov Most — Tjentište, proširi brešu i izvrši prodor ka Vrbnici, kao jednom od smjerova prodora glavne snaga Glavne operativne grupe. U isto vrijeme nare uje Štabu Druge proleterske divizije da i on aktivnim dejstvom (etvrte proleterske preko Graba ka Jabuci i žand. stanici Zelengora, a Druge dalmatinske preko Suhe, D. i G. Bara ka Hr avki) razbije neprijatelja i proširi proboj ovim pravcem, a potom da "apada prema To evcu i selu Vrbnici, u bok njemskih snaga na Sutjesci. Time bi naše trupe bile dovedene u položaj koji je zahtijevao samo još jedan udar i skok pa da se neprijateljski °bru razbije i obezbijedi proboj ka Bosni. (U toku no i 2/3

juna četvrta proleterska brigada je po naređenju Vrhovnog štaba povučena sa mratinjskog pravca i upućena na sektor Sutjeske.)

Pošto je, usljed pojave 7 SS divizije na južnom boku, napuštena namjera o odbacivanju neprijatelja južno od Vrbniča i oslobođenju puta za Grab, Druga proleterska divizija dobila je zadatak da kao lijeva (bočna) kolona krene u pravcu Sutjeske, osiguravajući glavne snage od pravca Ravno — Magli i Gacko — Izgori — Suha. (Treća udarnoj diviziji vraćene su u sastav Deseta hercegovačka i privremeno pridana Sedma krajiška brigada.)

Uzoru 3. juna Štab Druge proleterske divizije nastavio je pokret iz Mratinja za katun Plan (3,5 km jugoistočno od Tjentišta). To je bio vrlo težak marš po kiši, gradu i vijavici, u kome su ljudi padali od gladi i iznemoglosti. Ovoga dana na savjetovanju u Vrhovnom štabu u Mratinju donesena je odluka, koja je konačno оформljena na savjetovanju u Lokvi Derne ište, da Prva i Druga proleterska divizija, po mogućnosti u jednom zamahu, probiju neprijateljski obrub na Sutjesci i Zelengori, stime da se Prva proleterska divizija (ojačana Šestom istočnohercegovačkom i Majevičkom brigadom) probije pravcem Košur (Popov Most) — Vrbnica i poslije proboja prebaci preko pruge Sarajevo — Višegrad, a Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom pravcem Suha — Bare — Konjske Vode, a zatim preko Treskavice na Bradinu. Na savjetovanju u Lokvi Derne ište riješeno je da Treća divizija (Peta crnogorska, Prva dalmatinska i Treća sandžačka brigada) i Sedma banjska divizija (Sedma, Osmo i Šesnaesta banjska brigada) ostanu sa ranjenicima stime da se, prema situaciji, probijaju za ovim kolonama ili prema Sandžaku, a odatle za istu stranu Bosnu, ili prema Hercegovini, pa da se onda vrate na teren Crne Gore i razviju dejstva (u granicama svojih mogućnosti), kako je ranije bilo predviđeno za Glavnu operativnu grupu. Za prvi mah Prva proleterska divizija nastojala je da se probije na sjever preko Košura i Popovog Mosta, a Druga proleterska divizija preduzela je mjere da osigura stazu za Zelengoru od Suhe preko Baračke Konjskim Vodama. (Na ovom savjetovanju donesena je i odluka o rasformiranju Drinske operativne grupe.) Štab Druge proleterske divizije

preuzeo je komandu nad Drugom proleterskom, četvrtom proleterskom, Drugom dalmatinskom i, naknadno, nad Desetom hercegovačkom brigadom.

Na sastanku Vrhovnog štaba u Lokvi Derne ište, dva dana kasnije, saopštena je i potvrđena odluka iz Mratinja da se od prve i Druge proleterske divizije obrazuje Sjeverna, a od Treće i Sedme divizije — Južna grupa Glavne operativne grupe i da se Prva i Druga proleterska probijaju kao prvi, a Treća i Sedma udarna divizija sa težim ranjenicima kao drugi ešelon.

Četvrtog juna Štab Druge proleterske divizije stigao je na Dragoš-Sedlo. Njegova radiostanica privremeno nije imala veze ni sa Vrhovnim štabom ni sa Prvom proleterskom, a ni sa Trećom udarnom divizijom, ali se štab divizije nalazio u neposrednoj blizini Štaba Druge proleterske brigade sa kojim je bio u stalnom kontaktu. Uskoro je uspostavljena veza i sa Štabom Prve proleterske divizije i diskutovano o cjelishodnosti napada na Košur i potrebi mijenjanja pravca nastupanja Prve proleterske divizije u cilju zaobilaska Košura. Neki djelovi četvrte proleterske brigade bili su još na maršu iz Mratinja za Prepeli je i dalje za Mrkalj-Klade. Pošto, usljed velikog snijega, nije mogla da se prebaci preko Presjeke, Druga dalmatinska brigada nastavila je pokret pravcem Ponor — Poljana — Suha Gora — Mrkalj-Klade, čim što je jedan njen bataljon predviđen da najprije pojača 6-ti bataljon Prve proleterske brigade kod Suhe. Vrhovni štab se prebacio iz Lokve Derne ište u Mrkalj-Klade. Štab Prve proleterske divizije je u 9,30 časova obavijestio Štab Prve proleterske brigade o borbi na pravcu Ulobi — Trnova ko Jezero i naredio mu da tamo uputi svoj 1-vi bataljon, a po potrebi još jedan bataljon Druge dalmatinske ili Šeste isto nobosanske brigade, u sporazumu sa komandantom Druge proleterske divizije i komandantom Druge dalmatinske brigade.

Prva i Druga proleterska divizija vršile su 4 juna pripreme za proboj prema ranijem planu, dok su brigade Druge grupe u isto vrijeme preduzimale mjere za obezbjeđenje ranjenika i bolesnika i pripremale se za proboj prema situaciji i ranijim direktivama.

⁶ Sutjeska I

Neprijateljske snage koje su djelovale prema južnom boku naših glavnih snaga (Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji) odnosno na pravcima dejstva brigada Druge proleterske divizije, bile su, 5 juna, ovako raspoređene:

— Djelovi grupe »Anaker«, na lijevom boku sutjeskog mostobrana na liniji Slano Brdo — selo Grab — Koljeno —, Ardov. Ona je poslije 5 juna pomjerila glavne snage ka svome lijevom krilu, na Koljeno i Ardov sa namjerom da se probije ka Donjim i Gornjim Barama. Radi sadejstva ovim snagama upućeno je 118 izviđački bataljon da se preko Zelengore prebaci u rejon Bošnja Glava — Uglješin Vrh i, da odatle ugrozi desni bok i pozadinu Druge dalmatinske brigade na Barama. Ove snage se idu ih dana odigrati presudnu ulogu na ovom važnom pravcu, onemogućiti da se njime probije Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom.

— 7 SS divizija na liniji: Pivski Manastir — selo Plužine — selo Brljevo — planina Bio — Trnova ko Jezero — Trnova ke Kolibe — Volujak — Izgori, djeluju i energično ka Mratinju, Magli u (izbičeno na njega sutradan), Prijedoru, Jelovoj Stazi i Suhoj, da bi ugrozila bok glavnih snaga i onemogućila proboj preko Sutjeske.¹⁰

U to vrijeme brigade Druge proleterske divizije našle su se u ovakvom rasporedu:

— Druga proleterska brigada, obezbjeđuje desni bok Glavne operativne grupe, i to: 1-vi i 4-ti bataljon jugozapadno od Košura na liniji selo Krekovi — Milinklade, 3- i bataljon u rejonu sela Vrbnice, a 2-gi, koji je ovog dana smijenjen sa položaja kod G. i D. Bara od strane Druge dalmatinske — u pokretu je ka selu Vrbnici;

— Druga dalmatinska brigada se, u cilju obezbjeđenja južnog boka sutjeskog mostobrana, prikupljala na liniji Gornje i Donje Bare — Planinica;

— četvrta proleterska brigada: glavnina na Dragoš-Sedlu (u rezervi Vrhovnog štaba), jedan bataljon u pokretu ka Suhoj

¹⁰ Na sjeveru je grupa »Gertler« posjela liniju Košur — Popov Most i odatle ugrožavala desni bok sutjeskog mostobrana, a sa Ceotine prema Jele u prebacivala se borbena grupa 369 divizije, da još više ojača obranu na pravcu glavnog proboja.

da bi smijenio 6-ti bataljon Prve proleterske brigade, a jedan bataljon negdje kod Magli a;

Deseta hercegova ka, koja e tako e u i u sastav Druge terske divizije, »držala je zajedno sa Sedmom krajiškom I Konjska Lastva — Javorak«. Uve e (5 juna) nare eno ^K da se povuku sa Javorka i to: Sedma ka Tjentištu, a De- 'eta hercegova ka ka Magli u, stim da zatvori sve pravce od Mratinja prema Vu evu.

Stab Druge proleterske divizije nalazio se u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba na Dragoš-Sedlu, radi lakšeg komandovanja i organizovanja zajedni kog pokreta preko Bara u pravcu Konjskih Voda.

ISCRPLJUJU E BORBE U KOTLU SUTJESKE I PRIPREME ZA PROBOJ

Ovoga dana (5 juna) grupa »Anaker« krenula je u napad jugozapadno od Suhe i izbila na južne padine Tovarnice skoro jednovremeno kad i Druga dalmatinska u G. i D. Bare. Stab brigade je težio da poslije napornog marša najprije odmori i prikupi brigadu, a zatim da sutradan uzoru posjedne položaje na Tovarnici, da bi po svaku cijenu zatvorio pravac Bare —¹ Suha i omogu io proboj Druge proleterske divizije na planiranom pravcu preko Zelengore. Me utim, prilikom izbijanja ove brigade prema G. Barama i Tovarnici, došlo je do žestokih susretnih borbi sa neprijateljskim djelovima koji su se probijali prema Sutjesci. Prethodni ki bataljon se ustrijemio na prethodnicu neprijatelja, dok je štab brigade, shvataju i opasnost eventualnog neprijateljskog prodora ovim pravcem, ubrzo bacio i drugi bataljon u boj i uspio da odbaci neprijatelja ka Ardovu i Koljenu. Iznureni ranijim marševima i borbama, naši bataljoni su zastali pred Ardovom na liniji: Gornje Bare — Donje Bare — Planinica. Sljede i dan prošao je u me usobnom izvi anju, arkama i bombardovanju položaja Druge dalmatinske brigade od strane jakih formacija neprijateljske avijap- Ali je to bilo samo zatišje pred okršajima koji e tek na-^s upiti dva sljede a dana, u kojima su se smjenjivali napadi i Protivnapadi s jedne i druge strane. Brigada je u toku 6 i 7

juna (i pored velikih gubitaka) izdržala sve uporne napade neprijatelja, naročito na desnom boku ispred Gornjih Bara.

Pošto je ojaao svoje snage izviaskim bataljonom 118 divizije, koji se pojavljuje sa pravca Vita Bare, neprijatelj je 7 juna napao desni bok Druge dalmatinske brigade u rejonu Gornjih Bara, sa ciljem da ih preko Donjih Bara zbaci u kanjon Sutjeske. U toku 7 i 7/8 juna položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. Bataljon iz rejona Gornjih Bara, i pored sve upornosti, odbijen je prema Donjim Barama, pošto je, u tom teškom i nejednakom boju, izgubio polovinu ljudstva. Borba je dobijala sve dramatičniji karakter. Brigada se nesebično borila i sagorijevala u tom boju jer je znala da, itekako, od njenog uspjeha zavisi mogućnost ostvarenja tako sudbonosnih planova Vrhovnog štaba. Međutim, svi pokušaji da se Gornje Bare povrate nijesu uspjeli. I tako je neprijatelj, najzad, uspio da presije estazu za Zelengoru na predviđenom pravcu proboja Druge proleterske divizije, te je taj pravac bio izgubljen za naše dalje planove. Druga dalmatinska brigada povukla se na V. i M. Siljevicu, odakle je upornim dejstvima, i dalje krvareći, jedva sprečavala dalji prodor neprijatelja od Suhe ka Tjentištu.

Prateći tok borbe Druge dalmatinske brigade, Vrhovni komandant se mnogo brinuo za sudbinu te brigade, njenih boraca i starješina, koji su se nesebično žrtvovali u tom sudbonosnom boju za sve naše snage. Situacija je bila tim dramatičnija što se nije moglo ništa učiniti da bi se ojaao njen položaj, akamoli da se moglo misliti na njeno smjenjivanje i izvlačenje iz borbe. Vrhovni štab je raspolagao sa svega tri bataljona četvrte proleterske brigade u rejonu Dragoš-Sedla, a ta jedina rezerva nije se smjela, ni u toj situaciji, uputiti kao pojačanje na pravac Bara. Zbog izmijenjene situacije na tom pravcu, četvrta proleterska brigada se, kao elni udarni odred, morala probijati na pravcu Prve proleterske divizije, da bi tek tada (kao što se i desilo) osiguravala desni bok Druge dalmatinske i Desete hercegovačke brigade (kasnije) i njihovo izvlačenje preko Hrvatske i padina Ozrena u pravcu proboja Druge proleterske divizije. Vrhovni komandant je lično i preko Štaba Druge proleterske divizije odavao u toku borbe priznanje borcima i starješinama

i bodrio ih da izdrže još koji dan, dok se situacija, dejstvima naših glavnih snaga, ne promijeni u našu korist.

Šestog juna, kada se još nije znalo za ishod boja na Barama, donesena je konačna odluka o pravcu i na inu proboja snaga prvog ešelona Glavne operativne grupe. Došlo se do zaključka da se naše snage mogu probiti samo preko Zelengore, stazom preko Milinklada i isto no od Bara u pravcu Govze i Rataja i dalje preko komunikacije Kalinovik — Foča. Prvom stazom trebalo je uputiti Prvu proletersku, a drugom — Drugu proletersku diviziju, s tim da i Vrhovni štab pomaže sa Drugom proleterskom divizijom.¹¹

U očekivanju ishoda boja kod Bara, Vrhovni komandant, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije, četvrta proleterska i Sedma krajiška brigada spuštali su se, 7 juna, ka Suhoj sa ciljem da se u smislu prvobitne odluke prebace preko Sutjeske u pravcu Zelengore. I ovoga dana su Prva i Druga proleterska divizija vodile teške borbe da bi se probile iz okruženja, proširile svoje mostobrane, najuže povezale svoje snage i time obezbijedile proboj na svojim pravcima i prelazak i ostalih snaga preko Sutjeske.

PO ETAK LOMLJENJA OBRUČA

U vezi sa odlukom od 6 juna komandant Prve proleterske divizije obavijestio je, 8 juna izjutra, Vrhovni štab o situaciji na svom pravcu i o svojoj namjeri da toga dana (poslije pada mraka), u saglasnosti sa delegatom Vrhovnog štaba, izvrši proboj na svom pravcu. To je bila smjela inicijativa komandanta Prve proleterske divizije Kone Popovića, koji je ocijenio da se može probiti dan ranije nego što je to očekivano u Vrhovnom štabu.

¹¹ Ovoga dana stanje na južnom boku Glavne operativne grupe postaje sve ozbiljnije. Jaki djelovi 7 SS divizije izbili su na Magli, ovladali Mratinjem i pojačali pritisak ka Sušicom Potoku i Suhoj, a djelovi grupe »Anaker« vršili su, kao što smo vidjeli, grupisanje prema G. i D. Barama, pripremaju i se za otsudnije napade na tom sektoru u sadejstvu sa izviđačkim bataljonom 118 divizije. S druge strane, Sedma krajiška brigada se po napuštanju Javoraka povlačila ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka, na koju je sada palo cjelokupno obezbjeđenje lijevog boka, povukla se sa Konjske Lastve na Magli, gdje je zatvorila samo pravac preko Prijedora za Suhu. Druga dalmatinska brigada odloževala je jakim njemima snagama u rejonu Bara.

Njegovo obavještenje primljeno je sa izvjesnom skepsom i u Vrhovnom štabu i u Štabu Druge proleterske divizije, jer je postojala bojazan da se brigade Druge proleterske divizije (pošto se nijesu mogle probijati ranijim pravcem, a bile su angažovane u borbama) ne može lako odlijepiti od neprijatelja, koji je nastupao od Konjskih Voda prema Barama i da će neprijatelj prije njih zauzeti Ozren, Milinkladu i Hravu i time onemogućiti Drugoj proleterskoj diviziji da se probije pravcem Prve proleterske divizije (koji je, kako je već izgledalo, ostao jedina mogućnost proboja svih naših snaga u toj situaciji). Brzom intervencijom Vrhovnog komandanta i Štaba Druge proleterske divizije, bile su se brigade najuže povezale sa brigadama Prve proleterske divizije, osiguran je bok i pozadina Prve proleterske divizije i osuđene namjere neprijatelja u pravcu Ozrena, Milinklade i Hrave. Blagodareći pravilnoj procjeni situacije, smjeloj i promišljenoj inicijativi komandanta Prve proleterske divizije (koju su pri izvršenju proboja podržale snage Druge proleterske divizije), ubrzo je nađeno najbolje rješenje za izlaz iz te tako teške situacije. Da je neprijatelju uspjelo da zatvori obrub oko glavnih snaga Glavne operativne grupe (poslije proboja Prve proleterske divizije) izbijanjem na Ozren, Milinklade, Hravu, Luke Kolibe i Vrbničke Kolibe, situacija bi se itekako iskomplikovala i za Prvu proletersku diviziju i ostale snage koje su se spremale za proboj sljedećeg dana pod direktnim rukovodstvom Vrhovnog komandanta. Zahvaljujući intervenciji Vrhovnog komandanta, smjelim i brzim dejstvima svih snaga Prve i Druge proleterske divizije, desilo se ono što je predviđao komandant Prve proleterske divizije, ostvarujući i zamisao Vrhovnog štaba. Zato je ovakva inicijativa komandanta Prve proleterske divizije Koste Popovića dobila priznanje i od Vrhovnog komandanta i od štabova divizija koje su se probile na tom pravcu.

Djelovi 7 SS divizije zauzeli su, 8 juna, Maglić (k. 2386) i katun Prijedor i pošli u rejon u kome se nalazio Vrhovni štab, koji se pripremao za prelazak Sutjeske na pravcu Prve proleterske divizije. Poslije povlačenja Desete hercegovačke sa Prijedora ka Sutjesci (povukao se i bataljon četvrte proleterske), jake snage 7 SS divizije uspjele su da izbiju pred mrak

Sutjesku kod Suhe i time omogućiti i drugim njemačkim jedinicama (Jagoršice) Glave produžiti nadiranje ka Ljubinom Grobu Snage od Suhe produžile su napad dolinom Sutjeske ususret 118 diviziji.

Ovoga dana Vrhovni štab je, po prelasku Sutjeske, zastao u šumi na padinama Kazana. Tu u blizini bila je i glavina četvrte proleterske brigade sa Štabom Druge proleterske divizije. Još neko vrijeme se čekalo da Druga dalmatinska, u sadejstvu sa Majevi kom brigadom, eventualno odbaci neprijatelja i otvori i put za Bara, jer se strijepilo od toga da se samo jednim pravcem (pravcem Prve proleterske divizije) nastupa tako jakim snagama iz mnogo razloga. Dakle, htio se obezbijediti bar toliko širok front koji bi osigurao proboj i nastupanje u dva pravca, da bi se izbjegao ponovni pokušaj neprijatelja da zatvori obrub oko naših snaga, da bi se tako što prije izišlo na široko operativno prostranstvo. (Zbog kritičnog stanja Druge dalmatinske Vrhovni štab je bio prinuđen da uputi Majevi ku brigadu od Tjentišta ka Barama.) A kad je postalo jasno da je nemoguće proboj preko G. Bara za Zelengoru, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije i četvrta proleterska brigada su, pod vatrom neprijateljske artiljerije, krenuli pravcem Prve proleterske divizije, pored Krekova za Milinkladu. Štab Druge proleterske obavijestio je Drugu dalmatinsku, koja je u to vrijeme još vodila teške borbe oko D. Bara (M. i V. Siljevica), da se u naslonu na Desetu hercegovačku brigadu postepeno pomjera ka Ozrenu, nasloni na naše snage i uključiti u sastav divizije. Pritom joj je naredeno da pri povlačenju održava vrstu borbenu vezu sa Desetom hercegovačkom brigadom, da svojim aktivnim dejstvima vrši stalno obezbjeđenje boka sa tog pravca i da se što prije poveže sa četvrtom proleterskom, koja je već vodila borbe oko Ozrena i ka Ljubinom Grobu radi zaštite boka i pozadine Prve proleterske divizije.

Prolaze i pored Košura, bataljoni Druge proleterske divizije (Druge i četvrte proleterske brigade) svojim aktivnim dejstvima onemogućili su efikasno dejstvo grupe »Gertler« u Pravcu Milinklada i Tjentišta i osiguravali izvlačenje bataljona Druge proleterske brigade iz rejonu Košura. Ovi bataljoni su već nekoliko dana vodili oko Košura iscrpljujuće borbe

borbe sli ne onim koje su vodili bataljoni Druge dalmatinske u rejonu Bara. Bilo je krajnje vrijeme otka iti ih od toga rejona.

Vrhovni štab i Štab Druge proleTERSke divizije krenuli su 9 juna iz Milinklada, preko Krekova ka Hr avki. U to vrijeme su snage Glavne operativne grupe, pored teško a u savlaivanju neprijateljevog otpora na zemlji, bile izložene i vrlo intenzivnom bombardovanju od strane njihove avijacije, koja je tukla položaje i pravce kretanja naših brigada. Avijacija je ovoga dana neprekidno deJstvovala na uskoj prostoriji Milinklade — Ozren — Krekovi, tuku i naro ito dolinu Hr avke kojom su se kretale kolone brigada Druge proleTERSke divizije, Vrhovni štab i ranjenici. Pri takvom jednom bombardovanju, i to tek što je Vrhovni štab bio izišao iz Hr avke, jedna neprijateljska eskadrila obasula je rejon razmještaja Vrhovnog štaba i ranila Vrhovnog komandanta.¹² Vijest o ranjavanju druga Tita brzo je prostrujala kroz sve naše brigade, još ja e zbila naše redove i razbuktala želju za odmazdom i probojem preko lješeva elitnih neprijateljskih formacija.

U me uvremenu neprijatelj je uspio da odbaci glavninu Druge dalmatinske i Desete hercegova ke brigade ka Sutjesci i Tjentištu, gdje su se našli Majevi ka i dva bataljona Šeste isto nobosanske brigade. Iako je prolaz izme u Vilinjaka i Ozrena vrlo težak i neprohodan, ove dvije brigade su krenule tim pravcem, spustile se predve e preko sedla Ple a u Hr avku, povezale se sa Sedmom krajiškom brigadom i ušle u raspored Druge proleTERSke divizije. Djelovi Druge proleTERSke brigade upu eni su na Planik radi obezbje enja lijevog boka i zatvaranja pravca Tisovica — Zelengora.

PROBOJ

Pošto je odlu io da nastavi nadiranje ka sjeveru, Štab Prve proleTERSke divizije obavijestio je, 9 juna u 16,30 asova, o tome Štab Druge proleTERSke divizije, ukazuju i mu na potrebu da dijelom svojih snaga deJstvuje prema Javorku i Lju-

¹² Tu su poginuli engleski kapetan Stjuart i Titov kurir uro Vujovi . Od bombardovanja u Hr avi istog dana poginuo je i komandant etvrte proleTERSke brigade Vako urovi .

binom Grobu, kao i da izvrši obezbjeenje pravca prema Zelengori i desnog boka prema Košuru i Zamrštenu. Ovim bi se omogućilo da se Prva proleterska, Treća krajiška i Majevevi ka uvedu proboj pravcem Vrbni ke Kolibe — Balinovac — selo Jele i Sedma krajiška i Šesta isto nobosanska brigada pravcem Vrbni ke Kolibe — planina Ruda. On je u vezi s tim, a u duhu odluke Vrhovnog štaba od 3 juna o probijanju Prve i Druge proleterske divizije (koja je bila još uvijek na snazi), zamolio Štab Druge proleterske divizije da se što prije oslobode Sedma krajiška, Šesta isto nobosanska i Majevevi ka brigada i da se upute ka Vrbni kim Kolibama. Štab Prve proleterske divizije uzimao je još donekle u obzir i tu mogućnost da se Druga proleterska divizija ipak probiti preko Zelengore u sjeverozapadnom pravcu. U međuvremenu Štab Druge proleterske divizije izdao je naredenje Drugoj dalmatinskoj brigadi da se prebaci na Lu ke Kolibe, a kad je dobio obavještenje da se Prva divizija energično krenuti naprijed, on je došao do zaključka da treba što prije osigurati stazu Katuniš e — Lu ke Kolibe, obezbijediti se prema Zelengori i Vrbnici, a zatim što prije krenuti za Prvom divizijom, kao jedinim mogućim pravcem za proboj. On je u tome smislu podnio i prijedlog Vrhovnom štabu, koji je već razmatrao takvu odluku.

Sjutradan, kada su se brigade nalazile duž staze ka Lu kim Kolibama, bile su izložene neprijateljskom udaru sa oba boka (u desni sa linije Stružni ko Brdo — Treskavac, i lijevi sa linije Videž — Orlova a — Boš ija Glava). Situacija je bila takva da je neprijatelj mogao mjestimično čak i da prostrjeljuje naš borbeni poredak svojom mitraljeskom vatrom. Da bi obezbijedio taj važni prolaz, Vrhovni štab je prebacio Drugu proletersku brigadu na Košutu, a četvrtu proletersku na Ljubin Grob. (Previše je četvrtu proletersku smijenila Deseta hercegovačka brigada.)

Kada su se snage Prve grupe sa Vrhovnim štabom i Štabom Druge proleterske divizije (10 juna) ispele na Lu ke Kolibe, u Vrhovnom štabu se morala donijeti odluka o daljem radu. Pošto je već otpala mogućnost prodora Druge divizije preko Treskavice ka Bradini, ostalo je jedino da ona nastupa pravcem Prve divizije koja je već bila na elu neprijateljski

obru . U tom cilju formirane su dvije kolone; desna — Druga proleterska, Šesta isto nobosanska i Druga dalmatinska brigada, pod komandom na elnika Štaba Druge divizije, i lijeva — etvrta proleterska, Sedma krajiška, Majeve ka i Deseta hercegova ka brigada — sve pod komandom komandanta Druge proleterske divizije.

Nešto predve e Stab Druge proleterske divizije obaviješten je preko Štaba etvrte proleterske brigade da njen 5-ti bataljon vodi tešku borbu da bi osigurao da se Sedma baniska divizija, koja se probijala prema Vrbni kim Kolibama, poveže sa Prvom grupom i priklju i joj se u cilju daljeg proboja.¹³

Ovoga dana su prema nare enju Štaba Druge proleterske divizije (sa Lu kih Koliba) povu eni iznureni 1-vi i 4-ti bataljon Druge proleterske brigade s Tisovog Brda (k 1379) i potoka Hr avke u sastav svoje brigade, pošto ih je smijenio 5-ti bataljon etvrte proleterske brigade, koja je angažovana na najtežem pravcu: Tisovo Brdo — Ljubin Grob. Pri tome je 5-ti bataljon etvrte proleterske brigade dobio zadatak da preuzme osiguranje prema Boš ijoj Glavi (k 1710) i Vilinjaku (k 1764) i da prihvati brigade Prve grupe koje su izlazile iz Sutješke i Hr avke, a eventualno i neke formacije iz Druge grupe. I zaista, ovaj bataljon je, uz osjetne gubitke (12 poginulih i preko 20 ranjenih boraca), odbijao žestoke napade neprijatelja na Tisovo Brdo i (prema nare enju Štaba Druge proleterske divizije) obezbijedio izvla enje Sedme baniske divizije koja se probijala za Prvom grupom. Za to mu je Stab Sedme baniske divizije uputio sljede u zahvalnicu:

Dragi drugovi,

Na našem putu iz Crne Gore za Isto nu Bosnu, kad smo se pod najtežim okolnostima probijali kroz neprijateljske linije, vi ste nas

¹³ Ova pametna inicijativa komandanta divizije Pavla Jakši a prihva ena je od Vrhovnog komandanta (pohvaljena su dejstva etvrte proleterske), iako je ova divizija ranije bila dobila zadatak da se kao Druga grupa probije sa Tre om udarnom divizijom i ranjenicima. (Kamo sre e da je to isto mogla u initi i Tre a udarna divizija, makar i po cijenu žrtvovanja izvjesnog dijela ranjenika!) Vrhovni komandant je tada donio odluku da se Sedma divizija osloni na Drugu proletersku diviziju i sa njom nastupa ka Govzi.

prihvatili u najtežem momentu na rijeci Hrvatski. Vaše junačko držanje i drugarska pažnja našoj diviziji potstijele sve naše borce i rukovodioce da u ime divizije izrazimo zahvalnost.¹⁴

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Komesar,
Duro Kladarin

Komandant,
Pavle Jakši

Dok je 5-ti bataljon četvrte proleterske brigade vodio tešku borbu za osiguranje prolaza Sedme banjske divizije, dotle su i ostali bataljoni ove brigade kao lijeva potpora vodili upornu borbu za osiguranje pravca od Tisovog Brda preko Ljubina Groba do Balinovca. Neprijatelju je bila jasna uloga ove potpore u odnosu na naše snage koje su se probijale ka komunikaciji Foca — Kalinovik, pa je angažovao avijaciju i jake snage — naročito u pravcu Ljubina Groba, kao najosjetljivije tačke našeg borbenog poretka. Na goloj kosi na kojoj se nalazi Ljubina Grob, Njemci su uz jaku podršku avijacije nekoliko puta jurišali na položaje 3-eg bataljona. U borbama prsa u prsa, 3- i bataljon je izdržao — isto onako kao što je izdržala i Druga proleterska na Košuru, Druga dalmatinska na Barama, ili 5-ti bataljon četvrte proleterske na Tisovom Brdu — sve juriše nadmoćnog neprijatelja, koji je srljao u živo meso naših brigada, i omogućio da se Vrhovni štab, ranjenici, kolone naših brigada i Štab Druge proleterske divizije probiju za Prvom proleterskom divizijom. Bataljon je izgubio trećinu svojih efektivna, ali i dobio najviša priznanja.¹⁵

Zbog pojave djelova grupe »Fišer« na lijevom boku, Štab Druge proleterske divizije uputio je 11 juna preko rijeke Govze četvrtu proletersku i 1-vi bataljon Sedme krajiške brigade pravcem Radomišlje — Vratio.

Vrhovni štab je (izjutra 12 juna) još jednom ispitivao mogućnost eventualnog proboja Druge i Sedme divizije na pravcu Konjske Vode — planina Lelija i preduzimanja ofanzive pravcem Lelija — Obalj — Umoljani, ka srednjoj Bosni u cilju razvlačenja neprijateljskih snaga, izlaska na što šire operativno

¹⁴ » četvrta proleterska«, izdanje VII JNA, Beograd 1952, str. 128.

¹⁵ Za požrtvovano držanje i »istaknuti masovni heroizam na Ljubinom Grobu« Prezidijum Narodne skupštine Federativne narodne republike Jugoslavije odlikovao je 2-gu četvrtu 3-eg bataljona četvrte proleterske brigade ordenom Zasluga za narod I reda.

prostranstvo i što brže povezivanje sa snagama u Bosni. U tom smislu je orijentisao donekle i dejstva Prve divizije. Me utim, zbog postignutog uspjeha na pravcu Prve divizije, Vrhovni štab je istog dana uve e odustao od takve namjere i ponovo orijentisao obje ove divizije na pravac Prve proleterske divizije. On je na savjetovanju na Mr in-Kolibama odluo da se itava grupa prebaci u Isto nu Bosnu preko pruge Višegrad — Sarajevo, a zatim je depešom obavijestio Tre u udarnu diviziju o stanju na pravcu proboja i uputio joj nare enje za dalji rad.¹⁶

Svi pokušaji neprijatelja (369 divizije) da uz podršku tenkova i avijacije ponovo ovlada komunikacijom Fo a — Kalinovik i da na tom posljednjem obru u dobije bitku u kojoj je skoro mjesec dana bezuspješno krvario, ostali su bez uspjeha. Uve e 12 juna uvedene su u borbu preostale brigade Prve i prednji djelovi Druge proleterske divizije.

Sjutradan izjutra po eo je prelazak glavnine naših snaga preko puta Kalinovik — Fo a stim što je, prema nare enju Štaba Druge proleterske divizije, osiguranje pravca prema Kalinoviku vršila etvrta proleterska brigada. U cilju boljeg osiguranja lijevog boka, stavljena je komandantu Druge proleterske divizije na raspolaganje i Sedma baniska brigada koja je nešto kasnije tamo stigla (u toku kretanja bila je napadnuta iz vazduha). Slijede eg dana brigade Druge proleterske divizije prikupljale su se u cilju konsolidovanja i nastupanja u odre enom pravcu, tako da su 15 juna uve e krenule sa prostorijske Kozarevi i — Mazlina — Modro Polje u pravcu puta i željezni ke pruge Višegrad — Sarajevo.¹⁷ Ovoga dana je Deseta Vrhovnom komandantu je tom prilikom a injena sugestija da naredi Tre oj udarnoj diviziji da se, žrtvuju i dio ranjenika, odmah probija za ostalim divizijama. Vrhovni komandant to nije mogao prihvatiti. On je otprilike tada rekao da to ne može narediti ni kao sekretar Partije, ni kao Vrhovni komandant, ni kao ovjek. Iz toga je bilo jasno da bi takvo nare enje komande grupe bilo ocijenjeno samo kao jedini izlaz iz tako teške situacije. Na istom savjetovanju riješeno je da se u pogodnom momentu, poslije prelaska komunikacije Kalinovik — Fo a, Deseta hercegova ka brigada uputi u Hercegovinu, kako bi se tamo popunila i, razvijanjem dejstava na tom važnom podru ju, kasnije formirala nova brigada.

¹⁷ Ovoga dana Štab Druge proleterske divizije bio je u Smjesi (5 km zapadno od Jabuke); u toku no i 16/17 juna prešao je Jahorinu i 17 juna pred zoru stigao u Mrkodo (8 km jugozapadno od Podgraba).

hercegovačka brigada upućena iz sela Sokolaka Rogaju, u Hercegovinu.¹⁸

Do zore 17. juna glavnina Glavne operativne grupe prebacila se preko Jahorine, poslije čega je Druga proleterska divizija (Druga i četvrta proleterska i Druga dalmatinska brigada) bila raspoređena u Gornjoj Prašici. Tu u blizini bila je i Sedma banjska divizija koja je, prema naredjenju Vrhovnog štaba, imala da u naslonu na Štab Druge proleterske divizije obrazuje sa njom jednu nastupnu kolonu.

Druga proleterska divizija prešla je, u toku noći 17/18 i dana 18. juna, prugu Sarajevo — Višegrad na otcjeku Sjetline

Stambolice — Pale, a četvrta proleterska i Druga dalmatinska brigada kod Sjetline, a Druga proleterska brigada kod Stambolice. U toku noći 18/19. juna kod Sjetline su se prebacili i Vrhovni štab, kao i Štab Druge proleterske divizije. Dio Vrhovnog štaba došao je u Babe (6 km sjeverno od Sjetline), gdje je nešto kasnije došao i Štab Druge proleterske divizije.

Ovim je Glavna operativna grupa izvršila proboj iz okruženja, osujetila dalje pokušaje neprijatelja da oko nje ponovo zatvori obrub i izišla na novo operativno prostranstvo, spremna za dalja ofanzivna dejstva, do kojih je uskoro i došlo.

* * *

Bitka na Sutjesci odigrala se uskoro poslije bitke za slobodnu teritoriju i bitaka na Neretvi i Drini. Pošto je uspješno riješila prve tri bitke, Glavna operativna grupa je izmila na novo operativno prostranstvo (u Crnu Goru i Hercegovinu), odakle je mogla ofanzivno dejstvovati u nekoliko važnih pravaca, od kojih je zavisio dalji razmah Narodnooslobodilačke borbe (u Srbiji, Hercegovini, Crnoj Gori), podržati snage u Makedoniji i Narodnooslobodilački pokret Albanije. Zato su njene snage odmah pristupile ofanzivnim dejstvima u cilju konsolidovanja svog položaja, uništenja nekih italijanskih garnizona, razbijanja etnika i popune svojih formacija.

¹⁸ Tamo je ova brigada, poslije kapitulacije Italije, brzo narasla tako da je krajem 1943 formirana i Dvadesetdeveta udarna hercegovačka divizija.

Iako iscrpene, optere ene ranjenicima i bolesnicima (tifus), snage Glavne operativne grupe smjelo su krenule u novu ofanzivu, tako da su ozbiljno zagrozile italijanskim garnizonima u sjevernim krajevima Crne Gore. Poslije tih dejstava pred njima se otvarala nova velika perspektiva — zakucati na vrata Srbije i pružiti ruku tamošnjim našim snagama koje su, iako male, vodile upornu borbu kako sa okupatorskim trupama (Njemcima i Bugarima), tako i sa kvislinškim snagama Nedi a i etnika.

Ve su bile otpo ele pripreme akcija protiv italijanskih garnizona u Kolašinu, Mojkovcu, Mateševu, i Bijelom Polju, a pripremani su planovi prema Beranama i Andrijevići i protiv vasojevi kih etnika. Planovi Vrhovnog štaba i štabova divizija bili su jasni i ostvarljivi. Novo oružje za naoružanje boraca koji e stupiti u brigade Glavne operativne grupe bilo je na domaku našim snagama. Postojali su svi uslovi da se izgubljeni borci i oružje u teškim ranijim bitkama brzo nadoknade i da naše brigade narastu u mnogo ja e efektivne. Italijanske trupe ne bi mogle sprije iti izvršenje tih naših namjera, ve bi više služile kao rezervoar za popunu naših formacija tehnikom i opremom.

Me utim, u toj situaciji neprijatelj je brzo spremao novu protivofanzivu protiv snaga Glavne operativne grupe (sa nekoliko njema kih i italijanskih divizija, jednom nepotpunom bugarskom divizijom i kvislinškim hrvatskim formacijama). Položaj naših snaga bio je povoljan za izvršenje jednog takvog poduhvata, jer je i konfiguracija zemljišta dozvoljavala da se lako izoluju i tuku ove neprijateljske snage. Ali su one istovremeno bile i tako postavljene da ih je neprijatelj mogao dosta lako nabaciti na planinske masive Sinjajevine, Durmitora, Magli a i Zelengore u slu aju jedne protivofanzive jakim snagama sa osloncem na postoje e garnizone.

Koncentracijom nadmo nih snaga na pravcima: Pljevlja, Kolašin, Nikši , Gacko, Kalinovik, Fo a, neprijatelj je, kao što smo vidjeli, težio da najprije stegne obru oko Glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba (koji je neposredno rukovodio grupom i u ovoj operaciji), a zatim da ih razbije i potpuno uništi. Blagodare i brižljivim pripremama, dosta iznenadnom po-

etku i jednovremenim dejstvima, neprijatelj je zatekao naše snage dosta razvučenom rasporedu tako da se samo brzom reakcijom, stalnim sadejstvom i vještim manevrima, moglo spriječiti zabijanje klinova, razdvajanje snaga Glavne operativne grupe i njihovo tučenje po djelovima. A kada su već otkrivene takve namjere neprijatelja, Vrhovni štab je preduzeo sve mjere da obezbijedi jedinstvo dejstva grupe — uspostavljen je stalni vrst kontakt sa štabovima divizija da bi njihovi efektivni bili najracionalnije upotrijebljeni. Naše komandovanje bilo je već osposobljeno da brzim i energičnim dejstvima parira nastupanja neprijatelja na pojedinim pravcima i u cjelini, ali su naše snage bile nedovoljne da u samom početku suzbiju neprijatelja, brzo preorijentišu svoja dejstva i energičnim ofanzivnim protivdejstvima izigraju njegove namjere. No, bez obzira na to, naše snage se nijesu samo branile već su elastičnim dejstvima i manevrima tražile najbolji izlaz iz te situacije. Tako su prema situaciji bile prepotrebne injavane brigade jedne divizije drugoj, formirana je Drinska operativna grupa, zatim dvije grupe itd. Sve to je učinjeno u cilju ostvarenja inicijative, najefikasnije upotrebe tako oskudnih trupa, protiv oko šest puta jačih neprijateljskih efektivna, i da bi Vrhovni komandant direktno i neposredno mogao uticati na vođenje svakog boja u cilju obezbjeđenja vođenja cijele operacije i proboja iz okruženja.

Situacija se tako brzo razvijala, da je bila prava mudrost brzo dejstvovati, sačuvati inicijativu i spriječiti neprijatelja (koji je energično nadirao, napadao i srljao ka cilju) u ostvarenju plana o uništenju naših snaga. Trebalo je, dakle, najelastičnije i najracionalnije upotrebljavati ionako oskudne snage, takore i svaku brigadu i svaki bataljon, da bi se osujetile namjere neprijatelja i obezbijedilo sprovođenje naših zamisli. To se postizalo prepotrebno injavanjem brigada, formiranjem grupa, davanjem zadataka pojedinim brigadama neposredno od strane Vrhovnog komandanta, intervenisanjem na licu mjesta, skoro svako asovnim praćenjem obostranih dejstava na svim pravcima.¹⁹ Sve je to bilo u skladu sa idejom da se tim interven-

¹⁹ Zbog toga su u pojedinim situacijama neki štabovi divizija Privremeno ostajali skoro bez trupa kao, naprimjer, Štab Druge proleterske za vrijeme brze intervencije preko Štaba Treće udarne divizije, koja je neprijatelj, nastupanjem od Plužina preko Javorca ka Mratinju,

cijama naše trupe što prije usmjere i dovedu u pogodan položaj za izvršenje proboja, koji je Vrhovni štab planirao od momenta kada su se jasno ispoljile namjere neprijatelja. A samo tako je Vrhovni štab mogao uspješno i na vrijeme sprječavati mnoge prodore neprijatelja koji bi naše trupe inače mogli dovesti čak i u bezizlazan položaj (da se i malo kasnilo ili nekako na određene formacije). Recimo, da Vrhovni komandant nije lično intervenisao »Drinskom grupom« u pravcu Vučeva — Popov Most — Sutjeska, i da neprijatelj nije odbijen u momentu kada je prijetila opasnost od gubitka Vučeva, ili da nije brzo intervenisao dejstvom na kolonu koja je od Plužina nastupala prema Javorku i Mratinju, ili da nije naredio Štabu Druge proleterske divizije da uputi Drugu dalmatinsku brigadu na Bare da osigura pravac od Konjskih Voda i spriječi izbijanje neprijatelja ka Sutjesci i Hrvacima, ili da nije svojevremeno orijentisao Prvu proletersku diviziju na pravcu proboja glavnih snaga, a odmah za njom uputio i Drugu proletersku diviziju, neprijatelju bi pošlo za rukom da nas opkoljene rasije i na nekoliko grupa i da otpočne uništavati grupu po grupu, pa i diviziju po diviziju. Da u tim odlučnim momentima Vrhovni Komandant nije lično vršio pregrupisavanje snaga i organizovao sadejstva divizija i brigada Glavne operativne grupe, neprijatelj bi ostvario mnoge od svojih paklenih namjera. Nesumnjivo je da bi se to katastrofalno odrazilo na ishod Bitke na Sutjesci i na proboj naših trupa iz okruženja u tom prelomnom momentu Narodnooslobodilačkog rata. A posljedica toga bila bi ne samo uništenje elitnog dijela Narodnooslobodilačke vojske, već mnogo nedoglednije — pored gubljenja te udarne pesnice Narodnooslobodilačkog rata, bio bi vjerovatno zadan udarac i Vrhovnom štabu, što bi uticalo na dalje vođenje rata u cjelini. A baš zato što neprijatelj nije uspio da ostvari svoju namjeru i što je Vrhovni štab takvim komandovanjem sa uvao naše snage kao cjelinu, one su se tako uspješno nosile sa neprijateljem i organizovano i na vrijeme (u odlučnom mo-

pokušao da upadne u Mratinje, izbjegao u bok i leđa našim snagama i presije im put za Sutjesku. Sliče se događaji i kod nekih drugih divizija. Sve je ovo bilo kratkotrajno, ali i nužno, jer je trebalo brzo dejstvovati snagama koje su bile pri ruci.

mentu) izvršile proboj u toku ova najteže i najnapornije operacije Narodnooslobodilačkog rata.²⁰

Karakteristično je da smo u toku četiri etape zamašne i teške Bitke na Sutjesci²¹ i mi i neprijatelj brzo reagirali, trčali i najbrži put ostvarenja svojih zamisli shvataju i da gubljenje inicijative ili nadigravanje od strane neprijatelja mora biti resudno za ishod ove grandiozne bitke. Bojevi su se neprekidno smjenjivali — neprijatelj je pokušavao da nas razbije i uništi, i obratno. Karakteristično je i to da su obje strane imale inicijativu, tako živu i neprekidnu da skoro i nije bilo predaha, već samo smjene u akcijama i protivakcijama. Naše snage, koje su bile iscrpene i opterećene hiljadama ranjenika koji se broj stalno povećavao, bile su u mnogo težem položaju, jer su bile okružene i skoro lišene svog moćnog oružja — manevra. One su se zato u danonoćnim borbama sve više iscrpljivale i krvarile, opterećuju i se sve više im brojem ranjenika koji su ih sve više vezivali i onemogućavali im da razvežu svoje moć i sile. Ali se i neprijatelj zamario i sve više krvario, a da nije mogao riješiti bitku u svoju korist, bez obzira na veliku sposobnost manevrovanja (izbio je i na vrh Maglića), na vođenje upornih bojeva bez predaha, na veliku brojnu i tehničku nadmoćnost i na izvanrednu snabdjevenost svojih trupa.²² U tako teškoj

²⁰ Evo šta kaže njemački komandant Liters o našem komandovanju i dejstvima svojih i naših trupa u Bitci na Sutjesci:

»... b) Neprijatelj: Tok borbe je pokazao da su komunisti ke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vješto vođene, i da raspolažu borbenim moralom, koji izaziva vođene. Neprijateljsko komandovanje bilo je izvanredno pokretno — tako je i u odbrani — aktivno.

Karakteristično ni su bili masovni napadi prikupljenim snagama na jednom mjestu...« Liters s. r.

(Original izvještaja u Minhenu, a kopija u VII JNA.)

²¹ Prva etapa obuhvata proboj naših snaga ka Sutjesci, odnosno dejstva u cilju sprečavanja neprijatelja da zauzme Vučevu i Mratinju i time osujeti proboj naših snaga tim pravcem; druga dejstva u okruženju u širem rejonu Sutjeske (sprečavanje prodora neprijatelja u naš borbeni poredak i aktivna dejstva naših trupa u cilju zauzimanja najpogodnijeg položaja za izvršenje prodora); treća obuhvata izvršenje prodora, odnosno raskidanje neprijateljskog obrambenog položaja, dok se četvrta poklapa sa izlaskom naših snaga na novo, operativno prostranstvo poslije Prelaska komunikacije Višegrad — Sarajevo.

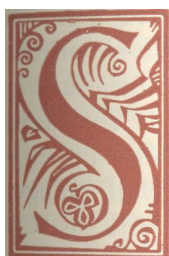
²² Kad bi naše snage razbile pojedine neprijateljske dijelove, one su se gostile iz njihovih ranaca u kojima je bilo svega, pa i butera, dok su naše trupe već nekoliko dana živjele na konjetini i »srijemuši« — bez soli i hljeba.

situaciji duh borbe i težnja za probojem nijesu ni za momenat bili pokolebani, ve su se rasplamsavali i eli ili u svim redovima moralno udesnih boraca i starješina svih naših divizija. Kako je po eta, tako je vo ena i završena ova velika bitka. Velika ideja Narodnooslobodila ke borbe sve više je sjedinjavala borce i starješine, naše brigade i divizije u toj nat ovjanskoj borbi, u toliko teškim uslovima, da se ne mogu opisati. Briga za druga, briga za ranjenika i bolesnika, i potpuno slivanje li nog sa opštim u toj bici na život i smrt, bili su isto tako jaki kao i težnja za probojem. A ta velika težnja ostvarila se baš zato što niko nije mislio samo na sebe — ve na cjelinu i pobjedu koju samo cjelina može izvojevati i od Bitke na Sutjesci napraviti jednu od najve ih epopeja Narodnooslobodila kog rata.

Peko DAP EVI

SE ANJA NA BORBENI PUT SEDME BANISKE DIVIZIJE

ticajem okolnosti Sedma divizija¹ je u januaru 1943 primila na sebe dobar deo tereta takozvane četvrte neprijateljske ofanzive, koji se po zamisli Vrhovnog štaba, imao rasporediti i na ostale naše snage, zadužene da manevarskom odbranom na prostoriji između u Kupe i Une stvore vreme i prostor Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba da se izvuče iz borbi u zapadnoj Bosni i probije ofanzivnim dejstvima u Sandžak, Crnu Goru i dalje na jugoistok. Drugi, takođe još nedovoljno ocenjeni faktori, uslovili su da je ova divizija izdržala teške borbe u Bosanskoj Krajini i pored izričitog naređenja Vrhovnog štaba da zaštitničke borbe na pravcu Bihać — Petrovac — Livno prepusti jedinicama Prvog bosanskog korpusa a ona da se što pre uključi u Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba. Međutim, usled nepristizanja krajiških jedinica iz Hercegovine, ostala je na položajima između u Petrovca i Drvara, daleko duže nego što se to smelo dozvoliti s obzirom na zadatak koji joj je već bio dat u sastavu Glavne operativne grupe. Stoga je ova divizija, — koja se, po dosta oštrim merilima, mogla u ono vreme ubrajati među u nekoliko naših najbolje organizovanih i najborbenijih divizija, — stigla na položaje između u Gornjem akufu i Prozora kasnije nego što je bilo predviđeno, brojno

desetkovana, sva iscrpna i iznurena gla u i zimom. A kako zbog toga Tre a brigada Prve divizije uopšte nije otišla u sastav divizije na Ivan-Sedlo, to je Nemcima bilo olakšano da prodorom u Konjic poremete planove Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, okruže je u dolini Rame i Neretve, nametnu joj »bitku za ranjenike« i prelaz preko Prenja pod neopisivo teškim uslovima. Sedma divizija je u takvoj situaciji dobila zadatke koji su zahtevali krajnje naprezanje snaga i borbu do požrtvovanja. Njoj je na Makljenu, severno od Prozora, u kome su bili Vrhovni štab i nekoliko hiljada ranjenika, formulisan zadatak otsudne odbrane otprilike ovim dramati nim re ima: »Situacija je takva da ni koraka više ne možete nazad. Morate se boriti do poslednjeg oveka na mestu. O vašim gubicima više ne možemo diskutovati. I, ako ostane poslednji komandant ili politiki komesar divizije, jedan može podneti izveštaj o onome što se desilo«. Ovakav zadatak pretstavlja jedinstven primer zahteva da se jedna, u ono vreme vrlo krupna jedinica, u potpunosti žrtvuje za spas celine. A to je uslovalo da se gladna i promrzla divizija, pod nebrojenim udarima nema ke avijacije i sistematske artiljerijske vatre, kojima su sledovali mnogobrojni juriši Nemaca na stabilnu liniju odbrane koju su naši borci branili skromnim sredstvima tokom jedanaest dana i no i, gotovo istopila u borbama na bajonet na padinama i vr-

¹ Imaju i u vidu da postoje brojne vojno-politi ke analize Pete neprijateljske ofanzive i da je ranije, 1951 godine, otštampan u »Vojno-istoriskom glasniku« moj rad: »Sedma divizija u IV i V ofanzivi« u kome je izložen deo istorijskih injenica koje su, usled gubitka arhive, mogle pasti u zaborav, u ovom lanku u pokušati da, po se anju, što vernije reprodukujem svoja li na doživljavanja i postupke u ulozi komandanta Sedme divizije, kao mali deli onog slikovitog mozaika izgra enog od kostiju i obojenog krvlju, znojem i suzama naših boraca na surovim masivima Durmitora, Magli a i Zelengore u leto 1943 godine, u skromnoj nameri da pomognem ljudima bogate mašte, suptilne emocionalnosti, snažnog pera i palete da ta nadahnu a i heroizam naroda Jugoslavije uobli e u sinteti ka umetni ka dela i predadu novim pokoljenjima u nasledstvo i na uvanje. Na ovako, neposredno li no izlaganje navodi me i injenica da me u tim postupcima, malo poznatim, ima dosta neuobi ajenih kako sa gledišta vojne teorije tako i prakse usvojene u našem Oslobodila kom ratu; da su ovi postupci posle izlaska iz okruženja u isto nu Bosnu, izazvali kriti ke primedbe nekih rukovodilaca Sedme divizije, i da se oni i danas mogu ceniti razli ito u zavisnosti od toga da li se posmatraju dogmatski ili po rezultatima i u vezi sa situacijom koja je bila sasvim osobena.

h o v i m a planine Kobile. U takvim borbama su takore i odjednom iz spiska brisani itavi bataljoni, a u protivjurišima u estvovali su i kompletni štabovi brigada.

Kad je sve to prebro eno, divizija je dobila zadatak da ovlada najsurevijim liticama Prenja, koje su bile posednute neprijateljskim snagama, i da preko sela Zimlja izbije u Nevesinje i obezbedi od bo nog udara nastupanja glavne napadne kolone uz dolinu Neretve prema Kalinoviku. Naporne i teške borbe na Prenju, u okviru ovoga zadatka, pa zatim nare enje delegata Vrhovnog štaba u dolini Neretve da divizija ustupi sve svoje konje — ne samo komorske ve i mitraljeske — za prenos ranjenika, što je ona iz humano-politi kih razloga, na veliku svoju štetu izvršila, pa zatim nare enje da njeno ljudstvo, i pored toga što joj konji više nikad nisu vra eni, na rukama preko Prenja prenese celu bolnicu tifusara (što je o igledno uslovljavalo masovno zaražavanje boraca tifusom), — sve to dovelo do toga da je divizija u gornjem toku Neretve bila gotovo paralisana boleš u, gla u i iznemoglošu. Jedino je Šesnaesta brigada bila u nešto boljem položaju, dok je ljudstvo Sedme i Osme brigade preživljavalo krizu, utoliko težu što je moralo voditi borbu protiv etni kih i ustaških delova.

Po etkom aprila 1943, iako je tifus jenjavao, dnevno se javljalo u bolnicu 10—15, a umiralo 5—10 boraca. Broj bolesnih bio se popeo na 900.

Zbog poteško a oko transportovanja hrane kao i usled smanjenja broja konja, diviziska bolnica bila je premeštena na prostoriju oko s. Obalj (j-z. od Kalinovika). Veliki broj bolesnika koji se nalazio po brigadnim ambulantom upu en je u bolnicu, a teški, koji se nisu mogli kretati, predati su Centralnoj bolnici. Tako su brigade, oslobo ene bolesnika, postale pokretljivije. Zahvaljuju i tome i specijalnoj pomo i u hrani koju je Vrhovni štab još krajem marta bio uputio iz Nevesinja, borci su se po eli oporavljati. Tako je posle odmora oko Kalinovika preživelo ljudstvo bilo sposobno za pokret mada uz velike napore.

Kada se uzmu u obzir žrtve samo ove divizije, usloviijene odbranbenim borbama za ranjenike, stradanja i muke pri nji-

hovem transportovanju i prenošenju preko Prenja, s jedne strane, iskustvo ste eno ostavljanjem ranjenika na Zelengori pri pokretu u Krajinu 1942 godine, i uspesi i iskustva ste ena pri decentralizovanju ranjenika po selima i zemunicama u šumama pod nadzorom i zaštitom lokalnih — ve ih ili manjih — jedinica, s druge strane, — onda se jasno uoava da je u partizanskom ratu i manevarsko-teritorijalnom ratu, po suštini partizanskom, pokretanje velikih masa teških ranjenika, pa i naroda koji se može kretati sam, zajedno sa krupnim operativnim grupacijama koje na sebe uzimaju najteže zadatke, daleko nepodesnije nego ostavljanje i prebacivanje i naroda i ranjenika u manjim grupama u pozadinu napada a i njihovo vezivanje za jedinice koje ostaju na ranije oslobojenoj teritoriji. A kada se tome dodaju žrtve i stradanja ostalih jedinica Operativne grupe divizija u »borbi za ranjenike« i da nije bez osnova pomisao da i takozvana Peta ofanziva Nemaca i epopeja na Sutješci ne bi imale za Narodnooslobodilačku vojsku ni približno onako težak vid, da možda ne bi ni došlo do nje u onako za nas teškim uslovima mesta i vremena, da je Operativna grupa krenula bez teških ranjenika, onda je prednji zaključak još prirodniji. U krupnim operativnim maršmanevrima u okviru partizanskog rata, gde brzina manevra igra presudnu ulogu, mogu u estvovati samo brzo-pokretne i borbene sposobne jedinice, dok sve ono što je teško pokretljivo, kao teški ranjenici, bolesnici i narod, treba, zajedno sa lokalnom vojskom, da manevriše na užem prostoru na kome se zadesi, jer je to najbolji način za uspešno vođenje borbe u celini, a to je najefikasnija indirektna zaštita i ranjenika i naroda, a i najpodesniji vid njihove neposredne zaštite.

Ovo je, naravno, na elan zaključak koji ne isključuje izuzetke i koji ne daje ocenu konkretne odluke donesene u vezi sa bolnicom na početku četvrte ofanzive, jer je ta odluka umnogome bila uslovljena velikom koncentracijom ranjenika u šumama Krajine, zbog čega ovo poslednje ne bi smelo postati stalna praksa i pravilo.

Dok je Sedma divizija imala posledice naprezanja koja su daleko prevazilazila normalne mogućnosti, dotle su Prva,

pruga i Treća divizija koje, i pored teškoća u dolini Neretve, nisu bile mnogo iscrpene odbranbenim borbama, savladale Drinu i prodrle u Sandžak i Crnu Goru. To je omogućilo i Sedmoj diviziji da posle određenog broja dana krene za ostalim jedinicama Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na jugoistok.

Srazmerno napredovanju Prve, Druge i Treće divizije kroz Sandžak i Crnu Goru, pomerala se i Sedma divizija u ulogu opšte zaštitnice. Ona se 9 maja 1943 nalazila u sledećem rasporedu: Šesnaesta brigada — susede (ušesre Bistrice u r. Drinu), Sedma brigada — na prostorijs. Jele — s. Rataj s. Kuti (južno od drum. Kalinovik — Foča), a Osmabrigada — u pokretu od Konjskih Voda ka s. Vrbnici. Brojno stanje Šesnaeste brigade iznosilo je 420, a Sedme i Osme po 300 ljudi.

Relativno zatišje na frontu divizije oko Kalinovika bilo je ovde iznenada narušeno. Naime, leve pobornice divizije, isturene prema Foči i Drini, bile su napadnute od svežih, dobro opremljenih i agresivnih nemačkih snaga.

Za vreme pokreta kroz Zelengoru u dolinu reke Drine, divizija je stupila u borbu protiv Nemaca koji su iz Foče nadirali uz dolinu reke. Tako je Šesnaesta brigada ceo dan 9 maja vodila borbe protiv neprijatelja (delovi neprijateljskih snaga koje su se već prikupile za projektovanu Petu ofanzivu) koji je vršio ispade u pravcu susede sa desne obale Drine preko mosta kod s. Broda i sa leve obale reke Bistrice. Ovom prilikom su neprijateljski izviđački avioni sasvim neolekivano, u rano kišovito i maglovito jutro, napali usamljene kolibe negde izmeću s. Vrbnice i s. Ljubine i naneli Štabu divizije osetne gubitke.²

Dalji pokret divizije sledećeg dana prekinuo je kontakt sa ovim neprijateljem, koji je, sudeći po onome što se desilo kasnije, već bio po sebi posedanje masiva Zelengore u duhu svojeg plana da okruži i uništi Glavnu operativnu grupu na celus. Vrhovnim štabom na tromeću i Bosne, Crne Gore i Her-

² Posinuo [c]e Pore ostalih, na elnik saniteta dr Vajs, a smrtno nien na elnik Štaba divizije drug Vojislav Doki, u esnik Mariborske Pobune 1932 godine.

cegovine, u kanjonima reka Tare, Pive i Sutješke. Možda je i sama sluzba htela da Nemci ovaj pokret ne po nu nekoliko dana ranije i tako ne otkriju svoje namere pre nego što je Sedma divizija, kao zaštitnica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, pomeraju i se po nare enju za glavninom, uvukla u planirani nema ki džak i poslednje svoje delove i ostavila pust i nekontrolisan teren na kome su Nemci kovali karike svog smrtonosnog obru a. Ako se gleda iz današnje perspektive, možda je borbeni kontakt, uspostavljen sa Nemcima 9 maja jugozapadno od Fo e, mogao biti i ozbiljnije ocenjen. Ali, s obzirom na to da je Vrhovni štab svu svoju pažnju bio usmerio na dalji prodor na jugoistok, preko Lima, da Sedma divizija nije, sem svog obezbe enja, imala nikakvog interesa oko Fo e, da je imala nare enje da što pre izbjije na prostoriju južno od Pljevalja, kao i da je neprijateljevo posjedanje terena koji je napuštala NOV bila normalna pojava, to je razumljivo da tim arkama nije pridavan nikakav zna aj. Zbog svega toga, bila je daleko od nas i svaka pomisao da bi ti pokreti mogli biti elementi novog velikog zahvata protiv NOV, što su oni stvarno bili.

Odbivši bo ne napade Nemaca sa pravca Fo e uz Drinu, divizija je 16 maja prošla kroz Š epan Polje (na sastavu Pive i Tare), u pravcu s. elebi a (za oko 15 km severoisto no), sa zadatkom da posedne rejon južno od Pljevalja i zatvori opšti pravac Pljevlja — Zabljak.

U s. elebi u diviziji se priklju ilo oko 800 boraca, koji su kao teški bolesnici i ranjenici bili u Centralnoj bolnici, što je brojno stanje divizije popelo na oko 2.000—2.500 ljudi, ali je to još bilo manje od polovine onog brojnog stanja koje je divizija imala u decembru 1942 godine kada je po eo napad Nemaca na oslobo enu teritoriju u Hrvatskoj i zapadnoj Bosni. U sastav Sedme divizije ušla je 18 maja i Tre a dalmatinska brigada³, što je davalo nade da e Sedma divizija, dok se malo pothrani, opet postati relativno snažna, iako daleko od njene ranije snage i mo i.

³ Ostaci Devete dalmatinske divizije, koja se pod udarima neprijatelja, gladi i tifusa bila jako smanjila, preformirani su u Tre u dalmatinsku brigadu.

Osamnaestog maja divizija je zatvorila pravac Pljevlja — Zabljak u sledećem rasporedu: Šesnaesta brigada u rejonu s. Mijakovi — s. Korijen; Sedma brigada — s. Podpe e; Treća dalmatinska brigada u rejonu s. Kruševo — s. Hoćevine — s. D. Brvenica, a Osmna brigada — u rezervi divizije u s. Vlahovići. Po naredjenju Vrhovnog štaba pomerena je 20 maja Treća dalmatinska brigada na prostoriju zapadno: s. G. Orlja — s. G. i D. Gradac — s. Mrkovo, dok je na njeno mesto upućena Osmna brigada iz rezerve divizije.

Međutim, nade divizije da će se ovde malo oporaviti boljom ishranom, koja je bila neophodna ljudstvu posle preležanog tifusa, nisu se ostvarile. Slično kao i kod Gornjeg Vakufa, i ovdje je divizija posela prostoriju južno od Pljevalja, po čemu je nadiranje neprijatelja iz Pljevalja u duhu opšte zamisli okupatorske komande da iz baza: Foča, Goražde, Pljevlja, Kolašin, Nikšić i Gacko koncentričnim nastupanjem okruži i uništi Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba izmeću kanjona Pive i Tare, u stilu takozvanog »naterivanja u ribarsku mrežu«. Mrežu je trebalo da obrazuju neprijateljske snage koje će izbiti na Pivu i Taru, a uterivanje u mrežu trebalo je da se izvrši sa juga. Ono što je Sedma divizija osetila oko 10 maja u dolini Drine i ono što se odvijalo sada južno od Pljevalja bilo je povezano, jer su to bili delovi celovitog plana — obrazovanje mreže posredanjem istočne obale Tare i zapadne obale Pive.

NA PIVSKOM PLATOU

Jednoga dana, oko 24 maja, pored Štaba Sedme divizije promicala je kolona Prve proleterske brigade u pravcu severa, prema Foči. U pozdravima i susretima sa drugovima iz moje ranije brigade, a posebno iz Kraljevačkog bataljona, bile su nevidljivo prisutne kobne slutnje i strepnje da se približava nešto važno i ozbiljno. »Eto, opet ništa od naših želja i žudnji za rodnim krajem, za našom Srbijom. Samo se malo nadnesosmo nad Lim, a neprijatelj nam preprečio put« — govorili su Srbijanci koji su se nadali da će im se uskoro pružiti prilika da se nađu u Srbiji.

Nemci su poseli Lim, a iz Fo e su i sa Italijanima iz Pljevalja (divizija »Taurinense«) frontalno nastupali na Taru. Oni su me pre desetak dana napali kod Sutjeske. Prva proleterska brigada menja pravac pokreta i okre e se sa jugoistoka na severozapad. Da li je obru protegnut i na južnu Crnu Goru i Hercegovinu? Da li emo uspeti da ga probijemo, i gde? To su bile misli i slutnje koje su me obuzimale.

Ali su uskoro pretpostavke ustupile mesto stvarnosti koja je bila identična sa kobnim slutnjama. Vrhovni štab nas je obavestio da je neprijatelj sa svih strana otpočeo nastupanje na Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba i da e pravac proboja verovatno biti na sever.

Sedma divizija, iako još umorna i iscrprena, tri puta je u vremenu od 20 do 29 maja odbacivala neprijatelja preko reke Ceotine na sever. Ona se u duhu naređenja Vrhovnog štaba, vode i manevarsku odbranu, polako i postepeno povlačila prema Tari koju je imala pre i kod s. Tepaca (8 km severozapadno od Zabljaka).

U me uvremenu (3 juna) Vrhovni štab je doneo definitivnu odluku da se proboj iz obru a, koji se već bio jasno ispoljio, izvrši preko Vučeva i Zelengore sa severnom grupom divizija — Prvom i Drugom divizijom pod rukovodstvom Vrhovnog štaba na čelu sa drugom Titom, dok je od Treće i Sedme divizije formirana druga grupa divizija pod rukovodstvom posebnog operativnog štaba,⁴ koja je imala zadatak da zadrži nastupanje neprijatelja sa juga i da se kasnije uputi za prvom grupom ili i sama probije iz obru a u najpogodnijem pravcu. AVNOJ i Centralna bolnica bili su na sredokra i ove dve operativne grupe divizija i mogli su biti upućeni u onom pravcu u kome se postigne više uspeha u borbama i gde bude više izgleda za proboj iz okruženja sa što manje gubitaka.

Ocenivši po pokretu Prve proleterske brigade da se sa divizijom možemo lako naći na Zelengori, — koju sam poznavao od pre godinu dana, za vreme pokreta grupe brigada iz Crne Gore i Hercegovine u Krajinu, i u kojoj sam, sticajem

⁴ Milovan Đilas, Radovan Vukanović i Jovan Vukotić (o Vukotiću je odluka docnije izmenjena).

okolnosti, sa Kraljeva kim bataljonom, u nemogućnosti da igde
išta pribavim za hranu sem lišća i korenja, nekoliko dana padao
u nesvest od gladi kod žandarmerijske stanice na Zelengori, —
naredio sam intendantu divizije, još pre prelaska iz Sandžaka
preko Tare u Crnu Goru, da, ne birajući sredstva, uključujući i
i grubu silu oružja, pribavi diviziji hranu u živoj stoci za
25 dana. Zauzvanje i teranje te stoke odvojio sam potreban
broj ljudi. Naređenje je bilo izvršeno u potpunosti i nekoliko
hiljada ovaca, i pored opiranja seljaka — meštana, našlo se
pozadi kolone divizije na njenom pokretu iz Sandžaka u
Crnu Goru.

Divizija je posle prelaska Tare — glavninom kod s. Tepaca, a delom kod Turčevića Tare (ist. od Zabljaka) — poslednjih dana maja dobila zadatak da se od Zabljaka kreće pravcem Stulac — s. Nedajno — s. Nikovići i da posedne zapadnu obalu donjeg toka reke Tare od Sušice do ušća i donji tok r. Pive, preko koje se održavala veza sa severnom operativnom grupom divizija i Vrhovnim štabom, i da tako oslobodi njene delove za pokret na sever. Štab divizije je smešten u Rudinama (5 km jugoistočno od sastava Pive i Tare) i odatle je rukovodio odbranom na reci Tari i na sastavu Tare i Pive, na Šepan-Polju. Nemci su nastojali da prodru uz dolinu Pive, zaposednu naš most i ugroze bok severne grupe divizija (prvog ešelona) i time bar naknadno ostvare zamišljenu »mrežu« kad im to nije uspelo u pokušaju zbog izbijanja Druge proleterske brigade na Vučevu pre njih i nastupanja severne grupe divizija na sever u pravcu Zelengore. Jaka nemačka artiljerija sa desne obale Drine, iz s. Huma i s. Bukovika (severno od sastava Pive i Tare), neprekidno je držala pod vatrom naše položaje i nanosila nam velike gubitke.

Jednoga dana, ne znam se ta noć koga, ali je to moglo biti prvih dana juna, pozvao me je predstavnik Vrhovnog štaba da dođem k njemu negde kod sela Nikovića. Sa mnom je pošao rukovodilac politodela (8 brigade). Na sastanku je predstavnik Vrhovnog štaba saopštio da je zadatak Treće i Sedme divizije da se probiju preko donjeg toka reke Tare u Sandžak, i zatražio je od mene, kao komandanta divizije, da izvršim procenu

situacije i dam svoj predlog. I pored toga što mi je pretstavnik Vrhovnog štaba već bio saopštio odluku i zadatak za moju diviziju, ja sam, na bazi svoje ocene situacije, njemu izneo i predložio sledeće:

1) Da se od Vrhovnog štaba traži saglasnost da Treća i Sedma divizija odmah krenu na sever za Prvom i Drugom divizijom i tako zajedničkim naporima izvrše proboj obruba i obezbede što brži izlazak iz opasne situacije u kojoj se našla grupa divizija sa Vrhovnim štabom.

2) Ako se ne usvoji ovaj predlog, da Treća i Sedma divizija odmah organizuju proboj u pravcu Hercegovine preko gornjeg toka Pive i reke Komarnice. Ove reke na tom delu ne predstavljaju ozbiljnu prepreku, a odatle kroz pozadinu nemačkih snaga, koje su sa zapada stezale obrubom oko Zelengore, da krenemo opštim pravcem na sever.

3) Da se odustane od namere forsiranja plahovite reke Tare u donjem toku zato što bi ona za našu vojsku, koja ne raspolaže ni sredstvima ni iskustvom za forsiranje reka, predstavljala veliku prepreku čak i kad njene suprotne obale ne bi bile posednute i branjene neprijateljskim snagama. A pošto je desna obala reke Tare već bila posednuta neprijateljskim snagama, to je ona kao takva bila nesavladiva za nas u datim uslovima.

Moji razlozi, argumentacija i predlozi nisu usvojeni, nego mi je ponovljena odluka i zadatak da pristupim pripremama za forsiranje reke Tare, sa težištem oko ušća Sušice u Taru.

Odluku i naređenje sam primio i vratio se u Štab, posle čega je divizija poela, uz ogromne napore i bez alata, izrađivati i prikupljati priru na sredstva za forsiranje reke — splavove, skele, korita, itd.

Spokojstvo i mir su vladali u našim redovima. To može da ilustruje činjenica da je na dnevnom redu divizijskog komiteta bilo tih dana objavljeno »Raspuštanje treće internacionale« o kome se diskutovalo sa širokih teorijsko-političkih aspekata radničkog pokreta u celini, bez tragova nervoze i uznemirenosti zbog opasnosti kojih je svaki borac bio svestan.

Nekoliko dana, mislim do 5 juna, prošlo je u pripremama za forsiranje reke Tare i borbama sa Nemcima na reci, osobito sa sastavu Pive i Tare. A onda me je iznenada (4-tog ili 5-tog juna) pozvao pretstavnik Vrhovnog štaba i saopštio mi naređenje Vrhovnog štaba da odmah i Treća i Sedma divizija krenu na sever za Prvom i Drugom divizijom. Saopštio mi je da će se Sedma divizija kretati na celu i da odmah pristupim organizaciji marša. Delove Sedme divizije na reci Tari imali su, po njegovom naređenju, da smene delovi Treće divizije.

Pošto je naređenje Vrhovnog štaba odgovaralo mom predlogu koji sam bio dao nekoliko dana ranije, to mi je novi zadatak bio blizak i razumljiv, te sam za njegovo izvršenje založio sve svoje umne i fizičke sposobnosti, sa velikom voljom i verom da je to put pobede i razbijanja neprijateljskih planova da nas unište u kanjonima Pive i Tare.

Procenivši situaciju uvideo sam da je ključ rešenja problema u brzini kretanja i provođenju divizije, bez borbe ili uz što manje borbe, kroz otvore koje su stvorile Prva i Druga divizija na Vučevu, Sutjesci i Zelengori, i to pre nego što ih Nemci ponovo zatvore, te sam naredio pokret glavnine divizije u pravcu Pive, ne čekajući i da se prikupe delovi sa perifernih položaja divizije, sa reke Sušice, u uverenju da će i oni, na osnovu naređenja koja su im poslata, stići i glavinu divizije. Ovom prilikom je naređeno da, i pored stoke koja se tera uz diviziju kao hrana, svaki borac ponese sa sobom nekoliko kilograma mesa, koje će moći i na svakom zastanku da pojedete i tako se potkrepljuje za kretanje koje će biti danonoćno i vrlo naporno.

Vojna i politička ko-partiska organizacija — štabovi, komiteti i politodeli — bacili su se svim snagama na realizovanje ove zamisli, tj. da se usiljenim i do krajnosti napregnutim maršom izmanevrišu neprijateljski položaji i zasede, i da se, negde na Zelengori, što pre stigne u sastav grupe divizija pod komandom druga Tita. Na karti, kao što se zna, to nije veliko rastojanje, ali ona braonkasto obojena pruga pored reke Pive i Sutješke, široka 2 cm — što zna i rastojanje od 2 km između litica kanjona — u praksi traži skoro čitav dan za savlađivanje sa divizijom.

Za vreme pripreme za pokret i samog izvoenja pokreta ka Pivi obavešten sam od strane pretstavnika Vrhovnog štaba, koji je ostao sa Treom divizijom, da Tre a divizija ne e za mnom i da se kre em na sever bez obzira na nju, jer e se ona probijati po starom planu -u Sandžak.

Ljudstvo divizije bilo se dosta oporavilo zahvaljuju i nare enju Štaba divizije da se još u Sandžaku obezbedi meso za 25 dana. Ovce koje su bile oduzete po tom nare enju služile su za hranu sve do proboja u istu nu Bosnu ne samo Sedmoj diviziji nego i bolnici. Ovo nare enje i upornost u njegovom sprovo enju pošte deli su diviziju od gladi u ovoj operaciji. Obezbe ena hrana i pokret na severozapad (za borce pokret prema Baniji) davali su snage borcima da savla uju sve teško e i da se kre u ak i uz pesmu, organizovano napred.

U toj atmosferi i sa takvom orijentacijom, glavnina divizije našla se, 6 juna uve e, u dolini Pive, negde blizu sela G. Kruševo, uzvodno od ži anog mosta kojim su prešle snage našeg prvog ešelona divizija. Ali je ovaj most sada bio ošte en i pod neprekidnom artiljeriskom vatrom sa pravca Š epan-Polja. Bu na i plahovita reka nije se nigde mogla gaziti, a prelaza nije bilo. Inženjeriska eta, na elu sa Ratkom Djetliem, uz pomo šumarskog inženjera Bože Kora a i celokupnog bora kog i rukovode eg kadra, napravila je uz ogromna naprezanja mali most preko reke i jedno brvno za prelaz samo pešaka.

U svanu e, 7 juna, po elo je prelaženje reke preko brvna i mosta, kao i pomo u dva gumena amca i teranjem konja da preplivavaju.

Za nekoliko sati prešla je glavnina divizije na levu obalu reke i dohvatila se staza koje su vodile prema Vu evu i Zelengori. Zatim je na prelaze naišla Centralna bolnica. I pored relativno dobre organizovanosti, njen stepen organizacije i discipline nije, što je razumljivo, odgovarao potrebnoj brzini reagovanja na doga aje, koja je u datoj situaciji bila nužna. Sporo su se prebacivali ranjenici i bolesnici, a njihovi konji i stoka, koje su terale i divizija i bolnica, bili su ispunili usku dolinu reke. Najoštrije mere koje su bile odobrene da bi se

ta masa što pre pokrenula iz zone u kojoj su svaki as o ekivani nema ki avioni, nisu imale potrebnog efekta. Mnogi su ljudi bili iznemogli i izbezumljeni od umora, gladi i bolesti. Oni su se vrzmali tamo-amo ili sedeli kod zaklane ovce i vatre na kojoj su potpuno bezbrižno i bez potrebne svesti o doga ajima spremali sebi hranu.

Nema ki avioni («Štuke») su oko 10 asova, posle izvi anja jedne njihove »Rode«, naišli i obušili se na naš most, pri emu su naneli nagomilanom ljudstvu i stoci velike gubitke, a reku Pivu zamutili telima i krvlju ljudi, stoke i riba, dok su most kojim su imali pre i još zaostali delovi divizije i bolnice jako oštetili.

U toj situaciji, negde pred podne 7 juna, primio sam pismo direktno iz Vrhovnog štaba, u kome je, po mom se anju, stajalo u osnovi ovo: Situacija je, uzeta u celini, vrlo teška. Rasteretite se komora i teškog naoružanja, zakopajte teško naoružanje i kre ite za nama usiljenim maršem, bez obzira na umor i na one ljude koji ne mogu izdržati takav tempo kretanja. Centralnoj bolnici saopštite da kre e za vama sa onim bolesnim i ranjenim ljudstvom koje može pratiti vaš pokret, a nepokretne ranjenike i bolesnike neka skloni u obližnja skrovišta, ostavljaju i im potrebnu hranu.

Tu je bilo još jedno obaveštenje da Tre a divizija ne e za nama i da mi na svom putu najpre treba da stignemo Desetu hercegova ku brigadu.

Kako je pored mene bio neki od rukovodilaca saniteta Vrhovnog štaba, dao sam mu pismo. Dogovorili smo se da što pre izvršimo potrebnu reorganizaciju i krenemo u duhu najnovijeg nare enja Vrhovnog štaba.

Lako je verovati, shvatiti i pretstaviti sebi teško stanje koje je kao mora pritiskivalo ljudstvo. Bilo je nužno rastati se od dragih drugova — ranjenika i bolesnika iz svih krajeva naše zemlje, iz svih naših jedinica i ostaviti ih u bespomo nom položaju na milost i nemilost surovom okupatoru.⁵ Ta

«v.» Medu njima, kako sam kasnije saznao, bio je i drug Zivan Mari i , komandant Kraljeva kog bataljona posle mog odlaska iz njega, neustrašivi borac koji je nekoliko dana ranije bio teško ranjen u jurišu celu svog bataljona pri razbijanju nema kih snaga iznad Fo e.

mi smo za njih prineli ogromne žrtve u dolini Vrbasa, Rame i Neretve, prenosili ih sve do ovoga momenta, dok je bilo i najmanje nade da se oni mogu spasavati i braniti bez opasnosti da se žrtvuju najborbenije jedinice naše vojske zajedno sa Vrhovnim štabom. Teško je bilo rastati se od minobaca a i protivtenkovskih topova i mitraljeza otetih od Nemaca u onim jurišima na poljima Banije, oko Siska i Kostajnice, jer su oni inili deo nas, deo našeg života.

Sakrivaju i, razume se, svoja raspoloženja, unutrašnja previranja i slutnje preneo sam štabovima brigada i rukovodiocima divizijskih delova duh naređenja Vrhovnog štaba, zadatke koji su u njemu bili sadržani i koji su iz njega proizlazili.

U toku od nekoliko sati sve je bilo gotovo i spremno za pokret. Divizija se svijala u onu poznatu, partizansku, izduženu kolonu po jedan i hvatala se brda Vučeva.

Kada su i poslednji borci prošli, članovi Štaba divizije su pojahali svoje konje. I u momentu kada sam bio spreman da krenem uz brdo, ostavljaju i surovu dolinu Pive, neko je trčao uz brdo i dozivao da ga sačekam. Bio je to jedan od boraca inženjerske čete, koji su rukovali gumenim amunicijama i koji su bili dobili naređenje da ih unište i krenu sa divizijom. On mi je saopštio da je na reku stiglo nekoliko boraca Treće divizije sa zadatkom da osiguraju prelaze i da traže od mene da ostavim ovaj divizijski vezu jer se kreće za nama.

Ovaj podatak, iako je bio dat usmeno, preko borca, cenio sam kao verodostojan i pored toga što je Štab bio ranije nekoliko puta obavestavan sa raznih strana da Treća divizija neće ići za nama na sever. Imaju i u vidu teškoće s kojima se pri prelasku Pive susrela i borila Sedma divizija, kao i to da su pri tome važnu ulogu odigrali pripadnici inženjerske čete, koju Treća divizija nije imala, naredio sam komandiru inženjerske čete, drugu Ratku Djetliću,⁶ da se sa petoricom dru-

⁶ Drug Ratko je sa celom ovom grupom poginuo u onom vrtlogu sa Trećom divizijom. Ovde ovim i njemu i drugovima koji su ostali s njim po ovom naređenju želim da odam posebno priznanje.

vrati na Pivu i pruži Tre ojoj diviziji potrebnu struku pomoć pri organizovanju prelaza reke.

NA VU EVU

Ostavljaju i tužnu i buđu dolinu Pive, divizija je tokom noć i 7/8 juna izbila na plato Vu eva.

Radioveza nije funkcionisala. Divizija je bila bez kontakta kako sa prvim ešelonom, tako i sa Tre om divizijom. Jedina veza bili su kuriri — konjanici i pešaci.

Tu na Vu evu dobiveno je obaveštenje od Vrhovnog štaba da se Tre a divizija zaista kreće za nama, da treba da usporimo pokret i obezbedimo joj prihvata.

To je uslovalo da 8 juni provedemo na platou Vu eva u sledećem rasporedu: Osmo brigada sa Štabom divizije, Centralnom bolnicom, iji se dobar deo pokrenuo iz doline Pive za Vu evu, nekim lanovima Vrhovnog štaba, Centralnog komiteta omladine, AVNOJ-a i ZAVNOH-a, me u kojima su bili predsednik AVNOJ-a Ribar, pesnik Nator, Mladen Ivekovi, Dobrivoje Vidi, slikar Marijan Detoni i dr. — na prostoriji Strmac — Katun — Duži, dok je Sedma brigada, kao desna pobonika i zaštita od napada iz doline Sutješke, preko s. Cureva, bila upuena na Ždrijelo (3 km južno od s. Cureva), a Šesnaesta brigada, kao leva pobonika i zaštita od napada Nemaca sa pravca od s. Mratinja, na položaje kod Poljana i Klekove Glave (oko 3 km severno od s. Mratinja).

Pri polasku Štaba divizije sa Vu eva, 8 juna predveće, odeljenje za vezu sa Tre om divizijom, ostavljeno u dolini reke Pive, izvestilo je da su prethodnice Tre e divizije stigle na reku i da pripremaju prelaz. Veze radijem nije bilo ni sa Vrhovnim štabom ni sa Tre om divizijom.

Osmo brigada i jedinice i ustanove oko nje izvršile su Pokret napred, pravcem Hadži a Ravan — Poljana — Mrkalj Klade. Nešto posle ponoći kolona se zaustavila na raskrsnici Puta divizije i puta koji vodi iz s. Cureva u s. Mratinje, približno na istom mestu na kome sam, u rano proleće 1942, zanoio" sa Kraljeva kim bataljonom na putu iz Bosne za Crnu Goru.

⁸ Sutješka I

Tu su odmah preduzete mere da se uhvati veza sa Desetom hercegova kom brigadom, koja se, po obaveštenjima iz Vrhovnog štaba, nalazila u zaštitnici Prve i Druge divizije.

Plato na kome je divizija zano ila bio je sada obrastao travom koju su konji sa uživanjem pasli, dok su borci, po obi aju i direktivi, odmah ložili vatru i gotovili sebi jelo. Stab divizije sedeo je oko vatre. Tu su bili i kuriri i ostali prištap-ski delovi.

Iznenada i usplahireno u Štab divizije stigao je kurir Vrhovnog štaba i predao komandantu divizije pismo u kome je, koliko se se am, stajalo ovo: Kre ite odmah za nama pravcem Mrkalj-Klade — s. Suha — s. D. Bare — s. G. Bare. Ne ekajte Tre u diviziju. Ne obazirite se na one koji ne mogu pratiti ubrzan pokret. Situacija je vrlo, vrlo teška.

Li no sam se nalazio u veoma teškom položaju. No . Teren pust, na kome se ne može lako orijentisati. Treba odmah kretati napred, a dve brigade su na bo nom obezbe enju.

Doneta je odluka da se Sedmoj i Šesnaestoj brigadi upute potrebna nare enja po desetini boraca na elu sa odgovornim rukovodiocima, a da sa glavninom snaga na centru Vu eva divizija odmah krene napred. I dok sam oficirima — kuririma izdavao nare enje i uputstva kako da na u štabove Sedme i Šesnaeste brigade, iznenada su u Štab divizije banuli štabovi i komandanti obe brigade sa svojim kuririma. Tako je, po onoj idejnoj vezi i budnom pra enju doga aja i inicijativnom i stvarala kom reagovanju na te doga aje, bila rešena veoma delikatna situacija u kojoj se divizija nalazila, jer joj je pretila opasnost da se pocepa na delove ili izgubi dragoceno vreme ekaju i na mestu dok se ne prikupi.

Nemci su bili izvukli svoje topove na vrh Magli a i odatle organizovali plansku artiljerisku vatru po Mrkalj-Kladama i Dragoš - Sedlu, mestima koja su ležala ispod njih kao na dlanu, a kroz koja je vodio naš put za Zelengoru. Svitalo je kada smo kretali sa Vu eva, što je zna ilo da treba ili ekati ceo dan, pa se slede e no i provu i neopaženo pored Nemaca, — što je uslovljavalo gubljenje vremena i opasnost da neprijatelj organizuje snažnu odbranu na Sutjesci i dalje na Zelen-

gori, - ili se poslužiti veštima manevrovanjem i pro i neopažen ispred nosa Nemcima, po danu. Kako se procenom situacije došlo do zaključka da je, u datom momentu, osnovno skrenuti sa glavnog puta i kroz šumu pronaći i prolaze, staze i stazice, nevidljive sa nemačkih položaja, a i provesti kroz njih celu diviziju, i to najbrže što je bilo moguće, komandant divizije je lično pošao u izvištanje.

Borce koji su do ovog momenta, i pored teške situacije, pevali, iznenada je zahvatio nemir koji se bližio panici. Tome je doprinelo i to što su kuriri i prištapsko osoblje doku ili sadržaj poslednjeg naređenja Vrhovnog štaba i što se po načinu užurbanog prenošenja naređenja moglo zaključiti da je situacija veoma ozbiljna. Kod Mrkalj-Klada poeli su se ispoljavati elementi nereda koji je pretio da se pretvori u rasulo. Sem toga, postojala je opasnost da se cela masa pristiglog ljudstva, suprotno stvorenoj zamisli, uputi istinom ispred nemačkih topova i doživi teške, možda i sudbonosne gubitke.

Bio sam prinuđen da se na istini, koju su Nemci mogli osmatrati, pojavim pred uznemirenim ljudstvom i snagom reiki i autoriteta za trenutak obustavim svaki pokret jedinica divizije, delova AVNOJ-a, bolnice i drugih. U grobnoj tišini, koja je bila zavladala, usmeno sam izdao zapovest za marš, obrazovao ponovo prethodnice, pobornice i zaštitnice i zaveo red u marševskom poretku.

Uzevši nekoliko fizički izdržljivijih ljudi, krenuo sam napred, ispred kolone. Dugo se trčkaralo kroz šumu tamo-amo, proveravajući i iza svakog drveta vidljivost sa Maglićima. Obeležavajući i put, koji sam lično odredivao, ostavljao sam releje na svakom mestu gde je izgledalo da bi kolona, usled izvaljenog drveta ili neke drugog, mogla skrenuti i tako upropastiti realizovanje stvorene zamisli.

Jezivo su zjapile nemačke topovske cevi iznad kolone. Nemci su se muvali oko svojih oružja i durbinima neprekidno pretraživali predtereno ne bi li otkrili nekoga na koga bi, bez ikakve opasnosti po sebe, mogli sasuti oganj svojih topova.

Negde oko podne, ova borba nerava bila je završena u korist divizije. Kolona se neopaženo svila prema Sutjesci i našla se oko Dragoš-Sedla, ne primivši na sebe nijedan mitraljeski rafal i nijedan artiljeriski metak iako je prolazila ispred nema kih mitraljeskih i topovskih cevi po danu. Posle podne su Nemci otvarali žestoku vatru na svakog zaostalog pojedinca ili grupu iz Centralne bolnice, ne slute i da im je na domet puške prošla neopaženo kolona od nekoliko hiljada ljudi.

PRELAZAK SUTJESKE

Štab divizije nije imao ni sada veze ni sa kim. Nare enje Vrhovnog štaba glasilo je da Sutjesku pre emo kod s. Suhe i da produžimo preko s. D. i G. Bara i dalje na sever, prema Lu kim Kolibama. Me utim, po mojoj oceni, stvorenoj na osnovu neprijateljske vatre, zaklju io sam da s. Suha i s. G. i D. Bare nisu više u našim rukama. Ostao je, zna i, jedino prolaz pravcem s. Tjentište — s. Krekovi — Milinklada — Hra va. Ali je i tamo tutnjilo kao u kazanu. Situacija je bila posve nejasna i neizvesna. Nju je komplikovalo i to što se u šumi nikako nije mogla na i raskrsnica od koje su se odvajale staze za s. Suhu i s. Tjentište. Jedini vodi koga smo imali sa sobom nije mogao ništa pomo i. Zato sam uputio jednu etu napred sa zadatkom da ispita situaciju kod s. Suhe, posle ega se ceo rukovode i kadar divizije, dok je kolona stajala, razmi- leo po šumi da traži raskrsnicu staza. Spuštaju i se korak po korak niz brdo, pristigao sam etu koja je bila poslata napred u izvi anje i sa njom sam našao traženu raskrsnicu staza sa koje se po vatri moglo jasno utvrditi da su rejonom s. Suhe ovladali Nemci. Zato se moralo otstupiti od nare enja Vrhovnog štaba i uputiti se prema Tjentištu, mada je i tamo bila neizvesnost. U tom smislu izmenjeno je i ranije izdato nare- enje eti da ide u s. Suhu, koja je sada upu ena na Sutjesku prema Ravnom Borju (2 km jugoisto no od Tjentišta), dok su kuriri poslati nazad po kolonu.

Ova odluka komandanta divizije kojom je, u kriti nom momentu, uz primanje pune odgovornosti, izmenjeno nare e- nje Vrhovnog štaba, bila je, kao što se danas vidi, sudbonosna

za

kod s Suhe, ona ne bi mogla napred, a vremena za vraćanje u Tjentište ne bi bilo i ona bi se našla u istoj situaciji u kojoj se našla Treća divizija, tj. tako teškoj da bi verovatno bila razbijena i dobrim delom uništena.

Dok je kolona pristizala, sa litica iznad desne obale Sutjeske, pratio sam svetlosne signale, i slušao vatru na osnovu koje sam nastojao da utvrdim raspored Nemaca i delova naše Prve i Druge divizije kako bih ocenio kuda se može probiti uz najmanje žrtava i napora.

Ovde je nužno naglasiti da sve do doline reke Sutjeske nije bilo moguće doći i u dodir sa delovima Prve i Druge divizije. Uništeno oružje i oprema, kao i sveži grobovi bili su svedoci teških okršaja i oznake puta kojim se treba kretati. No, podatke o tome da li je neprijatelj ponovo presekao taj put nije bilo moguće dobiti na drugi način nego od izvišćaka koji su bili upućivani napred.

Tmurnih oblaka, koji su nas prošle godine štitili od napada iz vazduha i kakvi esto grle i miluju ovo »surove isto stenje«, nije nažalost bilo. Nema ki avioni su u talasima neprekidno bombardovali korito reke Sutjeske i time stvarali neprobojan vatreni zid na reci, što je govorilo da na prelaz reke po danu ne treba ni misliti. Severoistočno od Tjentišta, oko s. Krekova, nema ka avijacija je koncentriranim udarima bombardovala položaje oko puta kojim je trebalo proći. Posle odlaska aviona, iz dima se izvila raketa, što je značilo (pošto mi rakete nismo koristili) da su Nemci presekli i ovaj poslednji put kojim su prošli delovi naše Prve i Druge divizije u prvom ešelonu. Bilo je to negde oko podne.

Divizija je posle vrlo napornog marša stigla predveče, no još dosta rano, delom u dolinu reke Sutjeske. Kod Ravnog Borja postavljena su bojni obezbeđenja, jačine bataljona, prema s. Suhoj i s. Tjentištu. Kako prelazak nije bio moguć po danu zbog žestokog bombardovanja, to su poslani izvišćaci i preko reke, koji su prvi put uhvatili vezu sa delovima Druge dalmatinske brigade i obavestili da je ona dobila naredenje da krene napred i da se to odmah učini.

Osmatranjem sa desne obale reke ustanovio sam, po neprijateljskim raketama, da su Nemci predve e zaista ušli u s. Krekove i time sigurno presekli još jedini preostali put koji je diviziji stajao na raspolaganju. Postojala je o evidna opasnost okruženja, ako bi neprijatelj do mraka od s. D. Bara i s. Krekova izbio na Ple e i Ozren i tako zauzeo visove izme u Sutjeske i Hr avke.

Pokret napred bio je neophodan, no avijacija ga je potpuno onemogu avala. im se njena vatra za izvesno vreme prekinula, preba en je jedan bataljon⁷ na levu obalu Sutjeske u cilju obrazovanja mostobrana i spre avanja neprijatelja da posedne levu obalu. Bataljon je konstatovao da su delovi Druge dalmatinske brigade izvršili pokret na sever.

Na osnovu svih ovih podataka moj je zaklju ak bio ovakav:

1) Sutjesku ne možemo prelaziti, sem manjim delovima, do mraka, i to zbog nema kih aviona koji imaju o igledan zadatak da taj prelazak spre avaju. Ja ina njihove vatre bila je u skladu sa postavljenim zadatkom, tako da bi onaj koji bi pokušao da pod tim uslovima prelazi ovu reku, mogao doživeti smrtonosne udarce.

2) ekanje je veoma rizi no i opasno. Sve staze obeležene na karti, a koje vode na sever, u rukama su Nemaca. Zasada, izgleda, još nije posednut samo greben izme u reka Sutjeske i Hr avke, na otseku izme u s. D. Bara i s. Krekova, ta nije izme u Vilinjaka (k 1764) i Ozrena (k 1405).

Postoji velika verovatno a da e i tih nekoliko kilometara obru a do no i biti posednuto i da e tako obru biti potpuno zatvoren.

Na osnovu toga sam odlu io:

1) Da se po danu prebaci jedan bataljon na levu obalu Sutjeske sa zadatkom da zauzme mostobran i postavi pobo nice prema s. Tjentištu i s. Suhoj u cilju spre avanja bo nog udara za vreme prelaska reke no u.

⁷ Sa bataljonom je upu en i zamenik komandanta Osme brigade, Rade Grmuša.

2) Da se s divizijom udari besputnim terenom pravcem jtavno Borje — Lastva — Ple e — H rava, gde se o ekivalo da Nemci, zbog svoje metodi nosti, do no i ili uopšte ne e sti i ili» i stignu, da e taj divlji teren prve no i posesti slabim snagama.

3) Da se divizija do no i pripremi za najtežu varijantu, tj. frontalni proboj na otseku Vilićak — Ozren, u kome bi, s obzirom na opštu situaciju, sa bombama i mitraljezima morali u prvim redovima u estvovati i svi rukovodioci zajedno sa borcima.⁸

s Dok su kuriri stajali pored mene i nemo i oprezno pratili svaki moj mig, ja sam, posle ove odluke koja je momentano bila samo meni poznata, utonuo malo u svoja razmišljanja. Duboki mir divljine i pustoši koju smo mi namerno stvorili u prole e 1942 godine, egzotični izgled Zelengore i Sutjeske kroz koje na putevima iz Srbije u Hrvatsku i obratno u raznim ulogama (komandant bataljona i divizije) — prolazim za poslednju godinu dana evo ve peti put i verovatno a da u se no as ponovo susresti sa Nemcima na otstojanju pištolja, ru ne bombe i kundaka, do arali su mi nekako reljefno moj životni put i zna ajnije susrete sa ovim prokletim mra njacima i divljacima, nema - kim i italijanskim fašistima i njihovom zavojeva kom vojskom.

Prvi put su mi presekli put koji me je sa pašnjaka vodio u tajne prirodnih nauka i tehnike, u Francuskoj 1940 godine, kad sam ih posmatrao pri ulazu u Pariz. Mislio sam da su Francuzi u borbi s njima morali biti odlučni, i da prkosno treba stajati pred njihovim mitraljezima i da u ja tako postupati ako se nekad na em u borbi s njima.

Morao sam se okrenuti zidu da mi se ne vide suze besa i mržnje kada sam se susreo sa njima u Jugoslaviji aprila 1941 godine, nemo an da im ma kakvo zlo u inim dok su oni pevaju i kretali nekuda na Istok.

A kakvo je bilo zadovoljstvo nekoliko meseci kasnije gledati ove profesionalne ubice i paliku e kako dižu ruke u vis u kafani u Uš u na Ibru i u školi sela Gao i a pred revolverskim cevima uperenim u njihove grudi i našim o ima iz kojih je iskrila mržnja, druga medalja ljubavi prema slobodi i pravdi. Zna i, sa njima treba biti odlučan i na silu odgovarati silom.

Ali bi e u svakom slu aju bolje, ako do takvog susreta no as ne do e. Umorno, izmu eno ljudstvo i divizije i bolnice treba pokušati provesti kroz pukotine u rasporedu Nemaca bez borbe ili uz minimalne borbe. Ovo je za nas nepodesno i mesto i vreme i odnos snaga za upuštanje u odlučnu borbu. Zna i, u prvi plan ratno lukavstvo i veština, a u drugom imati u pripravnosti silu. To mi i diktira i opredeljuje Pravač pokreta i vreme prebacivanja preko Sutjeske kao osnovne elemente donesene odluke.

Iz ovoga razmišljanja preneli su me drugovi koji su pristigli sa kolonom, o eвидно uzbu eni i zadovoljni što se nisu obistinile njihove mra ne slutnje za moju sudbinu. Upoznao sam ih sa procenom situacije koju sam izvršio na bazi li nog posmatranja i sa odlukom koju sam doneo na bazi te procene. Nije bilo primedaba i odmah se pristupilo ostvarivanju te odluke.

Cela divizija je bila upoznata sa ozbiljnošću u situaciji i verovatno omda se do i do borbi za proboj. To je sve bilo 9 juna popodne.

Uznemirenosti i potištenosti moralo je biti. Na putu kojim smo prolazili nailazili smo na razbacano oružje, nesahranjene mrtve, ranjenike i bolesnike koji su iz blata pored puta jezivo dozivali da ih ponese. Hrane je bilo, ali je nije bilo još mnogo, zato što je mnogo ovaca dato bolnici u dolini Pive i što je dobar deo izgubljen usput. Ali niko nije bio gladan, jer je svako nosio sa sobom po nekoliko kilograma mesa i pekao ga i jeo na svakom zastanku. Tako se o spremanju hrane nije vodila posebna briga.

Zatim sam sazvao sastanak celokupnog rukovodećeg sastava divizije⁹ na kome sam izneo osnovne elemente situacije i za najgoru varijantu — tj. da na otseku izmeću Vilinjaka i

⁹ Bili su prisutni:

— Iz štaba divizije: uro Kladarin — politički komesar, Milan Pavlovi — na elnik štaba, dr Ivo Kralj — na elnik saniteta, Bojo Batini — intendant divizije, Mi an Nevajda — na elnik veze, aldarvi Mladen — rukovodilac Agitpropa.

Sedma brigada: iz štaba brigade: Nina Marakovi — komandant, Uroš Kruni — politički komesar, Vajko Hokšteter — zamenik komandanta, Vlado Bakari — na elnik štaba, Pero Lalovi — zamenik političkog komesara, Savo Vuk evi , Ivo Frol, Kaja Lalovi i Zdravko Kolar (rukovodilac SKOJ-a) — članovi politodela; iz 1-og bataljona: Dragan Šoli — komandant i Milan Markovi — politički komesar; iz 2-og bataljona: Rade Milojevi — komandant i Slavko Borojevi — politički komesar; iz 3-eg bataljona: Janko Zebi — komandant i Milutin Omazi — politički komesar.

Osma brigada: iz štaba brigade: Stanko Bjelajac » ane« — komandant, Mirko Buri — politički komesar, Rade Grmuša — zamenik komandanta, Stevo Januz — na elnik štaba, Šukrija Bijedi — zamenik političkog komesara, Stefan Mitrovi , Bogdan Perovi i »Belka« — članovi politodela; iz 1-og bataljona: Stanko Nevajda — komandant i Boro Tošovi — politički komesar; iz 2-og bataljona: Miloš Suzi — komandant i Dušan Sužnjevi — politički komesar; iz 3-eg bataljona: Adam Macakanja — komandant i Gnjatija Joka — politički komesar.

Šesnaesta brigada: iz štaba brigade: Banina Ante — komandant, Uroš Slijep evi — politički komesar, Marko Milanovi — zamenik komandanta, Nikola Koji »Kole« — na elnik štaba, Milinko Marojevi — zamenik političkog komesara, Stjepan Debeljak »Bil«, Dušan Kostić , Vera Majer i Branko Resanovi (rukovodilac SKOJ-a) — članovi politodela; iz 1-og bataljona: uro Mrkši — komandant i Pero Svrabi — politički komesar; iz 2-og bataljona: Stanko Kreća — komandant i Tomo Ugarkovi — politički komesar; iz 3-eg bataljona: Jovo akalo — komandant i Milan Kneževi — politički komesar.

QZYena nai emo na vrstu odbranu Nemaca — tražio spremnost za u estvovanje u opštem jurišu u prvim redovima sa bombama i mitraljezima.

Bilo je to u popodnevnim asovima 9 juna. Posle toga su po ele pripreme i divizije i bolnice za prelaz Sutjeske na mostobranu koji je bio u našim rukama i za borbe koje smo o ekivali na grebenu posle prelaza reke, u dolini reke Hr avke i dalje u šumama Zelengore. I pored izvesne potištenosti sve je do tada išlo po planu.

Padom mraka po eo je prelaz Sutjeske preko bataljonskog mostobrana, obrazovanog posle podne, 2 km zapadno od Tjentišta. Kako prelaz reke, dubine ispod 1 m, nije predstavljao nikakav problem za bataljon koji je gazio vodu po danu, što smo posmatrali iz neposredne blizine, nije pretpostavljano da e se pri nailasku na vodu pojaviti ozbiljnije teško e. Uvereni da je dovoljno upozorenje da se pri prelazu borci drže za ruke i konjske repove i vrše prelaz što brže, usmerena je pažnja napred, na greben izme u Sutjeske i Hr avke, gde su o ekivani Nemci i u tom slu aju velike teško e. Me utim, tokom prelaza iznemogli borci, drugarice uopšte, a pre svega one u sukunjama, po eli su da se sapli u o kamenje u vodi, da padaju i vrište. To je izazvalo strah od vode i paniku u celoj koloni. Mnogi se nisu usudili da zagaze vodu iju dubinu no u nisu mogli oceniti, a nisu ni slutili da ni tada kada je bila nadošla od kiše ona nije predstavljala opasnost i da se uz malo pažnje mogla sasvim lako gaziti.

Zastoj pri prelazu likvidiran je izvanrednim merama i zalaganjem celokupnog rukovode eg kadra koji je delom stajao u vodi i hrabrio borce i pomagao im, a delom milom i silom zahtevao da se reka prelazi, upozoravaju i da se onaj ko do zore ne prfe e reku i ne bude na brdu, teško može nadati da e spasti svoj život. To je uslovalo da je divizija, kao celina, Pregazila reku uz relativno male gubitke. Me utim, deo bolnice nije ozbiljno shvatio upozorenje i nare enje da po svaku cenu pregazi reku no u. Zato je dobar deo njenog ljudstva ostao na desnoj obali Sutjeske do zore. Videvši ujutru da reka nije ni široka ni mnogo duboka, ranjeni i bolesni borci pre-

gazili su Sutjesku i uputili se na sever za divizijom. No, kao što se pretpostavljalo, no 9/10 juna označava je poslednji momenat u kome se još moglo uz slabije borbe probiti kroz nemačke položaje. Nemačke kolone, koje su nadirale uz i niz Sutjesku, spojile su se 10 juna u Tjentištu i na grebenu između reke Sutjeske i Hrvatske organizovale tako moćnu odbranbene položaje da se na njima razbila i Treća divizija, a o samostalnom prolazu dela bolnice, koji se no 9/10 juna odvojio na Sutješci od Sedme divizije, nije moglo biti ni reči. Ovo ljudstvo, koje je još bilo sposobno za pokret, probijalo se po grupama za kolonom, dok su se neki pridružili delovima Treće divizije, a ostali su izginuli u dolini Sutjeske.

KROZ ZELENGORU

Divizija je sa delom bolnice i delovima AVNOJ-a savladala posle prelaska reke vrlo naporan i besputan teren orijentišu i se po busoli i po vrhovima Ozrena i Vilinjaka i ulagala krajnje napore da tokom noći i stigne na greben. Izbivši u zoru, na sedlo između Ozrena i Vilinjaka, doživela je prijatno iznenađenje. Nemci, iako im je to bilo moguće s obzirom na situaciju, no 14. asova 9 juna nisu bili zaposeli nekoliko kilometara grebena za koji se pretpostavljalo, na osnovu konfiguracije zemljišta i rasporeda Nemaca, da ima verovatno i da ostane neposredno do ujutru. Odmah su levo i desno prema Vilinjaku i Ozrenu isturene jake položnice, dok je jedan bataljon upućen u gornji tok reke Hrvatske, kao obezbeđenje od udara dolinom Hrvatske sa pravca s. G. Bare, a drugi bataljon u donji tok ove reke, prema Milinkladi, za obezbeđenje sa ovog pravca. Potom je diviziji dat mali zastanak sa namerom da se ljudstvo malo založi i bude u pripravnosti da svakog časa nastavi pokret koji je neprekidno trajao već 36 časova. Pretpostavljao sam da i Nemci, koji su znali da ima naših snaga u dolini Sutjeske (iako, izgleda, nisu imali obaveštenja da je tu stigla iz Crne Gore cela Sedma divizija i bolnica), preduzeti hitne mere da zatvore što pre ovaj mali otvor kako bi otklonili i poslednju mogućnost da naše snage, koje su o e-

kivali sa juga, otkriju i iskoriste ovaj prolaz, što je i uspelo Sedmoj diviziji u poslednjem asu.

I, zaista, tek što je kolona stala, nema ke eskadrile su žno obasule bombama prostoriju ispod grebena koji nije hjo posednut, što zna i da su Nemci sa obližnjih položaja, prisluškuju i viku i dozivanje no u, ta no odredili gde je kolona koja nije izbila na njihove položaje kod sela Krekova. Mitraljeska vatra se ula i levo i desno. Pored naše leve pobo nice, borbu su primile zaštitnice Druge divizije (delovi Druge dalmatinske i etvrte crnogorske brigade) koje su se povla ile sa položaja kod s. D. Bara. Odmah je nare eno prebacivanje preko grebena u dolinu reke Hr avke, ali se budno motrilo na bo na obezbe enja koja su vodila žestoku borbu sa Nemcima koji su jurišali kroz šumu u susret jedni drugima u nameri da zatvore obru . Posle možda nešto više od jednog sata, cela kolona, koja se bila prikupila pod grebenom, prebacila se niz strminu preko grebena u dolinu Hr avke.

I baš kada se Štab divizije spremao da i sam krene za kolonom ispred nema kih mitraljeza koji su šarali unakrsnom vatrom, neko se setio Nazora koga niko nije primetio da je prošao.

Nastala je opet dramati na situacija. Pobo nice su popuštale pod pritiskom Nemaca koji su bili sasvim blizu nas i sa jedne i sa druge strane. Divizija je prošla i trebalo bi da se i pobo nice i mi svijemo za njom u kolonu. A kako ostaviti starog pesnika! On je bio naš veliki moralni kapital! Uzimam najboljeg komandira ete iz pobo nice i izdajem mu nare enje da ostane u obru u, na e Nazora i dovede ga za nama, iako je bilo vrlo malo verovatno e da se to ostvari.

Dok je komandir ete primao ovaj zadatak, disciplinovano i bez pogovora, sli no kao i komandir pomenute inženjeriske ete, Ratko Djetli na Pivi, iako mu je bilo teško da se odvoji od kolone i ode u neizvesnost ili u gotovo sigurnu smrt, iznenada se usred mitraljeske vatre i zujanja aviona pojavila jedna mala kolona koja se približavala sa Nazorom na konju i nekoliko pratilaca koji su sa sobom gonili jednu kravu. Prihvatili smo ih uz veliku radost svih, a najviše komandira ete i nje-

govih boraca, i svi smo po eli da se šuljamo niz jednu strminu ka reci, dok su Nemci iz svojih mitraljeza »šaraca« i mašinki štepovali za nama ne pogodivši nikog.

Izvla enje divizije iz doline Hr avke u pravcu platoa Lu kih Koliba bilo je vrlo teško i trajalo je gotovo ceo dan. Nemci su nas napadali niz reku od s. Bara i uz reku od Milinklade, tako da su naše pobo nice izdržale žestok pritisak. Pored toga, Nemci su se spustili za kolonom od Vilinjaka i Ozrena i vatrom iz mitraljeza i minobaca a prikivali nas za zemljište neposredno pored obale reke, što je uslovalo teške zaštitni ke borbe.

Na taj na in Nemci su bili definitivno presekli put svima onima koji su bili zaostali, kao i Tre oj diviziji koja e tuda nai i za koji dan. U isto vreme Nemci su za nama krenuli poternim odredima u pravcu Lu kih Koliba i vatrom nas prisiljavali da se pod borbom izvla imo iz doline.

Slu ajnost je htela da se to odigravalo na stazi kojom sam, nešto pre godinu dana, prošao sa Kraljeva kim bataljonom koji je bio na elu Prve proleterske brigade za vreme pokreta grupe brigada iz Crne Gore i Hercegovine u zapadnu Bosnu. Tada se staza jedva nazirala u šumi, a sada je to bio gotovo kolonski put, široko ugažen i obeležen rasutim oružjem, ognjištima i grobovima.

U kasnim popodnevnim asovima, 10 juna, divizija se izvukla iz borbe u dolini Hr avke i prikupila na platou Lu kih Koliba. Pre godinu dana tu sam naišao na travu do pojasa iz koje su se izdizali niski krovovi pustih koliba i po kojoj je jurilo jedno poludivlje konj e, dolutalo ovde bogzna otkuda i bogzna kada. A sada je to bilo razbojište na kome je trava bila uništena vatrom oružja i gaženjem vojske koja je vrvela kao u košnici. Nema ki avioni preoravali su i livade i šume ne gube i se ni za trenutak sa horizonta. Severozapadno od Lu kih Koliba, na Ljubinom Grobu, množili su se ogromnom brzinom novi »Ljubini grobovi« Crnogoraca i Dalmatinaca, neobeleženi i neimenovani. Sa svih strana je tutnjilo i prolamali su se izmešani glasovi ljudi, štektanje mitraljeza, zujanje

aviona i detonacije aviobombi. Onima koji su poginuli do ovoga momenta odavana je zaista velika anđeva po asna paljba.

Izbivši na plato Lu kih Koliba, saznali smo od Prate eg bataljona Vrhovnog štaba da su tu u neposrednoj blizini lanovi Vrhovnog štaba i drug Tito koji je ranjen, da su ranjeni i poginuli neki lanovi engleske vojne misije, da Vrhovni štab nema nimalo hrane, da su situacija i ishod borbe nejasni, da se Prva proleterska divizija probila napred u pravcu Balinovca, ali da je Nemcima uspelo da ponovo zatvore prolaz i tako izoluju Prvu i Drugu diviziju jednu od druge, itd., itd.

etvrta crnogorska brigada sahranjivala je svoga komandanta Vaka urovi a, a Druga dalmatinska izveštavala je o ogromnim žrtvama na položajima kod s. D. Bare. Štab Sedme divizije joj je uputio pismenu zahvalnost za izdržljivost, jer je to, izme u ostalog, omogu ilo izvla enje divizije. Uopšte uzev, svi smo imali jedni drugima mnogo da pri amo o krvavim borbama i teškim gubicima, samo nije bilo vremena za to. Put do isto ne Bosne bio je još dug, i na njemu je bilo mnogo nema ke vojske. Ali pristizanje Sedme divizije sa velikim delom bolesnika i ranjenika iz Centralne bolnice izazvalo je radost Prve i Druge divizije.

Morao sam pri ekati da se malo utiša napad nema kih aviona da bih mogao pri i do bunkera druga Tita, koji je bio žestoko bombardovan, podneti mu izveštaj i zatražiti direktive za dalji rad.

Sa zavijenom rukom, u malom bunkeru, napravljenom od kamenja, koji bi mogla razneti svaka aviobomba od 50 kilograma, primio me drug Tito sa vidnim izrazima iznena enja i zadovoljstva. Bio je iznena en time što smo neo ekivano brzo pristigli prvi ešelon divizija, a zadovoljan što smo u relativno dobrom stanju i borbenom raspoloženju. Iz njegovog držanja u ovoj zaista vrlo teškoj situaciji, kao i uvek i na svim mestima gde sam ga posmatrao iz blizine, izbijalo je samopouzdanje koje je delovalo umiruju e i ohrabruju e. Dok sam razgovarao s njime, ula se potmula tutnjava i grmljavina artiljerije sa Sutjeske. U tom trenutku je radiotelegrafista uneo depešu Tre e divizije u kojoj je ona tražila pomo . Teška srca je drug

Tito izrekao odluku da se taj zahtev odbija usled nepostojanja bilo kakvih realnih uslova da se ispuni bez rizika da naša vojska na Zelengori bude potpuno uništena do poslednjeg ovekogla u i napadima Nemaca.

»Mi smo već izvršili raspored za pokret napred, koji počinje sutra ujutru. Vi obrazujte zaseban ešelon, uhvatite vezu sa Hercegova kom brigadom i krećite se za njom u pravcu Vrbničkih Koliba i Balinovca« — glasilo je naređenje za Sedmu diviziju.

Posle razgovora sa komandantom Druge divizije, Pekom Dapčevićem, kojom prilikom me je upoznao sa borbama Dalmatinaca i Crnogoraca kod s. G. i D. Bara, koje su pomogle Sedmoj diviziji da se probije na Lučke Kolibe i pristigne prvi ešelon, Štab divizije je uputio 5 bataljonu četvrte crnogorske brigade zahvalnost i čestitke na uspešnoj i drugarskoj saradnji u borbi, misleći pri tome na sve borce koji su svojim grudima u pobornici kod s. Bara štitili glavnu kolonu od bojnog udara sa jugozapada i severa.

Osećajući sigurnosti koje me je bilo obuzelo pošto smo pristigli prvi ešelon i duboka vera u Vrhovni štab i lično druga Tita, uinili su da mi pažnja za trenutak popusti i da se kod zamenika na elniku Vrhovnog štaba pre mraka ne obavestim detaljno o situaciji i rasporedu snaga na platou Lučkih Koliba Ljubinog Groba i dalje prema Balinovcu, bar u onoj meri u kojoj je njemu bila poznata, jer je zaista zbog složenih i brzih promena bilo jako otežano sigurno praćenje jedinica. Meni je izgledalo da je osnovno u datom momentu uspostaviti vezu sa Hercegova kom brigadom i obezbediti pokret za njom, a pretpostavljao sam da je ona tu, u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba.

Zato sam izdao naređenje na elniku Štaba divizije¹¹ da tu vezu uspostavi i izvesti me o situaciji kod brigade.

Ustupivši Vrhovnom štabu nešto ovijeg mesa koje smo nosili, koji je već jeo konjetinu, već erao sam i posle teškog naprezanja, koje sam podneo naročito od Pive do Zelengore,

¹¹ Milan Pavlovi

aspao sam u Štabu divizije koji je bio izmešan sa Prate i bataljonom Vrhovnog štaba. Borba se bila potpuno utišala.

Kada sam se probudio, negde posle ponoći, najpre sam uoio da nema Prate i bataljona Vrhovnog štaba. Protrljavši oči i napravivši nekoliko koraka, brzo sam saznao da oko nas nema nikoga sem jedinica divizije. Obuzet kobnim slutnjama, potražio sam na elnika Štaba divizije. Kada mi je on saopštio da se poslati kuriri u Hercegovačku brigadu još nisu vratili i da veza sa njome nije uspostavljena, obuzela me je neopisiva uznemirenost. Opet je sve visilo o koncu. Nije bilo nikakvih elemenata na osnovu kojih bi se mogla doneti pouzdana odluka. Raspored Nemaca bio nam je nepoznat, a drugih naših snaga nije nigde bilo, niti ikakvog živog meštana koji bi nam mogao pokazati stazu koja je vodila pored Ljubinog Groba prema Vrbni kim Kolibama. Busola i karta, bez precizno određene stajne tačke, takođe nisu mogle dati siguran put, pogotovu ne noću.

Posle uzaludnog nastojanja da noću pronađem stazu kojom je trebalo ići, iznenada sam se prisetio jednog detalja iz ranije provedenog vremena ovde sa Kraljevima. Naime, setio sam se da je tu negde, zapadno od Lučkih Koliba postojalo jedno brvno i da je kod njega bila raskrsnica staza, jedne koja, prema karti, vodi ka žandarmerijskoj stanici na Zelengori, i one koju ja tražim. Raskrsnica je bila vidljiva na karti, ali se nije mogla naći na zemljištu. Sem toga, bilo je pitanje da li je brvno još tu i kako da se nađe po mraku na ovom razbojištu izrovanom aviobombama i artiljerijskim granatama i pokrivenom leševima ljudi, konja i ratnom opremom.

Posle dužeg traganja levo i desno, po noći, najzad sam našao na 1,5 km zapadno od Lučkih Koliba, južno od Ljubinog Groba, kod kote 1615, brvno koje je bilo okupiralo svu moju Pažnju, celo moje biće. Kolona se vešvijala za mnom, spremna za pokret. Orijentisao sam se, izabrao pravac kretanja na sever¹ krenuo na čelu kolone napred, u veliku neizvesnost u pravcu koliba na Zamrštenu, 1 km severozapadno od Lučkih Koliba.

Iznenada sam u mraku primetio kako ispred mene promiče neka kolona. Upitao sam ko je tamo, ali odgovora nije

bilo. Crne siluete promicale su ispred mene na bliskom rastojanju. Ponovio sam svoje pitanje u pripravnosti da primim borbu. A onda je neko iz kolone, na našem jeziku, umesto nema kog, koji sam o ekivao, zapitao: »Jesi li ti to, družo Jakši u?« Na potvrđan odgovor, drug iz kolone saopštio je da je kolona koja je defilovala ispred mene Prate i bataljon Vrhovnog štaba.

Mojoj sre i nije bilo kraja. Spojio sam elo svoje kolone sa za eljem bataljona, nemaju i vremena da se obavestim kako je on sada izbio ovde kad je sa mesta, gde je zano io, bio nestao najmanje pre jednoga sata, a mi smo se, traže i put, bili pomakli sa toga mesta svega 1 km na severozapad.

Kasnije sam video da su naše dve kolone obišle kotu 1627 i sre no se spojile negde kod Zamrštena kada se ve razdajivalo. Nigde se nije uo nijedan pucanj, samo je zveket oružja i potmulu bat koraka narušavao ovaj planinski mir.

Pobonice su upu ene prema Ljubinom Grobu i Velikoj Košuti, a kolona je produžila pokret pravcem za Balinovac.

Kako je kolona promicala dosta brzo preko sedla izme u Ljubinog Groba i V. Košute, pobonice nisu stigle da izbiju na vrhove pomenutih uka. Kre u i se padinama, svile su se na za elje kolone kad se ona preko sedla po ela spuštati u dolinu Vrbni ke Reke prema Vrbni kim Kolibama.

Neo ekivano sam se sreo sa Vladom Šegrtom, komandantom Hercegova ke brigade. Pri ao sam mu o nezdodi koja mi se desila usled neuspustavljanja veze s njim tokom no i, a on me iznenada upita gde je bolnica. Znaju i da u mojoj koloni ide deo Centralne bolnice, rekao sam mu da to baš ona sada prolazi pored nas. Me utim, on je postavljao pitanje za bolnicu Prve i Druge divizije, koju su ove divizije dobile na putu od Pive do Zelengore. U nemogu nosti da mu o tome ma šta kažem, po eli smo se dogovarati o merama koje bi trebalo preduzeti da se bolnica prona e i pokrene napred za ostalim našim snagama.

I dok smo se mi dogovarali, pred nama se pojavi elo jedne kolone koja je dolazila sa pravca Lu kih Koliba, otkuda

su došli i Sedma divizija i Vrhovni štab nekoliko minuta pre toga-

Dan je već bio ovladao, ali sunce još nije bilo izašlo. Moj pogled privukoše uke oko Ljubinog Groba i V. Košute. Na njima se, na moje veliko iznenađenje, počeli komešati Nemci, protrljaše malo oči, prihvatili se mitraljeza i otvorili uragan-sku vatru po bolnici koja se kretala između njih na odstojanju uspešne mitraljeske i pušane vatre. Nastade gužva oko nas, i to vrlo velika, jer je u toj koloni moglo biti do 1.000 ljudi. Naredismo da nekoliko naših mitraljeza, koji su bili pored nas, otvore vatru na Nemce, što olakša izvlačenje bolnice iz zone vatre. A onda, da bismo kretanje bolnice i raznih grupa, koje su sporo milele preko livada u pravcu šume, ubrzali i tako sprečili ili nemoć avionima, koje smo očekivali svakog časa, da nam nanesu gubitke i otkriju pravac kojim se krećemo kroz šumu, naredismo da naši mitraljezi puste nekoliko rafala preko glava naših boraca, što je uinilo da se poljana za nas oistila, jer se sve ljudstvo srušilo u šumu u pravcu Vrbanke Reke. Nisam mogao potpuno razumeti otkuda Hercegovačka brigada s druge strane neprijatelja u odnosu na Vrhovni štab, ali nije bilo vremena za objašnjenje onoga što je prošlo. Pred nama su bili novi teški problemi. Neobično je da smo mi uspeli proći bez borbe kroz nemačke položaje na 800 metara od njihovih mitraljeza, dok su oni spavali tako da nas nisu opazili, ali, u ratu se događaju mnoge neobične stvari. Ono što Nemci nisu mogli pretpostaviti — da ćemo mi proći kroz njihov prilično gust raspored oko Ljubinog Groba — postalo je stvarnost. Položaji njihovi oko Ljubinog Groba bili su izmanevrovani veštim našim pokretima.

Tako je počeo 11. jun. Nemci su bili svuda oko nas. Daleko na horizontu oni su vidljivo visili na liticama dok su njihove borbene grupe krstarile svuda po šumi.

U toku daljeg pokreta u naše borbe po šumama između Ljubinog Groba i Balinovca. Više se nije tačno znalo gde je nemački front, jer smo mi sa velikim snagama bili ušli u neprijateljski raspored. Na sve strane se vodila borba. Nekoliko puta su Nemci bili u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba i

⁹ Sutjeska I

druga Tita. Ali naša smelost ih je zbunila. Oni su se u početku pokušali braniti, a kada su videli da se u njihovom rasporedu nalaze naše velike snage, poseli su okolne visove i sa njih sipali vatru na naše kolone koje su defilovale ispred njih.

U dolini Vrbni ke Reke zaustavili smo se i, po običaju, odmah pošli spremati jelo. Kiša, koja u ovim krajevima nije topla ni u junu, prisilila je borce da se šetaju u ure oko vatri i pokriju šatorskim krilima. Tiho dobovanje kiše po lišću i šatorskim krilima iznenada je prekinula vatra nemačkih mašinki i »šaraca« u neposrednoj blizini Štaba divizije i štabova njenih brigada. Bacili smo odmah u borbu najbliže ljudstvo. Posle kratke i oštre borbe Nemci su bili proterani i izgubili se nekud u nepoznatom pravcu.

A kad se vatra utišala, utvrdili smo da su Nemci bili napali Vrhovni štab koji je bio takođe zastao u šumi i pripremao se da se malo založi. Saznali smo da se neprijatelj bio privukao blizu, da se i drugi Tito lično iz zaklona morao boriti sa oružjem u ruci. I pored povoljne prilike koja se pružala Nemcima, gledaju i sebi u oči i sa svojom NOP-a, svog velikog protivnika na Balkanu, nije im pošlo za rukom da nanesu tome pokretu ogroman moralno-politički udarac, i to zahvaljujući hrabrosti i snalažljivosti druge Tita, ispoljenim ne samo tu i toga dana, i odlučnosti, inicijativnosti i borbenoj spremnosti cele vojske koju je on vodio i one koja se tu zadesila u neposrednoj njegovoj blizini. Umesto velikog plena i uspeha, kome su bili blizu, Nemci su se morali zadovoljiti odnošenjem oskudnog ruka za koji verovatno nisu nikad pretpostavljali niti utvrdili da je bio namenjen Titu, ovekome koga su oni i u snu i na javi proklinjali i mrzeli pentraju i se po vrletima Zelengore, isto onako kao što su oni i njegova vojska mrzeli njih, zavojevače, palike i ubice, koji su iz daljine došli da bi se na konopcima spuštali u svaku pešinu Pive, Sutjeske i Zelengore u potrazi za skrivenim ranjenim i iznemoglim sinovima i kćerima Jugoslavije, proteranim iz vlastitih kuća i sa vlastitih ognjišta od tih istih Nemaca, zato da bi u ime »novog poretka« revnosno i sa nemačkom pedantnošću

sejali jezu i užase grozne smrti. Goni i i napadaju i sa svih strana i svim sredstvima one koji još nisu bili ranjeni ili do kraja iscrpeni, oni su nameravali da i njih dovedu u bezizlazan položaj.

Taj prkos, prezir i mržnja prema zavojeva ima usloveli su odluku kod svakoga borca u Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba, prikupljenoj u ono vreme na Zelengori, da se ide do kraja i kad se napada, i kad se brani, i kad se kreće kroz zonu njihove vatre. Reljefno sam to video, sem ostalog, i pri pokretu od Vrbničkih Koliba prema Balinovcu. Sedma divizija se kretala po danu u koloni po jedan, stazom koja je prolazila na oko 800—1.000 metara od jedne bovine uke koju su držali Nemci. Ovladavanje tim položajima iziskivalo je mnogo žrtava i vremena, a sa staze se nije moglo skretati. Bilo je odlučeno da idemo ispred Nemaca kao da ih i nema na brdu. Oni su sa vrlo povoljnih položaja otvorili žestoku vatru iz svojih bacača i »šaraca«, koji je brži takt mnogo odudarao od sumornog i sporog našeg koraka. Liše i granje, otsećeno iznad naših glava, zajedno sa kuršumima padali su na nas i oko nas. Ali se niko nije ni saginjao ni osvrtao na Nemce.

Na Balinovcu, kod Mrčin-Koliba, Druga i Sedma divizija sa Vrhovnim štabom stigle su Prvu diviziju. Drug Tito je uveče na sastanku naredio Drugoj diviziji da protera Nemce sa jednog brda, sa koga su nas vrlo uspešno stalno gađali, i razmotrio situaciju kod Prve divizije koja je izbijala na put Foča — Kalinovik vrsto posednut nemačkim snagama. Tokom 12 juna nije se moglo napred. Kiša, koja je neprekidno sipala, stvarala je utisak jeseni. Balinovac, bojište na kome je nekoliko dana ranije Prva proleterska divizija pod komandom Kone i Popovića pregazila nemačke položaje na juriš i u svoje trofeje uvrstila nemačke pukovske zastave i ogroman ratni plen, odisao je tragovima te velike borbe. U Štabu Druge divizije, koji je bio poznat po dobrom domazluku, gde sam bio na dogovoru, bila je ubijena mazga za ručak. A kad sam se vratio u svoj štab, saopštili su mi da su morali za ručak ubiti jednog štapskog čovjeka i da u porciji prženog mesa, koje je majstorski spremio bivši brodski kuvar (koga su zadirkivali da je iz straha od

aviona izmislio bezdimnu vatru), ima pomešanog ovčijeg [konjskog mesa. Prvi zalogaj zastao mi je u ustima. Nisam mogao da ga progutam, ali ne zato što je jelo bilo neukusno. Ne. Naprotiv, jelo je bilo vrlo ukusno. Bilo mi je nekako žao konja Liska koji me je verno nosio od Siska preko Bosne i Crne Gore. Imao sam osećaj da to meso ne pripada životinji već nekom bliskom drugu, i zato sam ga ispljunuo i ostao gladan.

Pred nama su bile jareke i nemačke snage na drumu Kalinovik — Foča, a za nama su se kretali poterni odredi Nemaca koji su nas, prebacuju i sebi su uke na uku, stalno ugrožavali sebi.

Prva divizija nastupila je glavnim snagama kroz selo Rataj na selu Miljevinu (za 2 km severno od sredine puta Foča — Kalinovik), a potom preko Govze. Proboj je izvršen na otkonu sela Rataj, dok se kod Govze Trebinjska brigada nije mogla probiti. Trinaestog juna otpočeo je pokret Sedme divizije sa Balinovca. Vrilo je kao u kazanu. Svugde u krugu vođena je borba. Nemci su nas napadali sprede, pozadi i obno. Njihovi avioni stalno su, po lepom vremenu, bombardovali prostoriju našeg »pokretnog ježa«, a naročito selo Rataj i deo puta Kalinovik — Foča, koji je bio u našim rukama.

Bio je probijen poslednji obronak na Zelengori i pretposlednji u okviru Petine nemačke ofanzive. Pred nama je bio zadatak da pod borbom, odbijaju i obno napade i napade borbenih grupa sa za elja, pre nego što pre drum Foča — Kalinovik i dohvatimo se planine Jahorine.

U nadi da će uskoro biti savladane glavne opasnosti u pogledu napada Nemaca i u pogledu gladovanja, stigli smo do sela Rataja. Ovo selo je izgledalo kao neko dezorganizovano vojno vežbalište. Hiljade ljudi vrilo je po polju i oko pojedinih kuća sa ciljem da se što pre dokopa Jahorine ili da u pustim kućama nađe nešto za jelo. Nemačka avijacija nije se skidala sa horizonta. Talas za talasom dolazio je i istresao svoje tovare bombi na polje prepuno vojske, koje je ostajalo pokriveno leševima ljudi i stoke i sa koga su se izvijali oblaci dima, prašine i požari zapaljenih kuća.

PREKO MILJEVINE KA JAHORINI

Nemci su pritiskivali sa za elja i bokova. Borci se nisu laka srca odvajali od glavnine, a u pobo nicama i u zaštitnicama, koje su imale zadatak da Nemce zadržavaju na potrebnom otstojanju od glavnine, nisu bili uporni u borbi. Oni su ose ali da se može desiti da ne dobiju blagovremeno nare enje za pokret i da mogu ostati u obru u, i zato su se pobo nice i zaštitnice približavale glavnini više nego što je to bilo nužno, a to je uslovalo da pred selom Ratajom kolona Sedme divizije i Vrhovnog štaba zauzme dosta uzan prostor.

Pokret napred preko Ratajskog polja, pod udarom avijacije, bio je vrlo riskantan. Zato smo se zadržali na ivicama šuma iznad sela, odakle smo mogli dobro osmatrati borbu pobo nica na putu Kalinovik — Fo a, na koje su Nemci jurišali tenkovima sa ciljem da ih razbiju i ponovo zapuše otvor koji je bila napravila Prva proleterska divizija i zatvore u obru delove Druge divizije, Vrhovni štab, Sedmu diviziju i bolnicu koja se uz velike napore i sa prili nim brojem ranjenika još od Pive kretala uz borbene jedinice.

Negde u popodnevnim asovima, 13 juna, u trenutku najnapretnije borbe, i na elu, i na za elju, i na bokovima naše grupacije, dobio sam pismeno obaveštenje i zahtev od komandanta Druge divizije da odmah uputim potrebne snage kao pobo nice na drum, jer on ima nameru da, posle prolaza njegove divizije, svoje pobo nice skine sa položaja. Nisam bio upoznat sa time da i Vrhovni štab još nije bio prošao, pa sam shvatio da sam dužan da preduzmem mere za obezbe enje prolaza svoje divizije preko druma. Zato sam naredio komandantu Sedme brigade, Nini Marakovi u, da uhvati vezu sa Drugom divizijom, da se obavesti o situaciji na drumu Fo a — Kalinovik i da bude u pripravnosti za pokret napred u cilju smene delova Druge divizije na drumu. Komandant brigade spustio se sa delom brigade li no u selo (što u onoj situaciji nije bio, kao što se zna, redak slu aj da komandant ide napred) šde je zapao u vrtlog nema kog bombardovanja iz vazduha i tako poginuo na ivici raskinutog dubokog obru a, koji su Nemci bili skovali oko Glavne operativne grupe na elu sa

Vrhovnim štabom na prostoriji od reke Pive preko planinskog masiva Zelengore sve do drumu Kalinovik — Foa.

Tokom noći i sutradan, 14 juna, popodne jedinice Sedme divizije i Centralna bolnica prešle su drum Foa — Kalinovik. Sedma divizija vodila je s Nemcima oštre zaštitne borbe u rejonu sela Miljevine. Posle dugog gladovanja i naprezanja borci su, i organizovano i neorganizovano, uzimali sve što je bilo za jelo i tako iza sebe ostavljali pravu pustoš. Retka su u našoj zemlji sela koja su videla NOV u onom stanju u kome su je videla i doživela sela Rataj i Miljevina tih dana. Kako su jedinice koje su prošle ranije energično kupile sve do čega su došle, Sedmoj diviziji nije ostalo drugo nego da pokupi i poslednje ostatke stoke i hrane. Situacija je bila teška i tako je moralo biti. Dalji pokret naših snaga bio je usmeren u pravcu s. Jabuke (oko 10 km severno od s. Miljevine). Na planini Jahorini, posle mnogo dana i nedelja, ponovo smo došli do veće količine hrane. Bilo je veće krajnje vreme da se borci nahrane, jer je iscrpenost bila dostigla zabrinjavajuć stepen.

Obeleživši 13 juna u sumrak završetak svog borbenog puta kroz Zelengoru svežom humkom komandanta Sedme brigade Sedme divizije — Nine Marakovića, glavnog operativne grupe VŠ, u njegovom sastavu bile Prva, Druga i Sedma divizija, na čelu sa Vrhovnim štabom i drugom Titom, kao i deo ranjenika i bolesnika iz Centralne bolnice, bili su definitivno izišli iz nemogućeg okruženja i dohvatili se planine Jahorine. Savladavši zasede i odbranu Nemaca u dolini reke Prače, ove snage su se probile u istočnu Bosnu, gde su oslobodile nove teritorije, što je jasno pokazalo da je, istina uz velike žrtve i napore, razbijen, kako se sada zna, i poslednji nemački veliki plan da se jednim jedinim ofanzivnim zahvatom uništi Narodnooslobodilački pokret i njegova Oslobodilačka vojska.

Rana zadobijena na padinama pitome i u ono vreme cvetnim livadama pokrivenih Jahorine i gela u desnoj nozi poslednje su i najtrajnije uspomene koje sam, kao komandant Sedme divizije, poneo sa sobom iz završetka ove epopeje koju smo nazvali *Sutjeska*.

Ona je svima nama, borcima i rukovodiocima, koji smo u njoj u estvovali, pružila priliku da ispitamo, naprežu i se do kraja u borbi, kretanju i gladovanju, granice svojih umnih, moralnih i fizičkih snaga. Drug Aleksandar Ranković -Marko, poznat po svojoj odmerenosti, dao nam je direktive u isto noj Bosni da ne budemo oštri pri ispitivanju raznih slabosti ispoljenih u toj atmosferi, a situaciju okarakterisao ovim reima: »Imajte u vidu da je bilo zaista teško«. Komandant Druge divizije, koja je u dolini Neretve lako lomila italijanske garnizone a sada bila teško osaka ena, tuguju i za izgubljenim ljudstvom, uhvativši me pod ruku negde na Konjuhu, sa uzdahom je rekao: »Imam ose aj kao da mi je otse ena desna ruka«.

*

Sedma divizija budi u meni bolne uspomene i ose anje pijeteta utoliko ve eg ukoliko nam vreme više odmi e od onih dana kada sam na njenom elu prolazio brdovite i snegom zavejane puteve Banije i Bosne, zakr ene ženama i malom decom njenih boraca, koji su se tada, ispruženih ruku, izbezumljenih lica i suznozakrvavljenih o iju rastajali sa svojim o evima i bra om koji su odlazili nekud — u neizvesnost. Ostavljati svoju porodicu gladnu, голу i bosu, pod vedrim nebom, na snegu, izloženu mitraljiranju i bombardovanju fašisti kih pirata, u saznanju da nailaze svirepi dželati koji su dovoljno »hrabri« da dave žene i decu u laborima vode i mole za svoj jadni život kad im borci za slobodu istrgnu iz ruku uboji-to dželatsko oružje, bilo je, razume se, duboko bolno. Ali je taj bol nadvlandan masovnim heroizmom obinih ljudi — boraca, njihovim ose anjem ljubavi prema ljudskoj slobodi bez obzira na to što su bili minimalni izgledi da e taj ideal ikad uživati oni i njihova izmu ena deca i žene. Obuzet u- to vreme brigama kako da usporimo napredovanje Nemaca, koji su kao lavina pritiskivali sa severa, nisam sebi smeo dopustiti da pokažem da je i meni teško i da me je okivao težak bol. Danas, posle petnaest godina, izlivam ta svoja unutarnja previranja i sagorevanja, tu tugu za rasejanim ljudima, ženama i decom od Siska do Neretve, za bataljonima koji su pred mojim o ima sagorevali u

vatri artiljeriskog i aviobombardovanja na Pidrišu kod Prozora, za borcima smrznutim i umrlim naslonjenim na svoje oružje u snežnim rovovima na planini Kobili, brane i zajedno sa Tre om krajiškom i Prvom dalmatinskom brigadom jedanaest dana i no i vrhovno rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta i svoje ranjene drugove koji su bili pozadi njih u Prozoru, za onim ženama, decom i starcima koji su, nagoreli' pored vatre, izdisali ispred svake uzbrdice na svom mu eni - kom izbegli kom putu i za onima koji su ostali rasuti po kanjonima Pive, Sutjeske i šumama i stazama Zelengore.

Neka im ovo nekoliko redaka bude umesto buketa cve a na rasejanim grobovima i još jedan dokaz da na njih mislim sa dirljivim osećanjima i da se mi koji smo preživeli osećamo duboko obaveznim da naše zajedničko delo dovedemo do kraja na sreću svih nas i one njihove dece koja su se nekako izvukla iz one kataklizme.

Posebno isticanje uloge Sedme divizije u ovim sudbinosnim danima naše istorije u referatu Vrhovnog komandanta druga Tita povodom 10-to godišnjice razvitka naše Armije najrečitije govori da su njeni napori, žrtve i stradanja visoko ocenjeni, i da je narodu Banije, koji je, sliče Kozari, ispisao jednu od najpotresnijih stranica našeg Oslobodilačkog rata, odati zasluženo poštovanje i priznanje.

Pavle JAKSIC

Nikolaj Pirnat: POSLEDNJI JURIS (linorez)

TRE A UDARNA DIVIZIJA U BICI NA SUTJEŠCI

Teško je danas opisati, realno i kompletno, dejstva Treće divizije u ovoj ofanzivi. "Savanih pisanih dokumenata (izvještaja, naredjenja, dnevnika, relacija) nema. Propali su u okršajima njenih brigada i bataljona na Sutješci i Zelengori. Isto tako su propali skoro svi lični dnevnici i zabeleške pojedinaca. Otuda, ono što je do sada napisano o diviziji, ne prelazi okvire manjkavih, nepotpunih i esto subjektivnih detalja o njenom ulogu, zadatku i ulozi u ovim događajima. Pisari za to nisu krivi, jer im je nedostajalo grafičko da bi mogli zahvatiti cjelinu. Oslanjanjem na manji broj izvjava u esniku (esto neodređenih i subjektivnih) nije se mogao nadomjestiti ovaj nedostatak.

Možda je kasno da se prikupi veći broj autentinih sjećanja u esniku. Trebalo je to učiniti dok su sjećanja još bila svježija — u toku ili odmah poslije rata. Ipak, bilo je od neocjenjive koristi ako se i sada, a i kasnije uloženi napor u ovom pravcu i od svakog živog u esniku pribavi i zapiše ono što je vidio, osjetio, doživio.

Pokušaćemo u ovom članku da damo okvire dejstava za cijelu diviziju na osnovi sjećanja i provjeravanja izvjesnih mo-

menata iz tih sje anja preko postoje ih arhiva (neprijateljskih i drugih naših jedinica) i sje anja drugih u esnika. Ulazilo se više u detalje samo tamo gdje su ova sje anja ostala u ja oj uspomeni, ali ona ne mogu dati one dragocjene detalje iz borbe i života nižih jedinica (eta, bataljona, brigada), koje su zapazili i treba da daju starješine i borci tih jedinica. Samo pomo u takvih detalja može se pružiti približno cjelovita slika svih dejstava ove divizije.

ODBRANA SLOBODNE TERITORIJE I PRIKRIVANJE MANEVRA GLAVNIH SNAGA

Tek što je savladana jedna velika opasnost u dolinama rijeka Neretve i Rame (etvrta ofanziva) i, poslije daljih uspješnih borbi u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, naše snage dobile su mali predah da prime nove zadatke — na pomolu je bila nova neprijateljska ofanziva. Ona je, kao što se kasnije vidjelo, ponovo bila usmjerena protiv grupe divizija i brigada pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, sa ciljem definitivnog obra una sa njom — njenog uništenja. Nijemci su za ovaj svoj novi poduhvat izabrali rijetko idealnu prostoriju. I njihova zamisao da koncentri nim napadom prvo potisnu i nabace naše snage na teškoprohodne i za odbranbeni manevar nepodesne planinske masive izme u rijeka Pive, Tare, Mora e i Zete, a zatim da ih, radi uništenja, zbiju na užu prostoriju izme u Durmitora i donjih tokova Pive i Tare, bila je, pri postoje em odnosu snaga, potpuno realna. Nijemci pristupaju njenom ostvarenju sredinom maja, nakon izvršenog pregrupisanja i dovla enja novih snaga, i osvajanja komunikacija na pravicima pokreta i dejstava naših jedinica, nakon uskla ivanja dejstava sa svojim saveznicima — Italijanima u ijoj zoni e se operacija izvoditi — i nakon prikupljanja dovoljno podataka o teritoriji i našim snagama na njoj.

Tre a divizija (Peta crnogorska, Prva dalmatinska i Deseta hercegova ka brigada) je ve bila zauzela raspored prema italijanskim garnizonima, na frontu širokom preko 100 km (Gacko — Nikši — Podgorica), u vezi zadatka koji joj je postavljen po etkom maja na sastanku Vrhovnog komandanta

sa komandantima divizija kod sela Donjeg Kruševa. Njen zadatak se sastojao u tome, da odbranom južne granice oslobođene teritorije od eventualne intervencije Italijana i etnika iz južne Hercegovine i doline Zete i Mora e, obezbijedi ofanzivna dejstva Prve i Druge proleterske divizije ka neprijateljskim garnizonima u dolini Tare i Lima. Za ovaj zadatak diviziji je potinjen i Zetski odred na sektoru prema Podgorici, koji je sadejstvovao grupi bataljona oko Bio a.

Iz ovakvog, u cjelini odbranbenog rasporeda, jedinice su djelovale vrlo aktivno, ispadima i no nim prepadima, naročito na sektoru Desete brigade prema Avtovcu i Gacku i na sektoru Pete brigade prema Nikšiu. Italijani su se bili povukli u garnizone i njihovu neposrednu okolinu i držali se uglavnom neaktivno. Oni se poslije poraza na Javorku (1 i 2 maja)¹ i Bio u (15/16 maja)² još nisu bili pribrali, te su se uglavnom ograničili na vatreno dejstvo na prilazima garnizona, i to danju artiljerijom i avijacijom, a no u automatskim oružjem. Nikšij je bio naš neposredni cilj. Prema informacijama koje smo iz grada dobijali neprijatelj je svake no i o ekivao naš napad. Tako smo iznuravanjem ovog garnizona neprekidnim dejstvima stvarali uslove za njegovo zauzimanje. U tom cilju je Prva dalmatinska brigada držana kao rezerva, radi sreivanja i odmora, na prostoriji Bajovo Polje — Brezna. I sam ishod borbi kod Bio a (Podgorica) pogodio je ovakvom planu.

U me uvremenu je na sektoru Pete brigade (selo Ivanje) izvršena prva razmjena italijanskih zarobljenika za neke naše drugove u etnikim i italijanskim zatvorima. U pripremi je bila razmjena slijedeće partije zarobljenika za internirane pripadnike NOP-a, koji su se nalazili u italijanskim logorima (Albanija, Italija).

¹ Na Javorku (20 km sev. od Nikšija) su četvrta proleterska i Peta crnogorska, sa dva bataljona Druge proleterske brigade, uništile u toku 1 i 2 maja dijelove italijanske divizije »Ferara« ojačane etnicima. Zaplijenjeno je: 7 tenkova, 17 kamiona, 4 topa, 10 minobaca a, 8 mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 6 radiostanica i dr.

² Udarina grupa bataljona (3- i četvrte proleterske i 2-gi i 4-ti bataljon Pete crnogorske) sa dva bataljona Zetskog odreda, uspjela je 15/16 maja da na južnim padinama Vežešnika razdvoji italijanske snage na dva dijela, okruži ih i skoro potpuno uništi štab 383 puka sa njegovim 3- im bataljonom. Tom prilikom zaplijenjena je velika količina oružja, municije, hrane i razne opreme.

Me utim, iznenadna pojava njemačkih jedinica (7 SS divizije), oko 20 maja, pred cijelim frontom naše divizije (Gacko, Nikšić, Bioče) omela je naše planove u odnosu na Italijane. Nijemci, odmah po pristizanju u Nikšić, upućuju dio motorizovanih snaga³ preko Podgorice, prema našoj udarnoj grupi u rejonu Bioča, koja je već bila izvršila zadatak i povukla se van komunikacije. U isto vrijeme oni preduzimaju i druge mjere — u neposrednu okolinu Nikšića i prema Gornjem Polju isturaju jače odrede, zatim preuzimaju obezbjeđenje od Italijana i etnika koje, izgleda, djelimično i razoružavaju, i tako stvaraju uslove za prikupljanje svoje glavnine koja slijede ih dana stiže u okolinu Nikšića. Kada je u Nikšić stigla komanda njemačke 7 SS divizije ona je, prema informacijama iz grada, preuzela svu vlast od Italijana, onemogućila svako dalje samostalno djelovanje italijanskih vojnih vlasti u garnizonu i prije ili ugovorenu razmjenu interniraca za zarobljene Italijane (naši internirci su strijeljani)⁴.

U širem rejonu Gata kod Polja vršene su takođe i koncentracije.

Novonastala situacija uticala je na dalji zadatak divizije, pa je radi toga izvršeno odgovarajuće pomjeranje i pregrupisanje u njenom rasporedu. Već smo bili obaviješteni o njemačkim dejstvima prema Prvoj i Drugoj diviziji od Bijelog Polja i Kolašina, pa je bilo prilično jasno, da se prikupljanje njihovih snaga u Nikšićkoj kotlini i Gata kod Polja vrši u cilju dejstava prema našoj diviziji.

Od Vrhovnog štaba smo upozoreni na budnost, a u slučaju napada Nijemaca, na upornost, naročito na pravcima Nikšić — Šavnik i Gacko Polje — Pivska Zupa.

Pošto su bataljoni kod Bioča bili isuviše istureni na jug i prostorno udaljeni od glavnine divizije, naredeno je, po odobrenju Vrhovnog štaba, njihovo hitno prebacivanje u sastav

³ Iz Nikšića je upućen, 19 maja, u rejon Bioča motorizovani odred »Šmithuber« (bataljon pešadije ojačan tenkovima) iz sastava njemačke 7 SS divizije.

⁴ Prišlo se da Italijanima zabranjuju kretanje van grada i da se ovi osjećaju kao zarobljenici. Otvoreno su ispoljavali nepovjerenje prema Italijanima zbog poraza na Neretvi, Javorku i Bioču.

svojih brigada. Sa njima su povu eni i dijelovi Zetskog odreda, od kojih je formiran poseban bataljon (Peti) Pete brigade. Ljudstvo ranijeg Petog bataljona raspore eno je po ostalim bataljonima.

Ka slobodnoj teritoriji, koju je sa juga prikrivala i štitila Tre a divizija, pružalo se nekoliko pogodnih pravaca, na kojima su se mogla o ekivati neprijateljska dejstva. Prema tim pravcima bile su jedinice divizije grupisane po brigadama i grupama bataljona. Prostori izme u ovih pravaca kontrolisani su manjim izvi a kim dijelovima.

Na pravcima koji od Gata kog Polja vode preko emerna u dolinu Sutjeske i preko Ravna, Golije i Javoraka (nikši kog) u dolinu Pive i Komarnice, nalazila se Deseta hercegova ka brigada sa jednim bataljonom Prve dalmatinske, podijeljena u dvije grupe. Jedna grupa (tri bataljona) sa prostorije Lebršnik — Ravno, zatvarala je pravce iz Gata kog Polja ka Izgorima, Volujaku i gornjem toku Pive (Plužine — Goransko), dok je druga grupa (tri bataljona) i bataljon Prve dalmatinske sa prostorije Miljkovac — Bajovo Polje — Javorak, zatvarala pravce od Golije, Duge i Gornjeg Polja ka dolini rijeke Komarnice (selo Brezna — Pivski Manastir).

Pravce koji iz Nikši kog Polja vode preko Lukova ka Šavniku i preko Gornjeg Polja ka planini Vojniku, zatvarala je Peta crnogorska, i to prvo sa tri bataljona, a poslije izvla enja grupe od Bio a, cijelom brigadom sa šire prostorije Lukovo (izme u sela Lukova i Gornjeg Polja).

Sa prostorije Dragovolji i — Oblatno — Zagrad, Prva dalmatinska brigada (tri bataljona) zatvarala je (od 21 maja) pravac ka Nikši koj Zupi.

Stab divizije bio je u selu Mokro (jugozapadno od Šavnika).

Po izvršenom prikupljanju u rejonima emerno, Avtovac, Samobor, Vratkovi i, Krstac, Gornje Polje, Nikši , Nijemci (dijelovi 7 SS divizije i grupe »Anaker«) su pošli u napad prema našoj diviziji. Iako napad nije izvo en jednovremeno na cijelom frontu, on je o igledno bio usmjeravan po jedinstvenom planu,

sa ciljem da se što prije ovlada lijevom obalom Komarnice i Pive na otcjeku Savnik — Plužine. Na otcjeku Desete brigade neprijatelj je prvo usmjerio dejstva ka dolini Vrbni e i ka Ravnom. Na Ravnom su Nijemci⁵ nekoliko dana bili zadržani upornoš u Desete brigade. Ovaj važan prevoj bio je ozbiljno ugrožen. Nekoliko puta je prelazio iz ruku u ruke. Grupa bataljona (sa prostorije Lebršnik — Ravno) bila je prinu ena da za njegovu odbranu koncentriše glavninu snaga, tako da je pravac od emerna i Gornjih Izgora ka rijeci Vrbnici mogla samo kontrolisati manjim dijelovima. Zbog toga kada su svježe neprijateljske snage od emerna⁶ ugrozile (22 maja) i ovaj pravac, grupa bataljona napušta Ravno i povla i se na liniju Knez Strane — Šejtan Kula — Ledenik. Na ovaj pravac je, zbog njegove važnosti, hitno upu ena od Vrhovnog štaba i Sedma krajiška brigada (23 maja), ali se ni sa ovim poja anjem situacija nije mogla bitno izmijeniti. Neprijatelj je ve bio ovladao važnim položajima, a usto je imao brojno i tehni ki nadmo - nije snage koje je neprekidno podržavala artiljerija i povremeno avijacija. Dolazak ove brigade je samo nešto usporio tempo neprijateljskog napada ka Pivi. Poslije neuspjelog pokušaja da se zajedni kim snagama ove dvije brigade neprijatelj odbaci preko Ravna, Sedma brigada se rokira za zatvaranje pravaca od Golije ka Pivskoj Zupi.

Po zauzimanju prevoja Ravno, Nijemci su se dva dana sre ivali i vršili popunu da bi produžili napad. Trebalo im je još nekoliko dana da savladaju otpor do rijeke Pive. Nastupali su dvijema kolonama — preko Stabna ka Miloševi ima (Plužine) i preko Smrije na ka Goranskom. Ja i otpor pružen im je sa nekoliko uzastopnih položaja s jedne i druge strane rijeke Vrbni e, i to u visini linija: Stubica — Šejtan Kula — Ledenik; Stabna — Panos — Smrije no; selo Miloševi i — Goransko — Varda. Sa ove posljednje linije otpora pred Pivom, cijela grupacija (tri bataljona Desete i Sedma brigada) prebacuje se (28 maja) na desnu obalu Pive i Komarnice. Ovakvim postupkom bio je potpuno otvoren pravac ka selu Mratinju, lijevom obalom Pive i preko katuna Javorka (mratinjskog), iako je

⁵ 13 puk 7 SS divizije »Princ Eugen«.

⁶ Dijelovi grupe »Anaker« (2-gi bataljon 738 lova kog puka).

njegova odbrana bila predvi ena i nare ena. Do ovoga je vje-
rovatno došlo ili zbog na ina dejstva neprijatelja lijevom oba-
lom Vrbni e⁷, ili zbog toga što naša jedinica koja je bila na
tom pravcu nije blagovremeno dobila konkretan zadatak. Radi
toga se cijela ova grupa (bez jednog bataljona) morala hitno,
zaobilaznim putem, preko Pivske Planine i sela Mratinja, vra-
tati da zatvori ovaj veoma osjetljivi pravac kojim je bio ugro-
žen jedino preostali prelaz na Pivi (ispod Mratinja).

Prema grupi bataljona Desete brigade (u kojoj se nalazio
i 4-ti bataljon Prve dalmatinske) koji su zatvarali pravce ka
Komarnici, Nijemci su pošli u napad iz nekoliko pravaca: od
s. Krstac preko Višnji a Dola i Golije; iz klanca Duga, i, najzad,
od Gornjeg Polja preko Javoraka. Na svim ovim pravcima razvile
su se teške, neravnopravne borbe. Najja e dejstvo neprijatelj
je ispoljio na pravcu Gornje Polje — Lipova Ravan — Javorak
— Brezna, teže i da što prije ovlada ovom jedinom komunika-
cijom za Pivsku Zupu i osigura je za saobra aj na cijeloj du-
žini. Duž ove komunikacije odvijale su se nekoliko dana najže-
š e borbe, naro ito za dominantne položaje Javorak, Živu, Toplo
Prisoje, Stojkovac i Bundos (na sektoru grupe bataljona Desete
brigade) i na otsjeku ove komunikacije Lipova Ravan — Sur-
dup (na sektoru dijelova Pete crnogorske brigade). Obostrani
napadi i protivnapadi preduzimani su danono no tako da su
pomenuti položaji esto prelazili u posjed jedne i druge strane.
Stanje grupe bataljona naro ito je bilo otežano i pogoršano
onda kada su njihovi položaji bili ugroženi napadom od klanca
Duge i preko Golije, pa su se snage morale razvla iti. Vrlo je
esto dolazilo do borbe prsa u prsa u gustoj, teškoprohodnoj
šumi. Komandant ove grupe obavještavao je da su bataljoni
stalno u borbi, bez odmora i sna, i da se ne zna više gdje se
nalaze iji položaji i sa kojeg pravca neprijatelj napada. Bez
obzira na takvu situaciju, bataljoni su svojom žilavoš u i upor-
noš u onemogu ili Nijemcima saobra aj i probijanje do Brezne
i Bajovog Polja, sve do momenta kada je odbrana toga pravca

⁷ Lijevo krilo 7 SS divizije (sa dijelovima grupe »Anaker«) na-
ro ito je težilo da što prije ovlada prelazima na Pivi: Goranskim i Plu-
žinama, a posebno je usmeravalo svoja dejstva da bi se što prije do e-
Palo za nas najvažnijeg i u to vreme najosjetljivijeg prelaza kod sela
Mratinja.

postala bespredmetna zbog razvoja situacije na pravcu **Savnika**, pa su bataljoni povučeni na desnu obalu Komarnice. Upornost na ovom pravcu bila je potrebna sve dok se glavnina naše divizije nalazila prema Nikšiću, pa se nije smjelo dozvoliti da neprijatelj brzim prodorom ka Komarnici ugrozi njenu pozadinu u pravcu Šavnika.

Bataljon Prve dalmatinske, koji se nalazio u ovoj grupi, ostao je na lijevoj obali Komarnice, na prostoru sjeverne padine Vojnika — G. Brezna, spriječio avaj i neprijatelju prodor ka prelazu kod sela Duži i lijevom obalom rijeke Pridvorice ka Šavniku, sve dok su se na ovom pravcu južno od Šavnika nalazile ostale naše snage, a zatim se kod sela Duži prebacio na desnu obalu Komarnice u sastav svoje brigade.

Nijemcima (glavnini 7 SS divizije) je bilo potrebno više dana (5—6) po dolasku u Nikšić da se pripreme za opšti napad na glavninu naše divizije na pravcu Nikšić — Šavnik. U međuvremenu, njihova djelimična aktivnost isto tako i sjeverno od Nikšića svodila se na zauzimanje što povoljnijih polaznih položaja i na izvišćavanje djelatnost. Međutim, i u ovom periodu, zbog stalne aktivnosti naših jedinica na cijelom frontu, a naročito na otcjeku Gornje Polje — Lipova Ravan, neprijatelj⁸ je bio prinuđen na intenzivnije angažovanje svojih dijelova, a posljednja dva dana pre napada i na veći ispad prema Nikšiću kod Zupića, Lukovu i V. Orahu. Prikupljanje neprijateljskih snaga na ovim mjestima, koje je na vrijeme zapaženo, upozoravalo je na pretstojeći napad. Prva dalmatinska je iz Nikšića preko Zupe^{*} pomjerena na prostoriju Dragovoljica — Lukovo, a glavnina Pete crnogorske na prostoriju Praga — Brestovaki Vrh sa dijelovima prema V. i M. Orahu i Jasenovom Polju. Pravac od Gornjeg Polja i Lipove Ravnice preko planine Vojnika bio je veoma opasan i najkraći za Šavnik, i zato mu je bila poklonjena posebna pažnja rokiranjem glavnine Pete brigade. Ova brigada, koja je jednim bataljonom (5-tim) četvrte proleterske, preduzela je (26 maja) u toku priprema neprijateljskog napada, baš na tom pravcu jedan snažan protivnapad prema Lipovoj

⁸ Na ovom pravcu dejstvovali su još i 14 pukovnja 7 SS divizije i jedna motorizovana pukovska grupa italijanske divizije »Ferara«.

Ravni i Surdupu sa ciljem da presije e komunikaciju za Javorak i obezbijedi sa te strane svoj desni bok na pravcu Jasenovo Polje — Mokro. Poslije žestoke borbe i teških obostranih gubitaka, i brzog reagovanja Nijemaca od Gornjeg Polja i Javorka naše jedinice su se povukle na polazne položaje.

Neprijatelj je zauzeo, u toku 26 maja, glavnim snagama polazne položaje na liniji Gornje Polje — Lukovo — Rubeža i potiskivao Prvu dalmatinsku sa prostorije s. Lukovo — s. Granica na sjever ka s. Ivanju. On je vjerovatno o ekivao brz i povoljan ishod dejstava njegovih snaga na pravcu Javorak — Brezna i njihovo sadejstvo u pravcu Šavnika, u pozadinu naših snaga. Me utim, kao što je ranije re eno, iako su svojim dejstvom ugrožavali dolinu Komarnice i prelaze na njoj, ove snage nijesu uspjele da do po etka glavnog napada njome i ovladaju, pa je i o ekivano sadejstvo sa tog pravca otpalo.

Dvadesetsedmog maja uslijedio je napad njema kih snaga na cijelom frontu. Glavnina snaga (sa tenkovima i artiljerijom) napadala je duž glavnog druma Nikši — Šavnik. Dejstva su se odvijala u zahvatu komunikacije. Naro ito oštore borbe vo ene su za položaje Kobilja Glava, Ivanjska Strana, Studena, koje je branila Prva dalmatinska sa dijelovima Pete brigade. Jedna motorizovana kolona je prodrila ranom zorom u Nikši ku Župu, gdje su bili samo naši manji izvi a ki dijelovi. Odavde su se pješke uputili preko sela Zagrad u pravcu Konjsko — Lukavica. Iz rejona Gornjeg Polja napadale su jake snage, dijelom prema Lukovu i Ivanju sadejstvuju i glavnoj koloni, a dijelom prema Knež-Polju i Brestova kom Vrh (k 1371). Iz rejona Jasenovo Polje, Oštro Brdo, Lipova Ravan napad je bio usmjeren na sjever i sjeveroistok prema Štirnom Dolu i selu Praga. Neprijatelj je napadao na širokom frontu, grupišu i prema glavnim pravcima jake kolone, uz podršku artiljerije iz rejona pored komunikacije Nikši — Gvozd i iz Gornjeg Polja. U toku dana razvile su se oštore borbe koje su dovodile do obostranih estih protivnapada i juriša za istaknute položaje. Borba je bila naro ito žestoka prema desnom krilu Pete brigade, sjeverno od sela M. i V. Orah. Nijemci su težili da na ovom pravcu po svaku cijenu ovladaju dominantnim Brestova kim Vrhom, kako bi, s osloncem na njega, podržali napad na istok, prema Gvozd,

i na sjever ka jugoisto nim padinama Vojnika. Ali, svi njihovi pokušaji u toku dana ostali su bez uspjeha. Zahvaljuju i snažnom otporu jedinica Tre e divizije, a naro ito Pete brigade, neprijatelj je, i pored velikih gubitaka, postigao prvog dana neznatan uspjeh. On je zano io na dostignutoj liniji Jasenovo Polje — V. i M. Orah — Lukovo.

Zbog jako ispoljenog pritiska neprijatelja na desnom krilu — ka Vojniku, i neometanog nadiranja njegove kolone od Zupe ka Lukavici, kao i zbog neprijateljskog pritiska ka Komarnici, izvu ena je u toku no i 27/28 maja Prva dalmatinska sa prostorije Bukovik — Gvozd i upu ena preko Šavnika da posjedne desnu obalu Komarnice, zatvori sve prelaze na njoj izme u sela Duži i Pivskog Manastira, i prihvati naše dijelove sa lijeve obale ove rijeke. Peta crnogorska brigada se u cilju skra ivanja fronta izvla i u toku no i na prostoriju Golo Brdo — Grada ka Poljana — Krnovo Polje, ostavljaju i prema neprijatelju manje odrede, i tako preuzima cjelokupnu dalju odbranu pravca ka Šavniku na sebe.

Sljede eg dana (28 maja) neprijatelj produžava napad na cijelom frontu, prenose i težište duž drumu Nikši — Šavnik. Potiskuju i isturene dijelove Pete brigade na ovom pravcu izbija na liniju selo Ivanje — Konjsko i uvodi tenkove prema Gvozd. Ni rušenja na komunikaciji nijesu više koristila, jer su ih zaobilazili. Na pravcu neposredno duž puta teško je bilo pružiti ozbiljniji otpor. Protivkolski top Pete brigade bio je neefikasan. Neprijatelj je nadirao i kolonama desno — prema Vojniku, i lijevo — prema Lukavici. Na svim pravcima razvile su se još žeš e borbe nego prethodnog dana. Peta brigada je na cijelom frontu pružala maksimalan otpor koji je bio najja i i najizrazitiji na liniji: Ostrovica — Krnovska Glava — Komandirovo Brdo — Golo Brdo (planina Vojnik). Ovo je bila i posljednja linija otpora pred Šavnikom. Sa nje se brigada poela izvla iti krajem dana pod jakim pritiskom nadmo nog neprijatelja i uz žilav otpor svojih zaštitnica, na prostoriju sela sjeverozapadno od Šavnika: Poš enje — Godijelji — Komarnica — Duži, ostavljaju i dijelove prema Šavniku. Sa ove prostorije, koju je zauzela u toku no i i sljede eg dana, povezala

e desno kod sela Duži sa Prvom dalmatinskom a lijevo prema Durmitoru i Zabljaku sa Tre om sandža kom brigadom.

Brigada je u toku borbe uspjela da izvu e sve svoje ranjenike sa bojišta i evakuiše ih u pozadinu (bolnicu), iako je **njihov** broj bio veliki, a uslovi evakuacije iz neposrednog kontakta s neprijateljem teški.

Po napuštanju Krnovske Glave i Vojnika neprijatelj se oprezno spuštao prema Bijeloj i Mokrom, i dalje ka napuštenom Šavniku, u koji je sljede eg dana ušao sa tenkovima i pešadijom.

Svi dijelovi Tre e divizije iz Pivske Župe prebacuju se na desnu obalu Komarnice i Pive pod pritiskom neprijatelja koji na ovu prostoriju prodire (28 maja) preko Javorka (20 km sjeverno od Nikši a), Golije i Ravnog. Njemu je bilo potrebno deset dana od polaznih rejona (15—20 km) do izbijanja na Komarnicu i Pivu i zahvata prelaza na njima. Ako se uzme u obzir veliko preimu stvo neprijatelja u tehnicu (avijacija i artiljerija), a naro ito u brojnom stanju (samo 7 SS divizija imala je oko 20.000 vojnika), teško da je on mogao biti zadovoljan tempom nastupanja. (Tre a divizija jedva da je imala tada oko 3.000 boraca.)

Pod zaštitom Tre e divizije vršeno je pregrupisanje naših snaga iz Sandžaka i gornjeg toka Tare ka Vu evu i Zelengori. Na prostoriju Pivske Planine prikupljane su bolnice i ranjenici, a u rejonu Zabljaka o ekivalo se tih dana spuštanje prve engleske vojne misije (27/28 maja) kod Vrhovnog štaba. Radi svega toga, upornost Tre e divizije, iako je bila skop ana sa velikim gubicima, bila je nužna.

Poslije prebacivanja svih dijelova divizije na desnu obalu Komarnice i Pive (krajem maja) zauzet je sljede i borbeni raspored:

— Peta crnogorska brigada, izme u Durmitora (Dobri Do) i Dragaljeva, kontrolisala je prelaze na Komarnici od izvornog dijela do sela Dubrovsko (zaključno);

— Prva dalmatinska brigada, izme u Dragaljeva i Bozura, kontrolisala je prelaze na Komarnici desno od Pete brigade do Pivskog Manastira (zaključno);

— Deseta hercegovačka brigada, sa dijelom snaga (Mostarski bataljon) izmeću Pirnog Dola i Suvodola kontrolisala je prelaze na Pivi kod Krstca i ušća rijeke Vrbniće, a sa glavninom je hitno upućena preko sela Pišća, Barnog Dola i Mratinja na lijevu obalu Pive da zatvori pravac iz doline rijeke Vrbniće ka Javorcu i Mratinju, koji je ostao otvoren njenim prebacivanjem na desnu obalu Pive.

Na ovaj pravac upućena je po naredjenju Vrhovnog štaba i Sedma krajiška, a zatim i četvrta proleterska brigada.

Štab divizije prebacio se iz rejonu Šavnika u selo Bori je (Pirni Do).

Dolazak Štaba divizije u selo Bori je nije bio slučaj. Ovo mjesto mu je određeno od Vrhovnog štaba prije nego što je bio obaviješten o razvoju situacije u ovom rejonu. Trebalo je na prelazima Pive u rejonu s. Krstac i ušća Vrbniće prebaciti dovoljno snaga na mostobran Plužine — Goransko za proboj na zapad prema Ravnom i Izgorima.

Ovaj pravac je bio stavljen u izgled i za proboj naše divizije. Zato su Peta crnogorska i Prva dalmatinska morale uporno braniti liniju Komarnice dok se izvrši ovaj zadatak, a zatim na njemu posljednje prethodim. Međutim, neprijatelj nas je preduhitrio zahvatom Pive u ovim rejonima. Pokušaji dijelova Desete brigade sa desne obale (Mostarskog bataljona) da neprijatelja odbace ostali su bezuspješni.

Kada je obaviješten Vrhovni štab o situaciji na frontu Treće divizije, a posebno na sektoru Pive, i o preduzetim mjerama, naredio je da se dio Štaba Treće divizije (komandant i komesar) hitno prebaci (sa radiostanicom) na Javorak (preko Mratinja) i objedini dejstva svih jedinica koje su tamo upućene. Istovremeno je izdao naredenje četvrtoj proleterskoj brigadi (Druge divizije) koja je bila u pokretu prema Pivi da poslije dolaska u selo Mratinje skrene na jug ka Javorcu u vezi ove situacije. Svojim direktnim naredjenjem Vrhovni štab je, izgleda, požurio i pokret Sedme krajiške brigade koja je već bila na zaobilaznom maršu ka Mratinju.

Sa ovim snagama (tri brigade) trebalo je odbaciti neprijatelja od Javorca, razbiti ga u dolini Vrbniće i na prostori

plužine — Goransko i deblokirati prelaze na Pivi u rejonu s. Krstac i Pivskog Manastira.

U toku 30 i 31 maja izvršeno je prebacivanje svih ovih snaga sa dijelom Štaba Tre e divizije na Javorak (mratinjski).

Tridesetog maja situacija je bila kriti na. Prvi dijelovi Sedme krajiške brigade po izbijanju na Javorak sukobili su se, u susretnoj borbi, sa njema kim kolonama⁹ koje su nadirale sa druge strane, i uspjeli da ih prvo zadrže, a zatim, po pristizanju **ostalih** dijelova ove i Desete hercegova ke brigade, da ih odbace uz velike gubitke natrag ka Štirnu i Brljevu. Bez ovog uspjeha u dvanaestom asu, jedino preostali prelaz preko Pive (ispod Mratinja) još u toku ovog dana bio bi doveden u pitanje.

No u 31 maja/1 juna preduzet je, sa osloncem na Javorak, opšti napad (u kolonama) sa sve tri brigade preko Štirna i Brljeva na neprijatelja koji se nalazio na lijevoj obali Vrbni e izme u Plužina i Stabna. Napad je otpo eo uve e u 19 asova. Pravcem Javorak — Brljevo napadala je Sedma krajiška brigada. U centru, preko Štirna ka Gornjem Budnju napadala je etvrta proleterska, a desno od ove na Sedlari i Stabna Deseta hercegova ka brigada. Kolone su se me u sobom u napadu podržavale. Obezbjeneje od Volujaka i Gornjih Izgora vršili su dijelovi Desete brigade sa prostori je Smrekovac — Katin Kuk.

Borba je trajala u toku cijele no i i sljede eg dana. Zbog guste šume, magle i bez vodi a neke jedinice su uhvatile dodir sa neprijateljem tek u zoru. Otpo eli su juriši i protivjuriši. Otpor je bio naro ito jak sa kosa južno od sela Brljeva i iznad G. Budnja, gdje su se Nijemci jako utvrdili (ukopali).

Otpor kod Budnja je slomljen tek oko podne (1 juna), kada je, poslije dizanja magle, bilo mogu e upotrijebiti minobaca e. Ovaj je položaj osvojen na juriš a Nijemci odba eni preko Budnja i Miloševi a u korito rijeke Vrbni e i ka Plužinama. Na kosama južno od sela Brljeva bila je u toku no i blokirana jedna ve a grupa Nijemaca. U toku dana se pristupilo njenom uništavanju. Me utim, Nijemci, zbijeni na malom prostoru i napadani sa svih strana, o ajno su se branili na ovom dominantnom uzvišenju (možda Kulina). Oni su, bez obzira na

⁹ Dijelovi grupe »Anaker« (2-gi bataljon 738 puka)

gubitke (ve i dio je uništen), uspjeli cio dan i sljede e no i do zore 2 juna, da odbiju sve naše napade i da se održe na ovom položaju. To je uveliko spasio njihove dijelove koji su bili zba eni u dolinu Vrbni e, jer ovim je bio usporen naš brz prodor i gonjenje razbijenog neprijatelja.

U momentu kada su etvrta i Deseta brigada bile potpuno spremne da sa prostorije Miloševi i — Stabna produže dejstva preko Vrbni e prema Goranskom i Pivskom Manastiru, srele su se sa svježim i jakim snagama neprijatelja koje su po ele pristizati u toku no i 1/2 juna. Uslijed ovakve situacije brigade su morale odustati od zadatka prema Goranskom, izvu i se iz doline Vrbni e i povu i sjevernije, na nove položaje. Ovim je prestala i blokada njema ke grupe kod sela Brljeva.

U toku 2 juna zapaženo je kretanje jakih kolona neprijatelja (dijelovi 7 SS divizije) prema frontu od emerna i Izgora, Ravnog, Ledenika, Goranskog — ka dolini rijeke Vrbni e (Plužine — Stabna).¹⁰

U popodnevnim asovima ispoljili su se prema desnom boku naših snaga pokreti neprijateljskih grupa od pravca Volujaka preko Vlasulje koje su odbacile obezbje enje iz Desete brigade (jedan bataljon) sa Smrekovca ka Mratinjskom Jezeru. Pravac preko Presjeke ka Mratinju postao je ugrožen pa je, zbog neizvjesne situacije na njemu, nare eno da Deseta brigada uputi preko planine Bio još jedan svoj bataljon za bo no dejstvo. U toku dana (poslije povla enja od rijeke Vrbni e) jedinice su zauzele sljede i raspored koji zatvara pravce iz doline Vrbni e i od Izgora i Volujaka:

— Deseta brigada (glavnina) na položajima Krvava Brda — Katin Kuk;

— etvrta crnogorska na pravcu Štirno — Javorak;

— Sedma krajiška na pravcu Brljevo — Javorak.

¹⁰ Shvativši da Glavna operativna grupa prenosi težište operacija na sjeverozapad i da e pokušati proboj preko Sutjeske, Nijemci su odlučili da izvrše izmjene u svom operaciskom planu. U vezi s tim oni su pored ostalog i glavninu 7 SS divizije »Princ Eugen« izvukli iz rejona Šavnika i sa Komarnice i hitno je prebacili preko Gacka da bi izvršili napad izme u Pive i Sutjeske ka sjeveru, ususret 118 divizije. Jedan dio (vjerovatno iz 13 puka) upu en je neposredno preko Vrbni e ka Mratinju, da bi oja ao snage koje dejstvuju na tom pravcu. Otsada e se dejstva 7 SS divizije izme u Pive i Sutjeske sve ja e ispoljavati.

U toku noć i 2/3 juna četvrta brigada je po naređenju Vrhovnog štaba povučena sa ovog pravca u sastav svoje divile _____ sektor Sutjeska. Njen pravac je preuzela Deseta hercegovačka brigada, uslijed čega je front prema Javoroku skraćen u cilju otsudnijeg otpora na njemu.

Nijemci 3 juna ubacuju svježije snage na pravcu Javorak preko Stirna i Brljeva, a preko planine Bioč ponovo ugrožavaju bok Desete brigade. Od rane zore vođena je oštra borba u šumi. Situacija je bila teška, brigade iscrpene i bez dovoljno municije. Gubici su bili veliki. Samo kod Desete brigade oko 100 mrtvih i ranjenih. Evakuacija ranjenika ka Mratinju vršena je cijelog dana. Poginuo je i zamjenik komandanta Desete brigade Vlado Tomanović. Jedinice se povlače na liniju: Stolovi (Sedma krajiška), Ober — M. Gradac (Deseta hercegovačka), koju uspijevaju održati u toku dana. U ovoj situaciji (preveče 3 juna) komandant Treće divizije bio je pozvat u Vrhovni štab (Mratinje) da primi novi zadatak za diviziju.

Sljedeća dejstva na pravcu Mratinja odvijala su se s osloncem na Javorak, Konjsku Lastvu i Previju za dobitak u vremenu. Ovaj zadatak je, zahvaljujući upornosti Sedme i Desete brigade, potpuno uspješno izvršen.

U mećuvremenu, jedinice Treće divizije na desnoj obali Komarnice i Pive uspjele su da spriječe neprekidne pokušaje neprijatelja da forsira ove rijeke — naročito u izvornom dijelu Komarnice. Prelazi na rijekama noću su kontrolisani jakim zasjedama.

PROBIJANJE IZ OKRUŽENJA ZAJEDNO SA RANJENICIMA

Neprijatelj je uočio našu namjeru proboja preko donjeg toka Sutjeske, pa pošto u prethodnim dejstvima nije uspio ovladati Vučevom i donjim tokom Pive, preduzeo je hitno pregrupisanje snaga da bi Sutjesku vrsto zaposio. U tom cilju on sa drugih sektora fronta prebacuje jače snage; i to dijelom na sektor rijeke Sutjeske, a dijelom na lijevi bok naših snaga prema Mratinju i planini Magliu. U očekivanju ovih novih ojačanja, on je u dotadašnjim borbama uspio da zadrži istaknute položaje na objema obalama Sutjeske i da dominira nje-

nom dolinom. Na sektoru Komarnica — Šavnik jedna italijanska divizija¹¹ zauzela je mjesto njemačkih jedinica koje su prebačene na sektor Sutjeske i Vrbni e. U isto vrijeme ka masivu Durmitora i Zabljaku prikupljale su se jake njemačke, bugarske i italijanske snage.¹² Ka Tari su se spuštale sa sjevera (iz zapadnog Sandžaka) njemačke i italijanske formacije¹³ s ciljem da je što pre potpuno posjednu. Namjera neprijatelja je bila o i-gledna, da ono što nije uspio u zahvatu rijeka Tare i Pive postigne u zahvatu Drine i Sutjeske. Pregrupisanja je vršio dijelom autotransportom a dijelom pješke. Izviđanje, a dijelom i snabdjevanje municijom, vršio je pomoć u avijacije.

Pokušaj Štaba Treće divizije da sa tri brigade (Desetom, četvrtom i Sedmom) iz pravca Mratinja preko Javorka i rijeke Vrbni e u pravcu Goransko deblokira prelaze na Pivi u rejonu Pivskog Manastira i s. Krstac i stvori uslove za prodor ovim pravcem u gornji tok Sutjeske, preko Izgora i emerna, nije uspio, bez obzira na politične uspjehe ovih brigada, zbog snažne intervencije svježih njemačkih jedinica (7 SS divizije) koje su se ovamo rokirale sa sektora Šavnik — Komarnica.

Uslijed takvog ishoda, definitivno je otpalo predviđeno izvlačenje ovim pravcem glavnine Treće divizije koja je (sa dve brigade — Prvom dalmatinskom i Petom crnogorskom) vodila zaštitničke borbe na sektoru Durmitor — Komarnica — Piva, kao i ostalih snaga i bolnica koje su se nalazile na desnoj obali Pive.

Ishod borbi na Sutjesci — za forsiranje u njenom donjem toku — bio je još neizvjestan. Tamo su ve bile usmjerene naše glavne snage, a uoena su i neprijateljska pomjeranja sa

¹¹ Italijanska divizija »Ferara« koja se prije toga (1 VI) prebacila iz Nikšićke Župe na otkoj isto no od Šavnika (Šavnik — Bare), smjenila je dijelove njemačke 7 SS divizije.

¹² Njemačka 1 brdska divizija nadirala je preko sjevernih padina Sinjajevine ka Durmitoru; borbena grupa »Ludviger« (724 i 61 bugarski puk) prešla je (3 VI) širokim frontom Taru na otkoku s. ur evi a Tara — s. Dobrilovina i izbila na liniju: s. Krš — Katun Jablan — Katun Studenci — Katun Gomile. Bobena grupa »Izaska« (iz sastava italijanske divizije »Venecija«) nalazila se u dolini rijeke Tušinja, tako e orijentisana prema Durmitoru.

¹³ Dijelovi italijanske divizije »Taurinense« spuštali su se ka srednjoj Tari (otkoj izme u Orašja i ur evi a Tare), a od Orašja ka uš u Tare u Drinu, obalu su osmatrali dijelovi 4 domobranske lovačke brigade.

drugih sektora ka Sutjesci. Svi dotadašnji pokušaji da se **zahvati** jedna šira zona na otkjenu Curevo — Suha, kroz koju bi **prošle** sve naše snage i bolnica, nijesu uspješni. Situacija u ovom **momentu** nije dozvoljavala da naše jedinice isto no od Pive prekinu kontakt sa neprijateljem na liniji koju su držale: Tepca

Durmitor — gornji tok Pive (Krstac). Jer to bi, do ishoda borbe na Sutjesci, ugrozilo ne samo bolnicu i zaštitnicu nego i cijelu operativnu grupaciju, pošto bi uslijedilo nastupanje ka Pivi i Sutjesci jakih neprijateljskih snaga koje su se prikupljale pozadi Durmitora. Vezivati te snage što dalje od mjesta gdje se vrši proboj glavne grupacije, odnosno do rješenja borbe za Sutjesku, bio je zahtjev momenta.

U vezi sa ovakvom situacijom trebalo je tako e onemogući neprijatelju prelaze iz Sandžaka na lijevu obalu Tare (u njenom donjem toku), dok se naše snage nalaze na isturenoj liniji prema Komarnici i Durmitoru. Prebacivanjem dijela neprijateljskih snaga preko ur evi a Tare ka Zabljaku (grupa »Ludviger«) sticao se utisak kao da se ka tom pravcu prebacuju glavne snage iz Sandžaka.

Ovakva situacija i operativni položaj naših jedinica na frontu usloveli su odluku Vrhovnog štaba od 3 juna (Mratinje) o podjeli na dvije grupacije i njihovim daljim dejstvima u suprotnim pravcima.

Suština odluke bila je u sljedećem. Prvo: sa snagama zapadno od Pive, već orijentisanim i djelimično angažovanim za proboj na Sutjesci (Prva i Druga proleTERSka divizija i Majevička, Šesta isto nobosanska i Deseta hercegovačka brigada) pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba probijati se preko Zelengore u pravcu isto ne Bosne, u pozadinu neprijateljskog fronta organizovanog na Zelengori između rijeke Sutjeske i komunikacije Kalinovik — Foča. Pošto je za ovu grupaciju Vrhovni štab predviđao velike teškoće i neizvjesnost ishoda manevra, to je odlučeno da ne povede sa sobom ranjenike i AVNOJ, da ih ne bi doveo u pogibeljnu situaciju. Smatrao je cjelishodnijim da ih veže za grupaciju koja ostaje isto no od rijeke Pive. Drugo: sa jedinicama koje su se u datom momentu našle isto no od Pive u zaštitnoj ulozi (desna obala Pive i Komarnice

— Zabljak — Tepca) što duže usporavati italijansko-njema ke jedinice koje su u prikupljanju duž ove linije i ne dozvoliti im brz prodor preko masiva Durmitora na zapad ka rijeci Pivi, a zatim se zajedno sa ranjenicima i AVNOJ-em prebaciti u pozadinu neprijatelja, ka Sandžaku ili u drugom pravcu, prema situaciji.

Za komandovanje ovim jedinicama odre en je poseban operativni štab. U vezi sa ovim izvršene su sljede e personalne izmene: za komandanta Tre e divizije odre en je Sava Kovaevi , dotada komandant Pete crnogorske brigade, a za komandanta Pete crnogorske brigade Savo Buri , komandant bataljona u Prvoj proleterskoj brigadi.

Vrhovni štab se nalazio u Mratinju, na lijevoj obali Pive i Tito je, 4 juna ujutro, upoznao komandanta Druge grupe sa situacijom i odlukom.

— Vaša je dužnost da neko vrijeme zadržite neprijatelja i dovedete ga u zabludu u pogledu pravca našeg pokreta (ranjenici ostaju sa vama). Ispitajte mogu nosti za prelazak u Sandžak. Izgleda da su sada tamo ostale male snage. U pogodnom trenutku prebacite se u pozadinu neprijatelja i nastavite dejstva. To bi zbunilo neprijatelja i uveliko olakšalo i naš položaj. Mi emo se probijati preko Zelengore ka isto noj Bosni. To e i i teško ali vaše dejstvo može uveliko da olakša izvršenje ovog zadatka. Teške ranjenike ete posakrivati negdje u nepristupa nim kanjonima Tare, Pive i Sušice i dobro obezbijediti. Ostale ete sa jedinicama kretati i prebaciti u pozadinu neprijatelja. Neizvjesnost situacije na Sutjesci ne dozvoljava nam da ih pokrenemo u ovom pravcu. Zbog te neizvjesnosti ostavljamo sa vama i lanove AVNOJ-a sa Ivanom Milutinovi em. Oni e se nalaziti u blizini vaših jedinica. Mi emo biti u radiovezi pa ukoliko se uslovi kod nas promijene javi emo vam. U pogodnom momentu opet emo se na i zajedno. Važno je da sve ovo sada prebrodimo.

Odluka je bila jasna ali dotada i najteža. Za nju su vezani ranjenici, koji su se tada nalazili na lije enju u Centralnoj bolnici na Pivskoj Planini, tom malom djeli u još slobodne teritorije izme u Pive i Tare. Njihov broj nije mali — oko 2.000

me u kojima nekoliko stotina teških i veoma teških. Taj broj se iz dana u dan povećavao. Svježi su stizali sa fronta jer su borbe neprekidno trajale. Front je bio sve bliži. Uzne- mirenost i neizvjesnost već su zakucali na vrata ranjenika »soba«. To je bilo očigledno. Svi dalji postupci morali su biti vezani za sudbinu ranjenika. Ona je neminovno dominirala sljedećih dana. Nije to više naređeno Vrhovnog štaba i starješinska odgovornost, nego osjećaj bliskosti i povezanosti sa drugovima sa kojima je preden težak put, sa pripadnicima naših slavni proleterskih i udarnih jedinica. Još u toku ovog dana pristupilo se pripremanju za realizaciju dobijenih direktiva.

Štab grupe se zadržao u jednom zaseoku sela Nikovi. Tu je bila Uprava bolnice. Sastao se sa drugovima iz Uprave Centralne bolnice. Prva brigada bili su ranjenici. Pošto su ih obavijestili o odluci Vrhovnog štaba, upoznali su se sa stanjem u bolnicama. Centralna bolnica obuhvatala je tri bolnice razmještene na Pivskoj visoravni. U njima se u tom času nalazilo, koje ranjenika koje bolesnika, oko 140 nosila, 600 konjanika¹⁴ i preko 1000 pješaka. Bolnica je imala svoje neposredno obezbjeđenje, materijalne i političke organe, ljekare i sanitetski personal. Uz nju se nalazio i dječiji dom — jedan broj prikupljene djece čiji su roditelji poginuli. Cjelokupno brojno stanje bolnice — ranjenika i osoblja iznosilo je oko 2.500 ljudi. Uslijed epidemije tifusa kroz bolnicu je u toku aprila i maja prošao veliki broj boraca iz raznih jedinica. Najviše je bilo Banijaca i Kordunaša — iz Sedme divizije. Ova je jedinica gotovo cijela bila obuhvaćena epidemijom. Napori kroz koje je prošla u četvrtoj ofanzivi, svakodnevne zaštitne borbe, borba za ranjenike, iscrpenost od gladi — pogodovali su ovakvom stanju. Sada je bio kraj epidemije. Gotovo svi bolesnici upućeni su kao rekonvalescenti u svoje jedinice. Bio im je neophodan duži oporavak.

Drugovi iz Uprave bolnice kao i ranjenici osjećali su težinu situacije. Poslije diskusije odlučeno je da se izvrše sve potrebne pripreme — političke i materijalne — za pokret bolnice, kada to bude naređeno. Pored toga, preduzete su mjere da se

¹⁴ Teški ranjenici koji su prenošeni konjima.

preko mještana prona u skloništa za jedan broj najtežih (nepokretnih) ranjenika. Naređeno je formiranje pokretnih ranjenika u ešelone — bataljone i određeni su komandanti i komesari ovih ranjenika i formacija. Određeno je i rukovodstvo kao komanda za sve ešelone Centralne bolnice. Komanda je potčinjena Operativnom štabu i bila mu je neposredno odgovorna za izvršenje naredbi i priprema. Uprava bolnice sa sanitetskim osobljem bila je odgovorna za negu i lečenje u tim novim uslovima.

Istog dana (4 juna) održan je u ovom selu sastanak sa predstavnicima štabova divizija. Iz Štaba Sedme divizije prisustvovali su komandant i rukovodilac politodjela divizije, a iz Štaba Treće divizije samo komesar. U ovom momentu, prema datim obavještenjima na sastanku, jedinice su se nalazile u sljedećem rasporedu:

— Treća divizija (sa dve brigade — Prvom dalmatinskom i Petom crnogorskom i jednim — Mostarskim — bataljonom) u ranijem rasporedu: desnom obalom Pive (rejon Suvodo — Krstac) i Komarnice do Durmitora (Dobri Do); u rejonu Barni Do, prema Mratinju, nalazila se jedna baterija;

— Treća sandžačka brigada (četiri bataljona) na prostoriji Motički Gaj — Žabljak — Tepca — Štulac. Jedan od njenih bataljona bio je u rejonu Dobri Do, u vezi sa lijevom krilom Pete crnogorske brigade;

— Sedma divizija (sa tri brigade) na lijevoj obali Tare od ušća rijeke Sušice do Šepan-Polja (prostorija Gornje i Donje Crkvice).

Brojno stanje obje divizije oko 4.000 boraca.

Jedinice Treće divizije i Treće sandžačke brigade nalazile su se u toku dana u borbenom kontaktu sa neprijateljem na cijelom frontu. Kod jedinica Sedme divizije bilo je prepucavanje sa neprijateljem južno od Uzlupa.

Određeno je da se još u toku iste noći i ispituju mogući nosioci i izvrše potrebne pripreme za prelaz u Sandžak i angažovana su odgovorna lica za ovo. Smatrano je da je rejon Tepaca najpovoljniji za prebacivanje, jer je do prethodnog dana bio pod kontrolom Treće sandžačke brigade. U toku noći (4/5 juna) na otkusku Treće sandžačke brigade upućena je jedna grupa boraca, s tim da sutradan podnese izvještaj sa ovog sektora. Sem

toga, nare eno je da se i na ostalom dijelu Tare vrši izvi anje u cilju ispitivanja mogosti prelaza. Istovremeno je štabovima i bolnici izdato nare enje da budu spremni za izvršenje prelaza u toku naredne no i. Tre o j sandža koj brigadi je odavde upu eno i pismeno nare enje u vezi sa ovim priprema i pretstoje im zadatkom.

Tako e je u toku ove no i izdato telefonsko nare enje štabovima Prve dalmatinske i Pete crnogorske brigade da još u toku iste no i sa glavninama zauzmu novi raspored, ostavljaju i prema Komarnici i donjem toku Pive samo manje izvi a kozaštitne dijelove. Po ovom nare enju Peta crnogorska brigada je izvu ena na prostoriju Dobri Do — Pirni Do (Bori je) — Piš e; Prva dalmatinska brigada je bila upu ena da zauzme desnu obalu Pive južno od s. Krstac i prema Mratinju. Mostarskom bataljonu, koji se nalazio na otcjeku Pirni Do — Suvodo, nare eno je da po e u sastav svoje brigade preko sela Mratinja. Stab divizije premestio se na pravac Piš e — Trsa.

Ovakav raspored je dat u vezi sa idejom prebacivanja snaga u Sandžak u rejonu Tepaca.

Sedma divizija je sa dvije brigade kontrolisala neposredno rijeku Taru izme u Sušice i sastava Tare i Pive (S epan Polje), dok je jednu brigadu držala u rezervi u rejonu sela Rudine. Stab divizije bio je u selu Rudinama.

Ovoga dana (4 juna) situacija na sektoru Tre e sandža ke brigade se pogoršala. Neprijateljske snage koje su prešle Taru u rejonu Levertare i ur evi a Tare (grupa »Ludviger«) spojile su se sa snagama koje su sa istoka i juga nastupale u pravcu Zabljaka (1 brdska divizija), i okrenule su front prema zapadu. Istaknuti dijelovi Tre e sandža ke bili su odba eni na zapad — ka Tepcima i Zabljaku i brigada se krajem dana pod borbom povukla na prostoriju Tepca — Bosa a — Mali i Veliki Stulac. Jedan njen bataljon bio je i dalje u rejonu Dobri Do.

Izvi anjem Tare u toku sljede eg dana u rejonu Tepaca ustanovljeno je prisustvo ja eg neprijatelja u selu Ogra enici (na desnoj obali Tare). Neprijatelj je ve pokušavao da ovlada prevojima Durmitora na sektoru Pete brigade u rejonu Dobrog Dola. Ni podaci prikupljeni izvi anjem otcjeka Sedme divizije

nijesu pružali izgleda za mogućnost uspješnog forsiranja na ovom dijelu Tare.

Kada je u toku dana (5 juna) primljen izvještaj od Treće sandžake brigade o stanju na Tari obaviješten je o situaciji. Vrhovni štab i predloženo je da se pođe za njima. U očekivanju odgovora nije se odustalo od priprema za forsiranje Tare još u toku 5/6 juna. Bilo je očigledno da će prelaz biti skupčan sa borbom, pa je zato Trećoj sandžaci naredeno da po svaku cijenu zadrži liniju koju je posjela i po mogućnosti se prebaci dijelovima preko Tepaca na desnu obalu Tare. Izgledi na uspjeh bili su minimalni.

Plan je bio da se preko Tepaca prebaci Treća divizija i ranjenici, a zatim, ukoliko Sedma divizija ne bi uspjela da pređe na svom sektoru, da se i ona pod zaštitom dijelova Treće divizije, prebaci na ovaj prelaz. Po prelasku u Sandžak i izbijanju u pozadinu neprijatelja predviđena je dekoncentracija naših jedinica na široj prostoriji Sandžaka u zavisnosti od situacije.

Vrhovni štab je poslao pozitivan odgovor na prijedlog da i Druga grupa krene preko Pive i naredio da se odmah sa svim jedinicama i ranjenicima uputi za njima. U vezi s tim, Štab grupe naredio je Sedmoj diviziji da se, pošto je na donjem toku Tare smijeni Prva dalmatinska brigada, odmah uputi preko Pive u pravcu Vučeva. Po izbijanju na Vučevu da se obezbijedi od Mratinja i Čureva do prebacivanja bolnice i ostalih naših jedinica i njihovog prelaska preko Vučeva. Prva dalmatinska brigada, koja je bila u pokretu da zauzme novi raspored u vezi sa ranijim naredjenjem, hitno je produžila u pravcu Crkvice i izvršila smjenu jedinica Sedme divizije na lijevoj obali Tare. Mostarski bataljon, koji je u to vrijeme bio u pokretu ka Mratinju, nije uspio da se prebaci na lijevu obalu Pive, pa se ponovo vratio ka Rudinama.

U toku 6 juna vršene su pripreme i prikupljanje jedinica ka rijeci Pivi. Možda je Sedma divizija još u toku noć i 5/6 juna uputila svoju brigadu iz rezerve na Pivu. Most za prelaz Pive iznad Gornjeg Kruševa napravile su jedinice Sedme divizije. Onaj kod Donjeg Kruševa porušila je neprijateljska avijacija,

usto je bio i pod artiljeriskom vatrom sa desne obale Tare i Drine.

U toku dana 6 juna i no i 6/7 juna bilo je završeno prebacivanje jedinica Sedme divizije i najvećeg broja lakih ranjenika (pješačka). Trebalo je u toku 7 i no i 7/8 juna izvršiti prebacivanje ostalih snaga i teških ranjenika.

Međutim, 7 juna primljeno je novo naređenje Vrhovnog štaba da se sa jedinicama koje nijesu prešle Pivu i teškim ranjenicima ponovo pokuša prebacivanje u Sandžak, zbog toga što su na pravcu njihovog proboja nastale nove teškoće. Naređenje je da se sa Sedmom divizijom upute neki članovi AVNOJ-a (Ivan Ribar, Vladimir Nazor kao i sanitetski odsjek Vrhovnog štaba — dr Nikoliš i još neki drugovi).

Ovoga dana je prekinuta veza sa Sedmom divizijom i njen štab se uputio na Vučevu. Štab grupe se vratio ka Štabu Treće divizije, gdje su jedinice ponovo zadržane u stavu iščekivanja i u borbenom kontaktu sa neprijateljem koji je vršio snažni pritisak sa raznih pravaca. Došao je na sektor Prve dalmatinske brigade. Tepca su otpala kao mjesto prelaza. Situacija je bila sve kritičnija. Treća sandžaklijska brigada se već bila prebacila na lijevu obalu Sušice. U takvoj situaciji odlučeno je da se izvrši prelaz u rejonu ušća Sušice u Taru. Prethodnog dana neprijatelj nije zapažen na suprotnoj strani. Izdata je jedinica i pismena zapovijest za prelazak u Sandžak. U vezi s tim, Prvoj dalmatinskoj brigadi dat je zadatak da u toku 8 juna zahvati selo Vranovinu na suprotnoj obali Tare i stvori uslove za prebacivanje ostalih jedinica i ranjenika u toku no i 8/9 juna. Poslije prebacivanja predviđen je pokret u pravcu Planine V. i M. Ljubišnja. Međutim, na širem području ove planine, bio određen raspored za sve jedinice i ranjenike, zatim na njihovom obezbjeđenju, kao i perspektivna dejstva za brigadu.

Međutim, u toku ovih priprema za prelaz Tare, o čemu je i Vrhovni štab obaviješten, zatekla je (8 juna) Štab grupe njegova nova depeša kojom naređuje da se pođe preko Pive. Na osnovu depeše da »prelazimo Taru« Vrhovni štab je naredio Sedmoj diviziji da izvrši pokret sa Vučevu ka Sutjesci.

Kada su se dijelovi Prve dalmatinske brigade spustili u Kanjon Tare i otpočeli pripremu za pravljenje prelaza, nepri-

jatelj¹⁵ je iznenada otvorio jaku artiljerisku i mitraljesku vatru po koloni na stazi koja se spuštala ka rijeci. Pošto je neprijatelj zauzimao dominantne položaje, to se njegova dejstva sa desne obale nijesu mogla ni im parirati. Njemu je bilo lako kontrolisati i pravac od rijeke, jer je samo jedna pješa ka staza izvodila iz kanjona do s. Vranovine.

Tara je bila hladna i nabujala. Pri pokušaju da se preko rijeke prebaci gvozdена žica, utopio se zamjenik komandanta 3-eg bataljona Gojko Ujdurovi. Bilo je i drugih bezuspješnih pokušaja. Negdje poslije podne (8 juna) komandant brigade je izvjestio o nemogućnosti prelaska rijeke. Bio je posljednji as da se odluči. Neki prodor sa ranjenicima, a i bez njih, u to vrijeme preko Durmitora na istok ili preko Pivske Planine i Komarnice na jug kroz gusti poredak neprijateljskih jedinica,¹⁶ bio je nemoguć. Nikakvih izgleda na uspjeh u eventualnim takvim poduhvatima nije bilo. Nada da pravac Piva — Vučevac, kroz koji je prošla — odnosno ukoliko bude prošla — Sedma divizija još nije zatvoren, kao i vjerovatno a da ćemo u tom slučaju pristiti i njene dijelove do Sutjeske, neminovno nas je tamo upućivala. Naređen je pokret preko Pive i to: Prva dalmatinska brigada u prethodnicu, s tim da što prije izbije na Vučevac, poveže se sa Sedmom divizijom i obezbijedi prema Mratinju i donjem toku Sutjeske, zatim Peta crnogorska brigada, Stab divizije, ranjenici, Mostarski bataljon i na kraju, Treća sandžaklija brigada — u zaštitnici. Ovakav raspored bio je predviđen do Sutjeske. Poslije prelaska Sutjeske, na kojoj smo otkrili otpor, predviđeno je bilo da Treća sandžaklija brigada pođe naprijed u prethodnicu. Na Pivu je odmah upućen Inženjerski vod (izgleda Treća sandžaklija brigade) da pomogne Prvoj dalmatinskoj u pravljenu mosta i održavanju prelaza kod G. Kruševa.

¹⁵ U to vrijeme su desnom obalom Tare već ovladale jedinice italijanske divizije »Taurinense« (na odsjeku od Orašja do Turčevca Tare), dok su obalu sjeverno od Orašja posjeli još i dijelovi 4 domobranske lovačke brigade (vidi prim. 13).

¹⁶ Sa juga su nadirali: njemačka 1 brdska divizija, italijanska divizija »Ferara«, borbeni grupa »Ludviger« i borbeni grupa »Izaska« (vidi prim. 12).

O našem neuspjehu na Tari i definitivnoj preorijentaciji za Pivu i Vu evo, nije bilo mogu nosti da se odmah obavjesti vrhovni štab i Sedma divizija.

Prva dalmatinska brigada se, nakon dobijenog zadatka (8 juna negdje poslije podne) prikupila još u toku dana oko sela Rudine i izvršila pokret ka G. Kruševu, mjestu gdje je prešla Sedma divizija. I ranjeni ki ešeloni su stavljeni u pokret. Otpo eo je transport teških ranjenika ka Pivi. Nosioci su bili ve inom italijanski zarobljenici. Meštana nije ostalo na ovom podru ju — sklonili su se pred najezdom Nijemaca u kanjonima planinskih rijeka i po vrhovima Durmitora. Nijemci su ve silazili sa Durmitora u prva sela na Pivskoj Planini¹⁷. Petoj i Tre oj brigadi je nare eno da se do mraka uporno brane do linije Barni Do — Nikovi i, a zatim prvim mrakom, poslije otpreme posljednjih ranjenika, da prekinu kontakt sa neprijateljem i da se, pod zaštitom manjih dijelova, prikupe u pravcu Rudina i zauzmu nare eni marševski poredak. Tre a sandža ka brigada ostaje kao zaštitnica na desnoj obali Pive sve dok ostale snage i ranjenici pre u Pivu i izbiju na Vu evo. Predvi alo se prebacivanje svih snaga na lijevu obalu Pive u toku no i 8/9 juna.

Prvim mrakom otpo eo je pokret od sela Rudina preko strmih Aluga u pravcu G. Kruševa. Ovdje ranije nije bilo staze. Kretanje je bilo mogu e samo u koloni po jedan i to na ve em dijelu rukama i nogama. Tamna no je otežavala uspostavljanje reda. Ranjenici su upali u kolonu. Konji su padali. Sve je bilo zakr eno. Kolona se ne kre e, nego gmiže. Tek u zoru silaze prvi dijelovi na rijeku i skre u uzvodno do okove Luke, gdje je do zore uspjela da pre e Prva dalmatinska brigada. Na uskom mjestu preko rijeke postavljena su dva brvna preko kojih su mogli jedva prelaziti pješaci. Konji su morali plivati. Prebacivanje je išlo sporo. Neprijatelj je osmotrio prelaz i obasuo ga artiljeriskom vatrom sa Zlatnog Bora i Huma (desna obala Tare). Zatim su otpo eli naleti avijacije. Odlu eno

¹⁷ U to vrijeme jaki dijelovi 1 brdske divizije su ve prelazili Durmitor i izbijali na liniju u visini Krsta a, ostavljaju i daleko iza sebe dijelove divizije »Ferara«. Pozadi 1 brdske divizije teren su istile Jedinice borbene grupe »Izaska«.

je da se obustavi pokret dok se napravi bolji prelaz. U neposrednoj blizini otse ena su bukova stabla, preba ena s jedne obale preko na drugu i patosana drve em. Na taj na in je za 5—6 asova napravljen drveni most, preko kojeg je kasnije teklo normalno prebacivanje ne samo boraca, nego i teškog naoružanja, stoke, komore i cjelokupnog materijala, koji bi se ina e morao odbaciti. Zamjenik komesara Pete brigade regulisao je saobra aj na mostu. Tako je spuštanje ka mjestu prelaza i prikupljanje u rejonu G. Kruševo — okova Luka vršeno cio dan, pod zaštitom dijelova Tre e sandžake brigade. Neprekidno dejstvo avijacije u toku dana i artiljerije sa desne obale Tare i Drine onemogulo je dnevni pokret ka Vu evu, zbog toga što je kretanje ka Vu evu bilo mogu e samo jednom jedinom okomitom stazom koja je bila pod kontrolom neprijateljske artiljerije. Prva dalmatinska brigada je u toku no i i ujutro (9 juna), možda pod zaštitom jutarnje magle, ipak uspjela da se cijela ovom stazom izvu e, poslije napornog penjanja, na plato Vu eva. Ovoga dana imali smo nove žrtve — u mrtvim i ranjenim, mada nas je duboki kanjon Pive donekle štitio, naro ito od avijacije. Ranjenici na nosilima (teški) sklonjeni su nešto uzvodnije od mjesta prelaza u teško pristupa nim pe inama, na desnoj obali kanjona. Ostavljeno im je hrane, a sa njima je ostalo i nešto sanitetskog osoblja, ljekara. Dalje njihovo prebacivanje na nosilima bilo je nemogu e. Izgleda da je najve i dio njih neprijatelj pronašao i poubijao. Teški ranjenici »konjanici« pošli su dalje. Za njihov transport bio je vezan veliki broj boraca.

O izbijanju na Vu evu Stab Prve dalmatinske obavijestio je Stab Tre e divizije. Na Vu evu nije bilo naših snaga, jer su dijelovi Sedme divizije povu eni, izgleda, prethodnog dana ka Sutjesci. Vrhovni štab je vjerovao da emo uspjeti da pre emo u Sandžak. Na Vu evu su se nalazili samo zaostali pojedinci i grupe iscrpenih bolesnika i ranjenika ove divizije. Prva dalmatinska brigada je, u duhu dobijenog nare enja i situacije, postavila bo na obezbje enja lijevo, prema Mratinju, na prostoriji: Rujevac — Javorje — Prepeli je, a desno, prema Drini i Sutjesci, sa prostorije Duži — Koritnik. Najosjetljiviji pravac je bio

lijevi bok od Mratinja, te je na njega bila skrenuta naro ita pažnja.

Neprijatelj je ve ranije uspio da ovlada Mratinjem i kosa sja sjeverno od njega i sjevernim padinama Magli a.¹⁸ Zato su se pobo nice ovdje morale držati po svaku cijenu do izbijanja ostalih snaga. Samo blagodare i izlasku Prve dalmatinske na Vu evo, takore i, u zadnjem asu, i neaktivnosti, a ne nemo- gu nosti neprijatelja, ostao je ovaj pravac nezatvoren. Sa njega je bilo lako kontrolisati jedini izlaz iz kanjona Pive.

Nešto pred no , kada su prestali naleti avijacije, otpo eo je pokret ostalih jedinica iz kanjona Pive ka Vu evu. Artilje- rija je povremeno djelovala. Prvim mrakom prestala je svaka vatrena aktivnost. U toku no i 9/10 juna glavnina je do zore uglavnom izbila na Vu evo. Na Pivi su se nalazile samo još zaštitnice Tre e sandža ke brigade. I svi ranjeni ki ešloni izašli su na Vu evo. Ovdje su bili lanovi AVNOJ-a sa Ivanom Milutinovi em i Pokrajinski komitet KP za Crnu Goru sa Bla- žom Jovanovi em.

Deseti jun bio je vedar dan. Avijacija je još od rane zore po ela da djeluje po Vu evu, tako da je u toku dana bilo dosta poginulih i ranjenih. Ovdje je teško ranjen i lan AVNOJ-a Nurija Pozderac, koji je sljede eg dana umro na no- silima zbog velikog izliva krvi. Sahranjen je negdje izme u Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla.

Sa Vu eva smo posmatrali sela u plamenu na Pivskom platou. Bio je to strašan prizor. Izgledalo je kao da Durmitor gori. Možda je u tim ku ama izgorio i poneki sakriveni ranje- nik, iznemogli starac ili bolesnik. Škola, gdje su do ju e bili smješteni teški ranjenici, kasarna na Rudinama, bili su tako e u plamenu.

Ovdje na Vu evu ostali smo preko dana pod neprekidnim udarom avijacije, angažuju i jedinice za obezbje enje na prav- cima sa kojih je moglo biti ugroženo Vu evo i naš dalji pokret preko njega. Tako je glavnina Prve dalmatinske brigade po- merena, u toku dana, ka Suhoj Gori i Mrkalj-Kladama, radi obezbje enja prema Magli u. Prema Mratinju je ostao samo

¹⁸ Vidi prim. 10

jedan njen bataljon, pojavaan dijelovima neke druge brigade, dok su pravac od donjeg toka Sutjeske (Curevo) ka Koritniku zatvorili dijelovi Pete crnogorske brigade.

Za pokret naših jedinica preko Pive i izbijanje na Vučevu Vrhovni štab nije znao, jer sa njim nije bilo veze već treći dan. Vjerovatno je pretpostavljao da smo prešli u Sandžak. Kada je u toku dana stupio u radiovezu Stab grupe je obavijestio o situaciji kod nas i zahtijevao pomoć. Smatralo se da bi prihvat najbliže jedinice iz njihove grupe sa prostorijske Ozrene olakšao položaj naših snaga.

U toku dana održan je sastanak sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta Crne Gore koji su imali zadatak da se vrate na teren Crne Gore. Odlučeno je da se naredne noći (10/11 juni), kada jedinice izvrše pokret ka Sutjesci, prebace najpovoljnijim pravcem, negdje između Mratinja i Magliana, ka Pivi ili Goliji. Pošto se radilo o manjoj grupi, koja je bila upoznata sa podacima dnevnog izvještaja naših jedinica sa tog sektora, bilo je moguće ovo izvesti noću. Snabdjeveni su suvom hranom. Međutim, radiostanica Treća divizije, koja je bila predviđena za njih, nije im se mogla u ovoj situaciji ustupiti. To je bila jedina naša veza sa Vrhovnim štabom. A oni su, eto, baš u otkivanju ove stanice i došli do Vučeva, inače su se mogli i ranije odvojiti. Kao što je poznato, probijanje ove grupe se završilo uspješno.

Odlučeno je da se u toku noći 10/11 juna i sljedećeg dana prebacimo sa svim snagama i bolnicom na lijevu obalu Sutjeske. U tom smislu je Stab divizije u toku dana izdao dopunsku narednju jedinicama za dalji pokret, pravcem: Vučeva — Suha Gora — Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo — Tjentište — Ozren i dalje prema Vrbnici ili Vrbnikom Kolibama, prema situaciji.

Neprijatelj je u toku dana osmotren na sjevernim i sjeveroistocnim padinama Magliana. Pošto je prostorija Suhe Gore i Mrkalj-Klada bila pod vatrenom kontrolom, nastojalo se da se taj prostor pređe još u toku noći. Zato je pokret otpočeo poslije pada mraka u sljedećem poretku: Prva dalmatinska brigada, Stab divizije i prištapski dijelovi, Peta crnogorska brigada, Mostarski bataljon, ešeloni ranjenika, Treća sandžačka brigada.

prva dalmatinska brigada je i dalje u prethodnici. Poslije zahvata lijeve obale Sutjeske, kroz njen raspored i pod njenim obezbje enjem imale su pre i sve jedinice i ranjenici. Ovladavanje prevojem izme u Košura i Vilinjaka dato je u zadatak Tre o j sandža koj i Petoj crnogorskoj brigadi sa Mostarskim bataljonom.

Dnevna bo na obezbje enja koja su u toku dana bila isturena od strane brigada, nijesu po etkom pokreta mogla sti i u sastav svojih brigada. Zbog toga je 1-vi bataljon Pete crnogorske brigade pošao sa prethodnicom, dok je jedan bataljon Prve dalmatinske brigade,¹⁹ koji je obezbje ivao prema Mratinju, ušao u kolonu Pete crnogorske brigade.

Kretanje koje se, po jednoj stazi preko Vu eva, odvijalo nepredvi eno veoma sporo, još više su usporavali ešeloni ranjenika. Zora je zatekla glavninu divizije sa ranjenicima na prostoriji Suha Gora — Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo. Ni dnevno kretanje nije išlo brže. Uslovi su bili vrlo teški: dio terena bio je osmatran s Magli a, sa koga je neprijatelj djelstvovao teškim oružjem; kolona se kroz šumu kretala sporo. Prijevor — na lijevom boku — izme u Magli a i Suhe — bili su zaposjeli Nijemci, tako da je bilo potrebno stalno obezbje ivanje s te strane.

Izbijanjem na Dragoš Sedlo — na pomolu Sutjeske — nastala je za nas nova situacija. Plan pokreta bio je poreme en. Sutjeska u rejonu Tjentišta, gdje smo trebali da pre emo, bila je zaposjednuta. (Ovdje je bio smješten neprijateljski logor.) Od Suhe su neprijatelju dolazile nove kolone poja anja,²⁰ a prema Barama se penjala neka njihova brdska jedinica. Preko puta na Kazanu, neposredno blizu rijeke, vidjelo se signalno platno — za avione. Sve je to posmatrao Štab grupe koji se nalazio na osmatra nici u rejonu Dragoš-Sedla (k 1266). Bilo je o igledno da za prelaz treba voditi borbu. Od njenog ishoda zavisio je dalji pokret. Prva dalmatinska brigada (bez 2-og

¹⁹ Drugi bataljon. — Prim. red.

²⁰ To su bili dijelovi iz 7 SS divizije (3- i bataljon 13 i 1-vi bataljon 14 puka) koji su izbijali preko Ozrena ka položajima grupe »Gertler«. Sa ovim snagama i onim grupe »Anaker« i grupe »Gertler«, zatvoren je ovoga dana (11 juna) potpuno obru na Sutjesci — na pravcu Proboja Tre e divizije.

bataljona) i jedan bataljon Pete crnogorske brigade spustili su se šumom na desnu obalu rijeke i još nijesu bili primije ni od neprijatelja. Ostale jedinice su zauzele obezbje uju i raspored, u kom su trebale da sa ekaju ishod borbe pret hodnice. Zaštitnici je nare eno da se sa prostorije Suhe Gore obezbijedi prema Magli u, Mratinju i Curevu, a Petoj crnogorskoj brigadi prema Magli u i Prijevoru. Mostarski bataljon je kontrolisao Peru icu i pravac od Suhe. Ranjenici su se prikupljali bliže Dragoš-Sedlu.

Odlu eno je da Prva dalmatinska brigada (bez 2-og bataljona), oja ana jednim bataljonom Pete crnogorske brigade, izvrši u toku dana pripremu za forsiranje i napad u najpovoljnijem rejonu južno od Tjentišta. Kao podrška upu ena je diviziska artiljerija, koju je u toku dana trebalo postaviti na vatrene položaje i izvršiti pripremu za ga anje. Prvim mrakom ova grupa od etiri bataljona trebala je da forsira Sutjesku i zauzme mostobran na suprotnoj obali, zahvataju i po mogu nosti i Ozren, koji je smatran klju nim objektom na pravcu pokreta. O prelasku Sutjeske i izbijanju na liniju Ozren — Lastva — Kazani trebalo je hitno obavijestiti Štab divizije da bi se izvršio dalji pokret, na koji su sve jedinice i ranjenici nestrpljivo ekali. O situaciji na Sutjesci i pretstoje em zadatku izvješten je Vrhovni štab.

Neprijatelj je još u toku dana, dok su vršene pripreme Prve dalmatinske brigade i bataljona Pete crnogorske brigade, otkrio njihovo prisustvo u blizini lijeve obale. Tom prilikom došlo je do sukoba sa njegovim manjim izvi a kim dijelovima, koji su dijelom uništeni, a dijelom razbijeni. Ne ekaju i da se neprijatelj sredi za napad ja im snagama, štab brigade odluje da se odmah pre e u napad. Pošto artiljerija još nije bila spremna za dejstvo, to su za podršku napada koncentrisani teški mitraljezi iz bataljona i brigade na jednom proplanku u Ravnom Borju blizu rijeke. Napad je izvršen snažnim jurišom preko rijeke direktno na logor i zapadno od njega ka Kazanima. Neprijatelj je bio iznena en, ali je pružio žilav otpor. Štab grupe i divizije osmatrali su ova dejstva — prelaz preko rijeke i juriš. Sa lijeve obale Nijemci su, nešto nizvodno, prelazili na desnu

obalu i peli se ka Borovnu. Drugi su bežali niz rijeku, a tre i se povla ili u šumu. Sa isto nih padina Kazana i sa Borovna neprijatelj je djelstvovao automatskim oružjem. Najžeš a obostrana vatra bila je pri forsiranju rijeke. Tada su naši grupisani mitraljezi djelstvovali po neprijateljskom logoru. Najedanput, pred mrak, vatra je prekinuta, da bi se negdje u prvi mrak opet ponovila. Pretpostavljalo se da je to bio ponovni napad na logor. Kada je i ovo vatreno djelstvo prestalo ve se bila spustila no .

Situacija je ostala neizvjesna. Sa nestrpljenjem se o eki vao izvještaj. Da li se uspjelo — to je bila osnovna misao i razgovor.

U toku no i 11/12 jun dobijen je izvještaj od komandanta Prve dalmatinske brigade, iz koga se vidjelo: da je napad izvršen sa svim bataljonima i da je, po prelasku rijeke, glavni dio snaga napao i upao u logor, ne produžavaju i gonjenje razbijenog neprijatelja. Neprijatelj se u prvi mrak pribrao i izvršio ja i protivnapad sa raznih strana ka logoru i u cijeloj dolini Tjentišta. Naši bataljoni, ete i grupe, bez veze jedni sa drugim, usled mraka, otstupili su u šumu sjeverno od Tjentišta. U takvoj situaciji Štab brigade nije mogao ispoljiti uticaj na jedinice jer sa njima nije imao veze do momenta pisanja izvještaja. Tako mu je poslije ovog neprijateljskog protivnapada situacija ostala nepoznata. Ocjenjivao je da su na lijevoj obali Sutjeske jake neprijateljske snage i da se jedinice brigade ne e mo i zadržati na odre enoj liniji. Bio je mišljenja da bi i sa ostalim snagama trebalo što prije krenuti za njima.

Ranjenici, koji su bili upu eni da slijede prethodnicu, ostali su u ovoj situaciji na desnoj obali Sutjeske, jer poslije borbe nijesu imali veze sa jedinicama brigade.

U takvoj neizvjesnoj situaciji, kada je jedinica najbliža Sutjesci bila Prate a eta štaba divizije, koja se nalazila oko Dragoš-Sedla — nije bilo mogu e da se odmah uputi nijedna jedinica ka Sutjesci, da bi se, eventualno, još u toku no i, povezala sa snagama na lijevoj obali. Odluka da se uputi najbliži bataljon Pete crnogorske brigade sa jednim lanom štaba, nije realizovana, jer je, i pored svih preduzetih mjera, bataljon stigao

na Dragoš Sedlo tek u zoru. Sa kuririma koji su donijeli izvještaje štaba brigade, upućeno je istom štabu dopunsko naređenje štaba divizije, da se još u toku noći ili ujutro poveže sa jedinicom, prikupi ih i organizuje prihvatanje snaga sa desne obale u duhu ranije izdatog naređenja.

Kako se situacija dalje odvijala na lijevoj obali Sutjeske? U toku ove noći (11/12 juna) i sljedeća dva dana, jedinice Prve dalmatinske brigade sa 1 bataljonom Pete crnogorske brigade, osjećaju se se poslije borbe na Tjentištu u opasnosti, probijaju se neovisno jedna od druge, po grupama, etapama i bataljonima kroz Zelengoru (izgleda između Ozrena i Viličkina) na sjever preko potoka Hravke u pravcu Lučkih i Vrbničkih Koliba. Iscrpenost jedinica, glad i neizvjesnost situacije nijesu pogodovali da štab brigade preduzme bilo kakve ozbiljnije mjere u cilju pomoći snagama koje su ostale na desnoj obali. Pojedina ni pokušaji u tom pravcu ostali su zbog naprijed navedenih okolnosti neostvareni. Mi smo očekivali da će, ukoliko jedinice nijesu potpuno razbijene, pokušati bar neka etapa ili bataljon ove grupe da se vrati i probije, kao veza prema Ozrenu ili Sutjesci, ka našoj glavnini. Možda je to bilo teško i nemoguće, jer je neprijatelj bio brojniji, pa je ubrzo osjetio naše kretanje ka Sutjesci i posjeo sve vrhove i prevoje na pravcu pokreta. Grupa ovih bataljona (Prve dalmatinske i 1-vi Pete crnogorske) prikupljala se u toku 13 i 14 juna u rejonu Lučkih i Vrbničkih Koliba, sredila i odmorila. I oni dijelovi glavnine, koji su se kasnije probili na ovom pravcu sa njima su se povezali u toku 14 juna i zajedno krenuli na sjever. Pri ocjeni mogućnosti izvršenja postavljenog zadatka od strane ovih bataljona, treba se saživjeti sa konkretnom situacijom vremena i mjesta u kojima su se nalazili. Sigurno se može izvući i zaključiti da je to bilo teško, a možda i nemoguće.

Glavnina divizije sa ranjenicima našla se u zoru 12 juna gotovo u istom rasporedu u kojem ju je zatekla i prethodna noć. Bila je u borbenom kontaktu sa neprijateljem prema Magliću, Prijevoru i Suhoj. Situacija je bila nejasna. O sudbini prvog ešelona nijesmo više ništa znali. Pretstojalo je novo forsiranje rijeke, nova odluka o probijanju. Izgledi za probijanje u nekom drugom pravcu bili su slabi. I dalje je

izgledalo da je najpovoljniji pravac naprijed preko Sutjeske i Zelengore. Izgledi za dnevno forsiranje bili su mali, ukoliko se ne izvrši povezivanje sa snagama koje su prešle. Još nijesmo gubili potpunu nadu da ćemo u toku dana uspostaviti vezu sa dijelovima na suprotnoj obali.

Sa takvim izgledima na uspjeh otpor je pomjeranje naših bataljona ka Dragoš-Sedlu i Sutjesci. Naši izviđački dijelovi su se rano spustili preko Dragoš-Sedla i Skakavca u Ravno Borje, blizu rijeke. Mostarski bataljon spuštao se rijekom Perušicom do njenog ušća. Jedan bataljon Pete crnogorske brigade već je bio pozadi Dragoš-Sedla, u pokretu prema Sutjesci. Neprijatelj je osjetio našu namjeru i stupio u dejstvo i to: od Borovna i Bavana preko Mitrina Usova ispod Pogledala i od Prijedora i Suhe ka Dragoš-Sedlu. Težio je da nas presiječe u rejonu Dragoš-Sedla. Ispod Pogledala angažovana je prva predaća divizije, a zatim i dijelovi Pete crnogorske brigade, a prema Prijedoru i Suhoj dijelovi Mostarskog bataljona i Pete crnogorske brigade. U oštrom sukobu na oba pravca, ovom intervencijom je spriječena opasnost i neprijatelj je odbijen na polazne položaje. Ali, s druge strane, ovo angažovanje je usporilo naš pokret za nekoliko dana. Usto, cijela prostorija gdje¹ su se nalazile naše jedinice bila je podvrgnuta jakoj artiljerijskoj vatri. Sve je to onemogućavalo brzo prikupljanje, sređivanje za pokret i kretanje bataljona.

Stigla je depeša od Vrhovnog štaba — obavijestio je o nemogućnosti da nam pruži bilo kakvu pomoć zbog teške situacije kod njih. I oni su zbog takve situacije odlučili da dijelom snaga, ili u cjelini, skrenu sa namjeravanog pravca kretanja ka zapadnoj Bosni — prema Kalinoviku i Treskavici. Nasu, s obzirom na situaciju, takođe orijentisali na taj pravac po prelasku Sutjeske. Ovom depešom data je diviziji direktiva da, ukoliko dođemo u nemogućnost da se probijemo kao cjelina i sa ranjenicima, da se rašlanimo na manje grupe — vodove, čete i bataljone, i da skrenemo ka izvornom dijelu Neretve. Označili su i prostoriju za prikupljanje jedinica poslije proboja (Jabuka — D. i G. Igr), prema kojoj će poslati od pravca Kalinovika izviđačke dijelove radi povezivanja. Ovo je bila posljednja radioveza sa Vrhovnim štabom. Odluka štaba

divizije bila je usklađena sa ovom direktivom, ali nije bila u mogućnosti da je prenese Štabu Prve dalmatinske brigade koji je bio orijentisan za probijanje prema istočnoj Bosni.

Odlučeno je da se Sutjeska forsira u rejonu Ravno Borje. Tamo je postojao gaz, a bila je razapeta i žica preko rijeke za pridržavanje. Osim toga, preko dana u neposrednoj blizini ovog mjesta nije zapažen neprijatelj, a nizvodno, lijevom obalom primećeni su samo manji dijelovi — patrole. Međutim, on nas je otkrivao i bio je dobro zamaskiran. Po prelasku Sutjeske trebalo je, po ovoj odluci, izvršiti proboj preko Tjentišta i Krekova, istočnim padinama Ozrena, u pravcu Milinklade i Lučkih Koliba. Znali smo za prisustvo neprijatelja na Košuru, Vilinjaku, Kazanima, D. Barama, Suhoj, Borovnu. Otkrivali smo otpor neposredno na rijeci. O njegovoj jačini i ostalom rasporedu na lijevoj obali nijesmo imali podataka. Predviđeno je da se prikupljanje jedinica na desnoj obali završi do pada mraka, a forsiranje da po neko oko 20 časova. U prvi ešelon do zahvata užeg mostobrana predviđena je Peta crnogorska brigada, s tim da sa mostobrana obezbijedi prelaz i prihvatanje ranjenika i ostalih snaga. Sa mostobrana su trebali da produže pokret i dejstvo kao prethodnica, i to Mostarski bataljon u pravcu sela Krekovi, a Treća sandžaklija brigada lijevo, u pravcu Ozrena. Peta crnogorska brigada trebalo je, poslije prelaska Sutjeske, da ovaj pokret obezbijedi od Popova Mosta i Suhe, a zatim da pređe u zaštitnicu do izbijanja u rejon Lučkih i Vrbničkih Koliba.

Komandant Treće divizije saopštio je ovu odluku komandantima i komesarima brigada i bataljona, kao i komandantima ranjeničkih ešelona, negdje iza podne, na osmatranici komandanta divizije broj 1266, ispod Dragoš-Sedla. On je u duhu odluke dao jedinicama detaljan zadatak za rad na lijevoj obali Sutjeske i upoznao ih je sa direktivom Vrhovnog štaba o postupku u slučaju neuspjeha i odgovornosti starješina za probijanje i prikupljanje na određenoj prostoriji, predočavajući i primjenu ove direktive samo u krajnjoj nuždi.

Zbog dnevnog angažovanja jedinica, naročito Pete crnogorske brigade ispod Pogledala i prema Borovnu, i Mostarskog bataljona prema Suhoj, kao i zbog stalnog i jakog dejstva

neprijateljske artiljerije, naročito poslije podne, po prostori-
prikupljanja naših snaga (Dragoš Sedlo — Ravno Borje), po-
kret **ka** Sutjesci bio je znatno usporen i raspored jedinica po-
remećen.

Prvi dijelovi divizije, izgleda dijelovi Pete crnogorske i
bataljon Prve dalmatinske, otpočeli su prelaz rijeke kasno u
noć — možda poslije pola noći. To je bilo veliko zakašnjenje.
Prelazi su vršeni u rejonu Ravno Borje i Tjenište. Otpora ne-
posredno na rijeci nije bilo. Očekivan je naprijed na gre-
benima. Neprijatelj se izgleda u prvi mrak povukao. To je bilo
malo iznenađenje i prividno olakšanje. Zora se približavala te
nije bilo više vremena za čekanje da jedinice zauzmu naređeni
raspored. Po prelasku na lijevu obalu komandant izdaje do-
punska naređenja. Bataljonima koji su prvi prešli rijeku u
rejonu Ravno Borje naredio je da odmah krenu prema selu
Krekovi i dalje, dok je jedan bataljon Pete crnogorske brigade
bio skrenuo lijevo na pravac Kazani — Plešće kao bojni obez-
bjene. Dva bataljona ove brigade prelazili su Sutjesku u
rejonu Tjentišta i imali su zadatak da obezbijede uju pokret sa
desne strane od Košura i doline Sutjeske. Sa njima u tom mo-
mentu nije postojala veza komande brigade i Štaba divizije.
Treći sandža kojemu brigadi je naređeno da se zadrži u rejonu
prelaza (Ravno Borje) sa obezbijenjima prema Suhoj, sve do
prelaska svih ranjenika, a onda da krene za srednjom kolonom,
prema selu Krekovi. I svi ostali dijelovi: Štab divizije, Prateća
baterija, divizijska baterija, Mostarski bataljon i ranjenici upu-
ćeni su se odmah po prelazu stazom za selo Krekovi.

Noć kišna, tamna, bez vode. Kolona po jedan se sporo
penje jedinom stazom. Prvi bataljon nailazi u zoru na jaku
vatra automatskog oružja od sela Krekovi. Nijemci čekaju od-
morni u zasjedi. Naši borci su istrošeni u neprekidnim bor-
bama, iznureni gladu, neispavani. Otpočnu juriši jedan za
drugim. Jurišali su, kako su pristizali, bataljoni Pete crnogorske
brigade, Dalmatinci, Mostarci, a zatim bataljoni Sandža ke
brigade. U prvom jurišu pao je komandant divizije Sava Ko-
vačević, nakon što je iskorio na čelo bataljona koji je prvi ju-
rišao u prve neprijateljske rovove i zarobio jedan neprijatelj-
ski puškomitraljez. Juriši se preduzimaju i na drugim pravcima

— desno izme u Košura i Krekova i lijevo Usovi kim Potokom ka Ozrenu i Ple u. Ponavljalo se to u toku dana nekoliko puta. Na elo jedinica istr ali su komandanti i komesari. I ranjenici su stupali u borbu. To je trajalo satima. Padali su mrtvi i ranjeni kao snoplje. »Šarci« su nemilosrdno kosili iz neposredne blizine. Na bojištu pored Save ostali su mnogi istaknuti rukovodioci i borci iz raznih jedinica divizije. Sa Košura, Ozrena, Kazana, Vilinjaka i sa desne obale mitraljezi su neprekidno dejstvovali. Baca i su tukli sa svih pravaca ovu prostoriju. Osje aj težak, prizor strašan. Borba se vodila na život i smrt. Ali, bez obzira na maksimalno angažovanje na ovom pravcu, skupni prodor se nije mogao izvršiti. Mrtvi i ranjeni ostajali su na ivicama neprijateljskih rovova. Jedinice su zbog velikih gubitaka u borcima i rukovodiocima rastrojene, izmiješane. Municije je nestalo. Od Popovog Mosta i Borovna neprijatelj nas je napao u le a. Nastupila je najteža faza — probijanje po manjim jedinicama i grupama. Grupama za proboj priklju ili su se ranjenici. Posljednji zajedni ki juriši divizije izme u Krekova i Ozrena trebali su da za njih otvore prolaz. Ta mogu - nost je otpala.

Starješinama je naknadno saopštavana odluka za probijanje po manjim dijelovima ka nazna enoj prostoriji za prikupljanje poslije izlaska iz obru a. Data je orijentacija za provla enje izme u neprijateljskih položaja i zasjeda na ostsjeku Ozren — Vilinjak — D. Bare •• Suha ili natrag preko Sutjeske ka njenom izvornom dijelu —• preko Volujaka ka Izgorima.

Pokušaji provla enja u toku dana uglavnom su bili neuspješni. Neprijatelj ih je na svim pravcima ometao. Samo su manje grupe uspjele danju da se provuku, iskoristivši one neposjednute me uprostore koji su nastali zbog neprijateljskog pomjeranja za vrijeme vo enja borbe s glavnim snagama za proboj preko Krekova i Ozrena. Glavno probijanje bilo je sljede e i druge no i, jer su se Nijemci no u držali pasivno — u odbrani. Danju su pretraživali teren pa se moralo manevrisati kroz jaruge i gustu šumu da bi se izbjegla ve a borba. Grupe su se probijale uglavnom nepovezano i samostalno. Pritom se nailazilo na nejednake teško e u pogledu ja ine neprijatelja i terenskih uslova. Zavisilo je od slu aja da li e se u toku tamnih

no i prona i slabo posjednuti ili neposjednuti odsjeci. Neprijatelj je sa slabijim ili ja im posadama bio posjeo sve prevoje, grebene, šumske staze i obalu pozadi nas. Više nije bilo neposjednutih odsjeka. Zato, u toku no nih proboja, ona neprekidna automatska i bombaška vatra na svim pravcima. Dvije no i je cijela kotlina odjekivala od štektanja neprijateljskih mitraljeza i eksplozije bombi naših boraca, kao da je vo ena velika borba. Danju se to ulo povremeno i pojedina no. To su Nijemci ga ali otkrivene grupe ili strijeljali zarobljene ranjenike i iznemogle gla u i tifusom borce, ili su naše grupe uništavale manje njema ke zasjede po šumi. Pošto je ponestalo municije, neke neprijateljske zasjede su uništavane hladnim oružjem — kamom i kundakom.

U tim neopisivo teškim naporima u probijanju po dijelovima, grupama i pojedina no pale su mnoge nove žrtve. Na svakom koraku, u svim pravcima ostajali su posijani leševi drugova — znanih i neznanih junaka.

Ovako probijanje je vršeno gotovo golim životima — bez municije i hrane. Ze se gasila zaga enom vodom, iz potoka i poto i a punih ljudskih leševa. Za najve i broj boraca to je trajalo tri dana i tri no i (13—16 juna). Do i na slobodnu zemlju, na kojoj ima bar malo odmora i hrane bio je cilj koji mnogi nijesu postigli. Me u njima je bio najve i broj iznemoglih i ranjenih. Rezultat tog proboja bio je porazan ali ne i katastrofalan. Najve i dio Pete crnogorske i jedan dio Tre e sandža ke probio se preko Ozrena i Ple a na sjever i spojio na prostoriji Vrbni kih i Lu kih Koliba sa Prvom dalmatinskom brigadom. Na ovom pravcu probilo se i ljudstvo diviziske baterije (bez topova). Prema tome, na ovoj prostoriji prikupilo se sedam smanjenih bataljona sa štabovima Pete crnogorske (bez jednog lana) i Prve dalmatinske brigade i brigadnim komorama. Pored toga, na ovu prostoriju probio se i najve i broj pokretnih ranjenika. Svi ovi dijelovi izvršili su poslije kra eg odmora pokret za glavninom naših snaga prema sjeveru, ka Jahorini. Ljudstvo i ranjenici koji još nijesu mogli u i kao popuna u bataljone, forfnirani su u posebne ešelone koji su slijedili pokret ovih brigada. Pri prelazu pruge Višegrad — Sarajevo, po jedan bataljon iz ove dvije brigade nije, zbog neprijateljskog

dejstva, uspio da je pre e, ve su skrenuli preko Jahorine u pravcu Kalinovika i Hercegovine u cilju povezivanja sa Desetom hercegova kom brigadom koja je bila ve ranije skrenula na taj pravac po odluci Vrhovnog štaba. Veliki broj ranjenika koji nije mogao da prati brigade zbog zamorenosti i gladi privremeno se zadržao radi odmora u selima Govza i Mrežice. Oni su ovdje bili napadnuti od mesne ustaške milicije i najve i dio je izginuo.

Ostali dijelovi Pete brigade, glavnina Tre e sandža ke brigade, Mostarski i jedan (2-gi) dalmatinski bataljon probijali su se ponovo preko Sutjeske, na njenu desnu obalu, u gustu šumu Peru ice i Suškog Potoka. Sa ove prostorije najve i dio se probija preko Magli a i Volujaka na prostoriju sela Izgora. Ovamo se prebacio i veliki broj ranjenika. Dijelovi ovih jedinica koji su išli na prostoriju ozna enu za prikupljanje, najve im dijelom se vra aju u Izgore a dijelom se prebacuju u sela sjeverne Hercegovine (Bodežište — Jugovi i). Bora je bio pust, nenaseljen, bez hrane — na njemu nije bilo mogu e duže zadržavanje. Najavljena veza od Kalinovika nije uslijedila. U Izgore je došao dio štaba divizije i dva lana Vrhovnog štaba. Ovdje je bilo iskupljeno nekoliko stotina boraca i ranjenika. Poslije dvodnevnog oporavka, sa ove prostorije odlaze prema Crnoj Gori (Golija) dijelovi Pete crnogorske brigade. Sa njima odlazi dio štaba divizije sa zadatkom da prikupi, sredi i organizuje za dalja dejstva sve dijelove koji se budu u tom pravcu probili, a zatim da se poveže sa dijelovima u Hercegovini i Sandžaku. Sa ovim dijelovima pošao je drug Ivan Milutinovi . Hercegovci i Dalmatinci (iz Mostarskog i 2-gog — Dalmatinskog bataljona) zadržali su se neko vrijeme u hercegova kim selima južno od Bora, radi ishrane, a zatim su se povezali sa Desetom hercegova kom brigadom koja je došla na podru je Hercegovine i nastavili dejstvo u njenom sastavu.

Najve i dio ljudstva Tre e sandža ke brigade sa njenim štabom prebacio se, po prelasku Sutjeske, preko Vu eva i Magli a ka Pivi a zatim preko Tare u Sandžak. I njeni dijelovi iz Izgora upu eni su u tom pravcu. Poslije oporavka prikupljaju se, najpre po etama a zatim po bataljonima, i razvijaju dejstva u srezovima Prijepoljskom, Bjelopoljskom i Pljevaljskom.

probijanje manjih grupa uspjelo je i na drugim pravcima. Jedan broj rukovodilaca i boraca (60—80) koji je bio sa štabom divizije odnosno štabom grupe, poslije kraeg zadržavanja na prostoriji Izgora i Lebršnika, polazi pravcem kuda se probijala glavnina naših snaga, povezuje se sa Vrhovnim štabom u isto - noj Bosni i obavještava ga o situaciji i rezultatima borbi na Sutjesci. Pošto je radiostanica Tre e divizije propala u probijanju on nije mogao ranije o tome biti obaviješten.

Prikupljanje jedinica Tre e divizije na prostoriju Bor a, kako je bilo planirano, nije se moglo izvršiti zbog okolnosti pod kojima su se grupe probijale u raznim pravcima. To nije moglo biti u injeno ni kasnije, poslije povla enja Nijemaca, jer su sada svi ovi dijelovi bili prostorno jedan od drugoga udaljeni, a osim toga do te mjere iscrpeni da je trebalo vremena da se oporave i srede. Prva dalmatinska i Peta crnogorska brigada produžile su dejstva sa glavninom naših snaga u isto noj Bosni, upo etku kao posebna grupa, a zatim u sastavu Druge divizije. Njihovi dijelovi koji su se probili ka Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku izvode, negdje prije a negdje kasnije, manje akcije u julu i avgustu. Prikupljanje svih ovih dijelova i povezivanje jednom komandom izvršeno je poslije dva i po mjeseca razdvojenog djelovanja — sredinom septembra, kada su Peta crnogorska i Deseta hercegova ka brigada ponovo ušle u sastav Tre e divizije. Tre a sandža ka brigada je neko vrijeme u sastavu Druge, a zatim ponovo ulazi u sastav Tre e divizije. Otada Tre a divizija produžava dejstva na podru ju Hercegovine, Crne gore i Sandžaka. Prva dalmatinska brigada je po odluci Vrhovnog štaba izašla iz sastava Tre e divizije i upu ena iz isto ne Bosne u pravcu Dalmacije.

U toku probijanja sa Sutjeske u raznim pravcima bila je odlučujuća samostalnost i snalažljivost pojedinaca i nižih jedinica, koja je u tim teškim uslovima došla maksimalno do izražaja. Grupe koje su se probile u pravcu Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine preživljavale su u narednom periodu izvjesnu krizu (glad, nedostatak municije, neizvjesnost) koju su u toku letnjih mjeseci prebrodile, da bi se ve krajem avgusta i početkom septembra u vrstile i narasle u ete i bataljone, koji su uskoro povezani u brigade. Prisustvo ovih grupa i jedinica

na označenom području i njihove povremene akcije, imalo je veoma pozitivnih posljedica u pogledu onemogućavanja u vršenja etnika i njihovog organizovanog i nesmetanog rada. One su svojim radom pogodovale daljem razvoju narodnooslobodilačkog pokreta koji je uzео široke razmjere u ovim krajevima, naročito poslije kapitulacije Italije.

Neprijatelj nije uspio da ostvari svoj plan iako nam je nanio velike gubitke u ovoj ofanzivi. On nije uspio da operativno okruženje pretvori u taktičko stezanje glavnine naših snaga, koje su stvorile otvor na zapadnom dijelu toga operativnog obruba i uspješno ga obezbijedile za vrijeme prolaza kroz njega. Njemu je to uspjelo samo u odnosu na bolnicu i Tre u diviziju koja se, poslije bezuspješnih pokušaja proboja na drugim pravcima i upornih borbi za spas ugroženih ranjenika na Durmitoru, izbijanjem na Vučevu našla u taktičkom okruženju od neprijateljskih snaga koje su vrsto posjele kružnu liniju: Piva — Drina — Sutjeska — Prijedor — Maglić — Mratinje — Piva. Taj krug se zatim još više suzio u dolini donjeg toka rijeke Sutjeske (Popov Most — Košar — Ozren — Vilinjak — D. Bare — Suha — Prijedor — Pogledalo). Ovo mu je bilo omogućeno zbog velikog brojnog preimstva. Oko Tre i divizije i bolnica našle su se snage tri njemačke i dve italijanske divizije i još neke samostalne jedinice kojima su ove divizije ojačane.²¹ Uslovi za proboj Tre i divizije bili su veoma teški,

²¹ Protiv Tre i udarne divizije djelovale su u toku Pete ofanzive ove neprijateljske snage: njemačke: 7 SS divizija »Princ Eugen« (oko 20.000), 1 brdska divizija (oko 10.000), dijelovi 118 divizije (grupa »Anaker« i grupa »Gertler«), grupa »Ludviger« (oko 724 puk — oko 3.000), i dr; italijanske snage: divizija »Ferara« (oko 10.000), divizija »Taurinense« (oko 10.000), a posredno i grupa »Izaska« iz divizije »Venecija«; domobranske: 4 domobranska lovačka brigada oko 3.000; bugarske: 61 ojačani puk (oko 2.000) i, najzad, neke etničke formacije.

Istina, protiv Tre i divizije nisu sve ove snage djelovale jednovremeno i u punom sastavu, a neke su se (naprimjer, divizija »Taurinense« i 4 domobranska lovačka brigada) ograničavale samo na vatreno djelovanje (preko Tare). Međutim, divizija je najveći dio ovih neprijateljskih snaga vezivala za sebe u najkritičnijim fazama ofanzive i time doprinijela proboju naših glavnih snaga. Kolika je bila nesrazmjera u odnosu snaga, vidi se, naprimjer, iz kritične situacije ove divizije 12 juna (poslije prelaska Prve dalmatinske preko Sutjeske). Tada se za proboj

gotovo nevjerovatni. Bez obzira na takve uslove divizija polazi ka Sutjesci i, prvo kao cjelina a zatim po dijelovima, vodi sedam dana (10 do 16 juna), poslije padanja u takti ko okruženje, nad ovje anskim naporima borbu za probijanje. Ona to uspijeva po manjim jedinicama i grupama po cijenu velikih gubitaka (oko 40% svoje snage i najvećeg broja ranjenika). Uzimaju i u obzir uslove, odnos snaga i okolnosti pod kojima se probila glavna žive sile bio je to veliki uspjeh. Kostur jedinice nije slomljen, pa je zahvaljuju i tome ubrzo poslije tako strašnih gubitaka mogla ponovo da produži borbena dejstva.

Nijemci su za svoj poduhvat imali dovoljno snaga, ali to preimu stvo nijesu iskoristili. Pored neokrivane upornosti i protivdejstava sa naše strane, imali su i sopstvenih propusta. Oni su od početka izrazili nepovjerenje prema svojim saveznicima — Italijanima, i davali im sporedne uloge u ofanzivi. Usljed toga, glavni teret svih dejstava pao je na njemačke jedinice, što je uslovalo potrebu njihovog punog angažovanja na širokom frontu. S tim istim jedinicama, poslije teških borbi i gubitaka, vršeni su daleki manevri koji su morali zakašnjavati. Pošto ja ih pokretnih rezervi nijesu imali na raspolaganju, to pojedini bataljoni po pravcima nijesu mogli bitno uticati na rješavanje situacije u svoju korist. Izvjesne njihove jedinice su, bez obzira na teškoće terena i snabdijevanja (naprimjer 1 brdska divizija) sporo i oprezno nadirale sa istoka iako nije bilo naročito otpora, sem u prvim susretima, a zatim na Durmitoru. I etnike su mogli odmah iskoristiti za ovaj teren. Nijemci su sa nepovjerenjem i na njih gledali i djelimično ih razoružali. Koristili su ih samo Italijani, i to za sporedne zadatke. Neprijatelj je propustio da protiv nas koristi sredstva zapreavanja — nagazne mine. Ovo se nametalo utoliko prije što su se pokreti naših jedinica, zbog terenskih uslova, odvijali pojedinim prirodno ograničenim pravcima: prelazima, uskim dolinama, planinskim prevojima i stazama. Mi nijesmo imali sredstava za otkrivanje i uništavanje minskih zapreavanja. Nijesu korišćeni

glavnine divizije i Centralne bolnice, i za obezbjeđenje ovog proboja, moglo angažovati samo 1.500—1.800 boraca, dok je prema njima bilo angažovano preko 40.000 neprijateljskih vojnika.

u dovoljnoj mjeri ni naši propusti u smislu sputanosti manevra, koji su bili neminovni zbog ranjenika. Naša no na dejstva, na koja smo prinu avani zbog dejstva avijacije i opšteg preimstva u snagama, neprijatelja su zbunjivala. Nije im bio dorastao. No u se uglavnom držao pasivno. U toku razvoja dejstava, naro ito na Sutjesci, iako na svakom mjestu ja i, bio je nedovoljno aktivan. Umjesto da napada, pretežno se branio. Razbacio je snage na širokom frontu i velikom prostranstvu, suviše se vezao za zemljište i zapostavio mogućnost manevra u daleko većem obimu. Nije realno procjenjivao naše snage i mogućnosti, naš raspored, grupaciju. Nedostajala mu je puna operativnaktika povezanost jedinica. Uslijed toga je zakašnjavao. Takve slabosti omogućile su nam da nalazimo šupljine u njegovom rasporedu i da se probijamo.

Pored nepovoljnog brojnog odnosa, i drugi uslovi su bili na našu štetu. Sredstva veze između jedinica bila su spora. Postojala je samo radioveza između divizija i Vrhovnog štaba. Veze između divizije i brigada bile su samo kurirske. I u ovakvim uslovima širokih frontova, odijeljenih pravaca, međusobne udaljenosti jedinica i štabova, bazirali smo samo na kurirskoj vezi. U tako dinamičnim situacijama to je veliki nedostatak i slabost u odnosu na protivnika koji je imao radiostanice čak do ete. Štab divizije u takvim uslovima teško je mogao imati, bilo u koje doba dana, jasnu situaciju na sektoru cijele divizije, da bi na nju mogao blagovremeno reagovati svojim rješenjima. Na pojedinim pravcima ve i štabovi su bili bliže glavnim dejstvima ili u centru njih. To je imalo tako i svojih slabosti. Naša obavještajna služba je bila primitivna. Nijesu korišćene silne mogućnosti u ovom pravcu. Terenski uslovi nijesu nam tako pogodovali iako su oni bili i za neprijatelja teški. Zemljište je sputavalo mogućnost manevra i brže pokrete jedinica, opterećujući još i ranjenicima. Prostorija na kojoj su se odvijala borbena dejstva bila je potpuno iscrpna, tako da je snabdijevanje ranjenika i boraca bilo više nemoguće. Po nekoliko dana naši borci nijesu imali ništa za jelo. Konjetina je bila retkost. »Srijemuša« i sok iz bukovog stabla nijesu mogli utoliti neodoljive prohtjeve iznemoglih boraca za hranom. Glad

je bila još jedan naš veliki neprijatelj za koga nijesmo imali **oružje** u tim pustim planinskim uslovima. Ona je postepeno ubijala.

Ovi terenski i ekonomski uslovi uticali su da jedinice u toku cijele noći, iako u pokretu, pređu samo nekoliko kilometara. To je pogodovalo neprijatelju koji je na pravcu našeg pokreta prebacivao jedinice obilaznim putem i automobilskim transportom.

Treća divizija u toku Pete ofanzive vodila je borbu sa svim neprijateljskim jedinicama koje su učestvovala u ovoj ofanzivi, osim sa 369. divizijom. Ovakvo njeno angažovanje uslovi su izvanredno teški zadaci koje je u tom periodu izvršavala. Nijedna druga naša jedinica nije svoj zadatak izvršavala pod sličnim okolnostima. U početnoj fazi ofanzive ona obezbjeđuje manevar glavnih snaga od udara sa juga — od Gacka i Nikšića, u pravcu Šavnika, Komarnice i Pive. Zatim vodi uporne borbe u izvornom dijelu Komarnice i na Durmitoru radi obezbjeđenja slobodne teritorije iza Durmitora na kojoj su se nalazili koncentrisani ranjenici, da bi se stvorili uslovi za njihovo izvlačenje i probijanje u pozadinu neprijatelja. Iscrpivši sve mogućnosti na drugoj strani, divizija u završnoj fazi dejstava vrši samostalno proboj preko Pive i Sutjeske u pravcu Zelengore, ulažući i maksimalne napore da spase ranjenike i sebe. To su bili najkritičniji i najsudbonosniji dani iz kojih je izašla teško ranjena.

Posebno treba istaći i njenu ulogu u odnosu na zaštitu ranjenika. Ona ni u jednom trenutku najkritičnija faza borbe na Sutjeski nije pokušala da odvoji svoju sudbinu od sudbine ranjenika koji su se sa njom probijali. U tome je njena moralna veličina, podvig njenih bataljona i brigada, podvig svih njenih boraca. Taj njen istorijski podvig je veliki, neopisan i možda nedovoljno uočeno. To je prvi put da jedna naša jedinica u tako relativno kratkom periodu žrtvuje toliki broj boraca i vojnih i političkih kadrova — etničkih, bataljonskih, brigadnih i divizijskih rukovodilaca.

Veliku njenu ulogu treba sagledati i kroz vezivanje najtežeg dijela neprijateljskih snaga za sebe kroz najkritičniju

faze ofanzive (oko pet neprijateljskih divizija). O igledno, da bi bez ovoga ishod neprijateljske ofanzive mogao biti daleko teži u odnosu na cjelinu naših snaga u Petoj ofanzivi. Neprijateljske divizije: 1-va brdska, 7 SS, »Ferara« i »Taurinense« nijesu se mogle ispoljiti prema našim glavnim snagama na Zelenogori u ovakvoj situaciji i radi toga što je Tre a udarna divizija to spreila žrtvuju i dragocjeni dio svog organizma.

GRUPA RUKOVODILACA TRE E DIVIZIJE

ZAŠTITNI KE BORBE TRE E UDARNE DIVIZIJE PRI PROBOJU NA SUTJESCI

re a divizija je, u okviru opštih dejstava Glavne operativne grupe za izlaz iz okruženja, imala posebnu ulogu i zadatke. Nalaze i se na južnom krilu rasporeda naših snaga na oslobojenoj teritoriji, sa jedinicama usmerenim prema Gackom i Nikšiću, ona je već u po etnoj fazi neprijateljskih dejstava za okruženje primila na sebe udar nemačke elitne 7 SS divizije, sa kojom je poslednjih dana maja vodila krvave odbranbene borbe na prilazima Pivi i Komarnici. Blagodareći tom njenom otporu znatno su usporena neprijateljska nadiranja i odložena njegova ranije planirana koncentracija dejstva prema Žabljaku i Durmitoru.

Prebacivanjem Treće udarne divizije na desnu obalu Komarnice i Pive, koncem maja 1943. godine, nastaju zapravo borbe ove divizije za zaštitu južnog boka naših snaga u toku njihovog pokreta prema Sutjesci. A to je vreme kada se poela ostvarivati ideja Vrhovnog štaba za izlaz iz okruženja probojem na Sutjesci.

Međutim, i neprijatelj je uočio da je naša namera da izvršimo proboj tamo gde se on najmanje nadao — gde je bio najslabiji. Zato je preduzeo mere da popuni praznine u svom rasporedu i da nas pretekne u vremenu koje je brzo odmicalo

na njegovu štetu. S druge strane, Vrhovni štab, svestan opasnosti zatvaranja obru a oko naših jedinica, nastojao je da pukotine u neprijateljskom rasporedu što pre iskoristi i time obezbedi izlaz naših snaga iz okruženja pod što povoljnijim uslovima.

Otada pa do 13 juna na ovom planinskom besputnom prostoru, ispresecanom dubokim kanjonima Drine, Pive, Tare i Sutjeske, besni bitka za vreme, puna dinamike i neo ekvivalentnih obrta, kako za nas tako i za neprijatelja. A prednost u pogledu vremena je u toku cele bitke as na jednoj as na drugoj strani, ali nikada toliko izrazita i otsudna da bi jednoj strani obezbedila preimu stva i uslove za najpovoljnije rešenje bitke u svoju korist. Izgubljeno vreme neprijatelj je do kraja ozbiljno ose ao, tako da je potpuno zatvaranje obru a ostvario samo u odnosu na Tre u diviziju, zaštitnicu naših glavnih snaga.¹

*

Divizija je ušla u Petu neprijateljsku ofanzivu sa Prvom dalmatinskom, Petom crnogorskom i Desetom hercegova kom brigadom u svom formaciskom sastavu. Sve tri brigade spadale su u red onih brigada Narodnooslobodila ke vojske, koje su od po etka 1943 godine, u neprekidnim, skoro svakodnevnim borbama u toku etvrte neprijateljske ofanzive, posebno u bici

¹ Tre a je divizija u svom poslednjem jurišu na Sutjesci, pored ostalog, izgubila i svoju arhivu. Preživeli rukovodioci koji su sa sobom nosili izvesna važnija dokumenta, bili su prinu eni da se probijaju kroz neprijateljski obru pod uslovima koji nisu pružali izgleda na uspeh. Nije se smelo dozvoliti da se ovim dokumentima koristi neprijatelj, te su uništena. Bilo je tu važnih dokumenata: dnevnika, nare enja, kopija radiograma, šifra itd., koji bi danas korisno poslužili za osvetljavanje pojedinih važnih momenata u borbi ove divizije i omogu ili da se njena dejstva, naro ito odluke poslednjih dana, sagledaju u svetlu opšteg razvoja situacije pri proboju naših glavnih snaga na Sutjesci.

Posle petnaest godina od završetka ove najteže i najslavnije bitke Narodnooslobodila kog rata, se anja pomalo blede. Ipak u pokušati da na osnovu objavljenog materijala izložim svoja se anja na poslednje zaštitni ke borbe Tre e divizije, posebno na njen prelaz preko Pive, izlazak na Vu evo i poslednji juriš na Sutjesci.

U pogledu dejstava ostalih naših jedinica i neprijateljskih snaga u bici na Sutjesci koristio sam se podacima objavljenim u delima: »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941 — 1945«, knjiga I, izdanje VII JNA, »Slom 4 i 5 okupatorsko-kvislinške ofanzive« od . Kladarina i »Peta neprijateljska ofanziva« od P. Tomca.

na Neretvi, zadavale neprijatelju teške udarce, pri čemu su i same imale osetnih gubitaka u ljudstvu, kadrovima i naoružanju. Ovi gubici popunjeni su u toku aprila i maja novodošlim ljudstvom sa oslobođene teritorije, kao i opremom, naoružanjem i municijom, što su ih naše jedinice zadobile u borbama kod Nevesinja, Gacka, Avtovca, Bioča i Javoraka.

Međutim, neprekidne borbe, veliki broj ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata od pegavog tifusa, a isto tako slabost i neredovita ishrana na siromašnom i planinskom zemljištu, pričinjavali su diviziji, kao i svima našim jedinicama, još od početka 1943. godine ozbiljne teškoće. Početkom pete neprijateljske ofanzive ove su se teškoće iz dana u dan povećavale, kako zbog novih ranjenika tako i zbog sve manjih izvora snabdevanja. To je naročito teško pogodilo bolesnike i rekonvalescente od pegavog tifusa, kojima je bila potrebna kvalitetnija ishrana. U tom pogledu stanje u jedinicama divizije bilo je dosta teško.

Pa i pored ovih teškoća, divizija je, u odnosu na prosečak naših jedinica, bila dosta jaka (oko 3.200 boraca i rukovodilaca), dobro opremljena i naoružana, a njeno moralno-političko stanje na zavidnoj visini. Bilo je to ljudstvo odeljeno u mnogim borbama i bitkama, odavno priviklo da i u najsirovišim uslovima života i borbe izvršava i najteže zadatke.

Posle dužih odbranbenih borbi na prilazima Pivici i Komarnici, Treća divizija se 31. maja našla na desnoj obali ovih reka, sem Desete hercegovačke brigade (bez 3-eg Mostarskog bataljona) koja je dejstvovala na pravcu Javorak — reka Vrbnica.² Osim Treće divizije, na prostoru između Tare i Pive,

² Prema naredjenju Vrhovnog štaba, Deseta hercegovačka brigada (bez 3-eg Mostarskog bataljona) je, zajedno sa Sedmom krajiškom i četvrtom proleterskom brigadom, vodila na pravcu Javorak — reka Vrbnica (leva obala Pive) žestoke borbe sa delovima grupe »Anaker«¹ 7 SS divizije radi zaštite levog boka Glavne operativne grupe u njenom nastupanju ka Sutjesci. Ofanzivna dejstva ove grupe brigada pod rukovodstvom komandanta Treće divizije, preduzeta sa ciljem da se neprijatelj odbaci preko reke Vrbnice i dalje prema jugozapadu, nisu se, pored početnih uspeha, mogla ostvariti bez angažovanja naših jedinica i snaga. Zato se prešlo na defanzivna dejstva — zaštitu i zatvaranje ovog pravca. Ali, kada je uskoro (noć u 2/3 juna) četvrta proleterska brigada upućena u sastav svoje divizije, njen zadatak je poveren Trećoj diviziji, koja će otada odgovarati za ceo južni bok od izvora Komarnice do Magliča (zaključno).

nalazile su se ovoga dana još i Sedma baniska divizija i Tre a sandža ka brigada. Sve ostale jedinice Glavne operativne grupe bile su ve prešle na levu obalu reke Pive ili su se kre- tale u tom pravcu (Tre a krajiška brigada prelazila je Pivu, a Druga dalmatinska brigada, koja se na Sinjajevini nalazila prema 1 brdskoj diviziji, bila je u pokretu preko Zabljaka ka Mratinju).

Naše jedinice izme u Tare i Pive nalazile su se toga dana uglavnom u slede em rasporedu:

— Sedma divizija prebacila se u toku 30 maja sa desne na levu obalu Tare kod Tepaca i 31 maja zauzela raspored od utoka Suši kog Potoka u Taru do Š epan-Polja;

— Tre a sandža ka brigada na liniji Tepci (na Tari) — Nagorje — Bosa a — Dobri Do sa ja im zaštitnim odeljenjima prema Tari i isto no od Zabljaka. Ova se brigada desnim kri- lom naslanjala preko Dobrog Dola na levo krilo Pete crnogor- ske brigade;

— Tre a divizija: sa Petom crnogorskom i Prvom dal- matinskom brigadom na desnoj obali reke Komarnice od nje- nog izvora do uš a u Pivu, a 3- im (Mostarskim) bataljonom na desnoj obali Pive na liniji Suvodo — Krstac.

Na taj na in, zaštita južnog boka naših snaga protezala se 31 maja levom obalom Tare od sastava sa Pivom kod S epan Polja pa uzvodno do Lever-Tare odakle je prelazila na isto ne padine Durmitora, zatim desnom obalom Komarnice i Pive do Krsta a, a odatle na levu obalu Pive i linijom selo Plužine — selo Brljevo — Javorak — selo Mratinje (Magli).

Prema pomenutoj liniji stajale su istoga dana — 31 maja — slede e neprijateljske snage:

Na desnoj obali Tare od sastava sa Pivom do sela Dobri- lovine: 4 lova ka domobranska brigada, 4 planinski puk ita- lijanske divizije »Taurinense« i grupa »Ludviger«; na planini Sinjajevini linijom selo Dobrilovina — Divljak (k 1863) — Starac (k. 2021) — Boan: 1-va nema ka brdska divizija; na liniji Boan — Kosori i — Šavnik: delovi italijanske divizije »Ferara« (ovaj deo fronta u toku ovog dana preuzeli su delovi 7 SS nema ke divizije); na liniji Šavnik — leva obala Komar-

nice i Piv^e — *eva obala reke Vrbnice (u donjem toku): 13 i 14 puk 7 SS divizije.

Ovde je potrebno napomenuti da je odlaskom Druge dalmatinske brigade, koja je držala položaje prema 1 brdskoj diviziji na Sinjajevini, ceo prostor isto no od linije Tepci — Zabljak — izvorni deo r. Komarnice i pomenutih položaja 1-ve brdske divizije ostao neposедnut do početka dejstava prema Durmitoru. Ovaj prostor samo je osmatran našim i neprijateljskim izvištima i patrolama.

Na desnoj obali Tare na prostori Gradac — Vrba — Hoćevina nalazila se 369-ta nemačka divizija u ulozi rezerve, a pozadi divizije »Ferara« delovi divizije »Venecija« sa osnovnim zadatkom išću na terena.

Zbog ispoljenog pravca proboja naših snaga prema Sutjesci, Nemci su odustali od svog ranijeg plana okruženja naših snaga u trouglu Piva — Tara — Durmitor, i u vezi sa tim odložili i projektovani napad grupe »Ludviger«, 1 brdske i 7 SS divizije prema Durmitoru. Sedmoj SS diviziji naredjeno je da svoje snage sa leve obale Komarnice prebaci na zapad i orijentiše ih prema planinama Bioč, Magli i Volujak radi dejstva širokim frontom na sever u levi bok Glavne operativne grupe. Prvog i 2 juna delovi 7 SS divizije vršili su pomeranja i prebacivanja svojih snaga: 14 SS puk pomerio se na sever na prostori Goransko — Plužine — reka Vrbnica; 13 SS puk povukao se sa fronta 5 crnogorske brigade i uputio kamionima preko Avtovca, Gacka i Metkovića prema Sutjesci, kao pojačanje grupi »Anaker«. U toku ovog pomeranja i prebacivanja, no u 31 maj/ 1 jun bataljoni Pete crnogorske brigade izvršili su nekoliko vrlo uspešnih protiv napada i naneli ovom puku osetne gubitke.

Prebacivanje snaga 7 SS divizije i dodeljivanje njenih dotadašnjih zadataka italijanskoj diviziji »Ferara« uslovalo je od 1 do 7 juna relativno zatišje na frontu Tare i divizije, ali je, s druge strane, dejstvo neprijateljske avijacije znatno pojačano. Naše su jedinice svakodnevno bile izložene bombardovanju i mitraljiranju iz vazduha, od čega smo trpeli osetne gubitke.

Neprijateljske snage su 3 juna uglavnom završile pregrupisavanje. Toga dana uzoru grupa »Ludviger« prešla je širokim frontom Taru na otseku selo ur evi a Tara — selo Dobrilovina i bez dodira sa našim jedinicama izbila na liniju selo Krš — katun Jablan Bare — katun Studenci — katun Gomile.

Dolaskom delova 7 SS divizije situacija se ovoga dana na pravcu Javorak — reka Vrbnica naglo pogoršala, a naročito na frontu Desete hercegovačke brigade. Neprijatelj je, pored teških gubitaka, uspeo da odbaci delove Desete hercegovačke brigade sa linije Kamenito Pleće — Suvobor i da izađe na Štirno, a delom snaga da se preko Rupa probije na Bio . Time je odbrana naših snaga na ovom pravcu bila ugrožena i Deseta hercegovačka brigada prisiljena da se povuče na Konjsku Lastvu. Uveče 3 juna Deseta hercegovačka i Sedma krajiška brigada držale su liniju Presjeka — Konjska Lastva — Javorak — Stolovi.

Zbog pogoršane situacije, a u cilju lakšeg probijanja iz okruženja, Vrhovni štab ovoga dana odlučio je da se Glavna operativna grupa podeli u dve grupe. Prva grupa — Prva i Druga proleterska divizija, Majevička i Šesta isto nobosanska brigada — dobila je zadatak da se probije preko Sutjeske, izađe na Zelengoru i dalje na drum Kalinovik — Foča. Ova grupa nalazila se pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba. Drugu grupu obrazovale su Sedma i Treća udarna divizija, s tim da Treća sandžačka brigada uđe u sastav Treće divizije.

Prema naređenju Vrhovnog štaba u Stab Druge grupe, koji je formiran 4 juna u selu Nikovi ima, ušli su komandant Treće divizije Radovan Vukanović i jedan delegat Vrhovnog štaba. Za komandanta Treće divizije postavljen je komandant Pete crnogorske brigade Sava Kovačević . član Vrhovnog štaba Ivan Milutinović nalazio se ranije sa Petom crnogorskom brigadom i zajedno sa Savom Kovačevićem došao je u Stab Treće divizije, gde je ostao do kraja.

Prema saopštenju komandanta Druge grupe, datom 4 juna štabovima Sedme i Treće divizije, Vrhovni komandant je ovoj grupi postavio zadatak da štiti južni bok Prve grupe

do njenog izlaska iz okruženja i da uva ranjenike. Svojim dejstvima ova grupa treba da dovede neprijatelja u zabludu u pogledu pravca pokreta naših glavnih snaga, a po izvršenju osnovnog zadatka — zaštite južnog boka — ona će se u povoljnom trenutku prebaciti sa ranjenicima u Sandžak ili prema Sinjajevini i Goliji i tamo nastaviti dejstva. Od dejstva Druge grupe očekuje se olakšanje proboja na Sutjesci i izlaska na drum Kalinovik — Foča.

Na taj način ovoj grupi je određena izrazito zaštitnička uloga, u kojoj je izvršenje osnovnog zadatka neposredno vezano sa zaštitom i uvanjem ranjenika. Otsada uloga zaštitnice i uvanje ranjenika pada ustvari u deo samo Treće diviziji, pošto je Sedma divizija u vezi nove odluke Vrhovnog štaba već sledećeg dana, 5 juna, dobila naređenje za prebacivanje preko Pive.

U to vreme Centralna bolnica se nalazila na levoj obali potoka Sušice, na prostorijski oko sela Nedajna, razmeštena po seoskim kućama i kolibama. Prema našim podacima u njoj je tada bilo oko 3.000 ranjenika i bolesnika, uključujući i sanitetsko osoblje (od toga oko 900 teških ranjenika i nepokretnih bolesnika). U poslednje vreme imali smo već i broj ranjenika od dejstva neprijateljske avijacije. Slab smeštaj i neuredna ishrana mnogo su otežavali ozdravljenje i oporavak ranjenika i bolesnika, tako da je stanje u bolnici u svakom pogledu bilo vrlo teško.

Zatišje između Tare i Pive i dalje je trajalo. Peta crnogorska brigada još je bila na desnoj obali Komarnice u manjim borbama sa delovima divizije »Ferara« koja je sa 1 brdskom divizionom pripremala napad na Durmitor.

Pošto su delovi 7 SS divizije izbili 5 juna na Trnova kod Jezera i time ugrožavali naše položaje na Javoroku, to je sutradan, 6 juna, Sedma krajiška napustila Javorak i krenula ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka ka se izvukla na Prijedor (Magli) zatvarajući pravac od Trnova kod Jezera i Magli prema Suhi. Na taj način je mratinjski pravac ostao potpuno otvoren, a staza od Vučeva preko Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla prema Sutjesci sasvim izložena.

I 1-va brdska divizija se pomerila nešto napred prema Zabljaku i izvornom delu Komarnice. Zbog toga se, kao i zbog izbijanja grupe »Ludviger« na levu obalu Tare, nametnula potreba skra enja fronta: Peta crnogorska brigada povu ena je na zapadne padine Durmitora, a Prva dalmatinska na prostoriju D. Una — Crkvice, sa zadatkom zatvaranja pravca od Martinja. Na taj na in su snage Druge grupe sada grupisane u trouglu Tara — Durmitor — Piva.

Me utim, situacija se i kod Prve i kod Druge grupe sve više pogoršavala. Nastojanja Prve grupe da širim frontom izbije na Sutjesku nisu ostvarena, kao ni pokušaji Tre e divizije (Tre e sandža ke brigade) da pre e Taru kod Tepaca. Zbog toga je Vrhovni štab odlu io da se iskoriste poslednje mogu - nosti proboja Sutjeske na užem frontu i da se preko obezbe - enog mostobrana cela operativna grupa probije na zapad. U vezi sa tim 5 juna naredio je da i Druga grupa krene za prvom, a bolnica da se rasformira. Pri tome je predvi eno da se nepokretni ranjenici i bolesnici sa potrebnim brojem sanitetskog osoblja posakrivaju po šumama i pe inama Durmitora i Pivske Planine, a pokretni da se kre u sa jedinicama.

Prema nare enju Štaba Druge grupe, Sedma divizija napustila je 6 juna Taru i u toku ovoga dana i slede e no i prebacivala se preko Pive, i to pod teškim uslovima bombardovanja iz vazduha i uz velike gubitke. Za njom su trebale da otpo nu pokret i jedinice Tre e divizije. U tom smislu bile su preduzete odgovaraju e mere: Prva dalmatinska brigada preba ena je na Rudine, a Mostarski bataljon, koji je privu en bliže, obrazovao je zastor na desnoj obali Pive; vršene su pripreme za smeštaj ranjenika i bolesnika koji ostaju, a od pokretnih ranjenika i bolesnika formirani su ešeloni za pokret.

Ali, razvoj opšte situacije postajao je sve dinami niji. Pod pritiskom neprijatelja breša na Sutjesci se sve više sužavala. Za izlazak iz obru a ostala je samo staza Tjentište — Milinklada — Vrbni ke Kolibe, i to, zbog jakog pritiska neprijatelja, samo za neizvesno, kratko vreme.

U tako teškoj i komplikovanoj situaciji Vrhovni štab 6 juna uve e menja svoju odluku od 5 juna i nare uje obusta-

vijanje svakog daljeg prebacivanja jedinica i ranjenika na levu obalu Pive, s tim da jedinice, koje do momenta nare enja budu prešle Pivu, odmah krenu preko Vu eva za Prvom grupom. Ostale snage na desnoj obali Pive, zajedno sa ranjenicima i bolesnicima, prebaci e se na pogodnom otseku preko Tare za Sandžak. Otada (7 juna) situacija Tre e divizije postaje kriti na i svakim danom sve dramati nija.

Ovoga dana izjutra 1 brdska divizija i divizija »Ferara« po ele su jednovremeno nadirati prema Durmitoru uz jaku podršku avijacije. Snage Pete crnogorske i Tre e sandža ke brigade vodile su sa neprijateljem teške i ogor ene borbe na zapadnim i isto nim padinama Durmitora. Sam masiv Durmitora nije branjen, na njemu su bila samo manja zaštitna odeljenja radi kra eg usporavanja neprijateljskog nadiranja. Na položajima: Pirni Do — Plitki Do — Todorov Do i Bosa a — Nagorje neprijatelju je pružen žilav otpor uz obostrane osetne gubitke. Dok je Peta crnogorska brigada uspela da zadrži delove divizije »Ferara«, dotle je 1 nema ka brdska divizija potisla Tre u sandža ku brigadu, zalomila desnim krilom i centrom i izašla na Durmitor.

U duhu poslednjeg nare enja Vrhovnog štaba Prva dalmatinska brigada, koja je ve bila spremna da se iza Sedme divizije prebaci preko Pive, upu ena je sa Rudina prema Tari. Me utim, ovoga dana popodne Štab divizije dobio je izveštaj da je desna obala Tare potpuno zatvorena, te je na osnovu toga predložio Vrhovnom štabu da se i Tre a divizija prebaci preko Pive za Glavnom operativnom grupom, što je Vrhovni štab istoga dana i usvojio.

Prelaskom Sedme divizije preko Pive, Druga grupa stvarno više nije postojala. Štab grupe nalazio se otada sa Štabom Tre e divizije i inio jednu celinu, zbog ega emo ga u daljem izlaganju zvati štabom divizije. Pored ovako uve anog štaba, ^{uz} njega se, kao i uz štabove brigada, nalazilo još i nekoilko lanova AVNOJ-a i Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Usto je i mesno stanovništvo, ose aju i kriti nost situacije, prilazilo i mešalo se sa jedinicama i štabovima. Tako se pri štabu divizije ovoga dana nalazilo mnogo ljudi. Svi su želeli

da budu u blizini; o ekivale su se vesti, davala mišljenja, sugestije i predloži, što je znatno ometalo Štab u rukovo enju jedinicama i komplikovalo pripreme za prelaz preko Pive.

Pod takvim uslovima se teško odvijala organizacija i smeštaj odeljenja ranjenika i bolesnika koji ostaju. Teški, nepokretni ranjenici i bolesnici smešteni su i sakriveni, sa potrebnim brojem sanitetskog osoblja, po pe inama Pivske Planine i predati na brigu i uvanje pouzdanim ljudima sa terena. Pri tome su se redali uzbudljivi prizori. Teški ranjenici i tifusni bolesnici bili su odvojeni po grupama, ali su se me usobno mešali i dozivali. Svesni su da moraju ostati, jer nisu u stanju da izdrže pokret, ali pomisao da ostaju bez svojih jedinica, da bez zaštite sa ekuju neprijatelja koji nikakvih ljudskih obzira prema nama nije imao, padala je teško. Mnogi su se, iako krajnje iznureni, javljali kao sposobni za pokret, drugi su opet sami kretali prema jedinicama, odakle ih je trebalo ponovo vra ati. Zbog toga su samo najteži ranjenici i potpuno nepokretni bolesnici ostavljeni u Pivi. Sve ostalo krenulo je docnije za nama. Sve ovo teško se odražavalo na borce i nove ranjenike koji su iz borbe pristizali.

Ešeloni konjanika (teški ranjenici koji su se mogli kretati jedino na konjima) pripremljeni za pokret, tako e su jadno izgledali: konji izgladneli i iznureni, a pokraj njih teški ranjenici. esto su se mogle videti i ovakve slike: ranjenik vezao povodnik za ruku i spava — boji se da mu konj ne pobegne. On mu pretstavlja jedinu mogu nost da krene za jedinicom. Vreme je ovoga dana bilo lepo i vedro, nad nama neprekidno kruže avioni. Ranjenici su oguglali i ne sklanjaju se; nare enja slabo pomažu.

U tako složenoj situaciji i teškom stanju jedinica i ranjenika, Štab divizije dobio je 8 juna izjutra podatke da je u toku prošle no i neprijatelj napustio donji tok Tare i da postoje mogu nosti prelaska kod Uzlupa. Na osnovu ovoga donesena je odluka za prelaz u Sandžak i u tom smislu izdato je nare enje Prvoj dalmatinskoj brigadi za prelaz Tare. U vezi toga poslat je Vrhovnom štabu radiogram sa izveštajem da sa svima ranjenicima prelazimo u Sandžak.

Ovoga dana su se Peta crnogorska i Tre a sandža ka postepeno povla ile u neprekidnim borbama. Štab divizije krenuo je prema Tari, ali je oko 13 asova saznao da Prva dalmatinska kod Uzlupa nije uspela. Bio je napravljen splav, ali kada je po elo prebacivanje neprijatelj ih je spremno do ekao snažnom vatrom, od koje je poginulo dosta boraca i nekoliko rukovodilaca.³ Posle ovoga neuspelog pokušaja nije nam preostalo ništa drugo do da krenemo za Prvom grupom, i, to sada definitivno. Zbog toga je Prvoj dalmatinskoj brigadi nare eno da još u toku dana krene usiljenim maršem i prebaci se na levu obalu Pive uzvodno od s. Gornjeg Kruševa, da izbije na Vu evo, gde e zatvoriti pravce prema Koritniku (donji tok Sutjeske) i Magli u i na taj na in obezbediti izlazak ostalih jedinica i ranjenika na Vu evo.

U to vreme, 8 juna popodne, Peta crnogorska i Tre a sandža ka brigada još uvek su bile u borbama sa jakim delovima 1 brdske divizije, koji su po prelazu Durmitora izbili na liniju Duvijerna — Crni Vrh (k 1370) — Borikovac, ostavljaju i daleko iza sebe delove divizije »Ferara«. Delovi 7 SS divizije izašli su ovoga dana na Magli i ušli u Mratinje.

Tre a divizija sa svim ranjenicima našla se na taj na in skoro na samom sastavu Pive i Tare, tako da je mogu nost njihovog totalnog uništenja na ovom uskom prostoru bila vrlo verovatna. Samo zahvaljuju i žilavom i odlu nom otporu Pete crnogorske i Tre e sandža ke brigade u toku ovoga dana i brzini sa kojom je Prva dalmatinska brigada uz ogromno naprezanje ljudstva izbila na Vu evo, katastrofa je otklonjena. Ovome je svakako doprinela i neodlu nost neprijateljskih snaga sa Magli a i Mratinja koje su ina e imale mogu nosti da ovladaju Vu evom pre izlaska Prve dalmatinske brigade.

Štab divizije preduzeo je hitne mere da se naše snage sto pre izvuku iz ovakve situacije. U tom cilju je Petoj crnogorskoj brigadi nare eno da se u prvi mrak izvu e iz dodira¹ da se pod zaštitom Tre e sandža ke brigade, koja je primila ulogu zaštitnice i ostala na dostignutim položajima, prikupi oko

⁰ Nije uspeo ni pokušaj prelaza Tare kod uš a potoka Sušice, Prema selu Vranovini.

Rudina. U isto vreme je kratkim usmenim naređenjima organizovan pokret preko Pive za Prvom dalmatinskom, i to ovim redom: Peta crnogorska brigada, Štab divizije, ešelon ranjenika, Mostarski bataljon. Treća sandža koj brigadi naređeno je da se izvuče iz dodira sa neprijateljem uzoru 9 juna ostavljaju i jača zaštitna odeljenja na desnoj obali Pive, i da odmah zatim krene za glavninom prema Donjem Kruševu.

Situacija kod glavnih snaga bila je Štabu divizije uglavnom poznata iz depeša Vrhovnog štaba. Znali smo da se proboj Glavne operativne grupe na Sutjesci nastavlja, ali pod vrlo složenim uslovima i uz teške borbe za zadržavanje neprijatelja na tokovima Sutjeske. Tako smo znali da je 7 SS divizija izbila na vrh Maglića i ušla u Mratinje, kao i da je Deseta hercegovačka brigada napustila Prijedor i krenula za ostalim snagama preko Sutjeske. Pretpostavljali smo da i Sedma banjska divizija u toku dana veprilazi Sutjesci i da prema tome na Vučevu nema nikoga. Veza sa Vrhovnim štabom ovoga dana posle podne nije uspostavljena, zbog čega nije bilo moguće da ga obavestimo o našoj poslednjoj odluci.⁴ S obzirom na ovakvu situaciju, bilo nam je jasno da pokret preko Pive i Vučeva i proboj Sutjeske moramo izvršiti sopstvenim snagama i obezbeđenjem.

Prema dobivenom naređenju, Prva dalmatinska brigada je u toku popodneva 8 juna i noć 8/9 juna izvršila usiljeni marš preko kanjona Pive, koristeći za prelaz most uzvodno od Gornjeg Kruševa, koji je bio jedva upotrebljiv, jer je bombardovanjem bio jako oštećen. Brigada je 9 juna uzoru izbila na Vučevu ne našavši na njemu nijednu našu jedinicu, i obezbedila se prema dobivenom naređenju.³

Prebacivanje Treće divizije preko Pive i njen izlazak na Vučevu trajali su cele noć 8/9 juna i 9 juna do mraka. Jedinice su se u prvi mrak skupile iznad samog sastava Pive i Tare

⁴ Veza sa Vrhovnim štabom uspostavljena je, koliko se sećam, tek 10 juna sa Vučeva.

⁶ Vrhovni štab je, u vezi naše depeše od 8 juna pre podne da prelazimo preko Tare, naredio Sedmoj diviziji da skine obezbeđenja sa Vučeva, koja je bio predvideo za prihvat Treće divizije, i da odmah krene za Sutjesku.

i otpo ele pokret spuštaju i se ka kanjonu, ali je prebacivanje ranjenika bilo skopano sa velikim teškoćama. No je bila tamna, staza prema kanjonu strma i vrlo teška za pokret konjima, a ranjenici su morali da jašu. Pod takvim uslovima padanje ranjenika sa konja i njihovo ponovno penjanje zaustavljalo je i odužavalo kolonu na toj strmoj planinskoj stazi, koja je usto bila u toku no i povremeno tu ena artiljerijom sa desne obale Drine.

Vod pionira, sastavljen od raznih zanatlija, bio je još sa Prvom dalmatinskom brigadom upućen na most kod G. Kruševa radi njegove opravke i održavanja. Kada je uzoru 9 juna Štab divizije stigao do mosta, našao ga je skoro u neupotrebljivom stanju.⁶ Pionirski vod je opravljao most, ali je rad tekao vrlo sporo a usto bio esto prekidan dejstvom avijacije. Sam Ivan Milutinović preuzeo je nadzor, pa je ak i li no u estvovao u opravci mosta. U to vreme neprijateljska avijacija jako je bombardovala Pivu i prilaze Vu evu, te smo imali nove ranjenike. Oko podne most je bio gotov, ali se moralo paziti na njegovu opterećenje. Štab divizije regulisao je dalje prebacivanje preko mosta i popodne krenuo ka Vu evu, gde je stigao uve e. Zbog iscrpenosti ljudstva, teško a oko ranjenika i slabog kapaciteta mosta stiglo je za elje Pete crnogorske brigade na Vu evo tek kasno u no .

Tako je pokret Tre e divizije od Rudina do Vu eva uz izvanredne napore trajao skoro dva dana. S obzirom na stanje jedinica i ranjenika, ovaj se pokret nije mogao ubrzati. Na Vu evo su izvedeni svi ranjenici i bolesnici.

Po izlasku na Vu evo, Štab divizije uspostavio je vezu sa Prvom dalmatinskom brigadom koja se u duhu dobijenog zadatka razmestila otprilike na prostori Rujevac — Poljana •— Prepeli je, obezbe uju i se u vezi dobivenog nare enja (prema Magli u i prema prostori Duži — Koritnik). Prekinuta

⁶ Most kod G. Kruševa srušila je neprijateljska avijacija. Sedma divizija je nešto uzvodnije izradila novi most, koji je ležao iznad same Površine vode na dvema debelim žicama zategnutim i pri vrš enim na levoj i desnoj obali. Preko žica bile su postavljene daske, a ispod njih Podmetnuti drveni podupira i koji su zbog tereta i brzine vode esto popuštali i padali.

veza sa Vrhovnim štabom, teško stanje ranjenika i jedinica, neizvesnost o ishodu proboja na Sutjesci, posebno o Sedmoj diviziji, potrebna izbegavanja pokreta danju zbog dejstva neprijateljske avijacije na slabo pošumljenom i golom Vu evu, sve je to dovodilo Stab divizije (koji je no 9/10 juna proveo na Vu evu) do odluke da u toku 10 juna ostane sa jedinicama na Vu evu, uhvati vezu sa Vrhovnim štabom, sredi ranjenike i jedinice i pripremi ih za dalje napore.

No na Vu evu proveli smo mirno. Vatre nisu ložene zbog neprijatelja. Borci i ranjenici dobili su tek sledećeg dana po komad sirovog mesa — jelo se nije moglo kuvati zbog dejstva neprijateljske avijacije i nedostatka vode. Uzoru 10 juna avijacija je poela dejstvo, a malo zatim i artiljerija sa Magli a. Na Vu evu je bilo vedro, dok je kanjon Pive bio pod maglom. Mi već odavno trpimo svakodnevna bombardovanja i mitraljiranja neprijateljske avijacije, ali takva, kakva su bila u toku 10 juna, nismo trpeli nikada. Vu evo i kanjon Pive grmeli su i odzvanjali od eksplozija; avioni su silazili nisko i mitraljirali nasumce i bez cilja, ne štede i municiju. Gladni i žedni borci tražili su u tome paklu po škrapama zaostali sneg i jeli ga, ali je žer, pojačana glau, bivala još teža.

Ujutru je stigla i glavnina Treće sandžačke brigade, dok su njeni zaštitni delovi tek bili sišli u kanjon Pive. Neprijatelj je toga jutra izbio na Pivu, a pozadi njega sukljali su plamenovi i dimovi popaljenih kuća. Štab divizije uputio je Treću sandžačku, koja je bila predviđena da i dalje ostane u ulozi zaštitnice, da smeni Prvu dalmatinsku na njenim položajima, a Prvu dalmatinsku, koja je bila predviđena u prethodnicu, prebacio je na prostoriju Suha Gora — Lokva Derne ište — Haluge, sa isturenim delovima prema Mrkalj-Kladama. Štab divizije, Peta crnogorska brigada i Mostarski bataljon ostali su u šumarcima na samoj zaravni Vu evo, otprilike na prostoriji Glavice — Strmac — Bojana — Katun — Duži. Ranjenici su smešteni po praznim pojatama i šumarcima u blizini Mostarskog bataljona, koji ih neposredno obezbeđuje.

Štab divizije ponovo je razmatrao situaciju i tražio rešenja za izlaz iz obrubna, pod pretpostavkom da je Sutješka

potpuno zatvorena. Razmotreni su bili i uslovi za probijanje brigada sa Vučeva odvojenim pravcima, ali se, s obzirom na stegnute obrubne neprohodne planine Maglića, Volujaka i Golije, i teško stanje jedinica i ranjenika, došlo do zaključka da je ovo neostvarljivo i da bi moglo dovesti do potpunog uništenja jedinica. Ostalo se na tome da se prikupljenim snagama cele divizije probije obruba na Sutjesci, a da se prema daljoj situaciji probija grupno ili odvojeno, s tim što bi se to regulisalo naknadnim naređenjima.

Pre podne uhvaćena je veza sa Vrhovnim štabom i tom prilikom je poslat radiogram sa izveštajem o situaciji kod nas i predlogom da nas na Sutjesci eventualno prihvati neka jedinica. Oko podne je Sava Kovačević pod jednom stenom izdiktirao zapovest za pokret, koja je odmah upućena jedinicama.

Zapovest za pokret obuhvatila je uglavnom sledeće:

— Prva dalmatinska brigada sa tri svoja bataljona i jednim bataljonom Pete crnogorske brigade izvrši pokret u toku noći 10/11 juna preko Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla na desnu obalu Sutjeske na prostorištu oko Ravnog Borja, gde će se predaniti. U toku dana 11 juna izvrši potrebna izvištanja, a zatim će u prvi mrak na najpogodnijem mestu južno od Tjentišta preći Sutjesku, nastojeći i da se što više približi liniji Košur — Krekovi — Ozren, a u pogodnoj situaciji ovlada njome. U slučaju da to ne bude mogla izvršiti, da se zaustavi na dostignutoj liniji i da na njoj sačeka i obezbedi prelaz divizije. Po izvršenom izvištanju brigada će podneti izveštaj o stanju na levoj obali Sutjeske i njenom daljem radu:

— Štab divizije, Peta crnogorska brigada (bez 1-vog bataljona) sa jednim bataljonom Prve dalmatinske brigade, ešelon ranjenika i Mostarski bataljoni će u toku iste noći izvršiti pokret sa Vučeva preko Hadžića Ravni, Suhe Gore, Mrkalj-Klada, Dragoš-Sedla i dalje prema naređenjima koja će naknadno dobiti od Štaba divizije na licu mesta;

— Treća sandžaklija brigada obrazovaće zaštitnicu divizije i kretati se postepeno za glavninom obezbeđenju i je od pravca Martinja i Maglica. Po izbijanju na Mrkalj-Klade krenuće na Pogledalo (k 1804), izvršiti pogodan raspored za obezbeđenje pravca

od Mrkalj-Klada (Vu e va) i od Borovna (donji tok Sutjeske). Na ovim položajima brigada e se zadržati do daljeg nare enja.

Ovakva zapovest rezultat je uverenja da e se divizija vrlo verovatno probijati preko Sutjeske sopstvenim snagama i bez prihvata spolja. Težnja je bila da se ovi, relativno kratki, marševi izvedu u toku no i i da jedinice uzoru 11 juna budu na odre enim položajima. U toku dana trebalo je zaštititi ljudstvo od neprijateljske avijacije, koliko-toliko ga srediti, odmoriti i pripremiti za forsiranje reke. Zapovest je tako e i izraz odluke da posle Prve dalmatinske brigade i ostale jedinice forsiraju Sutjesku u toku no i 11/12 juna. Ovo u zapovesti nije bilo naglašeno, ve je ostavljeno Štabu divizije da poslednja nare enja izda posle odgovora Vrhovnog štaba o eventualnom prihvatu i izveštaja Prve dalmatinske brigade o situaciji.

Pokret je po eo prema izdatoj zapovesti u prvi mrak 10 juna, negde izme u 20—21 asa. Štab divizije kretao se na elu Pete crnogorske brigade. Staza preko Hadži a Ravni, kojom je vršen pokret, bila je teška i za konje. Padanje ranjenika, posrtanje i spoticanje konja i pešaka o oštar kre njak mnogo su usporavali kretanje, tako da je marš od oko 10 kilometara vršen cele no i. I pored toga, kolona je uzoru stigla na prostoriju Suha Gora, gde je bio predvi en odmor do posle podne. Za vreme odmora bio je izdat jedan sirov obrok mesa.

Štab divizije spustio se u Mrkalj-Klade. Tu se o ekivao izveštaj od Prve dalmatinske brigade, ali on nije stigao.

Oko 14 asova pokret je nastavljen, i to uglavnom šumom. Avijacija je bila i dalje aktivna, ali je najve im delom tukla Vu evo, tako da nismo imali gubitaka. Neprijateljski izvi a ki avioni ovoga dana bili su skoro neprekidno u vazduhu. Oko 16 asova stigli smo na Dragoš-Sedlo, gde smo ostavili Petu crnogorsku brigadu, a Štab divizije, Mostarski bataljon i ešelon ranjenika stigli su nešto niže — prema Skakavcima na desnoj obali Sutjeske. Tre a sandža ka brigada sišla je na Pogledalo. Sve je izvršeno po planu, ali od Prve dalmatinske brigade još nismo imali izveštaja.

Pred mrak se neprijatelj pojavio na desnoj obali Sutjeske od Mitrina Usova (k 1579) i bo no napao jedan bataljon Pete

crnogorske brigade, koji je sa njim vodio borbu u šumi. Neki njegovi manji delovi, koji su prišli čak do Ravnog Borja, izbili su u neposrednu blizinu Štaba, ali ih je Prate a eta divizije odbacila. Neprijatelj je nešto pre pola noći i prekinuo borbu i, kako smo pretpostavljali, povukao se na levu obalu Sutjeske, odakle je verovatno i došao.

Izveštaj Prve dalmatinske brigade nije stizao. Upuene patrole desnom obalom Sutjeske u pravcu Borovna nisu našle nikoga na ovostranoj obali, što je značilo da je brigada prešla reku. Pretpostavljali smo da nije mogla daleko odmaknuti, pa je odmah zatim u toku noći upuena patrola sa zadatkom da se prebaci preko Sutjeske južno od Tjentišta i da uhvati vezu sa Prvom dalmatinskom. Ova patrola je, na čelu sa drugom Božom Lazarevićem, uspešno izvršila zadatak i našla Stab brigade u blizini Tjentišta. On nije imao veze sa svojim bataljonima. Prema obaveštenjima koja je drug Lazarević dobio od komandanta brigade, događaji su se odigrali ovako: brigada je prema dobivenoj zapovesti podišla Sutjesci blizu Tjentišta 11 juna pre podne, zadržala se u šumi oko Keljića (1 kilometar južno od Tjentišta) i preduzela izviđanje. Uo noći su jačine neprijateljske kolone u pokretu prema Tjentištu. Popodne neprijatelj je otkrio prisustvo brigade i otvorio jaku artiljerijsku i minobacačku vatru po celoj prostoriji. Tada je komandant naredio juriš, brigada je prešla Sutjesku i u jednom snažnom naletu razbila jednu iznenađenu nemačku kolonu pred sobom i ušla je u Tjentište. Izgladneli bataljoni zadržavali su se oko komore u Tjentištu, radi plena i hrane, duže nego što je trebalo. Nemci su se brzo pribrali, izvršili protivnapad uz jaku podršku artiljerije i u borbi prsa u prsa po Tjentištu i okolini razbili brigadu uz obostrane velike gubitke. Bataljoni su se neorganizovano probijali prema Vrbničkim Kolibama, a Stab brigade nije do dolaska patrole uspeo da sa njima uhvati vezu. Docnije Stab brigade je uspostavio vezu sa nekim odvojenim delovima¹ sa njima se probijao za glavninom naših snaga.

U takvoj situaciji, noći 11/12 juna, koja je zbog po etnih uspeha Prve dalmatinske brigade u njenom silovitom napadu

na Tjentište i davala neke izgleda na forsiranje Sutjeske pod povoljnijim uslovima, nije, niti je mogla biti, iskorišena.

Ujutru 12 juna, malo posle dobijanja izveštaja o Prvoj dalmatinskoj brigadi, primljen je radiogram Vrhovnog štaba, koji je ujedno bio i poslednja veza sa njim. Vrhovni štab nas je obavestavao o teškoj situaciji u kojoj se nalazi glavna snaga u svom daljem probijanju i naredio da po prelasku Sutjeske skrenemo ka izvornom delu Neretve, gde se nam od Kalinovika biti upu eni izvi a ki delovi radi prihvata. U isto vreme preporu io nam je da se divizija, u slu aju teške situacije, probija manjim jedinicama i po delovima.

Ne se am se da je u toku ovog dana u Štabu divizije bilo ve ih diskusija o mogu nosti proboja u drugim pravcima, posebno preko Peru ice u pravcu Volujaka ili o proboju Sutjeske u njenom donjem toku. Ostalo se pri ranijoj odluci proboja izme u Košura i Ozrena. Po proceni Štaba, a to su i doga aji docnije potpuno potvrdili, za diviziju nije bilo više izbora, kako zbog neprijatelja koji nas je stegao i bio svugde jak, tako i zbog teškog stanja ranjenika i boraca koji su u ovako krajnje napetom stanju jedva ekali da se krene na juriš.

Posle dobijanja depeše Vrhovnog štaba, pozvani su komandanti i politiki komesari: Pete crnogorske, Tre e sandža ke, Mostarskog bataljona i ešelona ranjenika. Oni su se oko 12 asova prikupili na jednom uzvišenju ispod Dragoš-Sedla, odakle im je Sava Kova evi objasnio situaciju u kojoj se nalazimo, izdao poslednja uputstva za pripreme i usmenu zapovest za forsiranje Sutjeske, koje je trebalo po eti ovoga dana (12 juna) u prvi mrak — oko 20 asova.

Zapovest je uglavnom obuhvatala slede e:

Prikupljanje jedinica: na prostoriji oko Ravnog Borja (južno od Tjentišta), a samo mesto prelaza nešto niže, ispod k 576. Na ovom mestu kanjon se nešto širi, prilaz reci je blaži i izvodi na stazu koja omogu ava obilazak Tjentišta sa zapadne strane.

Pravac kretanja: Dragoš-Sedlo — Skakavci — Ravno Borje (mesto prelaza) — selo Krekovi — Milinklada i dalje prema situaciji, skupno ili po delovima, preko sela Zamrštena za selo Vrb-

nicu ili kroz potok Hravku prema Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Krajinji cilj: prostorija Ulog — Kalinovik, gde se, po direktivi Vrhovnog Štaba, treba prikupiti.

Raspored: Peta crnogorska sa jednim bataljonom Prve dalmatinske i jednim bataljonom Treće sandžačke brigade (svega šest bataljona), Štab sa Pratom, Mostarski bataljon, ranjeni kičmelon, Treća sandžačka brigada.

Na in dejstva: Peta crnogorska brigada, sa dve napadne kolone od po tri bataljona, upravlja odmah po prelazu glavni udar i prema Košuru i prema Ozrenu. Vezuju i na taj način neprijateljske snage na bokovima, ona otvara brežu za prelaz ostalih snaga. Za Petom crnogorskom prelazi Štab divizije sa Mostarskim bataljonom i kičmelonom ranjenika. Treća sandžačka brigada treba u pad mraka da priđe Sutjesci, sa eka i obezbedi prebacivanje ranjenika, a zatim da krene za glavninom. Ova brigada po prelasku Sutjeske upotrebiće se prema situaciji.

Predviđeni na in dejstva bazirao je na pretpostavci da neprijatelj nije utvrdio niti je poseo neposredno levu obalu Sutjeske, tako da smo sudar sa njim očekivali na položajima na liniji Košur — Ozren — Tisovo Brdo. Takođe smo pretpostavljali da je neprijatelj ova tačka utvrdio grupno i da će se, vezivanjem njegovih snaga na Košuru i Ozrenu, obezbediti bar minimalni uslovi za prolaz ostalih jedinica i ranjenika stazom preko Krekova za Milinkladu. Pri tome je Peta crnogorska brigada trebala da se poslednja izvuče iz borbe sa neprijateljem i krene u istom pravcu.

Neprijatelj se, pre podne 12 juna, ograničio uglavnom na dejstva avijacije, koja je zbog niskih oblaka bila dosta neaktivna, i na manje napade izviška delovima od Borovna prema Dragoš-Sedlu i od Mrkalj-Klada prema Pogledalu. Ovi napadi imali su više izviška i uznemiravajući karakter i bili su odbijeni bez znatnijeg angažovanja naših snaga. To je donekle olakšalo da se prema dobijenim uputstvima odmah otpočne priprema po jedinicama. Preostala stoka je zaklana, ranjenicima i borcima podeljeno je po 500—600 grama sirovog mesa, a ranjenicima i manja količina brašna koje smo za njih sačuvali.

Kada su, i pored ja e kiše koja je po ela da pada, oko 15 asova pripreme bile u punom jeku, neprijatelj je odjednom otvorio jaku artiljerisku vatru, kojom je bila obasuta cela prostorija Ravnog Borja, Dragoš-Sedla i Pogledala. Koliko je neprijateljske artiljerije u njoj u estvovalo teško je odrediti, ali je sve do mraka, sa malim prekidima, cela prostorija bila tu ena velikom koli inom zrna, kako sa leve obale Sutjeske, tako i sa Magli a. Kiša se bila pretvorila u jak pljusak, voda se potocima slivala sa okolnih uzvišenja, a neprijateljske granate su nemilosrdno tukle po nama. Nije se imalo kuda sklanjati od eksplozija; ležali smo pri fijucima granata, ustajali i ponovo ležali da bi se zaštitili od slede ih. Vriska konja koji su se otimali od ranjenika, lomljenje i tresak teških bukovih grana, jauci ranjenika, dozivanje bolni arki, pljuskovi kiše, — sve se to izmešalo sa eksplozijama granata i stvaralo stanje koje je teško opisati. Mokri, prozebli, gladni, neispavani i iscrpeni do krajnjih granica izdržljivosti bolesnici i ranjenici pribijali su se uz mokru zemlju da bi se zaštitili. Savladani umorom teško su se pridizali, pa i kad bi se pridigli opet su (padali; instinkt samoodržanja po eo je prelaziti u apatiju i mirenje sa sudbinom. »Pusti da umrem«, odgovarao bi poneki ranjenik bolni arkama, koje su u brizi oko ranjenika davale sve od sebe i same padale od ranjavanja ili iznemoglosti. Divne i nezaboravne primere požrtvovanja i samopregora pokazale su bolniarke Tre e divizije na Sutjesci.

Pod takvim okolnostima, priprema i organizacija pokreta bila je isklju ena. Pa ipak, odmah posle prekida artiljeriske vatre, nešto posle 20 asova, pripreme su nastavljene, borci i ranjenici prikupljeni, ranjeni ki ešelon sre en, a zatim je otpo eo pokret prema Sutjesci.

Po prekinutoj artiljeriskoj vatri, neprijatelj nije davao od sebe ni najmanjeg glasa ni traga. Nije se uo ni puš ani pucanj. Kiša je bila prestala i po elo je razvedranje; nad Sutjeskom je vladala mu na tišina.

Prelaz je po eo na predvi enom mestu kod Ravnog Borja oko 24 asa, neometan od neprijatelja. Nekoliko boraca držalo je sa obe strane zategnutu žicu, za koju smo se pri prelazu

pridržavali. Prelaz je teкао sporo, bilo je spoticanja, padanja i nagomilavanja, ali je uglavnom vršen u redu i tišini.

Predzoru 13 juna, nešto posle 2 asa, prešla je Sutjesku Peta crnogorska brigada. Na levoj obali reke komandant brigade je izdao poslednja kratka nareenja komandantima kolona, koje su zatim krenule u odre enim pravcima. Štab divizije sa Prate om etom prešao je na za elju Pete crnogorske brigade, a za njim Mostarski bataljon, koji je prihvatao ranjenike koji su po injali sa prelazom. Tre a sandža ka brigada ve je prišla Sutjesci i eka da se završi prebacivanje ranjenika pa da i sama otpo ne prelaz.

Štab divizije prisustvovao je prebacivanju ranjenika. Vreme je odmicalo vrlo sporo. Svaki od nas, uveren sam, pratio je u mislima kolone Pete crnogorske brigade. Znamo da nas neprijatelj eka na pripremljenim položajima koji nisu daleko i da se ne možemo probiti a da se s njime ne sukobimo, ali nas udi mrtva tišina koja vlada nad Sutjeskom. Nervozni smo, iako to ne ispoljavamo, pomalo gubimo pojam o vremenu i prostoru; nije mnogo vremena prošlo od odlaska Pete crnogorske, a nama se ini da je prošlo vrlo mnogo.

Pola ešelona ranjenika ve je preba eno. Nare ujemo Mostarskom bataljonu da po prebacivanju ostatka ranjenika odmah krene za Štabom divizije koji sa Prate om etom kre e napred, za desnom kolonom, prema selu Krekovima. Svitanje nas je zateklo nedaleko od sela Krekova. Vedro je, ali nema ni avijacije, ni granata, ni puš anog metka da oglasi po etak borbe. A ona je tu, ose amo je. Osmatramo levo i desno. Pri-me ujemo neke delove desne kolone, koji podilaze Košuru. Za nama je ve na vidiku Mostarski bataljon. Penjemo se prema Krekovima i zastajemo da bismo osmotrili zemljište i jedinice. Tek što smo zastali, osuše se po nama rafali mitraljeza iz neposredne blizine.

Štab divizije prišao je neposredno isturenim neprijateljskim rovovima i primio prvi rafal kome su sledili ostali duž cele linije neprijateljskih položaja: od Košura, Krekova, Ozrena, Usovi kog Potoka i Tisovog Brda. Sava Kova evi

iska e napred i sa uzvikom »Napred proleterii« juriša na neprijateljski rov i pada pogo en metkom u elo. Zajedno sa njim pada još nekoliko drugova iz Štaba divizije. Borba se razvija na najkra im otstojanjima. Mostarski bataljon upada u borbu i meša se sa Crnogorcima. Na mnogim mestima naše jedinice uska u u neprijateljske rovove i vode borbu prsa u prsa. Neprijateljska artiljerija je prinu ena da prenese vatru u pozadinu. Tre a sandža ka uvodi se u borbu prema Usovi kom Potoku i Tisovom Brdu, koji su, sude i po neprijateljskoj vatri, bili slabije posednuti, ali uspeha nema ni tamo. Redaju se juriši za jurišem; neprijatelj u rovovima spremno eka, kosi vatrom i odbija. Tada je i neprijatelj od Popovog Mosta obuhvatio vatrom i pokretom pozadinu divizije; avijacija je mitraljirala po zaostalim delovima i ranjenicima. Ranjenici na konjima ulazili su u strelja ki stroj, mešali se sa borcima i ginuli pred rovovima. Nestaje municije; juriši jenjavaju, borba se oko 11 asova prekida. Prepolovljene jedinice se, po ve im ili manjim delovima — ak i pojedini borci i ranjenici, probijaju sa više ili manje uspeha izme u neprijateljskih rovova radi izlaska iz stegnutog obru a.

*

Direktiva Vrhovnog komandanta od 4 juna, kojom je Drugoj grupi odre ena zaštitni ka uloga, bila je izraz teške situacije u kojoj su se nalazile naše snage, i težnje da se vezivanjem neprijateljskih snaga na širem prostoru dobije u vremenu kako bi se izlaz iz okruženja naših glavnih snaga izveo pod što povoljnijim uslovima.

U izvršavanju svoga zadatka Tre a divizija se kao zaštitnica vremenski i prostorno odvojila, i morala se odvojiti, od Glavne operativne grupe. Upornost zaštitni kih borbi bila je diktirana ne samo težnjom što boljeg obezbe enja bolnice i ranjenika, što je bio njen osnovni zadatak, nego i kriti nom i nejasnom situacijom kod naših glavnih snaga na Sutješci. Ovakva složena situacija Glavne operativne grupe i teško stanje, u kojem su se psihi ka i fizi ka naprezanja jedinica

divizije bližila kulminaciji, svakako su imala uticaja na njene poslednje odluke i dejstva, pa se izvesni propusti u pogledu najpogodnijeg na ina izvršenja zadatka nisu mogli izbeći.

Kada je 11 juna Sutjeska bila definitivno zatvorena i kada su na Pivi, Tari, Magli u, Volujaku i Sutješci stajale neprijateljske snage spremne za doček, Treća divizija se našla sama u stegnutom obru, iscrpna glava i borbama i opterećena ranjenicima. Ništa više nije moglo izmeniti njenu sudbinu, pa ni predviđeni proboj Sutjeske u toku noći 11/12 juna. Možda bi se on izveo pod nešto povoljnijim uslovima i sa manje gubitaka, ali i to je, s obzirom na duboko ešelonirane neprijateljske snage u zatvorenom obru, vrlo sumnjivo.

Smatraju i da se u stegnutom obru na Vučevu i Sutješci nalaze mnogo veće, ako ne i glavne naše snage, neprijatelj nije potpuno iskoristio postignuto preimstvo u odnosu na Treću diviziju. Uveren u svoju nadmoćnost na svakom pravcu stegnutog obru, on se u toku 11 i 12 juna zadovoljio da naše »znatne snage« izloži bombardovanju sa zemlje i iz vazduha, o čemu i rasulo i uništenje po delovima. Ali, Treća divizija još nije bila kazala svoju poslednju reč. Svoj zadnji doprinos opštem uspehu naših snaga za izlaz iz okruženja divizija je dala 13 juna u svom poslednjem jurišu na neprijatelja. Hrabrost i upornost koju su toga dana ispoljili borci Pete crnogorske, Treće sandžačke, 2-gog bataljona Prve dalmatinske i Mostarskog bataljona Desete hercegovačke brigade u uzastopnim jurišima na Košuru, Krekovima, Ozrenu, Ušovi kod Potoka i Tisovom Brdu doveli su neprijatelja u takvu zabunu da je on još u toku ovoga dana, kada je Glavna operativna grupa uspešno izvodila pokret za istok Bosnu, dovodio na Sutjesku nova pojačanja i vršio utvrđivanja, o čemu i dalje udare naših jedinica.

Ovim je Treća divizija potpuno opravdala poverenje vrhovnog komandanta druga Tita i dobiveni zadatak izvršila uspešno i do kraja.

U svom jurišu na Sutjeski ona je bila razbijena. Prepolovljeni štabovi, bataljoni, čete, odvojene grupe boraca, pa i

pojedinci probijali su se pod teškim uslovima sa jedinom željom da se opet sastanu sa preživelim drugovima. Pri tome su pokazali visoku političku svest i ispoljili nezaboravne primere hrabrosti, inicijative, požrtvovanja i izdržljivosti. Preživeli borci i rukovodioci (nešto oko polovine sastava) ponovo su ušli u sastav starih eta, bataljona i brigada. Posle kratkog vremena Treća divizija — u sastavu novoformiranog Drugog udarnog korpusa — nastavila je svoj borbeni put do konanog oslobođenja naše domovine.

Rudolf PRIMORAC

ŠESTA ISTO NOBOSANSKA BRIGADA U BICI NA SUTJESCI

o etkom ljeta 1942 godine, kada je grupa naših najboljih brigada na elu sa Vrhovnim štabom izvršila od Fo e, odnosno sa trome e Bosne, Hercegovine i Crne Gore, onaj uveni marš-manear za Bosansku Krajinu, u isto noj Bosni je ostala grupa udarnih bataljona formiranih od najboljih boraca isto nobosanskih partizanskih odreda. Odlaskom glavnih naših snaga za Bosansku Krajinu u isto noj Bosni je nastala veoma teška situacija za naš narodnooslobodila ki pokret. Izdaja etnika, njihova razorna propaganda, otvoreno stavljanje u službu okupatora — Nijemaca i Italijana, doveo je razvoj narodnooslobodila ke borbe u kriti nu fazu. Ustanak je dospio do one ta ke kao kad baklja dogorijeva i samo što se nije ugasila. Tu baklju narodne borbe sa uvala je ova mala grupa udarnih bataljona, docnije proglašanih imenom Šeste isto nobosanske brigade.

Od maja 1942 do marta 1943, dakle skoro godinu dana, Šesta brigada je bila jedina naša brigada u isto noj Bosni.¹ Njeno brojno stanje prilikom formiranja iznosilo je svega oko 550 boraca. Ova brojno mala brigada uspješno je odolijevala u

¹ U martu 1943 formirana je grupa udarnih bataljona koja je 8 aprila dobila naziv *Prva majevička brigada*, a docnije *Petmaesta majevička brigada*.

borbi sa mnogobrojnim neprijateljem: Njemcima, ustašama, etnicima, domobranima, legijom, manevrovala izme u gusto na i kanih neprijateljskih uporišta i svaki njen pokret bio je pokret kroz osinjak. Jedina slobodna baza gdje je mogla da predahne i odakle je vršila svoje pokrete i akcije bilo je selo Šekovi i u Bir u.

U septembru 1942 brigada se prebacila na Majevicu i poslije kra eg boravka na toj prostoriji, gdje je vodila neravne borbe sa mnogobrojnim etni kim snagama, prebacila se u Srijem i spojila sa srijemskim partizanima. Tamo se odmorila, nahranila i popunila, pa se u novembru iste godine ponovo vratila na Majevicu. Sa brigadom se prebacio i Srijemski odred. Bila je to ukupna snaga od blizu 1500 boraca. Sada su se mogle povesti šire akcije za ponovno rasplamsavanje narodnooslobodila ke borbe u isto noj Bosni. Najprije se trebalo obra unati sa etnicima. To je i u injeno. Oni su do nogu potu eni na Maleševcima (Majeвица) 28 novembra 1942 godine. Drugi udarac dobili su etnici sa Romanije kad su u martu 1943 bili pošli na Šekovi e. Oni su na prostoru Šekovi a tako e bili tu eni i razbijeni i poslije ovih borbi u isto noj Bosni nisu više predstavljali ozbiljniju snagu.

Kad danas itamo dokumenta toga vremena — i naša i neprijateljska — koja se odnose na borbe u isto noj Bosni, naj eš e se susre emo sa imenom Šeste brigade. Neprijatelj je svuda pominje. Ona se esto i u isto vrijeme nalazi na Romaniji, na Vlasenici, oko Tuzle, na Majevisi. Nije to bilo slu ajno. To je narod pronosio im bi uo borbenu jeku, jer je svaki huk borbe vezivao za ime Šeste. Na taj na in je ona i za neprijatelja bila svugdje.

ODLAZAK U SASTAV GLAVNINE

Nare enje za dolazak u sastav Glavne operativne grupe dobijeno je još polovinom februara 1943 godine, u jeku etvrte neprijateljske ofanzive, upravo u onoj njenoj fazi u kojoj se odvijala bitka na Neretvi. Prema poruci koja je primljena preko »Slobodne Jugoslavije«, sve snage iz isto ne Bosne trebale su da se pojave u širem rejonu Kalinovik — Jahorina —

Igman i da svojim prisustvom i aktivnoš u olakšaju situaciju u dolini Neretve, kao i da omogu e lakše izbijanje naših snaga u širi rejon Kalinovik — Ustikolina — Zelengora.

Zbog raznovrsnih prepreka, a ponešto i zbog neodlu nosti rukovodstva, isto nobosanske jedinice (Šesta i Majeви ka brigada) su stigle u sastav Glavne operativne grupe tek 8 aprila 1943 godine kod Ustikoline.²

UO I PETE OFANZIVE

Dolaskom u sastav Glavne operativne grupe brigada je stavljena pod komandu Prve proleterske divizije. Skoro ceo april prošao je uglavnom u prilago avanju brigade na nove uslove života i rada. Trebalo je mnogo šta shvatiti i promijeniti: Brigada je dosada bila samostalna, štab je imao neograničenu slobodu djelovanja, odnosno mirovanja. Sada se trebalo uklopiti u cjelinu, izvršavati ta no, uporno i dosljedno zadatke bez obzira na mogu nosti i razno-razne zapreke, koje su dotada — u uslovima samostalnosti — esto puta bile odlu uju e.

Krajem aprila Brigada je smijenila Prvu proletersku brigadu u Cajni u i na položajima na desnoj obali r. Drine prema Goraždu.

Nare enjem Vrhovnog štaba formirana je 10 maja, Drinska operativna grupa, u koju, pored Šeste, ulazi Prva majeви ka i Druga proleterska brigada. Zadatak ove grupe bio je obezbjeenje zapadnog dijela slobodne teritorije, odnosno pozadine, divizija koje su nastupale prema rijeci Limu. Front koji je kontrolisala Drinska operativna grupa protezao se od ajni a na Goražde — Fo u — Vu evo.

² Organizacija je bila ovakva: brigada je imala tri bataljona i Prate i vod; svega oko 630 boraca. Od ovog broja 3/4 bili su lanovi Partije i SKOJ-a. Ja ina bataljona kretala se izme u 150 do 180 boraca. Bataljoni su bili formirani u po etiri ete, izuzev Tre eg — Glasina kog koji je imao tri ete. Od naoružanja brigada je imala: Puške, oko 50 puškomitraljeza, 2 baca a 81 mm i pt top 37 mm. Municije je bilo prose no od 60 do 80 metaka na borca, a na puškomitraljez po 250—300 metaka.

etvrti bataljon je ostao u Bir u (isto na Bosna). On je bio najja i, preko 200 boraca. Bataljon je krajem aprila krenuo u sastav brigade, ali se vratio nazad u Bira , jer se nije usudio pre i rijeku Pra u zbog pretstoje e neprijateljske koncentracije pred ofanzivu.

Aktivnost neprijatelja poela se osjećati u drugoj polovini aprila, dok se brigada nalazila na lijevoj obali Drine, na položajima prema Goraždu. Ona je svakim danom bivala vea, tako da se po etkom maja pretvorila u napadaja ih razmjera, i to na komunikaciji Goražde — Foa i Goražde — ajni e. Ve 3 maja neprijatelj je deblokirao Foa i prešao Drinu kod Ustikoline, ovladao Kr inim Brdom (pravac Ustikolina — ajni e), a dva dana kasnije Kapkom i Golim Brdom. Isto tako, pojaavana je i izviaka aktivnost iz Goražda ka ajni e, prema položajima 3-eg bataljona.

U Goražde su svakodnevno pristizale nove i nove snage neprijatelja. Sve veze sa gradim i skojevskom organizacijom u njemu su bile prekinute.

Brigada se našla u nezavidnom položaju. Rasporeena na dva pravca, rastegnuta na frontu od preko 30 km, daleko od ostalih snaga Drinske operativne grupe, trebala je odlunim otporom da zatvori važne pravce koji su vodili u pozadinu Prve proleterske divizije koja je ve izbila na rijeku Lim isto no od Pljevalja.

Štab Grupe se nalazio ak preko r. eotine, u Zavajitu. Veza sa njime se održavala kuririma. Trebalo je dobar dan hoda da kurir stigne sa poštom ili izvještajem. Uz kurira se trebala slati i pratnja, tako da je ve dotada na razne kurirske dužnosti, pratnje i t. si. bilo angažovano nekoliko desetina boraca.

PRVE BORBE

Izviaka aktivnost neprijatelja, koji je stalno dovlaio nove snage, bila je sve izrazitija. Do 13 maja su oko Goražda, duž ceste Goražde — Foa i oko Ustikoline, na Kapku, Golom Vrhui Banja i vo ene stalne borbe. Njemci su po eli primjenjivati našu taktiku, pa su nas u dva maha iznenadili no u. Naši bataljoni su se ipak bolje snalazili i izlazili su kao pobjednici.

Neprijatelj 13 maja otpo inje sa ja im napadom, i to na pravcima Goražde — ajni e, Foa — ajni e i Ustikolina — ajni e. U napadu je u estvovala 369-ta njemaka divizija. Naro ito oštre borbe su vo ene na: Paljiki, Golom Vrhui Ifaru

i Ilisi-ji. Naravno, o nekoj uspješnoj odbrani prema ovako nad-
mo nom neprijatelju i njegovim koncentričnim napadima nije
moglo biti govora. Naši bataljoni su uspjeli da se održe puna
tri dana u toj neravnoj borbi, ali se 16 maja neprijatelj spojio
sa sve tri kolone i zauzeo ajni e. Brigada je zauzela odbran-
beni raspored u visini Metaljke.

Ve 17 maja neprijatelj je nastavio sa napadom i poslije
oštrih borbi na Metaljci, Vragoliji i Kova -planini uspio da
odbaci brigadu prema eotini i produži cestom u pravcu Bolja-
ni a. Osamnaestog maja ušla je 369-ta njema ka divizija u
Pljevlja i oja ala tamošnji italijanski garnizon.

Poslije teških borbi u rejonu ajni a i Metaljke, u kojima
je brigada imala preko 50 mrtvih i ranjenih, bataljoni su
uspjeli —• pod veoma teškim uslovima, stalno tu eni od avija-
cije i artiljerije — da se 18 maja prikupe na r. eotini kod
Gradca. Tu su bili prihva eni od brigada Sedme baniske
divizije.

Sutradan smo dobili nare enje da hitno krenemo u pravcu
elebi a.

CELEBIC

elebi , u ono vrijeme zaseok od nekoliko ku a, sa napola
srušenom žandarmeriskom kasarnom, školom i crkvom, po-
stavljen je na grebenu kose koja poprijeko presijeca me ure je
eotine i Tare. Prije rata sjedište opštine, elebi je centar
planinske i šumske oblasti na sredokra i izme u Fo e, Pljevalja
i Š epan-Polja. Smješten je ispod golog i kamenitog Je mišta
i dominira nad itavim krajem od Trovrha do Ljubišnje i od
eotine do Tare. Prema Fo i zaklanjaju mu horizont pošu-
mljeni vrhovi Trovrha, Baki a, Humi a i ogoljelog planinskog
grebena Zlatnog Bora, sa kojih se zemljište strmo spušta u
dolinu Drine. U daljini se ocrtavaju oštre ivice i strme strane
kanjona Tare i nepregledna Pivska visoravan koja je u onim
uslovima pretstavljala jedino sklonište za naše bolnice.

Još 20 maja, kada se brigada nalazila u s. Petine (3 asa
hoda od elebi a), upu en je 1-vi bataljon sa brigadnom bol-
nicom na elebi . Bataljon je produžio prema Trovrhu da

poja a položaje Prve mafevi ke brigade, koja je ve nekoliko dana bila u borbi sa neprijateljskim kolonama koje su nastupale od Fo e, a bolnica se smestila u s. Borje, u zaseoku neposredno ispod elebi a. Štab brigade sa 2-gim i 3-im bataljonom stigao je na elebi 21 maja poslije podne.

Od pravca Trovrha ula se povremena borba.

Na elebi u i u zaseocima, oko njega nalazili su se još dijelovi Centralne bolnice, koji su se pripremili da krenu preko Tare na Rudine i Pivsku Planinu.

Oko 16 asova 9 »Štuka« je žestoko bombardovalo elebi . Skoro pola sata su se »Štuke« jedna za drugom sunavratno obrušavale iznad krovova kasarne i škole, sa zagušljivom bukom sirena spuštale bombe i mitraljirale izbezumljene ranjenike, koji su bježali, bolje re i bauljali na sve strane, ne bi li se kako spasli od o ite smrti. Drugi bataljon je ve bio raspore en u Je mištu, a 3- i je tek izbijao iz potoka Rijeke. Mitraljeska vatra se ve približavala samom elebi u. »Štuke« su otišle i ostavile za sobom pustoš. Nekoliko ku a i pojata je ostalo obavijeno dimom i prašinom. Desetak ranjenika je ostalo. Iz Borja, zaseoka ispod elebi a, stigli su drugovi iz brigadne bolnice sa izvještajem da je neprijatelj iznenada upao u selo, zarobio nešto konja i stvari, a da su se ranjenici i osoblje bolnice nekako spasli. Situacija je bila kriti na. Veze ni sa kim. Neprijatelj neposredno pred nama.

Šta se to dešavalo ispred nas? etvrta lova ka brigada, oja ana dijelovima 118 pješadijske divizije, krenula je toga dana energino u napad. Oko podne je uspjela zbaciti dijelove Mafevi ke i Druge proleterske brigade sa Trovrha, Baki a i Zlatnog Bora, koji su se povukli lijevo i desno, tako da je pravac prema elebi u ostao otvoren. Prvi bataljon Šeste brigade, koji je bio pridat Mafevi koj brigadi kao oja anje, povukao se na Ilijinu Glavu. Neprijatelj je bezbrižno nastupao i kasno poslije podne izbio elom borbenog rasporeda u Borje, gdje je iznenadio brigadnu bolnicu. Trebalo je još samo malo napora, pa da ovlada elebi em, najvažnijom ta kom i položajem, koji bi mu obezbijedio držanje itavog zauzetog zemljišta. elebi je za nas pretstavljao i važnu raskrnicu. Preko njega izvode pu-

tevi prema rijeci Tari na jedine prelaze za plovsku visoravan i Vučevu kod Tepaca, Uzlupa i Šećerana-Polja. Tim putem su trebale proći i sve naše trupe koje su se nalazile između eotina i Tare (Prva i Sedma divizija, Drinska operativna grupa i dijelovi Centralne bolnice).

Baš u tim momentima, kada je Štab brigade izdavao naredjenja 2 i 3 bataljonu da zaposjednu položaje u visini elebića, hvatao vezu sa 1-vim bataljonom i Majevićkom brigadom, prikupljao, sređivao i izvlačio zaključke do kojih je došao na osnovu raznih izvještaja, iz potoka Rijeke pojavilo se veliko kolono Prve proleterske brigade.

Vrhovni štab je još 18 maja naredio da Prva proleterska brigada krene iz širegarejona Pljevalja u pravcu elebića, na fofanske položaje. Za njom su krenule i ostale jedinice Prve proleterske divizije. Prva brigada je poslije neprekidnog dvadesetdnevnog marša stigla 21 maja pred pad mraka na elebić.

Pošto se Štab brigade upoznao sa situacijom, doneo je odluku da odmah pređe u protivnapad. Poslije polasne kratke pripreme protivnapad je otpočeo. Drugi i 3 bataljon Šeste napadali su na desnom krilu rasporeda, sa Jelićima, a 1-vi bataljon se uključio među jedinice Prve brigade, koje su napadale na Ilijinu Glavu i s. Borje.

Iz marševske kolone su bataljoni Prve proleterske brigade, jedan za drugim, trećim korakom, hitali svaki svojim napadnim pravcem. Prethodno je izvršena kratka vatrena priprema: minobacačka i mitraljeska odeljenja sa elebićkih kosa osula su veoma tačno vatru po neprijatelju, koji se, iznenađen, počeo prikupljati i zbijati oko s. Borja i po okolnim šumarcima. Bio je to pravi šok za neprijatelja. Veliko neprijateljskog rasporeda je bilo suzbijeno. Bez posebnog plana bataljoni Šeste i Majevićke su se jedan za drugim uključivali u napad. Neprijatelj je bio iznenađen. Mrak je počeo da obavija rasturene neprijateljske kolone, komore koje su se od Trovrha bezbrižno kretale, poslije prestalog otpora u drugoj polovini dana. Visoka, gusta, borova šuma, ispresijecana potocima i jarugama, primila je naše bataljone koji su neujno ulazili među neprijateljske bataljone i komore. Prvi bataljon je lako ovladao Ilijinom

Glavom i zašao pozadi neprijateljske kolone koju su proleter i prikovali za selo Borje. Drugi bataljon se povukao potokom Skakavcem i prije pola no i zašao neprijatelju za le a i napao pukovsku komoru i štab u šumi Korlatu. Za to vrijeme proleter i su ovladali Borjem i vodili borbe oko s. Vrbica. Borci 2-og bataljona su upali ru nim bombama izme u iznena enog neprijatelja, napali položaje artiljerije, zarobili komoru, spojili se sa proleterima i nastavili prema Trovrhu. Neprijateljski raspored je prsnuo, jedinice se rasule i u pani nom bijegu hvatale se Trovrha, Baki a i Humi a. Tre i bataljon je na desnom krilu natkrilio neprijateljski raspored i ujutru se uhvatio Kušlata i padina Kor e.

U svanu e 22 maja borba se stišavala. Tu i tamo uo se još po neki pucanj. Po prostranim šumama izme u elebi a i Trovrha ostao je ve i dio neprijateljskog 13 puka. Naši bataljoni, rastureni po etama i vodovima, poslije naporne ali uspješne no i, dobili su malo predaha da bi se prikupili, sredili i sumirali rezultate proteklih borbi. I pored teških napora, postignuti uspjesi kao da su izbrisali zamor, glad i sve ostale neda e koje su nas pratile po ev od prvih dana maja. Osje ali smo se sre nim što smo, napokon, stali rame uz rane sa proleterima i dijelili sa njima radost pobjede.

Daljnje napredovanje prema Trovrhu i Fo i bilo je zastavljeno, kako zbog predaha, koji smo sami uzeli, tako i zbog toga što je neprijatelj ugrozio Zlatni Bor, položaje na lijevom boku našeg rasporeda, a time i prelaze na Tari kod Uzlupa i S epan-Polja. Drugi bataljon brigade je zajedno sa bataljonom Prve proleTERSKE brigade hitno upu en prema Zlatnom Boru da bi se sutradan, 23 maja, povratio u sastav brigade. Bataljon je na Zlatnom Boru izveo uspješan prepad na njema ke položaje, ali je zbog slabe koordinacije sa drugim našim jedinicama pretrpeo prili ne gubitke.

Poslije podne 22 maja, bataljoni Šeste i Majeve ke brigade, zajedno sa dva bataljona Prve proleTERSKE brigade, produžili su nastupanje i predve e istoga dana ovladali položajima Kor e, Vijenca i Baki a, i podišli Trovrhu, klju nom položaju, koji dominira itavim prostorom izme u elebi a i Fo e.

Neprijatelj je, bježe i još od s. Borja, napustio sve ove položaje, uključujući Trovrh, i tražio spasa prema Drini i Foci. U kritičnom trenutku komandant 118. njemačke pješadijske divizije je uspio da novim snagama, koje je na brzinu skupio, zaustavi bježecu i dijelove 13. pješadiskog puka i ponovo odbaci naše bataljone sa Korčule, Vijenca i Bakića.

Kratkotrajno zatišje 22/23. maja iskoristile su obje strane za srećivanje i odmor svojih jedinica. Neprijatelj je užurbano privlačio pojačanja i koliko-toliko sredio razbijene bataljone. Mi smo sa svoje strane uspjeli da prikupimo cijelu brigadu, jer se 2. bataljon vratio sa Zlatnog Bora, kamo je već bila stigla Treća krajiška brigada. Tako su se 23. maja ispod Bakića, Vijenca i Korčule našli: čitava Šesta, Majevička i dva bataljona (3. i 6-ti) Prve proleterske brigade.

Odmah iza podne neprijatelj je produžio sa nastupanjem u pravcu naših položaja. U toku nastupanja, kada su se njegove kolone i kolonice približavale našim položajima (koji su u toku noći bili nešto pomaknuti unazad), sve naše snage prešle su u protivnapad, teže i da natkrile neprijatelja na oba krila. Raspored bataljona bio je ovakav:

na desnom krilu 3. bataljon Prve i 3. bataljon Šeste brigade na pravcu: Tvrđaci — Korčule — Crni Vrh i Fališi — Podaci — Kušlat;

na centru: 2. bataljon Šeste brigade na pravcu Dubrava — Kušlat, a Majevička brigada i 3. bataljon Prve brigade na pravcu Dubrava — Vijenac;

na lijevom krilu 1. bataljon Šeste brigade prema Bakiću.

Na centralnom pravcu naši bataljoni su se povukli prilično unazad, na ivicu šume, i tako pustili neprijatelja da izduži svoje kolone i kolonice. Prešavši jednovremeno u protivnapad, prosto su pregazili neprijateljske prednje dijelove, a ono što nije bilo pobijeno u prvom naletu, spasavalo se bježecu preko potoka Vranića prema pošumljenim padinama Vijenca i unose i zbrku i nered u ostale dijelove svog borbenog rasporeda.

Uhvativši se ponovo padinama Vijenca, neprijatelj je uspio da sredi svoje redove i da pruži jaču i organizovaniju otpor.

Borbe su se produžile nesmanjenom žestinom u toku cijele noći i tek sutradan, 24 maja, uspio je 2 bataljon, uz saradnju trećeg, da u ogorjenoj borbi likvidira otpornu neprijateljsku bataljonsku grupu u Kušlatu i da Kušlat ponovo zauzme. Ostale snage na centralnom pravcu su do toga vremena ovladale Vijencem i podišle Trovrhu.

Prvi bataljon je na lijevom krilu rasporeda 23 maja predveče, pred sam pad mraka, zaobišavši neprijateljski desni bok, zašao duboko pozadi, iznenadio i pobio neprijateljski štab i ovladao Bakićem, da bi se u toku noći, zbog nejasne situacije, povukao nešto unazad. Sutradan zorom ponovo je zauzeo Bakić.

Tako su se 24 maja sve pomenute snage našle ponovo na liniji Bakić — Vijenac — Kore — Crni Vrh. Trebalo je još samo malo napora pa da zasjednemo na Trovrhu, ključu u bitave odbrane do Foče.

Istoga dana primljeno je naređenje od Prve proleterske divizije, koji je štab primio komandu nad svim jedinicama na ovom sektoru, da Šesta i Majevička brigada produže napad, ovladaju Trovrhom i nastupaju dalje prema Foči. Prema zapovjesti, trebalo je preći rijeku Cetinu, a zatim upasti u grad i u najnepovoljnijem slučaju zabarikadirati se u tvrđavi i sačekati dolazak ostalih snaga.

Kiša je poela da lije kao iz kabla. Jedinice, umorne i iscrpene poslije neprekidnih trodnevnih borbi, sreivale su se neposredno ispred neprijateljskog položaja. Neprijatelj je užurbano utvrđivao položaje, osvetljavao raketama i tukao nasumce artiljerijom i bacaćima; naravno, bez uspjeha, jer su sva zrna prebacivala ionako plitak borbeni raspored naših bataljona. U gustoj pomrini nekako se uspjelo uspostaviti vezu među bataljonima, srediti bataljone, izvući ranjenike i razdijeliti nešto hrane i municije, ostatke zaplijenjene neprijateljske komore u Kušlatu.

Orijentacija je prosto bila nemoguća. Nije se vidio prst pred okom. Zapravo teško je bilo ocijeniti tačan položaj bataljona i neprijatelja. Osjećali smo da se neprijatelj nalazi tu ispred nas, na 50—100 metara, no nije se mogao ustanoviti njegov raspored, grupisanje, a ni udaljenje od samog vrha

Trovrha. Poslije dužih diskusija složili smo se da daljnji napad u toku no i, pod ovakvim uslovima, nema izgleda na uspjeh, i da ga izvršimo u svanu e. Neprijatelj je iskoristio ovaj naš predah i uspio je da privu e nove dijelove 118 pješadijske divizije i da tako u vrsti odbranu na Trovrhu. U svanu e smo ocijenili naše položaje i vidjeli da se nalazimo stotinak metara ispod samog Trovrha. Trebalo je još samo malo napora pa da zasjednemo na njemu. Naš napad u zoru 25 maja nije uspeo; bio je slomljen veoma jakom i organizovanom vatrom neprijatelja. Poslije dva neuspjela juriša, u kojima je palo desetak drugova, neposredno pod samim Trovrhom, bataljoni su bili prinu eni da se povuku na polazne položaje. Uragan iz svih oru a otvoren je po našem strelja kom stroju. Stotine i stotine mina i artiljeriskih granata napravilo je pustoš pozadi naših bataljona koje je spasla blizina neprijatelja, jer on zbog svoje sigurnosti nije smio da ga a blizu svojih prednjih dijelova. Vrijeme se proljepšalo. Formacija od 12 »Štuka« nadlijetala je naše položaje, a ispod nje »Roda« koja je tražila ciljeve. Miljenko Cvitkovi ³ je otkrio znakove kojima su Njemci navodili avijaciju i raketama ozna io ciljeve na njihovom položaju. Tako je u jednom momentu svih 12 »Štuka« sru ilo svoj teret na njema ke položaje.

U me uvremenu je 369 pješadijska divizija forsirala r. Cetinu, probila položaje Tre e dalmatinske brigade i Sedme divizije kod Gradca, doprla do Popovog Dola i time ugrozila elebi i pozadinu jedinica na fo anskom sektoru. Šesta brigada i ostale jedinice na fo anskom sektoru bile su iscrpene. Šesta je samo za poslednja tri dana imala preko 70 izba enih iz stroja, od toga 30 mrtvih i ve i broj teže ranjenih, ustvari izgubljenih zbog nemogu nosti lije enja i njege. Pored toga, za prenos teških ranjenika upotrijebljeni su fizi ki najja i drugovi, što je umanjilo borbenu sposobnost bataljona i svodilo ih na brojno stanje ispod 100 boraca. Bilo je jasno da dalji napadi u cilju osvajanja Trovrha nemaju smisla i da vode ka još ve em iscrpljivanju brigade.

³ Komandant bataljona, španski borac, poginuo par dana kasnije na Popovom Mostu.

Kona no, 25 maja oko podne stiglo je narednje za povlaenje brigade na elebi i Je mište. To je zna ilo oti i nazad na položaje odakle se po elo 21 maja.

*

Borbe kod elebi a, Zavajita, Trovrha, Baki a, Kušlata i Zlatnog Bora bile su za Šestu brigadu najteže i najkrvavije od njenog formiranja, a isto tako i za cijelo vrijeme ofanzive. Borci i rukovodioci, poneseni poletom proletera, svjesni odgovornosti za spas bolnice, u o igledno neravnopravnoj borbi, naro ito u odnosu na tehniku, pregazili su nadmo nijeg neprijatelja i uhvatili se u koštac sa glavninom 118 divizije, njenom artiljerijom i avijacijom. Uspjeli su, zajedno sa ostalim snagama, da suzbiju prodor neprijatelja i da po cijenu skoro 100 najboljih drugova izvrše postavljene zadatke. Neprijateljska 4 lova ka brigada (naro ito 13 pješadiski puk) bila je desetkovana i prakti no izba ena iz stroja za cijelo vrijeme ofanzive.

U pomenutim borbama, po šumama i dubodolinama ovih planinskih vrleti, mnogi, najbolji i najhrabriji borci i rukovodioci, odani komunisti i skojevci, ostavili su svoje kosti posijane u plitkim i bezimenim grobovima. Mnogi ve zaboravljeni, nigde zabeleženi ni pominjani, ostali su nijemi i vjerni uvari, onda stravi nih, tajanstvenih i stalno nemirnih, a danas bujnih i mirisnih šuma. Marko E imovi , junak Romanije i komandant, Avdo Hodži -Hodža, legendarni kurir iz Sarajeva, Miloš Popovi , autor »Konjuh Planine«, Branko Surbat-Bane, politiki komesar i Rade Baj eti iz Sarajeva; Salko Islamovi iz Vareša, Rade Kosori i Radomir Beri sa Glasinca, Avdo Bešlagi -Brico iz Begov-Hana, Mašo Hanjali i Alija Šoševićanski omladinci; Fuad Isakovi i Ibrahim Malko iz Zenice; Garabatkin Bogdan-Majstor, ak iz Novog Sada i drugi neznani ili ve zaboravljeni, — nekoliko desetina njih, — pali su u ovim ljutim okršajima.

elebi i itavo podru je izme u eotine i Tare, raskrš e puteva za Uzlup, S epan Polje i Tepce, ostali su u našim rukama itavih 8 dana. Ovo vrijeme je bilo dovoljno da Vrhovni štab prebaci dijelove Centralne bolnice na Pivsku Planinu I

u redu koncentriše i usmjeri ka Vu evu jedinice Prve divizije, Drinske operativne grupe i Sedme baniske divizije. Upotreba glavnine 118 njemačke divizije na sektoru Fo e i Trovrha oslabila je neprijateljske snage na sektoru Vu eva i Sutješke, što je takođe bilo od velikog značaja za dalji uspješan razvoj naših dejstava prema Zelengori.

VUCEVO

Dvadeset devetog maja prije podne stigla je zapovijest od Štaba Prve proleterske divizije da brigada odmah krene za Vu evo. Poslije trodnevnog zatišja neprijatelj je ponovo postao agresivan. Svi smo sa olakšanjem primili ovu vijest i radovali se promjeni zadatka kao i tome što napuštamo elebi, oko koga smo sa promjenljivim uspjesima vodili višednevne borbe. Promjene i promjene! Koliko god umaraju, istovremeno i osvežavaju psihi ljudi. Bude osjećaje novih nada, neeg ljepšeg iako nepoznatog. Takva je psiha ljudi u ratu. Zato smo se svi veselili pretstojećem pokretu.

Cijelu noć 28/29 maja brigada je provela na maršu. U svitanje su bataljoni, razvučeni i izmješani, stigli na Šepan-Polje. Svuda pustoš. Više i most, zapravo staza za pješake, prkosi artiljeriji koja povremeno gađa sa Bastasa. Oštećen je, no pješaci se prebacuju preko njega. To je jedini prelaz preko nabujale i brze Pive. Više njega, dublje u kanjonu, inženjerci grade drugi most, na pontonima. Po artiljeriskoj vatri osjećase prisustvo neprijatelja. Cijela desna obala Drine, skoro od sastavaka Pive i Tare pa nizvodno, u rukama je neprijatelja. Naravno, oni imaju odlične mogućnosti za praćenje svega što se dešava na Šepan-Polju, toj maloj oazi, preko koje treba da prođu svi koji žele sa pive visoravni ili elebi a za Vu evo, a preko njega dalje u slobodu iz ovih prijetnih urvina. Mi smo se skoro u cjelini prebacili u ranim jutarnjim časovima. Prošli smo bez većeg uznemiravanja.

Sa Šepan-Polja bataljoni su se polako penjali uz strmo Vu evo. Savladati visinsku razliku od 1000 metara predstavljalo je za iscrpene ljude ogroman napor. Uz to i stalno ometanje od strane avijacije. Već je prošlo podne, i kolone sa kome-

sarom brigade, ije se za elje nalazilo još duboko u kanjonu Pive, izlazilo je na plato Vu eva.

Na Vu evu su se ve nalazili bataljoni Druge proleterske i Prve mafevi ke brigade. Njemci su najzad ocijenili njegovu važnost i namjere Vrhovnog štaba. Toga dana, sa snagama od oko 1 bataljona, popeli su se iz doline r. Sutjeske od ureva na Koritnik i Ždrijelo, a odatle uspjeli da ovladaju ve om polovinom ove visoravni iako su zadržavani upornim otporom Mafevi ke brigade.

Nastali su kriti ni trenuci. Njemcima je pretstojao samo korak do velikog uspjeha. Trebalo je ovladati isto nom ivicom, izlazima dviju staza koje izvode iz Š epan-Polja i Mratinja na plato Vu eva, i time zagospodariti tom važnom visoravni. Teško je bilo pretpostaviti i vjerovati u mogu nost ponovnog osvajanja Vu eva napadom iz kanjona Pive, kao i osloba anja daljeg puta ka Sutješci snagama koje su se još nalazile u zahvatu Tare i Pive. Baš u tim trenucima pristizali su, u koloni po jedan, umorni i iscrpeni bataljoni Šeste. eta za etom, bataljon za bataljonom, zajedno sa Mafevi anima, bez ikakvog sre ivanja i predaha, uvo eni su iz marša u napad, pravo na juriš, na neprijatelja koji je sa dijelovima bio ve tu, neposredno pred izlazom na plato.

Razvijala se oštra borba. Njemci su pružili jak otpor, ali su postepeno postiskivani. Tre i bataljon, zajedno sa Mafevi anima, uspio je da jednoj ja oj grupi Njemaca presije e otstupnicu prema Koritniku i natjera je na Stožer, a odatle niz strme litice u kanjon Drine. Na taj na in nekoliko desetina Njemaca našlo je smrt survavaju i se niz strme litice i urvine duboke desetak pa i stotinu metara. Par dana kasnije naši borci su izvla ili plijen i polužive Njemce, koji su se zaglavili i survali u strmim liticama drinskog kanjona. Ostale neprijateljske snage otstupile su u dolinu Sutjeske u s. urevo, odakle su i došle.

Naši bataljoni su potpuno ovladali Vu evom i prednjim dijelovima spustili se preko Koritnika ka urevu. Mafevi ka brigada je primila front prema Ždrijelu, a Druga proleterska je produžila u pravcu Suhe i Tjentišta.

No neprijatelj nije mirovao. Ve sutradan, 30 maja, snage 118 pješadijske divizije, ja ine oko jednog bataljona, postepeno su i polako napredovale u nekoliko kolona uz strme padine Vu eva, koje se uzdižu iz doline r. Sutjeske, od ureva. Naime, iz Cureva za Vu evo može se iza i samo uskom stazom koja izvodi preko Koritnika. Pošto smo mi kontrolisali ovaj put, Njemci su desno i lijevo, preko šumskih vrleti i teško pristupa nih terena, uspjeli da se do epaju toga dana pred mrak ivice Vu eva izme u Koritnika i Ravne Stijene (1481). Stvorivši sebi po etni mostobran, trebali su sutradan da nastave sa njegovim proširenjem i pokušajem da ponovo ovladaju Vu evom.

U me uvremenu su na Vu evo izašli: Prva i Druga proleterska, Šesta, Prva mafevi ka i dijelovi Tre e i Sedme krajiške brigade. Istina, glavnina ovih jedinica je bila orijentisana prema Sutjesci. Razbijanje njema kog bataljona 29 maja dalo je povoda za organizovanje ja eg i šireg napada sa Vu eva prema urevu. U tom cilju Štab Prve proleterske divizije organizovao je napad Šeste, Prve mafevi ke i Tre e krajiške brigade. Opšti cilj bio je zauzimanje Cureva i ovladavanje visovima na lijevoj obali Sutjeske. Mafevi ka brigada je imala da napada od Ždrijela ka urevu, Šesta od Koritnika ka ur evici, a Tre a krajiška lijevom obalom Drine od Š epan-Polja ka Kosmanu. Na taj na in trebalo je razbijanjem neprijateljskih snaga u rejonu ureva olakšati proboj preko Sutjeske kod Popovog Mosta i Tjentišta bataljonima Prve i Druge proleterske brigade, a u slu aju uspjeha kod ureva, ovaj pretvoriti u glavni pravac proboja u pravcu Zelengora — Miljevina.

To je bio plan. Nažalost, nismo uspjeli da ga realizujemo.

Kao što je ranije iznijeto, neprijatelj je uspio da stvori 30 maja predve e mostobran na Vu evu izme u Ravne Stijene i Koritnika. Sa snagama ja ine od 1 bataljona pješadije solidno se uhvatio nepristupa nih vrleti i ivica Vu eva. Prvi no ni napad nije uspio. Tek drugim napadom, u kome su angažovane sve snage brigade, Njemci su zba eni niz strme padine u Sutjesku. Ujutru 31 maja nastavljen je napad ka urevu i ur evici. U napad je upu en 1-vi bataljon, dok su 2-gi i 3- i

ostali prilično pozadi. Bataljon je iznenadio neprijatelja na r. Sutjesci, razbio jednu njegovu četvu i nastavio ka ur evici, položaju na lijevoj obali Sutjeske. Tom prilikom zarobio je 27 Njemaca i znatan dio njemačke komore.

Napad Majevidana na Curevo i Krajišnika na Kosman je izostao zbog slabe organizacije ove akcije.

Drugi i 3. i bataljon Šeste brigade ostali su tako daleko pozadi, ispod Koritnika. Tako se 1. bataljon našao sam ispod ur evice, postigavši po etni uspjeh koji ga je nosio me u neprijateljski raspored. Njemci su od Cureva jednom kolonom ugrozili pozadinu našem 1. bataljonu i natjerali ga na povlačenje preko nabujale Sutjeske. Tom prilikom bataljon je izgubio oko 20 boraca što mrtvih što ranjenih.

Tako smo umjesto pobjede nosili ranjene drugove i povlačenje ili se ka Koritniku, kritikuju i u prvom redu sebe, neodlučnost Štaba brigade, a potom i nesolidnost koordinacije između brigada.

Curevo je bila posljednja mogućnost da razbijemo neprijateljski front na Sutjesci i tako stvorimo povoljne uslove šireg proboja prema Vrbnici i Miljevini. Zauzimanjem Cureva i ur evice presjekli bismo njemačke snage u korijenu, tako da bi njihov inače žilav otpor na Popovom Mostu i Košuru bio vjerovatno mnogo slabiji, ako ne i iluzoran. Curevo, onih dana nedovoljno procijenjeno, predstavljalo je operativni ključ kojim se mogla korijenito preokrenuti situacija kod naše glavnine na cijelom području Sutjeske i Vučeva. Međutim, zbog neuspjeha kod Cureva mi ćemo docnijih dana vršiti proboje daleko težim pravcem i pod težim uslovima preko Tjentišta ka Zelengori.

Slijedeći dani su prošli bez većih borbi. Njemci su se pomirili sa time da Vučeva ne mogu zauzeti, pa su zbog toga težište djelovanja prebacili na metodično zauzimanje lijeve obale Sutjeske i stvaranje obrubna oko naših snaga u rejonu Vučeva.

Usto se i avet gladi nadvila nad brigadom. Komore, u kojima je bilo još nešto zobi i ječma i po koje goveće, ostale su četiri dana na Šepan-Polju — nisu mogle preći r. Pivu.

Bataljoni su brojno opali na oko i ispod stotinu ljudi. Brigada je izgubila ve skoro 200 ljudi, od kojih se tre ina nalazila u brigadnoj bolnici. Prošlo je ve mjesec dana stalnih borbi sa veoma neredovnom ishranom i neprospavanim no ima. Sve je to iscrpilo borce. Ljudi su izgledali ravnodušni, samo bi spavali. Jedino napad i juriš mogli su ih osvježiti. Tada su naprezali i posljednje snage. No i one su bile na izmaku. Svi smo željeli da krenemo negdje dalje, samo van ove divljine! Glad nas je iscrpljivala. Sa radoš u je do ekana vijest da je stiglo nare enje za pokret prema Tjentištu.

RAZBIJANJE NEPRIJATELJSKIH OBRU A

SUTJEŠKA

Zorom 4 juna predali smo položaje na Vu evu Tre oj dalmatinskoj brigadi. Po prohladnom i kišovitom danu hitali smo prema Tjentištu u sastav Prve proleterske divizije, koja se prema našim podacima nalazila ve negdje oko Vrbni e. Na Dragoš-Sedlu ekala nas je promjena nare enja. Ponovo pod komandu Druge proleterske brigade i napad na Košur.

Košur, zatubast i polupošumljen brežuljak, dominira itavim prostorom izme u Tjentišta, Popovog Mosta i Mrkalja. On pretstavlja prirodni položaj na kome se završavao krak obru a koji su Njemci polako i planski stvarali sa drinske strane. Drugi krak, koji je sa gata ke strane trebao da zatvori obru na lijevoj obali Sutjeske, stigao je do Bara, gdje su Druga dalmatinska i Majevika brigada uspjele da ga herojskim otporom zadrže. Izme u Bara i Košura preostao je slobodan otvor širok par kilometara, sa jednom stazom koja je iz doline Sutjeske preko Krekova izvodila na Milinkladu, a odatle preko Hravke za Vrbni ke Kolibe i Zelengoru. Tom stazom su trebale pro i sve naše snage sa sektora Vu eva, Magli a i pivske visoravni — ustvari cijela grupacija i Centralna bolnica sa Vrhovnim štabom. Sa Košura se i ovaj jedini put mogao kontrolisati vatrom. U tome se sastojao zna aj Košura.

Pod Košurom se ve nalazila Druga proleterska brigada. Ona je dan ranije napala na njega, ali bez uspjeha.

Kasno u noć 4 juna, pod neprekidnim pljuskom, brigada je stigla do Tjentišta. Pod samim Krekovima, u mokroj i blatnjavoj jaružici, pored male vatre, koja je više dimila nego gorjela, neposredno pod Košutom, nalazio se Lune Milovanovi, zamjenik komandanta Druge proleterske brigade, sa kime smo razradili plan napada.

Vrhovni štab je naredio da Košur mora pasti. On je pretstavljao veoma ozbiljnu prepreku za dalje nastupanje. Slobodan otvor između u Košura i Bara, koji je još ostao, mogao se skoro prostreljivati mitraljeskom vatrom.

Pod takvim uslovima, svjesni velike zadatke, prišli smo pripremi napada. Proleterci su poznavali zemljište, tako da smo mi naše planove razradili bez velikih priprema i izvišnja. Uostalom, za ovo nije ni bilo vremena. Održani su kratki partijski sastanci, sastanci komandanata i komandira i bataljoni su krenuli na zadatke. Prema planu, proleterci su napadali na lijevom krilu, od pravca Ozrena i s. Krekova, a naši bataljoni od Tjentišta. Napad je poeo 5 juna u sam rasvitak zore. Prvi prepad je uspio. Zauzeli smo nekoliko isturenih bunkera i pretstavljao je napad na sam vrh Košura. Međutim, napad proletera je zatajio — zakasnio — i Njemci su protivnapadom odbacili naše bataljone sa osvojenih položaja. Borbe su produžene preko cijelog dana, uz podršku artiljerijskog divizionara, koji je čak sa Dragoš-Sedla bezuspješno i netačno tukao po njima kim, a katkad i po našim položajima.

» Napad je ponovljen 6 juna na izričito ponovljeno naređenje Vrhovnog Štaba. No, brigada nije više imala snage da naređenje izvrši. Njemci su pojačali ali Košur sa novim snagama, a naši bataljoni su pošli primjetno da se tope iz dana u dan, iz časa u čas.

Lune Milovanovi je pronašao — prokurirajući stazu, jarugu Usovi kod Potoka, kao zamjenu za onu koja je bila ugrožena sa Košura, a koja je izvodila takođe na Milinkladu i nije bila izložena vatri sa Košura. Tom stazom prošli su dijelovi Prve i Druge proleterske divizije, Vrhovnog štaba i ostalih jedinica i ustanova uz njega.

Drugu proletersku je 7 juna smijenila Sedma krajiška. Jyfi smo se ograni ili na odbranu. Snage za napad su bile minimalne.

Glad je svakim danom bila sve ve a. Ve su i konji bili pri kraju. Oni koji su još preostali bili su odre eni za teške ranjenike i topovski vod. I oni su bili ve sama kost i koža. Jedan konj bio je jedini spas za jednog težeg ranjenika, a imali smo ih u brigadnoj bolnici ve preko 30. Hljeba ve nismo okusili od elebi a, sa malim izuzetkom na Vu evu (plijen). Hrana — ustvari konjetina sa malo je ma ili soli — mogla se kuvati samo no u, i to ako je intendant bio snalažljivi. Pe ena konjetina je bila ukusnija od kuvane, pa su je borci sami pekli na žaru. Uveliko su se kuvale i jele razne trave — kiselica, srijemuša, mlad bukov list, kora itd. Ali ova neutoljiva glad je po ela da nagriza vrstinu jedinica. Pored toga, brigadna bolnica se svakim danom pove avala. Ranjenici još od elebi a nisu upu ivani u Centralnu bolnicu. Svi oni koji su bili i malo pokretni vra eni su u brigadu. Laki ranjenici — a to su bili oni pokretni, ostajali su uz bataljone, a samo su teži, nepokretni, upu ivani u brigadnu bolnicu. Tifusara nismo imali u ve im broju, nasuprot drugim jedinicama kod kojih je ova bolest bila ozbiljan problem.

Borbena sposobnost je vidljivo opadala. Zavladata je neosjetljivost i neopreznost; ljudi su postali razdražljivi na svaku spoljnu manifestaciju; živci su bili na ivici izdržljivosti. Samo bi spavali i bavili se mislima o tome kako da pribave hranu. Sve je to ozbiljno ugrožavalo kompaktnost jedinice. Mobilizirana je partiska organizacija, postavljeni zadaci i traženo od komunista da moraju izdržati do kraja i prednja iti primjerom.

im bi pao mrak, kolona za kolonom prolazila bi neposredno iza naših položaja i stazom pored Krekova produžavale preko Milinklade ka Lu kim Kolibama. Pored ove »magistrale«, kolone i kolonice brigada, bolnica itd., koje su tuda prolazile, utabale su itav splet staza i stazica koje su proširile »Lunetovu« stazu i izvodile, preko kamenitih padina Usovi kog Potoka, pokrivenim niskom šumom, polomljenom i razrovanom °d avionskih bombi i artiljeriskih granata, na Milinkladu.

Narožito intenzivan pokret odvijao se noć u 7/8 i 8/9 juna, Putem pored Tjentišta, neposredno iza naših položaja, prema Krekovima prošli su dijelovi Druge divizije, Drinske grupe, Vrhovni štab i niz ostalih jedinica i ustanova. Prva proleeterska divizija je prošla ranije i nalazila se duboko u Zelengori.

Situacija je bila sve teža i teža. Košur je ostao u njemačkim rukama, a Bare, na suprotnoj strani »vrata« prema Zelengori, bile su isto tako ugrožene. Daleko pozadi nas na Vučevu i na Pivskoj Planini ostale su još Treća i Sedma divizija sa Centralnom bolnicom. Svi smo bili svjesni toga da ćemo teško moći izdržati malo jači napad. Njemci su, istina, u posljednja tri dana bili pasivni, ograničeni su se na odbranu Košura i kontrolu vatrom staza kojima su se prema Milinkladi stalno kretale kolone i kolonice.

8 juna održali smo sastanak Štaba brigade, na kome je odlučeno da brigadnu bolnicu i ostale neboravke dijelove uputimo prema Milinkladi i dalje na Zelengoru i da tako olakšamo i rasteretimo brigadu i omogućimo joj veću pokretljivost u slučaju jačeg neprijateljskog napada.

Napetost je dostigla vrhunac. Osjećali smo svi da narednih dana treba da padne konačna odluka. Bili smo svjesni teškoća i položaja u kome se nalazimo, ali nam to nikako nije ubijalo hrabrost i vjeru da ćemo izaći iz ove teške situacije. Istina, kod boraca, narožito onih mlađih, skoro došlih u brigadu, potištenost i uvučenost u sebe osjećala se sve više i više. Bilo je čak i razgovora i želja za odvajanjem od jedinice, probijanjem po grupama ili pojedinačno. Ali, sve je to samo pokazivalo da je moral na etici i da o tome moramo voditi računa.

Pred sam mrak stigli su kuriri sa Vučeva sa porukom da je Marko Eimović živ i da treba poslati ljude koji će ga prenijeti do brigadne bolnice. Sa njime se nalazila i njegova sestra Milja.

Drug Marko, komandant 3-eg bataljona, popularan i omiljen borac i komandant sa Glasinca, teško je ranjen 23 maja ispod Trovrha. Mitraljesko zrno razbilo mu je donji dio vilice i oštetilo grlo. Istina, stanje mu se bilo popravilo, pa je uspio da na konju izađe na Vučevu zajedno sa brigadom. Posljednjih

dana stanje mu se opet pogoršalo. Ne može da jede, slabi, nepokretan je. Morao se nositi na nosilima, a to je, za naše prilike, bila osuda na smrt. Ostao je u teškom stanju iza brigadne bolnice, na Vu evu kod Mrkaljklada, zajedno sa sestrom koja ga je negovala.

Trebalo je i i po njega i donijeti ga barem do Tjentišta. Tražimo 8 dobrovoljaca me u borcima njegovog 3- eg bataljona. Ljudi se kolebaju, svaki osje a dug i potrebu da nešto u ini. Ali šta i kako? Mrak je pokrio put prema Vu evu. Treba pre i hladnu i divlju Sutjesku, popeti se na Dragoš Sedlo, pa poslije toga i i nazad sa nosilom na ramenima. Nazad treba sti i još u toku no i. Vodi a nema, stazu ne poznaje niko. Samo se grubo zna pravac i utaban blatom trag, ukoliko se uopšte može raspoznati po toj mrkloj i kišovitoj no i.

Javilo se osam drugova. Otišli su. Treba da se svjesno žrtvuju za svog komandanta. Ranjenika ne smijemo ostaviti. Da, ali kako sti i do njega? Takve misli obuzimale su nas sve, no niko nije imao hrabrosti da kaže istinu. Poslije jednog sata drugovi su se vratili. Nisu mogli pregaziti Sutjesku. Svi smo znali da je skoro nemogu e izvršiti zadatak. Ali smo utali. Ujutru je stigla njegova sestra. Umro je drug Marko. Umro zbog nedostatka njege i nemogu nosti da mu se pruži najminimalnije. Da li smo pogriješili i da li smo mogli u initi ma šta drugo?

Kona no je 9 juna osvanuo lijep i sun an dan. Željno o ekujemo da se osušimo i ogrijemo. No zato nas avijacija gnjavi i gnjavi. Još zorom Njemci su sa Košura osuli vatru po koloni i kolonicama, koje su skoro itavu no tapkale u mjestu i prešle svega par stotina metara. Cijelo prije podne više nas je pakao. Avioni, jedni za drugima. »Štuke« i »Dornijeri« smenjivali su se i razrovali Milinkladu i okolinu.

Oko podne zatišje. Iz dubokih jaruga i jaružica izašli smo na sunce, parimo prozebla tijela i sušimo našu siromašnu odje u. Oko nas mir. Sa lijevog krila 1-vi bataljon javlja da su se Krajišnici morali povu i i da neprijatelj nastupa prema Ozrenu. Bataljon je samoinicijativno prikupio par desetina ljudi i zaposjeo Ozren.

Veze ni sa kime. Vije amo. Najzad odlusmo da povuemo bataljone prema Milinkladi. Neprijatelj se spustio sa Košura i nalazi se tu pred nama. Zauzeo je Krekove. Iza nas su ostale Sedma i Treća divizija i bolnice. To znamo.

Polako »Lunetovom stazom«, Usvi kim Potokom, izvlačimo ostatke brigade. Milinklada i sedlo sa omanjim proplan-
kom, između Ozrena i Pleća, ostali su jedini slobodan prolaz u dolinu — bolje reći u kanjon rečice Hravke. Padine prema Sutjesci su koliko-toliko blage, dok prema Hravki padaju veoma strmo, upravo okomito. Staze ne postoje. Zapravo, svuda gdje god se mogla zadržati i proći ljudska noga, utabano je i trag potsećanja na uzoranu njivu. Od početka ofanzive prvi put smo svjedoci teške situacije. Znači meteža i pometnje među ljudima već se osjećaju. Njemci su u toku dana u talasima svom silinom bombardovali Milinkladu, kao da su znali da se tu negde nalazi Vrhovni štab. Bombardovanje je na inilopravu pustoš u Desetoj hercegovačkoj i četvrtoj crnogorskoj brigadi, raznim prištapskim dijelovima i bolnici, koji su trebali proći baš ovim otvorom prema Hravki. Opšta pometnja. . . Tito je ranjen! Ova vijest ide od usta do usta. Srećom, nije teško ranjen.

Milinklada je razorena. Samo patrljci ogoljelih stabala govore da je tu bila doskora bujna bukova šuma. Svuda municiske kutije, samari, bacačka municija, puške, puškomitraljezi. Više oružja nego ljudi.

Desetine drugova i drugarica iz raznih jedinica i bolnica ostalo je teško ranjeno. Svi oni koji su u tom opštem metežu i uraganskoj vatri ostali bez konja — jedinog spasioca, ostali su bespomoćni. Krikovi bolova i strave miješali su se sa borbenim poklicima boraca koji su jurišali na Ozrenu i Plećima.

Kozomaraćuro, radnik iz Livna, borac 1-og bataljona brigade ležao je nemoćan u smrtnom ropcu. Bomba mu je formalno raznijela obe noge. »Drugovi, nemojte me ostaviti! Pozdravite brigadu! Živela Partija i drug Tito!« to su bile njegove posljednje riječi. Nedaleko je jedna drugarica — ne znamo iz koje je brigade, niti joj znamo ime. Smrtno je ra-

njena. Jedina joj je želja da je drugovi ne ostave. »Drugovi, ne ostavljajte me!« I tako još mnogi i mnogi.

Ako bi se našao koji konj, on se davao za prenos ranjenika. Ve su i teška oru a ostavljana — zakopavana, samo da bi se oslobodilo što više konja za spasavanje ranjenika. Nositi ih na ramenima zdravih bilo je nemogu e, jer su se i zdravi jedva držali na nogama.

O ekujemo napad Njemaca sa Ple a i Ozrena. Istina na Ozrenu se nalaze još naši, naš 1-vi bataljon i dijelovi Desete hercegova ke brigade. Samo još mali napor i neprijatelj e sastaviti obadva kraka svog obru a.

Me utim, i on se nije upuštao u riskantne prodore po ovoj udljivoj planinskoj šumi. Njegova metodi nost je omogu ila da se te ve eri i no i sredimo na Milinkladi i ujutru, 10 juna, krenemo preko Hr avke na Lu ke Kolibe. 10 juna prije podne prošla je tuda i Sedma baniska divizija iako su položaji na Ozrenu i Milinkladi bili potpuno napušteni.

Izgledalo nam je da smo progurali najgore. U dubini Zelengore o ekivali smo da emo se najzad otka iti od neprijatelja.

' Me utim, ono najteže je tek po elo!

VRBNICA

Oko podne 10 juna sva tri bataljona Šeste brigade prikupila su se u jednoj orijetkoj šumi nedaleko od Lu kih Koliba. Prvi put od po etka neprijateljske ofanzive bataljoni nisu bili na položajima u neposrednom dodiru sa neprijateljem. Sem li nog obezbje enja bataljoni nisu imali drugi borbeni zadatak.

Lijevo, na puškomet od nas, kod Ljubinog Groba, dijelovi etvrte crnogorske brigade vodili su oštre borbe s Njemcima.

Na prostoriji kod Lu kih Koliba bio je Vrhovni štab. Saznali smo pojedinosti o ranjavanju druga Tita. On se sada osje a dobro — rana nije teška.

Neprijateljska avijacija se ne smiruje. Grupe aviona neprekidno se nad nama smjenjuju, bombarduju nasumce, kad primijete i najmanji cilj, spuštaju se nisko i mitraljiraju. Od preksino nismo ništa jeli.

Taman kad smo do ekali ve e i kad su prve vatrice plannule, eskadrila aviona ponovo se u polumraku pojavila nad nama. Iako su vatre odmah pogašene, bili smo otkriveni. Bacali su bombe i spuštali se sasvim nisko mitraljiraju i. Ovo je bilo jedno od najtežih bombardovanja koje je pretrpjela Šesta brigada i od njega nam je stradalo desetak drugova iz Prate eg voda i oko Štaba brigade.

Najzad je no uveliko ovladala i mogli smo ponovo da založimo vatre. Od bombardovanja je stradao konj komesara brigade Cvijetina Mijatovi a i meso smo podjednako podijelili na sve jedinice. Konj je bio povelik, pa je svaki borac dobio prili no par e. Drug Majo, komesar brigade, nije mogao da jede meso od ovog konja koji ga je nosio, kao i mnoge naše ranjenike, od isto ne Bosne pa kroz sve vrijeme ofanzive do danas. Pola u šali, pola u zbilji recitovao je Njegoševe stihove iz »Gorskog vijenca« kad Vuk Mandušić žali za svojim prebijenim džeferdarom: »Za' mi ga je ka o njega vida, ža' mi ga je ka brata ro ena. . .«.

Oko 22 asa dobili smo nare enje od Vrhovnog štaba za dalji pokret i probijanje. Sve naše snage koje su se prikupile na prostoriji Lu kih Koliba kreta e se u dvije kolone. Desna kolona u sastavu: Druga proleterska, Druga dalmatinska i Šesta isto nobosanska — komandant kolone Jovo Vukoti — kreta e se u pravcu Lu ke Kolibe— Vrbni ka Rijeka — Mr in Kolibe. Naša Šesta bila je odre ena u prethodnicu desne kolone. Sa lijevom kolonom, koja je bila sastavljena od jedinica Druge divizije i još nekih brigada, kretao se Vrhovni štab. Ova kolona kretala se preko Balinovca u pravcu Mr in Planine. Ispred lijeve kolone prema Balinovcu ve se nalazila Prva proleterska divizija.

Sa nare enjem za pokret dobili smo još jedno nare enje koje nas je sve pogodilo. To nare enje je glasilo da se sva teška oru a zakopaju kako bi se brigade lakše kretale u svom daljem probijanju. Prate i vod brigade izvršio je ovo nare enje, ali nam je svima bilo teško rastati se sa baca ima i protivtenkovskim topom. Jedan baca bio je zaplijenjen u borbi s Njemcima u Bosutskim šumama, drugi u borbi s etnicima na Romaniji,

a protivtenkovski top na Hranjenu kod Goražda kad smo stizali u sastav glavnine. Mnoge borbe i mnoge pobjede nad neprijateljem vezane su za ova oružja. Toliko smo ih brižljivo uvalili! Prije nekoliko dana kad je Prate i vod pregazio Sutjesku toliko se namuio oko protivtenkovskog topa. Naime, matica je zaničela konja koji je nosio cijev topa. Komandir voda Sadik Kadrušić -Dik bacio se u maticu i spasio dragocjeni tovar. Uveče je kratko izvijestio komandanta brigade da je vod u redu stigao. A sada moramo da ostavimo ova oružja.

Oko ponoći 10/11 juna kolone su izvršile pokret. Na lijevu desnu kolonu bila je Šesta brigada. Svi smo bili svjesni težine situacije, a i odgovornosti koja je ležala na svima, pa i na našoj brigadi. Štabovi i članovi partije trebalo je da prednjače primjerom. Zadatak — proboj preko Vrbanje mora se izvršiti po svaku cijenu. Pod zaštitom noćno i treba neprimjetno podići i neprijateljskim položajima s one strane Vrbanje ke Rijeke, probiti ih i energično nastaviti pokret preko Zelengore.

Nismo imali vodiča. Karta i »partizanski nos« bili su glavna sredstva za orijentaciju. Staza kojom smo se spuštali ka Vrbanji koj Rijeci bila je kamenita i strma, sa mnogo ispričenih žila drveća i panjeva. Noć je bila mrkla, planinska, sa natmurenim nebom. Ništa se nije vidjelo. Kolona se stalno prekicala. Utrošili smo nekoliko sati za svega par kilometara. Borci su bili izlomljeni i umorni. Kolona bi zastala, stojeći i bi zaspali.

Najzad, lijeva kolona je u samo svitanje 11 juna stiglo na Vrbanju ku Rijeku. Osmatrali smo položaje na susjednoj strani. Na grebenu Stružinskog Brda (k 1298) vidjele su se ljudske siluete. To su bili njemački stražari. Dijelovi 369 divizije obrazovali su novi obrub na lijevoj obali Vrbanje.

Uz strme padine Stružinskog Brda upućen je 1-vi bataljon sa zadatkom da se neprimjetno privuče njemačkim položajima i napadne ih. Ostali dio brigade počeo se prebacivati preko rijeke i kretao se kolonom nešto ulijevo od Stružinskog Brda koristeći i vododerine i mrtve uglave. U dolini Vrbanje kolona se »nabila« zbog sporijeg prebacivanja preko rijeke, koja je, istina, mala i svuda gazna, ali ipak usporava kretanje. Već se

sasvim razdanilo i njema ka posada iz sela Vrbni e primjetila je našu kolonu pa je otvorila mitraljesku vatru. U to vrijeme 1-vi bataljon je uspio da podi e njema kim položajima na Stružinskom Brdu i poslije kratke vatrene pripreme izvršio je snažan juriš. U oštrom naletu Njemci su bili otjerani nazad, na drugi položaj, Grebac (k 1380) i sada je kolona mogla nesmetano da se kre e...

Njemci su u nekoliko mahova pokušali sa Grepca da bo - nim napadima ugroze pokret kolone, ali sada je 1-vi bataljon bio oja an i dijelovima Druge proleterske, pa su svi njema ki napadi bili odbijeni. Na pravcu kretanja kolone bile su manje neprijateljske snage i elo glavnine ih je bez ve eg napora razbilo, pa je tako stvorena široka breša u pravcu Mr in-Kolibra, kroz koju se probijala naša desna kolona duga nekoliko kilometara.

U borbama kod Stružinskog Brda, Njemci su pretrpjeli znatne gubitke. Pobijeno ih je nekoliko desetina, a zaplijenjeno je više »šaraca« sa dosta municije i 1 baca . Prili an broj neprijateljskog oružja i municije ostao je na poprištu borbe, jer ih nismo mogli nositi uslijed premorenosti, a i ina e smo bili zasi eni automatskim oružjem.

I mi smo imali osjetnih gubitaka. Pored ostalih, poginuo je najbolji puškomitraljezac u 1-vom bataljonu Marijan Pauni , koji nas je u asovima odmora toliko puta znao razveseliti, jer je bio uvijek vedar i raspoložen za šalu, a umio je lijepo i uz gusle zapjevati. Tako e su nam poginuli hrabri borci Fahim Ze evi iz Visokog, Mato Mari iz Fojnice i još nekoliko drugih.

Naša lijeva kolona je tako e vodila oštre borbe na svom pravcu kretanja. Isto tako, ovog dana su jedinice Prve proleterske brigade vodile uvenu borbu na Balinovcu, gdje su do nogu potukle Njemce.

Tako je razbijen neprijateljski obru na Vrbnici i stvorena breša široka oko 6 km od s. Vrbni e prema Balinovcu, kroz koju se probila itava naša glavnina i nastavila dalje kretanje preko Zelengore.

Poslije podne Šesta brigada je u sastavu desne kolone stigla na Mr in-Kolibe. Ovdje su stigle i jedinice naše lijeve kolone. Sa Prvom proleterskom divizijom veza je uspostavljena.

Predve e je stigla od Sutjeske i Sedma baniska divizija. Tako se glavnina naše vojske, sa Vrhovnim štabom na elu, našla prvi put na okupu. Nedostajala je samo Tre a divizija.

No 11/12 juna brigada je provela na odmoru. Prekju e je kod Lu kih Koliba bio prvi dan od po etka ofanzive bez borbe i ovo je bila prva no bez borbe i pokreta.

MILJEVINA

Ujutru 12 juna brigada je izvršila pokret do Jablanovog Brda (k 1353). Tu je od Štaba Prve proleterske divizije dobila zadatak da zajedno sa Majeви kom brigadom, kao desna pobo - nica glavnine, izvrši pokret pravcem Zakmur — Trebi ina i da na taj na in osigura od Fo e bok našim glavnim snagama koje e se probiti preko ceste Fo a — Kalinovik negdje u prostoru Miljevine.

Ovdje smo saznali od Štaba Prve proleterske divizije da nam je opšti pravac proboja ka Romaniji i isto noj Bosni. Svi smo bili radosni. Pomisao da je kona ni proboj blizu i da se ide za isto nu Bosnu davala je svakom borcu Šeste i Majeви ke potstreka i volje da se sve prepreke savladaju.

Uve e 12 juna izvršen je pokret pravcem Zakmur — Trebi ina. Obje brigade kretale su se u jednoj koloni. Prolazili smo kroz zaseoke Zakmura. Prvi put je da poslije toliko dana vidimo ku e i vatrice kako svijetle na ognjištu. Prvi put je da vidimo narod — žene, djecu. Intendanti su dobili u selu neki sir i dijelili su borcima u koloni. Poslije konjskog mesa i raznih kiselih trava, koje smo ve skoro mjesec dana upotrebljavali, ovaj sir je bio kao najve a poslastica.

U zoru 13 juna elo kolone izbilo je do na puškomet prvih ku a s. Trebi ina. Saznali smo da se u selu nalaze Njemci. Štab brigade odmah je izdao nare enje za napad. U napad su krenula dva bataljona Šeste i jedan bataljon Majeви ke. Poslije relativno kratke borbe Njemci su izba eni iz prve polovine sela. Od pravca Fo e stigla su im poja anja i oni su pokušali da nas

potisnu. Vršili su u toku dana nekoliko napada, ali bez uspjeha, jer su naši borci vrsto držali zaposjednuti dio sela. Na taj na in sprije eno je ovoj njema koj koloni da preko Trebi ine izbije na Rataj i ugrozi desni bok naše glavne kolone.

Istovremeno, ovog dana vodila se teška borba oko Jele a i Rataja. Jedinice naše glavne kolone u ogor enim borbama probijale su tre i neprijateljski obru u pravcu Miljevine duž ceste Fo a — Kalinovik.

Predve e su štabovi brigada donijeli odluku da se jedinice otka e od neprijatelja kod Trebi ine i u toku no i pre u cestu Fo a — Kalinovik negdje kod Miljevine na pravcu proboja glavne kolone. Prelazak preko r. Bistrice na ovom pravcu bio je nemogu , jer je kanjon strm i neprolazan.

Odljepljivanje bataljona izvršeno je prije pada mraka i Njemci su to otkrili, pa su vršili jak pritisak i nanijeli znatne gubitke naro ito 1-vom bataljonu Šeste. Izme u ostalih, ovdje su poginuli: Ne o Šaraj i iz Sarajeva, Andrija Stanek iz Zagreba, Meho Curkovi iz Visokog i drugi.

Pokret prema Rataju i Miljevini vršen je tokom no i 13/14 juna po teškom i strmom terenu. Negdje u svitanje predena jeicesta kod Miljevine i Šesta brigada se razmjestila u s. Budnju.

Na samoj cesti, gdje je naša kolona prešla, stajao je jedan teški njema ki tenk koji su uništili bombaši Prve proleterske brigade. Oko njega bilo je pravo razbojište, na kome su ležali izmiješani pali borci naši i poginuli neprijateljski, polomljeno oružje i druga ratna oprema.

Tako je bio probijen tre i neprijateljski obru kod Miljevine i ve sutradan, 15 juna, neprijatelju je bilo jasno da je operacija »Švarc« propala. To su konstatovali Italijani u svom izvještaju od 15 juna u kome kažu »da su Njemci izigrani«. Ustvari izigrani su bili zajedno sa Njemcima i oni i Bugari i svi doma i kvislinzi.

KONA NO — PROBOJ NA ROMANIJU

Poslije proboja kod Miljevine cijela naša glavnina prikupila se u prostoru izme u komunikacija Fo a — Kalinovik i Go-

ražde — Sarajevo. Šesta brigada smjestila se u zaseoke oko previle. Dva dana trajao je odmor i jedinice su se srećivale. Svaka borba je zamrla i jedino su povremeno neprijateljski avioni uznemirivali ovo duboko zatišje.

Neprijatelj se teško mirio sa neuspjelim opkoljavanjem **naših** snaga. Koristio je ovaj predah i učinio posljednji pokušaj, pa je žurno prebacivao snage na prugu Sarajevo — Višegrad i cestu Sarajevo — Goražde ne bi li u pojasu ovih komunikacija uspio da stvori prepreku.

Šestnaestog juna dobijeno je naređenje od Štaba Prve proleterske divizije da Šesta i Majevi ka i dalje zadrže zadatak desne pobornice i da sljede i pokret izvrše pravcem Previla — Hranjen, da pređu prugu negdje na otcjeku između Renovice i Ustipre i da dalji pokret produže pored Rogatice preko Šatorova i u pravcu Han Pijeska.

Brigade su formirale kolonu predveče 17 juna i nastavile pokret označenim pravcem. Pred Hranjenom su stigle prije svanuća 19 juna. Na cesti Goražde — Sarajevo, i to na dijelu Jabuka — Hranjen, već su se nalazile jake neprijateljske motorizovane snage. Da bi se izbjegli nepotrebni gubici, odlučeno je da se brigade još pod zaštitom noćnog povuku nešto nazad, na pošumljeno brdo Oštro (k 1004). U tom povlačenju prekinuta je veza sa znatnim dijelom kolone, pa su se na Oštro izvukla svega dva bataljona: Šeste i jedan bataljon Majevičke. Polovica kolone, tj. dva bataljona Majevičke i jedan bataljon Šeste, okrenula je ulijevo prema zapadu i u toku dana spojila se sa glavnom kolonom, sa kojom je docnije prešla i prugu kod Renovice. Ovi bataljoni su tek na Romaniji došli u sastav svojih brigada.

Dio kolone pobornice koji se povukao na Oštro vodio je 19 juna i borbe sa neprijateljskim snagama od Hranjena i onim koje su od pravca Foče vršile pritisak na zadnje naše kolone.

Devetnaestog juna uveče kolona sa Oštroga krenula je prema cesti Goražde — Sarajevo. Pravac kretanja bio je preko Peti-Bora (k 1200) iznad samog Goražda. Njemci nisu otkrivali ovakvu drskost, pa je cesta pređena bez borbe, jer na ovom dijelu nije bila zaposjednuta.

20 juna ujutru kolona pobonika izbila je u selo Borak i tu se razmjestila za odmor. Dolje ispod sela, u dolini Drine vidjelo se Goražde. Ostali smo neprimjeeni i tek je predveče jedna ustaška patrola slučajno nabasala u selo i otkrila nas. Ali tada je već bilo kasno i bataljoni su se prikupili za dalji pokret. Odlučeno je da se r. Praga i pruga preu kod željezničke stanice Duba, jer tu postoji brvno, a Praga je bila nabujala. Prikupljeni su podaci o manjoj ustaškoj posadi koja je držala Dub i pokret je izvršen u sumrak. Spuštali smo se u kanjon Prage. Još ova prepreka — i pred nama — e da pukne prostor Romanije.

Pragu i prugu prešli smo lakše nego što smo predviđali. Ustaška posada u Dubu, nije smjela ni da nas saeka.

Ujutru 21 juna stigli smo u s. Pljesko, s one strane pruge.

Saznali smo da se i glavna kolona probila na Romaniju. Ona je prešla cestu i prugu na širokom frontu od Renovice do Stambola.

Posljednji pokušaj neprijatelja bio je osujećen. Njegova Peta ofanziva je krahirala.

Šesta brigada se prikupila u s. Osovu kod Rogatice i odatle u laganim maršrutama nastavila kretanje prema Han Pijesku i Šekovi ima radi srećvanja i popune.

*

Šesta brigada izišla je iz Pete ofanzive više nego prepolovljena. Od ukupnog broja boraca — 630, koliko je imala u početku ofanzive, poginulo je, ranjeno, nestalo ili se priključilo drugim jedinicama oko 350 boraca i starješina, a od toga broja mrtvih i nestalih bilo je oko 250. Brigada se dakle probila na Romaniju sa manje od 300 boraca, uključujući i tu i ranjenike iz brigadne bolnice.

Najviše gubitaka brigada je pretrpjela u početnim borbama, naročito kod ajniča i Metaljke, zatim na Zavajitu i Trovrhu, kao i na Vučevu. Košur, Vrbnica i Trebinja tako e su mjesta gdje je pao znatan broj šestobrigadira.

Razumljivo je da je najviše gubitaka bilo u početnim borbama, jer je kod ajniča i od elebiča ka Foča brigada prvi put

ulazila u žestoke okršaje, rame uz rame sa proleterkim brigadama. Štab brigade i štabovi bataljona još nisu imali dovoljnog iskustva u rukovođenju jedinicama, a i sami borci još nisu bili dorasli proleterima. No, docnije je žrvanj borbe prekalio i poslednjeg borca. Povratak i ovako malog broja šesto-brigadira u istu nu Bosnu znaio je mnogo, jer e docnije svaki ovaj borac, kaljen kroz Petu ofanzivu, postati starješina u novim jedinicama isto ne Bosne, koje e ujesen 1943 narasti na nekoliko divizija.

I pored svih teškoća i slabosti, nedostatka iskustva, nenaviknutosti na ogromne fizičke i psihičke napore, u uslovima borbi po veoma teškom i razdrobljenom terenu, pustom i siromašnom, pod stalnim dejstvom neprijateljske avijacije i artiljerije, brigada je vodila vrlo jake i uspješne borbe i dala svoj znaajan udio u slavnim borbama koje su vodile Prva, Druga, Treća i Sedma divizija NOVJ. Goli Vrh kod Ustikoline, Paljika prema Goraždu, Metaljka, Vragolije, Zavajit, Kušlat, Bakića Brdo, Trovrh, Zlatni Bor, Vučev, Curevo, Košur, Vrbnica, Trebinja — to su mjesta na kojima su borci Šeste brigade neustrašivo vodili borbe, zaustavljali napadne kolone neprijatelja, njegove borbene poretke bacali niz litice, jurišali na njegove utvrđene položaje i probijali njegove obrane.

Borbe u Petoj ofanzivi ostaće u istoriji naših naroda kao veliki anstveno poglavlje. One e biti nepresušan izvor na kome e se naša buduća pokoljenja napajati i osvježavati kad god bude trebalo da naši narodi pokrenu svoje snage u odbranu slobode, nezavisnosti i života dostojna ljudi. U tom poglavlju pomenuće se i ime Šeste isto nobosanske proleterke brigade.

Rudi PETOVAR i Miloš ZEKIĆ

Marijan Detoni: PRELAZ PREKO SÜTJESKE (ulje)

MAJEVI KA BRIGADA NA SUTJESCI

rva mafevi ka brigada¹ postala je od Mafevi - kog partizanskog odreda (kasnije grupe udarnih bataljona). Mafevi ki odred formiran je septembra 1941 godine, na terenu Mafevice i Semberije, gde je uspešno vodio borbe protiv ustaških uporišta sve do 20 februara 1942 godine, kada su mafevi ki etnici izvršili mu ki prepad na štab odreda u s. Vukosavcima i tom prilikom, pored ostalih, ubili komandanta i komesara odreda — Ivana Markovi a-Irca i Fadila Jahi a-Španca.² Produžavaju i borbu sa etnicima, odred je bio prisiljen da se posle izvesnog vremena povu e za Bira , gde je nešto kasnije preformiran u udarni bataljon koji je ušao u sastav Šeste isto nobosanske brigade kao njen 2 bataljon. Kada je u novembru 1942

¹ Ova i Šesta isto nobosanska brigada nisu organski pripadale nijednoj diviziji Glavne operative grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ u periodu izvo enja Pete neprijateljske ofanzive. lanak je pisan na temelju izvornog materijala u odnosu na ovu brigadu i uglavnom na temelju se anja nekoliko preživelih drugova, tako da su se mogle Potkrasti pojedine greške i nepotpunosti kako u pogledu numeracije jedinica, tako i pri navo enju imena poginulih i živih drugova, njihovih funkcija i drugog. Ipak smatramo da e lanak poslužiti kao osnova za dalje i potpunije osvetljavanje borbi i uloge ove brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

² Ivan Markovi -Irac i Fadil Jahi -Spanac su proglašeni narodnim herojima.

godine ta brigada — zajedno sa Sremskim partizanskim odredom — razbila majevi ke i trebavske etnike na Maleševcima i nanela im odlučuju i poraz, 2 bataljon se u toj značajnoj borbi naročito istakao. Odmah posle ove pobede obnovljen je, tj. ponovo formiran Majevički partizanski odred, istim što je pomenuti bataljon imio njegovu jezgru i dao rukovode i kadra za itav odred. Marta 1943 godine odred prerasta u (majevičku) grupu udarnih bataljona da bi, po odluci Vrhovnog štaba, 11 aprila 1943 godine postao Majevička udarna brigada. Upočetku je imala brojni naziv Prva, a kasnije Petnaesta — Majevička NOU brigada (s obzirom na red formiranja ostalih brigada). No u toku Pete neprijateljske ofanzive nazivana je samo *Majevička* (bez brojne oznake), radi čega čemo je u daljem izlaganju tako i nazivati.

Majevička brigada, zajedno sa Šestom isto nobosanskom narodnooslobodilačkom udarnom brigadom, početkom aprila 1943 godine, po direktivi Vrhovnog štaba, probila se iz istočne Bosne preko komunikacije Sarajevo — Višegrad. U toku tog proboja 8 aprila brigada je vodila borbu, zajedno sa Šestom isto nobosanskom brigadom, kod sela Hranjen kojom su prilikom iz zasede razbile jednu nemačku autokolonu i, pored ostalog, zarobile jednog nemačkog oficira, nekoliko podoficira i vojnika i zaplenila znatnu količinu oružja, municije, opreme, vozila i dr.

Po dolasku na jugoistočni deo planine Jahorine, 9 aprila, brigada je uhvatila vezu sa jedinicama Prve proleterske divizije, kada su ove forsirale Drinu i napredovale ka sjajno. U periodu do početka Pete ofanzive, po naređenju Vrhovnog štaba,³ glavnina brigade bila je raspoređena na levoj obali Drine u širem rejonu Ustikoline, zatvarala pravce od Goražda i Jahorine i time zajedno sa Šestom isto nobosanskom brigadom, koja je bila raspoređena naspram nje na desnoj obali Drine, obezbeđivala levi bok snaga Glavne operativne grupe,

³ Vrhovni komandant drug Tito, po dolasku Šeste i Majevičke brigade, pozvao je članove PK za B i H i štabove obe brigade, u Vrhovni štab, koji je tad bio u Govzi. Interesuju i se živo o borbama i situaciji u istočnoj Bosni, drug Tito je proveo sa njima, itavome. Tom prilikom im je postavio zadatke za pretstojeća dejstva.

koja je produžavala svoju ofanzivu prema isto nom delu Crne Gore i Sandžaku u dolini gornjeg Lima.

U to vreme sastav brigade bio je slede i:

Brigada je imala štab sa prištapskim delovima i ukupno oko 650 boraca formiranih u pet bataljona; svaki bataljon, sem Petog, imao je oko 140 boraca, a Peti oko 70 boraca.

Od ukupnog broja boraca i rukovodilaca u brigadi, oko polovine bili su lanovi Partije i SKOJ-a.

Štab brigade: komandant — Pero Kosori; politiki komesar — Mirko Filipovi⁴; zamenik politiki kog komesara — Pavle Goranin-Ilija⁵; zamenik komandanta — Ratko Peri; na elnik štaba — Vukašin Subotić; intendant — Vesa Radojić; reserent saniteta — Adem Akšamija. U politodelu brigade bili su drug Vlado Rolovi, drugarica Desa Koštan i drug Milo Rakić — omladinski rukovodilac.

1-vi bataljon — sastava tri ete. Komandant — Miljenko Cvitković⁶, posle njega Vojko Milovanović-Savić⁷; politiki komesar — Muhidin Begić; zamenik komesara Nenad Petrović.

U etnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Tešo Tešić⁸, Voki Aleksandar, Jahi Izo, Savić Stevo, Anđelić Milo i drugi.⁹

2 bataljon — sastava tri ete. Komandant — Slobodan Kezunović; vršilac dužnosti politiki kog komesara — Maksimović Dragiša; zamenik komandanta — Stević Srećko, a zatim Kovačević Radivoje.

U etnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: ovi Mitar¹⁰, Zepić Jožo¹¹, Petrović Aco¹², Medić Branko¹³, Anđelić Mile, Ilić Slobodan i drugi.

3 bataljon — sastava tri ete. Komandant — Tripun Petrović-Patak, do 29 maja, a posle toga Radivoje Kovačević; politiki komesar — Jovo Kokanović-Kokan¹⁴; zamenik politiki kog komesara — Selim Numić i Ristić Tošović.

U etnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Bešlić Fadil¹⁶, Anđelić Jovan, Avokumović Aco, Popović Boško-Popac i dr.

4 bataljon — sastava tri ete. Komandant — Vojo Ivanović; politiki komesar — Anđelić Blagojević; zamenik politiki kog komesara — Veljko Simić »Veljun«.

⁴ Ranjen aprila 1944, uhvaćen od etnika koji su ga predali Nemcima u Bratkovom, gde se herojski držao, posle čega je streljan. Proglašen narodnim herojem.

⁵ 1941 g. politiki komesar Romaniskog part. odreda — Činog. Poginuo kao politiki komesar Dvadeset sedme divizije 2 januara 1944 kod s. Žunovi — Romanija. Proglašen narodnim herojem.

⁶ Teško ranjen u borbama na Sutjesci kod s. Popov Most 4 juna i posle kraćeg vremena podlegao ranama. Proglašen narodnim herojem.

⁷ Poginuo u borbama sa Nemcima kod Srnica (Gradačac) jula 1943. Proglašen narodnim herojem.

⁸ Proglašen narodnim herojem.

⁹ Poginuli 1943 u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

¹⁰ Poginuo 1944 godine.

¹¹ Poginuo 1943 godine.

¹² Umro od tifusa 1944 godine.

¹³ Poginuo 1944 godine u Šestoju ofanzivi.

¹⁴ Poginuo 1944 godine.

¹⁵ Poginuo 1943 u Petoju ofanzivi.

U etnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Zarije Doki, Stojakovi Vojo¹⁶, Perera David-Dule i dr.

5 bataljon (prate ih oruđa) sastava: jedna eta minobacača i protivtenkovskih pušaka, jedna eta mitraljeza, jedan tehnički vod (inženjerci — mineri i vezisti — telefonisti). Komandant — Salcberger Ervin-Stanko; politički komesar Avdi Šefko¹⁷ i dr.

U etnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Serafim Franjo, Njegovan Milan i drugi.

Ovaj bataljon djelovao je stalno po delovima kojima je ojačavao ostale bataljone.

Majevi kao brigada, takore i tek formirana, bila je popunjena najvećim delom borcima-omladincima (proseka 17—19 godina starosti), te se s pravom mogla nazvati *omladinskom brigadom*. Kao takva bila je, besumnje, najmlađa od svih brigada u sastavu Glavne operativne grupe. To je zapazio i drugi Tito — pred početak Pete neprijateljske ofanzive — kada je brigada prošla pored Vrhovnog štaba, nedaleko od s. Kosmana, na levoj obali Drine, gde se tada nalazio Vrhovni štab. Posebnu pažnju u to vreme ukazao je Vrhovni štab obema brigadama iz istočne Bosne, dodeljujući im izvesnu količinu naoružanja i municije od zaplenjenog neprijateljskog materijala u toku četvrte neprijateljske ofanzive. U tu svrhu upućena je jedna eta u rejon Pivskog Manastira, gde je primljen ovaj materijal. Osim toga, omogućeno je bilo, koliko su to prilike dozvoljavale, da se pred velike borbe, koje su pretstojale, komandni kadar i borci brigade pripreme i upoznaju sa novim uslovima ratovanja i teškim zadacima koji su ih očekivali.

PO ETNE BORBE

Prvog maja brigada je, po dobivenom zadatku od Vrhovnog štaba, posela položaje na obe obale Drine u cilju sprečavanja prodora neprijatelju koji je nastojao da deblokira svoje opkoljene snage u rejonu Foča. Prvi bataljon upućen je na desnu obalu Drine gde je poseo Kapak (k 1203) i Goli Vrh (k 1309 i k 1022). Drugi i četvrti poseli su položaj s. Zebina Šuma — Grabi (k 1022) — Sešin Vrh (k 1094) — Stolac (k 1519). Podršku bataljonu kod s. Zebina Šuma dala je minobacača eta i mineri koji su izvršili zaprećavanje ceste prema Usti-

¹⁶ Poginuo 1944.

¹⁷ Poginuo decembra 1943.

kolini. Tre i bataljon i prištapski delovi bili su na položajima severno od Ustikoline.

U toku 2 i 3 maja do predveče brigada je uspela da zadrži i odbije uzastopne napade nadmoćnih snaga Italijana (predvojenih etnicima) i Nemaca koji su iz Goražda, potpomognuti tenkovima i avijacijom, nadirali prema Foča. Tek predveče 3 maja uspeo je neprijatelj da se probije i da u toku 4 maja deblokira svoje snage u Foča. U ovoj borbi neprijatelj je imao osetne gubitke, a za mladu Majevičku brigadu ovo je bila prva velika borba sa tako brojno jakim i tehnički znatno nadmoćnim okupatorskim snagama. Ove teške borbe još više su ojačale borbeni duh naših boraca.

Neposredno pred početak Petog neprijateljske ofanzive, naredjenjem Vrhovnog štaba od 10 maja, Majevička brigada ušla je u sastav Drinske operativne grupe, zajedno sa Drugom proleterskom i Šestom isto-nobosanskom brigadom. Zadatak ove grupe bio je da obezbedi zapadni deo Sandžaka i zatvori pravce od Goražda i Jahorine i spreči ispad neprijatelja iz Foča i Goražda u pravcu naše oslobođene teritorije tj. ka Ajniju i Srebrenici. U vezi sa tim brigada je bila raspoređena južno od Foča na položajima Crni Vrh (k 1113), s. Dragošava, s. Kunovo i delom snaga u rejonu s. Boljoradina i Krst'ac. U rejonu Crnog Vrhova bila su još i dva bataljona Prve proleterske brigade.

Sa tih položaja brigada je svakodnevno odbijala ispad delova 369 neprijateljske legionarske («vražje») divizije iz garnizona Foča. Aktivnost neprijatelja i uostalo nadletanje njegovih aviona bili su vidljivi, iako tada za nas nesigurni znaci, pretstojeće neprijateljske ofanzive.

Jedinice 369 legionarske divizije, delovi 118 lovačke divizije (grupa «Gertler») i jedan puk 4 lovačke brigade, preduzeli su 15 maja odlučan napad na razvođene snage Drinske operativne grupe. Glavni udar neprijatelj je usmerio na Šestu isto-nobosansku brigadu, koncentriranim dejstvom od Goražda i Foča. Po ovladanju Ajniju, neprijatelj je produžio napad duž komunikacije prema Boljanima, posle čega je aktivirao

svoje desno krilo iz rejonu Fo e. Majeve ka brigada, zajedno sa delom Druge proleterske brigade pružala je u toku 15 i 16 maja snažan otpor neprijatelju na položajima s. Podgaj, s. Dragoava, Crni Vrh. Prodor neprijatelja kroz odbranu Šeste isto nobosanske brigade, na koju su bile upućene glavne neprijateljske snage i kidanje veze s njom, nepovoljno je uticao na dalju odbranu Majeve ke brigade. Jedan deo snaga ona je orijentisala prema s. Plansko za zatvaranje pravca iz doline eo-tine prema elebi u.

U vremenu od 17—20 maja brigada je zadržavala napad znatno nadmošnjeg neprijatelja na položajima Crni Vrh (k 1320), Humi (k 1326) i Luvovo Brdo (k 1461).

U toku 20 maja 13 puk neprijateljske 4-te brigade, ojačan jednim bataljonom iz 118 divizije i podržan jednim artiljeriskim pukom, probio je položaje brigade i, ulažući i krajnje napore, zauzeo dominantne položaje između u Fo e i elebi a: Crni Vrh (k 1320), Trovrh (k 1386), Baki (k 1444), Vijenac (k 1356). Razvučena Majeve ka brigada nije bila u mogućnosti da spreći i prodor znatno nadmošnjeg neprijatelja ka elebi u i bila je prisiljena na povlačenje kroz šume Korlat — Lanište, a sutradan do linije Oštra Gl. — s. Luvovo, gde je izbila 21 maja.

Vodeći na početku same ofanzive nekoliko dana i u oštrem borbu, brigada je pretrpela osetne gubitke. Borci su bili premoreni i izgledali, a nedostatak municije je bio najveći problem koji smo u tim odbranbenim borbama teško rešavali. Sve ove teške i naročito su došle do izražaja u povlačenju. Majeve ki borci dugo se seati provedene noć i 20/21 maj u šumi Korlat — Lanište, zastanka i odmora brigade, dok je bataljon u zaštitnici bio na položaju. Mrkla noć, kiša sa susnežicom. Već drugi dan se nije ništa jelo. Neće se ni večerati — komora se odvojila. Hladno je i borci po grupama naložili vatru i pored nje dremaju. Nekolicini su i šinjeli izgoreli. Veze sa susednim jedinicama, pa i pretpostavljenim štabom, nije bilo jer, kao po pravilu, veza je otkazala baš kad je bila najpotrebnija. A to je u ratu ono što unosi najviše neizvesnosti.

Sutradan uhva ena je veza sa delovima Šeste isto nobosanske brigade koja je tog dana svojim elom izbijala iz doline eotine i prikupljala se kod s. elebi a. Naša brigada zaposela je položaje na severnoj padini Ilijine Glave.

T R O V R H

Ovoga dana uve e (21 maja) nastupio je obrt na itavom frontu kod elebi a. U kriti nom momentu, kada je izgledalo da e neprijatelj još toga dana (no i) zauzeti elebi (najvažniji rejon na itavom prostoru izme u Drine, eotine i Tare), pojavila se Prva proleterska brigada koja se odmah (iz pokreta) razvila i napala neprijatelja u s. Borje i zapadnije. Posle kratke ali snažne vatre minobaca a i mitraljeza, proleter i su krenuli u nezadrživi juriš. Neprijatelj je bio zbunjen i iznena en: par sati pre toga pred njim je pružala otpor samo zaštitnica Maje vi ke brigade, a ve sad su se na njega ustremile tri brigade: Prva proleterska na centru, Šesta isto nobosanska na desnom i Maje vi ka na levom krilu. Poneseni borbenim poletom proletera, maje vi ki borci kao da su se preporodili; oni su, bez obzira na iznurenost i glad, sa poletom jurišali i uništavali neprijatelja. Bila je mrkla no . Razbijeni neprijatelj, koji je ina e izbegavao no ne borbe, dao se u pani no bekstvo i samo se raspitivao kod preživelih meštana: »Gde je Fo a«. Jedan naš bataljon zarobio je jednu neprijateljsku grupu u s. Pjelovci, koja se toliko bila zbunila da je po ela bežati ka Tari, umesto ka Drini (Fo i), tj. za 180 stepeni u suprotnom pravcu.

Posle borbe i gonjenja koje je trajalo itavu no , jedinice naših triju brigada potisle su neprijatelja sve do s. Zavajit i nešto severnije. Uo ivši važnost položaja Kor e (k 1255) — Baki (k 1444) — Trovrh (k 1386), koji su ustvari predstavljali poslednju prirodnu liniju za odbranu Fo e, neprijatelj je na brzu ruku doveo poja anja i zaposeo tu liniju. Na tim položajima i Zlatnom Boru, u toku naredna 3—4 dana i no i, vodile su se najkrvavije borbe. To je postalo težište operacije kako za nema ke snage, tako i za itavu Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba.

Posle kraćeg zadržavanja, bataljoni iz naše tri nekompletne brigade, pošto su se prikupili, produžili su i preduzeli novi napad. Tako su se i u toku 22 maja odvijale borbe nesmanjenom žestinom i naše jedinice zauzele su položaje Kor e, Vijenac (k 1356), Baki i izbile na Trovrh, koji je predstavljao glavni vor neprijateljske odbrane. Ali, uviđajući i presudnu važnost Trovrha, komandant 118 nemačke divizije privukao je nova pojačanja i preduzeo protivnapad, kojim je lično rukovodio nalazeći se na zadnjoj padini položaja, a 24 maja stigao je i na sam Trovrh, što samo po sebi govori o ozbiljnosti te situacije. Povrativši Trovrh, neprijatelj je do pada mraka ponovo zauzeo zavajitske položaje (Kor e, s. Kušlat, Vijenac i Baki).

U ovoj prelomnoj situaciji od velike važnosti je bilo, ne samo za jedinice naših triju brigada, nego možda i za itav dalji tok Pete ofanzive — zadržati u svojim rukama dominantni vis Trovrh — »vrata Fočke«, kako ga je docnije nazvao komandant neprijateljske 4. lovačke brigade (koja je u prvo vreme branila Trovrh) u svojoj bojnoj relaciji. Uviđajući i to, neprijatelj ga je brzo upotrebom u zadnji ras prikupljenih rezervi povratio. Naše jedinice, prije je dejstvo tad objedinjavao drug Miloje Milojević (zamenik komandanta Prve proleterske brigade), nisu imale rezerve, te nisu mogle izvršiti protivnapad kada je neprijatelj ponovo bio zauzeo Trovrh.

Danas nema razloga ne osvrnuti se na jednu činjenicu. Naime, s naše strane nije se tada objektivno mogla sagledati presudna važnost fočkih položaja tj. Trovrha i visove koji su njim čine celinu, jer se u prvo vreme radilo o protivnapadu na neprijatelja koji je bio prodro u pravcu Čelebića i Zlatnog Bora, a ne napadu, a veza sa jedinicama bila je otežana i dr. To se vidi i iz toga što je istovremeno izvršen napad sa 7 bataljona na ove položaje i napad sa približno isto toliko bataljona (Prva proleterska brigada bez 3. i 6. bataljona i po jedan bataljon iz Šeste isto nobosanske, Majevićke i Druge proleterske brigade) na položaje u rejonu Zlatnog Bora. Svakako da bi bilo mnogo bolje da je u prvo vreme izvršen i napad (sa oko 10 bataljona) samo na fočke položaje (Trovrh i dr.), uz

u eš e svih pet (a ne samo dva) bataljona Prve proleterske brigade, a prema neprijatelju na Zlatnom Boru za to vreme moglo se privremeno biti u odbrani sa 3—4 bataljona. Sigurnim ovla ivanjem Trovrhom, Kumi em i dalje, otvarala se realna mogućnost brzog upada u samu Fo u, a time i posrednog okruženja neprijatelja na Zlatnom Boru, Ze ijem i Lu evom Brdu. Sve u svemu, proboj fo anskog fronta u toj situaciji, koji su naše tri nekompletne brigade bile postigle, ali nisu mogle održati i razviti, mogao je doprineti znatno druk ijem, povoljnijem, razvoju daljeg toga Pete ofanzive. A za dalji proboj preko Drine na tom pravcu, pored iznetog, trebalo je privu i bar još 2—3 brigade. Nešto docnije, dolazak Tre e krajiške brigade nije mogao bitno izmeniti situaciju na ovom frontu u našu korist, utoliko pre što je ona 24 maja uvedena pravcem na zapad (ka Ze ijem Brdu), a ne pravcem na sever — ka Trovrhu i Fo i.

Oko podne 23 maja, posle jake artiljeriske vatre, neprijatelj je u kolonama po eo da se spušta sa položaja Vijenac i Kor e i napada s. Zavajit i dalje prema Vukovi a potoku. Miloje Milojevi je naredio protivnapad svim našim snagama na tom delu fronta. Ovakva odluka bila je potpuno celishodna: na jak neprijateljev napad odgovoriti još ja im protivnapadom naših 7—8 bataljona — odmah, dok njegov napad ne uzme maha, i time ga preduhitriti i preoteti mu borbenu inicijativu.

Majevi ka brigada, zajedno sa 2 bataljonom Šeste isto nobosanske i 6 bataljonom Prve proleterske brigade (Beogradskim), našla se u centru borbenog rasporeda i izdržala jak pritisak neprijatelja, pa pošto ga je zadržala, prešla je u protivnapad pravcem s. Podgaj — s. Zavajit •• Vijenac, a jednim bataljonom prema Kušlatu. Mi, preživeli borci Majevi ke brigade, se amo se juriša na Zavajitu, Vijencu i Kušlatu, kao najja ih, najkrvavijih, najsnažnijih, koje je naša brigada dotle uopšte ostvarila. Ne obaziru i se na paklenu vatru neprijateljskih šaraca, baca a i topova, Majevi ani su, rame uz rame sa borcima Prve proleterske i Šeste isto nobosanske brigade lomili sve prepreke pred sobom i vatrom, bombama i borbom prsa u prsa uništavali neprijatelja. To je bio stra-

hovit juriš — uzbrdo i preko otkrivenog terena. Mladi majevi ki borci s ponosom su jurišali ne žele i da zaostanu za proleterima Prve i Šeste isto nobosanske brigade, ije im je prisustvo i sadejstvo ulivalo moralnu snagu, potsticalo ih i nadahnjivalo heroizmom. Tu, na položaju, proleter i su bili prijatno iznena eni odlu noš u i poletom svojih mla ih, neiskusnijih drugova — Majeve ana. Ovim jurišima, borbenim poletom, u toku ovoga, slede ih dana i no i naša. mlada brigada je stekla ugled i poverenje proleterskih jedinica. O tome je bio uskoro obavešten i Vrhovni štab.

Do pada mraka brigada je izbila pod sam Vijenac, a jednim bataljonom prema Kušlatu. U toku no i 23/24 maja sve naše jedinice produžile su uporno nastupanje i potiskivanje neprijatelja. Borba se vodila itavu no nesmanjenom žestinom. Mrkla no i šumsko i planinsko zemljište doprinosili su da se ova dramati na borba odvija u punoj napetosti i sa puno neizvesnosti. Održavanje veze izme u jedinica bilo je veoma teško, a ponegde i nemogu no, zbog ega su i bataljoni naših triju brigada bili izmešani. Glavno žarište borbe ove no i bilo je kod s. Kušlat, gde su 1-vi bataljon Majeve ke, 2 i 3 bataljon Šeste isto nobosanske i 6 bataljon Prve proleterske brigade okružili ja u neprijateljsku grupu i sutradan je potpuno uništili. Na levom krilu je 1-vi bataljon Šeste isto nobosanske brigade zauzeo u toku no i važan vis Baki , potisnuo neprijatelja, ali ga je zbog neizvesne situacije (nemanje veze sa Majeve kom brigadom i ostalima) napustio, da bi ga sutradan ponovo na juriš zauzeo.

Majeve ka brigada (bez 2-og bataljona, oja anog minobaca kom etom i delom mitraljeske ete 5 bataljona, koji je zajedno sa glavninom Prve proleterske brigade vodio borbu na položajima u rejonu Zlatnog Bora) u sadejstvu sa 6 bataljonom Prve proleterske brigade i 2 bataljonom Šeste isto nobosanske brigade, pošto je 24 maja zauzela Vijenac i visove severnije od njega, produžila je napad ka Trovrhu, a jednim delom snaga presekla stazu izme u s. Kušlata i trovrha. Ovo je doprinelo bržem uništenju neprijatelja u s. Kušlatu. Sem toga, time je spre en pokušaj neprijatelja da se sa Trovrha

probije ka svojoj okruženoj grupi u s. Kušlatu, deblokira je i izvu e. Tako je dejstvom tih jedinica uništen tog dana kod s. Kušlata itav neprijateljski bataljon sa oja anjima. Kušlat je toga dana pružao sliku pravog razbojišta. Na sve strane po selu i okolnim padinama veliki broj ubijenih neprijateljskih vojnika, razbijena i uništena komora, razbacano oružje i oprema. Za naše jedinice bilo je naro ito zna ajna zaplena velike koli ine oružja i municije.

Kada su bataljoni Majeve ke brigade oko podne 24 maja, preko bezimenih visova severno od Vijenca, podilazili Trovrhu, nastala je zabuna, koja nas je koštala nekoliko žrtava, a mogla je i mnogo više. Iznenada, na levom krilu brigade, ula se i osetila jaka vatra od pravca Bakica. Dobio se utisak da neprijatelj pokušava da nam se zabaci za le a. Naš strelja ki stroj je zbog toga nešto ustuknuo i povio se. U takvoj situaciji, kada je moglo do i do napuštanja položaja za koji smo se borili itav dan i no , jedan od drugova iz štaba brigade uzviknuo je: »Drugovi, to su naši, to je bataljon Miloša Zeki a! Napred!. .. « (iako ni sam nije bio na isto da li su to zaista naši). Na to se itav naš strelja ki stroj ponovo ustremio na neprijatelja. Time je zabuna otklonjena, veoma važan položaj povra en i održan i neprijatelju onemogu eno da ovu situaciju iskoristi. I, na Baki u su zaista bili naši.

Neprijatelj je u toku dana krajnjom upornoš u branio Trovrh, kome su naše jedinice podišle sa svih strana, i najja om zapre nom artiljeriskom vatrom i avijacijom tukao naše položaje. Resio je da poštopoto sa uva Trovrh, jer je znao da od njegovog držanja zavisi ishod itavog boja, koji je ovoga dana bio u kulminaciji. Ali, ni dejstvo neprijateljske avijacije, pa ni artiljerije, nije bilo naro ito efikasno, jer su se naši borci primakli neprijatelju na svega nekoliko desetina metara. Neprijatejska avijacija tukla je po dubini naro ito selo Zavajit, Kušlat i dr., gotovo uništivši ova napuštena planinska naselja. Komandant 1-vog bataljona Miljenko Cvitkovi -Španac, pošto je prethodno zapazio i »dešifrovao« raketne signalne znake Nemaca, kojima su oni svojim avionima pokazivali naše položaje, po eo je davati signale u obrnutom pravcu — ka Nemcima. I

itava eskadrila »Stuka« sruila je svoj pakleni tovar po Nemcima koji, iznenađeni, nisu stigli ni da se zaklone.

Ovoga dana predveče štab brigade dobio je narednje Štaba Prve proleterske divizije, prema kome Šesta isto nobosanska i Majeviška brigada imaju zadatak da produže napad u pravcu Foče, s obe strane reotine, da prodru u samu Foču i zauzmu utvrđenu sa severoistočne strane. U toku noći 24/25 izvršene su pripreme i objašnjena je važnost zadatka i drugo. Sutradan, 25. maja, napad je otpočeo, ali, i pored sveg nastojanja, bez rezultata. Neprijatelj je dovladio sve nove i nove snage, ojačavao i utvrđivao svoj front, koji je glavni oslonac još uvek predstavljao Trovruh. Situacija kod nas bila je sve teža: iscrpenost, veliki gubici, glad, nedostatak municije, nedostatak popune i rezervi. Zbog svega toga naše dve jedinice nisu bile u stanju da frontalnim napadom probiju tada već solidno organizovanu i utvrđenu neprijateljsku odbranu na Trovrhu.

Ovoga dana (25), po narednji komandanta Prve proleterske divizije, a zbog pogoršanja situacije na frontu na reotini kod s. Gradca (gde su delovi 369. legionarske divizije probili prethodnog dana odbranu Sedme baniske divizije, prodrli do Popov Dola i ugrozili rebebi sa istoka), obustavljen je dalji napad Šeste isto nobosanske i Majeviške brigade ka Foči. Takođe, prema dobivenom narednji Štaba Prve divizije, brigada (sem 2. bataljona) krenula sutradan preko Zavajita i Borja za rebebi gde je stigla istog dana. Drugi bataljon je ostao na položajima u rejonu Zlatnog Bora.

U istom vremenu je 2. bataljon, ojačan minobacačkom i delom mitraljeske rete 5-og bataljona, zajedno sa delom Druge proleterske brigade, vodio borbe na odvojenom pravcu prema desnom krilu nemačkih snaga koje su napadale iz rejona Foče, južno prema Šepan-Polju. Bataljon je u toku nekoliko dana borbi na uzastopnim položajima: Crni Vrh (k 1113) (Fočanski), Okrugljica, Slabi (k 1504) i Zečije Brdo (k 1680), bio prisiljen da se postepeno povlači. On je 21. maja, poseo položaje na Zlatnom Boru, ali je pred mrak toga

dana bio prisiljen da, posle žestoke borbe sa mnogostruko nadmošnjim neprijateljem, napusti ove položaje i spusti se u kanjon Tare. Savlađujući i visinsku razliku od 700 i više metara, bataljon je ponovo izbio na Zlatni Bor u toku noći 21/22 maja. Izišavši predzoru na Zlatni Bor, bataljon je razbio jednu četetu Nemaca, ali je bio prisiljen odmah iza toga da se povuče.

22 maja su 2-gi i deo 4-og bataljona Majevičke brigade u estvovali sa 2-gim bataljonom Šeste isto nobosanske i glavninom Prve proleterske brigade u napadu na Zlatni Bor. Najžešće borbe u toku tog dana vođene su kada su Nemci bili zbijeni i opkoljeni u užem rejonu oko samog sela Zlatni Bor. Predveče je okruženim Nemcima, kojima je ponestalo municije, ova bacana iz transportnih aviona. Jedan omot pao je Nemcima, drugi Prvoj proleterskoj brigadi, dok je treći pao na »nižu zemlju« između položaja Nemaca i našeg 2. bataljona. Za ovu municiju razvila se žestoka borba. Na kraju je bataljonu uspelo da ovaj omot preotme i tako se snabde municijom koja mu je veći bila na izmaku. U ovoj borbi naročito se, pored ostalih, istakao drug Kovačević Radivoje.

Nemci su u ovim borbama imali znatne gubitke. Naročito je od naše minobacačke i mitraljske vatre stradala jedna veća grupa Nemaca koja se bila iskupila oko razvijene zastave kojom su obeležavali transportnoj avijaciji svoj položaj. U toku noći Nemci su morali napustiti ovaj položaj, tako da ga je 2. bataljon 23 maja izjutra zaposeo, zaplenivši veći u količinu opreme koju je neprijatelj morao ostaviti. U ovim borbama bataljon je imao oko 25 ljudi izbačenih iz stroja.

U borbama na Trovrhu, Zavajitu, Kušlatu, Zlatnom Boru i dr. brigada je pretrpela vrlo osetne gubitke. Za 10 dana ona je imala oko 150 izbačenih iz stroja, među kojima znatan broj komandnog kadra i najboljih bombaša i mitraljezaca. To je bila najteža i najkrvavija borba koju je brigada dotada vodila. No, i pored toga, brigada je prekaljena i sa pojačanim borbеним iskustvom pošla u susret novim okršajima. Koliki su bili

gubici neprijatelja teško je bilo ustanoviti, ali sa sigurnoš u možemo tvrditi da su Nemci i domobrani pretrpeli još ve e gubitke; zna se da su u to vreme okupatorske bolnice u Fo i, Goraždu i Sarajevu bile prepune ranjenika sa fo anskih položaja.

VU EVO

Prema nare enju Vrhovnog štaba od 26 maja, Maje vi ka brigada je iz rejona elebi — Zlatni Bor krenula za Vu evo — Sutjesku. Prema tom nare enju, Druga proleterska i Maje vi ka brigada su dobile zadatak da sa platoa Vu eva ofanzivno dejstvuju preko Sutjeske do linije s. Trbuš e, — s. Zakmur, — s. Vrbnica, — s. Suha i time stvore mostobran (u odnosu na pivski kanjon) za prelazak i proboj Glavne operativne grupe preko Zelengore i dalje na sever, pošto proboj na pravcu Fo e prethodnih dana nije uspeo.

Brigada je u toku 27 maja izvršila pokret preko Ho eva, prešla preko mosta na Tari kod s. Uzlup i do kraja dana stigla do Š epan-Polja, gde je štab brigade primio od Štaba Druge proleterske brigade podatke o situaciji na Vu evu — Sutješci i konkretniji zadatak. Uskoro zatim na Vu evo je upu ena prethodnica, a brigada je prešla Pivu (preko vise eg mosta kod Š epan-Polja koji je bio pod jakom artiljeriskom vatrom neprijatelja) sutradan i do posle podne ispela se na Vu evo i prikupila oko katuna Koritnik. Kretanje iz kanjona Pive uz vrlatne i kamenite strane Vu eva iziskivalo je veliki fizi ki napor izgladnelih i iznurenih boraca. Još ve a teško a bila je u tome što je veliki broj boraca ostao bez obu e (opanaka — oputa). Mali broj iznemogle preostale stoke (konja) koja je nosila teško naoružanje zaostajao je i sve više usporavao i otežavao pokret jednom jedinom uskom i vrlatnom stazom. Sve je to uticalo da ljudi takore i ne reagiraju i ne sklanjaju se na povremeno dejstvo neprijateljske avijacije.

Po izbijanju na Vu evo, brigada se rasporedila na severnim padinama Vu eva, prema s. urevu i s. Šadi ima gde su se nalazili Nemci. Odatle je izvi ala dolinu Sutjeske u pravcu ovih mesta i zatvarala jedina dva pravca — staze koje od u- reva izvode na Vu evo preko Koritnika i Zdrele. Druga pro-

leterska brigada se rokirala ulevo i orijentisala prema Borovnu, Košuru, s. Tjentištu i zapadnije.

Usled pretrpljenih gubitaka boraca i komandnog kadra u prethodnim borbama, na Vu evu je brigada od pet bataljona preformirana na etiri bataljona, stim što je 2 bataljon rasformiran, a njegovo ljudstvo uklju eno u ostala tri bataljona (1, 3 i 4). U 5 bataljonu prate ih oružja ostala je minobaca ka eta i tehni ki vod, stim što su vezisti bili stalno uz štab brigade, a mitraljeska eta je rasformirana jer su njeni borci ve ranije bili pridati ostalim bataljonima.

Za 29 maj komandant 118 nema ke divizije, sagledavaju i kona no važnost Vu eva, planirao je bio napad grupe »Anaker« iz dva pravca: iz doline Sutjeske (od ureva) ka Koritniku i s. Mratinju i s juga (iz doline Vrbni e) ka Pivskom Javorku i Mratinju. Van svake je sumnje da je ova akcija u toku ovog dana bila od najve e važnosti i za nema ke i za celokupne naše snage. Ovladivanjem Vu evom, Nemci bi uspeli da izbiju u pivski kanjon i zatvore dva jedina prolaza (staze kod Š epan-Polja i Mratinja), koji sa Pivske Planine — gde se toga dana nalazila glavnina naših snaga i Centralna bolnica sa nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika, — izvode na zapad. Drugim re-ima, za Nemce bi to zna ilo prima i se kona no svom cilju — ostvariti takti ki obru i pristupiti uništenju naših snaga u kanjonima Tare — Pive i Durmitora. Šta bi u onoj situaciji zna ilo gubitak Vu eva za naše snage, razumljivo je samo po sebi.

I tako su Nemci ovoga dana izvršili jak napad na razvu-enu Majeve ku brigadu sa krajnjom oštrinom i drskoš u, rešeni da po svaku cenu ostvare svoj cilj, tj. ovladaju Vu evom i izbiju u kanjon Pive. Iz doline Sutjeske krenuli su izjutra u napad sa dva nepotpuna bataljona (1-vim i 3- im bataljonom 738 puka 118 divizije) koje su jakom vatrom u toku gotovo itavog dana podržavali jedan artiljeriski puk i avijacija. Svi pokušaji Nemaca da se do podne probiju na pravcu Koritnika i Zdrela ostali su bez uspeha. Ina e, mi smo ve u pažnju obrali na pravac preko Zdrela, jer je ovaj koliko-toliko povoljniji i prodorom Nemaca tim pravcem, naša brigada bi bila potpuno

razdvojena od Druge proleterske brigade. Toga dana je Druga proleterska brigada, koja je glavnom već bila izbila u dolinu Sutjeske kod s. Suhe, s. Tjentišta i dalje, imala na Vu evu, prema našoj brigadi, svoj desnokrilni bataljon sa kojim smo se bili povezali na položajima prema Zdrelu. Pošto se otkrivao prodor Nemaca i dolinom Drine, to je upućen 3 bataljon prema Šepan-Polju da spreči prodor neprijatelja tim pravcem.

Ali su Nemci uginuli ono čemu se mi nismo nadali: dok su njihove glavne snage nastupale prema Koritniku i Zdrelu, koje je naša brigada uspešno zadržala, oni su se jednom etom (opremljenom planinskom opremom) probili pravcem Pusto Polje — Stožeri i oko podne zauzeli Stožere, gde se nalazilo jedno naše odeljenje. Time su nas iznenadili. No treba imati u vidu da se mi (ne samo Majevečka, već i ostale brigade) nismo dotada susretali u borbi sa nemačkim alpinistima. Inače, tim pravcem se ovek, a pogotovu jedinica, teško mogu ispeti. Prema nekim podacima, Nemci su avionima doturili alpinsku opremu. Za sigurnije kretanje kroz gotovo neprohodnu šumu koristili su i specijalno dresirane pse. Pod tim okolnostima odbrana naše brigade, na ovako širokom frontu i izrazito planinskom i pošumljenom zemljištu, bila je izuzetno teška.

Ovim prodorom Nemci su iako manjom snagom ugrozili bok naše brigade, koja je bila orijentisana ka Curevu prema nemačkim glavnim snagama. To je prouzrokovalo malo povlačenje našeg desnokrilnog bataljona prema katunu Koritniku i Prolomu. Nemci, pošto su se dočepali ivice visoravni Vu eva, brzo su pojačali svoje snage, a njihova artiljerija i avijacija su tukle sve jače. Razvila se dramatična borba na život i smrt. Majevečki borci, zalažući se do kranjih granica, trpe i velike gubitke i ispoljavaju i izvanredno junaštvo, nisu ustuknuli, već su izvršili zadatak: oni su sprečili ili zauzimanje Vu eva znatno nadmoćnijem i posebno naoružanom i opremljenom neprijatelju za ovu akciju (dva njemačka bataljona i alpinisti, zajedno oko 800 ljudi, dok je brigada imala u toj situaciji oko 400 boraca, jer je u prethodnim borbama imala preko 200 ljudi izbačenih iz stroja; a da se i ne upoređuje nadmoćnost Nemaca u artiljeriji i avijaciji). Prema tome, vodeći i najkrvaviju borbu

protiv ove nemačke jedinice (grupa »Anaker«), od jutra do predvečer brigada je potpuno zadržala Nemce na liniji Prolom.— Zeleni Homor, tj. na severnom rubu platoa Vučevog i time stvorila vreme i prostor za protivnapad, kojeg su istoga dana predvečer zajednički izvršili Šesta istočnobosanska i Majevička brigada.

Po pristizanju Šeste brigade, njeni bataljoni uvedeni su u borbu iz pokreta. Razvila se žestoka borba. Nemci, koji su bili navikli da do tog vremena izvršavaju svoj dnevni zadatak i pošto su već bili ostali bez podrške avijacije i artiljerije, pružali su ogorčeni otpor i branili svaki pedelj terena, jer su znali da im se iza leđa nalazi kanjon. Treći bataljon Šeste brigade, zajedno sa 4 i 2 bataljonom Majevičke brigade su obuhvatili levo nemačko krilo (kroz šumu) i brzim prodorom zauzeli važan vis Stožeri (k 1450); a jedna četa 1 bataljona Majevičke brigade probila se do samog prevoja Koritnika. Time je Nemcima bila otvorena odstupnica, usled čega je kod njih nastala panika. U tom momentu ostale snage obeju brigada (tad je pristizao i 3 bataljon Majevičke brigade) izvršile su snažan pritisak s fronta, što je dovelo do bezglavog povlačenja Nemaca u pravcu severa. Tad je na bojište stiglo i čelo Prve proleterske brigade.

Pored velikih gubitaka (izgubljenih, ranjenih, zarobljenih), znatan broj Nemaca stradao je u bekstvu niz gotovo okomite kanjone nekoliko stotina metara visoke; neki su ostali vise i po drveću i stenama, posle čega su ih naši borci zarobljavali. Tom prilikom zaplenjena im je skoro sva komora (oko 40 konja), sa velikom količinom municije koja nam je bila skoro sasvim ponestala i zato je bila važnija od svega, drugog. Ovom prilikom, pored ostalih namirnica, zaplenjeno je i nekoliko korpi limunova. Može se zamisliti šta je to značilo za naše borce i rukovodioce, koji već desetinu dana nisu bili okusili hleba, a jeli su razne trave kiseličice i neslanu konjetinu.

Koliko je za nemačku komandu bila važna ova akcija grupe »Anaker«¹⁸ 29 maja, vidi se izmeću ostalog po tome što

¹⁸ Kao što je poznato, i južna kolona grupe »Anaker« pretrpela je neuspeh, jer je njen pokušaj da se spoji sa severnom kolonom (preko Pivskog Javorika) prodro u s. Mratinje i spoji se sa severnom kolonom — sprečen odlučnim dejstvom jednog bataljona Sedme krajiške brigade, 30 maja.

je, prema nekim podacima, general Liters (komandant nemačkih snaga u Petoj ofanzivi) odmah iza toga, kažu, smenio komandanta 118 nemačke divizije (iz čijeg je sastava ta grupa bila), a još pre toga i komandanta grupe »Anaker«. Da li je to ta no ili ne — nije bitno. Ali je bitno to da je taktički neuspeh Nemaca da ovladaju Vučevom ovoga dana bio od presudne važnosti i izvanrednog operativnog značaja i za jednu i za drugu stranu, za celokupne naše i nemačke snage. Koritnik, čiji se osvajanjem, odnosno gubitkom, rešavalo pitanje platoa Vučeva, koji je u toj situaciji bio od sudbonosne važnosti — postao je neoklevano glavno poprište.

Drug Tito, u svojoj analizi Pete neprijateljske ofanzive,¹⁹ ukazuju i da je neprijatelj učinio grešku time što nije zaposeo levu obalu Pive i Drine u vreme kad tamo još nije bilo naših jedinica, izmeću ostalog, kaže:

» . . . No glavni momenat je neprijatelj propustio. Najopasnije, tj. zaposjedanje Maglića, Volujaka i Vučeva, bilo je osujećeno. Mogućnost probijanja naše glavnine bila je stvorena . . . «

Majevička brigada je u ovoj teškoj borbi odigrala izvanredno važnu ulogu i sasno izvršila zadatak po cenu krajnjih napora i dragocenih žrtava. Nemci su u ovom krvavom boju pretrpeli velike gubitke, dok su gubici naših jedinica bili srazmerno manji. Treba napomenuti da je ova borba, usled nemanja podataka, u dosadašnjim publikacijama nepotpuno a i sa dosta netočnosti prikazana.²⁰

¹⁹ Bilten Vrhovnog štaba br. 29—31 za jun — avgust 1943 godine.

²⁰ Tako se u knjizi Kladarina *Slom IV i V okupatorsko-kvilišne ofanzive*, str. 324, zasluga za razbijanje i zbacivanje Nemaca sa Vučeva ovoga dana pripisuje Prvoj proleterskoj brigadi, iako je ona stigla na bojište u momentu kad su Nemci već bili razbijeni i nabaceni u kanjone Sutjeske i Drine. U knjizi Rudi Petovara *Šesta proleterska isto nobosanska brigada*, str. 187 kaže se da su u kritičnom momentu pristizale (jednovremeno, naša prim.) Šesta i Majevička brigada, iako je Majevička stigla dva dana ranije. U knjizi *Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941—1945* izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA od 1957, str. 142, tako e nije ta no izneto.

Ne mislimo time da sa navedenim autorima polemishemo, jer shvatamo da je do toga moglo doći iz prostog razloga — nemanja ta njih podataka (kao i po nekim drugim pitanjima, drugih jedinica itd.). Mi zato baš ovo i iznosimo da bi taj događaj istoriski bio ta no postavljen.

SUTJESKA

Brigada je 30 maja ostala na Vu evu, obezbe uju i pravac od s. Cureva prema Ždrelu. Desno je bila Šesta isto nobosanska, a levo Druga proleterska brigada. U toku dana brigada se sre ivala i odbila nekoliko novih manjih pokušaja Nemaca da se ponovo ispnu na Vu evo.

Maja 31 ona se, po dobivenom zadatku, spustila u dolinu Sutjeske, prošla kroz s. urevo i izbila prema s. Sadi ima. U oba ova sela (koja su još od 1942 godine bila potpuno uništena) nije naišla na neprijatelja. Nemci su bili na levoj obali Sutjeske. Brigada ustvari i nije dobila zadatak da forsira Sutješku na oteku urevo — Sadi i, ve da napadne neprijatelja na liniji s. Popov Most — s. Mrkalje (gde su Nemci imali svoj mostobran na desnoj obali Sutjeske).

Ovde treba napomenuti da je održavanje veze izme u naših brigada i bataljona u toj situaciji bilo izvanredno teško i da se vršilo isklju ivo kuririma. To je pretstavljalo uopšte veliki problem i poteško u, a redovno je dovodilo do gubljenja dragocenog vremena i esto onemogu ivalo da se neprijatelju parira, a pogotovu da se preduhitri. Slobodno možemo re i da se nedostatak savremenih tehni kih sredstava veze (radiostanica i si.) u ovoj situaciji teže odražavao nego nedostatak svih drugih sredstava pa i municije, do koje se redovno dolazilo zaplenjivanjem od neprijatelja, dok su se sredstva veze, naro ito od Nemaca, teško mogla zapleniti. Nemci su neuporedivo bolje stajali u tome. Nama se tih dana redovno dešavalo da sa zakašnjenjem primimo nare enje od pretpostavljenog štaba (u ovoj situaciji štab brigade je primao nare enja od Štaba Druge proleterske brigade). Dok stigne nare enje od jednog do drugog štaba brigade, esto je znalo pro i dan ili no (samo da se kurir ispne iz doline Sutjeske na Vu evo trebalo je 5—6 sati). Za to vreme situacija na frontu obi no bi se velikim delom, ili potpuno, izmenila. — Tako je bilo i ovoga dana. Štabovi Šeste isto nobosanske i Majeve ke brigade nisu se — u nedostatku vremena — prethodno dogovorili i utana ili kako da izvrše prodor preko Sutjeske u pravcu severa. I drugo, štab naše brigade je dobio zadatak da napadne na s. Sadi e i dalje

produži na Popov Most. Zato se i moglo dogoditi ovoga dana da po etni i zna ajan uspeh Šeste isto nobosanske brigade (kad je njen jedan bataljon ve bio prešao preko Sutjeske kod s. ureva i krenuo prema dominantnom visu ur evi i (k 1062) — ostane neiskoriš en, jer su Nemci brzo reagirali i odmah odbacili ovaj usamljeni bataljon na desnu obalu reke. (Posebno je pitanje da li je ovaj važan napad trebalo izvoditi na ovako širokom frontu, sa razdvojenim i brigadama i bataljonima; svakako da je bolje moglo biti da su obe brigade dejstvovale prikupljeno, na užem frontu itd.) I eto tako, greška u injena ovoga dana — nije se mogla ispraviti slede ih. Propuštena šansa više se nije ponovila, jer su Nemci odmah iza toga, narednih dana, stalno poja avali svoj front na levoj obali Sutjeske od Košura do njenog uš a, privla enjem preostalih snaga 118 nema ke lova ke divizije i drugih.

Tokom narednih dana, tj. prve nedelje juna, Majeve ka brigada vodila je teške borbe u dolini Sutjetske kod s. Popov Most i s. Mrkalje u cilju likvidiranja neprijateljske odbrane u zahvatu ovih sela. Ovo je bilo u neposrednoj vezi sa napadom Druge proleterske, a odmah zatim i Šeste isto nobosanske brigade na Košur. Cilj ovih napada bio je proboj u pravcu s. Vrbni e, jer je to najkra i i najpovoljniji pravac za probijanje ka Zelengori i dalje na sever. To je, po zamisli Vrhovnog štaba, trebalo da bude glavni pravac proboja svih naših snaga. Ali su to Nemci na vreme uo ili, dovodili nove i nove snage i najupornije se branili. To je ustvari bio severni krak njihovih klešta (u odnosu na južni s pravca Grab — Suha), ijim je stezanjem trebalo potpuno zatvoriti front na Sutješci (pošto im se izjalovila namera da to ostvare preko Vu eva u kanjonu Pive). Za sve to, utvr eni rejon Košur — s. Popov Most — s. Mrkalje — Borovno, trebalo je da bude — i bio im je — glavni oslonac.

No u 31 maj/1 jun Majeve ka brigada izvršila je jak no ni napad na s. Popov Most i Mrkalje. Nemci su bili iznenani. Desnokrilni bataljon prodro je do same reke, naneo nema koj odbrani velike gubitke, zarobio komoru i dr. Minobaca ka eta, koja se nalazila na položaju kod Podstijene,

nanela je Nemcima osetne gubitke. Ali, nismo imali (kao i obično) rezerve da bismo proširili uspeh; sva tri bataljona bila su u liniji. Nemci su izvršili protivnapad, koji su naše jedinice delimično odbile. I tako se odvijala oštra borba. Pred svanuće brigada se povukla u rejon izvora Javorak. Dejstvujući artiljerijom od Bastasa na naše položaje, Nemci su jačom koncentracijom tukli i rejon Javorka gde se nalazio štab brigade. Tom prilikom ranjen je izvestan broj drugova iz prištapskih delova brigade, a između ostalih poginuo je i poznati kurir štaba brigade omladinac Peri. Dejstvo artiljerije bilo je potencirano lomljenjem drveća u šumi. Borci bataljona bili su manje izloženi ovoj vatri.

Preko dana brigada je manjim snagama držala front prema neprijatelju. Sledećeg dana i napad je ponovljen. Ali, usled pretrpljenih gubitaka, kao i zbog toga što je dobio pojačanje, neprijatelj se još bolje utvrdio i bio oprezniji, te su naši izgledi na uspeh bili još slabiji. Tako su se, još dva dana, odvijali naši frontalni napadi na ovom delu fronta, pri čemu smo trpeli znatne gubitke. Posle nekoliko dana našu brigadu smenila je Treća krajiška, inače tada znatno jača nego Majevička. No i pored toga, front nije mogao biti probijen na ovom pravcu.

Borbe za položaj Popov Most — Mrkalje bile su vrlo teške i krvave. Za pet dana brigada je imala oko 70 mrtvih i ranjenih boraca. U ovim borbama, između ostalih, teško je ranjen komandant 1-vog bataljona, drug Miljenko Cvitković, španski borac [proglašen narodnim herojem]. Posle dva dana u teškim mukama podlegao je ranama.

Gubitak komandanta 1-vog bataljona, hrabrog španskog borca druga Miljenka, teško je pogodio i ovu Majevičku brigadu, jer je on svojim herojskim držanjem i ranije, kao i u svom poslednjem jurišu na Popovom Mostu, bio primer neustrašivosti mladim drugovima.

Gubici neprijatelja bili su takođe osetni.

Situacija u brigadi bila je teška. Veliki gubici u proteklim borbama i sve veći broj ranjenika u brigadnoj bolnici,

smanjivali su iz dana u dan udarnu snagu brigade. Treba napomenuti da, posle pokreta brigade iz Sandžaka, nijedan teži ranjenik nije više išao u Centralnu bolnicu, kao što je dotle bila praksa, jer je bilo nemogu no transportovati ranjenike sa Vu eva ili Sutjeske natrag preko Pive. S druge strane, i sami ranjenici to nisu želeli. U brigadnoj bolnici su se sa brigadom ose ali sigurnijim iako su mogu nosti- le enja bile vrlo oskudne. U takvim uslovima velika pažnja obra ena je teškim ranjenicima, kojih je tih dana bilo oko 50, kako od strane štaba brigade, tako i partiske organizacije. Za nošenje teških ranjenika dati su svi konji, sem nekoliko najpotrebnijih za teška oru a. Samim tim brigadna i bataljonske komore su takore i rasformirane. Zaplenjena hrana od neprijatelja prvo je odvajana za ranjenike. Kada se 4 juna zaliha u hrani za itavu brigadu svela na jednu jedinu kravu, štab brigade je odredio da se ta krava dodeli i zakolje samo za ranjenike. Uzgred treba napomenuti da je naša brigada, kao najmla a, baš najviše trpela zbog slabe ishrane, jer je u ofanzivu ušla sa vrlo oskudnim komorama. Nije onda udo što naši borci i rukovodioci nisu preko dve nedelje videli i okusili hleba. Ali, sve u svemu, najteži trenuci u tom vremenu bili su kad smo se morali rastajati sa teškim ranjenicima, koje smo morali ostaviti na Vu evu i padinama prema Sutjesci, prosto zato što ih nije bilo mogu no nositi, a konja nije više bilo (imati konja je za mnoge ranjenike zna ilo spasen život).

Nošenje ranjenika na nosilima preko kanjona Pive, Sutjeske i dr. bilo je nemogu no. Se amo se poblize jednog takvog rastanka. Jedan komandir voda ranjen je bio od avionske bombe koja mu je potpuno odnela obe noge (gornji deo tela ostao je nepovre en). Videvši da brigada kre e, pozvao je jednog rukovodioca iz štaba brigade i zamolio da ga ubije. Ovaj ga je tešio. No, ranjeni drug je uporno molio — pištolj. I, šta smo mu drugo mogli re i, nego — da e nai i Centralna bolnica, da e ga ona prihvatiti.. . Ali ona nije stigla ni do ovog, ni do mnogih drugih ranjenika, jer je i sama stradala. To je bio težak rastanak. Takvih je bilo više, znanih i neznanih. . .

No i pored svih poteškoća koje je brigada iz dana u dan savladavala, a koje su manje-više bile zajedničke za sve brigade, kao i onih koje su — iz navedenih razloga — našu brigadu posebno pogodale, borbeni elan naših boraca i rukovodilaca bio je na primernoj visini. Moralno-politička svest naših ljudi bila je u stanju da savlada te natežene napore, pa i još veće. Prosto se čovek pita kako objasniti zbiljuna ko držanje naših boraca i rukovodioca i u onim uslovima, jer: dok naši borci neumorno, iz dana u dan, jurišaju, imaju svega po desetak metaka na pušku, dotle Nemci neštedimice gataju iz svojih »šaraca« sa nanizanim redenicima i stokovima municije pored sebe; dok su Nemci obično od glave do pete i hrane se paštetama, maslacem i limunovima, dotle mnogi naši borci nemaju ni opanke i bukvalno po nedelju i više dana ne vide i ne okuse hleba ... Pa ipak, borbeni moral naših jedinica i snalažljivost naših starešina nadmašili su neprijatelja. Svaki borac i rukovodilac, svih brigada, pa i naše, bio je prožet dubokom svešću u pravednosti naše borbe i bio je spreman da sve od sebe i — dao je. Ta odlučnost, ta rešenost, došla je naročito do izražaja u ovim najtežim trenucima Pete ofanzive. Zar treba naglašavati da za vreme te ofanzive nije bilo u brigadi nijednog slušajana neizvršenja naredjenja, gubljenja ili dezertiranja i slično.

NA DONJIM BARAMAMA

Brigada je 6 juna izvršila po dobivenom naredjenju pokret iz doline Sutjeske, preko Plana, Polja i Dragoš-Sedla (na Vučevu) za s. Tjentište. Od s. Čureva do s. Tjentišta rastojanje pravom linijom iznosi oko 5 km, a dolinom Sutjeske — nekoliko kilometara više, tj. oko 2 sata hoda. Međutim, s obzirom na to da je neprijatelj držao Borovno, s. Mrkalje i druge položaje na desnoj obali reke, jedina mogućnost za izvršenje pokreta bio je zaobilazni, ustvari, nekoliko puta duži put — preko Vučeva. Trebalo je penjati se na Vučevu (preko 1.000 m visinske razlike) i isto toliko spuštati se sa njega. I kada se uzme u obzir iznurenost i iscrpenost boraca — onda se može razumeti to što je brigadi za izvršenje ovoga pokreta trebalo

više nego itav dan: iz rejon a s. ureva pošlo se oko podne, a u s. Tjentište se stiglo sutradan po podne (negde oko Dragoš-Sedla se preno ilo). Time želimo ukazati na to kako je u ovoj situaciji, na ovakvom zemljištu i u ovim uslovima, bilo otežano i vrlo usporeno kretanje i rokiranje jedinica s jednog dela fronta na drugi.

Pri polasku je štabu brigade nagovešteno da se u Tjentištu treba povezati sa Štabom Šeste isto nobosanske brigade koja je napadala na Košur. Me utim, pri prolazu kroz s. Tjentište komandant Prve proleterske divizije Ko a Popovi pitao je jednog lana štaba brigade kuda idemo. Ovaj ga je obavestio 0 ovome i dodao da je jedan bataljon zaostao i da e uskoro pristi i. Na to je drug Ko a naredio da odmah vratimo brigadu 1 preko s. Suhe krenemo za Donje Bare, gde emo se povezati sa Štabom Druge dalmatinske brigade i zajedno s njom po svaku cenu spre iti prodor Nemaca od G. i D. Bara prema s Tjentištu; zaostalom bataljonu da pošaljemo vezu pa da i on ubrzano krene za nama. Nešto ranije komandant brigade primio je ovo isto nare enje od Vrhovnog štaba, preko komandanta Druge divizije na Dragoš-Sedlu. Tako smo i postupili i odmah krenuli. Oko 15 asova 8 juna štab brigade je stigao u rejon D. Bara nešto ispred brigade, da bi se upoznao sa situacijom i dobio u vremenu za razvoj bataljona. Usput smo sreli i komandanta Druge dalmatinske brigade Ljuba Vu kovi a, koji je par sati ranije bio ranjen na položaju.

Dalmatinska brigada je ve nekoliko dana, uspešno zatvarala pravac od gornjeg toka Neretve prema Sutjesci i krajnjim naporima, po cenu velikih gubitaka, spre ila prodor Nemaca ka Tjentištu. Ali, u ovim otsudnim momentima njeni redovi bili su ve znatno proredeni: oko polovine ljudstva bilo je izba eno iz stroja. Nedostajalo joj je mogu nosti da zatvori sve pravce prodora neprijatelja. Odmah smo shvatili situaciju i odlu ili da iz pokreta napadnemo u bok neprijateljsku kolonu koja je trenutno bila najopasnija, a koja je iz doline Sutjetske preko Planinice nastupala pravo na Donje Bare (u isto vreme druge dve kolone napadale su koncentri no ka Barama — položajima Druge dalmatinske brigade i to srednja preko

Tovarnice, a leva preko Uglješina Vrh). I tako je u pravcu planinice uvo en u borbu bataljon za bataljonom, kako je koji pristizao. Pojava naše brigade na boku nema ke kolone, pokretom kroz šumu, iznenadila je Nemce. Majeve ki borci su u snažnom naletu zbacili Nemce sa kamenite kose. Nekoliko desetina Nemaca ostalo je na kamenjaru, a ostali su se povukli ka jugu prema Tovarnici (njihovoj srednjoj koloni), pri emu je izvestan broj stradao u ambisima. Jedna naša eta je na nekom proplanku zarobila odeljenje Nemaca — njihovo bo no osiguranje (od kojih smo saznali da pripadaju bataljonu 7 SS divizije i da su prethodnog dana stigli od Gacka). Naša brigada je u toj borbi izgubila oko 30 drugova.

Posle ovoga je nema ka srednja kolona zaostala, pa zatim, okre u i front prema brigadi, krenula na juriš, ali smo je vatrom odbili.

Leva nema ka kolona, pošto je predve e izbila do G. Bara, zastala je tako e iako joj je do D. Bara preostalo svega oko kilometar prostora. Bilo je o igledno da je stala zbog toga što su srednja, a naro ito desna, kolona pretrpele neuspeh i što su zaustavljene. Tokom no i Nemci nisu produžavali napad.

Tako se i ovoga dana Majeve ka brigada, neo ekivano za Nemce, našla na delu fronta koji je u ovoj kriti noj situaciji bio veoma zna ajan. Brzim i energi nim dejstvom ona je, nema sumnje, dala zna ajan doprinos, tj. odložila je pad D. Bara za jedan dan, u ovoj dramati noj situaciji kada je za uspešno izvla enje i proboj glavnine Glavne operative grupe bio presudan i dragocen svaki sat dužeg držanja ovoga fronta.

U toku no i 8/9 juna brigada se prikupila na kosama nešto isto nije od D. Bara, produžuju i front Druge dalmatinske brigade, u o ekivanju da slede eg dana zajedni ki nastave dalje izvršenje dobijenog zadatka. Prema Planinici ostavljeni su osiguravaju i delovi.

I, zaista, sutradan rano izjutra Nemci su sa svih pristupnih pravaca koncentri no krenuli u napad ka Donjim Barama. Prethodno su izvršili jaku artiljerisku pripremu i avijacijom snažno tukli naše položaje. Sre om, teren je ovde takav da pruža dobre uslove osmatranja i zaštite, dok je neprijatelj

bio prisiljen da se kreće istinom. Po utrinama ove surove planine Nemci su napredovali u talasima, ali sve manje podržavani svojom artiljerijom i avijacijom ukoliko su se više približavali našem položaju. Naši su borci vatrom odbili nekoliko uzastopnih juriša Nemaca. Stavim ovim krajem odjekivala je potmula tutnjava — ulo se gruvanje topova, jeka mitraljeza sa Maglića, Košura i Zelengore. Mi smo bili kao na nekoj jezivoj osmatračnici. Po razvoju i pomeranju vatre sve više prema severozapadu pratili smo herojski podvig — proboj naših glavnih snaga preko Sutjeske ka Zelengori. Ali po vatri od Tjentišta činilo nam se da je prolaz na tom pravcu već prekinut. I zaista, naše dve prepolovljene brigade osle su se usamljenim, okruženim.

No, i pored svega toga, iako je situacija za nas iznenađujuća, u našim bivačnicama sve teža, bili smo ipak rešili da do kraja i po svaku cenu izvršimo dobiveni zadatak. Takvo oslanjanje proživljavalo je sve borce i starešine. . . . Baš ti, najteži, momenti u ratu — i vojsku visokog morala sposobnom da izdrži najveće patnje i iskušenja i da borce i starešine toliko sjedine, da ih nikakav neprijatelj ne može savladati ni po cenu uništenja.

Nemci su i dalje produžavali sa svojim napadima. Ponovo su, u nekoliko mahova, tukli artiljerijom i bombardovali iz aviona naše položaje. Očigledno im se žurilo da se što pre do epaju staze koja od D. Bara preko Stoca (okolina 1168) vodi za Tjentište.

Oko podne kurir nam je doneo naredbu da se odmah povučemo prema Tjentištu.²¹ No nije bilo lako usred dana otkakivati se od Nemaca, jer su oni bili podigli našim položajima

²¹ U ranije pomenutoj knjizi Dure Kladarina (stavim se — uzgred rečeno — zaključimo po svim bitnim pitanjima iz Pete ofanzive u najvećem broju slučajeva slažemo), na strani 347 stoji da je ovoga dana »razbijena odbrana Majevičke i 2 dalmatinske brigade i obje brigade su nabačene u Sutjesku« (u nekim drugim publikacijama ovo je nastalo inače objašnjeno). Međutim, ovo nije tačno. Prvo, što njihova odbrana ovog dana defakto nije razbijena, i drugo, što one nisu nabačene u Sutjesku, već su uredno oступale po izričitoj naredbi koje su dobile. Ne tvrdimo da one do kraja toga dana ne bi bile potisnute pred daleko nadmoćnijim neprijateljskim snagama, ali je činjenica da nisu razbijene i nabačene u Sutjesku. No sasvim nam je razumljivo što se i Kladarinu i drugima ovo moglo desiti, jer nisu raspolagali tačnim podacima.

jima i gotovo nas okružili sa svih strana. Jedina otstupnica preko V. Siljevice i Vilinjaka inila nam se nemogu nom zbog neprohodnosti, urvina i bespu a. I kada su Nemci ponovo krenuli na naše položaje, mi smo se kroz jednu dubodolinu probili kroz njihov raspored i dohvatili se pomenute staze za Tjentište, gde su obe brigade stigle ovoga dana (9 juna) predve e.

Tako se završila jedna od najzna ajnijih borbi u kojoj je Majevi ka brigada, iako kra e vreme, u estvovala u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Van svake je sumnje da njen udeo u zadržavanju neprijatelja na najopasnijem pravcu — južnom kraku klešta, u ovoj više nego kriti noj situaciji za naše snage (kada je general Liters smatrao da je »nastupila poslednja faza borbe •— as uništenja Titove armije do poslednjeg oveka«) — zna ajan. Drugim re ima, odlu no dejstvo Majevi ke brigade 8 juna, u trenutku kada su snage Druge dalmatinske brigade bile na izmaku, bilo je za taj pa i slede i dan svakako veoma zna ajno. Time ne mislimo da ovim umanjujemo herojsku borbu Druge dalmatinske brigade na Barama — jer se ona umanjiti ne može, pošto je »odigrala jednu od najzna ajnijih uloga u epopeji borbe Glavne [operativne] grupe za izlaz iz opkoljenja«. Mi na ovom mestu želimo da istaknemo udeo majevi kih boraca koji su u toku 8 i 9 juna, rame uz rame sa dalmatinskim junacima, asno i do kraja izvršili dobiveni zadatak. Ovo iznosimo utoliko pre što, sticajem okolnosti, o herojskim podvizima Majevi ana na Barama u tim teškim ali slavnim danima, nije do danas skoro ništa zapisano.

KROZ ZELENGORU

Pred Tjentište su obe brigade stigle predve e 9 juna. U to vreme Nemci su ve bili izvršili ispad sa Košura u pravcu Ozrena, na kojem su ih zadržali 1 i 2 bataljon Šeste brigade. Ve po izbijanju pred Tjentište (ispod Ravnog Borja) naišli smo na mitraljesku vatru od s. Krekova i artiljerisku sa juga. Iznenađili smo se kad smo uli da su Nemci ve bili izvukli topove na vrh Magli a (!). Instinktivno smo okrenuli na zapad,

uz Usovi ki Potok da bismo izbegli vatru. Nekoliko drugova je poginulo, a nekoliko ranjeno. U toj mu noj situaciji najteže je bilo ranjavanje u nogu, jer je to zna ilo smrt — ranjenike niti je mogao niti imao ko nositi, a svakog trenutka moglo se o ekivati da e Nemci od s. Krekova, izbiti u Usovi ki Potok.

Iscrpenost ljudi bližila se kulminaciji. Jedni su posrtali od zamora, drugi su padali od vatre neprijatelja. Bila je to teška i mu na situacija. Nemci su zauze em Krekova ve bili presekli poslednju stazu na pravcu proboja, koja vodi preko Milinklade za Vrbni ke Kolibe, kuda je trebalo da za ostalim brigadama pro emo. Trebalo je kretati se što brže, a kolona je prosto milela. U takvoj situaciji ljudi se, takore i, nisu ni obzirali na vatru neprijatelja i samo ih je neposredni sudar s njim mogao brže pokrenuti napred. I tako je brigada tek pred mrak stigla na kosu izme u Ozrena i Ple a — u zadnji as, i padom mraka spustila se u dolinu Hr avke zajedno sa Drugom dalmatinskom brigadom. I tek tu je dobila kakav — takav odmor. Se amo se tog prizora. Izmešane razne jedinice. Grupe boraca naložile vatre duž itave kose Debele Ravni. Borci peku konjetinu, ukoliko se do nje došlo. Nailazi drug Tito i neki lanovi Vrhovnog štaba. Bio je sa previjenom rukom — tog dana je ranjen — no vedar, iako ozbiljan. Na licu mu se mogla zapaziti vrsta rešenost i uverenost da emo se probiti. Još je stizao i da se našali sa ponekim borcem. Prisustvo druga Tita zna ilo je ogromno za sve nas. Svaki je želeo da ga vidi. Radovali smo se što je izbegao smrtnu opasnost koja mu je pretila ovog dana na Milinkladi. Zaboravili smo i na glad i na umor. Drug Tito je tu, me u nama. Sve e se dobro svršiti. . . Probi emo se — vrsto smo verovali. Tako je i bilo.

Pošto su Nemci ve bili izbili na susedne visove, prema Ljubinu Grobu, V. Košuti, Ozrenu i dr., a da ne bismo otkrivali svoj raspored, drug Tito nam je naredio da pogasimo vatre. No u ovakvoj situaciji, kada je svaki ovek ose ao nužnu potrebu za bar jednim kakvim-takvim dnevnim obrokom — partetom konjetine — (ako uspe da do e do njega) — to nare enje nije bilo lako sprovesti. Vatre su pogašene. Ali im je drug

Tito sa svojim najbližim saradnicima krenuo ka Vrbni kim Kolibama, vatre su ponovo oživele . . .²²

U toku no i brigada je preduzela pokret ka Lu kim Kolibama, gde smo stigli slede eg dana izjutra. Taj dan — 10 jun — objektivno je za nas najteži dan u Petoj ofanzivi, iako nismo vodili borbu. Zbijen na uzak prostor izme u V. Košute i Ljubina Groba, Vrhovni štab sa sedam brigada proveo je itav dan u o ekivanju pada mraka i dolaska Sedme baniske divizije, da bi tokom no i (kada prestane bombardovanje nema ke avijacije) produžio dalje probijanje na sever.

Nema ki avijati ari su približno ta no otkrili naš raspored — po utrtim stazama prethodnog dana i no i — iako su sve jedinice bile po okolnim šumama. Oni su tokom itavog dana, eskadrilama koje su se smenjivale, snažno bombardovali i mitraljirali itav taj teren. Mi, kao i ina e, nismo' imali protivavionskih oru a, radi ega su se Hitlerovi avijati ari spuštali takore i do samih vrhova stabala. S.e amo se naro ito jednog naleta koji je pogodio deo šume u kojoj je bila brigada. Nekoliko avionskih bombi palo je nedaleko od štaba i prištap-skih delova. Jedna bomba ubila je tri druga, a nekolicinu ranila. Ostale su pale nešto niže. Od poginulih se amo se druga Nede Basareka iz Br kog. Bomba mu je odnela glavu na jednu, ostali deo tela na drugu stranu.

Toga dana primljeno je nare enje da se sve preostalo teško naoružanje zakopa kako bi se još više ubrzao pokret jedinica i preostalom tovarnom stokom pomogao transport ranjenika. Tada su zakopani minobaca i, a borci iz minobaca ke ete raspore eni su u ostale bataljone. Time je i rasformiran 5 bataljon (prate ih oru a).

U toku no i 10/11 juna brigada je krenula u sastavu leve kolone preko Mr in-Planine. Na Mr in-Kolibama primili smo nare enje prema kome Šesta isto nobosanska i naša brigada treba da nastave probijanje pravcem s. Zakmur — s. Trebi ina

²² Poznato je kako je tom prilikom jedan borac iz Druge dalmatinske brigade odgovorio drugu Titu kada mu je ovaj rekao da gasi vatru: »E, ne bi je gasio, pa da i drug Tito naredi«. No, pošto su mu rekli da je to baš drug Tito, on je, izvinjavaju i se, odmah ugasio vatru. Drug Tito se, naravno, nasmejao na to . . .

i dalje na sever prema isto noj Bosni, tj. da pre u r. Bisticu i komunikaciju Fo a — Kalinovik, nešto zapadnije od Fo e. Ovo je bilo potrebno radi razvla enja neprijatelja kao i rastere enja i bo nog obezbe enja glavne kolone, koja se probijala preko Rataja ka s. Miljevini i dalje prema Jahorini.

Istom prilikom kada je drug Tito izdao ovo nare enje štabu naše brigade, odao je i priznanje majevi kim borcima isti u i da su se oni, iako mladi i nedovoljnoiskusni, uvrstili me u najbolje borce naše Narodnooslobodila ke vojske.

Po prijemu ovog nare enja sazvan je sastanak svih komunista brigade na kome je preneto ovo priznanje druga Tita Majev anima, kao i nare enje da se ide u isto nu Bosnu. Istovremeno je podvu ena potreba budnosti jer je brigada te no i prviput obezbe ivala Vrhovni štab.

Priznanje druga Tita kao i nare enje da sa Šestom isto - nobosanskom brigadom idemo u isto nu Bosnu, oduševljeno su primili naši borci. Iz njega smo videli da je kriti na situacija koja je ve danima trajala prebro ena. Pomisao da emo se kroz nekoliko dana na i na terenu isto ne Bosne gde su naši borci i rukovodioci poznavali takore i svako selo, svakuuku, ispunjavala nas je posebnim samopouzdanjem.

U toku 12 juna brigada je preko zaseoka Ratkovac stigla u Zakmur. Tu smo prviput, posle nekoliko nedelja borbi i pokreta, naišli na selo — ljude; tu se brigada posle dugog vremena nahranila.

U drugoj polovini no i 12/13 juna brigada je iz s. Zakmura produžila pokret za s. Trebinu, zajedno sa Šestom isto - nobosanskom brigadom. Uzoru su se naš elni bataljon i dva bataljona Šeste isto nobosanske brigade sukobili sa nema kom kolonom iz sastava 369 divizije, ja ine jedne borbene grupe, koja se pravcem Fo a — s. edevo — s. Trebina kretala prema s. Rataj i s. Jele , da tim pravcem nanese udar u bok naše glavne snage koja se, sa Vrhovnim štabom probijala preko s. Rataja na sever, pošto Nemcima to nije bilo uspelo duž same komunikacije Kalinovik — Fo a. Kao što je poznato, prethodnog dana je Prva proleterska divizija probila poslednji nema ki

obru na Zelengori, između s. Jele a i s. Miljevina, što je bilo od najveće važnosti.

U susretnoj borbi naše jedinice potisle su neprijatelja u isto ni deo sela Trebi ina. U toku dana obe brigade vodile su borbu sa neprijateljem kome su pristizala pojačanja, i odbile njegove pokušaje da zauzmu selo i produži dalje prema s. Rataj. Neprijateljska avijacija tukla je rejon s. Ocrkavlje, pokušavaju i da time spre i prelaz ceste našoj glavnoj koloni, nanose i joj pri tome gubitke. Od s. Trebi ine smo bili u nemogućnosti da ma šta učinimo — pomognemo iako smo dogadjaje osmatrali istovremeno kao na dlanu. Rejon Trebi ine tukla je neprijateljska avijacija samo u dva maha.

Izbijanje naših dveju brigada u rejon Trebi ina i vrsto držanje tog rejona u toku 13 juna bilo je od posebne važnosti i značajno, jer je time onemogućena namera Nemaca da sa tog pravca izbiju u Rataj i spre i prelaz naše glavne kolone preko komunikacije Foča — Kalinovik.

Predveče 13 juna oba štaba brigade — ocenjuju i da bi dalje naše probijanje na sever bilo neizvodljivo (jer su Nemci, pored ostalog, već bili zaposeli dominantne visove: Kmuricu (k 1146), sa desne, i Gradac (k 909), sa leve strane r. Bistrice) — odlučili su da pomenutu komunikaciju preuzimaju glavne kolone, tj. preko s. Rataja i Ocrkavlja. Tako je i postupljeno i brigada je u prvo svitanje 14 juna prešla cestu kod Ocrkavlja — bez borbe, posle čega se razmestila u selu Miljevini, zaseok Borjanice. Tog dana brigada je izišla iz poslednjeg obronka na Zelengori.

Posle kraćeg srećanog i delimičnog odmora, na južnim i jugoistočnim padinama Jahorine brigada je zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom 21/22 juna prešla prugu Višegrad — Sarajevo kod željezničke stanice Dub, posle čega se prikupila u s. Podgaj i Bratigovo (3 bataljon prebacio se sledećenoć). Tom prilikom brigada nije vodila veću borbu.

* * *

Jednomesečne borbe koje je Majevička brigada vodila u toku Pete neprijateljske ofanzive na Trovrhu, Zavajitu, Zlatnom Boru, Vučevu, Sutješci, Popovom Mostu, Barama i drugim

mestima, najteže su, najkrvavije, ali i najslavnije od svih u kojima su naši borci i rukovodioci dotle u estvovali. U tim borbama brigada je pretrpela vrlo velike gubitke— ona je iz ofanzive izišla više nego prepolovljena. Od ukupno oko 650 ljudi, sa koliko je brigada stigla po etkom aprila iz isto ne Bosne, iz Pete ofanzive je izišlo svega oko 300. Ovde je obuhva eno oko 200 sposobnih boraca i oko 100 ranjenika koji su se kretali sa brigadom. U periodu do po etka ofanzive brigada je imala oko 80 gubitaka (smrtnih i ranjenih — upu enih u Centralnu bolnicu), a u toku ofanzive oko 270, od kojih oko 130 poginulih i oko 140 ranjenih. Pri tome treba imati u vidu da je me u ranjenima bio znatan broj onih koji su zaostali iza svojih jedinica jer su se, ostavši bez ikakve obue, onesposobili za dalji veoma naporni pokret. Zbog toga je jedan deo ovih drugova stradao, a drugi se — sam, naknadno probijao ili priklju io drugim našim jedinicama.

Brigada je u ofanzivu ušla bez dovoljno iskustva iz borbe sa takvim neprijateljem kao što su bile tada odabrane i specijalno opremljene nema ke jedinice. Ali je i pored toga brigada bila na moralno-politi koj visini; njeni borci i rukovodioci bili su duboko svesni i težine situacije i važnosti zadataka koji su pred njih postavljeni. Oni su bili spremni da daju sve od sebe za stvar pobede. I — dali su. O tome najre itije govore vrlo veliki gubici brigade, a i nepokolebljivo, samopregorno i uspešno izvršenje i najtežih zadataka. U ovim borbama su lakše pa i srednje ranjavani ostajali u jedinicama. Ovo se odnosi i na komandni kadar, jer je dobar deo lanova bataljonskih štabova i etnih rukovodstava bio jedan, dva i više puta ranjavan i gotovo su svi nastavljali da vrše svoje dužnosti.

Na padinama Trovrha, Vijenca, Zavajita i Kušlata, na Zlatnom Boru, Vu evu, Popovom Mostu, na Donjim Barama, Trebi ini i drugim poprištima Pete neprijateljske ofanzive posejani su grobovi neustrašivih boraca Majeve ke brigade, kao što su bili Miljenko Cvitkovi -Španac, Tešo Teši , Aleksandar Voki , Marko Luki -Jankovac, Fadil Bešlagi , Joco Petri -Obrenovi , Vojo Spasevi -Šuco, Srbo Suboti , Ne o oki , Sveztozar Vasi , Savo Ranki , Sumbul Bararon i mnogi, mnogi drugi.

Bore i se tokom ofanzive rame uz rame sa proleterskim i drugim brigadama, bora ki i starešinski kadar naše brigade prekalio se kroz ovaj najteži ratni ispit, stekao dragoceno ratno iskustvo i još više se u vrstio u uverenju o pravednosti ciljeva naše borbe i neminovnosti pobjede naših naroda koje predvodi KPJ na elu sa drugom Titom.

I, zaista, skori dani posle ofanzive dokazali su da dragocene žrtve koje je brigada u ofanzivi dala nisu bile uzaludne. Ve u toku leta 1943 godine preživeli borci i rukovodioci brigade bili su u mogu nosti da prime u svoj sastav preko 1.500 novih boraca. Iskustvo i prekaljenost boraca sa Sutjeske bili su od velikog zna aja u novim okršajima. Oni su ga nesebi no prenosili na nove i nove borce koji su u brigadu pridolazili sve do kraja rata, do kona nog oslobo enja; oni su u omasovljenoj i preporo enoj Majeve koj brigadi — i drugim brigadama i odredima koji su kasnije iz njenog sastava formirani — bili borbeno jezgro,iskusni i prekaljeni starešinski kadar.

Borbe Majeve ke brigade u Petoj ofanzivi osta e ispisane u njenoj istoriji kao i u istoriji naroda Majevice i Semberije zlatnim slovima. Na herojskim primerima boraca svih naših brigada sa Sutjeske u i e se mlade generacije kako se voli svoja sloboda i kako se gine za nju.

Pero KOSORI i Vukašin SUBOTI

RANJENICI U BICI NA SUTJESCI

Već je u više navrata istaknuto koliki je značaj imalo prisustvo ranjenika za rad naših operativnih udarnih grupacija u toku Narodnooslobodilačkog rata, i to kako za njihovu brzinu kretanja, raspored, pravce i tempo dejstva, tako i za odluke o samom karakteru ovih dejstava (napad ili odbrana). Boj na planini Raduši iznad Prozora (»bitka za ranjenike«) jeste jedinstven primer koji ilustruje ovu sudbonosnu povezanost između ranjenika i borbenih jedinica, primer koji pokazuje kako je prisustvo velike skupine ranjenika uticalo da se mnoštvo raznih okolnosti ispreplete i zagusne do te mere da se odbrana, i to otsudna, odbrana sve do »biti ili ne biti«, nametnula kao jedino moguće rešenje iako suprotno osnovnim principima vođenja partizanskog rata.

Mada se oblik vojnih dejstava koje je izvodila Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba u toku Pete neprijateljske ofanzive umnogome razlikuje od onih u četvrtoj ofanzivi, ipak je celokupna situacija i dinamika boja u Petoj ofanzivi, gledana u celini, bila pod snažnim moralno-psihološkim i operativnim uplivom koji su vršile hiljade ranjenika i bolesnika nalaze i se pod okriljem borbenih jedinica. Dakle, ono što je, čini mi se, najviše zajedničko za četvrtu i Petu ofanzivu barem

s našeg stanovišta, to je prisustvo velikog broja ranjenika u sklopu Glavne operativne grupe, to je koncepcija nošenja ranjenika pod zaštitom i uz neposredno učešće samih borbenih jedinica.

Pokušao da u ovome napisu prikažem najvažnija zbivanja u t.zv. Centralnoj bolnici, oko nje i povodom nje, da odredim kolika je bila specifična težina problema ranjenika u Petoj ofanzivi i da odgovorim na pitanje da li je moralna povezanost između ranjenika i boraca, kao apsolutni zakon i neprikosnoveni imperativ naše revolucionarne vojske, morala bezuslovno i u svakom trenutku da zadrži oblik operativne povezanosti između jednih i drugih. Da li je koncepcija nošenja ranjenika bila, teoriski uzevši, jedina varijanta rešenja, odnosno, da li su postojali, praktično gledajući, makar i minimalni uslovi za neko drugo rešenje problema ranjenika, koje bi, u datoj situaciji, bilo prihvaćeno i shvaćeno kako od boraca tako i od ranjenika kao celishodnije od onog prvog pa makar i uz rizik da se i ovo drugo na kraju krajeva pokaže za same ranjenike opet kao necelishodno?

Istoriska pravdnost zahteva da se sva zbivanja iz onog vremena posmatraju i ocenjuju u ondašnjem okviru, u svetlosti ondašnjih konkretnih uslova. Ali ništa manji nije ni zahtev naše sadašnjosti i, još više, zahtev eventualne budućnosti. Dug prema budućnosti obavezuje nas da se, u izvesnoj meri, izdignemo iznad ondašnje stvarnosti, iznad samih sebe, i da one dogadjaje i naše postupke u njima posmatramo i sa stanovišta izgradnje naše sopstvene ratne veštine, tj. sa stanovišta eventualnih budućih interesa naše zemlje.

SITUACIJA UO I OFANZIVE

četvrta neprijateljska ofanziva značila je za naše ranjenike i sanitetsko osoblje u Centralnoj bolnici, dugotrajno marševanje u dužini od preko 500 km, uz savladavanje takvih prirodnih prepreka kao što su klisure Neretve, Idbara i Gornje Bijele, Dindola i Drine i kao što su planinski masivi Prenja i Visoče. četvrta ofanziva značila je glad, studeni i pegavac. Najzad, i iznad svega ovoga, četvrta ofanziva značila je tri-

jumf partizanskog morala i humanizma, najviši i najsudbonosniji domet Titove brige za ranjenog borca, značila je potvrdu našega iskustva da se dobrom organizacijom i visokim revolucionarnim moralom može postići i ono što u prvi mah izgleda nemoguće.

Dolaskom Centralne bolnice na teritoriju Sandžaka i Crne Gore, koncem aprila 1943 godine, posle 90 dana hodanja, kao da je postao dohvatljiv san svakog partizanskog ranjenika, san o mirnoj i toploj kući i negde na slobodnoj teritoriji. Po etkom maja 1943 Centralna bolnica, izuzev manjih svojih delova koji su se još zadržavali na levoj obali Drine (s. Beleni), »definitivno« se smestila u ovakvom svom rasporedu:

Bolnica br. 1 razmeštena je u selima Šepan Polje (oko 100 ranjenika na nosilima) i Rudine (oko 400 ranjenika »konjanika«), i lečila je teške, nepokretne ranjenike;

Bolnica br. 2 razmeštena je u selu Hum i lečila je bolesnike od pegavog tifusa (svega oko 400 bolesnika);

Bolnica br. 3 lečila je rekonvalescente od pegavca, interne bolesnike i lake ranjenike (oko 2.500 bolesnika i ranjenika). Ova bolnica bila je razmeštena na široj prostoriji sandžake visoravni, između Drine, Ceotine i planine Ljubišnje, u selima: Elebi u, Je mištu, Borju, Rijeki, Hoću i Suhom Polju. Sredinom maja se jedan deo ovih ranjenika i bolesnika premestiti dublje jugoistočno u Sandžak uz desnu obalu Tare u sela Metrovac i Slatinu.

Ukupan broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici iznosio je, dakle, po etkom maja oko 3.000. Međutim, kada se procenjuje manevarska sposobnost Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u vezi sa pitanjem ranjenika, treba imati na umu da su i divizije i brigade vodile sobom znatan broj lakših ranjenika, prosečno po 150 u svakoj divizijskoj bolnici i oko 50 u svakoj brigadnoj ambulanti.¹ Dakle, uz Centralnu bolnicu

¹ Naš trupni sanitet bio je tada formiran ovako: u vodovima, četama i bataljonima bili su bolničari, u brigadama radili su lekari ili medicinari. Brigade su imale svoje ambulante za lečenje lakših ranjenika, a u borbi su razvijale brigadna previjališta. Pored toga, imale su i higijensku mobilnu ekipu. U diviziji je bila: divizijska mobilna hirurška ekipa, divizijska bolnica i četa nosilaca ranjenika.

treba još pribrojati barem 1.000 ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata koji su se kretali u sastavu svojih jedinica.

Radi što bolje spremnosti za pokret, svi delovi Centralne bolnice bili su organizovani na vojnoj osnovi: svaka od tri bolnice imala je samostalnu komandu sa intendanturom i delila se na bataljone i ete. Trijaža prema sposobnosti za pokret (pešačenje, jahanje ili nošenje na nosilima) morala je biti u svakom trenutku ažurna.

Opšte rukovo enje Centralnom bolnicom vršio je Sanitetski otek Vrhovnog štaba u selu Rijeka — Radonji i, u ijem sastavu su, pored rukovodioca, bila još dva lekara, dr Herbert Kraus i dr Miroslav Slezinger kao epidemiolog, i farmaceut Jela Zinji . Rukovodilac Sanitetskog oteka je 1 april proveo na radu u bolnici Sedme divizije u pojatama na planini Visoici (s. Gruš e), pregledaju i bolesnike od pegavca. Ta no 12 dana posle toga pao je i on od pegavca. Po etkom maja ušao je u fazu rekonvalescencije, a ve 14 maja vratio se na dužnost. Po etkom maja oboleo je od pegavca i dr Herbert Kraus. U takvoj situaciji priti e u pomo Centralni komitet KPJ dodeljuju i Centralnoj bolnici i Sanitetskom oteku nekoliko komunista — aktivista (Rade Vilotijevi , Vita Cvetkovi , Senka Vu kovi i drugi). Pored toga, u Centralnoj bolnici je, još od Bosanske Krajine, radila jedna posebna ekipa partiskih radnika. Ta ekipa je imala zadatak da organizuje partiski život me u ranjenicima i da na taj na in olakša rad Sanitetskog oteka i potpomogne pokret Centralne bolnice za vreme etvrte ofanzive. Sredinom maja Sanitetski otek je oja an još i dr Vojom ukanovi em i Stankom Martinovi em kao stalnim lanovima.

Šire obezbe enje prostorije koju je zaposela Centralna bolnica ostvareno je, pre svega, stalnim aktivnim dejstvom naših jedinica raspore enih u širokom krugu koji se protezao do linije Kalinovik — Gacko — Nikši — Kolašin — Mojkova — Bijelo Polje — Plevlja — Goražde — Kalinovik. Pored toga, Vrhovni štab je imao u vidu i razne mogu nosti lokalnih i neposrednih ispada i neprijateljevih napada koji bi mogli ugroziti Centralnu bolnicu. Zato je, pored ovog šireg, operativnog obe-

zbe enja itave slobodne teritorije, posebno usmeravao ne samo pažnju nego i sam raspored nekih krupnih jedinica baš tako kako bi se postigla što bolja neposredna bezbednost Centralne bolnice.

U nare enju Štabu Sedme divizije od 9 maja Vrhovni štab, pored ostalog, napominje:

„1 XVI i VIII vašu brigadu rasporedite u selu De evu sa zadatkom da zatvaraju pravac ka selu Trbuš u i štite bolesnike u selu Beleni.

3 Naro itu pažnju obratite na vaše desno krilo, tj. na selo De evo — ne smijete dozvoliti da vam nepr. prodre ka Trbuš u i ugrozi bolesnike koji se još nalaze u selu Beleni, ija evakuacija ide vrlo sporo. Snosite punu *odgovornost* za bezbednost ovih bolesnika.«²

U opširnoj direktivi štabovima Druge proleterske, Majeve i Šeste isto nobosanske brigade od 10 maja Vrhovni štab isti e da je »zadatak ove operativne grupe da obezbje uje zapadni dio Sandžaka i zatvori pravce koji sa leve olale Drine vode ka Sandžaku, a naro ito da spre i ispade neprijateljskih garnizona iz Fo e i Goražda u pravcu naše slobodne teritorije, tj. ka ajni u, elebi u i S epan-Polju... «

1 dalje: »Imajte u vidu da se oko elebi a i u Pivi — na Rudinama nalaze naše bolnice. Naro ito oko elebi a grupisan je gro naših bolesnika i ranjenika. Vaša operativna grupa ustvari i zaštiti uje ove naše bolnice na ozna enoj prostoriji kao što vidite iz datog vam zadatka.«³

U daljem razvoju doga aja, ukoliko se obru neprijatelja sve više stezao, sve više i sve vrš e dolazi e do izražaja faktor »Centralna bolnica«, sve eš e e sami štabovi divizija i brigada odvajati svoje ve oskudne i nadasve dragocene snage radi neposredne zaštite ranjenika.

Može se re i da je mirni interval od dolaska Centralne bolnice u Sandžak pa do po etka Pete ofanzive (ta nije re eno do saznanja o njenom po etku) pravilno, svestrano i do maksimuma iskoriš en.

Me u najhitnijim zadacima koje je trebalo rešiti bila je ishrana. Samo od dobre ishrane zavisio je oporavak nekoliko stotina tifusnih rekonvalescenata. Izdašnom pomo i jedinica, naro ito Prve proleterske divizije, i poboljšanjem unutarnje organizacije bolni ke intendature, nadvladalo se ubrzo kriti - no stanje ishrane i otklonile neželjene pojave u odnosu prema narodu. Medicinski rad podignut je na visinu koja je odgovarala tadanjim normama naših slobodnih teritorija. Vršena je

² Ratni arhiv VII, reg br. 1-1/1, k. 812.

³ Isto, reg br. 19-1, k. 7 A.

stoga depedikulacija u t.zv. suvim komorama koje su bile podizane od specijalnih ekipa Sanitetskog oteka. Oživeo je kulturno-prosvetni rad u bolnicama. Održana je proslava Prvog maja zajedno sa narodom. Ukratko, ve prve sedmice meseca maja bolnica je iz osnova izmenila svoj lik. Rezultati su se najbolje pokazali u naglom oporavljanju velikog broja ranjenika i rekonvalescenata koji su napuštali Centralnu bolnicu i odlazili u isvoje jedinice. Osnova svih ovih uspeha ležala je u •aktivizaciji partiskog života me u ranjenicima i sanitetskim osobljem i u pravilnoj orijentaciji samog partiskog rada.

Me utim, u toku itavog pokreta od Bosanske Krajine do Sandžaka rad partiskog rukovodstva Centralne bolnice nije se dovoljno ose ao. Sva težina brige oko ranjenika i njihove sudbine pala je na sanitetski kadar koji je bio ionako malobrojan, a još uz to prore en i slomljen pegavcem. Razumljivo je što sanitetski kadar nije mogao držati situaciju u rukama na svakom oteku bolni ke kolone koja se protezala preko planinskih staza Prenja i Neretve na dužini od 50 km. U takvim okolnostima bi partiska organizacija mogla da obavi vanredno zahvalnu ulogu: <da rešava na licu mesta mnoge sitne sporove me u ljudima, da se stara o iznemoglim, da olakša pravilnu raspodelu hrane itd., •ukratko, da podrži marševsku disciplinu i moral. Zašto takvog rada nije bilo i pored toga što je Centralni komitet, još u Livnu, lebruara meseca, odredio jednu ekipu partiskih radnika sa izri itim i osnovnim zadatkom da organizuje partiski rad me u ranjenicima u toku pokreta, to ostaje zasada da bude naknadno •objašnjeno. Tek po dolasku u Sandžak i Crnu Goru komunisti :medu ranjenicima i osobljem prikupili su se i po eli delovati «orgamzovano kao komunisti. Pa i tada je trebalo nekoliko dana 'da se rukovodstvo partiske organizacije odvikne od šablona, da se ne prora uju »problemi« religije, kolhoza i budu e Jugoslavije, nego da prionu na goru e zadatke dana: što bolje nahraniti, što bolje le iti, što brže uništiti vaši, što brže osposobiti 'ljudu za borbu.

Sanitetski otek Vrhovnog štaba razvio je tih dana vrlo intenzivan rad i u drugim pravcima osim sre ivanja prilika u Centralnoj bolnici. Ukazala se potreba za bilo kakvim listom

kojibi povezao celokupni sanitetski kadar u divizijama i u Centralnoj bolnici, preko kojih bi se prenosile direktive i izmenjivala praktična iskustva. Tako je nastao »Lekarski bilten«, prvi broj ovog lista izašao je 12 maja.⁴ Na četiri šapirografirane stranice dat je osvrt na rad i greške u toku velikog pokreta za vreme četvrte ofanzive i izloženi su principi sanitetske taktike. Veruju i da pretstoji duže stabilizovanje bolnice na oslobođenoj teritoriji, Sanitetski otek je odlučio da održi i jedan kurs za brigadne higijeničare. Kurs je bio zakazan za prvi jun. Od jedinica je zatraženo da pošalju slušaoce. U pismenom referatu Vrhovnom komandantu od 16 maja Sanitetski otek iznosi, pored ostalog, i pitanje veze sa Vrhovnim štabom kao i pitanje geografskih sekcija. U istom pismu se traže »direktive za dalji rad saniteta« (pomeranje bolnica, težište operacija). Sanitetski otek je pripremio i jedan raspis štabovima divizija, koji je potpisao Vrhovni komandant i u kome je dat kritički osvrt na dotadanju borbu protiv pegavca.

IZNENADAN PREKID MIROVANJA

Kao što to ve biva u ratu, ova naša vera u stabilizovanje bila je kratkog veka. Tek što smo zastali i uhvatili malo daha, tek što se, prvi put posle Prozora, za ulazila i šala me u ranjeni kim grupama, tek što smo donekle sredili iskustva iz najbliže prošlosti i zamislili budući rad, kad evo, 16 maja, Sanitetski otek dobija jedno naređenje koje označava prekid toliko potrebnog i jedva dostignutog mirovanja. Naređenje Vrhovnog štaba odnosilo se na grupu ranjenika i bolesnika koja je bila smeštena na sandžačoj strani (Bolnica br. 3) i njegova suština je bila u ovome:

— sve prezdravele i rekonvalescente koji su sposobni za pešačenje uputiti u njihove divizije;

— teške (nepokretne), ukoliko ih tamo ima, uputiti na pivsku visoravan, tj. priključiti Bolnici br. 1 na Rudinama;

⁴ Vredi napomenuti da su se autori prvog broja »Lekarskog biltena«, u trenutku kad su pisali članke, nalazili u po etnom stadijumu oporavljanja od pegavca. Pa ipak, pitaju i ove članke i danas, posle 15 godina, za uvid je činjenica da u njima nisu toliko vidljivi tragovi tifusarskog duha!

— preostale lake ranjenike i bolesnike pomeriti sa ele-
bi ke visoravni prema jugoistoku, ka selima duž desne obale
Tare (Meštrovac, Slatina, Bobovo).

Kakav je bio osnovni smisao ovog pokretanja? Prva je pomisao, kad se o ovome razmišlja danas, da bi ono moglo zna iti jednu od mera koje je Vrhovni štab preduzeo da bi sa uvao bolnicu od Pete ofanzive, iji po etak, kako se smatra, pada na dan 15 maja. Me utim, nije tako. Vrhovni štab je tek 18 maja došao do zaklju ka da je neprijatelj otpo eo novu ofanzivu. Motivi za ovo pokretanje ranjenika proisticali su iz prvobitnog osnovnog plana Vrhovnog štaba, naime da se Glavnom operativnom grupom izvrši prodor na istok, preko Lima, ka Srbiji. Prema tom planu trebalo je da se pokretni ranjenici kre u zajedno sa Glavnom operativnom grupom radi postupne popune jedinica operativnim borcima, dok su se nepokretni ranjenici mogli poveriti terenskim jedinicama na pivskoj visoravni u koju su se uvek polagale nade kao u »teško pristupa nu«. Upravo tih dana odigrale su se u duhu ovog plana veoma oštre, mada bez uspeha, borbe u dolini gornje Tare i Lima, oko Bijelog Polja, Mojkovca i Kolašina.

Sanitetski otsek nije znao za ovu osnovnu ideju Vrhovnog štaba (ofanzivni pokret ka Srbiji), pa je i ovo nare enje za pokretanje bolnica ka selima uz desnu obalu Tare shvatio kao meru obezbe enja od eventualnih neprijateljskih ispada iz opkoljene Fo e, a zatim kao meru nametnutu i razlozima ishrane. Sve do 22 maja Sanitetski otsek nije znao za po etak Pete ofanzive! Veza sa Vrhovnim štabom bila je veoma slaba, isklju ivo preko kurira. Pisma su stizala tek u roku od 12 sati, a nekada i kasnije. Mesta u koja se smeštao Vrhovni štab bila su tako e u ve ini slu ajeva nepoznata Sanitetskom otseku, ukoliko sam nije uspevao da to sazna. U toj po etnoj fazi neprijateljske ofanzive, tj. sve do 22 maja, Sanitetski otsek nije znao šta se zapravo zbiva, a pogotovu nije bio svestan ozbiljnosti situacije.

Zaokupljen sre ivanjem bolnice, njenim pokretanjem na istok, izvršavaju i nare enje VS od 16 maja, a nemaju i pretstave o celini zbivanja, Sanitetski otsek se našao u položaju da

radi »na par e« i, još gore, da se bavi nekim poslovima »perspektivnog« značaja, poslovima koji su se teško uklapali u datu situaciju. Pojava nadletanje aviona, bombardovanja koja su se odvijala odnekud sa istoka, pa i sami ispadi neprijatelja iz Foc prema Belebiću (20 maja) i Humu (21 maja), kada su neposredno bile ugrožene bolnice, sve to nam je govorilo samo da se oko nas nešto priprema, ali ipak ne tako ozbiljno i ne toliko neobično za nas u tadanjim uslovima ratovanja.

Naređenje Vrhovnog štaba od 16 maja, iako se zasnivalo na sasvim drugoj, sada već neostvarljivoj ideji, ipak je, barem jednim svojim delom (evakuacijom nepokretnih ranjenika iz Sandžaka na pivsku visoravan), objektivno odgovaralo novonastaloj situaciji i donekle olakšalo izvršavanje kasnijih, određenijih naređenja koja su se zasnivala na sasvim novoj zamisli, na novom planu proboja Glavne operativne grupe prema severozapadu, preko Vučevca, Sutjeske i Zelengore.

Dan 16 maj označava prekid kratkog, svega dvonedeljnog, mirovanja bolnica, i po izlasku novih ranjenika stradanja u stalnom marševanju, po naređenjima koja se, radi spasa ranjenika, množe iz dana u dan u stalnom krešuću napetosti između biti ili nebiti, između »ostaviti ili povesti ranjenike sobom«. Otada pa sve do proboja iz Zelengore pokreti ranjenika sve češće se vrše u cik-cak, ili napred-nazad, po najtanjoj žici između celishodnosti i necelishodnosti, između nade i beznadnog, između spasenja i propasti.

Stali su ti pokreti predstavljali za ranjenike — nije teško zamisliti. Već je dosta pisano o surovom i besputnom sklopu zemljišta po kome se tada kretala naša vojska. Pa ipak, vredi još jednom pogledati na geografsku kartu i potsetiti se na to šta zna i kretati se, nošen na primitivnim nosilima ili jašu i na iznemoglom konju, koračajući, ili puzeći i slomljenih udova i iscrpen od gladi i tifusa, što znači i u takvom stanju savladavati prostore i voditi pravu bitku za vreme, prostore ispresecane klisurama dubokim i do 1.000 metara, golemim planinama i moćnim planinskim rekama. Ljudi su tada umirali na stazama, u hodu ili u trenutku kad sednu da se odmore. Pored fizičke nepokretnosti ranjenika i bolesnika, starešinski kadar

bolnice morao se boriti sa još jednim, možda i težim, vidom nepokretnosti, sa duševnom utu enoš u tifusnih rekonvalescenata: oni nisu reagovali ni na kakve pozive, ni na kakva nareenja, u njima su bili ugašeni svi nagoni, pa i nagon straha od neprijateljske avijacije; jedino što je još predstavljalo neku motornu snagu u njima bio je nagon gladi. Eto, u takvom stanju nalazili su se ranjeni ki i tifusarski »ešelsoni« i »bataljoni« kada su im, pod pritiskom situacije na bojištu, stizala od nas nareenja »krenite odmah ...« ili »prebacite se najhitnije ...« ili »vratite se smesta«.

Sedma divizija je 17 maja usiljenim maršem prešla preko elebi ke visoravni da bi uspostavila odbranu na eotini. Na prolazu kroz elebi divizija prihvata iz Centralne bolnice oko 800 svojih tifusnih rekonvalescenata. I tek što su ovi iznemogli ljudi prevalili planinu Ljubišnju, jedva što su se malo prehranili pod okriljem svoje mati ne divizije, kad, ve za desetak dana, moradoše obratnim pravcem na Taru i na pivsku visoravan.

Istoga dana (17 maja) otpo ela je evakuacija svih preostalih ranjenika i bolesnika sa elebi a prema jugoistoku u duhu nareenja Vrhovnog štaba od 16 maja.

Stab Drinske operativne grupe odre uje 18 maja jedan svoj bataljon za zaštitu Centralne bolnice »jer je neprijatelj drzak i lukav«. Svi teški ranjenici bili su preneti preko Uzlupa na pivsku visoravan, a lakši ranjenici i bolesnici pomerili su se u sela Unište, Meštrovac, Slatinu i Bobovo. Tifusni bolesnici iz Huma (Bolnica br. 2), neposredno napadnuti od Nemaca 21 maja, prebacili su se pod neprijateljskom vatrom preko Tare na S epan-Polje. Do 22 maja elebi ka visoravan bila je ispražnjena. U te dane, kao što je poznato, odigrale su se ogor ene borbe sa Nemcima i domobranima oko elebi a i, nekoliko dana kasnije, oko Trovrha i Zlatnog Bora, dakle, u neposrednoj blizini prostorije na kojoj su bili razmešteni ranjenici.

PRVA SAZNANJA O OFANZIVI

Tih dana Sanitetski otek se nalazio u selu Slatini. Oseaju i ozbiljne dogaje oko sebe, ali ne znaju i još uvek za

njihovu suštinu, rukovodilac Otseka uputio se 22 maja na istok, prema Tur evi a Tari, da bi tamo potražio Vrhovni štab i dobio obaveštenja o situaciji. Na tome putu susreo je Štab Prve proleterske divizije koji je bio u pokretu za svojim jedinicama, prema Fo i. U kratkom razgovoru sa komandantom divizije rukovodilac Sanitetskog otseka je stekao najzad potpuniju pretstavu o situaciji: radi se opet o ozbiljnoj ofanzivi protiv nas; boravak ranjenika na teritoriji Sandžaka nesiguran je tako da o daljem njihovom pomeranju ka jugoistoku ne može biti reči; Vrhovni štab je već prešao na levu obalu Tare, verovatno na Zabljak. Ova saznanja, makoliko bila nelagodna, ipak su, makar i kratkotrajno, ublažila napetost koja je poticala od neizvesnosti. Dakle, što pre na levu obalu Tare! Opet na Pivu — taj jezi ak prostora između u dva duboka kanjona, koji nam se tokom bitavog rata priviđao kao sigurno utočište za ranjenike, nepristupačno za neprijatelja! A šta onda? Zar otsudna odbrana na Pivi? Postoji li i jedan uslov za to? Koncentracija ranjenika na tako uskom prostoru, glad, avijacija, artiljerija! Treba, dakle, odbaciti i najmanju iluziju u takvu mogućnost. Znači, neka druga rešenja moraju se pronaći. Zar opet dugotrajniji pokret sa probijanjem iz obruba?

Za prebacivanje preko Tare služila su tri prelaza: kod Uzlupa, Tepaca i Tur evi a Tare. Uzlup je bio topografski najpovoljniji, ali i najnesigurniji s obzirom na neposrednu blizinu Nemaca. Prelazi preko Tepaca i Tur evi a Tare bili su još vojnički bezbedni, ali topografski nadasve teški usled velike dubine kanjona Tare, a osim toga su staze od Tare pa do pivskog platoa vodile preko novih i ne manje opakih prepreka (Veliki Stulac (2.103m) i kanjon Sušice dubok oko 600 metara). Rekonstruišimo u mislima jednu od ovih staza: spuštanje u kanjon Tare — oko 1.000 metara visinske razlike, zatim uspon na žablja ku visoravan — opet 1.000 metara, zatim još 500 metara uspona na Štulac, zatim 600 metara spuštanja u kanjon Sušice i »na kraju« (kraja nikad nije bilo!) isto toliko uspona na pivski plato. Danas je teško verovati da se to zaista zbivalo i još teže naučno objasniti odakle snaga za takve napore kod

naših ranjenika i bolesnika, a i sanitetskog osoblja koje je tako-
e bilo izmučeno bolešću, glaukom i moralnom odgovornošću.

Već ova etapa odigravala se dosta dramatično, pod pritiskom dogadaja na frontu i Uticajem protivrečnih narednji i direktiva koje su se smenjivale zavisno od sve većih i naglijih promena u vojnoj situaciji.

Nemci su 24 maja izvršili prodor preko reotine ugrožavaju i time desni bok Prve proleterske divizije i Centralnu bolnicu. Štab Prve proleterske divizije ocenjuje da treba što pre evakuisati Sandžak. Istog dana je Sanitetski osek primio i narednje iz Vrhovnog štaba da se svi ranjenici i bolesnici iz Zabljaka vrata natrag u Sandžak. Radilo se o grupi lakših ranjenika, internih bolesnika i tifusnih rekonvalescenata koji su upravo stigli iz Sandžaka preko rečevih i Tare na Zabljak. Po narednju je i postupljeno. Ovo narednje o igledno nije više bilo u skladu sa datom situacijom, ali je imalo svoju osnovu u zamisli Vrhovnog štaba da se Glavna operativna grupa probije preko Foče. U duhu te zamisli izvršeni su tih dana i žestoki napadi Prve proleterske divizije i Drinske operativne grupe na istavom sektoru između reotine i Drine (Trovrh, Baki, Zlatni Bor), ali bez željenih konačnih rezultata.

Pošto je odmah posle toga došlo do razređenja naših snaga oko Foče i reotine (Druga proleterska i Majevička brigada su bile hitno upućene na Vučevu), to je i položaj preostalih delova bolnice na sandžaku koji strani postao još teži. Proleterska divizija prebacuje svoju komoru i divizijsku bolnicu preko Uzlupa na levu obalu Tare, a Vrhovni štab naredjuje, preko Štaba Sedme divizije, da se Centralna bolnica definitivno evakuira iz Sandžaka na Pivu. Evakuacija se izvodi ubrzano preko Tepaca, sela Crne Gore i Sušice na pivski plato. Istava Prva proleterska divizija napušta Sandžak 24 maja, potsećajući Centralnu bolnicu na hitnost evakuacije i ostavlja jedan svoj bataljon za zaštitu bolnice u Slatini. Štab Sedme divizije obavestava i Sanitetskog oseka Krausa, koji se nalazi u Tepcima, da je prinudno da napusti desnu obalu Tare, a evakuaciju iz Slatine na Tepce, kao i izvlačenje iz Tepaca u Crnu

Goru, treba maksimalno ubrzati. O situaciji koja je tih dana vladala u Tepcima najbolje svedo i izveštaj H. Krausa Sanitetskom oteku Vrhovnog štaba od 29 maja u 15 asova.⁶

U tom seocetu, što se prilepilo za klisuru Tare kao lastavi je gnezdo, steklo se u jednom asu više stotina ranjenika ne samo iz Centralne bolnice nego i iz bolnica Sedme divizije, Tre e dalmatinske brigade i drugih jedinica. Pokret od Slatine do Tepaca bio je vanredno težak i pra en velikim pomorom ranjenika i rekonvalescenata. U Tepcima ni hrane, a ni dovoljno konja za dalji pokret. Za prenos na konjima bilo je 120 ranjenika, a konja svega 20 i to krajnje iscrpenih. U tom izveštaju zna ajna je još i re enica: »Mi o opštoj situaciji ne znamo ništa, ali naslu ujemo da smo pred velikim pokretom i trebalo bi da o tome imamo jasnu sliku, jer ovde na žablja - kom podru ju imamo sada preko 1.000 ljudi«.

ODLUKA OD 28 MAJA

Poslednji ranjenik napustio je 29 maja desnu obalu Tare. Time je bila završena prva etapa velikog pokreta Centralne bolnice za vreme Pete ofanzive. Rad saniteta u ovoj fazi karakteriše se izvršavanjem prispelih parcijalnih, a ponekad i protivre nih, nare enja. Ne poznavaju i opštu situaciju, osim onoga što se saznalo u susretu sa komandantom Prve proleterske divizije, 22 maja, sanitet nije mogao da ispolji ve u inicijativu u samostalnom pronalaženju i predlaganju bilo kakvih mera koje bi imale nekog bitnijeg uticaja na krajnji ishod.

Još dok je trajala evakuacija iz Sandžaka na Pivu, rukovodilac Sanitetskog oteka je 27 maja krenuo iz Nikovi a prema Zabljaku da bi potražio Vrhovni štab radi dobijanja obaveštenja o situaciji. Posle podne 28 maja stigao je na Crno Jezero. Baš u tome asu zatekli su se u Vrhovnom štabu i komandanti Prve i Druge proleterske divizije. Toga dana doneta je odluka o proboju preko Vu eva, Sutjeske i Zelengore i izdato nareenje za pregrupisanje naših jedinica. Vrhovni komandant

⁵ Zbornik dokumenata sanitetske službe NOR, tam I, dokument br. 82.

je upoznao rukovodioca Sanitetskog oteka sa tim odlukama, kao i s odlukom da istim pravcem proboja krene i itava Centralna bolnica. Te no i u Vrhovnom štabu nije bilo govora ni o kakvoj drugoj varijanti rešenja ranjeni kog problema. Izgledi na uspešan proboj bili su, barem tog trenutka, dosta sigurni, a ta sigurnost, barem kod rukovodioca Sanitetskog oteka, zasnivala se ne toliko na proceni realne situacije koliko na sasvim opštoj veri u uspeh, koja nas je pratila tokom itavog rata i koja je bila toliko puta osnažena prethodnim uspesima. Istina, situacija je u pogledu težine i ozbiljnosti bila bez presedana.

Najve u brigu zadavalo je pitanje sredstava za prenos ranjenika. U tome momentu Centralna bolnica mogla je računati na oko 2—3 stotine italijanskih zarobljenika, iznemoglih toliko da su se i sami jedva kretali. Konja za prenos ranjenika moglo je biti jedva stotinu. Takvim snagama, čak i pod najpovoljnijim operativno-taktičkim uslovima, nije se mogla jednim potezom ni pokrenuti Centralna bolnica akamoli završiti njen pokret preko onoliko terenskih prepreka. Na referatu kod Vrhovnog komandanta rukovodilac Sanitetskog oteka se dugo kolebao da li da mu izloži i obrazloži ovakvu svoju procenu, da li da izgovori »nemogu no je«, tj. ono što se tako retko ili nikada nije ulo iz usta partizana. Mislio je da situacija, iako teška, ipak nije kritična i da ne može nikada ni postati kritična. Osećao je da Vrhovnog komandanta, ija je misao bila sva zaokupljena planom proboja, treba poštediti od toga da sluša izlaganja o raznim poteškoćama i »nemogućnostima«, koje su mu ionako bile dobro poznate. Nadao se da će situacija ipak dozvoliti da se poneka jedinica i veći broj konja izdvoje iz borbenog sastava i angažuju za prenos ranjenika. Zato je rukovodilac Sanitetskog oteka primio odluku o pokretu ranjenika kao jedino moguće rešenje i, sa jakim dozom optimizma koji je te no i svetleo u Vrhovnom štabu, krenuo odmah natrag u Nikoviće radi pripreme za izvršenje te odluke. Za mudrovanje »šta bi i kako bi« nije više bilo vremena. Trebalo je brzo delovati i uiniti sve što je moguće da se postigne i ono što je izgledalo nemoguće.

CENTRALNA BOLNICA NA PIVSKOJ VISORAVNI

Po prelasku Tare Centralna bolnica zaposela je sva naselja na surovoj pivskoj visoravni: Rudine, Nikovi e, Sari e, Jerini e, Babice i Zei no. Prostora za smeštaj ranjenika bilo je tako malo da su se morali upotrebiti i katuni oko naselja. U takvim uslovima bilo je veoma teško organizovati život bolnice, a naročito medicinski rad. Lekari su sa najnužnijim sanitetskim materijalom o ramenu krstarili po litave dane i noć od jedne kolibe do druge ukazujući pomoć.

Broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici iznosio je prvih dana juna oko 2.000.⁶ Taj broj se narednih dana, sve do otsudnih događaja na reci Pivi i Sutješci, povećavao, jer su jedinice pri prelasku pivske visoravni ostavljale Centralnoj bolnici svoje nepokretne i lakše ranjenike koji su poticali iz najnovijih okršaja. Prema tome, možemo računati da je broj ranjenika u Centralnoj bolnici na dan pokreta prema Vučevu (4/5 juna) iznosio ne više od 2.200.

Sanitetski osek je odmah preduzeo mere za pretstojeći pokret. Izvršena je ta na trijaža ranjenika prema njihovoj pokretljivosti. U vršenju je i popunjen komandni kadar pojedinih ešelona. Preko partiske organizacije upoznati su svi ranjenici i bolesnici sa osnovnim zadatkom: što bolje se osposobiti za pokret. Sanitetskom oteku je od strane CK KPJ pridodat i Politodel (Vjera Kovačević, Radovan Radović i Milija Sekulović).

Ali, upravo u te dane nadvila se nad Centralnom bolnicom jedna nova avet, ne manje strašna od nemanih divizija, koja će uspjeti ne samo da otme veliki broj života, nego i da sa najgrubljim cinizmom posegne za najvršom osnovom naše borbe — partizanskim moralom. Bila je to avet totalne gladi. Pivska visoravan ni u najboljim vremenima ne bi bila u stanju da prehrani toliki broj ranjenika akamoli tada, na kraju druge

⁶ Prema saopćenom izveštaju pok. Stanka Martinovića, bilo je ta noć 1.088 pešaka, 575 »konjanika«, i 137 ranjenika na nosilima. U odnosu na brojno stanje u početku maja razlika je za 1.400. Faktički je za to vreme otpušten iz Centralne bolnice u jedinice veći broj bolesnika i ranjenika, ali je i primljen znatan broj novih iz borbi oko Foče i kotline.

godine rata. Pored toga, sve jedinice koje su hitale iz Sandžaka na Vu evo i Sutjesku snabdele su se na brzu ruku poslednjim grlima stoke koja se još mogla prona i na Pivi. Tu više nije moglo da bude govora o dobrovoljnom prikupljanju preko narodnih odbora. Moralo se i i u rekviziciju, tj. na primerni sile. A silu je trebalo imati. Nju nisu imale bolnice, barem ne u datom asu, sve do intervencije Vrhovnog štaba. Tako su se dogodile nemile pojave da su poneke jedinice naprosto povele i ono malo stoke koja je bila ve prikupljena za bolnicu. Koliko god su se te pojave teško odrazile na raspoloženje naših ranjenika, ipak se i one moraju pravilno razumeti: jedinice su dobivale najhitnije zadatke od ijeg je izvršenja zavisila sudbina ranjenika, one su morale po svaku cenu da se snabdu minimalnom hranom; verovatno su ra unale da bolnica ostaje u »pozadini«, pa problem ishrane ne e biti tako težak kao na pustom Vu evu i Magli u gde ih ekaju teški bojevi s neprijateljem. I raspoloženje naroda, ukoliko ga je još bilo po tim selima, po elo se okretati protiv nas. Na takvoj osnovi poeli su oživljavati i etnici. Tako su etnici u selu Babi ima i Sari ima napali bolnicu i oterali stoku.

Usled gladovanja naglo se pogoršao i tok ozdravljenja ranjenika. Po eo je pomor. Dnevno je umiralo oko 15—20 drugova. Sanitetski osek Vrhovnog štaba, iako se »trudio da što manje optere uje Vrhovni štab pitanjima koja nisu isto vojnog karaktera«, da ne bi ovakvim pojavama, koje su bile zaista izuzetne u itavom našem ratu, remetio koncentraciju njegove misli i akcije, ipak nije mogao a da ga ne obavesti o tome u dva detaljna izveštaja od 1 i 3 juna.⁷ Intervencija Vrhovnog štaba nije izostala i stanje se potonjih dana donekle popravilo.

U znak poštovanja istoriske istine treba prikazati još jedan vid delatnosti Sanitetskog oseka Vrhovnog štaba u tim danima, delatnosti koja izgleda pomalo udna, smešna i tužna, ali je bila ne manje neophodna u istoriskom smislu.

Ve je ranije re eno da je Sanitetski osek nameravao da 1 juna zapo ne s jednim kursom za brigadne higijeni are. U

⁷ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, tom I, dokumenti br. 83, 84 i 86.

dopisu referentu saniteta Prve proleterske divizije od 23 maja Sanitetski otek još uvek, uprkos izmenjene situacije, ne skida s dnevnog reda pitanje ovog kursa, već samo nagoveštava da će se on »nešto odložiti«. Štaviše, požuruje da se izvrši pravilna selekcija kandidata za ovaj kurs. Istim dopisom traži se popunjavanje »upitnih araka« za celokupan sanitetski kadar. Ali domet ovog administrativnog duha pretstavlja naređenje Sanitetskog oteka od 3 juna.⁸ U njemu su do pedanterije razrađene administrativne, organizacione i disciplinske mere koje treba sprovoditi u Centralnoj bolnici. Gde tu sve nema! Daju se propisi kako se uredno sastavljaju akta, traži se popis funkcionera koji su ovlašćeni da potpisuju akta, traže se redovni dnevni izveštaji koji treba da sadrže, ni manje ni više, nego 15 tačaka, detaljno je razrađen postupak sa umrlima itd., itd. . . . Tog istog dana, 3 juna 1943, Otek je slao u Vrhovni štab dramatične izveštaje o katastrofalnom stanju ishrane. Tog istog dana izbila je kriza na Magli i Sutješci i Vrhovni štab održava savetovanje u Mratinju.

Kako objasniti ovaj drastičan nesklad između u pomenutog naređenja i stvarnosti u kojoj smo se nalazili? Ponajpre, treba reći da je ono bilo za to još u sandžačkom periodu, oko polovine maja, dakle, u sasvim drukčijoj situaciji, a 3 juna je dobilo samo konačan oblik. Kakve su bile pobude i razlozi za ovakvo naređenje? Prvo, u razvoju naše narodne vojske postojala je stalna tendencija da se svim pojavama i stvarima koje su nastale spontano ili, štaviše, kao rezultat lične samovolje pojedinaca dadne neki organizovan oblik, da se niži oblici organizacije prevode u višim uslovi za to sazru. Težilo se sputavanju partizanštine. Težilo se uvek da se gleda unapred, ispred i iznad trenutne stvarnosti. Mi smo se u sanitetu tako i sukobljavali sa partizanštinom raznih oblika: jedanput je to bilo neodgovorno nagomilavanje lekova i kadrova u »svojoj« jedinici dok je na drugom mestu vladala krajnja oskudica. Drugi put to je bio nebrižljiv odnos prema dokumentaciji, na primer, izostavljanje takve »sitnice« kao što je datum, a sa i mesto odakle se šalje neki važan izveštaj itd.

⁸ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, tom I, dokument br. 87.

Ali, postojao je još jedan veoma ozbiljan razlog zbog koga se Sanitetski otsek upustio u propisivanje pomenutih ograničacionih, administrativnih i disciplinskih mera u koju praktičnu vrednost i ostvarljivost, u ondašnjoj situaciji, nije ni sam mnogo verovao. Radi se o izveštaju jedne posebne ekipe koja je bila još u četvrtoj ofanzivi odredena da potpomaže Sanitetskom otseku u evakuaciji ranjenika. U tom izveštaju, sa njenom na kraju Pete ofanzive, prikazan je rad Otseka za vreme četvrte ofanzive u sasvim krivoj svetlosti. Sanitetski otsek Vrhovnog štaba je bio podvrgnut kritici: da se u toku evakuacije nije oslanjao kao rukovodilac i telu, da nije za istu vreme održao ni jedan sastanak, da nije vodio statistiku mrtvih ni evidenciju gde su sahranjeni (!), da nije imao uvid u stanje kadra i materijala po divizionima itd. Iako je bilo očividno da je ova kritika bila sasvim proizvoljna i apstraktna, kada se ima u vidu da je isti Sanitetski otsek imao svega tri lekara, od kojih je jedan dr M. Slezinger u podmaklim godinama i iznemogao, a ranjeni kao kolona bila duga preko 50 km, ipak je sticajem nekih okolnosti (bolest rukovodioca Otseka) ovaj izveštaj bio prihvaćen i uzet kao osnova, kao program za isti naredni rad. Tako se Sanitetski otsek našao, u samom jeku Pete ofanzive, u klopci izmeću stvarnosti (koju nije u potpunosti ni poznao), s jedne, i prilično apstraktnog programa koji mu je bio postavljen kao zadatak, s druge strane. Sve ovo vredi da bude zabeleženo samo zato da bi poslužilo kao iskustvo i pouka kako u budućem ne bi trebalo raditi.

SUDBONOSNI DANI OD 4-13 JUNA

četvrti jun označava kraj trodnevne stabilizacije Centralne bolnice na pivoj visoravni. Peti jun predstavlja i kraj Centralne bolnice kao organizovane celine. Od toga dana pa do 13 juna ona se svakim danom sve više rasparčava i topi, postaje bezoblična masa nad kojom više ne može da gospodari nikakva organizacija a snaga jer, u svojoj nemoći da se pokrene, ona otkazuje, po sili fizičkog zakona, svaku poslušnost svemu što je imalo kakve veze sa rečju »pokret«, »ubrzanje«, »vratiti se«, »skloni se« itd... Vrhovni štab u tim danima re-

aguje na svaku promenu situacije, on naprosto treperi svakog sata nad sudbinom Centralne bolnice, šalje naredjenja i protivnaređenja, ali sve to beše uzalud, jer više nije bilo uslova da Centralna bolnica izvrši makar i jedno od njih. Događaji su tekli ovako.

Trećeg juna, na savetovanju u Mratinju, Vrhovni štab donosi poznatu odluku o podeli Glavne operativne grupe u dve manje. Situacija koja je toga dana vladala na frontu na Sutješci bila je tako teška i neizvesna, da je postojela i plan pokretanja itave Centralne bolnice prema Sutješci i Zelenogori morao biti napušten. Toga dana nameće se, silom postojeh ih prilika, prvi put nova ideja, jedno u kvalitativnom pogledu sasvim novo rešenje problema ranjenika, rešenje koje nije imalo presedana u ratnoj praksi jedinica koje su se tada našle u sastavu Glavne operativne grupe: odlučeno je da se teški ranjenici ne pokrenu nego da se ostave skriveni u špiljama i pećinama pivskog kanjona, a da pokretne ranjenike povedu sobom Sedma i Treća divizija pravcem njihovog probijanja, prema Sandžaku ili Goliji.

četvrtog juna održan je u Nikovići sastanak između delegata Vrhovnog štaba, komandanta Južne grupe i članova Sanitetskog oteka na kome su razmotrene mere koje treba preduzeti po gornjoj odluci. Odlučeno je rukovodstvo za deo Centralne bolnice koji treba da ostane skriven na Pivi, i pošlo se u potragu za skloništima. Iste noć, 4/5 juna, počeo je pokret Centralne bolnice, i to: nosila prema kanjonu reke Pive, a pokretni ranjenici prema reci Tari. Nastupila je pometnja.

Petog juna, uveče, posle izvешtaja Štaba Južne grupe da je prelazak preko Tare nemogućan jer su svi njeni prelazi već zaposednuti od neprijatelja, Vrhovni štab iz Mrkalj-Klada naredjuje da cela Južna grupa krene za glavnom prema Sutješci, da se pokretni ranjenici povedu, a sa nepokretnim da se postupi u duhu direktive od prethodnog dana. Iste noć Sedma divizija kreće prema reci Pivi. Teški ranjenici već su u pokretu ka reci Pivi. Dva člana Sanitetskog oteka upućena su na Vučevu da organizuju prihvatanje ranjenika.

Šestog juna uve e, usled novog pogoršanja situacije kod glavnine (teške borbe na Barama, Nemci ovladali Magli em i prete da se spuste na Vu evo), Vrhovni štab šalje iz Mrkalj-Klada nare enje Sedmoj diviziji da sa jedinicama koje su se ve prebacile preko Pive nastavi pokret usiljenim maršem prema Sutjesci i Zelengori, da sobom povede i sve ranjenike koji su se ve prebacili preko Pive, a svi ostali ranjenici, konjanici i pešaci da se zaustave na desnoj obali Pive. U istom duhu je poslato nare enje i delegatu Vrhovnog štaba u Štabu Južne grupe, s tim što je u tom nare enju još ja e podvu en zahtev da se obustavi svako dalje prebacivanje jedinica i ranjenika na levu obalu Pive i što je ponovno sugerirano forsiranje Tare i proboj u Sandžak. Ranjenici: teški da se sakriju na prostoru Pive i Durmitora, a svi ostali da se povedu preko Tare i razme-ste po Ljubišnji. Ovo nare enje zateklo je:

- glavninu Sedme divizije u pokretu na Vu evo;
- komandanta Sedme divizije na prelazu preko reke Pive, i to 7 juna pre podne (tu on slu ajno susre e jednog lana Sanitetskog otseka i upozna je ga sa nare enjem);
- deo pokretnih ranjenika u usponu na Vu evu i na pivskom prelazu;
- teške ranjenike na vrletnoj stazi u spuštanju niz ka-njon Pive;
- Štab Južne grupe i Sanitetski otsek u Nikovi ima. Štab je primio nare enje radiogramom 6 juna uve e. Delegat Vrhovnog štaba odlu uje da Sanitetski otsek krene za Sedmom divizijom.

Sedmi jun. Pokretni ranjenici nalaze se na Vu evu, na uzbrdici ka Vu evu i na prelazu preko Pive.

Teški ranjenici rasuti su duž itave staze od mosta na Pivi pa do vrha klisure. Na itavoj desnoj obali Pive opšti zastoj evakuacije, krkljanac na stazi, bombardovanje avijacije i artiljerije, atmosfera neizvesnosti, bespomnosti i o aja,

Vrhovni štab šalje ponova nare enje da itava Južna grupa sa pokretnim ranjenicima krene brzo za glavninom, a teški ranjenici da se zbrinu u duhu ranije direktive.

Osmog juna Tre a divizija vrši bezuspešan pokušaj da forsira Taru kod uš a Sušice. Popodne istog dana priprema se za pokret preko Pive zajedno sa svim pokretnim ranjenicima.

Situacija Centralne bolnice toga dana:

Na Vu evu u pokretu sa Sedmom divizijom ka Dragoš-Sedlu oko 1.000 pešaka.

U kanjonu Pive i na pivskoj visoravni svi nepokretni ranjenici (oko 1.000) i još koja stotina zaostalih pešaka.

Kasno uno istog dana: Stab Sedme divizije kad je stigao do Suhe Gore, primio je po kuriru pismo od Vrhovnog štaba da usiljenim maršem produži smesta ka Sutjesci, a da ranjenike, koji su već krenuli sa divizijom posakriva u šumama Vu eva ako bi oni doveli u pitanje brzinu marša divizije. Komandant divizije i rukovodilac Sanitetskog oteka na osnovu ovog nare enja zajedni ki sastavljaju i potpisuju pismo za lana Sanitetskog oteka dr ukanovi a da povede samo one ranjenike koji mogu da se kre u ukorak sa borcima, a sve ostalo da posakriva u šumi. Sre om, bilo je već nemogu no da se ovo nare enje sprovede, pa su svi ranjenici no u 8/9 juna krenuli za divizijom ka Sutjesci.

Uve e istog dana: Tre a divizija formira marševsku kolonu i žurno kre e prema reci Pivi. Sobom povla i sve ranjenike koji su iole mogli da se kre u. No u 8/9 juna divizija silazi niz klisuru Pive. Staza zakr ena nosilima. Divizija prolazi, a ranjenici na nosilima ostaju. Rastaju se drug od druga, brat od brata, doskora rame uz rame u borbi, a sada jedni u koloni koja promi e a drugi na nosilima ostaju ekaju i strašni kraj. ine se pokušaji da se ranjenici sklone ustranu i sakriju iza stena. Opšta bespomo nost da se ma šta bitno izmeni. Svi svedoci i svi opisi slažu se da je to jedna od najuzbudljivijih i najstrašnijih no i možda itavog rata.

Deveti jun. Sedma divizija sa oko 700 ranjenika Centralne bolnice, de jim domom i svojom diviziskom bolnicom stiže posle podne iznad Sutjeske gde sa ekuje no radi prelaska.

Tre a divizija izbija na Vu evo. Putem prikuplja zaostale ranjenike Centralne bolnice. Artiljerija i avijacija stalno tuku po koloni i nanose velike žrtve.

Deseti jun. Sedma divizija u zoru prelazi Sutjesku. Po svanu u Nemci otsecaju na Sutjesci bolnicu Sedme divizije, de ji dom i jedan deo ranjenika Centralne bolnice. Ve i deo zarobljavaju i streljaju na mestu, a manji deo uspeva da se prikrije i sutradan poveže sa Tre om divizijom. Pod stalnim udarcima avijacije i artiljerije divizija i oko 600 ranjenika stižu predve e na Lu ke Kolibe.

Tre a divizija provodi ceo dan na Vu evu tu ena avijacijom.

Trinaesti jun. Razbijena Tre a divizija na Sutjesci.

Ovo je suva hronika najvažnijih doga aja koji su se odigrali sa Centralnom bolnicom i oko nje.

BILANS

Mogu no je dati samo približnu procenu gubitaka Centralne bolnice u Petoj ofanzivi. Poteško e u tome procenjivanju su ogromne. Jedini pouzdani podaci su broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici po etkom juna (2.200) i broj koji je spasen sa Sedmom divizijom i stigao u Zelengoru (600). Sve ostalo su naše pretpostavke i dedukcije. Od grupe koja se kretala sa Tre om divizijom probilo se, posle razbijanja divizije 13 juna, prema isto noj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, verovatno oko 300. Probijali su se u manjim grupama i pojedina no. Od grupe teških koja je ostala u klisuri Pive spasla se od uništenja možda koja desetina ranjenika. Zabeleženo je i ispri ano mnogo slu ajeva da su seljaci Pive i u dolini Sutjetske pokazali divne i dirljive primere brige oko spasavanja tih ranjenika. Dakle, ukupan broj ranjenika iz Centralne bolnice koji su preživeli Petu ofanzivu može da iznosi oko 900—1.000.

Ako ra unamo da je Centralna bolnica brojala po etkom juna oko 2.200 ranjenika i bolesnika, izlazi da broj izgubljenih iznosi oko 1.300. Znatno broj njih je podlegao ranama, gladi i iznemoglosti, ali ogromna ve ina je, po svedo anstvima

preživelih boraca, ranjenika i seljaka, bila masakrirana od Nemaca u trenutku zarobljavanja. Manji broj je ubijen i od etničkih i ustaških bandi pošto je ofanziva prohujala. Tako se stratište naših ranjenika proteže od pivskih sela i katuna do klisure Pive, naročito uz desnu obalu, pa preko Vučeva na Tjentište, od Tjentišta uz Sutjesku do Suhe i uz Perućicu do pod Magli i niz Sutjesku sve do Čureva, pa uz Hrvavku i oko sela Vrbanje, Govze i Mrežice. Najkrvavije razbojište bilo je na Tjentištu i po padinama Košura i Ozrena. Tu su Nemci postreljali mase zarobljenih ranjenika iz Centralne bolnice i novih ranjenika iz Treće divizije koji su ranjeni u proboju.

Sudbinu ranjenika podelio je i sanitetski kadar. Najmanje 200 bolničkih arki ostalo je kod svojih ranjenika i u trenutku kada su na njima bile uperene pušane cevi.

Peta neprijateljska ofanziva nam je progutala i oko 30 lekara, što čini preko 50% lekarskog kadra koji smo imali u ofanzivi. Najveći deo je poturen na Sutjesci. Preživeli svedoci navode divne primere saosećanja i staranja koje je pokazao narod oko Pive i Sutjeske. Seljaci su sakrivali i branili pojedine zaostale ranjenike koji su se izvlačili sa bojišta.

NEŠTO KAO ZAKLJUČAK

Ako se želi doneti neki sud o tome da li je ovakav završetak ranjeničke drame bio neizbežan ili nije, onda treba, svakako, još jednom uočiti činjenicu da je Sanitetski osek Vrhovnog štaba zakasnio u saznanju da je nova ofanziva počela. To zakašnjenje iznosi sedam dana, računajući od stvarnog početka ofanzive, odnosno pet dana računajući od dana kada je Vrhovni štab došao do zaključaka o njenom početku. Ali ne samo to. Pada u oči i podoba Sanitetskog oseka u shvatanju ozbiljnosti događaja. Osećalo se da taj podoba traje sve do 4. juna (savetovanje u Nikovici ima), a posle 4. juna događaji uzimaju tako dramatičan tok, da se čak i pokušaji Sanitetskog oseka da utiče na njih jedva još primećuju.

Apsurdno bi bilo danas tvrditi da je krajnja sudbina Centralne bolnice mogla biti sigurno drukčija da je Sanitetski osek

bio od početka do kraja u toku stvari i da je on sam, u subjektivnom smislu, bio na ne znam kakvoj visini situacije. Tako odlučuju u ulogu, razume se, nije imao sanitet ni u jednom ratu, ni u jednoj vojsci, pa nije mogao imati ni u našoj. Ali bi isto tako bilo pogrešno i da se apriorno odbaci verovatno a po kojoj je naš sanitet u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, pod uslovima bolje i blagovremenije obaveštenosti i aktivizacije sopstvenih snaga, ipak mogao da ispolji življe dejstvo i da predloži druga, gipkija i adekvatnija rešenja. Zbog toga, a pogotovu sa stanovišta našeg ratnog iskustva, mislim da ne e imati apstraktno-akademska vrednost odgovor na pitanje zašto je sanitet, a posebno Sanitetski otek, zakašnjavao u saznavanju situacije, zašto je podbacivao u shvatanju njene ozbiljnosti i zašto se pasivno svrstao u kolonu Glavne operative grupe za proboj iz obruba.

Sanitetski otek bio je organski deo Vrhovnog štaba. Pa ipak, potrebe su zahtevale, a i tadanji sistem rukovo enja je bio takav, da Sanitetski otek ponaj eš e bude prostorno odvojen od Vrhovnog štaba, po pravilu tamo gde je u datom asu bilo težište prakti nog rada. Pored dobrih strana, ovakav sistem je imao i tu slabost što su obaveštenja o vojnim događajima i namerama Vrhovnog štaba, koja su mogla dati vrlo povoljan impuls i orijentaciju za rad saniteta, vrlo esto izostajala ili stizala do Sanitetskog oteka s velikim zakašnjenjem. Po dolasku Glavne operative grupe u Crnu Goru i Sandžak distancija izme u Sanitetskog oteka i Vrhovnog štaba iznosila je oko 6—10 sati hoda, a pored toga Otseku su bila i nepoznata mesta gde se Vrhovni štab nalazio. U takvim okolnostima nije moglo do i do obostranog strujanja raznih podataka i ideja. Vrhovni štab, razume se, uvek je znao gde se nalazi Sanitetski otek i Centralna bolnica.

Name e se pitanje zbog ega Vrhovni štab nije mnogo ranije obavestio Sanitetski otek o ofanzivi i dao mu odre e nije zadatke u smislu iznalaženja raznovrsnijih mogu nosti i rešenja za zbrinjavanje ranjenika. Manje je verovatno da se radi o propustu usled zauzetosti opštevojn timerigama. Najverovatnije je bio posredi st a v: da se ranjenici što duže zadrže u

»redovnom« stanju, da se bez krajnje potrebe ne remeti njihov oporavak. Sem toga, Vrhovni štab je sve do 25 maja imao plan da se Glavna operativna grupa probije preko Foče, u kome slučaju bi uslovi i za prenos ranjenika bili snošljiviji. Verovatno je da i na osnovu toga plana nije hteo da unosi uznemirenje u Centralnu bolnicu, gde se glavnina nalazila na desnoj obali Tare, dakle, u najpovoljnijem položaju za eventualan pokret prema Foči. Verovatno da se taj plan ostvariti, sigurnost da je Centralna bolnica posle položenog ispita u četvrtoj ofanzivi može i ostvariti pokret preko Foče bez velikih poteškoća, sve je to odvratio Vrhovni štab od ideje da ispita mogućnost i nekih drugih, vanrednih mera za obezbeđenje ranjenika.

Jednako se može postaviti pitanje nije li Sanitetski otek mogao i morao da ispolji više inicijative u ispitivanju situacije i traženju obaveštenja od Vrhovnog štaba. Razlozi što to nije učinio ranije, pre 23 maja, bili su moralno-psihološke prirode. Hladnokrvnost, optimizam, samouverenost, vera u mogućnost naše krajnje pobeđe, odbijanje i pomisli da situacija može za nas biti kritična, »ne znati šta je opasnost« — sve te osobine bile su ideal kome je stremilo celokupno partizansko borbena vaspitanje. To i takvo vaspitanje bilo je kima našeg morala. Ali ako se takvom vaspitanju ne doda i zrnice kritičnog duha, onda je između vrlina i slabosti samo jedan mali korak otstojanja, onda se dešava da se zatvaraju oči i pred činjenicama. Dalje, mi smo kod lekara razvijali, to malo ljudno izgleda, naviku i stil »neinteresovanja« za vojnu situaciju, kao antitezu i protivtežu ne retkim prigovorima, pa i pošalicama, naravno i tobožnjeg paničarstva lekara. Ustvari, kroz te pošalice pokazivalo se vrlo rasko razumevanje psihe partizanskog lekara. Partizanski lekar je živio uvek u strepnji. Ali ne toliko za sebe koliko za ranjenike. Odvojen i isto od jedinica, bez zaštite, a sa grupom ranjenika, on je uvek bio mučen brigom: šta se događa oko njega i kuda ide sa ranjenicima. Pošto su te preokupacije lekara bile i isto pogrešno tumačene, to se kod njega, vremenom, formirala »vrlina« da strpljivo čeka na obaveštenja i direktive ili da se oprezno i okolišno sam raspituje o

situaciji. Mislim da i ovi detalji treba da budu zapaženi kao simptomi »de je bolesti« jedne mlade, revolucionarne armije.

Ostaje nam sada još da razmotrimo da li su postojale bilo kakve mogu nosti da se problem Centralne bolnice rešava na neki drugi na in, a ne samo prenošenjem, odnosno da li se delovanje Centralne bolnice kao »operativnog faktora« moglo na neki na in ublažiti.

Postoji mišljenje da je u partizanskom ratu celishodnije ostavljanje ranjenika u pozadini neprijatelja u selima i zemunicama nego prenošenje u sastavu operativnih jedinica, da ranjenike treba odmah decentralizovati i manevrisati s njima iza le a napada a. Ispravnost ove koncepcije opravdava se operativnim u inkom (rastere enje jedinica i njihova udarna sposobnost), kao i ve om sigurnoš u samih ranjenika. Ova koncepcija je, teoretski uzevši, vrlo privla na. Ali, nigde kao u partizanskom ratu nije više preporu ljivo uvati se raznih »na ela«, uopštavanja i lepo sklopljenih koncepcija. Nigde tako kao u partizanskom ratovanju nemaju konkretni uslovi presudnu re kada se želi, unapred i pre kona nog rezultata, oceniti da li je neka mera celishodna ili nije. Pogotovu je takva opreznost neophodna ako se rešava tako osetljiv i tako komplikovan problem kao što su ranjenici, problem koji uklju uje u sebe toliki broj takti kih, tehni kih, medicinskih i moralno-politi kih elemenata. Jasno, je, mi bismo svaku koncepciju oglasili »najboljom« ako bi se ona opravdala u konkretnom rezultatu, ali je stvar baš u tome što ne možemo ni za jednu koncepciju unapred re i da e nam doneti najbolje rezultate. Uzevši Narodnooslobodila ku borbu u celini, naša iskustva sa decentralizacijom ranjenika, iskustva sa skrivanjem i »manevrovanjem«, ipak su sasvim skromna. Ono što se radilo i postiglo u nekim krajevima naše zemlje rezultat je sasvim specifi nih vojno-politi kih, pa i geoloških prilika u tim krajevima, a iznad svega mali broj ranjenika omogio je da te specifi ne mere donesu vrlo dobre rezultate. Ono što se moglo stvoriti sa desetak ili najviše sa kojom stotinom ranjenika, na terenu koji je bio u politi kom pogledu potpuno stabilan, na zemljištu koje je dopuštalo odrene radove, nije

moglo biti stvoreno u uslovima četvrte i Pete ofanzive koji su u svakom pogledu bili sasvim drukčiji.

Pre svega, treba izbeći i sve nesporazume i iluzije oko centralizacije i decentralizacije ranjenika. I jedan zapisnik Narodnooslobodilačkog rata u svome dnevniku, razmišljajući o našoj evakuaciji u četvrtoj ofanzivi, dolazi do zaključka: »Nikako ne praviti centralne bolnice«. Ovo je utopistička besmislica. Niko nije »pravio« Centralnu bolnicu. Nju je napravila logika naše borbe. Kada je naša slobodna teritorija, koncem 1942. godine, sve više primala atribute države (organizacija narodne vlasti, vojno-teritorijalni organi, kongresi, škole, zasjedanje AVNOJ-a itd.), zar se tada moglo, zar se smelo, ostavljati ranjenike kojekuda na nesigurnim terenima (Manjača, Grahovo, Centralna Bosna?!), i ne dozvoliti jedinicama da ih upute na slobodnu teritoriju pa da ranjenici osete neke blagodeti države za koju su prolili krv? Eto kako je postala Centralna bolnica!

Kada je poela Peta ofanziva, kada su naše jedinice morale izvoditi munjevit manevre, nije im preostajao drugi izbor nego da se »rasterete« od svojih ranjenika, šilju ih masovno u Centralnu bolnicu, iako je našim divizijama bilo dobro poznato da »treba da vode sobom sve lake i srednje teške ranjenike«, iako im je moralo biti poznato da je Centralna bolnica postala u tim danima samo fikcija. Eto, kako je nastala Centralna bolnica!

Istina je, koju ne treba mnogo dokazivati, da je Centralna bolnica uvek predstavljala opterećenje za manevarsku i borbenu sposobnost jedinica, ali sa takvim »opterećenjem« treba svaka borba unapred da se računa kao sa neizbežnim, kada ta borba dostigne određeni kvalitet-kuantitet. Ali postojala je još jedna istina koja je imala prvostepenu snagu, a to je moralno-politički značaj Centralne bolnice. To znači da se njena sudbina mogla i smela rešavati samo na osnovu procene kakve je moralno-političke posledice doneti ovakvo ili onakvo rešenje. Nije bilo teško postići trenutnu manevarsku i udarnu sposobnost jedinica ostavljanjem ranjenika, ali je bilo teško reći da li se tom kartom dobiti glavna igra — da li se

sa uvati moralna snaga vojske! Mi smo u ratu gubili jedinice, gubili i ranjenike, »sputavali« jedinice ne spasavaju i svagda ranjenike, ali smo uvek sa uvali moralnu snagu.

Rekoh da je bilo »vrlo teško« re i da li bi se ostavljanjem ranjenika negde iza le a neprijatelja postigao glavni cilj: o uvanje moralne vrstine NOVJ na bazi istovremenog o uvanja i ranjenika i jedinica. Dilema je i dandanas zaista vanredno teška, ali bi bilo dogmatsko shvatanje ako bismo unapred isklju ili ovakvu mogu nost. Potrebno je i korisno da danas, iz istoriske perspektive, razmotrimo kakvi su uslovi postojali za i protiv rešenja koje bi omogu ilo da se Glavna operativna grupa brzo otka i od veoma zapetljane i kriti ne situacije, a da se, istovremeno, ni ranjenici ne izlože sigurnoj propasti.

U prilog teze da se ranjenici ostave »iza le a neprijatelja« (iako takva teza nije u ono vreme ni postojala) govorili su operativno-takti ki interesi Glavne operativne grupe (gledaju i ove interese sa užeg vojnog stanovišta), kao i injenica da bolnica nije imala nikakvih sredstava za izvla enje onolikog broja ranjenika iz okruženja, pogotovu pod onako teškim uslovima.

Zašto se takva ideja nije u ono vreme ni postavila na diskusiju? Gledaju i na stvari sa današnjeg stanovišta, svakako se mora oceniti kao propust što se barem nisu hladno i razumno razmotrili svi razlozi i uslovi za i protiv takve ideje. Osnovna subjektivna ko nica koja nam nije dozvoljavala da zauzmemo i kriti ki stav prema našoj tadanjoj koncepciji n ošenja ranjenika, sastojala se u veoma snažnom delovanju isto emotivnih faktora na našu sposobnost rasuivanja i odlu ivanja. Duševna povezanost izme u boraca i ranjenika razvila se u pravi kult ranjenika. Mnogobrojne niti su tu delovale: patrijarhalne, nacionalne, plemenske, a iznad svega ose anje da svi borci pripadaju jednoj opštoj, ogromnoj porodici koju je okupljala naša Partija. Pomisao »ostaviti« ranjenog brata, sunarodnika, druga, naprosto nije imala svog mesta u duševnoj strukturi naših boraca. Ma koliko da su ove emocije imale i svoje vanredno pozitivno moralno-politi ko opravdanje i kao takve bile snažna poluga naše moralne nad-

mo nosti nad neprijateljem, ipak, bilo bi štetno ne uvideti da su nam te emocije i taj kult smetali da jasnije i hladnije pogledamo stvarnosti u o i. Nalaze i se pod opsesijom principa »ne ostaviti ranjenika«, mi nismo blagovremeno uvideli da moralna povezanost izme u boraca i ranjenika ne mora uvek da se svodi i na fizi ku povezanost jednih i drugih i da se upravo u fizi kom razdvajanju, pod odre enim uslovima, kriju mogu nosti za izlazak iz krize.

Osim toga, jedinice koje su bile u sastavu Glavne operativne grupe imale su ve i svoju specifi nu tradiciju nošenja ranjenika. Bile su to u suštini proleTERSKE jedinice (iako nisu sve nosile taj naziv) koje nisu imale »svoga« terena. Njihov teren bila je itava naša zemlja. Uspeši u prenošenju ranjenika, još tamo iz vremena velikog maršmanevra od Crne Gore do Bosanske Krajine, pa zatim u toku etvrte ofanzive, uticali su da se stekne uverenje da je prenošenje ranjenika, naro ito kada se radi o velikim masama, »najbolji« na in njihovog obezbe enja.

U ratnoj praksi proleTERSkih jedinica do Pete ofanzive poznat mi je svega jedan slu aj da se svesno pokušalo ostaviti ranjenike skrivene na terenu. Bilo je to juna 1942, pred pomenuti veliki pokret ka Bosanskoj Krajini, kada smo na Vu evu »sakrili« oko 30 nosila. Me utim, od ovog pokušaja odustalo se odmah idu eg dana iz bojazni da ranjenici ne padnu u ruke etnicima. Peta crnogorska brigada morala je da nosi ove ranjenike na svojim le ima sve do oslobo ene teritorije oko Prozora, gde ih je predala — kome bi drugom, nego opet — Centralnoj bolnici!

Me utim, ak i da se ideja ostavljanja ranjenika i pojavila kao na elno ispravna varijanta, ipak bi se pred njenim ostvarivanjem, u konkretnoj situaciji, ispre ile veoma ozbiljne prepreke: nepoznavanje topografskih i geoloških pogodnosti zemljišta i nemanje vrstih veza sa stanovništvom, nepostojanje iole izgra enog sistema narodne i vojno-pozadinske vlasti u Sandžaku i Crnoj Gori. Boravak naših jedinica u intervalu izme u etvrte i Pete ofanzive bio je na tome terenu isuviše kratak, a prethodna strahovlada etnika isuviše duga da bi se

ove prepreke mogle blagovremeno otkloniti, kao i da bi se uspostavili osnovni preduslovi za tako odgovoran i komplikovan poduhvat kao što je sakrivanje 2.000 ranjenika. Dalje, trebalo je izvršiti određene moralno-političke i organizacione pripreme kod ranjenika i kadra koji bi ostao uz njih. Za ovaj posao nedostajalo je takođe vremena. Odluka o ostavljanju dela ranjenika u kanjonu Pive doneta je isuviše kasno (4 juna). Mere koje su tada bile preduzete u smislu sakrivanja imale su sasvim simboličnu vrednost. Staze koje su vodile ka skloništimama bile su trasirane leševima, materijalom, a i ranjenicima, pa Nemicima nije bilo ništa lakše nego da ih pronađu i izvrše svoj zločin.

Iz svega izlazi zaključak da bi danas, 15 godina posle ovih događaja, bilo isuviše smelo i bespredmetno donositi kategoričan sud o tome »da li je trebalo« da dođe do tragedije jednog dela ranjenika u Petoj ofanzivi. Neuspeh ili polovičan uspeh jedne mere ne znači još da bi druga mera, suprotna prvoj, dala bolje rezultate samim tim što je suprotna. Sud o tome koja je bolja može da bude samo praksa. Za nas je danas najvažnija pouka: da nema idealnih rešenja koja bi važila za svaku priliku, da na stvarnost treba gledati otvorenim očima, i u toj stvarnosti otkrivati raznovrsne mogućnosti rešenja. Nijedno rešenje ne treba apriorno odbaciti. Nijednim se ne smemo opirati. Samo svestrana analiza svih preimuna, slabosti i rizika koji se kriju u svakome pojedinoj može nas dovesti do najcelishodnije odluke.

U ondašnjim uslovima, i u okviru jedne koncepcije, svi učesnici ove epopeje, počev od Vrhovnog komandanta pa do poslednje bolničarke i borca na čelu kolone, učestvovali su sve za spas ranjenika. Nije bilo više snage da u nekoj drugoj odluci prevaziđu sami sebe.

Neka se i na ovome mestu i na ovako skroman način još jednom zabeleži poštovanje i priznanje borcima Treće, Sedme i Devete divizije koje su se svesno žrtvovala za spasavanje naših ranjenih i bolesnih drugova.

Gojko NIKOLIS

or e Andrejevi -Kun: PRELAZ PREKO REKE (crtež)

NAPORI PETE KRAJIŠKE DIVIZIJE ZA SADEJSTVO GLAVNOJ OPERATIVNOJ GRUPI

Još u vrijeme kada je Glavna operativna grupa, poslije uspješno izvršene protivofanzive u dolini Neretve i razbijanja neprijateljskih snaga na prostoriji Kalinovik — Ulog — Nevesinje, vršila pripreme za prodor u Crnu Goru, Vrhovni štab je (30 marta 1943 godine) naredio Prvom bosanskom korpusu da jednu diviziju prebaci u isto nu Bosnu, kako bi se na njenoj teritoriji našla jedna operativna jedinica poslije odlaska Šeste isto nobosanske i Majeve brigade u sastav Glavne operativne grupe.

Jedinice Prvog bosanskog korpusa nalazile su se krajem marta na teritoriji zapadne Bosne, sem Prve krajiške brigade Pete krajiške udarne divizije, koja je još za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive bila prebačena u centralnu Bosnu, u leju između Kotor-Varoši, Prnjavora i Teslića. Pošto se jedna brigada Pete divizije već nalazila u centralnoj Bosni, Štab Prvog bosanskog korpusa odlučio je da tamo pošalje i ostale jedinice Pete divizije, kako bi divizija u punom sastavu pošla u isto nu Bosnu.

Prikupljanje Pete divizije u centralnoj Bosni išlo je dosta sporo. Divizija je djelovala na velikom prostoru, a njene brigade bile su angažovane na raznim zadacima. Tako je čet-

vrta krajiška brigada, zajedno sa Prvom li kom i Desetom krajiškom brigadom, krajem marta i početkom aprila vodila borbe protiv etnika u rejonu Knina, zatim od 9 do 17 aprila u rejonu Bosanskog Petrovca protiv 741 puka 714 neprijateljske divizije, a od 24 do 26 aprila u Glamo u. Ona je 28 aprila krenula iz Glamo kog Polja i 3 maja, zajedno sa Štabom Pete divizije, stigla u centralnu Bosnu u s. Vitovlje.

Druga krajiška brigada, koja je po odluci Štaba Prvog bosanskog korpusa ušla u sastav Pete divizije,¹ 17 aprila preuzela je položaje kod Bosanskog Petrovca i Oštelja od četvrte brigade i na sektoru Bosanskog Petrovca ostala do konca aprila. Ona je u rejon Kupresa stigla 10, a u centralnu Bosnu (u s. Šiprage) 16 maja. Sa njom je stigao i Štab Prvog bosanskog korpusa i članovi Vrhovnog štaba: Ivo Lola Ribar, Vlado Popović, Rato Dugonji i članovi Vrhovnog štaba. Tako se Peta divizija tek 16 maja prikupila na prostoru s. Šiprage — s. Šnjegotina — s. Pribini, dok je Vrhovni štab za to vrijeme nekoliko puta urgirao da se njen pokret u centralnu, odnosno u istočnu Bosnu što prije izvrši.²

Štab divizije je odlučio da Prva i četvrta brigada napadnu Borjanski etnički odred. Napad je počinjen 11 maja, preko Uzlomca i Borja Pl., na etničke bande u trouglu Banja Luka — Prnjavor — Teslić. Brigade su u manjim borbama brzo osvojile sva sela zaključno do linije s. Jošavka — s. Popovići — s. Ukrinjica, ali već 15 maja etnicima dolaze u pomoć bataljon Njemaca iz Banje Luke i dvije satnije domobrana iz Teslića. Neprijateljske snage iz Banje Luke i etnici napali su Prvu brigadu sa pravca s. Jošavka i prinudili je da se 16 maja povuče na sjeverne padine Uzlomca. Devetnaestog i 20 maja brigade su ponovo zauzele s. Šnjegotinu i s. Čečevu.

¹ U sastavu Pete divizije, od njenog formiranja, bile su Prva, četvrta i Sedma krajiška brigada. 7 marta 1943 godine Sedma brigada je po naredjenju druga Tita ušla u sastav Glavne operativne grupe. U to vrijeme brigada se nalazila na sektoru Kupresa i zatvarala pravac Kupres — Prozor.

² Depeše Vrhovnog štaba Prvom bosanskom korpusu od 4 aprila, br. reg. 19/3 K, i 10 maja 1943 godine, br. reg. 37/5 K.

Dolaskom u centralnu Bosnu opšte stanje jedinica Pete divizije bilo je zadovoljavajuće. Divizija je u teškim i svakodnevним borbama u toku četvrte ofanzive stekla veliko borbeno iskustvo. Njene brigade uspješno su se nosile i sa njemačkim jedinicama. Međutim, teške i naporene borbe i marševi u uslovima zime, slabe odjeće i nedovoljne ishrane, fizički su iscrpili borce. Najteže je prošla Prva brigada, koju je, po dolasku u centralnu Bosnu, zahvatila epidemija pjegavog tifusa, tako da je preko 75% njenog sastava preležalo tifus u martu i aprilu. Brigada se u centralnoj Bosni nalazila u ekonomski siromašnom kraju, neprekidno u akcijama protiv etničkih bandi, pa su slaba ishrana i loši smještajni uslovi negativno uticali na brži oporavak rekonvalescenata. Brigada je uglavnom stala na noge tek po etkom maja. Četvrta brigada, iako nije bila zahvaćena pjegavim tifusom u ovakvom obimu, znatno je brojno oslabila, jer je u toku marša za centralnu Bosnu na terenu Glamoč i Kupresa ostalo 120 većinom mladih boraca.³

Na sastanku u Štabu Pete divizije, održanom 19. maja 1943. godine u prisustvu komandanata Prve i Druge brigade, komandant Prvog bosanskog korpusa Košta Naupoznao je Štab divizije i prisutne komandante da je Peta divizija dobila zadatak da se preko r. Bosne prebaci u istočnu Bosnu, da na svom odsjeku prelaza poruši prugu Sarajevo — Bratunac, a odmah zatim da produži pokret pravcem Olovo — Rogatica — Goražde sa ciljem da dejstvom u neprijateljskoj pozadini pruži pomoć Glavnoj operativnoj grupi, koja je na teritoriji Crne Gore vodila teške borbe protiv nadmoćnijeg neprijatelja.⁴

Dvadeset prvog maja izdato je naređenje brigadama za pokret ka r. Bosni. Tako su 24. maja Prva i četvrta brigada

³ Vidi izvještaj političkog komesara Pete divizije od 14. V. 1943. politički komesaru Prvog bosanskog korpusa o moralno-političkom stanju u diviziji. — *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 13, str. 156—159 (cit. *Zbornik IV/13*, 156—159). Kasnijim provjeravanjem utvrđeno je da se najveći dio ovih boraca uključio u Glamoč-livanjski odred.

⁴ Dvadeset prvog maja Štab Prvog bosanskog korpusa dobio je depešu od Vrhovnog štaba u kojoj se naređuje Štabu korpusa da ovaj zadatak odmah izvrši. Vidi *Oslobodila li rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knjiga I, izdanje VII JNA, str. 433 (cit.: ORNJ I 433).

stigle u s. Blatnica, a Druga brigada u s. Panici. Sa divizijom pošli su Štab Prvog bosanskog korpusa i svi članovi Vrhovnog štaba.

Prema planu, sa inženom 25 maja, divizija je imala da pređe r. Bosnu na otkjku Begov Han — Nemila (širina otkjka 11 km). Ovaj otkjek je bio pogodan zato što kod Begovog Hana i Top i -Polja postoje gazovi, a u s. Nemila kolski most. Pored toga, na ovom otkjeku otkivali smo manje neprijateljske snage, jer tu nije bilo nikakvih veštih objekata, sem željezničke pruge na desnoj obali rijeke, a radunali smo i na iznenađenje, s obzirom na udaljenost između u koncentracijske prostorije divizije i r. Bosne. Prva brigada imala je da pređe r. Bosnu kod Nemile, Druga brigada kod Top i -Polja, a četvrta brigada kod Begovog Hana.

Dvadeset šestog maja izjutra divizija je krenula ka rijeci. Kiša, koja je padala i prethodnog dana, padala je sve jače, a od 16 časova poela je prava provala oblaka. Od sela Dogloda i Željeznog Polja niz strminu ka rijeci po putevima su tekli potoci, a mali potoci i su narasli u snažne bujice, koje su nosile »drvlje i kamenje«. Ovakav tmurni i kišoviti dan donio je, ranije nego obično, mrklju kišovitu noć. Nije se vidio prst pred okom; borci su se držali za ruke da se ne bi pogubili, konji su se klizali i tovari esto prevrtali. Kada smo stigli na r. Bosnu odmah smo se uvjerali da od prelaska rijeke na gazovima nema ni govora, jer je na njima, uslijed nadolaska rijeke, tekla pomamna bujica. Ovoga puta loše vrijeme i noć nisu bili naši saveznici! Nije bilo drugog izlaza nego da se divizija vrati u sela Orahovicu, Doglode i Željezno Polje. Pošto nije bilo izgleda da u skorijem vremenu pređemo rijeku na ovom ili nekom drugom susjednom otkjeku, odlučeno je da se divizija vrati na raniju koncentracijsku prostoriju.

Dvadeset devetog maja Druga i četvrta brigada izvršile su pokret za s. Blatnicu i s. Mladikovinu. I dok je četvrta brigada u toku marša ka Blatnici, kao prethodnica oko 11 časova stupila u borbu sa domobranskom bojnom, koja je izašla iz Tesli a vjerovatno u namjeri da omete naše dalje zadržavanje u neposrednoj blizini r. Bosne, i brzo odbacila neprijateljske

dijelove koji su sa obližnjih planinskih kosa ometali naš pokret ka Blatnici, dotle je neprijatelj u popodnevnim časovima minobaca kom vatrom nanio nepotrebne gubitke Drugoj brigadi, koja se bez dovoljno opreznosti kretala šumskom prugom ka s. Mladikovina (tada je poginuo zamjenik političkog komesara brigade i šest boraca, ranjen komandant brigade i komandant 1 bataljona).

Prva brigada na povratku preko s. Bjelobu je i s. O auš nije imala dodira sa neprijateljem. Divizija je 31 maja stigla na prostoriju s. Pribini, s. Čečeva, s. Liplje.

MARŠ PETE DIVIZIJE NA MOSTARSKU PRUGU

Još dok se divizija pripremala za pokret ka r. Bosni neprijatelj je bio završio okruženje Glavne operativne grupe u Crnoj Gori. Pošto je 18 maja došao do uvjerenja da je na Glavnu operativnu grupu otpočela ofanziva širih razmjera,⁵ Vrhovni štab je već 19 maja otpočeo pregrupisanje jedinica Glavne operativne grupe za proboj u pravcu Foče.⁶ Od toga vremena jedinice Glavne operativne grupe vodile su ogorčene borbe sa brojno i tehnički daleko nadmoćnijim neprijateljem sve do 15 juna, kada se Glavna operativna grupa uspješno probila iz okruženja preko Sutjeske, Zelengore i Miljevine.

S obzirom na krajnje ozbiljan položaj Glavne operativne grupe, koja se našla u okruženju na veoma nepovoljnom planinskom zemljištu, nije ni potrebno isticati značaj mjere koju je preduzeo Vrhovni komandant drug Tito da se jedna naša divizija na čelu ima neprijateljskih snaga u vrijeme i na pravcu proboja Glavne operativne grupe iz okruženja.

Ali prikupljanje Pete divizije u centralnoj Bosni u cilju njenog daljeg pokreta ka Glavnoj operativnoj grupi, kao što je iznijeto, išlo je sporo. Njen pokušaj prelaska preko r. Bosne 26/27 maja, u vrijeme kada je brzim maršem pravcem Olovo — Jahorina Pl. mogla da stigne u rejon Miljevine oko 10—11 maja (znači, stigla bi još na vrijeme) nije uspio. Međutim, novi prelazak r. Bosne nije se mogao preduzeti u skorije vri-

⁵ Isto, 430

⁶ Isto, 431

jeme, pored ostalog i zbog visokog vodostaja rijeke uslijed estih kiša koje su padale i poslije 27 maja.

Vrhovni komandant je 29 maja preko radiostanice »Slobodna Jugoslavija« naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa da Peta divizija, ukoliko nije prešla r. Bosnu, odmah krene preko Fojnice i Igman Pl. ka Trnovu i Kalinoviku, radi sadejstva Glavnoj operativnoj grupi pri proboju iz okruženja.⁷

Pošto je radiostanica Štaba Prvog bosanskog korpusa bila u kvaru (kao i radioaparatus Štaba Pete divizije), Štab korpusa je doznao za ovo nareenje tek 1 juna po dolasku Štaba Dvanaeste krajiške divizije u Štab korpusa u s. Pribini (Štab Dvanaeste divizije stigao je sa Petom kozarskom brigadom u centralnu Bosnu sa Kozare po nareenju Štaba Drugog bosanskog korpusa). A kako drugovi iz Štaba Dvanaeste divizije nisu sasvim jasno razumjeli ovo nareenje, Štab korpusa je tražio od Vrhovnog štaba da se nareenje ponovi. Novim nareenjem (koje je poslato radiogramom i stiglo 5 juna) Vrhovni štab je izriito naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa da Petu krajišku diviziju, a po mogu nosti i druge snage iz centralne Bosne, najhitnije uputi u pravcu Trnova, u pomo Glavnoj operativnoj grupi.⁸ Iz toga što je Vrhovni štab uputio dva istovjetna nareenja Štabu Prvog bosanskog korpusa, vidi se da izme u njih nije postojala sigurna radioveza.⁹ Pošto nije imala radiostanice Peta divizija je, poslije pokreta ka Fojnici i mostarskoj pruzi, bila bez ikakve veze i sa Vrhovnim štabom i sa Štabom Prvog bosanskog korpusa. Jedino smo pomo u iviziskog radioaparatusa (koji smo uvali kao najve u dragocjenost) mogli ponešto saznati iz emisija »Slobodne Jugoslavije«. Potpuno je jasno koliko je nemanje radioveze otežavalo zadatak Petoj diviziji.

Od 2 do 4 juna nije bilo borbi, samo su dva bataljona etvrte brigade (koja je dobila zadatak da se poveže sa Petom

⁷ Isto, 441

⁸ Isto, 449

⁹ Štab Prvog bosanskog korpusa imao je neku radiostanicu koja se esto kvarila. Koliko se sje am, uvijek se strijepilo kada ei ponovo zatajiti. To je bila jedina radiostanica koju smo tada imali u centralnoj Bosni.

kozarskom brigadom) 4 juna kod s. Vija ani vodila oštru susretnu borbu sa jednom neprijateljskom jedinicom. Tom prilikom brigada je imala 7 poginulih (me u kojima i politiki komesar 3 bataljona, Ante Rukavina) i 8 ranjenih boraca.

Pošto je 5 juna dobio nareenje od Vrhovnog štaba za rad Pete divizije, Štab Prvog bosanskog korpusa je istog dana naredio Štabu Pete divizije da *što prije izbije na željezni ku prugu Mostar — Sarajevo, na otsjek s. Hadži i — Ivan Pl. — s. Podorašac, i da tamo prihvati jedinice Glavne operativne grupe*. Štab korpusa je zadržao Drugu brigadu zbog toga što je u ranijim borbama i marševima bila dosta iscrpena, kao i zbog gubitaka u rukovode em kadru brigade u borbi 29 maja kod s. Blatnice. Pored toga, naredio je Štabu divizije da Dvanaestoj krajiškoj brigadi, koja je iz Bosanske Krajine stigla u rejon s. Maslovar, u cilju bržeg maršovanja, preda svoje teško naoružanje, kao i sve ranjene i bolesne borce i u isto vrijeme ga obavijestio da e, po nareenju Vrhovnog štaba, u sastav Pete divizije sti i jedna pokretna udarna grupa iz sastava Drugog bosanskog korpusa, koja treba da stigne oko 21 juna na prostoriju sela: Stojkovi i, Tuhabi, Trešnjevica, Repovci (sela na južnoj padini Bitovnje Pl.).¹⁰

U cilju izvršenja ovog zadatka Štab Pete divizije je istog dana naredio Prvoj i etvrtoj brigadi da se pripreme za pokret, a jedinicama Dvanaeste krajiške divizije predate su 3 haubice i 2 protivtenkovska topa.

Sedmog juna Peta divizija je stigla u s. Liplje i Maslovar,¹¹ 8 juna u s. Šiprage, a 9 juna u s. Vitovlje. Desetog juna razbijene su ja e izvi a ke patrole (oko 120 vojnika) 384 pješa-

» ¹⁰ Za formiranje ove Udarne grupe Štab Drugog bosanskog korpusa izdao je nareenje 11 juna štabovima etvrte i Desete divizije. Ova Udarne grupa bila je formirana od dva bataljona Šeste krajiške brigade i jednog bataljona Devete krajiške brigade. Bio je odre en Štab grupe (komandant i politiki komesar). — Zbornik IV/14, dokument br. 22.

Štab Pete divizije je kasnije, u svojim dokumentima, nazivao ovu grupu, bez stvarnih razloga, kao Šestu krajišku, a potom kao Jedanaestu krajišku brigadu.

¹¹ Sa divizijom su se kretali i lanovi Vrhovnog štaba. U s. Maslovar predali smo Dvanaestoj krajiškoj brigadi 140 ranjenih i bolesnih boraca Prve i etvrte brigade.

diskog puka 373 njemačke divizije na pravcu s. Mudrike i s. Gostilj. Tom prilikom ubijeno je 32 i zarobljeno 22 neprijateljska vojnika, zaplijenjeno: 1 mala radiostanica (bez baterija i akumulatora — poslata je Štabu korpusa), 1 teški baca sa 30 mina, 1 »šarac«, 30 pušaka, 6 strojnica, 5 tovarnih konja i druga sitna oprema. Mi smo imali 5 mrtvih i 6 ranjenih.

Jedanaestog juna na sastanku u Štabu divizije sa štabovima brigada razmatran je zadatak divizije i u vezi sa njim konstatovana potreba izvršenja brzih marševa i nužnost da se povede još veća briga o ljudima, naročito u pogledu ishrane na maršu, marševskog obezbjeđenja itd.

Dvanaestog juna divizija je izvršila marš iz s. Vitovlje dalje ka jugu i oko 13 časova prosto naišla na snage 384 pješadiskog puka i na 1 četu 373 pionirskog bataljona 373 njemačke divizije. Pionirska četeta popravljala je cestu Turbe — Jajce kod Karaula Gora (14 km zapadno od Turbeta), a oko jedan bataljon 384 pješadiskog puka vršio je obezbjeđenje ovih radova i same ceste. Glavnina ovog bataljona nalazila se u rejonu sela Grdovo i Krezluk. Prema brzo napravljenom planu za likvidaciju ovih neprijateljskih snaga, veoma oštra borba počela je u 13.00 časova. Lijevakrilna četvrta brigada brzo je likvidirala pionirsku četetu, ali Prva brigada, i pored žestoke borbe, koja je trajala sve do noći, nije uspjela da razbije neprijatelja na svome pravcu. Rezultat ove borbe bio je sljedeći: ubijeno je 111 i zarobljeno 53 neprijateljska vojnika; zaplijenjeno 9 »šaraca«, 76 pušaka, 5 strojnica, 14 pištolja, 21.000 metaka, 62 rebeta, 62 šatorska krila i 5 konja sa opreznom. Mi smo imali 11 mrtvih i 11 ranjenih.¹²

U toku marša preko Komara dalje na jug divizija nije nailazila na otpor neprijatelja. U selima Rostovo i Sebeši (20 km sjeverozapadno od Fojnice) stigli smo 15 juna uveče. Šesnaestog juna dat je odmor, a Štab divizije dao je zadatke štabovima brigada za dejstvo na željezničku prugu, na ostsjeku Hadži i — Ivan Sedlo i na komunikaciji Fojnica — Kiseljak — Kobilja Glava. Dejstvom na ovu komunikaciju trebalo je

¹² O borbama u toku 10 i 12 juna vidi Zbornik IV/14, dokumenti br. 152, 156, 161 i 164.

odvu i pažnju neprijatelja sa mostarske pruge, kako bi je Glavna operativna grupa, uz naše sadejstvo, što lakše prešla. Štabu četvrte brigade naredeno je da se preko Bitovnje PL odmah poveže sa Udarnom grupom Drugog bosanskog korpusa i im stigne na određenu prostoriju.

Štab divizije je, uz saglasnost članova Vrhovnog štaba, poslao na elnika Štaba divizije, druga Ratka Martinovića sa 20 boraca, pravcem Vranica PL — Bitovnja PL — Ivan Sedlo — Trnovo, sa zadatkom da uhvati vezu sa Vrhovnim štabom. Radunali smo da se ve u rejonu Trnova naiđe i na naše snage i obavijestiti ih o našem zadatku. Drug Ratko je krenuo 16 juna u 17 časova.¹³

Mislim da je bilo sasvim pravilno što smo na elniku štaba postavili ovaj zadatak, jer se Štab divizije našao u veoma delikatnom položaju: divizija je imala da sadejstvuje Glavnoj operativnoj grupi u njenom prelazu preko mostarske pruge, a nismo određeno znali kada njene snage mogu izbiti na tu prugu. Pošto nismo imali radioveze sa Vrhovnim štabom (barem preko Štaba Prvog bosanskog korpusa) nismo bili u stanju da konkretnije, a time i efikasnije, izvršimo postavljeni zadatak. To nam je padalo teško, jer smo osjećali svu težinu situacije u kojoj se nalazi Vrhovni štab i Glavna operativna grupa.

Sedamnaestog juna brigade su pošle na izvršenje postavljenih zadataka i istog dana bez borbe ušle u Fojnicu i Kreševu. U toku sljedećeg dana sve jedinice su stigle na određene položaje prema mostarskoj pruzi i cesti Fojnica — Kobilja Glava. Neprijateljske slabije snage reagirale su 17 i 18 juna od Kiseljaka, komunikacijama ka Fojnici i Kreševu.

Od 19 do 24 juna divizija je ostala na istoj prostoriji. Njena aktivnost ispoljila se naročito na komunikacije Fojnica — Kiseljak — Kobilja Glava i Kiseljak — Visoko. Njemcima je mnogo smetalo dejstvo naših snaga na ove komunikacije pa su veoma brzo reagovali. Već 20 juna prikupili su nekoliko

¹³ Pošto je Glavna operativna grupa svojim prvim jedinicama 15 juna izbila na Jahorinu PL i odmah zatim produžila na sjever u ofanzivna dejstva, na elnik Štaba Pete divizije stigao je Vrhovni štab tek u rejonu Kladnja.

bataljona u rejon Kiseljaka i s. Han Plo e (10 km jugoisto no od Kiseljaka) i istog dana prešli u nastupanje pravcima: Kiseljak — s. Otigoš e; Kiseljak — Kreševo i s. Zabr e — Kreševo.¹⁴ U toku 20 i 21 juna naše jedinice, pod pritiskom ja ih snaga, ne upuštaju i se u neplodne frontalne borbe, postepeno su se povla ile, tako da je neprijatelj 21 juna uve e dostigao liniju Kreševo — s. Lipa — s. Otigoš e.

Dok je neprijatelj prikupljao pomenute snage za napad na Prvu i etvrtu brigadu, Stab Prve brigade je no u 19/20 juna preko ceste Kiseljak — Kobilja Glava prebacio svoj 1 bataljon koji je iste no i u zasjedi na cesti Kiseljak — Visoko uništio 30 neprijateljskih vojnika, a 20 juna nanio osjetne gubitke neprijateljskoj eti koja je iz Visokog upu ena radi obezbe enja ove komunikacije. On je no u 20/21 juna izvršio demonstrativan napad na Kiseljak i porušio 3 mosta na cesti Kiseljak — Visoko i jedan most na cesti Kiseljak — s. Han Plo e, a 21 juna uspješno je vodio borbu u podru ju Kobilje Glave.

Dvadeset drugog juna izjutra neprijatelj je iznenada napustio sve zauzete položaje na liniji Kreševo — s. Otigoš e i brzo se povukao ka Kiseljaku, tako da naše jedinice nisu stigle da ga barem ometaju u povla enju.¹⁵

Dvadeset prvog juna Udarna grupa Drugog bosanskog korpusa (od 3 bataljona) stigla je u s. Stojkovi (južne padine Bitovnje Pl.) i povezala se sa Štabom divizije.

Dvadeset etvrtog juna Stab divizije saznao je preko radiostanice »Slobodna Jugoslavija« da se Glavna operativna grupa probila iz okruženja i da je preko Jahorine i Romanije Pl. otpo ela protivofanzivu u isto noj Bosni. Pošto smo na taj

¹⁴ U ovoj borbi u estvovala su sljede e snage 373 njema ke divizije: 3 bataljon 384 pp, 1 i 3 bataljon 370 pp (sva tri iz rejona Kiseljaka) i 373 poljski dopunski bataljon (iz s. Han Plo e). Štab 373 divizije došao je u Kiseljak. Vidi Zbornik IV/14, dokumenti br. 180 i 181. Iz dokumenta br. 181 vidi se da je Štab 373 njema ke divizije pretpostavljao mogu nost prebacivanja naših snaga iz isto ne Bosne ka Kreševu i Fojnici.

¹⁵ Po njema kim dokumentima vidi se da su ove i neke druge snage 373 njema ke divizije dobile zadatak da brzo krenu u zapadnu i jugozapadnu Bosnu. Vidi Zbornik IV/14, dokumenti br. 185, 187, 190, 191, 196 i 197.

na in uvidjeli da je dotadašnji zadatak Pete divizije izgubio svoj praktični značaj, Stab divizije je, u dogovoru sa članovima Vrhovnog štaba, odlučio da divizija izvrši napad na željezničku prugu Sarajevo — Brod izmeću Visokog i Lašve, a zatim da se prebaci u istom smjeru Bosnu na pravcu Vareša i Olova, radi povezivanja sa Vrhovnim štabom. Smatrali su da će takva akcija i pokret prema Glavnoj operativnoj grupi biti od veće koristi nego dalje zadržavanje na dotadašnjoj prostoru. Pored toga, članovi Vrhovnog štaba željeli su da što prije stignu u Vrhovni štab.

NAPAD NA ŽELJEZNIČKU PRUGU VISOKO — LAŠVA I NA RUDNIK KAKANJ

Istoga dana izdali smo brigadama naređenje za pokret u duhu donijete odluke. No u 27/28 juna divizija je bez teškoća prešla cestu Kiseljak — Busovača i 28 juna do 6 časova razmjestila se u širem rejonu s. Sebinje. S obzirom na blizinu željezničke pruge i ceste Sarajevo — Zenica, a da bi se napad na željezničku prugu i mjesta na njoj izveo što uspješnije, moralo se raditi veoma brzo i napad izvesti sljedećeg noćnog. Podatke o jačini neprijatelja u dolini r. Bosne izmeću Visokog i Lašve i o stanju mostova i gazova na r. Bosni, koje smo prikupili pomoću obavještajnih organa do dolaska u s. Sebinje, upotrijebili smo po dolasku u ovo mjesto, tako da je Stab divizije 28 juna u 10.30 časova izdao naređenje za napad na prugu na otcjeku ž. st. Dobrinje — ž. st. Gornja Jehovina.¹⁶

Prema prikupljenim podacima na ovom otcjeku nalazile su se sljedeće neprijateljske snage: u rudniku Kakanj — 1 domobranska satnija (eta) i odjeljenje žandarmerije, s tim što je po jedno odjeljenje ove ete uvalo ž. stanice Dobrinje i Cati i u ž. most u s. Doboju i u Kaknju; na ž. st. Modrinje — jedno odjeljenje domobrana i na ž. st. Lašva — jedan vod domobrana. Pored toga, drveni most kod s. Graba (izmeću Cati i Dobrinje) uvala su 4 milicionara. Posade za uklanjanje mostova u s. Doboju i Kaknju bile su smještene u po dva bunkera. Na

¹⁶ Greškom daktilografa na ovom naređenju stoji datum 27 VI (vidi Zbornik IV/14, dokument br. 88).

ovom otcjku bilo je i nekoliko skela, nosivosti 6 do 15 ljudi, od kojih se samo jedna, u s. Gornja Jehovina, nalazila sa naše strane rijeke.¹⁷ Pošto smo dobili obavještenje da se gazovi kod Modrinje, Cati a i Doboja zbog visokog vodostaja ne mogu koristiti, jedinice smo orijentisali na mostove i koriš enje skela.

Brigade su dobile sljede e zadatke: etvrta brigada do- bila je zadatak da forsira Bosnu izme u ž. st. Dobrinje i s. Donja Papratnica i da obezbje uje dejstva divizije od Visokog i Breze; Prva brigada — da pre e Bosnu na otcjku ž. st. ati i — Kakanj i zauzme Kakanj i rudnik uglja u Kaknju, a Udarne grupa (u zapovjesti Stab divizije je naziva Šesta kra- jiška brigada) — na otcjku ž. st. Modrinje — ž. st. Gornja Jehovina, stim da obezbje uje dejstva divizije od pravca Lašve i Zenice.

Intendantura i diviziska bolnica imale su pre i preko mosta kod s. Graba, na otcjku etvrte brigade.

Sve brigade dobile su zadatke da na svojim otcjecima napada poruše sve mostove na Bosni, postrojenja na željezni - kim stanicama i što više željezni ke pruge.

Pošto su primili zapovijest Štaba divizije, štabovi brigada i bataljona vršili su intenzivno izvi anje dodijeljenih otcjeka za forsiranje, a borci i pozadinski dijelovi vršili su pripreme za prelazak. Radilo se kao u mravinjaku.

Operacija je po ela 28 juna izme u 23 i 24 asa. etvrta brigada je u toku no i 28/29 juna zauzela most kod s. Graba bez borbe (pošto je razoružala milicisku stražu na mostu), za- uzela ž. st. Dobrinje i Porje ane (ovu posljednju samoinicija- tivno, preko plana), a u toku dana porušila jedan dio pruge od ž. st. Porje ani prema Visokom. Preko mosta kod s. Graba prešla je diviziska bolnica i intendantura.

Prva brigada imala je u po etku složeniji zadatak. Mo- stove kod Kaknja i s. Doboja branile su stalne posade iz bun- kera, a u samom gradu nalazila se eta domobrana. Pošto nije bilo gazova na rijeci, a da se ne bi trpjeli gubici prilikom direktnog napada na željezni ki most u Kaknju, iz 1 bataljona je jedna desetina dobrovoljaca, dobrih pliva a, sa automatima

¹⁷) Ovi podaci su se pokazali uglavnom ta ni.

i ru nim bombama, neopaženo preplivala rijeku i poslije kratke i jake borbe zauzela dva bunkera na desnoj, a odmah zatim i druga dva na lijevoj obali. Kad je padom ovih bunkera most bio slobodan dva bataljona su prešla preko njega i upala u grad, gdje je neprijateljski otpor brzo slomljen, izuzev uporišta u jednoj tvrdoj zgradi u kojoj se branilo oko 30 vojnika. Pod kišom neprijateljskih pušanih i mitraljeskih zrna i ru-nih bombi, naši borci su morali dinamitom da oštete ovu zgradu i tako su uspjeli da i njih prinude na predaju. etvrti bataljon Prve brigade na juriš je zauzeo most u s. ati ima i likvidirao neprijateljski otpor na željezni koj stanici.

Željezni ki most kod s. Doboja branile su posade 3 velika i 1 malog bunkera, oko kojih je bila postavljena bodljikava žica. Pošto su ra unali da e brzo dobiti pomo , branioci mosta su odbili poziv naših boraca da se bez borbe predaju. S druge strane, da ne bi pretrpio velike gubitke oko zauzimanja bunkera, Štab 2 bataljona dobio je zadatak da u toku no i 28/29 juna sruši most dinamitom (koji je na en u magacinu rudnika u velikim koli inama). Polaganje dinamita pod potporni stub mosta izvršeno je bez gubitaka. Jaka eksplozija srušila je most a rijeku. Pošto se bojala da e i bunker biti miniran posada bunkera se odmah zatim predala. Tako je i ovaj posljednji otpor neprijatelja u itavoj zoni napada divizije bio likvidiran.

Udarna grupa zauzela je i porušila ž. st. Modrinje i Gornja Jehovina, porušila prugu izme u ovih stanica i postavila se prema Lašvi i Zenici.

U toku 29 i 30 juna sve brigade rušile su prugu i druga željezni ka postrojenja na svojim otsjecima, a u Kaknju uništena su sva važnija postrojenja rudnika uglja i elektri na centrala.

U toku borbi no u 28/29 i 29/30 juna i rušenja pruge i rudnika Kaknja 30 juna zarobljen je 161 a ubijen 21 neprijateljski vojnik i zaplijenjeno: 105 pušaka, 1 mitraljez, 5 puško-mitraljeza, oko 94.000 metaka, 250 ru nih bombi, jedan vagon dinamita, jedan vagon še era, dva vagona brašna, 5.000 kg pasulja, 3.000 litara zejtina, 500 pari cipela i druge odje e, hrane i materijala. Pored toga, uništena su sva važnija postrojenja

rudnika Kakanj i elektri na centrala, 2 gvozdene željezni ka mosta i jedan željezni ki propust, 1 betonski i 3 drvena mosta, 6 željezni kih stanica, 4 željezni ke kompozicije (4 lokomotive i 80 vagona) i porušena pruga na više mjesta na dužini od oko 25 kilometara.

Velike koli ine zaplijenjene hrane, odje e i obu e podijeljene su rudarima Kaknja i stanovništvu.

Naši gubici bili su 2 mrtva i 9 ranjenih.

Dvadeset devetog juna održan je veliki zbor u Kaknju, na kome su govorili drugovi Ivo Lola Ribar, Vlado Popovi i Ilija Materi , politi ki komesar divizije. Rudari i narod Kaknja oduševljeno su do ekali naše borce. Rudari su im pomagali oko uništenja mostova, bunkera i rudni kih postrojenja. Jedan broj rudara javio se u Prvu brigadu.

Neprijatelj je veoma brzo intervenisao od Vareša, Breze, Visokog i Zenice, dovla e i jedinice iz Sarajeva i drugih garnizona, i protiv Pete divizije angažovao sljede e snage: glavninu 2-og puka »Princ Eugen« divizije, bataljon 4 njema kog puka »Brandenburg«, 7 pješadiski puk 4 hrvatske lova ke brigade i 2 bataljon 9 hrvatskog puka, pod rukovodstvom Štaba »Princ Eugen« divizije.¹⁸ Štab divizije je i o ekivao brzu intervenciju neprijatelja, jer je Peta divizija presjekla njegovu najvažniju arteriju u Bosni i našla se na veoma osjetljivom podru ju bosanskog rudni kog bazena.

Intervencija je po ela najprije najbližim snagama iz Visokog i avijacijom sa aerodroma u Rajlovcu, koja je veoma intenzivno tukla naše položaje i jedinice grupama od 6 do 10 aviona. Dvadeset devetog juna oko 400 neprijateljskih vojnika iz sastava 4 lova ke hrvatske brigade, uz podršku 2 oklopna voza i 2 tenka, napalo je etvrtu brigadu. Borba je trajala itav dan i neprijatelj je zadržan. Jedinice Udarne grupe odbile su napad slabijih neprijateljskih snaga iz Lašve ka ž. st. Jehovina. Neprijateljska avijacija nanijela je ovog dana osjetne gubitke diviziskoj intendanturi i njenom obezbje enju (poginulo je 8 i ranjeno 20 boraca, ubijeno je i 25 tovarnih konja).

¹⁸ Zbornik IV/14, dokument 201, i IV/15, dokumenti br. 171, 178, 198, 237, 238, 241, 243, 245, 269.

Pošto je zadatak u dolini Bosne bio uspješno izvršen, Stab divizije je ve 30 juna orijentisao glavninu snaga ka Brezi i Varešu, a Udarnoj grupi dao zadatak da razbije Zeni ki etni ki odred. Tridesetog juna etvrta brigada je na maršu ka Brezi kod s. Prhovo razbila jednu neprijateljsku kolonu, a dva bataljona Prve brigade, poslije kra e borbe sa žandarmima, zauzela su s. Kr. Sutjeska.

No u 30 juna/1 jula etvrta brigada napala je neprijatelja u rudniku Breza i zauzela i zapalila ž. st. Dobravine. Me utim, zbog dolaska poja anja neprijatelju iz Sarajeva, napad na Brezu nije uspio, a jedan bataljon brigade zakasnio je i nije napao ž. st. Podlugovi. Porušeno je oko 400 metara željezni ke pruge. Brigada je u ovoj borbi imala 3 mrtva i 10 ranjenih; neprijateljski gubici nisu poznati (poginuo je potpukovnik — zapovjednik posade u Varešu i jedan major).

Prvog jula dve neprijateljske ete kretale su se od Zenice prema Kakanju, ali ih je Udarna grupa do ekala u zasjedi i brzo odbacila. Ona je tom prilikom izbacila iz stroja 38 neprijateljskih vojnika i zaplijenila 10 pušaka i 5.000 metaka, dok je sama imala 8 ranjenih boraca. Ovog dana Stab divizije i 1 bataljon Prve brigade napustili su Kakanj, gdje je sa pravca Visoko ušao jedan neprijateljski bataljon.

Istog dana dva bataljona Prve brigade stigla su u s. Borovica, a etvrta brigada u rejon sela Kra i i, Lu i i i Dolovi, ali ih je neprijatelj 2 jula napao sa pravca Vareša i Breze, vjerovatno pretpostavljaju i da pripremamo napad na Vareš. Naro ito jak napad usmjerio je na etvrtu brigadu. Dvije njegove kolone nastupale su od Vareša preko Kruškovca (k 1248) ka s. Kra i i, a dvije kolone od Breze, preko kose Margita i k 762, ka s. Dolovi. Pošto je na vrijeme primijetio neprijatelja, Stab brigade je dobro pripremio do ek i u oštroj borbi, koja je vo ena itav dan do 17.30 asova, potpuno ga razbio na oba pravca. Brigada je zarobila 41, a izbacila iz stroja oko 80 neprijateljskih vojnika; zaplijenila 2 mitraljeza, 57 pušaka, 1 mali baca sa 40 mina, 68 mina za baca 80 mm, 4 strojnice, 10.000 metaka i druge opreme. Brigada je imala samo 4 ranjena borca. Dva bataljona Prve brigade koja su uspješno odbila napad ne-

prijateljskog bataljona na pravcu s. Borovice, nanijela su mu gubitke od 40 zarobljenih i 10 mrtvih, dok su sami imali 3 mrtva i 5 ranjenih boraca.

No u 2/3 jula etvrta brigada prebacila se preko željezni ke pruge Vareš — Breza u s. Budoželje (10 km južno od Vareša) i pri prelazu porušila oko 50 metara željezni ke pruge.

Drugog jula Udarnoj grupi bataljona dobrovoljno se prijavio Milorad Novosel sa 30 naoružanih ljudi koji su izjavili da se ne slažu sa politikom izdaje etnika i da se žele boriti u sastavu NOV. Oni su kasnije postali dobri borci¹⁹.

Tre eg jula iz s. Borovi ke Njive (18 km sjeverno od Vareša) pošli su u Vrhovni štab drugovi Ivo Lola Ribar, Vlado Popovi , Rato Dugonji i na elnik Vrhovnog štaba. Sa njima je pošao i Ilija Materi , politiki komesar divizije da primi direktive za dalji rad Pete divizije. Pošto nismo znali gdje se nalazi Vrhovni štab, sa drugovima je pošao 3 bataljon Prve Brigade²⁰. Bili smo veoma zadovoljni što su lanovi Vrhovnog štaba bili kod nas skoro mjesec dana, jer su svojim radom i savjetima mnogo pomogli Štabu divizije.

Tre eg jula Prva brigada se prikupila u selima Han Kopaliste i Pogari (6 km sjeverno od Vareša), a etvrta brigada zauzela je s. Okruglica, iz kojeg je protjerala oko 150 etnika i od njih oslobodila 13 drugova iz proleterskih jedinica. Udarna grupa bataljona ovog dana sukobila se u rejonu s. Seoci (oko 13 km sjeveroisto no od Zenice) sa jakim neprijateljskim snagama (oko dvije bojne). Pošto je o ekivao da e neprijatelj i kasnije brzo reagovati na svaku pojavu naših snaga u bližem prostoru oko Zenice, Štab Udarne grupe je smatrao da e njeno dejstvo biti efikasnije ako bude u neposrednoj vezi sa ostalim snagama divizije, te je i donio pravilnu odluku o pokretu ka

¹⁹ Milorad Novosel je 17 jula upu en sa 22 borca na sektor Visoko, na kome se tada nalazila Prva brigada, da prikuplja nove borce u cilju formiranja Visokofojni kog partizanskog odreda, koji je formiran septembra 1943 godine.

²⁰ Pošto se Vrhovni štab nalazio u blizini Kladnja, ovi drugovi su ve 5 jula stigli do njega.

glavnini divizije. Tako je Udarne grupa bataljona 3 jula uve e stigla u s. Vukanovi e²¹.

Iako gubici divizije nisu bili veliki u borbama koje je vodila na prostoru Fojnica — Kreševo — Breza — Vareš — Kakanj, ipak je diviziska bolnica postala glomazna i dosta nepokretna, a uslijed aktivnosti neprijateljske avijacije morala se dobro maskirati. Nastojanje neprijatelja da što prije potisne diviziju iz neposredne blizine rudni kog bazena izražavalo se u njegovoj jakoj aktivnosti, tako da se diviziska bolnica morala stalno obezbjeđivati, što je negativno uticalo na pokretljivost i manevarsku sposobnost divizije.

U vremenu od 4 do 8 jula divizija je vodila borbu na prostoriji Zvijezda Pl. (rejon s. Han Kopalište — s. Vijaka — s. O evlje — s. Ravne) sa dijelovima »Princ Eugen« divizije, a u rejonu s. Hadži i — s. Ivan ici sa etni kim bandama. Osmog jula sve jedinice divizije bile su u kontaktu sa neprijateljem: Udarne grupa u rejonu s. O evlje; Prva brigada u rejonu s. Zubeta i s. Ravne; etvrta brigada u selima Hadži i i Ivan i i. Ovoga dana su iz Vrhovnog štaba stigli Ilija Materi , politi ki komesar divizije, i Ratko Martinovi , na elnik Štaba divizije. Po direktivi Vrhovnog štaba Peta divizija dobila je zadatak da u narednom periodu djelstvuje na prostoriji Zvijezda Pl. i Ozren Pl. (sjeverno od Sarajeva), da razbije etnike i u vrsti narodnu vlast i da se u slu aju ja eg neprijateljskog napada ne upušta u teže borbe.

*

Poslije dugog puta iz Bosanske Krajine i centralne Bosne do Bitovnje Pl., Kreševa i Kiseljaka, koji je trajao od sredine aprila do 17 juna, i uspješno izvedenih borbi na pravcu Kiseljak — Kakanj — Vareš, Peta krajiška divizija je po etkom jula stigla na operativno podru je Glavne operativne grupe i stupila pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba.

²¹ Četa jednog njenog bataljona, koja je 1 i 2 VII djelstvovala na lijevoj obali Bosne u rejonu Busova e, nije se mogla prebaciti u sastav Udarne grupe, pa je otišla u sastav Travni kog odreda.

Iako, iz objektivnih razloga, nije stigla da svojim neposrednim učesnicima pomogne Glavnoj operativnoj grupi u njenom herojskom proboju iz okruženja u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, Peta krajiška divizija je svojim uspješnim dejstvom na važnom i osjetljivom za neprijatelja privrednom i komunikacijskom području, olakšala protivofanzivu i druga dejstva Glavne operativne grupe u istočnoj Bosni. U tome smislu može se pozitivno ocijeniti njena uloga u ovom značajnom periodu našeg Narodnooslobodilačkog rata.

Milutin MORAVIĆ

O INTENDANTSKOJ SLUŽBI

poredo sa razvojem naše Narodnooslobodilačke vojske razvijala se i organizacija intendantske službe, a veliki događaji u toku NOR-a u kojima su »polagale ispit« naše jedinice, stavljali su na probu i organe njihove službe snabdevanja. Peta neprijateljska ofanziva koja je dovela naše jedinice u izvanredno tešku situaciju, zahtevala je od svakog borca, pa i od organa snabdevanja, natovanske napore.

Da bismo mogli sagledati ulogu koju je odigrala intendantska služba u ovim velikim danima i teško je koje je morala savladati, moramo se u najkraćim crtama osvrnuti na organizaciju ove službe pre početka Pete neprijateljske ofanzive. Najzad, po razmatranju rada intendantske službe u toku same Pete ofanzive, osvrnemo se i na njenu reorganizaciju koja je posle toga izvršena uglavnom na iskustvima i praksi iz te ofanzive.

*

Službom snabdevanja i zbrinjavanja jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, u periodu koji je prethodio četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi, rukovodio je Ekonomski osek Vrhovnog štaba NOV i POJ. U novembru

1942 godine proširena je formacija i određena nadležnost ovog Otseka, tako da se on otada delio na tri sekcije: prvu — za naoružanje, drugu — za ishranu i treću — za opremu i radionice. Tada je izvršena i popuna Otseka.¹

Na čelnik Ekonomskog oteka bio je neposredno potčinjen Vrhovnom komandantu, od koga je primao direktive i zadatke, referisao mu i bio odgovoran za rad Otseka i službe u celini. Sa poverenikom za privredu Nacionalnog komiteta oslobođene Jugoslavije Otsek je saradjivao po svim pitanjima u vezi sa ishranom i snabdevanjem NOV i POJ (oko preduzimanja ekonomskih mera na terenu, stvaranja rezervi, odnosa sa organima narodne vlasti itd.), ali je odluke donosio isključivo Vrhovni komandant.

U nadležnost Ekonomskog oteka, kao jedinog materijalno-finansiskog organa Vrhovnog štaba NOV i POJ, bila je preneti i sva ostala materijalna i finansiska problematika, kao:

— naoružanje, ishrana, odeća, obuća, kao i oprema za bolesnike i ranjenike; radionice za naoružanje i opremu i izrada nove odeće i obuće; uvođenje i stvaranje rezervi u naoružanju, opremi, hrani, stoci, itd.;

— uticaj na preduzimanje ekonomskih mera na terenu u cilju bolje i organizovanije ishrane i snabdevanja; koordinacija sa narodnim i vojnim vlastima i regulisanje konkretnih ekonomskih mera na slobodnoj teritoriji u svim krajevima Jugoslavije;

— prijem pomoći od saveznika;

— deoba ratnog plena;

¹ Za čelnika Otseka postavljen je pisac ovog članka, a za šefove sekcija (i istovremeno članove Otseka): Momčilo Poleksi (prve), Miloš Radović (druge) i Mijat Vuleti (treće). U Otsek su još bili raspoređeni: Rista Stefanović, Spasoje Stejić-Bačić i nešto kasnije Boco Lazović. U Otseku je izvesno vreme radio i Dušan Kotaraš.

Članovi sastava Otseka se menjali tako da je u toku Pete ofanzive Miloš Radović bio član Štaba za transport ranjenika i bolesnika i istovremeno je kontrolisao sve intendantske organe u Centralnoj bolnici, Mijat Vuleti je bio delegiran kod Štaba Druge proleterske divizije, a Momčilo Poleksi otišao je na novu dužnost. Tako su u toku Pete ofanzive od četiri člana Otseka trojica otišla na druge dužnosti. Ostali rukovodioci iz Otseka bili su u to vreme zaduženi sledećim poslovima: Rista Stefanović — finansiskim poslovanjem; Boco Lazović — stočnim depovima i Spasoje Stejić-Bačić radionicama.

— regulisanje finansiskog poslovanja (postupak sa zaplenjenim novanim sredstvima, izdavanje obveznica Prvog zajma narodnog oslobođenja), propisivanje postupka oko izdavanja novanih potvrda na ime hrane, stoke i drugih sredstava nabavljenih od naroda;

— popuna Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda tovarnom, jahačima i teglećim stokom, kao i tovarnim, jahačima i zaprežnim priborom;

— osposobljavanje industrijskih objekata i drugih privrednih ustanova, radionica, pekarnica, mlinova i fabrika, i organizovanje njihove proizvodnje za ratne potrebe;

— pomoć pozadinskim organima (vojnima i narodnooslobodilačkoj vlasti) oko ishrane, nabavke odeće i obuće i ostalog, zbrinjavanja zbegova i stanovništva opljačkanih i popaljenih mesta, kao i pomoć u obrađivanju napuštenog zemljišta;

— smeštaj i snabdevanje vojnih škola i bolnica;

— školovanje intendantskog kadra i izvestan uticaj na politiku toga kadra.

Snabdevanje brigada i divizija, kao i partizanskih bolnica i drugih ustanova NOV i POJ, vršili su intendantski organi u duhu dobro poznatih i u praksi proverenih direktiva Vrhovnog štaba NOV i POJ, pri čemu je prilog stanovništva predstavljao osnovni vid obezbeđenja jedinica životnim sredstvima. Dobrovoljni priloci, čak i tamo gde je teritorija bila iscrpna, siromašna i sa nerazvijenom poljoprivrednom proizvodnjom, opljačkana, paljena i uništavana, uz hranu koja je otimana od Nemaca i Italijana i oduzimana konfiskacijom od etničkih elemenata, obezbeđivali su osnovnu, iako nedovoljnu i neredovnu ishranu.

Podela oslobođene teritorije na rejone za korišćenje mesnih sredstava vršena je tako da se rejoni poklapaju sa teritorijama koje su jedinice istile od okupatora i njegovih pomagača, ali su, isto, zbog velikog broja jedinica na relativno malom prostoru, mesna sredstva bila veoma brzo iscrpna, zbog neprekidnih pokreta i malog broja puteva, nekad se nisu mogla ni koristiti.

Svaka promena slobodne teritorije izazivala je neminovno poremećaj u obavljanju svih ranije planiranih i organizovanih poslova i diktovala potrebu za prilagodbom novonastaloj

operativnoj i intendantskoj situaciji na novooslobo enoj teritoriji.

Ponovno oslobo ena teritorija u Crnoj Gori i Sandžaku, na koju je došla Glavna operativna grupa u prole e 1943 godine, po svome geografsko-topografskom sastavu, razvijenosti i bogatstvu, nije pružala našim jedinicama povoljne uslove za normalan život i uredno snabdevanje i zbrinjavanje. Izuzev nešto hrane (stoke za klanje i mle nih proizvoda) i nešto tovarne stoke za transport, bilo je veoma malo drugih potreba za život ljudi i jedinica u celini.

Durmitorsko podru je, zbog svoje zaostalosti i pasivnosti, nije raspolagalo ni minimalnim viškovima poljoprivrednih proizvoda koji bi se mogli koristiti za potrebe NOV i POJ. Pored ovoga, ova slobodna teritorija bila je izložena više puta okupatorskim i etni kim akcijama, kojom prilikom je imovina stanovništva plja kana, paljena i uništavana. No, i pored toga, stanovništvo u celini izvanredno lepo je primilo sve brigade i divizije Glavne operativne grupe, a pogotovu ranjenike i bolesnike i dalo im što god je imalo i moglo.

Po dolasku u ovo podru je, naše jedinice su se našle pred izuzetno teškim problemima u pogledu snabdevanja svim potrebama, a naro ito u pogledu artikala ljudske hrane koji bi se mogli koristiti za potrebe NOV i POJ.

Kao prvu meru za savla ivanje poteško a oko snabdevanja, Ekonomski osek Vrhovnog štaba preduzeo je stvaranje sto nih depoa. Prikupljeno je nekoliko hiljada komada stoke (pretežno sitne) kao dobrovoljni prilog mesnog stanovništva, a jedan deo stoke konfiskovan je od neprijateljski nastrojenih elemenata koji su pomagali okupatora. Uz pripreme i organizovanje smeštaja i ishrane ove stoke, pristupilo se i prikupljanju i preradi mle nih proizvoda.

Stoka iz depoa bila je namenjena u prvom redu za potrebe bolnica, pa onda za ishranu brigada i drugih ustanova na oslobo enoj teritoriji. Uz depoe bila je i grupa kvalifikovanih radnika — starijih boraca iz Prve i Druge proleTERSKE brigade — sa najnužnijim alatom i priborom, koji su ranije u Bosanskoj Krajini organizovali štavljenje i preradu kože, zatim izradu obu e, ode e, opasa a i druge opreme. Me utim, predah

izme u četvrte i Pete ofanzive bio je isuviše kratak da bi ova organizacija mogla dati bar po etne rezultate.

U ovom periodu ishranu ljudstva Glavne operativne grupe otežavalo je nekoliko faktora kao: opšta iscrpenost stoke na slobodnoj teritoriji zbog protekle duge zime; este paljevine i pljačke koje su vršili okupatori i etnici, radi čega su se meštani morali sa stokom često seliti i stoku preko zime ostavljati pod vedrim nebom; prole na setva angažovala je na obradi zemlje već umanjeni broj radne stoke koja se inače niukoj prilici nije uzimala za potrebe NOV, bez obzira na sve teškoće i nedostatak najnužnijih artikala za ishranu.

Problem snabdevanja mesom, mlekom i mlečnim proizvodima ipak se nekako rešavao, dok je problem snabdevanja hlebom bio vrlo težak. Hleba već dugo nije bilo dovoljno i u njemu se naročito oskudevalo. Nestašica je bila samo delimično ublažavana ratnim plenom u četvrtoj i Petoj ofanzivi, suviše štedljivim ekonomisanjem i uvoženjem po svaku cenu najnužnijih količina namenjenih za potrebe ranjenika i bolesnika. Sa slobodne teritorije, u vidu dobrovoljnih priloga, prikupljene su vrlo male količine žitarica, jer se količine određene za prole u setvu nisu uzimale od naroda.

Posebno složen i najteži zadatak za službu snabdevanja predstavljala je ishrana ranjenika i bolesnika, kao i velikog broja rekonvalescenata koji su preboleli trbušni tifus, — zbog njihovog ogromnog broja.

Snabdevanje obojnice i obućom, s obzirom na godišnje doba kao i na plen koji je otiman od neprijatelja, nije predstavljalo naročito težak problem, iako je oskudice — naročito u obući — bilo kod svih jedinica.

Oružje i ostala ubojna oprema oduzimani su u borbi od neprijatelja i, bez obzira na to što je veliki deo tehnike bio uništen kod Jablanice, stanje se kod svih jedinica bilo znatno popravilo, s obzirom na količinu materijala koji je zaplenjen.²

Kao što se vidi tokom Pete neprijateljske ofanzive intendantski organi uspešno su izvršavali mnoge zadatke. Uspeh je

² Samo kod Javorka (nikšićkog) zaplenjeno je: 7 tenkova, 17 kamiona, 4 brdska topa, 11 minobacača, 24 mitraljeza, 500 pušaka, 5 radiostanica i velika količina materijala i municije.

postizanje blagodare i i injenici što su se zajedno sa intendantskim organima i sami štabovi neposredno brinuli o ishrani i snabdevanju svojih jedinica.

Tokom ove ofanzive predloženo je (na Žabljaku) Vrhovnom štabu NOV i POJ da se reguliše status intendantata jedinica (bataljona, brigada, divizija) što je i u injeno. Otada je intendant uglavnom smatran članom štaba, bio je potinjen neposredno komandantu i političkom komesaru i pripadao štapskoj jedinici KPJ.

Treba posebno istaći i brigu i staranje starešina i štabova o svojim borcima u ovim sudbonosnim i teškim danima, kada su sve jedinice Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba preživljavale teške dane: imale velike gubitke i podnosile napore, glad i druge neudobnosti. Ovakvo staranje starešina i štabova u celini doprinelo je da se lakše podnesu sve poteškoće, a naročito oskudica u ljudskoj i stožernoj hrani, opremi, sanitetskom materijalu i dr. Starešine nisu uopšte imale odmora i sna, a podnosile su sve teškoće i glad isto kao i borci. Odnosi između jedinica (bataljona, brigada i dr.) bili su na visini. Jedinice su se pomagale međusobno i delile i najmanje količine hrane i raznog materijala. Svako je brinuo i za drugoga, kolektiv za pojedince i obratno. Najzad, treba istaći i posebnu brigu svih starešina i boraca za ranjene, bolesne i iznemogle drugove.

Sve starešine jedinica Glavne operativne grupe morale su naročito voditi računa o pravilnom odnosu prema narodu, kao što se dotle radilo. Nikakve ekonomske mere, koje bi dovele u pitanje osnovni ekonomski opstanak naroda, nisu preduzimane, pa čak ni onda kada su borci bili gladni. U svakoj, pa i najtežoj, prilici imale su se na umu rešenja i iz direktive Vrhovnog komandanta: »Mi smo narodna vojska i nije nam svejedno kakvo je raspoloženje naroda prema nama na prostoru gde vodimo operacije.«

Ovo je sve diktiralo da intendantski i drugi snabdevački organi umešno i taktički postupaju prema stanovništvu.

Ovakva organizacija intendantske službe koja je za tadašnje uslove bila dobro postavljena, uspešno je izdržala probu i savladala sve teškoće u ovim sudbonosnim danima.

Iako je Ekonomski otkus Vrhovnog štaba u prethodnom periodu obezbeđivao jedinice i ustanove NOV i POJ svim potrebama, ranije nabrojanim u direktivi o njegovoj nadležnosti, ipak su se u toku Pete ofanzive poslovi iz nadležnosti Ekonomskog otkusa znatno umanjili i sticajem prilika sveli na rešavanje praktičnih svakodnevnih pitanja oko ishrane i snabdevanja Glavne operativne grupe.

U ovom teškom periodu kada je niz okolnosti, kao: dugo trajanje Pete ofanzive, nepovoljno godišnje doba, opšta iscrpenost terena, mali ratni plen itd., otežavao ishranu i snabdevanje jedinica Glavne operativne grupe te je glad predstavljala najveći neprijatelj, pomoć od strane saveznika nije bilo. Prva pomoć od zapadnih saveznika koja je došla neposredno pre kapitulacije Italije, po kvalitetu i količini nije bila od neke koristi, ali je treba pomenuti zato što je došla pre II zasedanja AVNOJ-a, odnosno u vremenu kada je pokret Draže Mihailovića bio potpuno vojnički i politički poražen.

Neprijatelj se, naprotiv, u toku Pete ofanzive dobro snabdevao, jer je mogao organizovati dotur iz okolnih garnizona železnicom i automobilima. Pošto se za ovu ofanzivu naročito pripremao, neprijatelj je izvršio dobro i blagovremeno svoje materijalne pripreme i snabdeo sve jedinice, a etnike upotrebio za uznemiravanje pozadine oslobođene teritorije i prikupljanje obaveštajnih podataka.

Po etkom meseca juna 1943 godine, kada su se glavne snage Operativne grupe pripremale za proboj fronta na Sutjesci, za vreme izvršenja proboja i kasnije do prelaska puta Kalinovik — Foča, snabdevanje je bilo izvanredno teško i iz dana u dan je postajalo sve teže. Na terenu se ništa nije moglo naći, izuzev vrlo malih količina poljoprivrednih proizvoda, koje je narod odvajao od svojih poslednjih zaliha i pružao manjim delovima naših jedinica (vodovima i etama). Ratni plen bio je isto tako mali i skoro beznačajan u odnosu na brojno stanje jedinica Glavne operativne grupe.

Sa durmitorskog područja, iz ranije formiranih stočnih depoa, prebačeno je nekoliko stotina grla sitne stoke na Vučevu. Transport ove stoke bio je izuzetno težak zbog zauzetosti

puteva-staza pokretima jedinica, ranjenika i bolesnika, usled neprekidnog bombardovanja od strane neprijateljske avijacije i posebno zbog vanredno teškog prebacivanja stoke preko kanjona reke Pive. Zbog toga je stoka bila toliko iscrpena da se više nije mogla kretati, pa je zakrivala puteve i otkrivala pokrete jedinica. Prebacivanje stoke je vršeno uporedo sa bolnicama, kojima je ona u prvom redu i bila namenjena. Intendantski organi nekih jedinica koristili su u prolazu nešto od ove stoke za pripremanje hrane svojim jedinicama, ali je i pored toga zbog brzine pokreta, a i radi toga što se stoka nije mogla kretati sa jedinicama, snabdevanje mesom bilo vrlo otežano.

Sem toga, i ljudstvo u intendanturama jedinica i ustanova, a naročito ono koje je pratilo stoku, bilo je iscrpeno zbog dugih i estih marševa, slabe i jednolike ishrane i loših atmosferskih prilika, a isto i zbog ranjavanja pri svakodnevnim bombardovanjima. Zbog toga je ovo ljudstvo teško moglo pratiti svoje jedinice i isto je zaostajalo i po nekoliko dana marša iza jedinice kojoj je pripadalo.

Ovaj period (do prelaska komunikacije Sarajevo — Višegrad) pretstavlja najtežu fazu kroz koju je prošla Glavna operativna grupa. Ni ranije a ni kasnije nijedna ovako brojno jaka grupa nije prošla kroz težu situaciju uopšte, a pogotovu u pogledu ishrane i snabdevanja. Svi borci i starešine izdržali su izvanredno tešku oskudicu u svim potrebama, a naročito dugu i mučnu glad, koja je s vremena na vreme neznatno utoljavana minimalnim količinama konjskog mesa, travom (najviše srijemušom), lišćem i mezgrom od drveta (bukve). Usled gladi i teških napora (svakodnevno bez sna i odmora), pod neprekidnim borbama, i borci i starešine bili su toliko fizički iscrpeni, da su se jedva kretali. No, sve ove nedaće nisu pokobile njihovu volju za borbom, niti su umanjile veru u konačnu pobjedu. Topla starešinska reč nije ni u ovim prilikama izostajala i krepila je iznemogle i ranjene. Prisustvo Vrhovnog komandanta u njihovoj sredini ulivalo im je nadu u uspeh i pobjedu, a njegovo ranjavanje pogodilo je sve borce i starešine Glavne operativne grupe. Iako je situacija bila vrlo ozbiljna i kritična, neposredno odlučivanje Vrhovnog komandanta i njegova odluka, koja

nije ni za trenutak izostala, razbili su zle slutnje, savladali tešku oskudicu i izveli Grupu iz ovako teške situacije.

Pošto su jedinice Glavne operativne grupe prešle put Kalinovik — Foča, situacija u pogledu snabdevanja poela se popravljati i jedinice su, s vremena na vreme, dolazile do manjih količina hrane.

Tek pošto je probijen i neprijateljski obrub u rejonu s. Rataj, i pošto su jedinice izbile na prostoriju s. Miljevina — s. Jabuka — s. Mazlina — s. Varoš, odakle je Vrhovni štab uputio Desetu hercegovačku brigadu za Hercegovinu, a sa glavninom se probio preko komunikacije Sarajevo — Višegrad u istu Bosnu, poelo je bolje i urednije snabdevanje, iako su se posledice gladi i opšte malaksalosti još dugo osećale.

*

Organizacija snabdevanja, formacija i nadležnost Ekonomskog oteka Vrhovnog štaba NOV i POJ ostali su nepromenjeni do oktobra 1943. godine, kada je izdata naredba Vrhovnog komandanta NOV i POJ br. 83 o organizovanju ekonomske službe u NOV i POJ. Prema ovoj naredbi, intendantska služba je organizaciono postavljena na iskustvima Glavne operativne grupe i praksi Pete ofanzive. Celishodnost ovakve organizacije pokazala se opravdanom u praksi i kasnije — sve do kraja rata, do prelaska itave vojske na novu, savremeniju organizaciju i formaciju. Ova naredba pretstavlja besumnje najvažniji dokument o radu intendantske i ostalih službi koje su iz nje proistekle u toku NOR-a.

Pošto su brigade i divizije Glavne operativne grupe, po slomu Pete neprijateljske ofanzive, prešle u istu Bosnu, oslobodile Kladanj, Olovo i druga mesta, neki intendantski organi i poneke starešine u nižim jedinicama (etama i bataljonima, a rede u brigadama) nepravilno su u praksi primenjivali postojeće propise o prikupljanju dobrovoljnih priloga od naroda u artiklima za ishranu i tovarnoj i jahačkoj stoci. Iako su ovo bili samo pojedinačni slučajevi na koje se reagovalo i im se za njih saznalo, ipak je, s obzirom na postojeću praksu da se svi slučajevi utvrđenih nepravilnosti ispituju i krivci uzimaju

na odgovornost, na savetovanju Vrhovnog štaba sa štabovima brigada i divizija u Kladnju, pored ostalih, razmotreno i ovo pitanje.

Posle ovog savetovanja, po odluci Vrhovnog komandanta, pri štabovima divizija, a i nekih brigada, postavljeni su opunomo niki Vrhovnog štaba³ sa zadatkom da prate rad svih intendantskih i ostalih snabdeva kih organa oko prikupljanja hrane, stoke za klanje i tovarne stoke, i da u tome sara uju sa narodnooslobodila kim odborima i pružaju im pomo . Vrhovni štab je vrlo strogo postupao sa onim štabovima (komandan tima i politi kim komesarima) koji su tolerisali nepravilne pojave u ovom pogledu, a Vrhovni komandant je rekao tih dana jednom komandantu da u NOV i POJ nema mesta ni jednom nedisciplinovanom borcu, niti samovoljnom starešini, koji nepravilno postupa prema narodu.

*

U intendaturama jedinica i ustanova bilo je dosta iskusnih i oprobanih rukovodilaca koji su svoje društvo izvršavali savesno i sa puno odgovornosti. Pored obavljanja svojih funkcionalnih dužnosti, mnogi intendantski rukovodioci pomagali su pozadinskim vojnim organima i narodnooslobodila kim odborima, starali se o bolnicama itd., a u teškim situacijama svrstavali se i u strelja ki stroj. Mnogi od njih su i život položili vrše i svoju dužnost. U ovom pogledu bilo je puno svetlih primera⁴ i u toku Pete ofanzive.

Mitar VUJOVIC

³ Pored ostalih, opunomo niki su bili: dr Vladimir Velebit, dr Mladen Ivekovi , Rista Stefanovi , Mate Jakši , Judita Alargi i dr. U ime Vrhovnog štaba opunomo nicima su rukovodili drug Moša Pijade i tadašnji na elnik Ekonomskog otseka, a zadatke im je dao i ovlaš enja potpisao drug Aleksandar Rankovi .

⁴ Pri prebacivanju ranjenika i bolesnika preko Pive, iako nije bio odre en za taj zadatak, istakao se, izme u ostalih, i iznemogli Spasoje Steji -Ba o, stari partiski radnik, koji je tom prilikom ranjen od bombardovanja, a kasnije poginuo na Zelengori sa grupom boraca Centralne vojne radionice.

Branko Sotra: NOŠENJE RANJENIKA (drvorez)

RADIO-VEZE VRHOVNOG ŠTABA U PERIODU PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

eliko delo oslobo enja naše otadžbine ostvarila je naša narodna armija kroz herojsku, neprekidnu i dugu borbu. U borbi ro ena, iz borbe u borbu ona se omasovljavala, eli ila i razvijala. Radio-veza Narodnooslobodila ke vojske, ija je geneza vezana za prve dane ustanka 1941, iako u stalnoj oskudici (ali i u razvitku), odigrala je u svakoj etapi Narodnooslobodila ke borbe i Revolucije zna ajnu ulogu. Porobljeni, oplja kani i ugnjeteni narodi su putem njenih emisija saznali da postoji oružana sila koja je iz pozadine udarila na okrutni fašizam. Radio-vesti o uspesima Narodnooslobodila ke borbe, koje su iz Vrhovnog štaba davane putem »Slobodne Jugoslavije«, bile su buktinja slobode u mraku okupirane Evrope. Ta služba funkcionisala je celo vreme rata i doprinela širom sveta razbijanju iluzija o unutrašnjoj vrstini Hitlerove »evropske tvrave«.

Kao što ni najbrižljivije pripremljene ofanzive neprijatelja nisu mogle da unište Narodnooslobodila ku vojsku i širenje Narodnooslobodila ke borbe, isto tako ni nedostatak stru njaka, laboratorija, instrumenata, radio-elemenata i polufabrikata, kao ni injenica da su vojsci potrebne solidne, vrste, otporne, standardizovane radiostanice, u uslovima gladi,

maršovanja, borbe i bombardovanja, nisu bili takva prepreka koja bi mogla spremiti izgradnju i održavanje radio-veza, tog glavnog i, u pojedinim periodima Narodnooslobodilačke borbe, skoro jedinog sredstva veze.

Po etkom ustanka dolaze do izražaja i drugi na ini održavanja veze: li ni dodir rukovodilaca, sastanci, kuriri itd., — naročito u okviru i između organa i oružanih formacija na terenu u cilju organizovanja i obezbeđenja izvršenja zadataka koji su postavljani od strane viših rukovodstava. Postepeno su naše jedinice dolazile i do telefonskog materijala. Ali radio-veza je bila glavno sredstvo veze Vrhovnog štaba.

Za vreme Pete neprijateljske ofanzive, kada se no u marširalo, a danju odolevalo napadima neprijateljskih vazduhoplovnih i suvozemnih snaga, kada je cela vojska, zajedno sa Vrhovnim štabom, bila u borbi, — radio-veza je funkcionisala. Bacano je sve što je moglo da otežava brzinu manevrovanja: porcije, uture, rublje, durbini, pa čak i teško oružje, itd., ali su radiostanice čuvane kao oči u glavi.

Mnoga dokumenta i sećanja u esniku, danas, posle 15 godina života i rada u mirnodopskim uslovima, svedoče o nadljudskim naporima boraca Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba i o besprimernoj upornosti u savlađivanju svih prepreka, po ev od nemirnih reka i besputnih prolaza kroz planinske masive sa visinskim razlikama od 1000 metara, kroz nesnosnu glad i nesanicu, unakrsnu artiljerisku vatru, masovna bombardovanja, koja su prekopavala pojedine položaje iz temelja, pa sve do borbe za spasavanje nekoliko hiljada ranjenika i drugih slavnih poduhvata iz herojskih dana Pete ofanzive. O radio-vezi u tim najslavnijim danima borbe naroda Jugoslavije za osloboćenje nije ništa do danas napisano, iako su radio-veze u tim uslovima bile najefikasnije sredstvo veze. Baš zbog toga ćemo pokušati da oživimo uspomenu na te slavne dane radio-službe naše Armije, iako će to biti samo bleđa slika onoga što se odigralo.¹

¹ Za pisanje ovog članka, pored svojih ličnih zabeležaka i sećanja, koristio sam zabeležke i sećanja sledećih u esnika, vezista službe veze Vrhovnog štaba i divizija: Ganjević i Anđelić, Bojčević i Pavla, Antunca Metoda, Škare Boška, Iyicević Nedeljka, Mihajlović i Dobri-

Nešto ranije, radio-veza postepeno istiskuje ostala primitivnija sredstva, tako da ona ve pre Pete neprijateljske ofanzive postaje glavno sredstvo veze, što je bila logi na posledica razvoja oružanih snaga i prerastanja postoje ih organizacionih formi koje su nicale u toku Narodnooslobodila ke borbe. U doba Tre e, etvrte i Pete neprijateljske ofanzive, tj. u vreme koje je nastupilo posle perioda partizanskih odreda, kada su formirane brigade, divizije i korpusi, radio-veza je stvarana uz ogromne napore i žrtve koje su nepoznate u razvoju ma koje druge armije.

Raniji na ini održavanja veze putem kurira, li nog dodira pojedinih rukovodilaca, putem sastanaka itd., a koji su, manjeviše, bili neposredni, pokazali su se kao sasvim nedovoljni u uslovima znatnog pove anja slobodne teritorije, porasta broja jedinica i udaljenosti sektora na kojima su dejstvovale, dinamike borbi i si.

Tipi an primer ovog preobražaja jedinica, a time i na ina njihovog povezivanja, može se uo iti i u razlikama izme u etvrte i Pete neprijateljske ofanzive u odnosu na Tre u ofanzivu. Brz razvoj doga aja tokom ovih dveju ofanziva, naro ito u Petoj, brza prebacivanja nema kih snaga, brze promene odluka Vrhovnog štaba u vezi sa razvojem doga aja na izvesnim položajima, naturili su radio-vezu ne samo kao glavno, nego ponekad i kao jedino mogu e sredstvo u tim uslovima, izuzev kurirske veze na sasvim kratkim rastojanjima. Tok nekih doga aja u Petoj ofanzivi mogao se razvijati onako kako se razvijao zahvaljuju i dobrim delom tome što su se nare enja i izveštaji mogli prenositi radio-vezom.

Razumljivo je da nivo naših radio-veza nije bio na onoj visini na kojoj su bile radio-veze regularnih armija, a pogotovo radio-veza armija u Drugom svetskom ratu. Dva dobro poznata razloga su to uslovia: nemanje izgra enih stru nih kadrova i radiotehni ke opreme.

voja, Mileusni a Dušana i drugih drugova. Koristio sam i *Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941—1945* (izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA), *Dnevnik* V. Dedijera i izvestan broj originalnih radiograma koji su sa uvani.

KADAR, OPREMA I ORGANIZACIJA VEZE VRHOVNOG ŠTABA

Godine 1941/42 nalazilo se u partizanskim jedinicama nekoliko radioamatera i radiotelegrafista. Oni su poslužili kao jezgro za stvaranje kadra koji će postepeno organizirati radio-veze i kod jedinica neposredno potčinjenih Vrhovnom štabu. Putem radiotelegrafskih i radiotehničkih kurseva prenošeno je znanje ovog malobrojnog kadra na druge borce iz redova radnika, intelektualaca i seljaka, u prvom redu omladinci. Kasnije, uoči samog početka Pete ofanzive, organiziran je i poseban kurs sa određenim programom, koji je pružao potpunije znanje.

Radio materijali i radio-oprema nabavljani su putem dva izvora: zaplenjivanjem od okupatora i ilegalnom nabavkom iz okupiranih gradova. Ovaj drugi put je bio vrlo otežan, tako da je to bio siromašan izvor. Zaplenjene stanice, međutim, nisu bile ni izdaleka kompletne i imale su velik broj nedostataka. Nemci su, naprimjer, praktički napuštali radiostanicu, u momentu napuštanja, izrešetavaju mećima, tako da su se iz nje koristili samo neki delovi. Nemačke radiostanice su, kao i italijanske, bile standardizovane u pogledu talasnih dužina, dimenzija (većinom su bile glomazne), vrste pogona i drugih osobina, i odgovarale su regularnim izvanredno opremljenim armijama, kao što su u to vreme bile nemačke i italijanska. U svega dva do tri slučaja radiostanice su bile primenjene u našim jedinicama u onakvom stanju u kakvom su ih Nemci upotrebljavali.

Obično su ili izgrađivane potpuno nove emisione stanice na amaterskoj bazi od sakupljenih radiotehničkih delova, ili su prerađivane zbog manjih oštećenja i tehničkih uslova. Ovaj rad se obavljao u veoma nepovoljnim uslovima: bez opremljenih laboratorija, skoro bez instrumenata za merenje, primitivnim alatom i sa delovima različitog porekla. Ponekad se ovaj rad obavljao u šumi, tako da je nekoliko stanica proizvedeno baš u ovakvim uslovima.²

² Karakterističan primer za ovo je prva radiostanica koja je upućena Glavnom štabu za Vojvodinu po završetku Pete ofanzive, čiju skalu ni na emisionom ni na prijemnom delu nije bilo moguće baždariti, već su radne frekvencije na obe skale bile urezane nožem, a telegrafisti rečenice: »Ovo ti je radna — emisiona, a ovo ti je radna — prijemna frekvencija«.

Kada se neka stanica konstruiše, onda se prema nameni stanice pravi šema, pa se tek onda nabavljaju delovi. Partizanske radiostanice pravljene su, me utim, druk ije: prema raspoloživom materijalu i nameni stanice pravila se šema. Pri kompletiranju materijala za gradnju stanica nailazilo se na ogromne teško e. Putovalo se i po mesec dana da bi se našli neki delovi koji su nedostajali. Upola završena stanica se, ponekad, morala uništavati zbog iznenadnog napada neprijatelja. Tako, naprimer, jedna izme u niza stanica izra enih u Vrhovnom štabu bila je montirana u staroj kutiji razlupanog radioaparata, jer bolje nije bilo.

Radiostanica Glavnog štaba Hrvatske, upola gotova, bila je zakopana u zemlju za vreme italijanske ofanzive na Drežnici, ujesen 1942 godine, a radiotehni ari sa Agitpropom i teškim ranjenicima morali su se povu i u vrlatne obronke Velebita, gde su nekoliko dana jeli tri puta dnevno samo po jedan krompir, cede i vodu za pi e iz trulih stabala bukava. Po svršetku ofanzive, stanicu smo otkopali, a nešto kasnije puštena je u pogon. Ta stanica je održavala vezu izme u Glavnog štaba Hrvatske i Vrhovnog štaba.

Izuzetak od ovoga ine dve kofer-radiostanice, od kojih je jedna zaplenjena od jednog italijanskog špijuna u Biha u, a druga od nema kog špijuna u Jajcu. Na tim stanicama vršene su manje prepravke radi prilago avanja našim tehni kim i drugim uslovima rada.

Što se ti e same organizacije radio-veza, ona je po pravcu bila, uglavnom, sa strogo odre enim frekvencijama za obe strane u preciziranom vremenu, nekoliko puta dnevno, što je sve odgovaralo kadrovskim i tehni kim mogu nostima kojima se u to vreme raspolagalo. Drugim re ima, ta veza, iako je izvršavala zadatke koji su pred nju postavljeni, bila je na niskom stupnju i odvijala se relativno jednostavno i sporo.

Situacija uo i Pete ofanzive, s obzirom na koncentraciju brojnih nema kih divizija, bila je veoma nepovoljna za Narodnooslobodila ku vojsku.

Za efikasno funkcionisanje veza u uslovima okružavanja, naša radio-služba nije raspolagala potrebnim sredstvima. Samo zahvaljuju i besprimernom požrtvovanju kadrova veze, mogle su se održavati u pogonu radiostanice u okolnostima koje su, ako se gleda sa današnjeg aspekta, skoro nemogu e za rad takvih osetljivih tehni kih postrojenja.

Dok je na po etku etvrte neprijateljske ofanzive radiostanica Vrhovnog štaba održavala vezu sa sedam radiostanica — GŠ Slovenije, GS Hrvatske, Prvog bosanskog korpusa, Prve i Druge proleterske i Tre e udarne divizije i »Slobodne Jugoslavije« (a tokom ofanzive uspostavila radio-vezu i sa Devetom

dalmatinskom divizijom) — dotle je Vrhovni štab sa Crnog Jezera, na samom početku Pete ofanzive, imao radio-vezu još i sa Sedmom baniskom divizijom i Drugom proleterskom brigadom. Iako je ukinuta veza sa Devetom divizijom, koja je u međuvremenu rasformirana, ipak je broj veza povećan uspostavljanjem veza sa Sedmom baniskom divizijom i Drugom proleterskom brigadom.

Naročito treba istaći i da je radio-služba Vrhovnog štaba morala tokom celog Narodnooslobodilačkog rata, a naročito u kritičnim danima Pete ofanzive, davati svakodnevno aktuelne vesti putem »Slobodne Jugoslavije«. To je bilo od izvanrednog značaja zbog teške situacije u kojoj smo se nalazili. Ponekad je »Slobodna Jugoslavija« korišćena i za davanje direktiva, i to jedinicama koje su bile nepovezane sa Vrhovnim štabom ili im se trenutno bila prekinula veza.

U ovom periodu su sa nekim jedinicama održavane i telefonske veze. Tako je bila postavljena linija do Prve divizije prema Sandžaku, zatim prema Trećoj diviziji, kao i unutrašnja veza Vrhovnog štaba. Sve je to bilo obezbeđeno centralom od svega pet brojeva. Telefonska žičana veza je održavana iz uređivačnice sa Prvom i Drugom divizijom.

Poslednja žičana veza koju je imao Vrhovni štab sa svojim jedinicama održavana je sa Crnog Jezera, i to sa Prvom i drugom divizijom. Posle toga, zbog naglog razvoja događaja, brzih pokreta, i uopšte nailaska sve novih i težih situacija, nije bilo moguće ni pomišljati na kakvo komandovanje ili izveštavanje putem žičanih veza. Zbog toga je kasnije, pri prelasku Sutjeske, likvidiran i ostatak telefonskog materijala, dok je jedan deo zakopan još na samom Crnom Jezeru.

Na telefonskim vezama, u okviru službe veza Vrhovnog štaba, radio je u to vreme Antunac Metod (za vreme Pete ofanzive na radio-vezi VŠ), telefonsko-telegrafski mehaničar iz Šibenika sa još jednim drugom iz Banije. Prva i Druga divizija su same, svojim snagama, postavljale linije od divizije prema Vrhovnom štabu.

Prvu radiostanicu, zvanu »Džek« (sa tri elektronske cevi 6L6, od kojih je jedna služila kao tzv. oscilator, a druge dve

bile paralelno vezane u izlazu) preneo je (ilegalno) po nalogu Partije, 1941 godine, iz Beograda na slobodnu teritoriju profesor Pavle Savi . Prvi radiotelegrafist na toj stanici bio je eda (prezimana se ne se am), koji je novembra 1941 godine nastradao pri eksploziji fabrike municije u Užicu. Posle toga, do 25 maja 1944 godine, na toj stanici je radio Veljko Dragičević (do rata bio telegrafist »Aeroputa«), vanredan radiotelegrafist, koji je pored toga poslao radio i na organizovanju službe veze.³ Od jeseni 1942 godine na stanici su radila dva telegrafista. Pored Dragičevića otada radi i Anđelko Gančević (podoficir bivše jugoslovenske mornarice) koji je došao sa dužnosti komandanta bataljona na Dinari.

Zajedno s nama na ovom poslu do Pete neprijateljske ofanzive radio je i okovi Dragan, izvanredan radnik, mehanik iz a ka. On je poginuo pri prelasku Sutješke sa Tre om divizijom.

Pored održavanja veze sa organima i jedinicama, u Vrhovnom štabu je bila organizovana i služba primanja i umnožavanju vesti radiotelegrafskih agencija. Tu službu je, pored ostalih, obavljao Jozo Butorac, koji je docnije poginuo u desantu u Drvaru. On je direktno kucao vesti na mašini, koje je primao Morzeovim znacima. Bio je neumoran radnik. Provodio je skoro celo vreme sa slušalicama na ušima i rukama na mašini. Za tu službu je postojala cela oprema, po evši od prijemnika pa do pisa e mašine. Ta je služba funkcionisala i za vreme neprijateljskih ofanziva.

Sem ranije pomenutih drugova, u radio-službi Vrhovnog štaba na po etku Pete neprijateljske ofanzive zatekli su se i ostaci prve radio-škole (kursa), koja je odlukom Vrhovnog štaba formirana u Govzi.⁴

³ Dragičević je poginuo kao major JNA prilikom desanta na Drvar.

⁴ U toj školi je Drago Bojanović, radiotelegrafist, podoficir, predavao kucanje i primanje na sluh (zaostao pri kraju Pete ofanzive, posle probijanja kod sela Jabuke). Na ovom kursu predavali smo i radiotehniku.

U esnici prvog radio-kursa su bili: Dobrivoje Mihajlović, seljak iz okoline Beograda (podnarednik-vezista bivše jugoslovenske vojske), komandir voda u Prvoj proleterskoj brigadi, pred odlazak u školu komandir mitraljeskog odeljenja Šestog beogradskog bataljona; Božidar

Uz emisionu stanicu kompletirali smo i ostalu opremu.

Kao prijemnik služio je nema ki prijemnik TORN-EB sa dvovoltnim elektronskim cevima i sedam talasnih podruja.⁵

Kao glavni izvor punjenja, baš na po etku Pete ofanzive, služio je zaplenjeni italijanski benzinski agregat »Condor« sa 12 V napona i 20 ampera ja ine struje. Pored ovoga imali smo, razume se, dva kompleta dipolndh antena i nekoliko dvovoltnih nema kih akumulatora u celuloidu i dva akumulatora od 6 V sa zaplenjenih nema kih kamiona. Pored ovoga, radiotehni ka radionica Vrhovnog štaba posedovala je jedan univerzalni volt-amper metar, jedan om-metar, nešto alata, rezervu benzina i ulja za »Condor«, itd.

Vukmanovi , zvani »Zuger«, limar iz Kraljeva, borac Prve proleterske brigade; »Du a« iz Kragujevca; Dušan Karanovi , Krajišnik, izgleda da je poginuo; Nikola, borac sa Banije, bivši žandarm, došao iz Primorske brigade u Prate i bataljon; Zauhar Josip, do rata radnik na železni koj pruzi; Ivi evi Nedeljko, iz Prve dalmatinske brigade, pre rata bio je obu arski radnik, pred po etak Pete ofanzive radio je kao telegrafist u Tre oj diviziji.

Ova grupa po ela je sa radom u Govzi, a kasnije u Kruševu i. Zabljaku. Zbog ogromnih teško a tokom Pete ofanzive, ova grupa je prekinula rad i tek po završetku ofanzive ponovo je po ela sa radom u Kladnju, zahvaljuju i dobrim delom tome što smo u žandarmeriskoj kasarni pronašli i demontirali zvonice i druge ure aje koji su neophodno potrebni za radio-telegrafski te aj.

Od pomenute grupe pri službi veza Vrhovnog štaba ostali su: Dobrivoje Mihajlovi (koji je imao zadatak da u kriti nim trenucima Pete ofanzive nosi dava na le ima), Nedeljko Ivi evi , Josip Zauhar i. Drago Bojanovi . Ostali su raspore eni u druge jedinice.

Pored pomenutih drugova, u službi veze Vrhovnog štaba, izvesno vreme, tokom Pete ofanzive radio je i Boško Škaro, automehani ar, koji se starao o agregatu »Condor«. On je došao nešto pre po etka Pete ofanzive iz auto- ete Vrhovnog štaba, sa dužnosti komesara te ete. Uputili smo ga tokom Pete ofanzive u Prvu dalmatinsku, sa kojom je išao do Petrovog Polja, kada je opet vra en u Vrhovni štab za rad na vezi.

⁵ Za pogon su služila dva vibratorska pretvara a; jedan od njih bio je kao komplet uz radiostanicu ba en padobranom na etni ko podru je, negde kod Romanije, po etkom 1942 godine. Radiostanica je pala kod etnika, a vibrator na položaje naše jedinice, koja ga je uputila Vrhovnom štabu. Mi smo taj vibrator preradili, i on je bio u stanju da pogoni našu radiostanicu »Džek«, ali sa, otprilike, pola do dve tre ine snage. Ovoj opremi je pripadala i jedna ru na dinama od 6 volti napona, kojom su punjeni akumulatori za stanicu (u kriti nim trenucima kada nije bilo dovoljno energije u akumulatorima, tokom Tre e ofanzive, ovu dinamu za punjenje su okretali, pored boraca Prate e ete, i lanovi Vrhovnog štaba).

Za vreme boravka na Pivskoj Planini, da bismo uštedeli benzin za »Condor«, a, razume se, i ljudsku snagu za okretanje ru ne diname, akumulatore smo punili na vodenicama potoka koji su se spuštali sa crnogorske strane u Taru. Pošto su vodenoice bile smeštene na donjem toku tih potoka, to se za jedno punjenje moralo sa teškim akumulatorima spuštati u kanjon skoro do 700 metara visinske razlike.

Samo punjenje obavljalo se na taj na in što se jedan posebno izra en drveni to ak, pre nika 1,5 metar, sa žljebom nameštao na mesto gornjeg mlinskog kamena. Na rastojanju od dva do tri metra nameštala se dinamama sa zaplenjenog nema - kog kamiona. Pomenuti to ak se sa malim, tako e užljebljenim, to kom diname povezivao upletenim konopcem. Tokom punjenja, koje je trajalo nekoliko sati, konopac se istezao. Korektura se vršila pomo u kante vode, iz koje je lagano kapala voda na konopac i time ga zatezala, a ponekad i pomo u drugih mehani kih ure aja. Broj okretaja, odnosno ja ina struje punjenja akumulatora, regulisala se pomo u proteka vode.

Kao etvrta vrsta pogona, kada u blizini nije bilo vodenoice, praktikovan je pogon automobilske diname pomo u bicikla. U tom cilju se nosio samo zadnji deo bicikla sa lancem, to kom i pedalima. U Štabu Druge divizije akumulatori su redovno punjeni na taj na in, a spoj izme u bicikla i diname uspostavljen je pomo u gumenog kaiša skinutog sa tenka koji su uništili bombaši.

Radiostanice Vrhovnog štaba prenošene su na konjima.®

KADAR I OPREMA VEZE JEDINICA SA KOJIMA JE REDOVNO ODRŽAVANA VEZA

Prva proleterska je imala radio-predajnik sa elektronskom cevi 6V6, koji je dobila u Petrovcu ujesen 1942 godine od

⁶ Jedan konj je nosio stanicu kroz Tre u, etvrtu i Petu ofanzivu sve do Jajca. U najtežim trenucima bio je miran, pa smo mu zbog važnosti tovara ukazivali naro itu negu i pažnju. Drugi je bio mali bosanski mrki konj. Nosio je druge delove stanice. Pri prelazu pruge, kod Sjetline, kada smo naišli na nema ki oklopni voz, stanica je bila na ovom konju, i, može se re i, da je on spasao stanicu na jednoj velikoj nizbrdici, sletevši niz nju bez vodi a. U drugom delu Pete ofanzive dobio je veliku ranu na sapima, ali je izdržao do kraja, izle en je i doveden do Jajca. Tre i, nešto ve i bosanski konj, nosio je pomo ni materijal.

službe veze Vrhovnog štaba. Radio-predajnik je bio proizvod naše amaterske proizvodnje i izrađen je u Petrovcu, a oscilator je bio vrste Hartley. Prijemnik je bio prerađen od koncertnog prijemnika marke »Philips«. Pogon iz akumulatora sprovodio se preko vibratora. Punjenje je vršeno automobilskom dinomom bez reglera. Akumulator je bio automobilski, a i on je bio naprnut zbog udarca jednog gelera, ali je ipak služio tokom cele Pete ofanzive. Pukotina je za epljena smolom, ali se kroz nju gubilo nešto kiseline. Akumulator se u po etku punio samo na vodenicama, a kasnije i pomo u bicikla. Radio-telegrafist je bio Nikoslav Stipi i , bivši mornari ki podoficir. Radio-veza je održavana redovno, izuzevši u one dane kada je divizija bila u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba.

Druga divizija je imala radiostanicu sopstvene proizvodnje, ra enu u diviziji od materijala zaplenjenog u Livnu, i za nju je upotrebljena cev EBL1. Napajanje je vršeno iz akumulatora od 6 V preko vibratora. Prijemnik je prera en od zaplenjene ustaške stanice. Pogon za punjenje dobijao se pomo u bicikla i automobilske diname. Radiotelegrafist je bio Pavle Boj evi , do rata nastavnik u Vazduhoplovnoj akademiji u Pan evu. Veza je održavana tokom Pete ofanzive redovno, izuzev u periodu odmah posle proboja, kada su Vrhovni štab i Druga divizija bili u neposrednoj blizini. Ta radiostanica je dobila dva mitraljeska pogotka, tako da je razbijen kalem koji je bio od keramike. Kasnije je opravljena i njeno funkcionisanje obezbe eno. Tokom Pete ofanzive, jednom je u roku od 20 minuta tri puta bila mecima prekinuta antenska žica. Ali, tek kada je po eo da se ruši krov kolibe u kojoj je bila smeštena stanica, veza je prekinuta.

Tre a divizija bila je snabdevena radiostanicom italijanskog porekla, a doneta je iz Biha a, i bila je unekoliko prera ena. Imala je pogon na vibrator, elektronsku cev 6V6. Prijemnik je bio ugra en zajedno sa predajnikom; pogon na agregat od 1,5 konjske snage, sa generatorom od 320 W. Za rezervu je služio i bicikl. Ponekad je punjenje vršeno i na vodenicama, tako da je i ta vrsta punjenja bila obezbe ena. Ovu stanicu smo, kao i stanicu za Prvu diviziju, doneli tokom jeseni 1942

godine na teritoriju Kori ani — Meljine — Skender Vakuf — **Rankovi i**. Tada smo uspostavili prvu radio-vezu između Treće divizije i Vrhovnog štaba. Radiotelegrafisti su bili Božidar Milati, podoficir bivše jugoslovenske mornarice, i Ivićević Nedeljko (do dolaska na Govzu), koji je do rata bio obični radnik. Veza između Treće divizije i Vrhovnog štaba održavana je redovno, izuzev kraćih prekida, od vremena kada je stanica dobijena pa sve do pred pogibijom Save Kovačevića na Sutjesci, kada je stanica propala, te i veza dalje nije održavana.

Sedma divizija raspolagala je zaplenjenom nemačkom radiostanicom. Bila je oštećena. Kod nas je prerađena, a bilo joj je izmijenjeno i talasno područje. Pogon se vršio pomoću generatora koji se okretao rukama za vreme rada stanice. Veza je dosta redovno održavana sve do dolaska Sedme divizije na Sutjesku. Otada je veza prekinuta.

Glavni štab Hrvatske imao je amatersku radiostanicu Ljube Perića, radiomehanikara iz Splita. Imala je tri elektronske cevi 6L6. Oscilator joj je bio ECO, ali nije najbolje radio, pa smo ga preradili na tzv. »oscilator u tri tačke«. Kasnije je stanica, opet, radila sa ECO oscilatorom. Izlaz je imala u »pušpulu«. Pogon je dobijala pomoću umformera i benzinskog agregata. Veza između Glavnog štaba Hrvatske i Vrhovnog štaba održavana je dosta redovno (izuzev na početku, u jesen 1942. godine, kada je stanica podešavana).

Glavni štab Slovenije koristio je radiostanicu izgrađenu u Sloveniji. Veza je održavana još u Bosanskom Petrovcu, a kasnije izvesno vreme nije bila redovna.

Prvi bosanski, odnosno Treći i jugoslovenski korpus nije imao redovnu vezu sa Vrhovnim štabom. Telegrafist je bio Atilio Duplanić, podoficir bivše jugoslovenske mornarice, koji je bio upućen iz Vrhovnog štaba.

Deveta dalmatinska divizija (rasformirana pre Petine neprijateljske ofanzive) dobila je tokom četvrte ofanzive radiostanicu izgrađenu u Vrhovnom štabu. Posle rasformiranja divizije njena radiostanica je data jednoj brigadi, najverovatnije Trećoj dalmatinskoj.

Prva proleterska brigada imala je radiostanicu izra enu tako e u radionici Vrhovnog štaba. Baterije su joj bile sa ita-lijanske UKT stanice. Prijemnik je imala italijanski, prera en. Telegrafist je bio Hrabar Vinko. Iako su bili stalno u pokretu, veza je držana redovno sve do no i kada je vršen proboj. Pri usiljenom maršu, izgubljen je konj sa radiostanicom. Ina e, veza je održavana više sa štabom Prve divizije.

Neke depeše ije je originale sa uvao Pavle Boj evi , ra- diotelegrafist Druge divizije, ilustruju ulogu radio-veze u peri-odu pred Po etak Pete ofanzive.

Iz Tre e divizije je 2 maja radiogramom javljeno Drugoj diviziji:

Mi smo napustili Gacko i Nevesinje. Naše brigade sa bolnicom moramo ishraniti sa oslobo ene teritorije Crne Gore, jer je to jedina mogućnost. Dio Hercegovine koji još držimo popaljen je i iscrpen eko- nomski do krajnjih granica ...

I na kraju se kaže:

Mi se dijelom nalazimo u Pivi sa Dalmatinskom brigadom prema nare enju Vrhovnog štaba

Radomir — III divizija

Vrhovni štab je 4 maja radiogramom javio Drugoj diviziji:

Štabu Druge proleterske divizije
— najhitnije —

etiri lampe za radioprijemni aparat pošaljite nam odmah, jer nam je bez njih onemogućena radio-služba.

Tito

Drug Tito je li no potpisao depešu zbog toga što je bila dovedena u pitanje radio-veza Vrhovnog štaba sa jedinicama.

Vrhovni štab 5 maja opet traži hitno upu ivanje radio- materijala:

Štabu Druge proleterske divizije

Najhitnije uputite zaplenjene radiostanice na Javorku sa dva kamiona, L2-voltne ispravne akumulatore, kiseline, benzina 10 litara, mašinskog ulja 5 litara i drugog materijala. Uputiti na Rudine.

' V. Š.

Karakteristike su i sledeće depeše:

Štabu Druge proleterske divizije

Primili izveštaj. Estimamo sjajnu pobjedu.

Prva prol. divizija

Primljeno 5. V 1943, 14,30

Pavle

Štabu Druge proleterske divizije

Prema naredjenju VŠ drug Peko neka odmah krene za Vrhovni štab, tako da bude sutra naveče u Srepan-Polju kod Vrhovnog štaba na sastanku komandanata.

Potvrditi prijem depeše.

Primljeno (Miloševići)

6. V 1943, 08,20

Pavle

Treća divizija

Radio-sluzba i telegrami ostalih jedinica ilustruju funkcionisanje službe veze i njenu ulogu tokom razvoja događaja.

Tako je 7. maja Peta krajiška divizija javila preko Prvog korpusa (bosanskog) radiogramom Vrhovnom štabu da se Nemci koncentrišu od pravca Duvno — Široki Brijeg — Vakuf — Prozor. Vrhovni štab je naredio radiogramom Petoj diviziji da izvrši pritisak na Nemce. Ovaj podatak i vesti da su Nemci završili razmeštanje svojih snaga i sa drugih pravaca, kao što su: Foča, Pljevlja, Bijelo Polje, Kolašin, Nikšić, Gacko i Kalinovik, pokazali su da Nemci vrše određene pokrete i koncentracije trupa u cilju opkoljavanja terena na kome se nalazila Glavna operativna grupa.

Radio-veza je omogućila da se brzo reaguje na iste i nagle promene situacije na pojedinim sektorima. To se vidi iz sledećih tri radiograma.

Štabu Druge proleterske divizije

Izvestili smo Komandu da bude spreman za 17. maj. Vi spremite plan u detalju. Vodite računa da Mojkovac, Mateševo, Biševac (D. Mrke) treba jednovremeno likvidirati.

(V S)

Primljeno (Boan)

14. V 1943, 16,15

Pavle

Štabu Druge proleterske divizije

Talijani sa nešto Nemaca izvršili jak napad sa linije Brodarevo — Ribarevina ka Sahovi ima i potisli Prvu diviziju na liniju Sokolac — Burenj. Dok se ne razbiju ove neprijateljske snage prema B. Polju, Ko a ne može po i na Mojkova . Naredite opravku telefonskih linija.

Tito

Primljeno (Boan)
16. V 1943, 11,40
Pavle

Štabu Druge proleterske divizije

Neprijatelj preduzeo koncentri nu ofanzivu kod Pljevalja, Fo e i Gacka u pravcu slobodne teritorije. Prva i Tre a brigada upu ene za Fo u. Vi odmah uputite Sedmu krajišku pravcem Šavnik — Pivski Manastir — Ravno da poja a Hercegova ku.

V Š

Primljeno (Krnja Jela)
20. V 1942, 12,05
Pavle

NA CRNOM JEZERU

Ostali smo nešto duže na Crnom Jezeru kod Zabljaka nego što smo nameravali. ekali smo englesku misiju koja je trebala da se spusti padobranima. Me utim, engleska misija nije došla u ugovoreno vreme. Lepo vreme koje je vladalo nekoliko dana ranije omogu ilo je Nemcima bombardovanje Žabljaka i drugih mesta. Tada su po ele i naše pripreme za ofanzivu, koja je, sude i po svima znacima, ve nailazila.

Zbog takvog razvoja doga aja dobili smo nalog da sklonimo suvišnu opremu. Izvršili smo reviziju celokupnog radio-materijala službe veze i ostavili u Vrhovnom štabu najnužniju opremu za održavanje veze, koja nije bila ni kabasta ni teška, jer smo predvi ali brze i naporne pokrete. Me utim, nismo mogli ni zamisliti da e ono što se odigralo tokom Pete ofanzive biti toliko teško i strašno, pa je i ova oprema bila preteška.

Oprema koju smo zakopali u okolini Crnog Jezera, 27 ili 28 maja, sastojala se od: jednog benzinskog agregata, nekoliko

akumulatora, tastera i zujalice radio-škole, jednog radio-prijemnika, ve eg dela telefonskog kabla, nekoliko telefona, telefonske centrale od pet brojeva, pedesetak elektronskih cevi i drugog materijala.⁷

ekaju i na Crnom Jezeru dolazak engleske misije, imali smo dovoljno vremena da solidno spremimo celokupnu opremu za transport i rad. Bilo je, ak, vremena i za druge stvari.

Tri druga su tom prilikom izvršila i jedan »poduhvat«. Na Crnom Jezeru, u jednom od poto i a, bilo je mnogo sitne ribe. Mi smo pregradili taj poto i ostavljaju i jedan otvor na koji smo namestili otvorenu vre u. Za pola sata nahvatali smo skoro pola vre e riba. Taj lova ki uspeh postignut je verovatno zato što se riba u to vreme selila. Od te ribe, brašna i ulja koje su Italijani dali etnicima u Žabljaku, a mi zaplenili, napravila je Zora, žena telegrafista Dragi evi a (docnije završila sa uspehom radiotelegrafski kurs; poginula u Drvaru prilikom desanta kao radiotelegrafist Vrhovnog štaba), izvanrednu pitu, koju smo tada pojeli i koje smo se esto se ali tokom cele Pete ofanzive, naro ito za vreme najstrašnije gladi. U trenucima kada smo bili skoro obamrli od gladi, nesanice i napora bilo je drugova koji su ispred sebe u no nim marševima »videli tu pitu« i ak pružali ruku za njom.

⁷ Pre godinu dana, u isto vreme, zakopali smo na istom mestu jednu ja u radiostanicu koja je mogla da posluži za radiofonske emisije na podru ju srednjih talasa. Tu radiostanicu je Pavle Simi , poru -nik bivše jugoslovenske vojske, izneo iz Boke Kotorske na slobodnu teritoriju za vreme italijanske okupacije. Stanica je bila italijanske proizvodnje. Nju smo prvi put montirali u osnovnoj školi u selu Orahu, kod Nikši a. Za vreme njenog transporta došlo je do nekih manjih kvarova koji su otklonjeni, tako da je mogla vršiti probne emisije i davati nekoliko radiofonskih emisija od 15 do 30 minuta. Tom prilikom nismo dobili nare enje za dalje obavljanje radiofonskih emisija. Ova stanica je probne emisije vršila bez imena. Koliko mi je poznato, to su prve, iako samo probne, radiofonske emisije u Narodnooslobodila koj borbi Jugoslavije. One su emitovane februara 1942 godine. Pred odlazak sa Crnog Jezera odlu ili smo da je zakopamo, pa smo je dali Pavlu Boj evi u da je pripremi za zakopavanje. On ju je celu no , sa još nekim drugovima, omotavao bakarnim limom, letuju i svaki spoj, kako bi se sa uvala za docniju upotrebu. Obrad Cicmil, sa još nekim drugovima, odre enim za pozadinski rad, zakopao je ovu stanicu negde oko Plužina. etnici su je docnije pronašli i otkopali. Posle su objavili da su »zaplenili« radiostanicu »Slobodna Jugoslavija«. »Slobodna Jugoslavija« je, me utim, i dalje emitovala vesti, i samim tim demantovala ovaj »veliki« etni ki »uspeh«.

O ribama ima još jedna anegdota. Marko je na jugozapadnom delu Crnog Jezera postavio uve e udice za pecanje. Stari je ujutro poranio i pokupio ribu koja se uhvatila. Kada je riba bila prgotovljena, zajedni ki su je jeli. Za vreme obeda Stari je upitao Marka: »Kako ide pecanje?« — »Ništa nisam ulovio, danas je mršav dan« — odgovorio je Marko. A Stari e na to: »Mora da bude mršav dan kada ne loviš ovako kao ja. Bilo¹ bi ti najbolje da se ubudu e ovako kod mene snabdevaš« — dodao ja Stari smeše i se.

Maja 28, rano ujutru, oko 0,30 asova, iz etvoromotorca spustila se padobranima engleska vojna misija, u kojoj su izme u 6 lanova bila i dva radiotelegrafista: Walter Roten, Englez, i Rouz, Jevrejin iz Palestine. Misija je imala i radiostanicu sa odgovaraju im priborom. To je bila radiostanica u koferu, koju sam imao prilike da popravljam u Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku Kotorsku u Gostilju kod Danilovgrada. Stanice te vrste sam odli no poznavao i odmah sam zapo eo razgovor sa Englezima o toj stanici i o njenim prednostima. Tada nisam znao engleski, ali je me u Englezima bio Džon Star evi , Hrvat, koji se iselio u Kanadu. On mi je pri ao, izme u ostalog, kako su se 2 do 3 dana ranije šetali po šetalištu u nekom gradu u Africi. Sta su doživeli slede e ve eri i slede ih dana, to u ono vreme svakako nisu ni sanjali da se može doživeti. ..

U to vreme Nemci su bacali toliko letaka namenjenih borcima, a naro ito ranjenicima, da smo ih mi koristili za pakovanje elektronskih rezervnih cevi izva enih iz zaplenjenih italijanskih stanica koje smo još u Govzi uništili.

OD CRNOG JEZERA DO SUTJESKE

Maja 28 u 20 asova izvršen je pokret sa Crnog Jezera preko Štulca (jedan od vrhova Durmitora). Tada je potpuno prestala upotreba ži ane telefonske veze. Glavnina Prve divizije nekako u to vreme povu ena je sa Fo anskog pravca, a Tre a divizija obezbe ivala je jugozapadni bok Glavne operativne grupe.

Preko radiostanice »Slobodna Jugoslavija« dato je (29. V) naređenje Petoj diviziji, koja se nalazila u centralnoj Bosni, da krene u pravcu mesta gde je bila Glavna operativna grupa, tj. da udari na Nemce sa le i sa desne strane. Razume se da je ova poruka bila data na zavijen na in kako je Nemci ne bi razumeli.

Pokret sa Štulca bio je veoma naporan. Bila je noć, prst pred okom se nije video, a kiša koja je ranije padala bila je raskvasila puteve. Gazimo po blatu penju i se na Štulac. Prelazimo preko njegovih obronaka. Nekoliko puta smo nailazili na neke leševe. Konj, koji je imao dva imena »Beli« i »Zekan«, nose i stanicu spotakao se na jednom ubijenom konju, ali, na sreću, stanica nije bila oštećena.

Sledećeg dana (30 maja) našli smo se na Suši kod Jezera. Sećam se, kada smo na terenima Pive boravili pre godinu dana, da je Jozo Butorac izneo na konjima uređaj za pogon na vetar koji je za vreme boravka u Foča i sam konstruisao i izgradio za punjenje akumulatora. Iako se na probama pokazala dobra za punjenje, vetrenja koja je morala biti ostavljena zbog glomaznosti, pa i zbog toga što nije bilo uvek i na svakom mestu vetra za njen pogon.

Na Suši kod Jezera dobijen je radiogram Treće divizije, kojim se javlja Vrhovnom štabu da su se naše jedinice morale povući i sa pravca Šavnika pred jakim nemačkim snagama. Nemački avioni su izvršili jako bombardovanje Crnog Jezera, ranijeg mesta boravka Vrhovnog štaba. Istog dana dato je naređenje Prvoj diviziji da se u celini prebaci preko Pive na Vučevu i Sutjesku.

Situacija se 31. maja komplikovala i pogoršala. Savršeni su i telegrami iz toga vremena. Nemci su vršili snažne pokušaje da zauzmu Vučevu. Tada su delovi Druge divizije već bili na Vučevu, a otada je pošlo i klanje konja u toj diviziji. Teško je sa ishranom su i kod nas tada postale ozbiljne.

Istoga dana stigao je izveštaj da su Šesta isto nobosanska i Majevička brigada izvršile napad na Nemce od Cureva ka Popovom Mostu. Ali, usled dolaska pojačanja Nemcima, morale su se povući i preko Sutješke.

1 juna dobili smo u Podmilogoru izveštaj o uspehu Desete hercegovačke i četvrte crnogorske brigade kod Budnja i o njihovom napredovanju za desetak kilometara. Druga divizija javila je radiogramom da je presekla nemačku komunikaciju kod Sutjeske. Čitava Druga brigada se nalazila sa one strane Sutjeske, kao i Šesti bataljon Prve proleterske brigade. Ova radioveza je održana uz velike napore telegrafista sa obe strane, jer se između stanica ispreklo Vučevac kao prepreka. Ipak, radioveza Vrhovnog štaba funkcionisala je još uvek dobro.

Uveče dok smo bili u pokretu, u mraku, četnici su iz zasede napali kolonu Vrhovnog štaba. Ubijen je jedan drug iz Prateg bataljona, a jedan drugi je ranjen u neposrednoj blizini konja natovarenog radio-opremom.

U rano jutro stigli smo u Barni Do. Ušli smo u područje koje je bombardovano prošlih dana, onako kao i onog dana kada je tu stigao Vrhovni štab. Morali smo dobro da čuvamo radiostanicu jer su se avioni spuštali u duboki kanjon Pive sa ciljem da unište lagani žičani most na Pivi, preko koga je trebalo da se prebace sve zaostale jedinice (Vrhovni štab, Treća divizija, Sedma divizija, AVNOJ, bolnice). Izviđački avioni mitraljirali su i konje, koje nije bilo moguće skloniti. U našoj okolini ubijeno je nekoliko desetina konja. Ipak smo uspeli da sačuvamo naša tri konja koja su nosila radiostanicu i bila za to specijalno opremljena.

Poela je glad. Istog dana uveče, po mraku, sišli smo ka Mratinju. Spuštali smo se u kanjon strmim i blatnjavim putem. Konji su padali, lomili se i zaustavljali tek na nekoj steni ili drvetu. Uspeli smo da sva tri konja sa radio-opremom bez i najmanje štete spustimo niz obronke kanjona do bučine Pive kraj koje je goreo niz vatri. Neiskorenjiva je navika partizana da pale vatre kada to izričito nije zabranjeno. Ali tokom Petefofanzive vatra se palila i pored ovih zabrana.

Prešli smo sa naša tri konja preko uzanog mosta a iznad penušave Pive. Pri svakom pokretu most se uvijao i ljuljao. Naš Zekan, koji nosi glavnu radiostanicu, koračao je mirno, nogu pred nogu.

Vreme se opet promenilo. Pada kiša. Aviona nema. Pro-
laze i pored nas neki partizani i partizanke pevaju. Šef engle-
ske misije, Stjuart, o igledno iznena en, obratio nam se re-
ima: »Ovu vojsku niko ne može pobediti!«

Situacija se izmenila nave e, naro ito iznad Mratinja, u
blizini Vrhovnog štaba. ak je i jedna eta Prate eg bataljona
Vrhovnog štaba uba ena na položaj u borbu.

Druga divizija 4 juna nije imala veze ni sa Vrhovnim
štabom ni sa Prvom ni sa Tre om divizijom. Tako je zabeležio
u svojoj li noj beležnici Pavle Boj evi , telegrafist Druge
divizije:

Pokret do Dragoš Sedla. U Ljubinju Nemci. Vode se žestoki bo-
jevi. Naša artiljerija grupisana pod gustim jelama. Sreli smo Peka i
Mitra. Idu za VŠ. Ne javlja se ni VŠ, ni I, niti III divizija.

Sa ostalim divizijama tog dana smo održavali vezu sa
prekidima.

Glad i kiša, a mi se kre emo uz Vu evo. Napustili smo
Mratinje, a sve »suvišne« stvari ostavili, jer ih iscrpeni borci,
kojima ponestaje daha na jakoj uzbrdici kanjona, nisu mogli
nositi. U Prepeli ju smo se zadržali preko dana. Bombardovanje
je opet po elo im je vetar rasterao oblake. Sa Tre om i Sed-
mom divizijom, od kojih smo se razdvojili prelaskom na Vu-
evo ostaje nam kao jedino sredstvo veze: radio veza. Sa
Sutjeske nam je stigao izveštaj »da naši pokušaji ne uspevaju,
jer Nemci dovla e sve nova i nova poja anja u dolinu Sutje-
ske«. Zna i da nam ostaje mogu nost da izvršimo prelaz samo
na jednom mestu na Sutješci, kod Suhe.

Drug Tito nam je 6 juna saopštio da radi lakšeg kretanja
»likvidiramo« sav teret bez koga je mogu e održavati radio
vezu u daljim marševima. Zato smo zakopali ili bacili sav
radio-materijal za koji smo mislili da nam nije neophodan. Ovo
smo morali uraditi zbog toga što se o ekivalo probijanje uz
velike žrtve. Nemci su stalno u mogu nosti da artiljerijom tuku
Suhu. U takvoj situaciji ostavljaju se topovi, teški mitraljezi,
pa ak i arhiva.

Svu važniju radio-opremu, — nadaju i se da će nam se jednog dana pružiti prilika da je opet koristimo, — zamotali smo u neko voštano platno od meteoroloških balona i u nekoliko šatorskih krila, pa smo je zavukli u šuplja stabla i prekrili suvim lišćem, granjem, kamenim pločama i zemljom (do kraja rata nismo ponovo naišli na to mesto). Tu smo ostavili nekoliko telefona, nešto kabla, dva akumulatora, neke elektronske cevi, delove radiotehničke radionice itd. Na osnovu naređenja druga Tita podelili smo između sebe svu ostalu radio-opremu, s tim da je nosimo na se ima, pod pretpostavkom da konje prilikom daljeg probijanja ne mogu uspeti izvući. Situacija je bila veoma kritična. Čak se pretpostavljalo da mogu, i bez konja, biti dovedeni u situaciju da nas razbiju. Data su nam uputstva kako mogu se i gde posle proboja okupiti i pronaći. Zadnje reči i druga Tita bile su: »Radiostanice sa uvajete po svaku cenu, to nam je jedina veza sa našim jedinicama i sa celim svetom«.

Glad je uzimala sve veće razmere. Po svima jedinicama uveliko su klali konje. Kod nas je isto tako, jer smo za vreme rata imali redovno slabiju ishranu nego operativne jedinice.

Likvidiraju i teret sa nekih konja, pronašlo se u jednoj vreći i malo makarona. Čim je o tome izvešten, Stari je naredio da se makarone stave u konjsku korbu, koja se baš u to vreme kuvala, tako da je svaki borac dobio i po malo makarona u korbi.

Konji koje je bilo zabranjeno klati bili su konji radio-službe. Uopšte, radio-služba je tokom cele Narodnooslobodilačke borbe bila izvanredno cenjena od komandnog kadra, naročito od strane druga Tita. U najtežim danima znao je on više puta dnevno da zapita: »Šta je sa radiostanicom? Je li ostala bitava, da li je oštećena?« Kad bi pao konj radio-službe, skoro redovno je davao naređenje da se zaustavi celokupna kolona. U kritičnim trenucima uvek je određivao šta će se uraditi sa radiostanicom i kako će se ona izvući iz kritične situacije. Dešavalo se da smo mi iz radio-službe, prilikom ulaska u neko selo, po njegovom nalogu prvi birali kuću za smeštaj radiostanice kako bi ona imala što bolje zračenje iz antene, pa su tek

posle toga drug Tito i ceo Vrhovni štab birali ku e za svoj smeštaj. Za celo vreme rata naša radio-služba bila je pod li - nom brigom druga Tita, odnosno druga Marka.

PRELAZAK SUTJESKE I KRETANJE KROZ ZELENGORU

Probijanje je otpo elo predve e. Bio je nare en pokret ka Dragoš-Sedlu. »Štuke« su tukle kanjon Sutjeske. Mi smo se tada setili da smo u brzini ostavili neke rezervne elektronske cevi i kondenzatore koji su nam bili potrebni, ali smo se nadalj da emo se nekako sna i kada se pojave teško e. Pored svega toga nama je sigurno bilo lakše nego našim artiljercima koji su u to vreme ispaljivali poslednje plotune iz teško zara - ene artiljerije.

7 juna nalazili smo se ispod planine Magli a. Radiostanica Vrhovnog štaba funkcionisala je normalno i održavala veze. Iz telegrama Tre e divizije saznali smo da su Nemci zauzeli suprotnu obalu Tare (u Sandžaku).

Radiogramom Vrhovnog štaba nare eno je Tre oj i Sed - moj diviziji da sa ranjenicima po u za glavninom. Preporu eno im je da se probiju preko Kruševa iako je ono bilo pod udar - cem nema ke artiljerije, jer su Mratinje ve bili zauzeli Nemci. Vodile su se ogor ene i teške borbe na Sutjesci, kod Suhe, iza Gornjih Bara, na putu za Zelengoru. Posle podne su Nemci otvorili vatru iz mitraljeza na Vrhovni štab. U tom momentu preko radiostanice se predavao jedan telegram. Da bismo obe - zbedili dalji rad i sa uvali radiostanicu od daljih pogodaka i da bismo uopšte telegrafisti osigurali »mirne uslove« za rad, ozi - dali smo zid elipti nog oblika oko stabla uz koje je bila mon - tirana radiostanica »Džek«.

Konjsko meso je bilo na izmaku, pa se prešlo na drugu vrstu »namirnica«: puževe, travu sremušu, koru drve a, sirove opanke itd. Ja sam imao komad voska u torbi, od koga sam po komadi dao Gan evi u i Antoncu, pa smo žvakali vosak da bismo zavarali glad.

Odigrao se težak doga aj u radio-službi Vrhovnog štaba. Rezervno ulje za »Condor« bilo je u jednoj kantici. Traže i hranu, jedan borac je našao i uzeo tu kanticu i za inio nekakvu

puru tim motornim uljem. Taj ka amak je, razume se, pojeden. Nestanak ovog ulja je teško pogodio radio-službu Vrhovnog štaba, jer je neko vreme doveo u pitanje rad benzinskog »Condor« agregata. Zbog toga je bila velika »gužva«.

* * *

Posle prelaska Sutjeske ulogorili smo se 8 juna negde u šumi ispod Kazana. Nema ka artiljerija tukla je celu dolinu Sutjeske.

Upu en je radiogram Sedmoj diviziji, a i AVNOJ-u (sa Nazorom i delom ranjenika), da hitno po e u pravcu kretanja Vrhovnog štaba. Drugim radiogramom im je javljeno o veoma teškoj situaciji u kojoj se nalazi Vrhovni štab sa Prvom i Drugom divizijom. Me utim, radiostanica Sedme divizije se nije javljala. Izgleda da je Sedma divizija ipak primila ovaj radiogram, što bi se moglo zaklju iti iz slede eg: Štab Tre e divizije sa radiotelegrafistom Sedme divizije (koji im je bio dodeljen ranijim radiogramom Vrhovnog štaba kao ispomo) nalazio se još u Pivi. U isto vreme znatne snage Sedme divizije, sa Štabom i radiostanicom divizije (telegrafista Šiki), ve su se kretale uz Vu evo. Izgleda da je jednim radiogramom Vrhovni štab javio Tre oj diviziji da se radiotelegrafist Sedme divizije (Mileusni) prebaci sa Sedmom divizijom, jer se telegrafist koji je ostao u Sedmoj diviziji (Šiki) razboleo od tifusa. Konj koji je nosio radiostanicu Sedme divizije pao je na serpentinama Vu eva tako nezgodno da se ošteti predajnik stanice. Ali, uz neke opravke radiostanica je održavala još nekoliko veza do Sutjeske. Mileusni je stigao Sedmu pre Sutjeske. Me utim, dešavalo se u pojedinim trenucima da je funkcionisao samo prijemnik, a da telegrafist nije mogao da potvrdi prijem preko svog dava a. Kad je radiostanica Sedme divizije naišla na Sutjesku, baš na mesto gde se udavilo nekoliko Banijaca, pao je i potonuo i konj koji je nosio tu stanicu, te je stanica kona no propala.

Ovde, na Kazanima je radiostanica Vrhovnog štaba bila smeštena na bregu, nešto malo niže od mesta gde je bio drug Tito. Prekid veze sa Sedmom divizijom doveo je, kako je rekao drug Tito, u to vreme u pitanje sudbinu dve i po hiljade ljudi. Zbog toga je hitno poslat jedan kurir u Štab Sedme divizije, koji je ina e ve bio peša io 20 sati neprekidno, jer je, nažalost, on jedini dobro poznavao taj put. Drug Tito mu je dao svoje dve konzerve.

U to vreme Tre a divizija se nalazila na Pivskoj visoravni, sa velikim brojem teških ranjenika. Postalo je jasno da ona ne e mo i da stigne na vreme za Vrhovnim štabom. Mi smo još u toku dana demontiranu radiostanicu natovarili na konje

i pošli u pravcu Tjentišta. Išli smo bez odmora. Prizori koje smo videli bili su sve teži i strašniji. . . Svuda naokolo ležali su konjski kosturi oglodani do poslednje mrvice usled teških i neprekidnih bolova u stomaku koje je izazivala glad.⁸

* * *

Nemci su otvarali vatru sa Košura, pored kojeg mi name-
ravamo da pro emo. Granate su padale u neposrednu blizinu
radiostanice. Ipak, iako je nastala zbrka, uspele smo da sklo-
nimo konje sa radiostanicom.

Bili smo iscrpeni, ali smo izdržali naporan marš, koji je
trajao cele noći. Mnogi od nas su spavali u hodu, kao u nekom
bunilu. Oči su nekima, čak i pri takvom spavanju, bile otvo-
rene. Kad bi kolona zastala udarali bismo u oveka ili konja
ispred sebe, slično kao »vagon u vagon« kada lokomotiva naglo
zakoči. Pritom je bilo teških padova. Radio-služba je naročito
bila pogođena nesanicom, jer je celo vreme boravka na svakom
mestu morala obavljati službu održavanja stanice, punjenja
akumulatora i operatorski rad na stanici. Bili smo sretni kada
bi se pre pokreta akumulator dobro »zadimio«, što je značilo da
se prepunio. Nažalost, mi to za sebe nismo mogli reći.

Pred zoru smo stigli do Milinklade, u blizini Hrabrova. Tu
smo naišli na opšti krkljanac partizana. Ubrzo su se pojavili i
neprijateljski avioni i otpočelo strašno bombardovanje. Mi smo
ipak montirali radiostanicu, ogradili je debelim zidom i pokrili
granjem. Sam predajnik pokrili smo kamenom pločom. Zid je
bio eliptičnog oblika, a u njemu je bilo mesta samo za radio-
stanicu i telegrafistu-operatera. Međutim, geleri su prekinuli
antenu, te smo pod vatrom morali razapeti rezervnu. Bilo nam
je jasno da mnogi ovaj dan neće preživeti.

⁸ Pavle Bojčević u svojim zabeleškama iz toga doba piše: »Dra-
mati ni su prizori kojih se prisećam dok ovo pišem, kako je izgledalo
to punjenje akumulatora, a naročito oni prizori iz Pete ofanzive. Naši
borci, do kraja iscrpeni neprekidnim teškim borbama, marševima,
gladju, nespavanjem, nošenjem ranjenih i bolesnih drugova, i svim dru-
gim, kada su umirali na nogama i u pokretu, sa koliko su samopregora
ulagali poslednje kapi svoje snage i krvi u okretanju ove naše »centra-
le«, samo da bi se održala radio-veza. I ta veza je održana — održana
bez predaha uz žrtve i napore — do dana naše velike pobede«.

To je bilo najteže bombardovanje koje smo dotada doživeli. Ranjen je i drug Tito, a Englez Stjuart je poginuo. Nemci su pokušavali da uz najveće žrtve zauzmu ovaj teren, tj. da preseku snage naše glavnine. Sve je bilo raskopano od bombi. Zaklona nije bilo. Drve nam je čak i smetalo, jer su nas bombe i granate, eksplodiraju i na granama drve a, tukle u glavu.

Kad smo prešli korito Hrvavke, naišao je drug Tito, ranjen, zaustavio se kod radiostanice i rekao: »Težak dan smo imali, poginuo je uro«. Neko je zapitao: »Koji uro?«. Odgovorio je: »Samo je jedan takav uro bio« (mislio je na uro Vujovića-Španca, koji je tog dana poginuo pored njega). Dodao je: »Jeste li uspeli da sa uvate stanicu?« Kada smo mu odgovorili, rekao je: »To je prosto neverovatno!« Bila je sa uvana jedna mala konzerva, a jedan drug ju je otvorio i pružio drugu Titu, koji je bio seo pored nas da predahne, odbacivši jedan veliki štap kojim se poštapao. Uz tu konzervu pružen mu je jedan sasvim mali hleb, koji je Zora bila ispekla u pepelu, da bi se okrepio. Uzeo je dva zalogaja, pružio ostalo nama i rekao: »Podelite vi ovo!«

Uz veliku uzbrdicu, teškim noćnim maršem, morali smo da se penjemo do Lučkih Koliba. Tu smo namestili radiostanicu 10 juna, ozidali oko nje zid i pokrili je granjem. Počeli smo sa davanjem depeša. Tokom dana su opet naišli bombarderi, koji su, zahvaljujući i vatrama, imali odlične ciljeve, te su izvršili teško bombardovanje. Vodile su se teške borbe za dva dominirajuća položaja, Košutu i Ljubin Grob. U toku dana Nemci su se bili privukli u neposrednu blizinu radiostanice. Mitraljeska vatra je otkidala lišće i granje kojima je bio prekriven zid oko radiostanice. Predveče je opet nastalo teško bombardovanje »Štukama« i »Dornierima«. Sa Sedmom divizijom nismo imali radio-veze, ali je javljeno da se ona prebacila preko Sutjeske.⁹

Prva divizija prodirala je kroz Zelengoru, a mi smo se podelili u dve kolone. Radiostanica Vrhovnog štaba išla je u

⁹ Branka Savić, šifrant Vrhovnog štaba u to vreme, se se da je još toga dana održana veza sa Trećom divizijom. Otprilike u vreme kada je poginuo Sava Kovačević propala je radiostanica Treće divizije.

koloni sa četvrtom crnogorskom, Sedmom krajiškom, Desetom hercegova kom, Majeви kom i Vrhovnim štabom. Put: Mr in Kolibe — Balinovac.

Sledećeg dana jedva smo uspeli da sa uvamo radiostanicu, jer su skoro svi konji popadali za vreme dugog marša kroz tamu ispred Rataja. Tokom dana neko nam je doneo dva nekuvana komadi a mesa od mazge. Ganevi i ja taman smo pošli da ga jedemo, a jedna teža granata pade i eksplodira izmeđ u nas. Nestalo mi je i meso i nož iz ruku. Prosto neverovatno, mi smo obojica dobro prošli, samo sa sitnim ogrebotinama.

KROZ POSLEDNJI OBRU

Dobili smo naređenje da spakujemo radiostanicu koju smo tek bili montirali, i da krenemo. Bila je pala magla. Mi smo imali nameru da bez zadržavanja pređemo drum Kalinović — Foča, ali smo naišli baš na bombardovanje u selu Rataj, gde se zadržalo nešto seljaka. Nemci su nastojali da zađe naš proboj u njihovom obru, ali je to bilo dockano, jer su kroz taj otvor već prošli delovi Treće krajiške, Šesta bosanska, Majevička, Druga proleterska, četvrta crnogorska i Sedma krajiška. Trebalo je još da prođu: Druga dalmatinska, Deseta hercegovačka, Vrhovni štab, bolnice i Sedma divizija.

Tokom dana radiostanicu smo opet dva-tri puta montirali i demontirali.¹⁰ Avijacija nam je predveć opet nanela teške gubitke. To je valjda zato što su Nemci osetili da naše jedinice u toku noći i treba da se prebace s one strane obru. Tada smo naišli na tenk koji su naši uništili. Tenk je bio žute boje, što znači da je pripadao Ekspedicionom korpusu u Africi. Dok smo prelazili reku Bisticu preko železnog mosta, nalazili smo se pod unakrsnom artiljerijskom vatrom koja nas je tukla sa dve strane.

¹⁰ Branka Savić se sećala, s obzirom na njen rad oko šifriranja i dešifriranja depeša, da je radioslužba Vrhovnog štaba radila svakog dana, izuzevši za vreme prelaska preko drumu Kalinović — Foča i za vreme dugih marševanja kada nije bilo moguće radiostanicu ni montirati.

Pošto smo prešli glavne prepreke, Nemci su produžili da nas bombarduju i 14 juna popodne prodrli su u neposrednu blizinu naše radiostanice, koja je bila montirana i napali je. Vatra je prihvatila desetina kod radio-stanice. Zatim je u borbu uba en Prate i bataljon Vrhovnog štaba. Pod teškim bombardovanjem koje je izvršeno popodne, jedino smo mi uspeli da sa uvamo u elom Vrhovnom štabu naša tri tovarna konja, a celokupna ostala komora bila je uništena ili izgubljena.

Slede eg dana montirali smo radiostanicu u šumi. Avioni nas nisu uznemiravali, zapravo nisu bili u stanju da nas pro-na u. Ali su uve e izvršili takvo bombardovanje da smo jedva uspeli da spasemo radio-opremu, sklonivši je ispod nekih stena. To mesto se zvalo Duge Njive.

Izgleda da smo se, 16 juna, kad smo se nalazili pod Jahorinom, uspeli kona no izvu i. Radio-veza funkcioniše. Došavši u Štab Druge divizije, dobili smo orbu sa po nekim zrnom pirin a, koja je za nas predstavljala ogromnu vrednost, jer neki od nas nisu skoro tri i po dana ništa okusili.

Po kiši, posle dužeg marša, približili smo se 17 juna Sjetlini i železni koj pruži, a 18 juna prešli smo prugu. Baš kada su i konji sa radiostanicama došli do pruge, odjednom je naišao oklopni voz. Farovi su zablještali, voz je stao. Primetili su nas. uli smo povike »Halt, halt!«, a iz voza je otvorena vatra iz mitraljeza. Mi smo sa radiostanicom bili ispod samog voza, ispod nasipa, tj. u mrtvom uglu, u koji nisu mogli da tuku mitraljezi iz oklopnog voza. Prešli smo prugu ispod mosta, — to je bio poslednji obru .

Uvek smo se u ratu prijatno ose ali kada pre emo neku komunikaciju, a naro ito železni ku prugu. Bili smo radosni. Meni se tako jako urezao u pam enje još samo prelazak železni ke pruge u Gorskom Kotaru, kada su me, ujesen 1942 godine, prebacivali etnici preko pruge i kada sam manje-više bio u njihovim rukama.

U Babi ima smo. — Radio-vezu održavamo redovno. 19 juna »Slobodna Jugoslavija« izvestila je ceo svet o toku borbe u Jugoslovaji i na terenima Pete ofanzive. Narodnooslo-

bodila ka vojska nije uništena. Radiotalasi su slobodnom svetu javili vest o još jednoj velikoj pobjedi na jedinom pravom bojištu okupirane Evrope.

* * *

Naše veselje je bilo iznenada prese eno. Odjednom su nas sa skoro svih brežuljaka naokolo po eli da tuku mitraljezi i baca i, i to baš kada smo se najmanje nadali. Bili smo skoro opkoljeni. Imali smo montiranu stanicu, održavali vezu, i svako se zabavljao po nekim poslom. Ipak smo uspeli da izvu emo kompletnu radio-opremu u delovima, izgubivši samo jedan celuloidni akumulator, koji je telegrafist ispustio tr e i. Isto tako smo izvukli i našeg Zekana i oba mrka konja. Kad smo se pod veoma teškom vatrom izvukli izvan tog poluobru a, Peko me je poslao nazad u sredinu obru a da donesem stanicu engleske misije, koja nije bila izvu ena. Gan evi i ja smo pošli nazad i pod najve om vatrom pretresli sve, ali englesku radiostanicu nismo uspeli da prona emo. Vratili smo se i doveli jednu kravu, tek toliko da nismo išli badava. Me utim, kada smo stigli do Štaba, saznali smo da je jedna druga grupa boraca uspela još u po etku napada da izvu e englesku stanicu neošte enu i da je tako spase. Kravu smo docnije zamenili kod jednog seljaka za 15 kilograma pšeni nog brašna. To je bila velika cena, tim ve a što smo bili zaboravili i kako izgleda pšeni an hleb.

Tokom 21, 22 i 23 juna prebacili smo se preko Zunova ka Olovu. Peta ofanziva je završena, a u toku je naša kontraofanziva. Radiostanice redovno montiramo, antene se razapinju, »Condor« puni akumulateore. Izgleda kao da je po eo nov život.

Pred napad na Olovo, u selu Zunovi, naišli smo na vagu i merimo se. Kad sam ja stao na vagu, ona je pokazala nešto preko polovine moje uobi ajene težine (u Jajcu imao sam 92). Pomislio sam »dobro je, kost i koža su tu«. Antunac je izgledao isto, a i sa ostalim drugovima je bilo sli no.

Pred sam napad na Olovo nameštamo radiostanicu. Veze funkcionišu normalno. Telegrafist kuca, a mi sedimo, u tom

do e drug Tito. Sede pored radiostanice. Razgovaramo. U jednom trenutku pogleda nas u noge i primeti da smo bosu. Re e: »Ne brinite, tražio sam da se avionima pošalju i cipele«. Pitam ga: »A da li si tražio i velike brojeve, jer ja imam veliku nogu, broj 46?« Stari se nasmeja, pa re e: »Valjda e poslati i velike, oni imaju i Afrikance u armiji«. Me utim, prvom pošiljkom, kojom su ba ene padobranima i cipele, u Breteljevi ima, nisu došli veliki brojevi. Morao sam sa ekati slede u pošiljku.

Naše jedinice napreduju divergentno. Širi se slobodna teritorija. Uspostavljanje novih radio-veza išlo je ubrzano. Sa Vojvodinom se uspostavila veza odmah posle boravka u Kladnju, odakle je otišao Mileusni Dušan sa amaterskom radiostanicom, izra enom u Vrhovnom štabu. Interesantno je da je bilo i drugih kandidata koji su želeli da idu u Vojvodinu. Hrabar Vinko, radiotelegrafist Prve proleterske brigade, priklju io se Vrhovnom štabu posle proboja. Za Vojvodinu se prijavio i Mileusni i Hrabar. Re eno im je da vuku šibice, pa ko izvu e. U Vojvodinu je otišao Mileusni , a Hrabar je otišao u Dvanaestu diviziju.

Sa petom divizijom uspostavljena je veza iz sela Metilj, tj. 15 juna 1943 godine, gde je otišao Gan evi iz Vrhovnog štaba sa stanicom M-SET 2 (jedna od prvih engleskih stanica dobijenih padobranom). U Prvu diviziju otišao je Antunac iz Vrhovnog štaba nekoliko dana posle Gan evi a, sa stanicom M-SET iz mesta Breteljevi i kod Kladnja. Tada su se uspostavile i redovno održavale i druge veze. Naro ito posle leta 1943 godine radio-veze su doživele nagli i vanredan razvoj na celoj slobodnoj teritoriji. Radio-škola Vrhovnog štaba daje nove kadrove, a i u nekim korpusima se održavaju radiotelegrafski kursevi. Dobro opremljena radiotehni ka radionica Vrhovnog štaba u Jajcu obezbedila je odli an servis za sve bliže jedinice, a one dalje (Slovenija, Hrvatska, itd.) imaju svoj. Tada smo dobili izvestan broj radiostanica i od saveznika.

Radio-vezom Vrhovni štab je posle Pete neprijateljske ofanzive bio povezan sa slede im korpusima: Prvim, Drugim, Tre im, Petim i Šestim. Sem toga, imao je i direktnu vezu sa

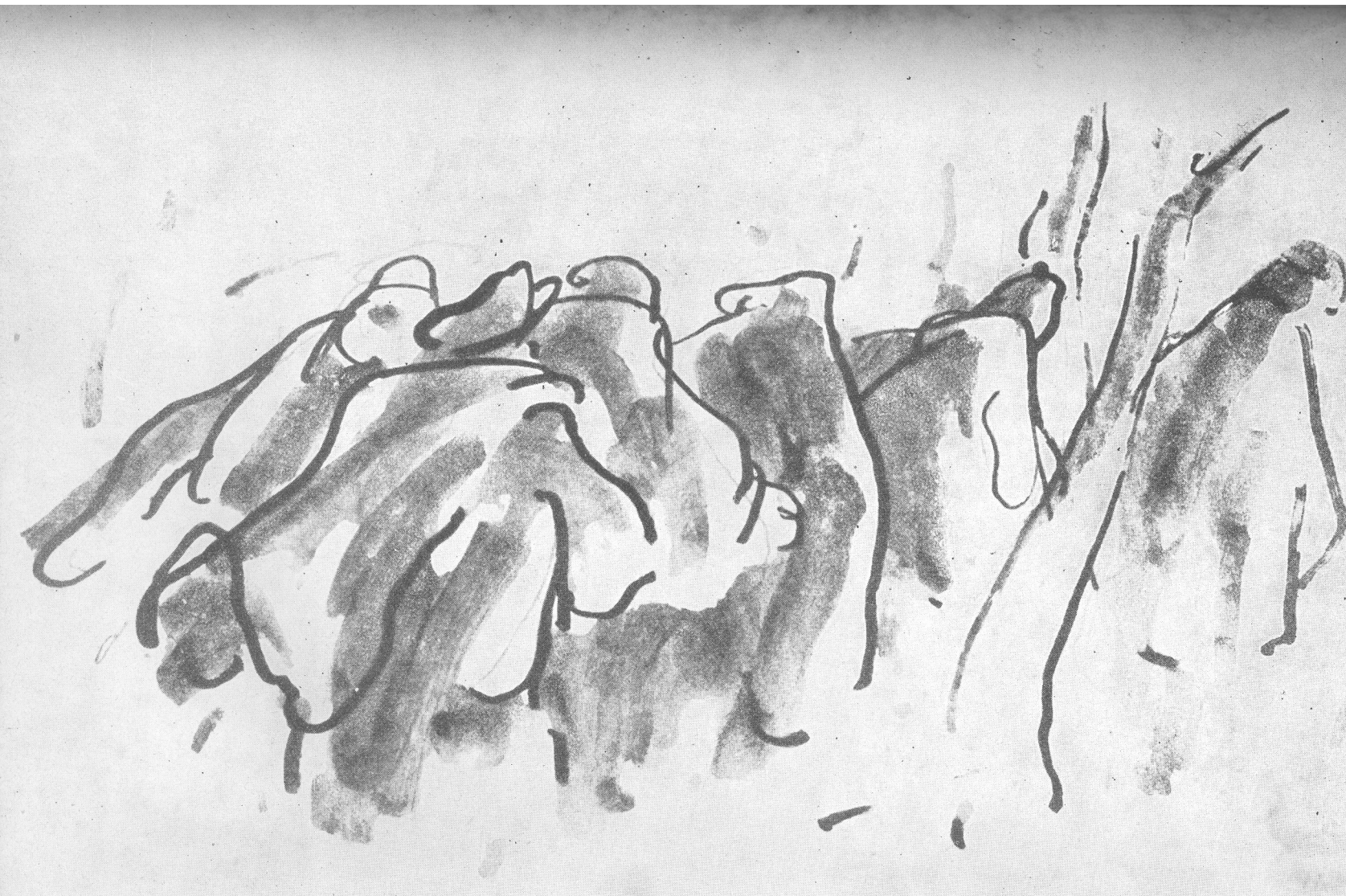
izvesnim brojem divizija, kao naprimer, sa četvrtom, Petom, Šestom, Desetom i Jedanaestom, a povremeno i sa drugim divizijama. Sem toga, Vrhovni štab je održavao vezu sa Glavnim štabovima Hrvatske, Slovenije, Srbije, Makedonije, kao i sa mornaricom. Postojale su mnogobrojne radio-veze između nabrojanih štabova i njihovih divizija, pa i sa nekim brigadama, odredima itd.

Šestu neprijateljsku ofanzivu smo dočekali sa spremnom i organizovanom radio-mrežom.

Slobodan NAKI ENOVI

||

Pivo Karamatijevi : NEGDE NA VUCEVU (crtež,

MOJE USPOMENE SA SUTJESKE

U četvrtoj ofanzivi otkupio je Izvršni odbor AVNOJ-a, zajedno sa jednim dijelom vijenika, kao poseban kolektiv povezan sa Vrhovnim štabom. U Jablanici, prije prelaska Neretve, drug Tito je odlučio da se taj kolektiv, mislim Izvršni odbor, smanji, da ostanu članovi: potpredsjednik Pozderac, Ivan Milutinović, Simo Milošević, Vlado Željica i ja kao predsjednik. Ostali drugovi bili su raspoređeni po raznim jedinicama: potpredsjednik Pavle Savić u Prvu proletersku Komandu Popovića, Veso Masleša u diviziju Save Kovačevića, a Mile Perunić vratio se sam u svoju Sandžaku brigadu. Ovako smanjen broj našeg kolektiva, kome se kasnije priključio i drug Vladimir Nazor po želji druga Tita, ostao je na okupu za vrijeme cijele četvrte i jednog dijela Pete ofanzive, sve do početka juna. U mjestu Barni Do u Crnoj Gori kolektiv je po odluci Vrhovnog štaba rasturen zbog velikih poteškoća nastalih sa probijanjem neprijateljskog fronta. Drug Milutinović upoznao nas je s vojnom situacijom, a u vezi sa ovom odlukom nastojao da ostanemo i dalje na okupu. Svi treba, po želji i odluci druga Tita, da uđemo u sastav naših borbenih jedinica.

Sa drugom Ivekovicem raspoređen sam u Sedmu Banijsku diviziju, u kojoj su bili drug Pavle Jakši, komandant, i uro Kladarin, komesar. U Barnom Dolu rastao sam se sa drugovima. Posljednju noć spavao sam sa Nurijom Pozdercom na jednom ležaju. Sjeđam se dobro da me je Nurija ispitivao detaljno o situaciji, jer sam kao pretsjednik bio to noć upućen od drugova iz Vrhovnog štaba. On je predosjećivao da se više nećemo vidjeti.

Oni mi se, govorio mi je Nurija, da smo mi opkoljeni od neprijatelja sa svih strana. Da, odgovorio sam mu, opkoljeni smo zaista i zato smo raspoređeni po divizijama da bismo lakše u njoj i s njom mogli probijati obranu, kojim nas sapinju Nijemci, no mi ćemo se sigurno probiti, dakako uz velike žrtve. I zaista, Nurija je poslije nekoliko dana poginuo kao borac.

Slijedećeg dana ujutru krenuli smo Iveković i ja s pratnjom na položaj Štaba Sedme divizije. Hladna kiša padala je svih tih dana. Drug Vlado Zečević dugo nas je pratio pogledom dok smo odmicali na putu. Kada smo se poslije opet našli zajedno, kazao mi je da se tada gledaju i me kako odmičem opraštajući za uvijek sa mnom, jer nije vjerovao da bismo se mogli ikada više vidjeti. Nas dvojica bili smo politički prijatelji još iz predratnog vremena kad smo bili članovi jedne građansko-demokratske političke grupacije.

Štab Sedme divizije nalazio se negdje blizu sela Rudine nad sastavcima rijeka Pive i Tare. Drug Nazor trebao je, po želji druga Tita, ostanuti u jednom selu Crne Gore, kod nekih naših seljaka, kojima će ga odvesti drug Milutinović. Međutim, već slijedeći dan došao je i on u Štab Sedme divizije pun radosti što je opet s nama. Kako je padala neprestano kiša, a bilo i maglovito, nije nas nadlijetala avijacija, a želja nam je bila da kiša dugo potraje, i to zbog Nazora u prvom redu, koji se osjećivao zamoren i bolestan. Za njega su se odmah pravila nova nosila, na kojima će ga borci prenositi, jer se on bez pomoći i nije mogao održavati na sedlu, a pješakiti uopće nije mogao. Komandant Jakši upozorio nas je da naš prtljag reduciramo na najmanju mjeru i da to što odbacimo predamo komori divizije. Ja sam sebi ostavio najnužnije, ono i onoliko što mogu sobom i na sebi ponijeti kao pješak. Uz pušku i municiju obukao sam dvije košulje, dvoje gaćice i arape, a u džepovima sam

nosio dvije maramice sa še lji em i etkicom, te kašiku, nož i viljušku. I pribor za brijanje sam ponio zajedno sa jednim peškiri em i strpao u torbu kraj sedla. Sve sam drugo odbacio. Nazoru i Ivekovi u bilo je teško odvojiti se od svojih stvari. Nazor je imao, pored jaha eg konja, još i tovarnog, kao i svoju kuharicu i kravicu, za što se uvijek brinuo drug Tito. Zaboravio sam napomenuti da sam ja u svojim torbama na sedlu nosio i jedan važniji dio arhive Izvršnog odbora AVNOJ-a, naročito sve zapisnike sa sjednica održanih u Bihaću, kao i originalne pisane odluke plenuma I zasjedanja s proglasom narodima Jugoslavije, koji su vlastoručno potpisali svi prisutni delegati, odnosno vijećnici. Kada je pala odluka da se rasturi naš kolektiv, predao sam svu ovu arhivu drugu Milutinoviću, na njegov zahtjev, pošto je se kod njega lakše oćuvati. Poslije nekoliko dana sve je propalo, izgorjelo u plamenu prigodom bombardovanja kućne u kojoj su bile sklonjene stvari Milutinovićeve.

Kao što sam već spomenuo, nalazili smo se stisnuti na uzanom sektoru (platou) između Pive i Tare u vrlo kritičnoj situaciji. Znao sam od druga Jakšića da ćemo se morati pod najtežim uslovima i okolnostima probijati preko Pive ili Tare, a poslije i Sutjeske, da bismo izbili u Zelengoru zajedno sa jednim dijelom ranjenika i bolesnika. Još je Jakšić naglasio da ćemo morati hitno prolaziti kroz probijene njemačke linije da nam ne bi Nijemci zatvorili prolaz.

Titova je odluka bila da Sedma divizija sa ranjenicima i bolesnicima, AVNOJ-em i Nazorom požuri odmah iza Vrhovnog štaba. I zato smo odmah slijedeći i dan bili u pokretu, prošli selo Rudine podvećer, a u noć smo se približili Pivi. Spuštali smo se teškim i strmim kozjim putem, na kojemu se preturahu tovarni konji, što je, pored ranjenika i bolesnika, kao i iznemoglih od napornog puta, još više otežavalo kretanje. Usto su Nijemci topovskim granatama usmjerenim prema mostu na Pivi kod Kruševa unosili kod naših ranjenika i bolesnika neizvjesnost da li ćemo se i kako prebaciti. I ja sam vjerovao da je taj most jedini mogući prelaz, iako sam znao da je komandant Jakšić dan prije spremao potreban materijal za postavljanje još jednog prelaza. Pošto je put bio sve strmiji i opasniji, naročito u noć, a ranjenici i bolesnici zaostajali, kolona se

zaustavila. Na toj strmini, blatnjavoj i klizavoj, pipali smo svi oko sebe ne bismo li našli mjestance gdje bismo mogli bar da sjednemo. Vatru, dakako, nismo smjeli paliti ni za jedan momenat, a bila je itekako potrebna bolesnom Nazoru da se ugrije i da popije malo toplog čaja. Traže i tako mjesto, u prvom redu za Nazora, da bi mu se mogao napraviti makar kakav ležaj, Ivekovi je bio smjestio svoj torbak sa stvarima kraj jednog drveta. Torbak je odjednom počeo da klizi i da se kotrlja padinom prema Pivi. Slušali smo kotrljanje i konačno udarac u vodu. Jadni Ivekovi, za trenutak je izgubio sve svoje stvari. Meni se to nije moglo dogoditi, jer sve što sam imao ponio sam sobom i na sebi. Teško nam je bilo leći i na to blatno i klizavo tlo, ali što se moglo, zamor nas je savladao i mi smo podeljali. Zle slutnje odjednom obuzeše Nazora. Počeo nam je govoriti da ne može i da izdrži kraj rata. Te noćio je Ivekovi u svoju poslednju volju, kao neku oporuku, naročito u vezi sa njegovim rukopisima.

Rano ujutru, pod zaštitom magle koja se slegla nad Pivom, prelazili smo preko improvizovanog mosta a nalik nekim ljestvama, položenim preko kamenih gromada koje su stršile iz rijeke. Drug Jakši zaista je uspio da napravi jedan poseban prelaz, te tako nismo trebali prelaziti preko mosta koji je bio pod neprekidnom vatrom neprijateljskih granata. Bojali smo se za Nazora da li će bolestan moći da pređe, jer ga njegova pratnja na tom uzanom mostu u nije mogla na nosilima preneti. No i to se srećno završilo i Nazor se sam, svojom vlastitom snagom spuštio preko ljestvica na drugu stranu. Naši konji, a isto tako i tovarni, bili su natjerani da pređu rijeku. Tom je prilikom moj konj, isplivavši na drugu stranu, pao i poginuo. No drug Jakši brzo mi je našao drugog, još boljeg konja. Ujeli i na obali bili smo svjedoci strašnom prizoru napadaja neprijateljskih aviona na most kod Kruševa. »Štuke« su se spuštale svakoga časa na most, im bi se magla digla sa mosta, ulijetale bi i izlijetale sredinom visokih kanjona Pive. Jezovite detonacije su odjekivale, a mnogi borci su poginuli.

Sa obale Pive krenuli smo dalje puteljkom prilikom zaštite enim šumom i šikarom, penjući se na vrh planine Vučeva gdje smo se zaustavili da bismo malo otpavali na kamenu, a

Banijci i Dalmatinci iza nas dolazili su u koloni jedan za drugim, pocjepani i takore i bosci. Sa pjesmom i uzvicima za Tita pozdravljali su Nazora. Tu je Nazor dobio inspiraciju za svoju poznatu pjesmu »Vu evo«.

Posljednji ostaci konjskog mesa razdjeljeni su nam, da bismo ih ispekli na vatri. Mnogi od nas nisu mogli jesti, pregladnjeli i bez kruha i pitke vode. Doduše, dobro smo se osvježili tekućom vodom sa rijeke Pive, a i napunili smo naše uturice, koje smo putem iskapili, jer nas je morila že. Morali smo se katkad zbog že i zadovoljiti i žutom vodom iz neke bare. Iako sam se silio da je ne pijem, popustio sam, jer nam je prisutni dr. Gojko Nikoliš, liječnik, usuo u vodu neke dezinfekcijske praškove. Poslije, na putu, nastavili smo da pijemo vodu iz raznih lokava na koje smo nailazili. Bila je to prava kaljuža koju su istovremeno srkali, leže i nad barom, ljudi i naši konji. Od Vu evo dalje po injala je glad koja nas je pratila nekoliko dana. Spustivši se do padine planine Magli a, na kojoj su se dobrim okom mogle zapaziti siluete njemačkih vojnika, stali smo da bi mogao komandant Jakšić urediti brigade svoje divizije. Tužno nam je bilo gledati našu bosu vojsku — jer su rijetki jedva imali samo plitke poderane opanke — a usto i gladnu još od prvog dana povlačenja iz Banije kad je nastala četvrta ofanziva.

Nijemci nam ipak, uza svu moguću upotrebu oružja, nisu mogli spriječiti izvlačenje iz tijesnog pivsko-tarskog sektora. Moramo da žurimo, poru ili su nam Jakšić i Kladarin, — koji su vrlo spretno, vješto i pažljivo, zaobilaznim šumskim puteljcima vodili našu kolonu, — da bismo se što prije izvukli na istinu izvan neprijateljskog obrambenog područja. Nakon zamornog pješaka po raznim gudurama, hrane i se na putu bukovim lišćem, divljim lukom i kiselom šumskom travom, zaustavili smo se na jednom vrlo strmom šumskom proplanku. Slušali smo otuda šum Sutjeske, preko koje treba da se probijemo. Toga dana nismo baš ništa okusili. Dobili smo istina svaki po pola kila sirovog konjskog mesa, no, pošto nismo smjeli paliti vatru, nismo ga mogli da spremimo. Mnogi borci, pa i bolesnici, grizli su i žvakali sirovo i žilavo konjsko meso. Žvakanje se uložilo u sredinu i pored buke Sutjeske i neprijateljske paljbe. Oni

koji su dobili veliku kost, lomili su je i udarali da bi izvukli njene te nosti. Usput smo sretali borce oboljele od gladi, koji su sa uginule stoke rezali meso da bi zatolili glad.

U kotlini ispod nas vodile su se cijelu noć borbe s Nijemcima. Naši položaji bili su bez prekida zasipani vatrom. Nijemci su pošto-poto htjeli da spriječe naš proboj preko Sutjeske. Primili smo poruku od Tita da hitamo s pokretom. Na njegovu smo poruku odgovorili da žurimo naprijed i da ćemo se do posljednjeg herojski boriti da bismo se probili. Puške i mitraljezi neprijatelja štekali su oko nas, kao pobjesneli psi, kako reče jedan od drugova iz pratnje, a mi smo i pored toga zadrijemali. Oni nam se zatvaraju i protiv naše volje. Svaki od nas borio se protiv sna, jer se događalo da je poneko usnio i ostao u mraku spavaju i kada je nareden pokret. Sjedeći na kamenju slušao sam razgovore, pripovijedanje i priče drugova, pa je odjednom nastupila šutnja, koja se osjećala kao neka teška, nepodnošljiva praznina, kao osamljenost. No, ubrzo su drugovi započinjali nova priča i prekidali ovu šutnju. Slušao sam kako jedan od drugova priča da je najbolje sredstvo protiv sna: staviti petu jedne noge na palac druge, pa ako bi ikad ovjeka zahvatio drem, peta bi sa palca pala i ikad bi odmah bio budan. Nazor nije mogao ni dremnuti, a od zamora nije ni riječi progovorio, pa ni na naša pitanja nije odgovarao. U razgovoru naših drugova ja sam uživao i divio sam se njihovim riječima. Nijedna riječ nije se mogla čuti koja bi govorila da im je teško, da su gladni, nijedna o njihovim najbližima. Teške riječi i bile su upravljene protiv hitlerovskih razbojnika i domaćih izdajnika, protiv Bugara, koji su u sastavu neprijateljskih divizija tukli s Durmitora po komandi njemačkih oficira naše borce na njihovim položajima. Za cijelo vrijeme naše najteže vojne situacije, kada smo bili stisnuti sa djevu strana kao klješćima u željeznom neprijateljskom obru, nisam mogao čuti, ili preko drugog doznati, da bi se ikad od naših boraca tužio na nekoga i nešto, a najmanje da bi posumnjao da ikad ćemo probiti taj gvozdeni obru. Svaki je od njih tvrdo vjerovao da ćemo se probiti i konačno pobijediti. A tako su nam i Tito i ostali rukovodioci poručivali. A svi su oni uz sve nevolje i tegobe, koje su nas svakodnevno pratile, rado pomagali onom

drugu kome je momentalno bilo potrebno pomoć. Ako je iznemoglog druga trebalo ponijeti, oni su ga nosili, samo da ne bi ostao, jer je trebalo žuriti. Koliko su samo meni pomagali, po-pravljaju i mi sedlo na konju i nose i mi to teško sedlo na ramenima kada su konji morali preplivati rijeku, kao što je bio slučaj pri prelasku preko Pive. Mnogi od boraca, ne samo naše Sedme divizije, već i Koini i Pekine, kada smo se našli blizu, dijelili su s nama posljednje zalogaje hrane i gutljaje vode. Prve trešnje i jagode na koje su naišli, donosili bi Nazoru i meni. Nema rije i kojima bi se mogla potpuno ispričati njihova vjernost i drugarstvo.

Pošto smo u našoj koloni konačno uspostavili vezu, te prikupili na oba kolone naše ranjenike i bolesnike, produžili smo pokret, spuštaju i se u noć stazom strmog kanjona prema Sutjesci. Spuštaju i se sve dublje, osjetili smo topli vazduh. Ostavivši crnogorske i hercegovačke kamenjare osjetismo mekane, vlažne travnjake. Najzad smo uzjahali i zagazili u Sutjesku. Za rep moga konja, a tako i drugih konja, uhvatili su se drugovi i kao u karikama lanca, povezani jedan sa drugim, prebacili smo se preko Sutjeske, koja je šumila bučno i kobno, a i neprijateljski. I kada smo je gazili, ona je progutala mnoge naše drugove i drugarice. Još danas mi je u ušima vrisak drugarica koje su se utapale i ne uga nikada iz pamćenja izbrisati.

Ni posle prelaska preko Sutjeske nisu prestale tegobe. Nasuprot, nastale su još veće, nove, jer je trebalo usponom na drugoj strani žuriti punom parom da bismo se izvukli što prije iz klanca smrti, što nam ga je spremao neprijatelj. Jašio sam neposredno iza drugova Jakšića i Kladarina, jer tako mi poručio, da ih slijedim u stopu. Negdje gore na brdu u šumi, kad je zora svitala, zastali smo malo da predahnemo, ne razgovaraju i ništa, već nijemo gledaju i dalje prema Sutjesci koja nam je otela drugove i drugarice s kojima smo se još do pre nekoliko sati sretali i razgovarali. — Penju i se uz brgo nisam ni prst pred sobom video. Služaju i neprijateljsku paljbu osjećao sam se slijep, no konj moj umesto mene osmatrao je put i izbjegavao svaku opasnost pri usponu. To pametno i vjerno živinje hitro me je nosilo i, kao da je svjesno neprijateljske

opasnosti, bježalo je, što je bolje moglo, da bi se sklonilo od neprijateljskih tanadi, koja su nam nad glavama zujala. Druga Nazora je nosila njegovu pratnja, bio je potpuno iscrpen, ali je ipak imao snage da, prešavši Sutjesku, uzvikne: »Vjerujem da ćemo pobijediti i bez ij ije pomo i«. I zaista, iz usta sviju' nas potekla je jedinstvena ohrabruju a rije : pobjeda je na vidiku. Otsudna bitka vodila se dalje, sve do Olova, Kladnja, za sve vrijeme Pete ofanzive, ali su svi borci bili jednodušnog uvjerenja da je probijanje preko Sutjeske bila prekretnica u našoj Narodnooslobodila koj borbi. Sutjeska nam je, iako su bili iscrpeni naši borci i redovi njihovi prore eni, a naš kadar smanjen, da ne kažem u opasnosti da bude uništen, ulila borbenu, pobjedonosnu snagu, te vrstu, nepokolebljivu vjeru, da moramo pobijediti, i pored toga što smo i dalje bili u vrlo teškoj situaciji.

Produžuju i napredovanje u šumi po danu sišli smo u jednu guduru. Kolona se ovdje zaustavila da bi mogla ispe i konjsko meso, koje smo primili prije Sutjeske. Jedva smo ga stavili na vatru, iz koje je okomito uvis kuljao gust dim od mokrog liš a, kad usmo zvuk aviona. Ja sam se baš prao u poto i u i pristavio blizu vatre maramicu i arape da se prosuše, i kako sam se morao požuriti, jer je najavljen pokret, zaboravio sam ih i tako sam ostao samo s još jednima. Neprijatelj nas nije nikako napuštao. Avijacija je neprestano, od ranog jutra do kasno uve er, bila nad našim glavama, bombardirala nas i mitraljirala.

Kod Mr in-Koliba naša je Sedma divizija dostigla Vrhovni štab. Nazor, ja i Ivekovi ostali smo pri Vrhovnom štabu sa Prate im bataljonom i produžili s njime sve do okon anja Pete ofanzive. Od druga Terzi a doznali smo da su naše divizije presjekle neprijateljsku liniju i otvorile put Kalinovik — Fo a. U daljnjem pokretu s jednim dijelom Prate eg bataljona izgubili smo vezu sa Vrhovnim štabom. Po srijedi je bila zabuna, jer su postojala dva sela imenom Božanovi i. Mi smo se zadržali u jednom, a Vrhovni štab u drugom, pa pošto to nitko od nas nije znao, mi smo ekali na vezu, a kada smo to saznali, Vrhovni štab je bio ve daleko odmakao. Drugog jutra, u jednoj šumi, gdje smo se odmarali, uhvatili smo vezu i saznali

pravac pokreta. Put nas je vodio ka Sjetlini, željezni koj stani na pruzi Sarajevo — Vardište — Užice. Nikada prije nismo imali jedan tako forsirani marš kao tada, jer smo htjeli dosti i Vrhovni štab, a nikada nismo imali ni tako strašnu no . Kiša je pljuštala, i nije prestala itav dan i itavu no . Blato i klizav strmovit teren, padanje u blato zajedno s konjem u debelom mraku mnogo su nas izmu ili, a pri tom smo bili još gladni i žedni. Do kože prokisla kolona stiskala se sve više što smo se više približavali pruzi. Moja kabanica, akšire, izme napili su se vode, koja se polako lijevala po cijelom tijelu. Cijeli marš trajao je punih 36 sati. A bile su to patnje i za mladog ovjeka, nat ovje anske, a kamo li za Nazora i mene. Kulminacija patnji bila je kada smo na jednoj blatnjavoj strmini morali stajati nekoliko sati, jer je put prema pruzi bio prenatrpan vojskom i komorom. S druge strane, kiša je za nas bila i blagodet, jer smo se mogli slobodno kretati a da nas ne otkrije avijacija. Samu prugu prošli smo najlakše i takore i bez žurbe, dok su izvjesne jedinice poslije nas dobile vatru iz oklopnog voza i tenkova, koji su onuda patrolirali. Neispavani, iscrpeni i gladni penjali smo se na drugoj strani uz strmo brdo u pravcu Romanije. itavu no izgubili smo u tom maršu dok smo se popeli na vrh brda, gdje se nalazila jedna koliba. Tu smo se nabili jedan do drugoga kao sardele u kutiji da bismo se barem nekako odmorili i osušili. Para, koja je izlazila iz naše obu e i odje e, širila se i zgusnula u kolibi tako, da smo, iako je bilo, jutro,' jedva jedan drugoga vidjeli. Pa nije nikakvo udo što nisam, mogao prepoznati prisutnog moga sina Juricu. On mi je dao jedne suhe arape, komadi suhog tvrdog zobenog hljeba sa komadi em ov ijeg mesa i nekoliko kapi toplog aja, a njegovi drugovi iz rukovodstva etvrte crnogorske upozorili su me da treba da produžimo dalje u pravcu svoga puta, jer neprijatelj može svakog asa da se ovdje na e. Izišavši iz kolibe, nismo nikoga našli od naše kolone, jer su ve ranije otišli u selo Markovi e, gdje smo se trebali odmoriti. Na putu zaustavio je drug Peko iznemoglog Nazora i poveo ga u ku icu u kojoj se on nalazio sa svojim štabom. U Markovi ima, gdje sam stigao zajedno sa Ivekovi em, bili su drugovi ve prije nas popunili sve raspoložive prostorije. Ni jednog praznog mjesta nisam

mogao na i, a ni prisutni komandant Prate eg bataljona, Moma, nije se digao kada sam ga zamolio da bi mi našao makar kakvo mjestance. Ali, brzo me je prihvatio jedan Crnogorac i odveo me u jednu ov aru, napravio vatru, ispekao mi komadi mesa, donesao vode i kraj vatre spremio mi ležaj da se odmorim. Po prilici dva sata sam otpavao, isušio malo obu u i odje u, kada se iznenada pred sam pokret uve er privukao do nas neprijatelj i sasuo na nas vatru iz mitraljeza i baca a. Ovaj iznenadni napad imali smo zahvaliti komandantu Momi, jer je zaboravio pobrinuti se za obezbje enje. Nizbrdice, po visokoj travi, tr ali smo prema šumovitom brdu na drugoj strani. Meci su zviždali pokraj nas i nad nama, pra eni eksplozijama bombi iz baca a. U trku smo se domogli potoka, koji je tekao kroz uski kameniti klanac. Gaze i potok penjali smo se na brdo i na vrhu smo stali da bismo se prebrojili i predahnuli. Jedva što smo sjeli, a u našoj neposrednoj blizini prasnula je bomba iz minobaca a. Svi smo osjetili pritisak vazduha, a Ivekovi , Dedijer i drugi iz naše pratnje dobili su ve e ili manje povrede od krhotina bombe. U ov ari gde sam se sušio ostavio sam svoj kožni kaput, koji me je dobro služio po kiši i snijegu od prvog dana partizanije. Do kraja rata, naro ito za vrijeme velike zime u Šestoj ofanzivi 1943/44 god., mislio sam na svoj kaput, u kojem sam ležao u hladnim no ima.

Drugog dana, u selu Bogovi ima, priklju ili smo se Vrhovnom štabu, a tu smo sreli i lanove engleske misije. I oni su zajedno s nama mnogo pretrpjeli, i glad i že , i ležanje po kiši u šumi. No, ipak je bila jedna velika razlika izme u njih i nas, jer su oni bili dobro odjeveni i obu eni, imali su dobra pokrivala i uvijek su bili snabdijeveni termosima napunjenim toplim, slatkim ajem, i kesicama napunjenim mrvicama suhog hljeba i okolade. I oni su se, kao i mi, veselili kukuruznoj i zobenoj kaši, kao najboljim poslasticama. I oni su imali mrtvih i ranjenih. Po nare enju druga Tita požurili smo pokret da bismo dostigli do padine Romanije, gdje bismo se bar dva dana mogli odmoriti, o istiti i oprati, jer nam je to dotada bilo nemogu e. Sama nada da emo u Romaniji na i hljeba podržavala nas je da fizi ki ne klonemo, jer ve davno ne vidjesmo hljeba. Naša odijela i obu a bili su pohabani i poderani. Kona no, imao

sam i ja, kao i ostali, samo jednu košulju, jedne gaće na sebi i mali peškiri. Oficiri engleske misije rekoše nam da će uz lijekove i suhu konzerviranu hranu stići i obučiti i odjeću.

Od Vrhovnog štaba postavilo se kao prvenstveno pitanje ishrana vojske. Postavljena su bila povjereništva, koja će kontrolisati i dirigovati radom svih intendantskih organa po brigadama. Rekvizicija se mogla vršiti isključivo pod kontrolom povjerenika. Iveković, član Izvršnog odbora AVNOJ-a, bio je jedan od povjerenika. Napor i ja sa našom pratnjom zaustavili smo se u jednoj šumi pred Olovom u blizini Vrhovnog štaba. Tu smo prvi put u Petoj ofanzivi sljedovali kocke šehera. Pojeo sam odmah jednu kocku, pa i ako me je napastovala želja da pojedem i drugu, svladao sam se spremivši kocke u jednu kesicu, koju sam objesio oko vrata da mi se nađe svakog jutra po jedna. U šumi, gdje smo i nešto toplo založili, saznali smo od druga Marka o uspjesima saveznika vojske, naročito Crvene armije, o skorom drugom frontu i o izbjegličkoj vladi u Londonu, koja se mijenjala, a koju su još tada podržavali naši ratni saveznici.

Avijacija nas je svakog dana obilazila i pratila, no drug Tito znao je da ju s našim pokretima zavarava. I u sam sumrak neprijateljski su avioni pikirali, izvičajući naše pokrete. No Tito, im bi nastao mrak i avioni se izgubili, odmah bi promijenio pravac pokreta. Događalo se često da smo se vraćali u mjesto u kojem smo prije bili.

Mnogo je u toku Pete ofanzive bilo povika na mog bijelog konja, kojeg sam dobio od Sedme divizije, jer je kažu, otkrivao naše pokrete, iako smo se danju kretali samo ako smo bili zaštićeni šumom. Dakako, u takvim slučajevima sjašio bih i pješadiju, a privikao sam na pješadiju, osjećajući i se sa puškom 0 ramenu mnogo sigurnijim, jer sam se lakše sklanjao od aviona. Pješadiju i brzo sklanjanje od avionske mitraljeske paljbe spasilo mi je život u našim pokretima preko Zelengore, kada je i drug Tito bio ranjen. Povlaćemo se pred neprijateljskim iznenadnim napadom, a sklanjaju i se od avionskog mitraljiranja, događalo nam se, ne samo meni, već i drugima, da smo ovratnike (kragne) od kaputa podizali instinktivno, kao da pada grad ili krupna kiša. Naučio sam u Sedmoj diviziji da im nadli-

je u avioni, odmah, prije nego što bi me mogli spaziti, legnem, a ne da bježe i tražim prikladno sklonište. Tako sam u jednoj dolini kraj jednog potoka ležao skoro dva sata na otvorenom polju dok se nisu obredili bombardiraju i i mitraljiraju i nas avioni svih mogu ih tipova. Tu sam poslije, kada se ve spuštao mrak, zatekao druga Pavla Peki a, koji me je posmatrao i udio se mojoj hladnokrvnosti i izdržljivosti. Tu sam izgubio moga bijelog konja. Drug Ko a Popovi dao mi je drugoga.

Naš novi pravac pokreta bio je Kladanj. uli smo da je krcat oplja kane robe, koju su ustaše ovamo dovukle. On je, dakle, trebao da bude prekretnica u snabdjevanju naše vojske. U njemu je bilo stoke, ovaca i žita. Povjerenici su se probrinuli da su sve namirnice, prema utvr enom klju u, bile razdijeljene me u sve vojne jedinice i kolektive. Poslije dugih dana gladi po eli smo se hraniti i oporavljati. Nismo više bili izglednjela vojska, ali smo bili još uvijek bosa i pocjepana.

U selu Plahovi i, kraj Kladnja, posjetio nas je drug Tito sa Ilo kom olakovi em. Tom prilikom je Nazor itao svoju poruku Hrvatima povodom njegovog izbora za pretsjednika Zemaljskog antifašisti kog vije a Hrvatske. Ona je jedna pjesni ka tvorevina, ne sadržaje neki program, a ni neke politike smjernice. On ju je pisao olovkom u jednom malom selu za vrijeme našeg pokreta. Pitao me prethodno za mišljenje da li e primiti povjerenu mu tešku i odgovornu dužnost, jer on nije nikada bio političar, ve samo književnik. Ja sam ga uvjerio da za vršenje povjerene mu dužnosti nije potrebno biti političar, ako misli na politiku i političare stare Jugoslavije. Drug Tito složio se s Nazorovom porukom, koja je još iste no i bila upu ena našoj radiostanici Slobodna Jugoslavija. Original poruke s potpisom predan je meni i ja sam ga sa uvao i predat u ga književnom muzeju u Zagrebu.

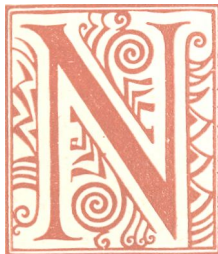
Pri toj posjeti Tito je nagovarao Nazora da s Ro kom otide u Majevicu, gdje bi se mogao odmarati do kraja rata. On je i pošao, no uskoro se povratio zbog neprijateljskih pokreta. Pri kraju Ro ko i njegovi drugovi iz Majevice pjevali su jednu Nazorovu pjesmicu Titu, koju je drug Danon komponovao kao kora nicu Titovu.

U Plahovi u sastao sam se s Lolom. On me je opskrbio s malo presvlake, a dobio sam od njega i novog konja sa sedlom i ebetom i nekoliko tablica okolade. Tu smo održali i prvu sjednicu Izvršnog odbora AVNOJ-a. Prisutni su bili, osim mene, još Ivekovi, Vlado Ze evi i Pavle Savi. Za vrijeme Pete ofanzive poginuli su članovi: Pozderac Nurija, Milošević Sima i Masleša Veso, dok je Milutinović ostao u Crnoj Gori, a Mile Peruni i ostao u sastavu svoje brigade. Na toj sjednici donijeli smo odluku da preko mjesnih narodnih odbora pomognemo našoj vojsci u prehrani.

Kada smo se u našem pokretu prebacili preko rijeke Bosne, otkako ili smo se za nekoliko dana od neprijateljske avijacije. Odmaraju i se, imao sam prilike da razgovaram s mnogim našim borcima koji su prošli Petu ofanzivu. Svi su oni ponavljali zahtjeve i težnje naših naroda da što prije AVNOJ, u saglasnosti s Vrhovnim štabom, odnosno Vrhovnim komandantom i generalnim sekretarom Partije, drugom Titom, donese odluku kojom bi se narodima proglasila Narodna skupština i narodna vlada za cijelu Jugoslaviju. Zaista, Peta ofanziva i proboj na Sutjesci imali su i imaju danas i svoje veliko političko značenje. U Petoj ofanzivi naši su narodi stekli i izvojevali svoje pravo na samoodređenje. Oni su svojom krvavom borbom ispunili sve uslove, koje su naši ratni saveznici predvidjeli u svojoj takozvanoj Atlantskoj povelji, kada su pozivali sve narode da se priključe borbi za oslobođenje. Kroz Petu ofanzivu ojačala je politička svijest naših naroda, jedinstvo se proširilo i utvrdilo, prava i istinita narodna politika, kao i narodna vlast, dobile su svoje demokratsko sprovođenje. Vjera u konačnu pobjedu, te u snagu našega naroda putem borbenog jedinstva, postala je neprikosnovenjena.

Dr Ivan RIBAR

**SE ANJA NA DEVETU DALMATINSKU DIVIZIJU
I NJENE DIJELOVE KOJI SU U ESTVOVALI
U BICI NA SUTJESCI**

arodnooslobodila ka borba naroda Jugoslavije, koja je trajala pune etiri godine, ispunjena je mnogobrojnim dramatskim doživljajima, koji su se duboko usjekli u svijest i odrazili u postupcima boraca u najraznovrsnijim oblicima.

Borbe koje su vo ene u toku etvrte i Pete neprijateljske ofanzive zauzimaju posebno mjesto u borbi naših naroda tokom prošlog rata. Po svojoj žestini, teškim terenima i preteškim uslovima u kojima se vodila, borba na Sutjesci zauzima osobito mjesto. To je bila borba na život i smrt. To je bio vrhunac junaštva, vojne vještine i izdržljivosti partizana — boraca i rukovodilaca.

Teške uslove partizanske borbe najdublje su proživljavali naši ranjenici i bolesnici koji su više puta, uprkos o ajni kih bitaka za njihovo o uvanje, padali u ruke okupatora, ustaša i etnika, te na najokrutniji na in bili mu eni i masakrirani.

Borba za život i održanje ranjenika, iscrpenog i fizi ki onesposobljenog partizana — borca, bila je teška tokom itavog Narodnooslobodila kog rata, ali je bez svake sumnje bila najteža i najsurovija tokom etvrte i Pete neprijateljske ofanzive.

Sve fizičke i psihičke strahote borbe, napora, gladi i junaštva kao i kolebanja, klonula i jada u najrazličitijim oblicima, proživjeli su ranjenici Centralne bolnice i borci Devete dalmatinske divizije kada su u najtežim borbama četvrte ofanzive, a po odluci Vrhovnog štaba, dobili u zadatak prenos teških ranjenika preko Neretve i Prenja,

Ovom prilikom kada slavimo 15-godišnjicu Sutjeske i o njenoj slavi pišemo, pa makar i blijedo, osjećamo se dužnim i obaveznim da istaknem onaj krupan prilog naroda Dalmacije koji je ona dala od prvog oslobođenja Livna, avgusta 1942, do februara 1943 sa desetak hiljada svojih sinova i kćeri, koji su se sa sinovima i kćerima Srbije, Crne Gore, Sandžaka, Bosne i Hercegovine svrstali u naše proslavljene partizanske brigade i divizije. Te hiljade dalmatinskih partizana prilazile su po rasporedu Vrhovnog štaba i Štaba četvrte operativne zone na osnovi dobrovoljne mobilizacije u stare proleterske brigade i nove udarne divizije.

Svojom mladošću, patriotskim entuzijazmom i južnjačkim temperamentom Dalmatinci su se bratimili sa borcima i rukovodiocima proleterskih brigada, te se zajedno s njima u borbama za Livno, Duvno, Bugojno, Jajce, Imotski i mnoga druga mjesta herojski borili i ginuli i tom zajedničkim prolivenom krvlju utirali prve puteve bratstva i jedinstva naših naroda. Rezultat tih zajedničkih borbi protiv okupatora pod vođstvom Vrhovnog štaba i druga Tita, bilo je razgaranje oružanog ustanka naroda Dalmacije.

U relativno kratkom roku od svega pet mjeseci, pored popune Prve i Druge proleterske, Treće sandžačke, četvrte i Pete crnogorske i Desete hercegovačke, — formirane su Prva, Druga, Treća, četvrta i Peta dalmatinska brigada. U jeku četvrte neprijateljske ofanzive, u prvoj polovini februara 1943 godine, u oslobođenom Imotskom od Treće, četvrte i Pete dalmatinske brigade formirana je Deveta dalmatinska divizija.

Uprkos borbi koje su vođene na frontovima, svakodnevno su stizale stotine mladića i devojaka iz svih krajeva Dalmacije, spremne da se prihvate oružja kojega nije bilo dovoljno, i stupe

u brigade. Njemci i Talijani, uz veliku pomoć ustaša i etnika, sa jakim dobro opremljenim i naoružanim divizijama, uz aktivno i ubitno učešće avijacije, stezali su smrtonosni обруč oko naše slobodne teritorije i svakim danom ga sužavali prema Neretvi unatoč bitkama na život i smrt i velikih gubitaka na obadvoj strane. Deveta dalmatinska divizija, sa svojim novostandardiziranim brigadama i mladim, još nedovoljno pripremljenim ljudstvom za uslove surove borbe sa neprijateljem, dobila je odgovorni zadatak da Trećom i četvrtom brigadom brani jugozapadni bok glavnine naših snaga na pravcima preko Širokog Brijega, Tihaljine i Biokovskog područja, a Petom brigadom, u kojoj je bilo više od trećine boraca bez ikakvog oružja, pravac Zagvozd — Aržano — Kamešnica — Livno.

Stalno pritiskivani prema njima snagama neprijatelja prema kanjonima Rame i Neretve, vodili su naši ljudi teške i krvave bitke za odbranu ranjenika Centralne bolnice. Na sektoru Gornjeg Vakufa i Bugojna jedinice Druge i Treće divizije štatile su u velikim bitkama ranjenike od Njemaca sa sjevera. Pored ranjenika, veliki problem bio je i zbjeg, osobito onaj iz zapadne Bosne, Banije, Korduna i Like, koji se povlačio sa Sedmom banjskom divizijom i doživio tragičnu sudbinu skoro potpunog uništenja od gladi, zime, napora, tifusa, neprijateljske avijacije i zarobljavanja od strane neprijatelja.

U toj vanredno teškoj i surovoj situaciji Vrhovni štab i drug Tito morali su donositi smjele odluke za razbijanje neprijateljskih snaga koje su nas stezale i nabacivale na Neretvu. Bila je donesena i odluka da se ranjenici i bolesnici, kojih je svakim danom bilo sve više, sa Centralnom bolnicom i Devetom dalmatinskom divizijom kao zaštitnicom, prebace na Kamešnicu, Dinaru i Biokovo. Taj plan nije bilo moguće ostvariti i to iz dva razloga: što su jake neprijateljske snage nadirale prema oslobođenom Imotskom iz pravca od Sinja, Knina, Splita, Omiša, Makarske, Metkovića, Ljubuškog, Širokog Brijega i Mostara, a sa kojima se nije mogla nositi sama Deveta dalmatinska, još mlada i sasvim loše naoružana divizija, i drugo, što za tako veliki broj ljudstva prosto nije bilo moguće osigurati ni minimum hrane i skloništa na tim planinskim, siromašnim i popaljenim područjima.

Tako veliku odgovornost za sudbinu ranjenika i bolesnika, koji je broj bio ogroman, zaista nije smio ni mogao uzeti na sebe Štab Devete dalmatinske divizije, jer je to prelazilo njegove realne mogućnosti. Radi toga ja sam lično, mislim oko 20. marta 1943. godine, otišao iz sela Sovi i iz doline Doljanke sa kurirskom u Vrhovni štab kod druga Tita na ušes Rame radi donošenja konačne odluke po ovom važnom pitanju. Donesena je odluka da Deveta divizija nosi ranjenike preko Neretve.

Još dok su brigade Devete dalmatinske divizije vodile žestoke borbe oko Imotskog, imali smo dosta gubitaka i znatan broj ranjenika koji je još i povećan jednim dijelom ranjenika koji je bio upućen autobusima iz Centralne bolnice iz Šitana na Rami. Naše povlačenje iz Imotskog uz neprekidne borbe bilo je teško zbog velikog snijega, mraza i bure koja je bjesnila na planini Vrsnici, Blidnjem Jezeru, Rakitnu i Kongori. Na tome putu imali smo veliki broj smrznutih i umrlih ranjenika i bolesnika, a etnički i ustaški zločinci su nas uz pomoć okupatora gonili u stopu, ubijaju i ili kolju i svakog koji im padne u ruke.

Za vrijeme vrlo krvavih borbi koje je vodila Treća dalmatinska brigada na sektoru Koerina i Širokog Brijega, naši borci zaplijenili su poštu koja je bila poslata iz Širokog Brijega za Mostar. U toj pošti našli smo, pored ostalog, i pismo koje je gvardijan — starješina zloglasnog fratarskog samostana na Širokom Brijegu — uputio poglavniku NDH Paveliću. On mu je u tom pismu vrlo opširno pisao o partizanima, o njihovim borbama, o narodnom ustanku u Dalmaciji i mobilizaciji hiljada Dalmatinaca koji odlaze u srpske i crnogorske brigade, pak u vezi s tim predlaže Paveliću da se što hitnije napravi plan temeljitog raseljavanja naroda Dalmacije u istu Bosnu i ostale dijelove NDH i upozorava ga »da nigdje ne bi smjela biti — tri Dalmatinca zajedno — jer ukoliko se to ne uradi, Dalmatinci će kao »izrodi hrvatskog naroda« dovesti do propasti NDH«.

U bitkama koje su bjesnile na prilazima rijeci Rami i Neretvi, po odluci Vrhovnog štaba i druga Tita, jedinice Prve i Druge proleterske i Treće i Sedme udarne divizije prešle su

rijeku Neretvu u cilju prodora u Hercegovinu i Crnu Goru razbijaju i snage okupatora i hametice potukavši etnike.

Prodor njemačkih i ustaških kolona od Sarajeva na Ivan-Sedlo i naš neuspjeh u borbama za osloboenje Konjica nametnuli su našim divizijama vrlo teške uslove borbe. S obzirom na neprohodnost planinskih terena, naše jedinice su u kanjonu Neretve morale uništiti sve teško oružje, a Deveta dalmatinska divizija je odlukom Vrhovnog štaba dobila zadatak da uz pomoć Sedme banijske prenese teške ranjenike i Centralnu bolnicu iz Jablanice preko zale enog Prenja do Glavati eva.

U ratu uopće, a posebno u partizanskom, nema lakih okršaja ni ugodnih momenata; teški su juriši, teško je osvajanje utvr enih mjesta i razbijanje bunkera itd., ali je u tim borbama i uslovima prenos teških ranjenika posebno poglavlje koje je po svojoj fizičkoj i psihičkoj strahoti skoro nemoguće opisati i onaj, koji to nije preživio, ne može shvatiti i osjetiti.

Preko improviziranog drvenog mosta, koji su naši inženjerci napravili uz željeznu konstrukciju porušenog željeznog mosta na Neretvi u Jablanici, borci Devete dalmatinske divizije, pod udarcima neprijateljske avijacije, prihvatili su se svog asnog i teškog zadatka prema svojim ranjenim drugovima.

Unatoč znatnih uspjeha naših divizija, fizičko i psihičko stanje ranjenika, bolesnika pa i znatnog dijela boraca u tim uslovima i trenucima bilo je kritično, a ono se iz dana u dan sve više pogoršavalo nad ovje anskim naporima, pomanjkanjem hrane, lijekova, odmora i uslijed hladnoće. Planinska naselja na tome području bila su malobrojna, popaljena i većinom napuštena, a ukoliko je nešto i bilo, to su već iscrpile naše pretходne jedinice i neprijatelj.

Borci Sedme banijske i Devete dalmatinske divizije, zajedno sa velikim brojem ranjenika i bolesnika — tifusara, išli su zadnji i formalno gladovali, ginuli i umirali. Visovi Prenja bili su pod snijegom i ledom pa se, uz ostale napore i teškoće, na borce okomila nepodnošljiva studen, tifus i dizenterija.

Bombardiranje i mitraljiranje neprijateljske avijacije nije prestajalo od jutra do mraka, nanosilo nam je velike gubitke i stalno povećavalo broj ranjenika. Na jednom prevoju iznad Konjica bio je jedan, i to jedini, pod ledom strmi i uski

prolaz koji je bio stalno tu en brdskom artiljerijom neprijatelja. Taj prolaz je zbog mraza bilo skoro nemogu no pre i. Strmi teren i ponor pod njim bili su sigurna smrt za svakog koji bi se okliznuo. Prolazilo se pužu i, a pod konjske noge stavljali smo ebad, dijelove odje e i si. i umotavali ih da se ne kližu. Pa ipak, uz sve te mjere okliznulo se u nepovrat mnogo konja sa ranjenicima i našlo jezivu smrt uz strašne krivke. Bolni su i vrlo teški bili ti dani za mnoge naše borce, a pogotovo za one najmla e, koji su u svojoj mladala koj mašti žudili za boljim životom, a kada su odlazili od svojih ku a, nisu ni u najcrnijim mislima mogli zamisliti svu krvavu strahotu onoga što su sada doživljavali: glad, tifus, umiranje.

itav taj put od Jablanice do Glavati eva posijan je bezbrojnim borcima, ranjenicima i bolesnicima. U takvim naporima ni mladom, zdravom i snažnom ovjeku nije bilo lako, zbog nedovoljne ishrane, slabe i tanke odje e i esto bez obu e, a pod teretom oružja i municije, izdržati i savladati sva iskušenja.

Kao rukovodilac te divizije li no sam doživio nekoliko slu ajeva, kad su borci Devete dalmatinske divizije, nose i na le ima ranjenike preko Prenja, umirali pod nosilima. Od napora, gladi i iscrpenosti udarila im je krv na usta, nos i uši i padali su mrtvi spasavaju i ranjenog druga. U asovima afekta dolazilo bi i to toga da su i ranjenici i borci, pla u i, kleli i dan svog ro enja i život i njegove patnje. Život im je ustvari tek po injao, a ve su osjetili tešku gor inu, tugu i bol. Ali, pred samu smrt, u njihovim je o ima iskrila još poslednja nada i vjera u daleku pobjedu onih koji izdrže i dožive sretniji život i bolja vremena u novoj Jugoslaviji za koju se svi zajedno bore.

Naš partizanski rat bio je težak u svim svojim formama. Od svakog našeg borca tražila se hrabrost i izdržljivost, osobito u jurišima, pa ipak mi se ini da je u tim partizanskim uslovima bilo najteže uvanje i prenos teških ranjenika. Svaki borac koji je na svojim le ima to okusio tražio je i želio i i u borbe i akciju. Svaki je ra e volio poginuti nego li biti teško ranjen, jer je to u ve ini slu ajeva zna ilo težu smrt od one na bunkeru.

Nakon razduženja od ranjenika, po odluci Vrhovnog štaba u Glavati evu, Deveta dalmatinska divizija dobila je borbeni zadatak — da u sadejstvu sa jedinicama Treće udarne divizije vodi borbe protiv talijanskih okupatora i četnika na frontu Zimija, Nevesinja i Gackog. Borbe su bile naporne, a njihovu težinu još su povećavala iscrpena i popaljena sela i znatan četnički i ustaški utjecaj na veći dio sela.

Uslijed svih tih teških napora i žrtava, jedan dio boraca u brigadama Devete dalmatinske divizije, uglavnom u njezinoj četvrtoj brigadi u kojoj su u većini bili borci sa područja Biokova i otoka, težio je i tražio da se vrati u Dalmaciju, što je bilo nepravilno i u toj situaciji nemoguće. No, uprkos našeg odlučnog stava i političkog objašnjavanja, izvestan broj boraca je u grupicama dezertirao sa područja Nevesinja s namjerom da se povrati u svoje partizanske odrede na Biokovu i Dinari, ali je, nažalost, većina tih boraca poklana na putu od četnika i ustaša koji su ih sa ekvivalencijom zasjedama oko svojih sela. Vrlo mali broj uspio se probiti do Dalmacije, a jedan manji broj pao je u ruke talijanskih okupatora i bio strijeljan ili oteran u logor.

Pored velikih žrtava u neprekidnim borbama za oslobođenje Nevesinja i ostalih mjesta, tifus, dizenterija i iscrpenost desetkovali su jedinice Devete dalmatinske divizije i time smanjili njen brojni sastav i pogoršali ionako teško stanje koje je znatno slabilo operativnu i udarnu moć brigada. Ljudi su prosto umirali s nogu ili sjedaju i namah, tako da smo sumnjali da je posrijedi neko trovanje ljudi od strane neprijatelja (preko saniteta se utvrdilo da to nije to).

O stanju u Devetoj dalmatinskoj diviziji Vrhovni štab je bio redovito obavještavan od strane štaba divizije, ali obavještenja koja je on dobijao iz drugih izvora nisu uvijek bila točna i dovoljno objektivna. Pod tim okolnostima, a polazeći prvenstveno od procjene borbene sposobnosti Devete divizije, Vrhovni štab u drugoj polovini aprila 1943. godine donio je odluku o rasformiranju Devete dalmatinske divizije. Tada se štab nalazio u Kifinom Selu kod Nevesinja. Radi toga sam ja, kao tadašnji komandant te divizije, bio pozvan da dođem lično u

Vrhovni štab koji se tada nalazio u selu Govza i selu Jele kod Foče.

U to vrijeme brigade Treće udarne i Devete dalmatinske divizije vodile su krvave borbe za Nevesinje, koje su velikim snagama napadale okupatorske i etničke jedinice, te je za vrijeme tih bitaka poginuo i komandant Treće udarne divizije Pero Petković.

Iz tih i ostalih borbi imali smo veliki broj ranjenika koje smo smestili u Kifino Selo i druga (po stajama). U našem povlačenju iz Nevesinja jako nas je bombardiralo talijansko vazduhoplovstvo iz Mostara i nanijelo nam velike gubitke. Bombardirali su i mitraljirali sela u kojima su bili naši ranjenici od kojih je znatan broj poginuo i izgorio u tim stajama. Neke smo uspjeli izvući i iz staja koje su gorjele, a bilo je strašno slušati krikove i zapomaganja onih koje nismo ni na koji način bili u stanju izvući i pa su izgorjeli živi u strahovitim mukama.

Vrijeme je bilo dosta hladno, planine su bile pod snijegom, a osobito Morine. Nakon gubitka Nevesinja i žestokih borbi koje su vođene oko Gackog i Fazlagi a Kule, neizbježno smo morali uputiti sve ranjenike s područja Nevesinja preko Morina i Uloga u Kalinovik gdje se tada nalazila Centralna bolnica. U pratnji jednog kurira krenuo sam dan kasnije za ranjenicima iz Kifinog Sela preko Morina za Vrhovni štab radi rasformiranja Devete divizije. Na tom putu, preko zloglasnih Morina, izbrojao sam 29 smrznutih ranjenika Devete dalmatinske divizije, među njima i dva brata Krstulovići a iz Splita. Bio sam pun bola zbog svih onih ranjenika i bolesnika koji su ostali ginući i u umirući na putu od Jablanice do Glavatičeva; a osobito onih koji su nam dan prije pred očima izgorjeli u Kifinom Selu. Ali ovih 29 smrznutih boraca, koje smo bili uputili da ne padnu u ruke etnicima, potresli su u meni svaki nerv, i makoliko da sam se sa sobom borio, plakao sam i sebe teško optuživao što smo ih tamo poslali. Međutim, drugog izlaza nije bilo.

Ispunjen tugom i bolom, došao sam u Vrhovni štab kod druga Tita. Kao i svakom našem borcu i rukovodiocu, uvijek mi je bila radost doći kod druga Tita, ali ovoga puta za mene je to bilo iznad svega mučno i bolno, jer mi je teško pala

odluka o rasformiranju divizije. Podnio sam drugu Titu raport i usmeni izvještaj i nastojao sam ga privoleti da se Deveta dalmatinska divizija ne rasformira. Ali situacija u kojoj smo se nalazili nametnula je, nažalost, drugo rješenje. Rat je neumoljiva stvar i tako je moralo biti. Uslijed velikih gubitaka ljudstva u toku etvrte ofanzive, trebalo je rješavati pitanje popune, naro ito proleterskih brigada. Zbog krajnje fizi ke iscrpenosti ve ine boraca Devete divizije i njene relativno male borbene sposobnosti, donesena je kona na odluka o njenom rasformiranju. Dio ljudstva sa najboljim bataljonima ostao je u Tre oj dalmatinskoj brigadi (koja je opet, nažalost, morala biti rasformirana u toku Pete ofanzive), dok je drugi dio ljudstva popunio ostale brigade.

Borci i rukovodioci te naše divizije ginuli su i umirali za spas svojih ranjenih drugova i drugarica, daju i apsolutno sve što ovjek može dati od sebe za ovjeka, za bratstvo i jedinstvo naših naroda i pobjedu Revolucije.

Po rasformiranju Devete dalmatinske divizije njen štab koji su sa injavali, pored mene, na elnik štaba Josip Skorpik, zamjenik na elnika Ljubiša Uroševi i politkomesar Kuko Ivica-Jordan, ostao je u Vrhovnom štabu za vrijeme Pete ofanzive.

Nakon odluke o rasformiranju Devete divizije i razgovora sa drugom Titom u selu Govzi i selu Jele u vratio sam se sa vrlo teškim dojmovima u štab divizije, te sam odmah pristupio izvršenju te odluke. Od boraca i rukovodilaca rasformirane divizije ponovo smo formirali Tre u dalmatinsku brigadu u ja ini od oko 1.200 boraca, a ostale smo po odluci Vrhovnog štaba uputili u Prvu i Drugu dalmatinsku brigadu, a jedan manji dio u ostale brigade. Nakon toga krenuo sam s drugovima Josipom Škorpikom, Ivicom Kuko em i Ljubišom Uroševi em (poginuo kod Tuzle ujesen 1943 godine) iz Kifinog Sela preko Morina, Uloga i Kalinovika u selo Jele i Govzu u središte Vrhovnog štaba i AVNOJ-a. Tu smo bili nekoliko dana i proveli 1 maj 1943 godine. Tih dana Vrhovni štab vršio je pokret u pravcu Sandžaka i Crne Gore.

Iste večeri kad je došla prva saveznička vojna misija u Vrhovni štab vršio se pokret iz Sandžaka i Crne Gore preko Durmitora u cilju proboja iz obruba Pete ofanzive koja je bila veoma teška. Tuda su krenuli i svi članovi AVNOJ-a. Prelaz preko Durmitora bio je vrlo težak zbog magle i kiše, koja je uz manje prekide padala cijelu noć. U našoj koloni nalazio se i pokojni Vladimir Nazor, koji je uprkos visokih godina i ratnih napora bio vedra duha i partizanskog morala.

Peta ofanziva bila je u punom jeku. Okupator je stezao obrubom oko nas i nasrtao kao zvijer. Prva i Druga divizija već su se nalazile preko Magli i na prilazima Sutjesci i Tjentištu i vodile prve borbe za Sutješku. Jedinice Treće divizije također su vodile krvave borbe na frontu oko rijeke Tare i Pive, a Sedma banijska divizija kretala se s AVNOJ-em i velikim brojem ranjenika ka Sutjesci, uz teške borbe. U to vrijeme sam se nalazio sa drugovima Škorpikom i Kukom u Barnom Dolu gdje mi je stigla poruka drugu Tita da krenemo za njima u pravcu Tjentišta. Istog dana krenuli smo iz Barnog Dola na Pivskoj Planini, spustili se u kanjon Pive i preko noći izbili na Vučevu.

U ovom tajput bio je zakriven ranjenicima, tifusarima i iznemoglim. U toj bezizlaznoj situaciji došla je naredba Vrhovnog štaba da se uništi sve teško naoružanje i da se izvlači sva živa sila iz obruba, a što ne može, da oстане zajedno sa dijelom saniteta.

U toku rata preživio sam i ja mnogo teških momenata, iskušenja i ostalih psihičkih i fizičkih potresa, ali svakako jedan od najtežih dana bio mi je upravo taj kada sam u kanjonu Pive prolazio sa drugovima uz tu veliku kolonu naših ranjenika i bolesnika, koji su u većini bili svjesni teške situacije, situacije "kojoj je Tito ulagao sve napore da se ranjenici spasu, dok je, s druge strane, neprijatelj stezao željezni obrub koji je prijetio uništenju divizija naše Glavne operativne grupe. Mnoge sam i lično poznao. Uputivali su pozdrave drugu Titu i svo-

jim drugovima i rodbini svjesni najgoreg — da mogu biti poklani i uništeni od neprijatelja, ali s vjerom u našu kona nu pobjedu. Imali su moralne snage. Bilo je i onih koji su pali u krizu, apatiju i o apanje, kojima smo nastojali uputiti toplu drugarsku rije s nadom, da e našim borcima ipak ispjeti izvu i ih iz krvavih kandži okupatora, mada ni sami u to nismo vjerovali. Meni su i danas pred o ima likovi tih naših poginulih drugova na kojima se vrlo drasti no izražavalo unutarnje raspoloženje ovjeka-borca, koji je išao u borbu ne žale i sebe i vjerovao u našu pobjedu, težio svim svojim bi em da je doživi i za sebe i svoje najmilije osigura sretniji i bolji život, o uva svoju ast i ponos, a ratni ga napori onesposobili da sa oružjem u ruci nastavi tu borbu, a ne da bespomo no eka as svirepe smrti od ruke okupatora.

Mnogi su od njih tražili da ih ubijemo ili da im damo oružje da se sami ubiju kako ne bi živi pali u ruke okupatoru. Tu im želju nismo mogli ispuniti ni u kom slu aju, bodrili smo ih da emo ih ipak spasti, a time smo obmanjivali i njih i sebe. Ali se druga ije nije moglo.

Teški su ti asovi, posljednji susreti i oproštaji sa bliskim i dragim drugovima kojima više ne možeš pomo i. Pa ipak je u tim najtežim asovima bilo me u našim poginulim drugovima onih koji su se još živi izdigli iznad neumoljive i strašne smrti. Njoj su oni suprotstavili neizmjernu snagu vjere i optimizma partizana — borca i ovjeka.

Iako su bili svjesni da se njihov život ve završio, onij su u tim posljednjim asovima pokazali optimizam, u njima je živjela svijest i spoznaja da se bitka na Sutjesci vodi na život i smrt svih za pobjedu op e stvari, za stvaranje nove Jugoslavije, ije je krvavo ro enje bilo baš na Sutjesci, koja je bijesna i pomamna nemilosrdno odnosila naše djevojke i mladi e, obi no zalivana njihovom krvlju.

Tu je svitala zora nove — Titove Jugoslavije, rumena od krvi naše mladosti za koju je i narod Dalmacije dao kroz teške borbe etvrte i Pete ofanzive preko 6.000 svojih sinova i k eri, ije je junaštvo, uz ostale sinove naših naroda, došlo do punog

izražaja u borbama za Jajce, Prozor, Neretvu, Drinu, Sutješku, Donje i Gornje Bare i Zelengoru.

Dužni smo da do kraja svog života ostanemo vjerni i dosljedni onim velikim idealima za koje su neustrašivo ginuli ti naši slavni junaci-borci. Na nama je da njihove zavjete do kraja ispunimo.

Vicko KRSTULOVIC

DVA FRAGMENTA SA MOG PUTA

— Most na Pivi kod Mratinja. Nevolje kapetana Dikena —

Terzi a¹ sam našao na obali Crnog Jezera više Žabljaka. Vrhovni štab se smestio tu, izme u ogromnih kamenih blokova i u nekoliko manjih pe ina. To je dobar zaklon od avijacije.

»Izme u Barnog Dola i Mratinja, kako smo uli, ima vise i most preko Pive« — kaže Terzi . »Inžinjerci idu napred da most prona u i da ga uvaju do našeg dolaska. Mogu etnici osetiti naš pokret i pokušati da ga ometu. Kre ite još danas i požurite«.

Jutros je inžinjeriska eta stigla sa Bitijskog Polja sa one strane Tare. Sa Zabljaka, uz Durmitor, krenuli smo oko tri posle podne. Idemo putem, koji i nije put ili je to utoliko što se ne brinemo za pravac. Uspon težak i nema mu kraja. Gotovo ne stajemo. Bez dogovora i bez naredbe. Nije nas mnogo, svega 36-orica, i svi smo duboko svesni koliko emo teško e stvoriti ako zakasnimo ili ne uspemo.

Na vrhu put postaje ravan i gladak. Ve je kasno. Zastajemo pored male vrta e sa snegom. Gutamo sneg, ali že se ne gasi. Gledamo prema Žabljaku i, odjednom, kroz srebrnastu izmaglicu, vidimo crvene rakete i ujemo slab šum motora.

¹ Velimir Terzi , zamenik na elnika Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Dakle — ipak su došli. Na polasku sa Zabljaka uli smo da no as treba da stigne engleska vojna misija.

Doga aj krupan. Zivo komentarišemo, a padne i šala: »Kud baš sad u ovoj gužvi. Samo su nam još diplomate nedostajale«.

Zivnuli smo, a i put vodi naniže, te odmiemo lako i neprimetno, ali ne zadugo. Put je sve strmiji i kamenit je strašno. Kolena bole sve ja e i oštrije. I nehotice usporavamo hod.

Sunce je ve bilo visoko kad smo stigli u selo Crnu Goru. Malo mleka i sira, što su nam doneli seljaci željni razgovora i novih vesti, i iznenadno padanje u san usred razgovora s njima.

Odmah iza podne kreemo dalje. Reica Sušica oduzima nam dva i po sata. Preko Nikovi a i Nedajna stižemo u Barni Do predzoru. Nema nekih uspona, ali gole, oštre škrape još su teža stvar. Zastajemo u nekoj usamljenoj seoskoj ku i. Doma in je uznemiren. Vidi se da se uku ani spremaju u zbeg. Stoka je oterana u šumu.

Naša patrola odmah ujutru nalazi most. Ispravan je. Na samom je dnu pivskog kanjona, nad vodom. Sat i po spuštanja zmijolikom, strmom kamenitom stazom. Zlostup — nazivaju Crnogorci ovu stazu. Na dnu kanjona je proširenje obraslo visokom gustom travom.

eta se ulogoruje kod mosta i, više od miline što smo uspeli nego zbog potrebe, popravljaga i doteruje.

Most je naše, partizanske konstrukcije koju smo uveli još 1942 godine na prolasku kroz ove neprohodne krajeve. etiri eli na konopca zategnuta su preko reke i dva malo više iznad njih kao ograda sa strane. Popreko, na više mesta, svih šest konopaca povezani su me u sobom telegrafskom žicom. Preko donjih konopaca — drveni patos. Most su izgradili sami seljaci dok smo mi bili u Bosanskoj Krajini, a nau ili su to od nas kad smo preko Pive kod Kruševa pravili takav most prvi put 1942 godine.

Na levoj obali Pive inžinjerci su pronašli dobru pe inu. Po istili su je i suvim kamenjem zatvorili preširoko razjapljen

ulaz. Treba e to. S obe strane mosta inžinjerci su u zasedama. Kurir se vra a da obavesti Terzi a.

Po svemu sude i, Nemci su ve preko etnika saznali za naš pokret. Avioni — »pikavci« — smenjuju nam se iznad glava. Spuštaju se ak do vode u kanjon Pive. Bacaju male bombice na most, ali ga ne mogu pogoditi. Mitraljiranje ne prestaje. Zale u se ak i na pojedinca ako ga ugledaju na sivoj, škrapama izjedenoj, goloj ravnici. Tu skrivanja nema, a ako legneš — bolje te vide. Treba pucati na avion pa ako se Švaba uzbudi, gledaju i te kako u njega nišaniš, i promaši svojim mitraljezom — dobro je.

U jednom naletu ubiše nam sve konje. Inžinjerci su jedva uspeli da prona u u šumi etiri selja ka konja koji su nam zamenili one koje smo izgubili za vreme bombardovanja.

Idu e no i smo do ekali druga Tita u Barnom Dolu. Preko ljutog karsta od Barnog Dola do ivice pivskog kanjona i dalje niz Zlostup do mosta — trebalo nam je dobrih etiri sata, a nema ni puna etiri kilometra.

Drug Tito i Vrhovni štab smestili su se u pe inu, a Prate i bataljon i ostali u šatorima i pod bukvama. Do duboko u no videlo se slabo svetlućanje lu a u pe ini.

Ujutru — krenu emo preko Mratinja prema Sutjesci.

Na mostu sam se oprostio sa Radovanom Vukanovi em. On se vra a u svoju Tre u diviziju. Objašnjavam mu kako bi najlakše srušio ovaj most kad bude trebalo, a kao alat za to dajem mu samo jednu sekiricu. Zategnuti eli ni konopci lako se seku sekirom ako se podmetne par e drveta.

* * *

Grupa oko Vrhovnog štaba celu no vrši težak pokret. Bilo je to negde oko Mr in-Planine. Umorna kolona sporo odmi e. Mrak skoro potpun, u visokoj staroj šumi koja se sklopila iznad nas i samo tu i tamo sablasno, zelenkasto svetlućanje truleža pod nogama. Skoro svaki u koloni zadenuo je onome koji ide ispred njega za pojas par e trulog drveta i pilji u mutnu slabu svetlost. . . Održava vezu.

Staza, koju improvizira kroz šumu patrola na samom elu kolone, stalno ide uzbrdo. Niko ne govori. Dišemo teško i mu no. Idemo u polusnu kao automati. Napregnuto je i izoštrano do kraja samo ulu sluha. Samo sluhom se i može držati veza sa stvarnoš u u ovom mraku. Suštanje suvog bukovog liš a pod mnogo nogu prima razdraženo uho stalno i nametljivo, kao ujedna en, nekako širok i sveobuhvatan zvuk nalik na naše teško disanje, a to smeta i optere uje. Na momente se ini da šuma od toga je i. I u toliko su jasniji, gromovitiji i prodorniji mitraljeski rafali, koji razdiru s vremena na vreme, ovaj monotoni i nemodulirani šum koraka kolone kroz visoku, suhu šumu. Neprijateljevi rafali su duga ki. Naši odgovaraju retko i kratko, eš e pojedina nom puš anom paljbom.

Idemo dugo, sa kratkim i retkim odmorima. Za nas je to znak da je drug Tito na elu kolone.

Uspom je sve teži, a umor i iscrpenost rastu. I ne želimo da zastanemo. Znamo da je od ovog napora u hodu teža i beznadnija borba sa samim sobom da se ne zaspi dok kolona stoji.

Iz šume izlazimo na голу glavicu. I odjednom se ini da je svetio, iako nema mese ine. Lako raspoznajemo ljude oko sebe. Mnogo nepoznatih lica iz drugih jedinica. Kolone su se izgleda izmešale. Ljudi su odmah progovorili, prenuili se iz onog mutnog, gluvog i šuštavog mraka.

Iza glavice opet šuma i na njenoj ivici kolona zastaje.

Nemci stalno bacaju rakete. Po dve tri odjednom. Ima ih svuda okolo, skoro u pravilnom krugu, i blizu su.

Naslu uje se svitanje. Borba se razgoreva. Najžeš a je u pravcu kud mi idemo. Na mahove vatra se prekida, grunu dve, tri ru ne granate i opet krkljanac mitraljeske i puš ane vatre.

Na visini svi e brzo. Pridolaze sve nove kolone. Sve više se vide ranjenici pešaci, na konjima i na nosilima, što idu uz svoje jedinice.

Naša kolona se izdvaja i ulazi dublje u šumu. Teren se strmo spušta, šuma je nešto reda, iako još uvek ogromno visoka. U jednoj uvali zastajemo. Odmor.

Drug Tito, ogrnut šinjelom, leže da uhvati nekoliko minuta sna.

Ni punih sto metara od njega, ini mi se, kriju i se iza debelih stabala, drži položaj, koliko se se am, neka hercego-va ka eta, a na suprotnoj šumovitoj kosi, koja se vidi kroz retku šumu i nije udaljena ni dvesta metara — Nemci. Njihov »šarac« stalno se uje. Razbijaju strah. Naši uglavnom ute.

Mi svi odmah ležemo isto tako, hvataju i zaklon iza pa-njeva i stabala. Konji, izmu eni i gladni, grickaju bukove mla-dice. Žedni smo, ali vode nema nigde. Ni govora o hrani.

Mi o, zamenik komandanta Prate eg bataljona, prošao je pored mene, kao i uvek žurnim korakom. Raspore uje na stražu ljude Prate eg bataljona.

Zamor i iscrpenost ne daju mi da zaspim. Usta su suva i ja grickam liš e i jelove iglice. Dremež me, ipak, hvata i upadam u neki proziran san. ujem pucnjavu, a znam da spavam.

Ne znam koliko sam spavao. Probudila me je neka lom-njava kroz šumski gustiš i neko nerazgovetno glasno mumlanje. Naglo sam se prenuo, dohvatio mašinku i pritajio se.

Na nekoliko koraka od mene neki ovek nespretnim i go-tovo nekontrolisanim pokretima žurno se probijao kroz granje, spoticao se, padao, s mukom se dizao opet i srljao niza stranu kao da je bežao pred neposrednom opasnoš u.

Da to nije Namac — uvideo sam odmah i, ve mirnijim glasom, oslovio sam ga.

— Sta je družje?

ovek je naglo zastao, gotovo se prevalio na le a i okre-nuo glavu k meni.

Preda mnom je bio kapetan Diken, Englez, koji je vršio dužnost šefa engleske misije pri Vrhovnom štabu posle pogi-bije kapetana Stjuarta. U našim pokretima ve sam ga upoznao i dva-tri puta razgovarali smo francuski.

Sam, bez pratnje i bez konja, hramlju i zbog rane na nozi, unezverenog i bledog lica, umazanog blatom i raskrvav-ljenog o grane — Diken se za as zagledao i prepoznao me.

Isprekidano i nepotrebno gromko, jer smo bili blizu jedan drugom, mešaju i francuske i engleske re i, povikao je, mašu i udnovato rukama:

— Vous etes seul aussi? Oh, Oh, mon Dieu, tout'est perdu, tout'est perdu!²

Prišao sam, pomogao mu da se izvu e iz granja i da sedne i, verovatno ne baš sasvim korektnim francuskim re enicama, jer sam se i sam uzbudio, objasnio sam mu da je situacija zaista ozbiljna i teška, ali da nije sve izgubljeno.

U uslovima žestoke i bliske borbe, koja se ula, moja objašnjenja, verovatno, nisu bila za njega mnogo ubedljiva.

Gotovo grcaju i pita me:

— A zašto ste vi sami? Zna li vi šta je sa komandantom Titom?

— Nisam ja sam, tu su svi, a drug Tito eno ga malo niže, odmara se — odgovaram mu.

Trebalo je videti izraz njegovog lica kad je to uo. Gr na licu i u elom telu mu je namah popustio. Beskrajno olakšanje i gotovo detinja radost ozarili su mu lice, ali idu eg momenta opet se javlja nepoverenje i nesigurnost:

— Gde je, hteo bih da vidim »msje« komandanta.

Privu en šumom našeg razgovora, jer je Diken od uzbu enja, a ne prime uju i to, vikao a ne govorio, nama se približavao borac Prate eg bataljona (ne pamtim ko je to bio). Objasnio sam mu u emu je stvar i resili smo da on Dikena odvede do druga Marka.³

Tek kad su njih dvojica krenuli, Diken se izgleda sasvim otkravio i, ne znam kako, iz daljine mi se zahvaljivao kao da sam ga ja spasao.

Ne znam šta je sve taj ovek preživeo te no i, gde je lutao i na šta je naišao. Nikad u našim kasnijim susretima, ni on, a ni ja, nismo spominjali ni komentarisali ovaj susret.

Do podne ostali smo tu. A onda — pokret. U koloni po jedan pretr ali smo neki brisan prostor i onda, podno kose, gde su zaseli Nemci, u mrtvom uglu, po »ni ijoj zemlji«, izme u njihovih i naših položaja nastavili marš opet cele no i za jedinicama koje su probijale put prema Miljevini. Diken je bio s nama.

Vladimir SMIRNOV

² I vi ste sami? Oh Bože, sve je izgubljeno, sve je izgubljeno!

³ Aleksandar Rankovi

U SANITETU DRUGE PROLETERSKE

rajem etvrte neprijateljske ofanzive, saopšteno mi je da se javim dr Vojislavu Duli u, na elniku saniteta Druge proleTERSke divizije. Istovremeno mi je saopšteno da u biti upravnik bolnice te divizije. Od tada se moje kretanje i rad vezuje sa radom dr Duli a. U prvo vreme bila sam sa grupom ranjenika i bolesnika koje sam ustvari stru no vodila potpuno, ali ne mogu da se setim da li je to bila baš formacijom predvi ena bolnica Druge proleTERSke divizije, jer su ranjenici i bolesnici pristizali sa svih strana i priklju ivali se bolnici a da nisu bili ispitivani iz koje su jedinice i da li pripadaju bolnici ove divizije. Uostalom, moje shvatanje i rad bili su takvi da sam svakog ranjenika koji je došao ili kojega sam susretala u ofanzivama primala u bolnicu koju sam vodila.

Jednog dana, ne znam datum i mesto, — znam samo da je bilo pre nego što je drug Tito ranjen — dr Duli mi je saopštio da u se kretati s njim i povukao me sebi. Istovremeno sam saznala od njega da e teške ranjenike preuzeti uz posebnu negu i smeštaj specijalno rukovodstvo odre eno od Centralnog komiteta.

Dr Duli je bio retko dobar drug i delovao blagorodno i toplo. Neposredno pre ovih doga aja izgubila sam jedince dete.

u teškoj, hladnoj i vlažnoj noći mala mi je promrzla. Ručice su joj natekle tako da se prsti, zgrani, nisu mogli odvojiti. Bila sam prestrašena da će ostati bez obe ruke. U tom momentu nisam ni pretpostavljala da me može i mnogo gore od toga snaći. Dobila je temperaturu, bila u buni i kod Štita umrla, gde sam je i ostavila. Sve je išlo tako brzo, i za mene tako potresno, da se nisam umela snaći. Iako sam od prvog dana stupanja u partizane strahovala da ću, pod teškim okolnostima i za nas odrasle, izgubiti dete, ipak sam njenu smrt doživljavala vrlo bolno. Drugovi su me tešili, molili da ne plačem i ne demorališem ranjenike. Držala sam se. Danju sam radila i pušila (tada sam propušila), a noću u tiho jecala i davala oduške bolu. Dr Dulić je to znao. Obično smo zajedno bili, pa je njegovom oku i velikom srcu bilo žao da gleda patnju druga. Tešio me je. Govorio je o svom ostavljenom sinu i ženi. Nije imao nikakvih vesti. Nije o njima ništa znao. Dani su prolazili. Sedeli smo tako jednom pored velike vatre, partizanske vatre, koja u vlažnoj i hladnoj atmosferi privuče sve oko sebe. Sedela sam na jednom prevrnutom brvnu. Dr Dulić je nešto zapisivao. Izvadila sam dnevnik koji sam vodila do Štita. Trebalo je da ga nastavim. Moja Dolores, rođena u logoru u Albaniji. Iz logora — u naruđu maminom — u partizane. Nošena i namučena godinu ipo dana. Trebalo je sada napisati »umrla« — a to nisam mogla . . . Bacila sam dnevnik u vatru. Noć je. Plamen liže listove koji se sami polako greju i prevrtaju. Ja sedim i gledam u vatru dok se suze slivaju niz lice. Dulić me zagrlio i opsova Nemce. Okolo vatre drugovi dremaju na rukama. Poneko se digno da ubaci nove balvane u vatru, a zatim ponovo seda i greje se. Nikada više neću pisati dnevnik. I nisam pisala.

Sa štabom Druge proleterske divizije — esto sam viđala i drugove iz Vrhovnog štaba. Tako sam imala prilike da vidim i kad je drug Tito ranjen. Od rana jutro kolona se neprestano kreće. Susrećemo se, prestižemo, sustižemo. Na svakome umor, krajnja iznurenost. Susrećemo drugove iz raznih jedinica, i Bosance i Srbijance, Crnogorce. Promićemo kroz šumu. Susrećemo druga Tita. Ide peške i ima štap u ruci o koji se oslanja. Sigurno je konja dao ranjenicima. To smo već više puta videli. I drug Tito i drug Marko, najviše naše rukovodstvo, ako je

ranjenik u pitanju, daju sve što imaju ranjenom drugu. Zao mi je, umorno izgleda, mršav, sa urezanim borama na elu. Pa ipak, hod mu je oštar i kreće se življe no drugi. Penjemo se uzvišicom kroz gustu šumu. Gubim iz vida druga Tita. Drugovi prepričavaju svaki detalj o njemu kada ga vide. Pa i ja priam. Sam se kreće, bez pratnje. Nisam primetila u blizini nikoga od drugova iz štaba. Izgleda zabrinut. . .

Idemo dalje, umorni zastajemo, drugi drugovi prolaze, prolaze. Ode a slaba, obuća još slabija, izmoreni i neispavani. Ali u svemu opet vlada neka udna borbena atmosfera. Atmosfera — da smo mi u pravu, da ćemo jednoga dana pobediti. Iako se uju i šale, dobacivanja na račun drugova, na račun neprijatelja. Pominjemo reči druga Miše Pavićeviča »Vi imo sad: bolje rat nego pakt!« Idu borci s puškama, ranjevima, manji i veći. Ponekom na ramenu štrik puškomitraljez. Gaze, idu, nose... Opet susrećemo druga Tita. Nije sam: nešto razgovaraju i idu stazom pored nas. Sklonim se malo ustranu, a zatim polako krenemo i mi. Nisam primetila kada smo ga ponovo mimoišli. Sunce probija ponegde kroz gustu zelenu šumu iz koje se jedva nebo sagledava. Nije onako hladno i vlažno kao što je noćas i uzoru bilo. Otkrivali smo se pa i razgovorniji postali. Idemo uskom stazom, vijugavom, koja se probija između drveća. Zemlja meka i trošna, pod nogama nekako topla, pa je uvek prijatno kad se odroni i noga utone u nju. Imam utisak da se ogrejem kad god mi noga zaroni. Avioni nas tuku neprestano. Tako od rane zore, od juče, od prekjuče . . . i ni mi se čeli vek. Razmišljam kako precizno prate ovu usku putanju, koja se ne može videti iz aviona, jer je šuma gusta i natkrilila sve. Mi idemo razređeni, u velikom razmaku, jer je neko tako preneo, naredio. Tuku nas i topovi. Svakog časa grune granata ili ispred ili iza nas. I oni tuku stazu. Nisam znala da je artiljerija tako precizna. Skoro svaki pogodak prosto iskida i polomi drveće i lišće na samoj stazi kojom mi prolazimo. Gde udari granata zabeli se ogoljeno, polomljeno i osakaćeno drvo. U onoj tami šume prosto zablista sveže belo stablo koje je do pre jedne sekunde zeleno i pravo prkosilo vinuto put neba. Pretrčavamo od drveta do drveta. Sačekamo da granata opali, pa između dva pucanja pretrčavamo. Uvek sagnem glavu uz

sam vrat, jer imam utisak kad zafiju e granata da e mi odneti glavu. Silazimo lagano prema putu koji nas vodi. Malo više nas Vrhovni štab. Ne vidim nikoga poznatog, ali znam da su oni tu. Evo opet bombardera. Baš nam ne daju oko da otvorimo. Pro-lomi se sve i zemlja uskoleba. Bila sam zatrpana zemljom deli-mi no, isto ne umem da se sna em i shvatim šta to bi. Nisam ni ula fijuk bombe. Nešto toplo se razliva po meni. Ranjena sam — mislim. Dižem se prili no uzbu ena. Noge mi klecaju i drhte. Moj konj, isto zatrpan zemljom, izdiše. Sav je ranjav. Iz njega se krv razlila po meni, to je ono toplo što sam osetila, jer ja nisam ranjena. S druge strane bolni arka Dragica — Dal-matinka leži na zemlji bleđa kao smrt. Pritr im joj . . . »Ranjena sam, doktorice, u trbuh.« Uplašeno izgovara »u trbuh«. Kako i ne bi bila uplašena? Mlada je, vrlo mlada, a toliko puta je ula od nas lekara šta zna i trbušna povreda, a pogotovu u ovakvoj situaciji. Previjam je i tešim. Pri am nešto, a i sama ne verujem u istinu. Ona me drži za ruku prvo vrsto, zatim joj ruka labavi. Vrlo brzo je izdahnula.

Pogledam naviše prema stazi gde je bio Vrhovni štab i vidim gužvu. Pretrnem. Pošla bih gore, ali ne mogu. U nogama nešto teško kao olovo, kao da sam prikovana. Ne znam šta mislim, ali o ekujem nešto veliko, strašno. Znam da je tu negde i drug Tito. Istovremeno ugledam ga. Samo glavu. Malo namršten i bleđ. Živ je. Okuražih se i po oh prema njima. Drugovi se razmakoše i vidim drugu Titu ruka maramom obavijena. Zastala sam, a jedan nepoznati drug mi pri e i kaže mi: »Ranjen je samo u ruku. Dobro smo prošli. Ima i mrtvih.« Ostala sam stoje i i gledala prili no uzbu ena dok su se iznad nas i dalje nadvijali avioni, zvrjali, kružili i tražili nove ciljeve. Dr Duli nešto živo pri a sa dr Miki em. Uspostavlja se nekako ponovo red. Promi u borci, nailazi pored mene i dr Duli . obja-šnjava mi kakva je rana. Nema preloma i on podvla i da smo dobro prošli, kako je moglo biti. »Kao da su znali da je baš tu drug Tito, tako su ga ali«, dodaje Duli i psuje Nemce.

ini mi se da i pored zujanja bombardera vlada neka udna tišina. Nema dovikivanja niti šale, svi smo ozbiljni i po-tišteni. Pogledima se razumevamo. Ko god pro e i koga god susretnemo zna da je Tito ranjen. Pripaljujemo ko ima, pušimo

i dajemo dalje drugu da povu e bar jedan dim. Povremeno se uje da neko opsuje Nemce ili da doda ve neznam po koji put »pa ipak dobro smo prošli«. Svi razgovori i sve misli, ini mi se, svode se na jedno iako se uvek i ne izgovara ime Titovo. Jedan drug, majušan rastom i vrlo slabo obu en, s puškom o ramenu, vezanom zaprljanim užetom u nekoliko vorova, prolazi i namah se vrati. Pita jesam li doktor. Vadi iz džepa mali zavoj, sav izlepljen i požuteo, ko zna otkad ga uva. Primam zavoj sa ube enjem da ga shvatam šta želi da kaže. Objasnih mu da je Tito ranjen u ruku i da e dobro pro i. Gledao me je malo pravo u o i, a zatim hitro pošao u kolonu. Zavoj je u to vreme bio dragocen. Mnogi su gr evito uvali po jedan zavoj uza se, jer smo to i savetovali. Ovaj borac je svoj zavoj dao, jer je uo da je Tito ranjen. uvala sam dugo taj zavoj i se ala se malešnog vojnika sa namrštenim licem i spontanim plemenitim gestom. Divni su naši ljudi i mali i veliki.

Odmi em i ja polako. Noge su mi užasno teške i umorne. Izubijala me zemlja pri padu. Ali tek što sam pošla, morala sam ponova stati. Muka mi je, sedam na jedno oboreno drvo, obuzima me strah. Prvi put ra a mi se misao: možemo nepobediti, možemo izgubiti rat. Dotle me je u svim i najtežim momentima uvek držala neka udna vera u pobedu. Ništa me nije moglo pokolebati, ni glad, ni krv, ni gubitak deteta, ni Jablanica, a sad? Srušena sam i ose am se nemo nom i nekako sitnom, slabom. Prvi put ose am strah od neuspeha. Sva sam okupirana mislima o ovome. Utom nailazi drug Miladin. Ide pored konja. Pun je vedrine i na sav glas vi e: »Sašo, družo« . . . Vadi mi iz neke torbi ice koja mu visi o konju jedan komad suvih ov ijih rebara. Kaže mi da zna da sam gladna, a on to ima nekako sa uvano. Sebi ne ostavlja ništa. Možda sam mu ostavila bedan, jako bedan utisak, možda je mislio da sam pregladnela. A ja nisam ose ala glad iako sam se prakti no hranom jedva održavala. Ode vedri Miladin, pratim njegov nasmejani dobri lik i ponovo tonem u misli i strah da se ne emo izvu i. Nailaze i drugi drugovi, bleđi, ispijeni, tek izvu eni od tifusa, neveseli. Pozdravljaju se u prolazu, neki malo zastanu, izmenjamo re -dve. Ali pro e pokoji drug tako vedar i pun života, pro e kao Miladin i dušu razvedri, a snagu povrati. Ose ala

sam da mi treba snage. Tako je dobro osećati se sigurnim, pa makar sve praštalo oko nas, i topovi i bombe i avioni. Gde je moj komesar da me ubeđuje, da nam drži sastanke ... Ja hoću i tražim sigurnost na koju sam naučila, mada se događaji bola nižu jedan za drugim i ne štete dušu koja duboko preživljuje i pati. Promi u borci. Poneki rukovodilac. Polako odmiče i grupa sa drugom Titom.

Ujmem, preprekava se da je komandant Vako urovi izvršio samoubistvo.¹ Bio je teško ranjen u nogu. Prelom. Stavili ga na nosila, a on se ubio — kažu da ne muči druge i ne opterećuje ionako tešku situaciju. Stvarno, u ovo vreme više je ovek strepio za noge, nego za glavu i ja isto mislim na svoje noge. Imam patološki strah da otkuvam zdrave noge. Istoga dana, malo dalje, sakrili smo se u jednu plitku pećinu od bombardera. Ja sam unutra sakrila noge, a glava je ostala napolju da viri, jer cela nisam mogla stati. Imala sam strah za te noge i stvarno 1943 godine posle Pete ofanzive ranjena sam teško kroz obe noge. Pratim iz pećinice pogledom bombardere. To su »Štuke«. Jedna za drugom se spuštaju u nizu kao jato ptica i tuku li tuku. Srećom, ovde nije niko stradao. Ali tek što smo pošli, ujmem da je dr Olga Dedijer ranjena. Teško mi je. Mnogo događaja za jedan dan.

Silazimo ka nekoj uvale, nailazim pored jedne stene na Martu Popivodu. Leži na zemlji, ranjena je u nogu. Bleda, usplahirena. Mlada, jako mlada za sve što trpi. Skoro je izgubila dete, prebolela težak tifus, a sad još i ranjena. Jadna Marta! Ulivala mi je duboki bol. Previjam je i prenosim misli na svoje dete koje sam ukopala kod Sita. Marta me uvek, pa i danas, živo potseti na ovaj bol. I njen je bol veliki. A ona je tako mlada, neiskusna — pravo dete. Bolne oči i Martine, specijalne krupne svetle oči dugo su me pratile. »Štuke« ne daju mira, tuku li tuku. S druge strane uvale Dalmatinci lože vatru. Dim se izvija kroz zelenu šumu. Neko grmi i komanduje »gasi«. Vatra se ne gasi, a dim se prkosno diže i plavi iznad šume. S naše strane pripuća neko u pravcu vatre. Pogasiše Dalmatinci ...

¹ Vako urovi je umro od rana. — Prim. red.

Sutjesku sam prešla negde izme u 5 i 10 juna. — Uo i prelaska Sutjeske pošla sam sa dr Duli em i grupom lakših ranjenika. Pokret. Nisam pitala kuda i ko izdaje nare enje. Sigurno neko ko je napred. Svi se dižu i kre u, pa i ja. Umorna sam toliko da mi svaka kost i svaki miši smeta. Idem, a ini mi se ne odmi emo. Po inje no . Strašno mi se spava. Jedva držim kapke. No u sam se uopšte teško orijentisala, a ovako pospana pogotovo. To nije bila samo moja slabost. Posle V ofan zive videla sam dr Bauma koji je svom konju vezivao na rep veliki papir i pri ao mi da se no u orijentisao na taj na in što je išao za konjem i gledao u papir koji belasa ili šušti. Prolazimo kroz neko šiblje koje svaki as ošine po licu jer ga onaj ispred nas opusti. Vlažno je pa, kad udari, ope e. Noge šljapkaju. Kaljavo i neravno tie s kamenjem koje štr i. Potko vane izme as mi kliznu levo, as desno. Otisnem se esto i padnem. Spava mi se. Kad padnem sednem na zemlju, prosto bih se zalepila da na njoj ostanem. I u hodu spavam. Ose am da mi je hodanje isprekidano snom. Koliko dugo taj san traje ne znam. Samo se s vremena na vreme trgnem i brzo hvatam vezu. Veza je šum i bat nogu, laki žamor ili zveckanje komorom. Ali jednom kad sam se trgla iz ovog kratkog hodaju eg sna nije bilo veze. Okreni levo, napred, zovi — nikog. Izgubila sam se. Brzo požurih napred onako kako sam se umela nasumce orijentisati, a da li je to bilo napred ni danas ne znam. Puta nema. Probijam se onako kako mi šiblje dozvoljava. Vlaga. Tama. Bez puta, bez veze. Imala sam želju samo da žurim negde i žurila sam. Razgrtala šiblje, gazila blato i probijala se.

A   Bilo mi je neprijatno, užasno neprijatno, mada sam znala — im se razdani uhvati u vezu. Svi smo, uglavnom, negde na tom terenu, a odmi e se sporo i po danu, akamolr po no i. Ali sad? Sad je ipak neprijatno. Mrak, vlaga, planina, a biti sam. U inilo mi se da uh žamor. Okrenem desno i stvarno ubrzo izbijem na grupice ljudi. Posedali, zgr eni, neko ogrnut, neko oko male vatrice. Pri em. Dalmatinci. Koja je to jedinica? Kažu mi da su to delovi bolnice. Rešim da ostanem kod njih do zore. Kišica rominja, ona sitna, dosadna i ini mi se vlažnija no sve kiše. Hladno mi je i pribijem se uz jednu grupicu pred kojom tinja vatra. Brzo su saznali da sam doktor i došli da me

zovu da vidim jednog druga i ukažem pomoć, jer se s njim već dugo muče.

Dignem se i na tridesetak metara od ovih vidim sledeću sliku. Nešto već a vatra od prve (nije se smelo ložiti), ali tako bedna da se ni jaje na njoj ne bi moglo skuvati. Pa ipak, takva kakva je, privukla je oko sebe desetak drugova koji su je opkolili i greju se. Dva druga drže za ruke jednog borca u žandarmskoj uniformi bez znakova. Ovaj se otima i stalno vuče prema vatri. Jedva ga drugovi savlađuju, jer je prilično razvijen i snažan. Objasniše mi da je tifusar, a oni oko njega — preboleli tifusari. Ovaj siromah cvokoe belim, krupnim zubima, kezi se, grubi i vuče da legne na vatru. Zima mu je. Pogledam: sav garav po prsima. Kažu, prevario ih nekoliko puta pa skočio i legao grudima posred vatre. Vidim: i lice mu zajapureno, crveno. Rekoše mu da je došao doktor. Pogleda me, umiri se, a zubi i dalje cvokoe. Rekoh da mu puste ruke. Očigledno se obradovao doktoru i verovao u pomoć jer mi je uputio i bolan i pun vere pogled. Prioh mu. Pomilovah po glavi, jer ništa nisam imala od lekova. Rekoh da mu stave ranac pod glavu, a njega zamolih da legne. Okrenu se licem vatri i zaspa. Zagrnuh mu šinjel da ga malo bolje uvijem i sedoh pored njega. Rominja kiša. Vatica više dimi nego što greje. Mi uglavnom utimo i dremamo. Tek što se prvo svitanje nazre kroz šipražje i vlagu, zagrmee »gasi vatru« »pokret«! Mislím po glasu da je to bio Savo Drljević. Skoćismo i za tren oka bilo je sve u pokretu. »Zaca«, kako su Dalmatinci zvali onog tifusara, i dalje spava. Pridem i povučem ga. Družee, hajdee, krećemo! Njemu se glava skrotrlja niz ranac i zari licem u blato. Drmnem ga. Već je skoro krut. Zagrnem peš šinjela i pokrijem mu lice dok su dvojica nogama gasili vatru. Rekoše mi da je Hercegovac, samo je bio oženjen u Srbiji i tamo živeo. Sedela sam pored njega, i pre toga negovala mnoge tifusare, takore i stalno bila s njima, pa ipak nisam obolela. A oćekivala sam stalno da i mene to snaćee. I Gojko i Dura i Duli — skoro ceo rukovodeći sanitet preboleo je tifus, pa zašto bi i mene mimoišao? Baš sam Gojka i dr Duli a svesrdno i lično negovala, i nisam se ućevala, pa ipak sam ostala poštee ena. Kolona se krećee niz strmu stranu. Polako se razdanjuje. Prolazimo i dalje kroz neku šumicu, više šibljak.

Zelena travica so na i puna vlage. Kad se razdani, razmileše se puževi. Mi gladni. Ja se umešala me u nepoznate ljude. Baš nikoga ne poznajem. Ali idem s njima u nadi da u susresti svoju jedinicu. Borci usput kupe puževe i stavljaju ih bilo u ranac ili u džep. Ne smemo se zadržavati jer, iako idemo sporo, ipak kolona odmi e i gubi se veza s jedinicom. Posmatram ispred sebe zanimljivu scenu. Jedan borac svakog asa podigne puža i stavi u svoj ranac. ak poneki put istr i iz kolone, zgrabi puža i vra a se natrag. Ali puževi, kad se malo sna u, izmile polako iz ruksaka i po nu pipcima da ispituju teren i slobodu, a vlasnik to i ne zna i ne prime uje. Ali zato to prime uje borac iza njega. Ovaj se uopšte ne trudi da istr ava iz kolone, ve mirno eka da puž izmili pa ga neprimetno u hodu samo preseli u svoj džep. Ova se slika ponavljala više puta, a mene je gonila da se nasmejem iako situacija nije nimalo vesela. Ovaj drugi pametniji je, pa stalno drži rukom pritisnut džep da ne bi i on prošao kao onaj prvi. Pred samom Sutjeskom — jedan kostur konjski, delimi no krvav, ali skoro ceo, bar su mu rebra ostala kao kavez. Jedan drug, otresit i verovatno neki rukovodilac, stoji pored kostura i objašnjava: da je uzoru našao uvu enog me u rebra borca koji je zubima glodao usmrdelu hrptenicu. Sad stoji i uva dok jedinica pro e da neko ne bi to dirao. Strašna je glad. Ovaj drug nam pri a da je jedva izvukao iz kostura tog borca, koji se opirao i gr evito držao kostura. Možda je bio tifusni bolesnik, jer su oni, siroti, mnoge stvari nekontrolisano i nehotimice radili.

Još je rano jutro. Prelazimo Sutjesku. Prili no je mirno. ak je tišina, tako da kroz kanjon samo odjekuje poneka potkovana cokula koja klizne niz kamen. Malo se govori. Još smo mamurni i gladni. Nema sunca da nas otkravi. Polako se penjemo uza stranu preko reke. Idemo lagano, prosto milimo. Iako uzbrdica nije velika, penjemo se s velikim naporom jer smo iscrpeni. Uskoro se probiše i prvi jutarnji sun ani zraci. Ali s njima i izvi a . Ne tu e, ve samo kruži. Više nadle e kosu, nego uvalu kroz koju se mi kre emo. Ina e bi nas lako video, jer se i ne krijemo naro ito. Kad nai e samo zastanemo uz drvo, a ve ina ni to ne ini. Da li umor i klonulost tako

diktiraju ili je ovaj avion za nas bezopasan? Nau ili amo na »Štuke«, teške bombardere . . .

Ubrzo susre emo delove bolnice. To je bio, koliko mi je u se anju, deo Centralne bolnice. Raspitivala sam za Drugu proletersku i dr Duli a. Rekoše mi da je tu u blizini i da su i oni u pokretu. Požurih da ih stignem. Ovde ve susre em poznate likove. Mnogo tek prebolelih tifusara. Neki su još sa temperaturom. Bedna i teška slika. Ve ina deluje više nego bolno. Ogrnuti ebadima koja se vuku po zemlji. Valjda vlažna i teška, a njima hladno. Ve ina bleđi, uvelih i upalih obraza. Pojedine prepoznajem samo po o ima. Susre em i Olgu Markovi . Bila je bez Blaže. ini mi se jako slaba. Raduje se što smo se srele. Zastajem i razgovaram. Uvek nasmejana i blaga. Još na Cincaru je po ela da boluje. Imala je zapaljenje plu a, zatim zapaljenje plu ne maramice. Na kiši pod bombardovanjem, na vrhu planine sa temperaturom preko 40° — to izdržavaju samo eli ni ljudi. A Olga je tako nežna, blaga i tiha. Na sve li i samo ne na elik, pa ipak sve je izdržala i evo je prelazi Sutješku nasmejana i bez gor ine. Odvajam se od nje, ali na svakom koraku zastajem. Sve su to drugovi koje sam negovala, bivši ranjenici, bolesnici i sad možda po drugi, tre i put opet ranjenik ili bolesnik. Raspituju se za svoje jedinice. Svako želi da se što pre vrati svojim. Ima ih kojima teško pada bolnica, jer smatraju da su pasivni. Dok im se drugovi bore, oni sede skrštenih ruku. Objašnjavam, kao i uvek, da je njihov primarni zadatak da se izle e, a borbe e biti uvek. Uskoro sustižem i dr Duli a. Pri am mu kako sam te no i zaostala i našla se kod Dalmatinaca. Smeje se vedri Dule i kaže da je i njemu ova no bila vrlo teška. Sustiže nas jedan borac, moj ro ak. Pri a da je danas po drugiput prešao Sutjesku. Ju e, s još jednim drugom, prilikom prelaska Sutjeske, upadne u klopku Nemcima. Zataje se, jer nisu smeli pucati da se ne otkriju. Nemci su imali mašinke i bombe, a ovi samo puške sa po nekoliko metaka. Kaže, sve bi dobro prošlo i Nemci ih ne bi primetili da se ne pojavi pas, divan vu jak, i po e da njuška u pravcu ove dvojice. Skotrljali su se i više kliznuli niz strminu nego što su išli. Pas za njima, Nemci pripucali, a ipak su živi ostali i, naravno, natrag preko Sutjeske. Sav je izgreban po

licu, a obe šake krvave i umrljane od povreda koje je zadobio prilikom kotrljanja u kanjon. Uli smo ve da su Nemci i pse upotrebili u ovim borbama, a sad nam ovaj drug to potvrđuje. Dr Duli mi kasnije priča kako mnogo voli pse. Sa smehom mu kažem: »Evo, ima eš prilike da izabereš jednog dobrog vu jaka.«

Dalje, opet jedna noć; ja sam sa dr Duli em u kolibama. Ima ih samo nekoliko. Jedna ve a štr i kao dvospratnica. Gore je seno. Skidamo seno i razvlačimo po kolibama. O ekujemo ranjenike. Evo ih, ve pristizu. Nosila, pešaci krvavi, uprljani zemljom. Okolo nas vri. Kao da smo u plamenom prstenu. Lepo krug oko vatre koja svitka, a ja e, a slabije uz stalnu detonaciju. Tu sam o čemu videla da smo opkoljeni potpuno [verovatno je to bilo između Lučkih i Vrbničkih Koliba]. Vatra, plamen, detonacije ne prestaju. Noć tamna, bez ikakvog sjaja na nebu, pa se još više izražava ovaj vatreni obrub. Pa ipak, niko ne oseća strah. Nekako smo vedri, nasmejani, puni duha i šale. Do ekujemo ranjenike, previjamo i raspoređujemo po kolibama. Drugarice skuvaše i čaj. Zasladile toplu vodu saharinom, ali ranjenicima je i to odlično prijalo. Bar su se zagrejali. Svi smo vedri i sa punom verom. Dr Duli se šeta i zove me da gledamo vatru — obrub. Pred zorom se sve stišalo. Nailaze borci Druge proleterske brigade. Umorni, premlaeni od umora. Ne znam, ali mislim da je to bila borba koju je vodila baš ova brigada. Koliko povezujem, to može biti bitka na Košuru. Duli i ja previjamo ranjenike i pripremamo za pokret. Ovo je samo prihvatnica, ali zastoja i odmora nema. Uskoro krećemo. Polako se kolona probija kroz šumicu, preko kamenite goleti. Iako zastajemo, jer i ta kolona zastaje. Uopšte idemo vrlo sporo. Avioni ve uveliko dejstvuju. Krijemo se iza nekog velikog kamena. Duli a su pozvali u štab. Idemo zajedno. Usput uglavnom susrećemo više bolesnih i ranjenih nego aktivnih boraca. Tako ceo dan. U noć se zastaje. Ujeda se zveket, žamor, razgovor, siluete prolaze jedna za drugom. Iako je noć, u daljini se čuju pucnji, sitni, eš i ponekad jača detonacija. Siluete, siluete na sve strane. Sagnute, uspravne, pojedinačno, u grupi. Pogde zasija zažaren vrh cigarete.

Rataj — Miljevina. — Nagomilani ranjenici i bolesnici do samog puia. Mislim da su pored bolnice Druge proleterske i etvrte crnogorske brigade bili i Bosanci, pa i Dalmatinci. Pored bolnice i bolni kog osoblja ima dosta drugova iz rukovodstva — štaba. Avioni kruže i stalno tuku. Mi smo takore i na istini. Imam utisak da nas sa svih strana ga aju. Šište mitraljeska zrna, bombe razdiru zemlju, opšta vrev a i pucnjava. To mi je najbu niji dan u ratu. Umorna sam, ne mogu da hodam. Neko komanduje da se stane. Zadovoljna sam i spuštam se pored jednog ve eg kamena. Ho u da zaspim iako sun an dan blista, a vrev a i pucnjava potresaju zemlju. Na jednom prekinutom stablu sedi Kostja urašinovi malo povijen, širokih ple a, namrgo en, ali i sa specijalnim smeškom, koji je tako karakteristi an za Kostju. I blag i oštar i energičan i mek, topao. Neko ga goni da peva. Nisam ga dotle ula, ali o ekujem da dobro peva im su ga toliko skolili i mole. Kostja se nasmeši i po e da peva divnu rusku pesmu. Topao Kostjin glas, blago i milo lice, odvaja nas od svih strahota koje nas prate. Kostja završi pesmu. Bi mi žao. Molim ga i ja da ponovi ili još da peva. Nisam ga dotle znala, ali mi je postao odmah blizak i mio, postao mi je stari znanac i prijatelj.

Tako je Kostja delovao na sve nas.

Pitaju iza nas zašto stojimo. Neko odgovara da neprijatelj drži i kontroliše put i naši tek raš iš avaju teren. Pogledam na put. Daleko je od nas oko 300 metara. Možda ni toliko. A put je u rukama neprijatelja. Nemam straha. Verujem u sigurnost naše borbe do najviših mogu nosti, do fantastičnih mogu nosti. Mirna sam kao jagnje, a gledam beli put kako prili no pravo se e udoljinu u koju smo se mi svi strpali. Kostja opet peva . . . »Štuke« zavijaju. Tresak za treskom. Naslonih glavu na kamen. Žmirkam i gledam belu putanju. Zaspala sam . . . Neko me vu e za rukav. Treba se pripremiti za pokret. Zgranuto posmatram razrovanu zemlju svud oko sebe. Da li je mogu no zaspati u ovom haosu i pored ovakvih potresa? inini mi se, nema kvadratnog metra zemlje a da nije ranjen bilo zrnom ili bombom. Probudili su me da ukazem pomo ranjenicima i da se spremimo za pokret. Ska em i inini šta mogu. Previjam na brzinu.

Mnogo ih je i ima dosta mrtvih. Na samom putu neki »profesor« (tako su ga oslovljavali) leži sav kao gomila. Obe noge polomljene. Otvoreni prelomi butnih kostiju, i jedna ruka visi, samo na mekim delovima. Sagnem se da nekako prikupim polomljeno telo. Ne znam odakle da po nem. Za pojasom mi revolver. Onom zdravom rukom »profesor« potegne da mi izvu e revolver. Ho e da se ubije. Sko im i otrgnem se, a jeza mi kroz kosti prolazi. »Profesor« se namršti i naljuti, a zatim otpo e da me preklinje: »Doktore, ubi me!« Toliko prodornu naredbu i molbu ini mi se u životu nisam ula. Kupimo ga i stavljamo na nosila. Ubrzo je umro. A ono »doktore, ubi me« — proganjalo me je dugo.

U istoj grupi ranjenika primetim: uza samo drvo sedi mlada devojka. Mrtva. Sme e, malo raš upane kose, rasturene delimi no po licu. Iz grudi proviruje krvlju natopljena neka šarena marama. U desnoj ruci drži vrsto kašiku, a ispred nje porcija lako izvrnuta i puna zemlje. Videla sam i raskomadanog »profesora« i puno pogibija, ali ova slika me je upe atljivo potresla. Bledo lice, pognuto malo prema porciji kao da je isuviše okupirano jelom pa se i ne osvr e na dog a je okolo. Zašto nisam slikar pa da prenesem ovaj bol na platno? U svežem se anju mi je i danas i sivo drvo na koje je jednim delom naslonjena devojka, i šarena košuljica krvava, i crna sveža zemlja u sjajnoj porciji koja blista na suncu, jer je marljiva ruka devojke i u najtežim momentima našla vremena da je o isti i da joj zablista. Okolo graja, metež. Prolazimo, nosimo — a ini mi se da svako ipak ima neku važnu dužnost i da je obavlja ozbiljno i savesno. Teška je naša borba.

Vitez i okolina. — Nalazim se u Drugoj proleterskoj brigadi, kao referent saniteta. Sada se stalno kre em sa ovom brigadom. Javila sam se komesaru brigade drugu Slobodanu Penezi u-Krcunu i komandantu Ljubi uri u. Primljena sam retko srda no i toplo. Uopšte, za itavo vreme rata imala sam od rukovodstva, i sanitetskog i političkog i komandnog, stalnu podršku u radu i divno razumevanje. Pa i ovo rukovodstvo bilo mi je mnogo milo i blisko kao i ranije što su bili dr Duli , Mitar Baki , Peko Dap evi .

Ovde, na Vitezu, imala sam prilike da odmah vidim okršaj. Sedeli smo u štabu brigade. Ose ali smo se smireni i ak smo se prili no raskomotili. Drug Krcun je istio svoj pištolj. Rasklopio ga do detalja, bar se meni tako inilo, jer su sitni »šrafi i« bili po stolu. Odjednom s gornje strane brda priprašti. Zrna su fijukala pored uva. Ustaše i Nemci su se privukli sasvim blizu. Napad. Kakvom su samo brzinom svi bili na položaju. Krcun je leteo prema neprijatelju i usput sklapao revolver. Kakvi refleksi borca- oveka! Dok si trepnuo, svi su bili na položaju i neprijatelja potiskivali iako su do malo as bili rasko(mo eni, kao da nikad nigde ne e zapucati. Tu je bila i Zina. Ležerno i mirno je delovala, pa se i ja nisam uplašila. Jedino je Zina negodovala što je Krcun poleteo sa nesprennim oružjem. Plašila se da ne nastrada Krcun. Kasnije, kad sam ga videla, bilo mi je mnogo milo što je živ i zdrav.

Odatle smo krenuli prema nekoj uvali pa se ponovo peli uza stranu. Neprijatelj je i dalje pucao. Pored zrna, letele su i mine od baca a. U samoj uvali ostala je na nosilima dr Olga Dedijer. Tu su, ini mi se, najviše baca i treštali. Rekoše da je Olga u opasnosti. Vlado Dedijer išao je sa drugovima da je izvu e. Izvukao je, ali je tom prilikom i on ranjen u glavu. Olgi je ve bila otse ena ruka. Gangrena je polako nagrızala dalje i morala je biti nošena. Ovo podvla im jer je ranjena Olga za itavo vreme više jahala, pa i išla peške, nego što je nošena. Neko mi je tom prilikom rekao ak i to da je odmah posle amputacije stavljena na konja i jahala. Nije bilo drugog izlaza. Ruku joj je amputirao dr Ivica Pavleti . Razmišljala sam o svim mogu nostima i nemogu nostima doga aja u našem ratu. Jadna Olga, šta je sve morala patiti. Pogledala sam prema uvali. Nose lagano nosila koja belasaju. Olga je izvu ena. Penjem se uz brdo uskom stazom koja je s jedne strane prili no strma. Zati em grupu od dva tri druga. Guraju jedan zgr eni leš niza stranu. Pri em. Oni me prepoznaju i objašnjavaju. Naišli su na mrtvog druga koji je bio na samom putu. Izgleda da je hoda ju i pao mrtav. Pošto je tu uska staza to ga svako oka i, naro ito konji i nosioci s nosilima, pa ga drugovi sklanjaju da ga ne gaze. Baca i dalje bije. Zrna fijuku. Mi odmi emo dalje.

Sutradan zove me Krcun. Moli da obi em dr Olgu Dedi-
jer. Kaže mi u kojoj je kolibi i gde. Pojašem konja i kroz neko
divno zeleno žitno polje malom stazicom žurim ka kolibi. Konj
gladan, stalno zastaje i upa so no zelenilo. Otimam se i za-
težem uzdu da ne bi konj štetio žito, ali mi teško uspeva. Glad
je ja a. Sunce blistavo obasjava lepotu od prirode. S jedne
strane šuma, ovde zeleno plodno polje, a gore Romanija. Nemam
ose anje da bih mogla umreti. Danas je sve tako životno i bli-
stavo, mada se stalno puca i stalno poneko ostaje. Dolazim do
kolibe. Unutra Olga s jednom drugaricom i dr Stanojkom uri .
Ose am težak smrad truleži. Olga leži. Dopola prsiju plava.
Rame, gde je izvršena amputacija, raskvašeno. Ceo zavoj na-
topljen. Pri em joj. Iako teška bolesnica, ipak ima snage da
mi pruži drugu ruku. Vidi da sam uzbu ena. Znamo se s fa-
kulteta. To je bila najlepša medicinarica. I retko kulturna žena.
Svi smo je ne samo voleli ve i mnogo cenili. Savla ujem se,
pravim ljubazno lice i tešim je. Ona mi nešto govori, a meni
se steglo grlo i sve mi se ini uguši u se. Stanojka stoji pored
nje. Lice joj strašno bolno i ini mi se izgleda bolnije od same
Olge. Pipam rukom rame i grudi. Sve šušti pod kožom do
grudne kosti. Prevr em po torbi i na em injekciju kamfora i
još ne ega — ne se am se ega. Htela sam i imala želju da po-
mognem bar ne im. Ubrzano diše, bleđa je. Pripremam ampulu.
Ne da mi da otvorim. Tiho mi govori: »Ne vredi to meni više.
uvaj za nekog kome se može pomo i.« Teške re i, ali Olga ih
izgovara dostojanstveno i energično tako da izaziva više pošto-
vanje nego sažaljenje. Uskoro je nosimo dalje. Dr Stanojka
uri je stalno prati. Jedva kora a i samo uti. Ide se put Ro-
manije. Mora se i i. Ne može ni da umre mirno. Idem lagano
za nosilima. Svi utimo. S vremena na vreme je spuštamo da
je odmorimo. Uvek je pita poneko kako joj je. Uvek isti od-
govor »dobro mi je« iako e za kratko vreme potpuno da nas
napusti. Idemo dalje. Držim jednom rukom nosila. Sve mi li i
na pogreb. Svi smo strašno tužni. Zao nam je. Neko je iz štaba
javio Vladi da je Olga na samrti. U ovom putu i on nas stiže.
Spustiše nosila da se pozdrave. Strašno teška situacija. Ona
mu nešto poru uje za malu Milicu — er icu koju je ostavila
u Beogradu. Iznosimo je na Romaniju. Umire. Na brzu ruku

kopamo jamu da je ostavimo. Tvrd teren jedva se kopa. Ja je posmatram. Toliko je lepa i kao mrtva, da je ovek u žao da zemlju baci preko ovog divnog lica. O tome razgovaram sa Boškom Vidakovićem. Pa ipak, stavismo je u zemlju i zatrpasmo. Hvata nas veno. Mi nastavljamo pokret kroz šumu preko Romanije. Još uvek tišina, samo se uje krckanje granja i šuštanje lišća pod nogama.

Približavamo se Olovu. U ranu zoru naši napadaju jedno žandarmerijsko uporište. Mi smo s bolnicom u jednoj retkoj šumici, ali tako blizu da celu borbu pratimo. Naši se privlače. Pretravavaju. Otpočevaju. Brane se uporno žandarmi. Plamen sike iz koliba. Borba je bila kratka i žandarmi napustiše uporište. Idemo dalje. Moj konj ne može ni da makne. Pogledam — krvav i ranjen. Šta da radim? Zao mi je ga je ostaviti. Rana nije velika. Od zrna je, ali je možda kost povredena pa ga boli kad ide. Ljutim se i ošinem ga da ide. Siromah digne glavu i dopola se digne pa se skljoka u blatnjav put. Neka baruština je blizu. Moram ga napustiti. U ini mi se da me strašno tužno gleda i bi mi teško što sam ga udarila. To je drugi konj u Vofanzivi koji mi propade. Uidno je kako se ovek veže za te životinje pa mu ih je žao i pamti i ono tupo padanje tela, i bolan pogled, i mučenje da se digne. Pa ipak nastavlja svoju ulogu u ovoj buri događaja.

Još nas prate avioni. Ali ovo su »Rode«. No, ipak poneki spusti više sitnih bombi odjednom. Kažu da su vezivali nekoliko ručnih bombi zajedno i bacali. Neki su pominjali metalne kutije koje su napunjene bombama, pa se jedna u vazduhu rasprsne te druge tada poispadaju i zaspu nas. Ne znam. Možda je to mašta, ali da su padale manje bombe kao kiša toga se sećam. Ja sam sa nekoliko drugarica zauzela busiju oko nekih oraha. Velika stabla ovog divnog zelenog drveta šire prijatan nagorak miris koji se s vremena na vreme meša sa dimom i paljevinom koju stvaraju rasprsnete bombe. Pa ipak, povredeni je malo jer idemo razređeni, a valjda smo i neku sreću imali. Poneko drži zelenu granicu iznad glave da bi se zaka-

muflirao. A što iza njega u koloni idu i konji, intendantura, bolnica i ljudi — nezakamuflirani, to nije ništa. Glavno — ova zelena granica unela je jednome mir i on ima osećanje da se skrio.

Na putu vidim tešku sliku. U ovom kraju pravi se pekmez od krušaka i to u te nemogućnosti stanju. Drži se u specijalnim dugim zemljanim upovima. Izgleda da je toga ovde zaplenjeno dosta, jer smo svi mogli jesti koliko hoćemo. Pošto smo do krajnjih granica izgladneli kroz četvrtu i Petu ofanzivu, to se prilično nekontrolisano pio ovaj pekmez. Ljudima su stomačnog tegobe danima ostale kao posledica toga što se ovaj pekmez uzimao na gladan stomak. Iz ovih događaja htela bih da opišem prizor koji me i danas potresa. Na samoj stazi kroz šumicu koja vodi u Olovo leži mrtav jedan mali, slab i mršav drug. Zbrkano lice od ishlabećlosti ne da mi da odredim starost. Možda ima 20, a možda i 40 godina. Napio se pekmeza. Pored njega poluprevrnut leži iz kojega curi pekmez. Jedna opružena ruka sva umrljana tim pekmezom upravljena prema glavi. Drugu ruku zavukao pod pojas i zgraben umro. Iz usta se cedi pekmez. Od strašne dijareje umrljan do stopala. Zastala sam i gledala ga. Do suza mi je bilo teško. Ne znam zašto, ali ovo me je potreslo više nego gomila leševa kod Jablanice. Ono je borba. Tu neprijatelj, eksploziv sipa i ruši, ali ne ruši dostojanstvo nekoga. A ovo? Izražava mi duboku životnu bedu. Koliko je glad strašna!

Stižemo u Olovo. Mestašce, ali deluje prijatno. Videti kućne krošnje, dimnjake koji puše, ulicu pa makar to bila jedna jedina, posle šume, planine i danonoćnog hoda, ostavlja stvarno prijatan utisak. Tu je i dr Dulić. Bila sam pocepana, umrljana blatom. Darovao mi je svoje pantalone. Ovde smo bolnicu Druge proleterske otvorili, uredili i dobro nahranili. Veri Kušec sam nabavila neke drvene sandale. Išla je bosa. Po toplom blatu noge su joj raskvašene pa mi se čine ogromne. Rumeni prsti mlade medicinarke šljapkaju po blatu, a ona uvek vedra i nasmejana. Dobra li je to devojka! Divna priroda. Oličenje skromnosti. Svi je vole. Drvene sandale brzo propadaju. Ali, eto, bila

je bar par dana obučena. A ona je takav drug da sa sebe skida i obla i ranjene drugove. Tak su mi govorili: »Ne vredi je obu i jer ona odmah razdeli sve ranjenicima.«

Tek što smo se oporavili stigoše nam drugarice iz sandža ke jedinice. O, kakva je to bolna slika! Probijale su se, prolazile užasno teške dane kroz borbu, glad i nespavanje. Grupica mladih devojaka sva u ritama i krpama. Kroz dronjave suknje proviruje golo telo. Kose bez sjaja i boje, ulepljene kao vuna, koja nikad vodu nije videla. I obrve nekako memljive, sive. Mršave sirote, ni mi se osim kože i kostiju ni eg nemaju. Neke su preplašene, ženiraju se. Me u njima su i medicinarica Dobrinka Mirkovi i pravnik Vera Zivkovi. One izgledaju nešto bolje. Prihvatismo ih kao najmilije, o istismo, obukosmo, jer smo imali zaplenjene robe u samom Olovu. . . Bombarderi kruže, ali intendant Rale i ja ne okrememo se i grabimo prema centru da donesemo iz magacina nešto za ove devojke. Rale, dobrodušan ovek, skoro bi plakao kad razgovaramo o njima.

I Janko — Moša Pijade — dao nam je dosta odela a mi smo sami još dopunili garderobu kad on nije video. Vojni ka posla! Znali smo prolaziti kroz vo njake mrtvi gladni, a da ne uzmemo ni jednu šljivu ni jabuku koje nas po licu udaraju. Direktiva je — ne diraj ništa što ti narod ne da sam. A komesarove re i su zakon. Ali ovo je bilo drugo. Uglavnom, robe smo sad imali dosta. Obukosmo, nahranismo ove jadne devojke. Tak sam ih i potšišala, naravno, kako sam umela, jer berbera nismo imali. Roba koju smo dobili više šarena i u živim bojama. A bilo je i svile koja odudara od ove situacije, ali šta se moglo, kad drugo nemamo. Postrojila ja obu ene novopridošle drugarice i raspore ujem. Šareni se vojska, a svila sija na blistavom suncu. Pro-lazi Krcun — komesar i dira me. Šaljivo mi dobacuje za moju šarenu vojsku koja stvarno ne li i na vojnike. Bar su obu ene. A i za »bubi« frizure me je dirao. Kakav sam ja frizer. Ali glavno je da kose ne vise i da su iste. Sve su divne radnice. Koliko savesno i samopregorno prihvataju posao. Bile su nam desna ruka u daljem pokretu i borbama. Dosta ih je izginulo. Dobrinka Mirkovi je i danas vojni lekar internista. . .

* * *

Idem sa dr Duli em. Jašem konja, a on ide pored svoga i drži ga za uzdu. Silazimo niz strminu. Kaljavu i klizavu. Moram da si em i ja. Ne može konj da ide. Svaki as klizne i skoro padne. Teško mi je kro iti. Mora se. Vodim konja za uzdu i svakog asa ili se ja okliznem ili konj. Kamenje blatnjavo, crno, odronjava se i leti ka podnožju. Idemo jedno za drugim u razmaku, jer avioni kruže. Si osmo u udoljinu. Zastoj. Rastovarismo konje sa sanitetskim materijalom pred jednom drvenom kuicom. Drugarica Rada, bolni arka, koja je itavo vreme uz konja i sanitetski materijal, otvara sanduke i rasprema ih. Sa koliko ljubavi i brige preme e ono nekoliko flasica, zavoja i pilula. isti, pakuje, ure uje, a bombardovanje ne prestaje. udna je hrabrost tih mladih drugarica. Tih dana je poginula. Jedan domobran se privukao tako blizu da ju je iz pištolja pogodio posred ela. Odjednom zagrmje i zatutnji strašno. Jedna, dve, tri »Štuke« okomile se baš na ovu udoljinu. Toliko se nisko spuste da se sav vazduh ustalasa. Ni mene nije strah. Stvarno me nije strah. Nemam ube enje da u poginuti ili da e mi se ma šta desiti. Možda je dr Duli tako ubedljivo delovao. Vedar, nasmejan, energičan. Zove me u kuicu da se sklonimo. U drvenu kuicu! Šu urili smo se i slušamo. Lete bombe, avioni grme, sav vazduh treperi. S vremena na vreme zazviždi bomba, a Dule dodaje: »Ovo je naša«. Stvarno — tresak i koliba se delimično ruši. utimo i ekamo. Druga, treća... Dr Duli svaku koja je blizu označi: »E, ovo je naša«. Predve se se stišalo sve. Iziemo napolje. Oko same kolibe uvale i rupe od eksplozije bombi. Koliba se sva nakrivila, jer je iza nje jedna rupa podrovala samo tje. Kako smo slučajno izbegli nesreću. Duli se smeje i po običaju psuje Švabe. Kao da su nas tražili i ga ali, smeje se zvonkim glasom i narekuje. Hajdemo! Pakuj! Polazimo, ali sad uzbrdo. Ljudi, konji, mazge, sve izmešano kreće uskom, vijugavom stazom. Stalno se penjemo. Gledam nizastranu i čini mi se vrlo duboko. Jedna mazga sa delovima topa uvezanim preko leđa okliznu se i surva u provaliju. Teška, povremeno se zadrži uz neko drvo ili kamen, ali u ležećem položaju, pa se batrga da bi se digla. Međutim, ponovo se

oklizne i kotrlja niza stranu. Ovo traje po pet, šest minuta. Gledala sam i patila zajedno sa životinjom. Taj pogled, uplašen i nemoćan, a tako naizgled snažna mazga, koja uliva sigurnost i snagu. Idemo dalje. Vuko Brajović vuče mazgu za rep da mu se i druga ne oklizne. To je divan drug artiljerac. Bistar i ponosan, lep čovek. Dobacujem mu: »Crnogorče, priključa u posle rata da si mazge vukao za rep u ratu! Teško ti kad Crnogorci to saznaju!« Smeje se Vuko i sav porumeni, edan i skroman. Divno stvorenje. Nikad se nije izmenio. Nailazi i dr Momir Damjanović sa sinom Ciletom. Uхватili malu srnu. Ne znam kako, valjda zbunjena izletela od pucnjave i treska, pa zalutala. Dr Momir, krupna ljudina, ali tako bleđ i umoran da više liči na bolesnika, nego na zdravog čoveka, ali — ide se dalje.

Dva druga se nešto od srca smeju. Zastajem i zadržavam se s njima. Priključa mi. Veterinar koji je odnegovan u vrlo imućnoj porodici teško podnosi pešačenje, pa ih je juče namučio pri pokretu. Jednostavno izjavio da ne može da ide i seo nasred puta. Dizali ga drugovi, ali on ni da makne. Traži konja. Oni konja nemaju, veterinara ne smeju da ostave i ne znaju šta da rade. U to vreme prolazile mazge natovarene topovskim delovima, a veterinar povikao: »Natovarite i mene!« Ovo stvarno potstakne drugove i natovare ga na mazgu i to tako da ga uvežu s jedne strane mazge, dok je s druge strane bila topovska cev, a na njoj ima mazge veliki topovski točak. Veterinar, svezan, nekako u čvrstom stavu prilepio se uz mazgu, čuti i sve trpi samo da ne ide peške. Drugovi se stvarno namučili oko njega pa mu smislili podvalu. I pored toga što je veterinar bio mršavko, voleo je dobru i obilnu porciju. Ujutru zastala kolona da se na brzinu skuvaju makaroni i razdele. Pošto se kratko zadržava, naredba je da se konji ne rastovaraju. Kuvaju se makaroni, kolona stoji, a veterinar uvezan dremucka i eka strpljivo. Počelo deljenje makarona. Svi prilaze kazanu i primaju sledovanje. Veterinar vidi da se na njega ne obraćaju pažnja i počinje da viče i koprca se traže i makarone za sebe. Drugovi se dogovorili i prave se nevešti. Svi srću makarone, veterinar gladan, ali uvezan ne može ni da makne. Dno kazana se

bliži. Komanda pada da se kreće. Veterinar vi je toliko glasno da se mazga uznemiri od njegove vike, poje da poskakuje i polete kroz kolonu napred. Ostade samo lomljava kopita, zveckanje topovske cevi i vika veterinarova u daljini. Drugovi se smeju, ali istovremeno jednu skrivenu porciju do vrha punu makarona nose da bi mu malo kasnije dali. Stvarno, malo kasnije guta veterinar makarone, onako upakovan u sedem stavu, dok mazga polako kora i ljulja ogroman teret na leima. Smeška se veterinar zajedno sa drugovima i obećava! revanš, a ovi njemu tvrde da je sada bolje i i peške.

Dr Saša BOŽOVI

I TITO JE RANJEN!

o i prelaska preko Sutjeske, Vrhovni štab sa Prate im bataljonom nalazio se na Dragoš-Sedlu. U kanjonu Sutjeske i oko njega vodile su se žestoke borbe. Probijen je neprijateljski obrub na pravcu Suha — Kazani. Spremali smo se za noćni marš i prelazak preko Sutjeske. Spustili smo se stazom sa Dragoš-Sedla preko kote 1131 i kote 1294, išli naniže strmim kanjonima ka reci Sutjesci, i prešli je kod Sela Suhe. Maršovali smo celu noć po kiši i vrletnom terenu.

Pošto smo prešli nekoliko kilometara niz reku, Vrhovni štab se 8 juna smestio u gustoj šumi na jugozapadnim padinama Kazana. Prate i bataljon bio je jednim delom razmešten na nekoliko stotina metara niže, pored Sutjeske i jednog malog potoka. Još se nismo bili potpuno ni razmestili, a već je poela da nas uznemirava neprijateljska artiljerija. Nemci su tukli celavu dolinu Sutjeske i padine Kazana. Po okolnim brdima i u neposrednoj blizini čula se mitraljeska i pušani vatra. U isto vreme se digla magla naišli su i avioni. Bombardovali su dolinu Sutjeske i padine oko nje. Morali smo gasiti vatre na kojima se kuvala neka hrana. Tek predveče, kad se magla ponovo spustila, moglo se nešto skuvati.

Pre mraka pošli smo da se pripremamo za noćni marš. Drug Tito i ostali članovi Vrhovnog štaba išli su sa trećom etom Pratećeg bataljona, u kojoj sam se nalazio i ja. Trebalo je preći jedinom uzanom stazom ispod nemačkih položaja pored Tjentišta i i dalje, ulevo, na Milinkladu. Nemci su držali Košur dopiru i svojim djelovima do sela Krekova i sela Tjentišta. Pošto su ovim pravcem već bile prošle naše elitne jedinice, Nemci su smatrali da će tuda proći i ostale naše kolone, pa su ovu dolinu, naročito stazu, tukli jakim artiljerijskom vatrom. Drugog prolaza nije bilo u pravcu Milinklade. Tek što smo naišli na okucicu kod Tjentišta u visini km 576, Nemci su otvorili artiljerijsku vatru po našoj koloni na čijem je čelu išao drug Tito. Od ovog vatreneog naleta na čelu kolone poginuo je drug Osmi, rodom iz okoline Prozora. Drug Tito izdao je naredbu da se ubrza pokret, kako bi se izbegao udar artiljerijske vatre, i da se bataljon sa komorom skloni u jednu jarugu koja je bila ispred nas. On i nekoliko drugova iz Vrhovnog štaba, sa nepotpunom trećom etom, produžili su pokret. Skrenuli smo sa staze ulevo.

Spustila se mrklina noć. Počela je da pada jaka kiša, kakvu poznaju samo planine. Bio je to težak i jedan od najnapornijih marševa koji sam zapamtio. Nije se, video drug ispred druga. Vezu i otstojanje održavali smo prema lupi nogu i šuštanju lišća. Skakalo se sa kamena na kamen, sa klade na kladu, po besputnom i vrletnom terenu severoistočnoh padina Kazana i Ozrena. Kada bi neko pao u neku vrtaču, drug iza njega bi sa ekao da se ovaj dignu i da mu pruži ruku kako ne bi i sam u nju upao. Svetio se nije smelo paliti. Ni govoriti nismo smeli, pošto smo bili isuviše blizu nemačkih položaja. Ako bi neko slučajno samo udario oružjem o kamen ili panj, odmah bi noćnu tamu rasparao rafal nemačkog »šarca«.

Pred samu svitanje kiša je prestala. Potpuno se bilo razvedrilo, ali to nama nije išlo na ruku, jer smo znali da nam neće dati mira neprijateljski avioni. Uto smo stigli na jedan proplanak na severoistočnoj padini Ozrena i smestili se u jednu usku jarugu. Ostale kolone produžavale su marš. Kad je reo maršu, izdržljivosti i pokretljivosti, treba napomenuti da je

malo koji borac u Prate em bataljonu bio stariji od 30 godina, pa, ipak, teško je bilo izdržati u koloni na ijem je elu margovao drug Tito. im bismo posedali na mokru zemlju, umorni i gladni, hvatao nas je dremež. Komandir ete išao bi od jednog do drugog i budio ljude da ne bi neko ostao u slu aju pokreta. Kolone ranjenika izmešane sa pojedinim borbenim jedinicama odmicale su preko Milinklade, a nove su pristizale ispod nas, u jarugu.

Sunce je ve bilo otsko ilo kad smo krenuli brzim korakom preko jednog proplanka i izišli na Milinkladu (k 1001). To je jedan mali plato, pokriven redom bukovom šumom i ponekom jelom, koji se proteže prema severu od Ozrena. Ovaj plato bio je sav izrovan od bombardovanja prethodnog dana. Na drve u je bila oguljena kora, grane polomljene i isprepletane po zemlji.

Bilo je to 9 juna. Taj dan osta e nam uvek u se anju. Jugoisto no od nas videli su se nema ki položaji na padinama Košura i kod Okruglice, a na suprotnoj strani, odmah iznad nas, vodile su se ogor ene borbe za golo i oblo brdo Ozren. Otstojanje izme u ovih nema kih položaja nije bilo ve e od 2—3 km. Bili smo u dometu puš ane i mitraljeske vatre sa svih strana. Tek što smo stigli na tu ravan, naišli su neprijateljski avioni »Rode«, kako smo zvali male, ali pakosne nema ke avione. Zaokružili su iznad nas nekoliko puta i prosuli male bombe koje su se rasprskavale pri udaru u grane. Zapljuštala je eli na kiša. Na nekoliko koraka od nas sedeo je drug Tito u jednom udubljenju. Svaki od nas, im se malo pribrao od prvog pljuska eksplozije, skretao je svoj pogled ka mestu na kome se nalazio drug Tito. On se digao. Srca su nam zaigrala, — zna i nije mu se ništa desilo.

Još se nije bio razišao dim eksplozije na ovom malom bombama uzoranom platou, i tek što smo se pomakli za nekoliko koraka, naišao je drugi nalet neprijateljskih aviona, kojih je sada bilo u još ve em broju. Drug Tito se nalazio pokraj jedne oborene klade i nekog starog panja. Njegov pratilac, uro Vujovi , bio je blizu njega uz jednu bukvu, a malo

dalje šef engleske misije. I mi smo se rasporedili nekoliko koraka dalje, jedni su stajali uz drveće, a drugi su ležali.

Zagrmele su i zatresle zemlju snažne eksplozije, zaslepljuju i zagušuju i nas. Pršti zemlja, leti kamenje i granje po vazduhu. Mali plato pretvorio se, inilo mi se, u vulkan iznad koga su nadletali nemački avioni i raspirivali ga da bi još snažnije goreo. Ošamu od detonacijama, u polusvesnom stanju, kao kroz san, video sam kako prsnu i pretvori se u maglovitu prašinu stari panj kraj koga se nalazio drug Tito. Drugovi, koji su bili pribrani i pri svesti, skočili su i potrčali u tom pravcu. Iz te eksplozije iskočio je drug Tito. Prvi se kraj njega našao drug Marko [Aleksandar Ranković]. Kao da se odjednom razvedrilo, kao da se nisu nizale eksplozije i sejale smrt oko sebe, potrčali smo kroz gustu zagušljivu maglu ka drugu Titu. Nismo ni primetili da je ranjen. Tek kada smo malo odmakli, videli smo da iz njegovog levog rukava curi krv. Kroz mišicu leve ruke prošao mu je jedan geler bombe. Ta bomba razorila je panj koji se nalazio pored Titove glave i ugasila živote: Vujovića, šefa engleske misije i nekolicinu drugova iz 3. čete, koji su bili u Titovoj blizini. Tu je poginuo i pas Luks koji se bio pribio uz drugu Tita.

Malo kasnije naišle su »Štuke«. Jedna za drugom pikirale su na ovaj mali prostor između dva nemačka položaja. Mi smo se sklonili u vrh jedne jaruge, bliže nemačkim položajima, kako nas ne bi bombardovali. Kada je prestao napad »Štuka«, razmestili smo se na južnoj ivici ovog platoa u jednom kame-njaru i tu ostali do noći.

Na okolnim brdima razvijala se borba sve veći omadžestinom, naročito za obližnju Ozren, oko koga su kružili neprijateljski avioni. Ispod nas nalazila se puna jaruga ranjenika koji u toku dana nisu uspeli da se prebace preko Milinklade u potok Hravku, gde su se prebacivale jedinice i ostali deo našeg bataljona.

Ni ovoga dana nije bilo ni reči za jelo ni za nas borce, ni za drugu Tita i ostale članove Vrhovnog štaba. Potreseni brigom za drugom Titom nekako smo lakše podnosili strašno

ose anje krajnje izgladnelosti, koje ina e otupljuje oveka, neodbranljivo navaljuju i na njega snom o komadi u hleba.

Nave e smo krenuli sa Milinklade niz strme padine i spustili se u potok Hr avku gde smo se sastali sa ostalim delovima bataljona i produžili marš uz potok Hr avku, a zatim stazom uz golemo brdo Debela Ravan i Katunište. Od potoka Hr avke sa drugom Titom išla je 2 eta našeg bataljona. Penjanje uz ovo brdo bilo je teško, izgledalo nam je kao da ono nema kraja i da je ve e nego sam Durmitor. Sutradan smo izbili kod Lu kih Koliba, u jednu uvalu izme u Ljubinog Groba i Košute. Nemci su žestoko napadali na Ljubin Grob i Košutu da bi nas uništili u tom uzanom prostoru, na kome smo se našli toga dana. Aktivnost neprijateljske avijacije po ela je još u ranim jutarnjim asovima pošto je bio vedar dan. Opet smo se našli u sli noj situaciji i na uskom prostoru kao i pretihodnog dana na Milinkladi.

Tre a eta Prate eg bataljona izišla je i zauzela položaj na grebenu povrn potoka Treskavca kako bi spre ila prodor neprijatelja tim potokom prema Lu kim Kolibama sa pravca ukurovine. Na susednim kosama bile su na položajima i ostale ete Prate eg bataljona, radi neposrednog obezbe enja Vrhovnog štaba. U popodnevnim asovima bilo je pokušaja manjih neprijateljskih snaga da se probiju uz ovaj potok, ali su uspešno odbijene vatrom 3 ete. I na pravcu 2 ete bilo je manjih borbi. Mitraljeska i puš ana vatra, dopunjavana mitraljiranjem iz aviona, ula se sa svih strana. Iz bataljona je ovog dana popšmT -- uglavnom od bombardovanja.

MM ovog dana nismo ništa jeli. Ako je i bilo u komori nešto za kuvanje, nije se smela ložiti vatra. Sre ni su bili oni drugovi koji su imali noževe, te su mogli da ljušte koru mladog bukovog drve a, stružu sa nje mezgru i da je gutaju. Time se glad bar zavaravala.

Vrhovni štab je radio. Drug Tito, iako sa zavijenom rukom, kao i obi no u najtežim asovima, zra io je snagom i inio i nas dovoljno jakim i sposobnim te smo u tom momentu mogli da vidimo kona nu pobedu nad neprijateljem i bolju budnost.

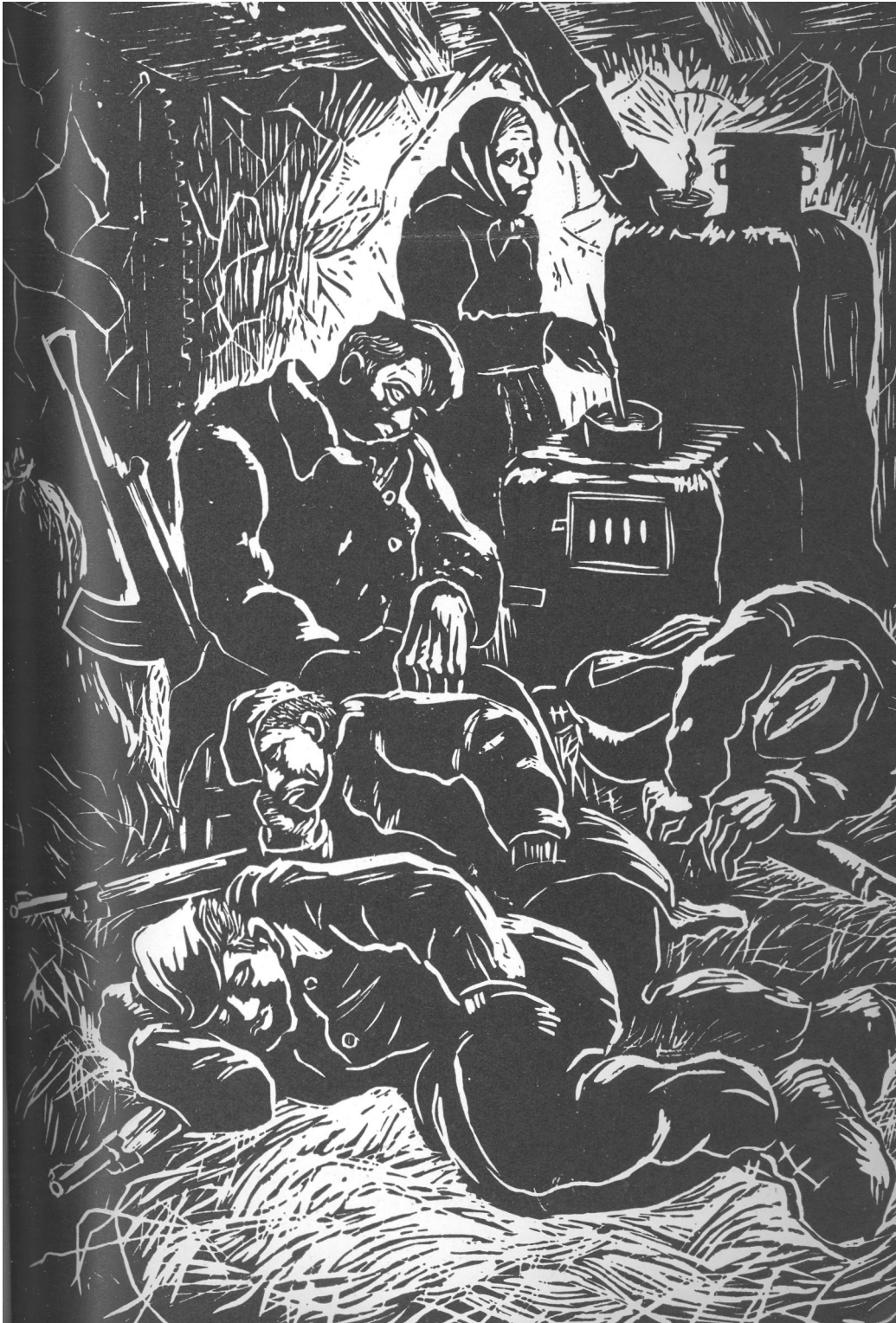
Nave e 10 juna, u mraku, opet se formirala kolona i krenula u pravcu Mr in-Koliba. U koloni je maršovao i drug Tito. Strašna, umrtvljuju a iznemoglost i blato prikivali su bose, nabrekle tabane za zemlju. Više svest i ose anje da napred ide ranjeni drug Tito, isto tako gladan i izmu en kao i mi, nego snaga miši a, pokretali su snagu naših boraca i ove gladne no i, u kojoj smo prolazili kroz raspukli (probijeni) vatreni i eli ni obru nema kih divizija.

Ujutru 10 juna izbili smo na jednu istinu i skrenuli u jarugu pored potoka u blizini Mr in-Koliba i tu se zaustavili. Na okolne kose isturena su borbena osiguranja. Situacija neposredno oko nas izgledala je nešto povoljnija nego prethodnog dana. Padala je kiša i nisu nas tukli neprijateljski avioni. Oko podne, nekako baš kad smo se spremili da primimo po par e mesa od zaklane mazge, sa jedne kose u neposrednoj blizini Nemci su otvorili vatru. Brzo smo istr ali na položaj prema toj kosi, svi borci iz Prate eg bataljona i lanovi Vrhovnog štaba. Posle kratkog puškaranja ustanovilo se da se radilo o manjim neprijateljskim snagama, zapravo da je to bio nema ki »Trup«, manja grupa vojnika sa automatskim naoružanjem za prepade u šumi, prvenstveno na štabove i bolnice.

U prvi sumrak naložene su vatre radi pe enja mesa od mazge, od koje su po par e dobili svi, kako borci Prate eg bataljona tako i lanovi Vrhovnog štaba. Posle Magli a to nam je bio prvi bolji dnevni obrok. Ko nije uspeo da na brzinu ispe e meso, morao je da ga pojede presno, jer su, ma da je ve bila no , naišli avioni i vatre su morale biti pogašene.

Smrtonosni obru na kanjonima Sutješke, kao i mnogi drugi, raskinut je herojskim naporima i podvizima naših boraca sa drugom Titom na elu. I u tom besmrtnom, jedinstvenom ljudskom podvigu proboja neprijateljskog obru a na Sutješci potekla je krv druga Tita i slila se u golemu reku krvi neustrašivih boraca, kojom su cementirani temelji života slobodarske i nezavisne socijalisti ke Jugoslavije.

Radonja DODIG

Franjo Mraz: ODMOR (drvorez)

BRIGA ZA RANJENIKE

»Imajte u vidu da se oko Celebi a i u Pivi na Rudinama nalaze naše bolnice. Naročito oko Celebi a grupisan je gro naših bolesnika i ranjenika. Vaša operativna grupa, ustvari, i zaštiti uje ove naše bolnice na ožna enoj prostori. Kao što vidite iz datog Vam zadatka...«

ako je glasila zapovest Vrhovnog komandanta od desetog maja 1943 godine štabovima Druge proleterske, Majeve i Šeste isto nobosanske brigade. To je o insko staranje o ranjenicima i bolesnicima koji su došli iz borbenih jedinica. Ljubav prema njima je bila duboko usana u srcima svih rukovodilaca i boraca. I jedni i drugi bili su u mislima sa nama, ranjenicima, i mi sa njima. U marševima i borbama zajednički smo podnosili sve patnje surovog rata, deleći i dobro i zlo.

Krajem aprila, posle napornog marša iz Like i Korduna od preko 450 kilometara, u okolinu Celebi a, gde je formirana Bolnica broj tri sa svojim štabom, pošli su da pristižu ranjenici i bolesnici. Ova bolnica je služila kao neka vrsta oporavilišta. U nju su dolazili svi lakši ranjenici i bolesnici iz Bolnice broj jedan i bolnice tifusnih bolesnika. Povremeno su ranjenici i bolesnici dolazili i iz jedinica. Među njima je bio i manji broj teže ranjenih i tifusara. U prvo vreme, u okolini Celebi a, bilo je smešteno 1.140 ranjenika i bolesnika. Po etkom maja ovaj broj se popeo na preko 2.000 i do petnaestog maja stalno dalje

rastao, a zatim je naglo opao. Teški ranjenici su se nalazili u rejonu Šepan-Polja a tifusni bolesnici (27 aprila) u rejonu Kalinovik — Jelaš e — Miljevina — Vrbnica, ali su postepeno i oni bili evakuisani za Šepan-Polje i elebi . Teških ranjenika bilo je 560, a obolelih od pegavca oko 1.800. Od tog broja veinu drugova na oporavak, Bolnica broj tri je primila do 8 maja.

Centralnu bolnicu 8 maja sa injavale su: Bolnica broj 1 koja se nalazila u Rudinama, bolnica pegavca iz Šepan-Polja i Bolnica broj 3 iz okoline elebi a, sa ukupno 3.100 ranjenika i bolesnika.

Zgrade u elebi u su bile odavno popaljene i porušene. U njima se nisu mogli smestiti bolesnici i ranjenici Bolnice broj 3. Od nekadašnjeg lepog planinskog sela ostale su samo gole, crne zidine, a dvorišta obrasla u korov i koprive. Bolnica se sastojala od 13 bataljona i oni su bili razmešteni u nekoliko sela: Borje, Ho evo, Suho Polje, Rijeka i Je mište. Sanitetski osek Vrhovnog štaba nalazio se u selu Radonji i, a Štab bolnice u selu Borje. U svim ovim selima, za bolesnike i ranjenike prethodno su odabrane ku e i ure ene za smeštaj. Iz zgrada u kojima su bili smešteni laki ranjenici i bolesnici meštani su bili delimi no iseljeni, a iz onih u kojima su se nalazili tifusni bolesnici, svi su morali da napuste svoje domove. To su bile preventivne mere da se ova opaka zaraza ne bi prenela i na meštane.

Ovakav smeštaj bolnice omogu io je bolje uslove za leenje, a njen osnovni zadatak je i bio što bolja nega bolesnika i ranjenika i njihovo osposobljavanje za odlazak u borbene jedinice.

Rukovodstvo bolnice je odabirano i odre ivano od strane Sanitetskog oseka Vrhovnog štaba, prvenstveno od lako ranjenih drugova i onih koji e ubrzo ozdraviti. Bataljoni su dobili nazive prema vrsti ranjenika i bolesnika: interni, lakih ranjenika, rekonvalescenata, tifusni. Oni su imali brojeve (1—13) i delili se na ete, a ove na vodove. Bataljonima su rukovodili štabovi bataljona, a etama komande. Izbor rukovod-

stva bataljona i eta vršen je od najboljih i najodgovornijih drugova izme u ranjenika i bolesnika.

Osvanuo je i peti maj, vedar j. sun an dan. U borovu šumicu, na jednoj kosi ispod elebi a, po eli su ve da pristižu drugovi na radni sastanak. Stajao sam po strani i posmatrao plato elebi a, vo njake i njive. O ekivao sam komesara i njegovog zamenika koji su rano u zoru otišli da obilaze ranjeni ke bataljone. Razmišljao sam o svojoj ulozi — komandanta bolnice — odgovornosti, organizaciji, merama za poboljšanje smeštaja, o ishrani i prijemu ranjenika i bolesnika. Sve je to u mojim mislima. Pokušavam da izdvojim najvažnija pitanja pomo u kojih e se rešiti osnovni zadaci naše bolnice. Tu je i predstavnik Sanitetskog odeljenja Vrhovnog štaba, drug Vita Cvetkovi .

Uskoro je došao komesar sa svojim zamenikom. Sastanak je otpo eo. Podnosim izveštaj. Uzbu en sam. Izlažem drugovima organizaciju bolnice, nedostatke kojih je bilo, i dalje zadatke. Posle mene govorio je zamenik komesara, drugarica Senka Lekovi -Vu kovi . Ona je podnela izveštaj o politiki prosvetnom radu i posebno se osvrnula na nedostatke ishrane. O zdravstvenoj situaciji govorio je drug Bulaji dr Jošan, a zatim je bilo re i o našim konkretnim zadacima. U normalnim uslovima, kada se imaju sredstva i stru no osoblje, oni ne bi bili teški. Ali, tada su veliku brigu zadavali svima nama. Koliko nam je muka pri injavala samo borba protiv vašljivosti i to zbog toga što smo mogli da je vodimo jedino sa najprimitivnijim sredstvima. Kasnije, pri kraju rata, kada smo dobili di-di-ti-prašak, problem borbe protiv vašljivosti i pegavca nije više postojao kao ranije. Kao najvažniji zadaci, postavljeni na sastanku, bili su: ishrana, le enje ranjenika i bolesnika, higijena, obuka bolni arki, me usobni odnosi izme u rukovodilaca i odnosi rukovodilaca i bolesnika i kulturno-prosvetni rad po bataljonima. Drugarica Senka je bila zadužena da posebno, i pored postoje e veze, održava kontakt sa intendantskim organima borbenih jedinica i uti e na blagovremenu pomo u namirnicama i ostalom za potrebe ranjenika i bolesnika. Na kraju sastanka doneta je i jednoglasna odluka da, sem bolesnika i

ranjenika, u bolnici ne može niko da se hrani ukoliko tu ne radi. Pretstavnik Sanitetskog oteka Vrhovnog štaba obavestili smo na sastanku da će uz pojačanu ishranu uskoro napustiti bolnicu i broj ranjenika i bolesnika. Stvarno je tako i bilo. Za kratko vreme polovina od ukupnog broja ranjenika i bolesnika napustila je našu bolnicu i pre početka Pete ofanzive otišla kao prezdrela u svoje borbene jedinice.

U vezi sa postavljenim zadacima, po bataljonima su održavani vojni i partiski sastanci na kojima su razmatrane mere za njihovo sprovođenje u život. Jedan takav sastanak upravo se održavao u jednoj niskoj i slamom pokrivenoj kući. Napolju je bio mrak. Kiša je neprekidno padala. Poela je i da probija krov od slame i kapi su već padale na nas. Vatra je pucketala na sredini sobe i to je bila jedina svetlost. Rukovodstvo Štaba bataljona sedelo je oko vatre i raspravljalo o zadacima.

Iznenada, uz škripanje, otvoriše se mala vrata i u sobu ušla jedan drug.

— Zdravo drugovi! Pozdravi nas novodošli.

— Zdravo! Odgovorili smo mu i nastavili diskusiju.

Posle nekoliko trenutaka prepoznao sam ga. Bio je to komandant Prve proleterske divizije, drug Kola Popović. Ustao sam i raportirao mu. Kola je seo sa nama. Interesovao se o smeštaju bolesnika i našim problemima. Obelodanio nam je da će nam njegova divizija i ostale jedinice slati hranu, lekove i druge potrebe za ranjenike. U razgovoru sa njim, mi smo se interesovali o borbama Prve proleterske divizije. Drug Kola nam je objasnio neke momente iz borbi na pljevaljskom pravcu. Pri polasku drug Kola je zastao na vratima i rekao da isporučimo njegove pozdrave svim drugovima u bolnici, a nama iz Štaba bataljona uputio preporuke:

»Štab bataljona nikada ne sme ostati bez obezbeđenja, pa i kada se nalazi u dubokoj pozadini kao sada vi.«

Pozdravio se sa svima nama i ubrzo sa svojim pratiocima nestao u tamnoj i kišnoj noći. Sutradan smo sve naše drugove

obavestili o poseti komandanta Prve proleterske divizije i njegovoj poruci bolesnicima i ranjenicima.

U Cajni u je za našu bolnicu Prva proleterska divizija obezbedila velike koli ine namirnica i drugog materijala. Tu je bilo 4.000 kilograma brašna, 1.500 kilograma pasulja, 2.000 kilograma makarona i drugih bolni kih potreba. Ali, intendantska služba bolnice nije uspela da sve to dopremi na e-lebi . Nedostajali su konji i kola za prebacivanje namirnica. Sanitetskog materijala, koga smo dobijali od Prve i Druge proleterske divizije, ovde je bilo dovoljno, s obzirom da je ova bolnica prvenstveno služila za oporavak.

U toku boravka na e-lebi u, bolesnike i ranjenike su obilazili mnogi komandanti, komesari i borci drugih jedinica. Donosili su poklone svojim ranjenim i bolesnim drugovima i razgovarali sa njima. Ti prisni sastanci unosili su mnogo svežine u svakodnevni život ranjenika i bolesnika i još više u vrš ivali veliko i iskreno drugarstvo koje je vladalo izme u boraca i ranjenika. Iako daleko od fronta, gde su se svakodnevno vodile teške borbe, ranjenici su ose ali da nisu ostavljeni sami sebi, ve da su uvek u mislima i srcima svojih drugova u borbenim jedinicama. A i seljaci iz okolnih sela esto su dolazili i donosili poklone ranjenicima. Mnogi od njih su i u goste pozivali naše drugove.

Do dolaska na e-lebi najviše smo vremena provodili u pokretu, esto danima i no ima. Mali broj dana smo se zadržavali pod jednim krovom. A sada smo bili na jednom mestu od kraja aprila do druge polovine maja. Zbog toga smo imali vremena da bolje smestimo naše bolesne i ranjene drugove. Mada su zgrade bile niske, pokrivene slamom, bez patosa i neugledne, osoblje bolnice je uspelo za kratko vreme da ih lepo preuredi i o isti. Od ovih zgrada jedino je jedna odgovarala boljim uslovima za smeštaj ranjenika i bolesnika. Pokrivena crepom, viša u odnosu na druge, okre ena i sa više odeljenja, ona je prosto štr ala usred ovih koliba i stra ara.

S vremena na vreme iz zgrade bi se uli uzvici:

»Ura . . . napred . . . bombe bacaj . . . udri Švabe . . . drugarice daj vode . . .«

Posle kratkotrajne tišine, ponovo bi se čuli sli ni uzvici. Tu su ležali tifusni bolesnici sa velikom temperaturom i u agoniji.

Povremeno, iz jedinica su stizali novi tifusni bolesnici i ranjenici. Jednoga dana oni su došli u veću grupu. Vozili su se na volujskim kolima sa drvenim osovina. Volovi su gegucali i polako se primicali uz škripu točkova. Vozari su pucali bi evima i svojim uzvicima »ajs« remetili jutarnju tišinu. Pozadi njih, na nekoliko stotina metara, kretala se grupa rekonvalescenta — tifusnih bolesnika. Svi su se približavali selu Borje u kome je bio smešten bataljon tifusara.

Prijemno odeljenje je već bilo na okupu. Tu je lekar sa bolni arkama. Pripremljeno je i »partizansko bure«, koje će uskoro poći da radi. Već mesecima vodimo neprekidnu borbu sa dva najvažnija neprijatelja partizana: Nemcima i vaškama. Prvog neprijatelja uništavaju borci na frontu, a drugog — vaške, ovde, u »partizanskom buretu«, naše bolni arke.

Kolona sa tifusarima se zaustavila. Nastala je uobičajena užurbanost oko prijema. Odjednom, jedna za drugom, odjeknule su dve snažne eksplozije.

Prepad! Pomislio sam i pogledao zamenika komesara, a zatim u pravcu eksplozije. Video sam dim koji se kovitlao u pravcu skoro porušene pojate, i kokoške koje su bežale na sve strane. Bio sam uzbuđen, jer napad neke neprijateljske grupe, makar i male, naneo bi nam u ovim uslovima velike gubitke.

Za trenutak je prekinut prijem tifusara. Rekonvalescenti su potrali u pravcu dima koji se još kovitlao. Jedan tifusar je držao u ruci kokošku i vikao:

»Evo je, dobar ruak!«

Odmah mi je postalo jasno da je neki tifusar bacio ofanzivnu bombu među kokoške.

Istog dana održan je sastanak Štaba bolnice. Postavljeno je pitanje što nisam u svojstvu komandanta organizovao oduzimanje oružja od tifusara. Stvarno, postojalo je naređenje da ranjenici i bolesnici, posebno tifusni, ne mogu imati oružje kod sebe dok su na lečenju. Odgovorio sam da su ovi rekon-

valescenti došli iz bolnica borbenih jedinica i sa sobom doneli bombe, a štabovi bolni kih bataljona oduzimaju oružje samo tifusnim i ostalim bolesnicima koji se ovde duže zadržavaju.

Kada nije bilo prijema novih ranjenika, po bataljonima je u toku dana bilo veoma živo. Sistematski je sproveden kulturno-prosvetni rad. Pojedini bataljoni su održavali priredbe za svoje ranjenike i bolesnike. Sastavljan je i lep i raznovrstan program. Na priredbe su kao gosti dolazili i pretstavnici drugih bataljona. Dobar deo programa sadržavao je momente iz života i rada same bolnice.

S vremena na vreme održavane su i bataljonske konferencije koje su bile obavezne za sve bolesnike i ranjenike, sem tifusnih bolesnika i teže ranjenih drugova. Partiski sastanci i sastanci SKOJ-a redovno su održavani. Dnevni red je bio raznovrstan. Postavljani su problemi kojih je u po etku bilo dosta i odmah rešavani ili davani predloži za njihovo rešenje. Povremeno, sastancima su pored drugova iz Štaba bolnice prisustvovali i drugovi iz Sanitetskog oteka Vrhovnog štaba.

Ishrani bolesnika i ranjenika poklanjana je posebna pažnja. Prvih dana, dok stanje još nije bilo sre eno, ishrana je bila nedovoljna. Spreman je hleb od neprosejanog brašna. To je trajalo do formiranja kuhinja po bataljonima. Od tada su ranjenici dobijali bolji hieb, uz tri obroka hrane dnevno. Kuvao se krompir, pirina i pasulj sa mesom. U nedostatku ovoga, kuvane su i koprive. Za dijetalce, prema uputstvu lekara, spremala se posebna hrana. Namirnice su doturane iz ajni a ili nabavljane na terenu od intendantskih organa bolnice. Hrana se kuvala u velikim kazanima. Dežurni oficir i lekar redovno su pre deobe kontrolisali kvalitet hrane. Deoba je vršena prema utvr enom redosledu — najpre teži bolesnici i ranjenici, zatim lakši ranjenici, pa članovi Partije koji su pri skorom ozdravljenju, bolni arke i na kraju rukovodstvo bataljona koje se obavezno hranilo sa svojim bolesnicima i ranjenicima.

Ovakvom svestranom negom ranjenika i bolesnika, kao i dobrom ishranom, polse 15 dana le enja otpušteno je sa elebi a, bilo po grupama ili pojedina no, više od polovine bole-

snika i ranjenika. Prilikom prvog i drugog komisiskog pregleda upu eno je u borbene jedinice oko 1.200 drugova. Od 13 bolni kih bataljona, koliko ih je ranije bilo, polovinom maja ostalo je 6. Ostali su bili rasformirani jer su prezdraveli drugovi upu eni u svoje jedinice.

Dvadeset prvog maja, u svanu e, probudila nas je topovska paljba iz pravca Fo e. Sa Trovrha, oko 10 asova, još jasnije su se ule eksplozije granata i rafali automatskih oružja. Oko 15 asova legionari su ve zauzeli i selo Kušlat, a oko 20 asova nastupili su i ka selu Borje. Nema ka grupa »Gertler« u toku ovog dana zauzela je Kuk i selo Zlatni Bor, a delom svojih snaga ugrožavala je i Š epan-Polje. Napad neprijatelja je potpomagala artiljerija i minobaca i, a povremeno i »Štuke«. Šesta isto nobosanska i Majeve ka brigada odolevale su žestokim napadima daleko nadmo nijeg neprijatelja. Na elebi u su izišli iz ku a svi ranjenici i bolesnici i posmatrali divovsku borbu oko Trovrha i Zlatnog Bora. Zaklonjeni ispod drve a i po vo njacima od neprijatelja iz vazduha, posmatrali smo otstupanje naših jedinica prema selu Borje. U o ekivanju rezultata borbe i brizi za drugove, kod ranjenika se javljala uznemirenost. Mnogi od njih glasno su izražavali ljutnju što nisu naoružani da stupe u borbu i pomognu svojim drugovima.

Iscrpeni od silnih borbi i napora, borci Majeve ke brigade postepeno su se povla ili ka selu Borje. Sunce je ve po elo da zalazi. Neprijateljska vatra je jenjavala, ali se ula sve bliže i bliže. Mitraljezi su povremeno štektali, uz poneku topovsku granatu koja bi eksplodirala u neposrednoj blizini. Videli smo da Majeve ani ne mogu više odolevati napadu i da se povla e. Bili su to kriti ni trenuci, ali u pravi as stigla je Prva proleterska brigada u pomo .

Oko 20 asova, kada je ve pao prvi mrak, nastupilo je za trenutak zatišje. Tu prividnu tišinu uskoro je prolomilo partizansko »URA«!. Takav juriš mogli su samo proleter i da izvrše.

Borba se rasplamsala svom žestinom. Prasak bombi, mitraljeski rafali i proletersko »URA« —• sve se to smešalo.

Kao valjak proleter i su poduhvatili neprijatelja i odbacili ga prema Trovrhu. Niko od nas nije spavao. Oduševljeni, slušali smo kako se borba od nas sve više udaljava. Prva proleterska stigla je u pravi čas, takoreći, pred sam upad neprijatelja u selo Borje. Za nepuna dva dana ona je prešla težak put od Sahovića (Sahovići) do Elebića, hitajući u pomoć Isto-nobosanskoj i Majevoj brigadi. Iz pokreta, obuhvatom, sa dva bataljona, razbila je legionare i odbacila ih prema Trovrhu. Bila je to prava borba u susretu i veliki podvig, dostojan Prve proleterske.

EVAKUACIJA

Na dva do tri dana pre borbi na Trovrhu i Zlatnom Boru izvršena je evakuacija jednog dela ranjenika. Teški tifusni bolesnici i internisti prebaćeni su sa Elebića preko Uzlupa na levu obalu Tare. Ovu grupu ranjenika pratili su drug Gojko Nikoliš i komesar Bolnice broj 3. Drug Nikoliš se ponovo vratio u Radonjicu i dogovorio sa doktorom Krausom o daljoj evakuaciji ranjenika i bolesnika sa Elebića, a zatim se vratio preko Uzlupa u selo Nikoviće. Sada je sanitetski osek Vrhovnog štaba bio podeljen: dr Herbert Kraus organizuje evakuaciju ranjenika i bolesnika sa Elebića, a dr Gojko Nikoliš, dr Vojo Ukanović i komesar bolnice organizuju prihvatanje i razmeštanje ranjenika i bolesnika na pivskom platou. Dvadeset prvog maja, pod zaštitom delova Druge proleterske brigade, sa Šepan-Polja je evakuisano oko 300 tifusnih bolesnika koje su tog dana ugrozili delovi grupe »Gertler«. U selu Rudine ovu grupu bolesnika prihvatio je dr Ukanović i organizovao njihov smeštaj.

Istog dana, bolesnici, ranjenici i štab bolnice prebaćeni su iz sela Borje u selo Rijeka i Radonjicu. Dvadeset drugog maja preostali delovi Bolnice broj 3 postepeno napuštaju selo Rijeku i Radonjicu i u toku dana razmeštaju se u sela Bobovo, Kolijevka, Meštrovac i Slatina.

Evakuacija bolesnika i ranjenika sa Elebića i Šepan-Polja, i pored svih teškoća, izvršena je blagovremeno. Međutim, tada je došlo do poremećaja u ishrani. Osnovnih namir-

nica (hleba, mesa, i dr.) bilo je nedovoljno. Zavoja i drugog sanitetskog materijala tako e je nedostajalo. Po etak Pete neprijateljske ofanzive nije dozvolio bolesnicima i ranjenicima, preostalim posle prvog i drugog otpuštanja, da se oporave i vrate u svoje mati ne jedinice.

»Dvadeset sedmog maja bolnice prebaciti preko Tepaca« — glasilo je nare enje Vrhovnog komandanta komandantu Sedme baniske divizije.

U zoru dvadeset osmog maja bolni ki bataljoni su krenuli u pravcu Tepaca. Ovaj put je bio veoma težak. Kolona ranjenika i bolesnika otezala se u nedogled krivudavim stazama. Kretali smo se tromo i sporo. Do Tepaca nije bilo daleko, ali na suncu i golom kamenu mnogi iscrpeni ljudi jedva su se držali na nogama. Teži ranjenici i bolesnici po eli su da zaostaju. Njima su pomagali lakši bolesnici i ranjenici, mada su se i oni sa naporom kretali i savla ivali vrleti. Najteži deo puta bio je kanjon Tare, visok oko 800 metara. Pored puta nigde drveta, a nizbrdica velika. Mnogima se mutilo u glavi, pred o ima treperilo. Pojedinci nisu ose ali skoro ni pokrete svojih nogu. Kora aju automatski, kao da su u agoniji. Pojedini bolesnici napuštaju kolonu. Mnogi sedaju da se malo odmored, i tu, pored puta i umiru. Tako je do Tepaca ostalo 13 tifusara. Njihova uko ena tela sahranjena su pored puta i grobovi su pokazivali put kojim je kolona prošla. Kada smo došli do kanjona Tare, mnogi su se nadali da e se nekako i spustiti u kanjon, do Tepaca, ali bilo je i takvih koji su ve potpuno šušitali. Jedan od tifusara tihim glasom je upitao svog druga koliko e se još ovako kretati. Ovaj mu je odgovorio da e se tokom dana sti i u Tepce, a sutradan nastaviti put uz kanjon. Tifusar je pogledao dubinu kanjona, vijugavu stazu i strminu na drugoj obali Tare koju e sutra morati da savlada, u utao i izdvojio se desetak metara ustranu. Na to niko nije obratio pažnju, svi su se odmarali. Odjednom se za ula jaka eksplozija ru ne bombe. Prišli smo mestu eksplozije i videli užasnu sliku. Tifusar koji se malopre interesovao za prelaz preko kanjona Tare bio je raznesen eksplozijom. Od njega je ostao samo deo trupa i noge. Kamen na koji je stavio upaljenu

bombu i svoju glavu bio je sav obliven krvlju i prosutim mozgom. Kasnije smo ustanovili da je on došao iz borbene jedinice, dan pre pokreta i da mu bomba nije bila oduzeta.

Pojedini bolesnici i ranjenici dosta su zaostajali. Ali je svakome još pre polaska bio saopšten krajnji cilj marša. To je bila ve ustaljena praksa u bolnici da bi oni koji zaostanu znali gde treba da do u na preno ište.

Jednog bolesnika je vodio zamenik komesara, drugarica Senka. Negde oko polovine puta zatražio je da se odmori. Seo je na kamen i malo predahnuo. Kada je ustao i ponovo krenuo, posle nekoliko desetina koraka, izdahnuo je na rukama drugarice Senke. Po podne kolona je stigla u selo Tepce i u njemu se nahranila, previla i preno ila.

Sutradan, dvadeset devetog maja, bolni ki bataljoni su krenuli u pravcu sela Crne Gore. Na elu kolone nalazili su se rukovodioci Bolnice broj 3 dr Bulaji i Senka. Kolona se više oteгла nego prethodnog dana. Krivudava staza vodila je u po etku kroz šumu, a posle preko golog krša. Uspon je bio veliki, težak i za potpuno zdrave i snažne ljude. Nigde nije bilo vode, sem ono malo rezervi što smo nosili u svojim uturicama. Kolona je veoma sporo odmicala. Svaki as su nas bolesnici i ranjenici napuštali da bi malo predahnuli. Biraju senke drve a ili velike blokove kamenja da bi se nekoliko trenutaka odmorili. Bolni arke im prilaze i prosto ih mole da se pridignu i nastave kretanje. Poslednjim naporima snage živi su ustajali i kao utvare nastavljali da kora aju nogu pred nogu. Neki su ostajali i dalje na istom mestu, spavali su ve i-tim snom. I ovaj deo puta kolona je obeležila mrtvima. U toku tog dvodnevnog marša umrlo je 30 drugova.

Za prebacivanje 120 bolesnika i ranjenika bilo je svega dvadeset konja. Tako je ve ina tih drugova morala da ide pešice ili da se nosi na rukama. U prebacivanju ranjenika pomagala je i Sandža ka brigada.

Uve e je kolona bolesnika i ranjenika napustila Tepce i nastavila kretanje preko sela Crne Gore, Nedajna i Nikovi a ka pivskom platou. U toku tog pokreta imali smo više smrtnih slu ajeva od iznemoglosti. Ovu evakuaciju ranjenika i bole-

snika obezbeivala je Sedma baniska divizija i Tre a sandža ka brigada. Sedma divizija nalazila se na položajima ur evi a Tara — Popov Do, a Tre a sandža ka brigada Dobri Do — Tepci.

Prvih dana juna, na pivskom platou, od Nikovi a do Rudina, izvršeno je prikupljanje ranjenika i bolesnika Centralne bolnice i svih jedinica koje su deystvovala na ovom pravcu. Centralna bolnica je bila smeštena u selima: Rudine, Polje, Zeino, Babi i, Jerini i, a sanitetski osek Vrhovnog štaba u Nikovi ima.

Ranjenici leže po kuama, odmaraju se i le e. Ali, ovde ve nije bilo kao na elebi u — nema dovoljno hrane i sanitetskog materijala. Jedino dolazi do izražaja bezgrani na ljubav lekara i bolniarki prema ranjenim drugovima. I jedni i drugi trudili su se da ublaže njihove bolove. Nastojali; su da uine sve, da za vreme odmora na pivskom platou ranjenicima bude što bolje i udobnije. Uvek su imali pred oima sve one teške e kroz koje su oni prošli od mesta ranjavanja do bolnice. Put mu an i težak, preden bez jauka i suza, esto sa pesmom na ustima.

Lekari rade brzo i savesno. Iz susednih ku a dopirao je miris etera i tiho zveckanje instrumenata. Previjaju ranjenike. Vrši se njihov komisiski pregled i razvrstavanje po vrsti rane, odnosno bolesti. Jedni se upu uju u svoje jedinice, drugi u grupe prema pokretljivosti itd. I nosila se tako e grupišu.

Ranjenici su ose ali da se ovih dana u neposrednoj blizini, na elebi u, sastavcima Tare i Pive, i Vu evu, vode teške borbe. Pa, ipak, nije bilo straha niti panike. Ni »Štuke« svojim neprekidnim urlanjem nisu to mogle da postignu. Naprotiv, no ni blesak granata i bombi davao je samo divovsku snagu i još više rasplamsavao mržnju prema neprijatelju. Misli ranjenika bile su vezane za drugove na frontu.

Ponestalo je lekova i zavoja. I hleba je bilo malo, mesa još manje, a mleka ni za najteže bolesnike. Hrane ovde nije bilo, a iz Sandžaka se nije mogla prebaciti. Usled iznemoglosti, bolesti ili zamora svakog dana gubili smo po nekoliko drugova. Po etkom Pete neprijateljske ofanzive i etni ke bande su

digle glavu. Spuštaju i se sa planina, napadali su nas slede, iznenada i mu ki. Trideset prvog maja uspele su da nam ugrabe i poslednji zalogaj mesa odre en za potrebe ranjenika. Iz sela Šari a oterali su nam 100 ovaca i 6 krava. Kasnije, ovu bandu je rasterala jedna eta Sedme divizije.

Svakodnevno su dolazile sve nove i nove grupe lakše ili teže ranjenih drugova. Po tome smo cenili da naše jedinice vode teške borbe sa neprijateljem. Dirljivo je bilo posmatrati te hrabre drugove kada su dolazili u bolnicu. Lakši ranjenici su išli pešice pored svojih teže ranjenih drugova koji su bili na kolima. Mada i sami sa povre enom rukom ili zavijenom glavom, oni su budno motrili na stanje svojih teže ranjenih drugova i pružali im svaku pomo .

U bolnici se užurbano vršio pregled ranjenika i bolesnika. Vršene su pripreme za slede i naporan marš. Da je bilo mira samo desetak dana, nekoliko stotina drugova bilo bi upu eno u jedinice. Mnogi ranjenici i bolesnici oslobodili bi se i nosila samo da su dobijali bolju i ja u ishranu. Ali, to je tada bilo nemogu no.

Centralna bolnica je bila spremna, ekala je nare enje za pokret. Ranjenici su bili grupisani prema vrsti bolesti i težini rana, i to: dve grupe pešaka, jedna sa 653 i druga sa 400 ranjenika i bolesnika, zatim grupa konjanika sa oko 570 i posebna grupa na nosilima sa oko 160 drugova. Ova grupa je bila razdvojena na tifusne bolesnike i teške ranjenike. Pored toga, tih dana je iz bolnice bilo otpušteno i upu eno u jedinice oko 400 ranjenika.

Od izdvojene grupe ranjenika i bolesnika Centralne bolnice formirana je kolona pešaka. Ona je 6 juna krenula u pravcu Donjeg Kruševa. Ja sam bio odre en za komandanta grupe a za komesara drugarica Senka. Teški ranjenici i bolesnici ostali su na platou Pivske Planine. Kolona od 653 pešaka — ranjenika sa 10 konja kretala se odre enim pravcem, zastaju i pri naletima »Štuka« koje su bombardovale položaje naših jedinica negde oko S epan-Polja. Prva grupa pešaka nije imala ni lekara ni bolni arki. Pored svoje redovne dužnosti, tu dužnost je obavljala drugarica Senka. Ni kazane za

spravljanje hrane tako e nismo imali. Jedino su pojedini ranjenici i bolesnici imali porcije.

Za nama je pošla i druga grupa pešaka, a za njom i konjanici. Ali, po prelasku Pive konjanici su bili vra eni na Rudine, a prva i druga grupa pešaka i— ranjenika produžila je pokret za Sedmom divizijom.

Vreme je bilo promenljivo, as vedro, as obla no. Kolona se posle odmora brzo kretala i ve oko podne mi smo prelazili Pivu. Koristili smo improvizovani vise i most, napravljen od upredene debele žice i pokriven daskama. Lio je na lestvice. Krajevi mosta bili su pri vrš eni za stabla i stene na obalama reke. Sa strane su bile pri vrš ene duga ke motke koje su služile kao ograda. Pešaci su lako preko njega prelazili. Kretali su se na odstojanju u koloni po jedan. Prilikom prelaza most se ljuljao levo i desno. Izgledalo je kao da e se srušiti. Tada bi kolona zastajala dok se most malo ne bi umirio.

Za sve vreme ovog prelaza, neprijateljska artiljerija je po elala da ga a most. Za isvesno vreme obustavili smo prelaz. Artiljerija je i dalje ga ala. Ubrzo je jedna granata i pogodila cilj — oštetila je samu sredinu mosta. Ostatak kolone morao je da pre e Pivu preko jednog brvna, južno od ovog mosta. Nešto kasnije, iznad nas po ele su i »Štuke« da kruže. Bombardovale su nas. Mi smo se bez panike sklanjali u podnožje Vu eva, pored olistalih stabala bukvi i jela. I niko nije poginuo. »Štuke« su i dalje nadletale preko nas, bombarduju i komoru neke jedinice. Nešto pre zalaska sunca bio je nare en pokret. Padine Vu eva, kojima smo se kretali, bile su strme i kamenite. Ispod naših nogu odronjavao se pesak i kamenje. Pozadi nas kretali su se konji nekih jedinica, natovareni kazanima. Klizali su se i padali. Staza je bila uska, a samo ponegde šira. Na nekim mestima morali smo stene da obilazimo. Pesak i oštro kamenje isecali su nam obu u tako da smo ostali skoro bos. Padom mraka penjanje je postajalo sve teže. Kolona se svaki as prekidala, zastajkivali smo da se veza uspostavi. Na za elju je išao komesar. On je vodio brigu da nam koji ranjenik ne zaostane. Tako smo celu no išli, mu ili se, i na kraju prešli — svega etiri kilometra. Najzad smo se

popeli i na Vu evo. U toku dana prestizali su nas pojedini delovi Sedme divizije. Zastajkivali smo i ekali. Vu evo je postalo tesno za toliki broj boraca i ranjenika. Hrane nismo imali. Drugovi koji su bili na elebi u govorili su: »Nema više elebi a«. Mislili su na tamošnju negu bolesnika i ranjenika, na ishranu.

Mrak je pao. Mesec se povremeno gubio u gustim oblacima. Malo dalje, ispred nas, kroz granje borove šume, vide se vatre. To se neki drugovi odmaraju. Po ugledu na njih i mi smo, po grupicama, založili vatre. Bila je osvetljena itava šuma. No je i magla, te se nismo bojali avijacije.

Manje i ve e kolone jedinica i dalje su pored nas prolazile. Neko od rukovodilaca zahtevao je da se vatre pogase. Ali, kada je uo da je to bolnica, nije više pravio pitanje. Uskoro je stigao i drug Gojko Nikoliš. Obavestio nas je da je jedna brigada Sedme divizije dobila zadatak da nas štiti. To nas je mnogo obradovalo. Me u nama je bilo dosta ranjenika koje su drugovi Banijci nosili po ledenim i snežnim stazama Prenja za vreme etvrte ofanzive. Se amo se kada su topovske granate iz Konjica zasipale nosioce ranjenika pod vrhovima Prenja. Tu su ginuli i ranjenici na nosilima i nosioci ranjenika.

No je sporo odmicala. Drugovi su ogladneli i svako se na svoj na in potrudio za ve eru. Neki su sa jednog uginulog konja, koji se nalazio malo dalje od staze, skidali i poslednje par e mesa. Jedni su ga pekli a drugi kovali u svojim porcijama. Ni izvorne vode nije bilo; prisiljeni, grabili smo i pili vodu iz blatnjavih bara sa kojih se stoka napajala. Jedan drug je uhvatio ježa, ali mu nikako nije polazilo za rukom da ga odere. Najzad se dosetio, polio ga vrelom vodom — bodlje su se raširile i tada ih je bilo lako skinuti. I pored svih teško a i gladi bilo je i humora i smeha. Drugovi su mu dobacivali da je jež otrovan. »Vidi kakvu njušku ima, kad mu skineš bodlje i kožu ne e od njega ništa ostati«, govorili su mu. Ali, on se nije ljutio i odgovarao je: »Traži eš ti bata i , ali ga ne eš dobiti, ve eras e biti sla i od piletine«. I nastavljao strpljivo da ga što bolje priprema. Uspeo je ak i supu od

njega da skuva. Oni koji su je jeli kažu da je bila vrlo prijatnog ukusa. Odnekud su čak i kiselu planinsku travu nabavili — sremušu, koja je poslužila kao salata.

SA RANJENICIMA NA SUTJESCI

Deveti jun je osvanuo bez kiše, mada je nebo bilo išarano oblacima. Kolona pešaka ranjenika vijugala je kao zmija stazom ispod Dragoš-Sedla i spuštala se prema Sutjesci. Topovske granate su stravi no jaukale proletaju i iznad naših glava i lome i stabla bukava i jela. Ovu tutnjavu u dolini reka Sutjeske i Hravke pojačava je eksplozija avionskih bombi. Čak i tako pre podne avioni kruže, bombarduju i mitraljiraju. Ranjenici su stali, čekajući da se tresak topovskih granata i huka avionskih motora smiri. Situaciju nismo znali. Po mitraljeskoj, artiljeriskoj vatri i bombardovanju uočavamo gde se nalazi položaj naših jedinica. Svi osećamo da se oko njih stežu klešta i da vode krvavu borbu za proboj. Drugovi žale što nemamo šest stotina pušaka da pomognemo proleterima. Potsećamo se na mnoge bojeve Prve i Druge proleTERSKE divizije, sigurni smo u njihovo moćno i snažno »URA«. Iako umorni i gladni, lica su vesela pri pomisli da se ispred nas nalaze proletari. »Pročekajmo, moramo proći« govorili su ranjenici. Kolona se kretala. Neki jedu sremušu, ili kao poslasticu gule bukovu koru i jedu mezgru. Svaki ranjenik je gulio po jednu bukavu. Ko je prošao posle nas, po broju oguljenih bukava mogao je ustanoviti broj ranjenika. Na čelu kolone nalazio se drug Gojko. Za vreme zastanka interesovao se o broju ranjenika, njihovoj pokretljivosti i izdržljivosti. Pitali smo ga o situaciji. Nije nam mnogo govorio, ali se sa njegovog lica moglo pročitati da je situacija vrlo teška. Dao nam je zadatak da idemo pravcem: Krekovi — Milinklada — Hravka — Lučke Kolibe — Vrbnica. Pozdravio se sa nama i još jednom upozorio da vodimo brigu o mladim ljudima koji su nam životi povereni. Posle toga je otišao. Međutim, mi smo kasnije morali da promenimo taj pravac. Neprijatelj je ugrozio pravac Tjentište — Milinklada i zbog toga je kolona ranjenika posle prelaska Sutjeske nastavila pokret pravcem: Plešćica — Debela Ravan — Lučke Kolibe.

Ispred nas, na nekoliko stotina metara hu ala je Sutjeska — krvava, hladna i gladna. I ona je tražila žrtve. Mora emo i njoj dosta naših života da damo. Iznad Sutjeske avijacija ne kruži, ve negde dalje. Eksplozije bombi do nas dopiru iz daljine. Povremeno, iznad naših glava tišinu poremeti zvižduk poneke topovske granate. Podne je prošlo, a mi još ekamo i jedemo sremušu. Veze sa našim jedinicama nemamo. Izgleda da smo se od za elja Sedme divizije odvojili i krenuli drugim pravcem. Prema pucnju osetili smo da su naše jedinice iznad Sutjeske probile švapske redove i napravile brešu. Odlu ili smo da bez metka pre emo Sutješku i ponovo uhvatimo vezu sa Sedmom divizijom. U celoj koloni samo komesar i ja imali smo oružje — dve bombe i dva pištolja sa po sedam metaka.

»Sprema se pokret«, preneseno je drugovima. Utrtom stazom, kojom su ve prošle neke jedinice, krenula je naša kolona prema obalama Sutjeske. "Reka na mestu prelaza nije bila mnogo široka. Mesto gaza je bilo kamenito, kamen uglan i klizav. A nešto nizvodnije virile su stene iz vode, sa brzacima izme u njih. Za snažnog i zdravog oveka Sutjeska ne bi ništa pretstavljala. Me utim, za pešake-ranjenike, koji ve etiri dana hleba nisu okusili, pretstavljala je ozbiljnu prepreku. Sunce je ve zalazilo kada je kolona iz pokreta gazila Sutješku. Na elu bili su najja i. Gazili smo vodu do pojasa, a neki i do preko grudi. vrsto smo se držali da bi odoleli snazi vode. Prvi je prešao, a za njim i drugi, i, tako redom. Ali, Sutjeska je kod gaza bila brza kao vihor i za tren oka iz lanca iš upala i odnela jednog druga. Videli smo — glavom je lupio o stenu koja je iz reke virila; voda se zacrvenela ... Kolona je za momenat stala. Ubrzo, ponovo uspostavljamo lanac, ali se i on kida. Posle toga to se još nekoliko puta ponavlja. Sutjeska je odnosila i gutala umorna, iscrpena i izgladnela tela naših drugova. Pokušali smo prelaz i sa konjima. Jedan drug je držao konja za rep, a drugi su se držali za njega. Samo ni to nam nije uspelo. Konji su brzo gazili vodu a ranjenici su padali i davili se. Najzad, prebacili smo konopce preko reke i zavezali za stabla. Sada su ranjenici ve slobodnije gazili, ali nezajažljiva Sutjeska uspela je još neko-

liko iscrpenih tela da otrgne sa konopca i odnese. Bilo je to strašno posmatrati, taj lanac bledih, iznemoglih i napa enih drugova kako se bori sa ne mnogo dubokom ali hladnom i brzom Sutjeskom.

Odmah posle prelaza, kolona je nastavila kretanje prema vrhu brda. Uzbrdica je bila velika i teška. Po tamnoj noći, kroz gustu šumu koja je tamu još više povećavala, kolona se kretala stazom i van nje, kidala se i zastajkiivala, prikupljala i nastavljala pokret, spoticala i padala itavu noć.

Već je zora. Na desnoj obali Sutjeske ostala su još samo tri druga. Nisu hteli da pređu u reku. Komesar se vratio po njih i molio ih da s njime pređu preko. Nisu hteli ni da uđu. Komesar ih je ubeđivao, ali to nije pomagalo. Najzad im je naredio, i tada su prešli Sutješku.

itavu noć peša ili smo dva kilometra. Bolest, rane, napori i glad činili su svoje. Naša lica su potamnela, rana puna bora, a oči mutne. Kolena su klecala i jedva smo koraćali ali teškim koracima. Sa mokrih i pocepanih odela voda se još cedila.

Mnogima je obuća propala, išli su sa ispadnutim prstima, a mnogi i bez ikakvih cipela — bos, izgrebanih i krvavih nogu. Rane su se odvile, a novog zavoja nije bilo. Drugovi su cepali košulje da bi svom drugu zavili ranu. Svi su ulagali poslednji deli snage da dođu do cilja. Ja i su pomagali slabijima. Kolona je koraćala uskim stazama i utala. Hleba nema, nekoliko dana jega nismo dobili.

Zvezde se postepeno gase. Svi smo, deseti jun. Čelo kolone je izbilo na vrh brda, a za njim je nešto iznad Sutjeske. Čekamo da se pojavi jutarnje sunce da nam osuši odela. Prikupljamo se i ne slutimo da smo još u opasnosti. San nas je savladao i na jednom proplanku više od polovine drugova spava. Kolona se još nije prikupila. Komesar sa oko 30 drugova još nije stigao. Sa brda na kome se nalazimo, vode staze na sve strane. Njima su krstarile naše jedinice prethodnih dana. Ispitujemo kojim pravcem da pođemo. Okolo nas bukve i jele, posećene topovskim granatama i avionskim bombama, tu su i rovovi i razbacani nemački šlemovi. Razmišljamo kojom stazom da krenemo. Iz velike daljine čuju se eksplozije granata

i avionskih bombi. Nešto bliže, nas, levo i desno štek u mitraljezi. Bilo nam je jasno da su naše jedinice tamo gde padaju avionske bombe i topovske granate. Tako je i bez karte i busole, krenula kolona ranjenika prema položajima na kojima se ula žestoka borba.

Jutro je brzo odmicalo. Kolona je pošla, promicala je pored stogodišnjih bukava i jelovih stabala između Plea i Ozrena. Nije prošao ni jedan čas, a na mestu odakle smo pošli za uo se »šarac« . . . povici. . . Znali smo da su to Nemci izbili na brdo gde smo se do pre jednog časa mi nalazili. Šta je sa komesarom i trideset drugova? Razmišljali smo.

Promicali smo sve dalje kroz šumu. Glad je postajala sve strašnija. U nama su se jednovremeno sukobljavali glad i umor, san i želja za životom, za slobodom. Svi smo mi bili mladi, ni najstariji nisu imali više od dvadeset pet godina. Svaki korak dalje vodio nas je pobjedi, slobodi. To nam je davalo snage. Približavamo se Tisovom Brdu. Ispred nas se ukazuje nepošumljena zaravan, izrovana avionskim bombama i granatama. Skrenuli smo sa staze i idemo ivicom šume. Sa Tisovog Brda povremeno se uju pucnji, a sa suprotne strane odgovarali su kratki rafali »šaraca«. Iz daljine dopirale su potmule eksplozije avionskih bombi. Po Debeloj Ravni artiljerijske granate pljuštale su kao kiša. Dim se dizao visoko, obeležavaju i mesto naših jedinica. Nismo smeli da oklevamo, svaki sekund je bio dragocen.

Prešli smo reku Hravku i pošli da se penjemo uz Debelu Ravan. Oko puta su rupe od avionskih bombi, ispunjene vodom, polomljeno granje i drveće. Staza kojom se penjemo puna je strmine, kamenita i teško prohodna. Ne krećemo se tako brzo kao do Hravke. Zamor, glad i nagla uzbrdica usporili su nam hod. Postepeno gubimo snagu, ali tutnjava je svakim časom sve bliža. Nemamo vremena ni za najmanji predah.

Iznenada pojavi se avion i prelete iznad nas. Leteo je nisko, tako nisko da nam se činilo da drveće dodiruje. Ali, uskoro se naglo podiže i izgubi iza brda. Napravio je još jedan krug a zatim se udaljio prema Tjentištu. Bilo nam je jasno

da je kolonu uoio. Pove ali smo otstojanje. Odmah zatim pojavio se roj »Štuka«. Kolona se zaustavila. Svi smo zauzeli najpogodnije zaklone. »Štuke« su kratko vreme nadletale u krugu, a zatim uz urlanje sirena pikirale na nas i bacale bombe. Zemlja je podrhtavala od silnih eksplozija. U inilo mi se kao da sam odba en uvis za nekoliko santimetara. Dim nas je prekrrio, a par ad avionskih bombi, zemlje i kamenja letela su iznad naših glava. Kada se dim razišao, pogledao sam oko sebe. Jedna bomba pogodila je hrast pored same staze i na mestu ubila dva druga. Njihova tela su bila sasvim izmrcvarena i raznesena. Nismo mogli da ustanovimo koji je deo tela od kog poginulog druga. Prikupili smo ih. .. Malo dalje od njih ležao je sav u krvi, smrtno ranjen, tre i drug. Krv je šiktala iz njegovog unakaženog vrata; bila mu je i potiljna kost razbijena, jedva je disao. Naprezao se da nam nešto kaže. Isprekidano je izustio: »Drugovi... živela... pobeda... pozdravite mi...« Re i su ostale nedovršene. Ostala je tajna koga da pozdravimo. I tu, iznad razbijenog hrasta, na malom poljanetu, obraslom gustom travom ostavili smo tri naša poginula druga. Niko od nas nije znao njihova imena. Bili su se usput priklju ili našoj koloni. Pokrili smo ih liš em i planinskim cveem. Polaze i, pozdravili smo njihova tela. To su bili poslednji gubici pešaka ranjenika koji su pošli sa Pivske Planine. Kolona je ubrzala pokret. Naišao je i drugi talas »Štuka«, ali nas nije uoio. Olistala stabla štitila su nas od o iju neprijatelja.

Peli smo se i primicali kraju ove teške staze. Dan je po eo da se smiruje. Ispod vrha Debele Ravni sreo nas je kurir Sedme divizije. To nam je bila prva veza od Dragoš-Sedla do Debele Ravni. Bili smo radosni, ali za kratko. Vest o ranjavanju druga Tita, koju nam je kurir preneo, sve ranjenike je ozbiljno zabrinula. Glad, umor, gubici i sve teško e, koje smo do tada imali zaboravili smo pri pomisli na ranjavanje druga Tita.

U svim bojevima i na svakom mestu drug Tito je bdio i vodio neizmernu brigu o ranjenim i bolesnim drugovima. Njegova briga za njih prenosila se i na ostale rukovodioce i borce naše vojske. Bezbrojne je primere dao Oslobodila ki rat kako

su borci ginuli nose i ranjenog druga. Ginuli su radije pored njih ali ih nisu ostavljali.

Kasno u noć, 600 ranjenika Centralne bolnice stiglo je Sedmu diviziju na Lu kim Kolibama. Drugovi Banijci su nas lepo dočekali. Pripremili su nam za večeru konjsko meso a i za odmor se pobrinuli. Rasporedili su nas po kolibama i oko njih. Da li je bio ja i umor, glad ili san, to nismo znali.- Pojedini nisu uspjeli večeru da sačekaju. Zaspali su i mi su se seli da se odmore.

Na Lu kim Kolibama sačekao nas je drug Gojko Nikoliš. Obavestili smo ga o usputnim gubicima, kao i o tome da još nije stigla drugarica Senka sa oko 30 drugova.

U toku noći na Lu ke Kolibe je stigao i dr Voja Ukanovi . On je obavestio komandanta Sedme divizije da je od 1.050 pešaka — ranjenika ovde stiglo oko 900 drugova. To zna i da je od druge grupe koja je za nama pregazila Sutješku prešlo oko 300 drugova. Dr Ukanovi je bio zadužen da se brine o evakuaciji prve i druge grupe ranjenika koji su pošli preko Vučeva za Sedmom divizijom. On je primao i sva naređenja koja su se odnosila i na nas.

U toku dana izvršili smo pripreme da bi noć u 11/12 juna prošli izmeću Ljubinog Groba i Košute gde su ovih dana vođene krvave borbe. Brinuli smo i šta je sa drugaricom Senkom. Sećamo se uloge koju je ona imala — komesar i bolnička arka. Neprekidno na zahtev, ona je vodila brigu da neko od drugova ne zaostane. Svi su je žalili. Oni koje je ona tokom marše previjala pričaju da je ispod Dragoš-Sedla iz svoje torbe izvadila i poslednji komad veša, poćepala ga da bi ranjenog druga previla.

U toku tog razgovora stigla nas je i Senka. Ali, ne sa svih 30 drugova. Bili su to strašni momenti, prićela je Senka, kada su nas Nemci iznenada napali. Posle prelaska Sutjeske, na vrhu brda — rafal »šarca«, zatim povici, i trka po šumi. Nas deset uspjeli smo da izbegnemo kuršume, a 20 drugova palo je Nemcima u ruke.

U toku noći i 11/12 juna prošli smo pokraj Košute i rano u zoru stigli blizu Mrćin-Koliba. Ovaj put smo prešli sa Banij-

cima i Dalmatincima. Oni su bili naše neposredno obezbe enje. ^Prethodnog dana, a i u toku no i napustili su nas mnogi ranjenici. Odlazili su u svoje jedinice ili bolnice tih jedinica. Zato smo odmah, u svanu e, drugarica Senka i ja predložili drugu Gojku Nikolišu da naše ranjenike pošaljemo i. bolnice njihovih jedinica. Predlog smo obrazložili željom ranjenika da po u u svoje jedinice, a osim toga mi nismo imali ni uslova za njihovo le enje i ishranu.

Sanitetski otek Vrhovnog štaba održao je povodom toga sastanak na kome je prihva en naš predlog i drugovi su bili upu eni u bolnice njihovih jedinica, koje su se ovog dana nalazile u blizini Mr in-Koliba.

Tako je posle marša od preko 76 km na dan 12 juna rasformirana prva grupa pešaka-ranjenika Centralne bolnice koji su 6 juna pošli sa Pivske Planine.

Ostali smo ovde, Senka i ja, komandant i komesar i uskoro se priklju ili svojoj etvrtoj proleterskoj brigadi.

Radomir BURIC

OD POTPE I DO RATAJA

oravak u Potpe u iskoristili smo za sre ivanje bataljona, koji se, teško osaka en od pjegavca u Gruš u, sada dvostruko pove ao dolaskom 86 drugova i drugarica iz bolnice. Ve skoro mjesec dana u štabu sam potpuno sam, a i komanda eta ne stoje mnogo bolje. Puške i mitraljeze koje smo vukli na konjima, jer ih je bilo dva-put više nego boraca, dobili su opet ljudi u ruke da na ovim surovim planinama nastave borbe protiv neprijatelja.¹

¹ U znak zahvalnosti i priznanja naveo bih ime svakog pojedinog, ali nisam zapisao sve, a pam enje je izdalo. Zapisao sam samo komandni kadar bataljona koji smo tih dana ponovo formirali.

Štab bataljona: komandant — Rade Milojevi (Umeti i, Kostajnica), zamjenik komandanta — Ilija Bogojevi (Dodoši, Petrinja), komesar — Slavko Borojevi (Knezovljani, Kostajnica), zamjenik komesara — Zora Zebi (Beravci, Slav. Brod), operativni oficir — Gligo Bun i (Dodoši, Petrinja), intendant — Miro Brklja i (Kostajnica).

1 eta: komandir — Stojan Bun i (Veliki Šušnjar, Glina), zamjenik komandira — Petar Poljak (Crkveni Bok, Sunja), komesar — Pero Todorovi (Brestik, Glina), zamjenik komesara — uro Mrkalj (Dodoši, Petrinja); — vodnik 1 voda — Antun Fu ek, delegat 1 voda — Dragan Macakanja, vodnik 2 voda — Joco Ivani (Dodoši, Petrinja), delegat 2 voda — nepopunjeno.

2 eta: komandir — Stojan Peškiri (Moštanica, Petrinja), zamjenik komandira — Stevo Bun i (Veliki šušnjar, Glina), komesar — Pero

Bataljon je oživeo, ali još uvijek bio daleko od onog kakav je bio na Raduši i Prenju. Trebalo bi odmora i dosta hrane da se ljudi oporave od tifusa i umora, a mi nismo imali ni jedno ni drugo.

Od Pljevalja su nas napadale jake italijanske snage s kojima smo ve nekoliko dana u sukobu.

Pred no je brigada izbila na cestu Pljevlja — Žabljak i preko Kraljeve Gore krenula prema Tari. Put nije bio loš, ali je bio dug i za bolesne drugove težak. Na cesti iza sela Gliba a ležao je ovjek u bjelini. To je bio naš desetar Corkovi , koga smo prije par dana bili poslali u bolnicu. Na njemu nije bilo odijela, ostale su mu samo košulja i ga e. Netko ga je svukao, ili se jadni tifusar sam skinuo. Pao je i umro. Kako je bio težak taj prizor.

Kod Dur evi a Tare stoji prebijen, neobi no visok i ukusno gra en most. Prešli smo preko partizanskim rukama napravljenog mosta i nastavili put prema Zabljaku. Išli smo kanjonom kroz koji protije bistra i brza Tara. Pogled je dopirao daleko, na jednoj strani prema Sandžaku, na drugoj prema Crnoj Gori. Divni pejzaži, samo im se nema tko diviti. Tifusar proklinje svaki kamen, svaki uspon, jer ga staje života. Nitko ne govori o prirodi, koju smo uvijek tako voljeli. Umjesto toga stalno padaju pitanja: da li u Crnoj Gori ima hrane?

Još dok smo bili u pokretu stiže nam vijest da je engleska vlada priznala naš Vrhovni štab i našu vojsku i da se kod Zabljaka padobranima spustila delegacija od etiri Engleza i jednog Amerikanca. Odmah nam je bilo lakše, brže smo krenuli naprijed. Pero Poljak, zamjenik komandira Prve ete, kaže: »E, samo kad sam to do ekao, pa sada što bilo sa mnom«.

Kraj Zabljaka, malenog, gotovo potpuno spaljenog gradi a, prošli smo bez zadržavanja. Tu nedaleko je Crno Jezero,

elap (Dragotina, Glina), zamjenik komesara — Dragan Tarbuk; — vodnik 1 voda — Stojan Miljevi , delegat 1 voda — Branko Mrkalj (Dodoši, Petrinja), vodnik 2 voda — Veljko Mareta, delegat 2 voda — Božo Bjeli .

Prate i vod: vodnik — Stevo Priljeva, delegat — Mirko Kalanja.

Radni vod: pomoćnik intendanta — Mirko Bjelanovi (Lušani, Glina), šef kuhinje — Bogdan Balti (Selište, Glina).

uokvireno zelenim livadama, crnogoričnim šumama i Durmitorom. Durmitor se popeo visoko u nebo i straši svojom silinom, prosto ne vjerujemo da se može preko njega. Ali krenuli smo baš preko Durmitora, punog vojske i izbjeglog naroda koji se sklonio od neprijateljskih aviona.

Nad Zabljakom sija sunce, a nad Durmitorom se odjednom prolomilo nebo, začas kišu pretvorilo u snijeg i hladno u. Ova surovost planine dotukla je mnoge bolesne i iznemogle drugove. Mali izmek umro je kraj jednog bora. Oko trideset drugova i drugarica iz bataljona ostali su umiru i kraj puteljka. Ovo je prvi veliki gubitak u pokretu. Teško nas je to zabrinulo.

Najzad smo stigli na Suši ko Jezero. Čuli smo da se tu, tako e, nalazi Vrhovni štab. Dok sjedimo ispod drve a, kiša neprekidno pada i moć i sve do kostiju.

Bataljon je dobio naredbe da krene u sastav Treće divizije da na položajima iznad Dobrog Dola pomogne zatvaranje pravca od Šavnika. Otuda su nadirale jake njemačke snage.

U Nedajnu smo našli vodiča i krenuli za Dobri Do. Ogranulo sunce, na visoravnima Durmitora pasu razvezani konji. Idemo sa posebnim osjećanjem slobode na ovoj visokoj planini. Vodič nam objašnjava da se približavamo strmom prijevoju zvanom Crveno Ždrijelo. Valjda nas je htio upozoriti, jer im smo bacili pogled u pravcu Ždrijela spazismo grupu etnika na uki kraj prijevoja. Razvismo čelo bataljona, postavismo minobacače, a etnici, kad su to vidjeli, pobjegoše. Crveno Ždrijelo smo prešli mirno. Na daljem putu pratile su nas noć i kiša. Idući kroz mrak, kišu i nepoznato, imao sam osjećaj strašne osamljenosti. Da li itko zna gdje se sada nalazimo?

U Dobrom Dolu našli smo Drugi bataljon Treće sandžarske brigade. Prepuštaju nam polovicu koliba i nekako se smještamo. Pokisli smo i gladni. Sandžaklije nas upoznaju sa situacijom na ovom sektoru i položajima koje treba držati.

Čete su na položajima između uka Stila i Lojanika, na visini od nekih 2.000 metara. Iako je već po etak juna, vrijeme

je vrlo promjenljivo. — as kiša, strašan pljusak i grmljavina, — as tu a i snijeg, pa opet zubato sunce.

Dobri Do nije selo. To su katuni u kojima seljaci sa Jezera ljeti stanuju, uvaju stoku, sire mlijeko i spremaju smok za zimu. Ljudi su pristupa ni i od pomoći, ali previše se sleglo vojske u njihovih dvadesetak koliba. Previše je naših zahtjeva za njihovu ne veliku imovinu. Svaki dan dobijamo po par ovaca i janjaca. Daju nam, jer i sami vide da moramo nešto jesti, ali svaku izdvojenu ovcu prati tužan pogled doma ina. Nikad nisam znao da je pe ena janjetina tako slatka. Kruha nismo imali.

U ve ernjim asovima, griju i se kraj ognjišta, sa seljacima pri amo o našoj borbi, o krajevima iz kojih smo došli. Ljudi su dosta suzdržljivi, dok žene otvorenije u estvuju u razgovoru, iznose što im se svi a i što im se ne svi a, strahuju šta e biti s njima ako do u Njemci. Jedna dosta otresita starica pri a o partizanima koji su 1941 godine prolazili ovuda i o drugu Moši Pijadu koji je tada bio kod nje.

Prvih dana nije bilo borbe. Patrole odlaze u pravcu Ranisave i Gabele da izvide položaje i kretanje neprijatelja.

Izme u visova Ranisave i Ivice Njemci nadiru prema našim položajima. Teški mitraljez Prve ete stjerao ih je u jarak Gabelu. Morali smo štedjeti svaki metak da ne bismo sasvim ostali bez municije. Uskoro su napadnuti i položaji Druge ete, na našem desnom krilu. Nakon kra e borbe, eta je posjela novi položaj i nastavila borbu.

Nadiranje svoje pješadije neprijatelj je potpomagao jakom artiljeriskom i minobaca kom vatrom. Naro ito je bio tu en prostor izme u Prve i Druge ete, jer su primjetili da tuda odlaze i dolaze kuriri i štab bataljona. Pred podne borba se utišala i mi smo to iskoristili za dopremu ru ka na položaje. Drug Vule doneo nam je ru ak. Neprijatelj je to osmotrio i po nama osuo artiljerisku vatru. Vule je ranjen i ne može se maknuti. Tr im do njega. Gledam: dvije velike rane, jedna na nozi a druga na ruci. Tješim ga, kažem mu da ga ne emo ostaviti.

— Vidim ja da od mene nema ništa, družo komesaru.

Krvavim rukama savija moju glavu i ljubi me. Naš dobri Vule.

— Nije mi žao umrijeti, ali mi je žao vas ostaviti. Pozdravi moju djecu.

To je bila smrtonosna rana i on je zauvijek ostao na Durmitoru. Nije do ekao da vidi svoju djecu.

U toku borbe stiže kurir iz štaba brigade sa nare enjem da hitno krenemo za Nedajno u sastav brigade, jer slijedi prelaz Pive. Trebalo bi da krenemo odmah, ali ne možemo napustiti položaje dok nam ne stigne smjena. Ranjene i bolesne drugove i komoru odmah šaljemo za Nedajno, a mi i dalje ostajemo na položajima. Borba se nastavlja. Naši mitraljezi i minobaca i usporavaju nadiranje neprijatelja prisiljavaju i ga da mijenja pravce napada i da traži zaklone. Desno i lijevo od nas bore se Sandžaklije i Crnogorci.

U sam mrak stiže nam smjena. Smjenio nas je jedan bataljon Pete crnogorske brigade. Stigao je odnekud sa položaja i sada e, opet, provesti cijelu no na položajima i nastaviti borbu. Saznajemo da naše jedinice vode oštre borbe kod Gacog, na Sinjajevini, na Pivi, u Zelengori.

Rastajemo se sa Dobrim Dolom. Zašto se zove »dobri«? U mirnim vremenima možda je tu, ipak, lijepo provesti ljeto.

Vrijeme je mirno, no vidna. Opet preko Crvenog Ždrijela, preko uka i zaravni. Kad smo stigli u Nedajno, ve se bilo dobro rasvanulo. Tu nas je sa ekao intendant Miro sa radnim vodom. Ostale jedinice brigade ve su otišle. Sve je oko nas nekako tužno i pusto. Pojeli smo po par e hladne ov etine ili kozetine, vrug bi ga znao šta je bilo, odmorili se dva sata i krenuli dalje.

Dan je sun an i topao, ali nas za udo avioni ne ometaju. Svuda okolo goli kamen. Nigdje šume ni izvora. Ustajala, crna voda u koritima ispod krovova koliba, koliko-toliko gasila je že . Nigdje se ne sretosmo sa drugim jedinicama. Sve nam je to udno i zloslutno.

Predve er smo stigli u Rudine iznad Pive. Sa ekao nas je na elnik štaba brigade, Bakari . Saop io nam je da je situacija vrlo teška i kriti na. Da nismo stigli još za par sati, ne bi nas mogao više ekati. Treba ostaviti sve teško oružje, komoru, spaliti štapsku arhivu i krenuti što hitnije preko Pive, jer, ako ne požurimo, može biti prekasno. Prenerazili smo se. Borave i u Dobrom Dolu, nismo ni znali kakve je ve razmere dobila neprijateljska ofanziva.

Zakopavamo dva teška mitraljeza, jedan veliki i jedan mali minobaca , palimo arhivu, koja je prili no vjerno govorila o našem putu i borbama od Banije do Durmitora. Ne mogu se ipak sa svime rastati i u torbici ostavljam svoj dnevnik, notese u kojima su bilješke sa sastanaka, kartu Jugoslavije i istoriju SKPb. Ako budem ranjen, to u valjda uspjeti uništiti da ne padne neprijatelju u ruke.

Sta emo sa ranjenim i bolesnim drugovima koji ne mogu i i? Moraju ostati tu sa bolnicom. Kako im to saop iti, šta e re i? Dok misli lete kroz glavu traže i rješenja, dolazi nekoliko bolesnih drugova i mole da ostanu.

Bacamo se na klanje ovaca koje smo dotjerali iz Dobrog Dola. U prljave torbe svaki borac stavlja po komad mesa. Iz komora dijeli se po šaka brašna. I, kre i.

U gužvi ranjenika i bolesnika iz drugih jedinica ostate doše i naša dva ranjena druga, jedna drugarica i nekoliko bolesnih. Ostade dvadeset konja koji su nam nosili ranjenike, oružje i komoru.

Kanjon Pive je strašan. Mrak, strmina, ljudi padaju, kotrljaju se kao lopte i psuju. Spoti emo se o ranjenike i bolesnike koji su zakr ili usku stazu i ekaju na prebacivanje. Jedva stigosmo na uski mosti i pre osmo Pivu. Tek što smo je prešli, nai oše avioni i prosuše bombe. Mi nismo imali žrtava, ali mrtvi kraj rijeke govore da je ju erašnji prelaz bio krvav i težak.

Gotovo cijeli dan trajalo je pentranje uz kanjon. Na izlazu iz kanjona do ekao nas je štab divizije s kojim su bili drugovi Nazor, Ribar i nekoliko male djece. Kako e oni sve ovo izdržati?

Od komandanta divizije Pavla Jakši a dobili smo zadatak da preko Vu eva pratimo bolnicu u kojoj je bilo oko 600 ljudi, rekonvalescenata koji su uspjeli prije i Pivu.

Strašno je putovati s bolnicom. Idu polako, najednom sjednu i za tren oka nalože vatre. Kad zastanu, prosto ih je nemogu e pokrenuti. Idemo od jednog do drugog, govorimo im da je neprijatelj blizu, da nas svaki as može napasti; molimo, kumimo, ali sve to ne vrijedi. Tifusari mirno sjede i griju se oko vatara. Najzad, grdimo, svakog pojedinog dižemo i nekako se krene. Nakon par stotina metara opet ista slika. Rasvanulo se, a mi smo prešli svega nekoliko kilometara.

Na Suvoj Gori stiže kurir iz štaba divizije sa nare enjem da napustimo pratnju bolnice i usiljenim maršem krenemo u sastav brigade pred Sutješku. Zajedno sa doktorima saop avamo situaciju bolesnicima. Mnogi su shvatili težinu doga aja i krenuli s nama, dok su neki ostali mirno leže i. Mnogi od onih koji su krenuli nisu izdržali i ostali su kraj staza umiru i.

*

Pred Sutješkom smo. Stigli smo brigadu, od koje smo bili, ini nam se, ve tako dugo odvojeni. Baš tada, u najtežem trenutku, komesar brigade Uroš Kruni razboleo se od pjegavog tifusa.

Na Sutjesci bjesni ogor ena bitka. U neravnomjernoj borbi sa neprijateljskom pješadijom, artiljerijom i avijacijom proleter i kr e put. Uspjeli su, ponosni drugovi naši.

Tamna no , umorna kolona, zabranjen svaki šapat. Usjeklini stijenama te e plaha i hladna Sutjeska. No as samo ona ne zna za strah. ovjek ovjeka drži za remen, a najslabiji se drže konjima za repove. Hladni valovi dopiru do prsa, uporno udaraju o noge. Kao da su se i ovi valovi zaverili protiv nas i ho e da ih ne prije emo. Na najslabijim mjestima je, na momente, pucao lanac povezanih života i Sutjeska je naše drage odnosila u Drinu.

Pregazili smo je. Neki drugovi me pitaju ho emo li sada u selo da se osušimo. Još uvijek mnogi ne znaju da je ovdje samo planina i borba i da nigdje u blizini nema sela.

Opet strahoviti uspon. Na malom proplanku, obasjanom jutarnjim suncem, mi smo zaspali kao zaklani. Nitko nam nije to dozvolio, nitko nam nije to rekao. Probudila nas je strahovita vatra iz »šaraca« sa lijeve strane. Brzo sko ismo, povismo udesno i naprijed. Opet spuštanje, zapravo kotrljanje. Nitko ne pokazuje kuda treba i i. Staza je ve dobro utrta od jedinica koje su prošle ispred nas i ne može se zabasati. Razbacani sanduci od municije, pokoji ostavljeni mitraljez ili puška, zaklani i oderani konji, mrtvi drugovi. Sve je to obilježavalo put. Tek sada smo u potpunosti shvatili ozbiljnost našeg položaja i žestinu neprijateljske ofanzive.

Potok Hr avku nije bilo teško prije i. Opet penjanje. Borba se vodi na sve strane. Našu kolonu neprijatelj je primjetio sa drugog brda i otvorio artiljerisku i minobaca ku vatru. Vu emo se kao prebijeni. Sto, dvjesta koraka i zastoj. Neprijateljske granate tuku po koloni, ali to ne smeta da se iz torbice izvadi komadi svježeg mesa, potraži biljka što miriše na bijeli luk i pojede u slast.

Stalno usponi. Svakom je ve došlo do guše. Svijest se bori sa tijelom koje traži odmora. Mara Erakova, nate enih nogu, ne može više da se makne. Sjedi i umire.

— Druže komesaru, ja zbilja više ne mogu — kaže mi mitraljezac Nikola sjede i na panju.

— Hajde još malo, ne daj se, bi e nam drago kad sve ovo preživimo.

Poslušao me i krenuo naprijed. Na mrtvom konju kraj srušene jele sjedi ovjek i reže meso. Kad bi ljudi iz Dobrog Dola znali kako su nas spasli svojim ovcama!

Kona no smo dospjeli na Lu ke Kolibe i zastali u velikoj bukovoj šumi. Odli an zaklon od napada iz zraka, ali neprijatelj zna gdje možemo biti i neprekidno tu e iz aviona. Padaju svežnjevi malih bombi, ka e se o grane, eksplodiraju i smanjuju naše ve prepolovljeno brojno stanje. Vrhovni štab je u blizini. Saznajemo; da je drug Tito ju e ranjen. Ni njega nije moglo mimo i.

No bi trebalo iskoristiti za spravljanje ve ere, ali mesa više nema u našim torbama. Zahvaljuju i kuvaru Mirku, koji nije napustio svoj kazan i , mi smo ipak uspjeli napraviti ve eru od tople vode sa par šaka brašna koje smo još pronašli po torbicama.

Pred svitaj dana krenuli smo dalje. im smo izašli iz šume, do ekala nas je paklena vatra. Suma nas je sada zaklonila. Teren je sve ugodniji, nema kanjona, nema jakih uspona, nema zaostajanja.

Na Mr in Kolibama prespavali smo no i svaki je dobio po komadi konjetine. To je zadnja zaliha koju je još imao štab brigade. Održan je sastanak lanova Partije iz cijele brigade (12 VI 1943), samo sa jednom ta kom dnevnog reda: »Sadašnja situacija«. Komandant brigade Nina Marakovi je održao govor. Zahtjevao je da se držimo, da uložimo krajnje napore da bismo savladali neprijateljsku ofanzivu, koja se evo bliži kraju. O inski nam je govorio Nina, nikada to ne emo zaboraviti.

Divne su jelove šume Zelengore, pune izvora i poto i a. Svaki as pijemo vodu da bismo utolili glad. Na elu kolone ide Nina i tiho zviždi: »Padaj silo i nepravdo...«. Kako to ohrabruju e odzvanja kroz zelengorske jelike.

U Rataju je puno vojske. ovjek na ovjeku pred prelazom ceste Kalinovik — Fo a. elo našeg bataljona i Nina stižu do ratajske kule. Baš u taj tren nai oše avioni. Pikiraju, bacaju bombe, mitraljiraju. Jedni odlaze, drugi dolaze i tako sve do no i. Nikada nisu tako strašno tukli. Na cesti Krajišnici vode borbu sa neprijateljskim tenkovima i pješadijom.

Odoše avioni. uje se tužno jecanje. Ninini borci nose svog dragog komandanta. On im više ništa ne govori. Izgledao je blago kao da je na momenat zaspao. Kroz brigadu prostruji vijest: »poginuo je Nina«. Nasta pla . — Tko e nas sada voditi?

Na cesti su Krajišnici uništili neke tenkove i oslobodili prelaz. Prolazi Vrhovni štab. Uskoro iza njega kre emo i mi na

cestu, u Miljevinu. Sutradan smo opet doživjeli strašno bombardovanje u kome smo izgubili mnogo drugova i drugarica.

U šumi iznad Miljevine sastali smo se sa Osmom i Šesnaestom brigadom naše divizije. Zajedno smo, poslije, prelazili prugu kod Pra e.

Završila se neprijateljska ofanziva. Bataljon je izgubio dvije trećine svoga sastava.

Dr Slavko BOROJEVIĆ

ODLOMCI IZ DNEVNIKA KOMESARA ETE¹

21 maj 1943

oneki pucanj razbije tišinu ove prole ne no i. Borba je prestala.

Sedim u malenoj kolibi i uz svetlost sve e prelistavam stranice dnevnika starog dobrog druga. Na njegovim iskrzanim listovima i u grozni avoj brzini zapisanim redovima tražim selo elebi .

Pre nešto više od godinu dana bili smo u ovom istom selu. Bilo je to u zimu 1942 godine kada se sedište Vrhovnog štaba nalazilo u Fo i. Za nama su došli Nemci i Italijani, a kasnije i etnici. Ostavili su tragove. Još štr i porušena kasarna. Na njenim zidinama nazire se izgrebena crvena petokraka i nekoliko zamazanih i izbledelih parola. Neko mi je ispri ao da nedaleko odavde, u selu Kunovu, živi Suljo Trako, ovek oko ije se ku e isplela itava legenda. Kada su etnici upali u selo, popalili sve ku e i zapo eli klanje, sve ono što je nekim udom ostalo u životu pobeglo je k njemu u ku u. Sa dve puške, nekoliko stotina metaka, on je sa još nekim ovekom dugo pružao otpor etnicima. Kažu da je Suljo uspeo da spase nekoliko ranjenih žena i dece.

¹ Iz dnevnika političkog komesara 2 ete Beogradskog (Šestog) bataljona Prve proleterske brigade.

Za tri dana stigli smo od Šahovića preko Maoča do elebića.

Neprijateljske snage nadiru iz Sandžaka, Crne Gore i Foča.

Idu i ubrzanim maršem, osećao sam težak umor i radovao se otkivanom predahu u elebiću. Ali neprijatelj je i ovde stigao.

Izbili smo na elebiću ku visoravan i zastali na prostoru između nedovršene crkve i porušene kasarne. Pred nama su šumetina, raštrkane kuće i Nemci. Pogled mi se zaustavlja na gomili vojnika u zelenim uniformama. Vešto se prebacuju, uzimaju zaklone i pucaju. Čujem vrisak preplašenog deteta i snažan krik ranjene žene. . .

Drugovi iz Majevice brigade preduzimaju sve mere da zaustave nadiranje neprijatelja. Stigli smo u poslednjem trenutku. Izgleda da su im zarobljene brigadna bolnica i komora. Komandant naše brigade² brzo izdaje bataljonima naređenje. Naš je zadatak da preko malog proplanka izbijemo na brežuljak na kome su se uvrstili Nemci.

Krećemo u streljačkom stroju — trčimo.

Zasipaju nas bacačkim minama i mitraljeskim rafalima. Redovi nam se prorekuju. Nametnuli smo neprijatelju borbu prsa u prsa. Nije dugo izdržao. Otpor je slabio. Pred nama više nisu bili borbeni redovi. Zelene uniforme su išezavale pred nama. Napredovali smo preskakujući i nema ko leževe — bilo ih je petnaest.

Zarobili smo dva vojnika i delove komore.

Po završenoj borbi posmatram zarobljene Nemce.

Ziđa³ stupa u razgovor sa njima, služeći se nemačkim i našim rečima.

— Fašisti, recite im on prilazi.

— Nisi fašista, si komunist, socijalista.

— Pazi, majku mu! Komunisti — a ratuju protiv nas! — odvrati on ironično. A, recite, prijatelji, koja je to jedinica i šta vi nameravate?

² Danilo Lekić.

³ Živko Žigaj, komandir 1. čete Beogradskog bataljona, poginuo 1923 u Šapcu, poginuo nesrećno 1951.

— etvrta planinska brigada. Nameravaju da nas unište, prevodi nam njihove reči i Žica.

— Vama se ne može ispuniti ta želja. Pa vi ste komunisti!

— Ne e! — odgovoriše oni kratko.

— A dobijate li pisma iz Nemačke? — Šta pišu vaši? Kako je tamo?

— Pa . . . Dobro!

— Hoćete li da stupite u partizane?

Oni se pogledaše, slegoše ramenima i rekoše:

— Mi volimo Nemačku.

* * *

Stoku koju su Nemci bili povelili vratili smo sopstvenicima.

— Ovo vama ostavljam, reči e jedna sredove na žena, odvajaju i jedno belo tele od ostale stoke.

— Hvala ti, snašo, ali nama nije potrebno — imamo mi hrane, imamo svoje sledovanje, odgovori Bara⁴.

— Radite s njim šta znate! Ja sam tako odlučila. Hoćete da vam se zahvalim. Šta bi bilo da su nam Švabe pojele obe krave i junicu?

— Teraj ti tele kući! Nama nije potrebna zahvalnost.

— Sve ja to znam, ali ipak, neka vam ostane.

— Šta ste zaokupili tu ženu? Ostavite je na miru. Ako nam poklanja tele, zašto da ga ne uzmemo? — umeša se intendant Raki⁵. To je njena lična svojina i ona ima pravo da njome raspolaže po svojoj volji. I, okrenuvši se njoj, reče:

— Idi ti, snašo kući, a s naše strane velika ti hvala na poklonu.

Žena nas još jednom pogleda, prikupi ostalu stoku i poe kući.

⁴ Ivica Bara, Dalmatinac, komesar 1. čete u Beogradskom bataljonu. Izgubio se po izlasku iz Pete ofanzive.

⁵ Jezdi-mir Raki, rođen u Grabovcu, radio u Beogradu.

25 maj

Zavajit. Danju i no u vodimo borbe. Neprijatelj je nadmo niji. Za poslednja etiri dana triput nas je primorao na povla enje. Tr ali smo po kamenjaru, napredovali, povla ili se, ponovo osvajali prvobitne položaje i ponovo otstupali. Nemci su jurišali na nas, padali košeni našim rafalima, ali se nisu zaustavljali. Morali smo napuštati položaje.

U jednoj udoljici opkolili smo grupu neprijateljskih vojnika. etrnaestogodišnji Meho⁶ je hrabro istr avao ispred nas i bacao bombe na Nemce. Dvaput nam je zastajao dah. U inilo nam se da je poginuo. Ali on se vešto bacao na zemlju i, ustavši, mahao nam rukom. Zrna su ga samo okrzнула.

Se am se i danas kako je krišom, pre pet meseci, došao u našu etu i molio da ga primimo.

— Ho u sa vama, ponavljao je mole ivo i uporno.

— Mlad si ti još za ovo.

— Dajte mi samo malu pušku, onu talijansku.

— Deca nam nisu potrebna, odvra ali smo ga.

Snuždio se, ali nije ustuknuo. Pokušao je poslednji put:

— Verujte, drugovi, da u vam biti od koristi!

— Bi eš nam na teretu!

— Obe avam da u biti ravan svakom proleteru.

Meho je ispunio svoje obe anje. Postao je hrabar de ak, miljenik svih. Oslobodio se, pa je ak po eo da se pravi pomalo i važan, naro ito otkada je primljen u SKOJ.

* * *

Na Crnom Vrh (k. 1320) 11 km severozapadno od elebi a, prikovani smo punih tridesetšest asova za zemlju. Pužu i pokušavamo da oteramo Nemce. Privla imo se u svitanje dana. Podrhtavam. Zbog toga sebe prekoravam. Zašto me hvata jeza? Razumljivo je to bilo jula i avgusta 1941. A sada? Strah! ini mi se da ujem dah Nemaca, ose am njihovo prisustvo. Ra-

⁶ Meho Cerovac, ro en 1929 u Mrkoti u kod Tesli a. Poginuo 26 maja 1944 kod Mliništa.

zdvaja nas mali šumski proplanak, samo pedeset metara ni ije zemlje. Bezbroj metaka, ispaljenih iz mašinki, zabada se oko nas. Saša⁷ je zadnji put podigao glavu. Ništa nije rekao. Ustuknuli smo.

Drugog dana su, prema našem strelja kom stroju, krenuli Nemci. Posmatramo njihove šlemove, naziremo likove. Hvatamo ih na nišan cevi. Neka nam se približe još samo malo. Oni zaista idu. Verovatno misle da smo otišli. Povla imo oroze. gtek u i naši mitraljezi. Pojedini nema ki vojnici tr e prema nama, a drugi pucaju ili beže. Gledamo hrabre kako umiru. Bombe, baca i.

Milutin Tanasijevi⁸ se privla i do mrtvog neprijateljskog oficira. Ho e da mu skine revolver i lepu kožnu torbicu. Dopuzao je do cilja. Zaboravio na opasnost. Otkop ava kaiš na torbici, uzima revolver. Uspravio se da baci pogled na neprijateljske zaklone. Ugledasmo njegove široke opružene ruke i skladno telo koje izgubi snagu i postade beživotno.

Boža Krezi⁹ i Dragojlo Mir eti¹⁰ po oše drugom opruženom Nemcu. Isti cilj, isti ishod.

Branislav Janji¹¹ ih je štitio puškomitraljezom. Reši se da po e sa svojim pomo nikom Lukom¹² i izvu e Milutina. Oko njih pršte zrna. Legli su iza jedne oborene bukve. Luka je pomolio glavu. Sruši se na Janji a. Pri umiranju gr evito je stezao pušku. Prst mu je na obara u. Odjeknu pucanj. Zrno prolete kraj Janji eve slepoo nice . . .

* * *

Naše jedinice se i dalje povla e iz Crne Gore i Sandžaka. Neprijatelj nam name e frontalne borbe na širokom prostoru,

⁷ Stanislav-Saša (prezimana se ne se am), rodom iz sela Skele kod Obrenovca.

⁸ Milutin Tanasijevi , komandir 3 ete, ro en u Ba evcu 1922. Radio u Beogradu.

⁹ Boža Krezi , desetar, ro en u Ostružnici 1921.

¹⁰ Dragojlo Mir eti , ro en 1912 u Carini kod Pecke, radio u Skeli kod Obrenovca.

¹¹ Branislav Janji , ro en 1923 u Grabovcu.

¹² Luka, zvali smo ga Mali, jer tek ako je imao šesnaest godina; rodom je iz Bosne.

a mi ih moramo prihvatiti, jer su u pitanju ranjenici. Centralna bolnica je stalno u pokretu. Ranjenika ima više nego ikada.

Zbog estih bombardovanja i neprekidnih borbi hrana skoro i ne stiže do nas.

* * *

26 maj

Stiglo je nare enje: komora danas prelazi Taru. Mi smo na položajima. Štitimo jedinice koje prelaze reku.

Po ela je kiša. Sitne kapi, nalik na izmaglicu, natopile su nam odela i prodrle do kostiju. Pokušali smo da se zaklonimo ebadima, ali su ubrzo i ona bila sasvim mokra. Šatorskih krila nemamo dovoljno; svega dva u celoj eti.

U daljini, iza našeg položaja nazire se duga kolona partizana. Bez pravilnog otstojanja, tesno pribijeni jedni uz druge, kora aju borci. Po umornom, laganom koraku poznaje se da dolaze iz daleka. Vidi se da su iscrpeni. Izme u njihovih redova, tu i tamo, klati se poneko kljuse. Ljudi ih zaobilaze polako.

Bilo nas je 55 kad smo prešli Drinu. Toliko nas je bilo i kad smo na Kr inom Brdu jurišali na Talijane. Sada nas je 48 u dva voda i etiri desetine.

Vodnik Radoje Prvulovi ¹³ se, sa temperaturom od 38 stepeni, drš u i, kretao sa nama. Voli da se lepo obla i. Evo i sada, bolestan, iscrpen, nije dozvolio sebi da se zapusti. Na njemu je uniforma talijanskog oficira, a preko nje vrlo lepa pelerina. Opasa mu je iste boje kao i uniforma. Na glavi zelena šajka a sa izvezenom crvenom petokrakom i srpom i eki em od žute svile. Gledam ga kako ide od borca do borca, savetuju i ga kako da zauzme bolji zaklon. Stigao je i do mene. Osmehnuo mi se.

— Svi ho e napred, traže pokret, proboj, šapnu mi on.

— Ali neko mora i ovde da ostane.

— Ma, rekao sam im ja to. Znaju to i sami. Pa ipak, ljudi, znaš kako je. Nego, manimo sad to. Stalno sanjam Zeleznik. Vidim lepo majku, razgovaram s njom. Smeši mi se

¹³ Radoje Prvulovi , ro en 1923 u Zelezniku.

i nudi mleka, belog hleba, pile eg mesa, a ja iako bolestan, ipak uzimam, sve iz njene ruke; jedem, gutam halapljivo.

— Pa, sigurno misliš stalno na sve to, zato i sanjaš.

— Iskreno govore i, esto me obuzimaju takve misli. A devojku nisam sanjao ni jednom od kako sam u ratu.

Prilazimo Jeri Fran i u.¹⁴ Dalmatinac. Vrlo je slabo odeven. Šinjela nema, ogrnuo se nekim tankim ebetom.

— Bilo bi lipo po u Dalmaciju. Da ti je vidit samo more i okupat se u njemu, onda bi bolje razumio našu tugu. I Kazanov¹⁵ je Dalmatinac. On je iz Jelse sa Hvara. Reka mi je danas da e posle rata pozvat sve drugove iz ete na odmor u svoje misto. Bit e tamo lipo.

* * *

Politi ki delegat, Milan Tomi - are,¹⁶ pri a mi o svojoj porodici. Voli Beograd i ukaricu.

— Doživeti oslobo enje Beograda — to je moj veliki san.

Bacivši pogled na svoje noge, are dodade nekako žalosno: — Noge su mi otekle, isko ili plikovi. Baš bih voleo da zarobim neke cipele. — Odmahnuvši nekako rezignirano rukom, on po drugiput po e da pri a o Beogradu i ukarici.

istio sam pušku kada mi je prišla Derviša Hodži¹⁷ iz Livna. Postala je primerna skojevka i dobra bolni arka. Krajem 1942 izvukla je ranjenog Tomu Koji i a¹⁸ iz okršaja i previla ga.

Prili no je oslabila.

Pogledom nepomi no uprtim u dolinu, zamišljeno re e:

— Ako ostanem živa, deci u najradije pri ati o našoj borbi. Znaš ... uvek sam želela da postanem u iteljica ...

¹⁴ Jere Fran i , omladinac iz Konjevrata — Šibenik. Poginuo kod Zvornika 5 jula 1943.

¹⁵ Kazanov (imena se ne se am), ro en u Jelsi — Hvar 1921. Poginuo na Gostilju kod Turbeta februara 1944.

¹⁶ Milan Tomi - are, ro en na ukarici 1919.

¹⁷ Derviša Hodži iz Livna, ro ena je 1925. Poginula na Mliništu maja 1944.

¹⁸ Toma Koji i , ro en 1922 u Paštrovi ima (Crna Gora). Poginuo krajem 1942.

Nisam imala mogu nosti. A sada, posle svega ovoga, ako ostanem živa, ini mi se da bih sasvim dobro znala kakva znanja mališanima treba predati. ..

Bataljon miruje. Marko Vasi ¹⁹ razgovara sa šesnaestogodišnjim Ljubom Rabrenovi em.²⁰

Ljubo je s nama od pre nepun mesec dana. Nedavno je završio malu maturu. U SKOJ je bio primljen još u selu. Kritikovao je pre neki dan svoga desetara što je zaboravio da ga povu e sa straže, te je morao na stražarskom mestu ostati itavu no .

Još pri a o tome.

* * *

Kolona Nemaca privukla se neopaženo našim položajima. Bili su kamuflirani tek olistalim zelenim granjem. Išli su vešto od zaklona do zaklona. Jedna njihova grupa iznenadila nas je sa leve strane. Uspeli su da potisnu našu isturenu desetu. Našli smo snage da im pružimo jak otpor i da ih vratimo na prvobitne položaje. U borbi nam je poginulo nekoliko drugova. Me u njima bio je i Miljuš Krajišnik. A baš je ju e rekao da zrno u njega ne e baš nikako. Ranjen je i vodnik Živorad Miši .²¹ On nema još ni dvadeset godina. Mladi ki osmeh, koji tako spontano izbija na njegovom licu, pretvara se esto u hladnu masku vojni ke strogosti. To Miši prisiljava sebe na ozbiljnost u želji da o uva autoritet starešine.

Ovoga puta, me utim, nestalo je svake želje za savlaivanjem. Smeškao se neprestano onim širokim toplim osmehom. Krv je lagano, bez zastanka, tekla kroz prvi zavoj i natapala nogavicu zelenih pantalona. Imao je veliku ranu na butini desne noge. Još na položaju pošlo je za rukom bolni arki

¹⁹ Marko Vasi , desetar, ro en u Beogradu 1921; kroja ki radnik, poginuo 5 jula 1943 kod Zvornika.

²⁰ Ljuba Rabrenovi , ro en 1927 u s. Ujni e kod Bijelog Polja, poginuo na Sremskom frontu 1945.

²¹ Zivorad Miši , ro en 1923 u Draževcu.

Duki²² da mu previje ranu. Ubrzo joj je prisko ila u pomoć Lepa²³ i prenele su ga do kolibe. I dalje je krvario. Tek što je bio ponovio bridžpantalone i bluzu oficirskog kroja od talijanske pelerine, a zrna su ih već iskrzala.

— Ne žalim pantalone, ali bih ipak želeo da ih o uvam. Nemojte ih rasecati!

— Ranjenike ne pitamo za savet — odvrati mu oštro Duka.

— Brže me previjaj! Iako sam ranjen, pri svesti sam. Mogu da te potsetim na tvoju ratnu veštinu iz Jošavke kad si ono etniku rekla: »Druže, budi svestan i predaj se!«

Posle završenog previjanja, Duka se vajkala Lepi kako je još diraju zbog njenog no nog dežurstva.

Vide i da ranjenik još leži kod položaja, Brana²⁴ im doviknu:

— Šta ekate? Što ne nosite ranjenike?

Lepa i Duka su se nadale da će naići još neko da im pomogne, ali kako se niko nije pojavljivao, one uzeše Miši a i krenuše.

— Teži si od kamena! — proštenja Lepa.

— Pustite me! — mogu ja i sam i i.

— Gle, gle, misli da smo mi slabi i — reče Duka i ubrza korak.

Tek što su odmakli sa tog mesta, jedna mina se zari sa treskom na desetak metara odatle i raspršta u bezbroj par i a.

— Treba da zastite Branu i mene što ste ostali u životu — reče im Miši .

— ekaj, more, da danemo dušom — odgovori uzbuđeno Lepa, i okreću i se ka mestu, sa koga su pošle, dodade:

— Zaista smo mogle poginuti na pet metara iza položaja. Šta li bi rekli drugovi u posmrtnom govoru? Sigurno: »Poginule su u blizini položaja, previjaju i ranjenog druga«. A bilo

²² Duka -okovi -Romano, rođena u Goraždu.

²³ Leposava Marković, rođena 1926 u Zabljaku.

²⁴ Branislav Barjaktarević, zamenik komandanta bataljona.

bi mnogo lepše kad bi rekli: »Poginule su u zanosu juriša«. Volela bih da tako poginem, ako ve moram.

Ubrzo su pronašle konje i uputile Miši a u brigadni sanitet.

* * *

29 maj
Gornje Kruševo

No as smo prešli Taru a danas Pivu. Dolaze i ovamo prošli smo kroz Š epan-Polje. U Gornjem Kruševu smo. Svakog dana saznajem sve više detalja od drugova iz bataljona o borbama s one strane reke. Jedna je patrola išla sa Milanom Munjasom²⁵ u izvi anje. Kretali su se bosu da ih ne bi otkrili. Idu i jednom udoljicom, do epali su se šumarka i uspeli da za u neprijatelju skoro iza le a. Videli su oko tridesetak nema kih vojnika kako primaju hranu sa kazana. Zasuli su ih vatrom iz mašinki. Nemci su bili iznena eni. Nisu o ekivali da e partizani usred bela dana nai i s te strane. Posle ovog prepada patrola se povukla. Munjas i iri²⁶ ostali su u životu Tre i lan patrola, Zikica Stefanovi,²⁷ poginuo je pri povla enju.

* * *

Sino na borba na Ilijinoj Glavi osta e mi u ve nom se anju. To je bilo poslednje uporište sa koga smo štitili prelaz preko reke Tare. Naš bataljon bio je u zaštitnici. Kada su naišle jake neprijateljske snage i prisilile nas na povla enje, kretali smo se sporo prema Ilijinoj Glavi. Štab brigade je ve bio predvideo takvu mogu nost pa je na tom mestu ostavio Tre i kragujeva ki bataljon, ija je dužnost bila da zajedno sa nama brani taj položaj. Odmorni i dobro naoružani, Nemci su sve brže nadirali. Imali smo utisak da je i šuma krenula u

²⁵ Milan Munjas, vodnik, ro en 1923 na Ubu; poginuo kao komandir ete decembra 1943 kod Šujice. Proglašen je narodnim herojem.

²⁶ Milorad Ciri, ro en 1921 u Zelezniku. Umro posle rata od zadobijenih rana.

²⁷ Zikica Stefanovi, ro en 1925 u Barajevu; radio u Beogradu

poteru za nama. Stigli smo do vrha brda, zauzeli položaj i pružili im otpor. Nemcima je pošlo za rukom da zauzmu jedan deo brda i odatle tuku na naš ionako oslabljeni streljački Stroj. Ponovo smo pošli da se povlaćimo. Izmešali smo se sa drugovima iz Kragujeva kod bataljona. Išli smo u neredu, ne znajući ni šta da činimo, kad je komesar Kragujeva kod bataljona Mirko Jovanović,²⁸ držao pušku u desnoj ruci, okrenut Nemcima koji su već pošli da izbijaju na napuštenu Ilijinu Glavu, viknuo:

— Drugovi, mi ih moramo oterati! Ne smemo dovesti u pitanje prelazak naših jedinica preko reke. Juriš! Uraaaa!

Nisam imao snage da se pomerim s mesta. Činilo mi se da ne mogu da koraknem ni napred ni natrag. Pa ipak, nekako sam podigao pušku. Naš 3. i bataljon okupljali su se oko komesara Mirka. Umor je nestao. Planule su puške. Odjeknule su eksplozije ručnih bombi.

Zaista, bilo bi teško da smo Nemcima prepustili Ilijinu Glavu, odakle bi nas lako nagnali u Taru.

31 maj

Spavamo na obroncima Magli a na proplanku, pod vedrim nebom. U vrtu ama, kojih ovde ima puno, zadržalo se dosta snega. Komesar bataljona Vojkan²⁹ i njegov zamenik Šijan³⁰ pozvali su komesare četa i njihove zamenike na kratak dogovor.

— Borbeni moral je na visini. Pa, ipak, ne možemo biti zadovoljni — otpočeo Vojkan svoje izlaganje. Suzbijajte malo organizovanije psihologiju gladi. Nastojte da ne popusti disciplina. Znamo da ne možete držati četne konferencije, ali zato mora biti vremena i mogući sastanak desetine i vodova. Situacija vam je poznata. U jeku je Peta neprijateljska ofan-

²⁸ Mirko Jovanović, rođen 1923 u Kragujevcu.

²⁹ Vojin Lukić, politički komesar Šestog (Beogradskog) bataljona. Rođen 1919 u Koceljevi kod Šapca.

³⁰ Dušan Šijan, zamenik komesara Šestog (Beogradskog) bataljona.

ziva, najja a od svih dosadašnjih. Svaka brigada i divizija ima svoj odre eni zadatak. U našoj neposrednoj blizini nalazi se Vrhovni štab i drug Tito. Ne smemo se osramotiti. Drug Tito mnogo polaže na proletere.. .

Razgovor je završen za dvadesetak minuta. Razišli smo se po svojim etama. Razmišljao sam o svakoj re i izgovorenoj na sastanku. Bio sam pun prekora prema samom sebi. Trebalo bi, možda, sad probuditi drugove i re i im da se od nas o ekuje da budemo još bolji nego što smo dosad bili, da moramo biti primer ostalima. Od svakog pojedinca zavisi ishod ove borbe. Pa ipak, žao mi je da im remetim san, oduzimam odmor. Tu odmah kraj mene leži Meho. Malo dalje, Derviša je zaspala sa zavojem na ruci. Janji je prigrlio puškomitraljez. Brko³¹ jednom rukom pridržiava bombu.

Peši³² je budan i zajedno sa mnom posmatra borce. Plamenovi logorske vatre podrhtavaju na njihovim licima. Ima puno logorskih vatri. Ve eras nismo na domaku neprijatelja. Sutra uzoru idemo dalje.

Kraj nas je prošao komesar brigade Plavi.³³ Po odelu i upalim obrazima vidi se da je oslabio.

— Da li je to Beogradski bataljon? — zapitao nas je.

— Druga eta Beogradskog — odgovorili smo mu.

— Zurim, drugovi, — re e Plavi i htede da produži ali, videvši po nama da smo radoznali, zastade i saopšti nam:

— Znete da je Druga proleTERSka pred nama. Smeni emo je. Najteže je sa bolnicom. Ima dosta ranjenika.

— Da li emo skoro probiti obru e?

— Lako je probiti obru e i izvu i se. Važno je da ovde pro emo sa što manje gubitaka.

³¹ Milovan Ninkovi -Brko, ro en u Obrenovcu.

³² Dobrivoj Peši , zamenik komesara ete, ro en u Pe anima kod Umke.

³³ Mijalko Todorovi -Plavi.

askali smo još malo, a onda je i nas zahvatio san. Do ušiju je dopiralo veselo žuborenje poto i a. Iz daljine se ula potmula grmljavina topova. Spavali smo le ima okrenuti logorskoj vatri.

* * *

2 jun

Približava se no . Sedim na kamenu pod visokom jelom i u Suhoj kod Sutjeske razgovaram sam sa sobom. Ho u da pišem. Ruka mi podrhtava od uznemirenosti i gladi. Prime u-jem kako smo svi postali nekako tromi, nervozni.

Punih šest dana nismo dobili ni komadi hleba. Nemamo ni krompira ni mesa. Preksino sam prvi put jeo konjsko meso.

Jezdimir Simi³⁴ zaklao je Milojevog³⁵ konja. Poznavali smo »Belca«. Nismo ni slutili da e nas okrepiti. ika Sava³⁶ se dugo ne kao, ali nije mogao doleteti, a da i sam ne pojede svoje sledovanje. Druga grupa našeg bataljona imala je prilike da dobije sledovanje mesa i od komandantovog konja. (Danilo Lek i je naredio da se prvo zakolje njegov konj. Dokazivao je da e baš to meso najbolje okrepiti borca.) Bi e nam lakše. Škrob i meso su dobrodošli. Manje emo tr ati na bukovo liš e, sremuž i puževe.

* * *

Kretali smo se kamenom stazom od Magli a do Suhe. Kolona je sporo napredovala. Ljudi ve kora aju mehani ki, kao automati. Doga alo se esto da poneko zastane iznuren. Ne može dalje. S vremena na vreme zaorio bi se glas komandanta bataljona: »Brže! Brže!«.

Na putu smo naišli na ešelon tifusara. Bili su ve rekonvalescentni. O i su im još uvek plamtele grozni avim sjajem.

³⁴ Jezdimir Simi , ro en 1920 u Ljigu, umro od teških rana 1944 u Italiji.

³⁵ Miloje Milojevi , zamenik komandanta brigade.

³⁶ Sava Plješkonji , rodom iz Belanovice.

Lica su bila bleđa i upala. Ogrnuti dotrajalom ebadi ili šatorskim krilima, li ili su na sablasti koje se kreću u ovim bespućima bez određenog cilja.

Nastavili smo ubrzanim koracima. Odjednom smo kraj puta ugledali iznemoglog i napuštenog konja. Stajao je na nesigurnim nogama. Pogledavši malo bolje, primetio sam uz iscrpenog konja jednog isto tako slabog oveka. Na jednoj nozi imao je iscepanu coku, druga je bila bosa i krvavila je. U drhtavoj ruci držao je nož. U njegovim očima punim bola ajao blistao je nekakav potmul sjaj. Stresao sam se. Čovek je pokušavao da od još živog konja odvoji par kile mesa, ali nije imao dovoljno snage za to. Ni konj je nije imao. Životinja se nije branila. Ugledavši nas, ovek se okreće nama. Kako sam baš u tom trenutku prolazio kraj njega, on mi pruži svoj tesak. Gledao sam ga pravo u oči. Ne znam šta je osećao. Video sam jedino da nije ustuknuo.

— Druže, otseci mi par kile mesa, ako misliš da treba da živim. — Govorio je lagano, tiho, drhtavim glasom.

Neko je viknuo na njega. Bacio je nož, ušao u kolonu i nastavio put. Kasnije sam saznao da je umro.

* * *

3 jun

Kiša neprestano pada. Hladno je. Mokri smo, ozebli. Proklinjemo i vreme i ove planine. Noćas nam je Sutjeska odnela Nikolu Kosanovića³⁷. Na njemu je nešto niže kraj nekog sivog kamena.

Iz štaba bataljona dobili smo naredbu da kontrolišemo kanjon Sutjeske. Neprijatelj pokušava da izvrši proboj, da se sastane sa onima koji nadiru od Košura. Preko njega nije zemlje išli su Nemci ka nama. Jednu trojku su uputili da se pomoću planinarskih sprava vere uz stenu da bi nam zašla s leve strane. Posmatrali smo i jedne i druge. Paljba. Palo je telo ispod vrha stene. Survao se i drugi Nemač. Ginuli su i oni

³⁷ Nikola Kosanović, rođen u Lici 1924, živio u Slavoniji, stupio 1941 u Posavski partizanski odred.

ljeraj reke. Pokušavali su da izvuku ranjene i mrtve. To ih je koštalo novih žrtava.

Živa Borjanovi³⁸ je, sa još dva druga, došao do mrtvih Nemaca. No . Po danu mu se činilo da su izdahnuli. Tražio je oružje, opremu, hranu. Pucanj revolvera. Živa je pao mrtav. Ranjeni Nemač nije imao snage da se izvuku, ali nam je ubio druga . . .

Saznao sam veeras da je Hristivoje Jovanovi³⁹ pošao sa Radojem Prvulovićem da uhvati vezu sa nekim delovima druge dalmatinske brigade s one strane Sutješke. Nedaleko odavde nabasao je na jednog Nemca.

Na pucanj pištolja, Prvulović, koji je bio udaljen od njega svega nekih desetak metara, potražio je u pomoć. Bilo je kasno. Prvulović nam je po povratku uzbuđeno priča da je Nemač, sav iskičen zelenim granicama, brzo išezao.

Danas smo opet dobili par kćerki konjskog mesa. Za vreme jela imao sam utisak da su mi svi zubi oboleli. Kao da sam dobio skorbut. Jutros mi je u bataljonskom sanitetu izvađen jedan zub. Dr Julka Mešterovića ga je dugo upala kleštima dok ga najzad nije izvukla.

Steva Adamovi⁴⁰ i Mladen Mitrović⁴¹ su otišli daleko u izvištanje. Stab brigade je tražio da se uputi jedna mala grupa.

* * *

5 jun 1943

Sutješka je puna leševa od juerašnje borbe koja ni danas ne prestaje. Paljba se čuje sa svih strana.

Umotavši se u šinjel, legao sam predzoru na bukovu granu. Sklupao sam se ne bih li sakupio malo toplote. Odjednom se za u glas komandira:

³⁸ Živa Borjanović, rođen u Zvekoj kod Obrenovca, stupio u Posavski odred 1941.

³⁹ Hristivoje Jovanović, politički delegat, došao 1923 u Orašcu kod Obrenovca.

⁴⁰ Steva Adamović, komandir 3. čete, rođen 1920 u Volaru kod Prijedora.

⁴¹ Mladen Mitrović, bataljonski barjaktar, rođen 1922 u Janju kod Jajca, radio u Beogradu, poginuo avgusta 1943 kod Travnika.

— Zauzimajte položaj!

Grupa Nemaca pokušala je nov prodor dolinom Sutjeske. Zaustavili su ih delovi našeg bataljona.

Na uzvik komandira trgao sam se iz sna. S epao sam pušku i potrao. Sve ve a rulja Nemaca je nadirala. Rešili su da nas potisnu. Istom upornoš u jure i na položaj Druge dalmatinske. Bombarduju iz aviona, pucaju iz minobaca a i topova. Padaju mrtvi pred nama, ali ne otstupaju. Puškomitraljescu je nestalo municije. Dobili smo iz rezerve. Zaustavili smo ih. Otstupili su. Poginuo nam je Nikola Ruži⁴².

— Osta emo na položaju kao ove stene, re e Ni iforovi⁴³.

* * *

Iza našeg bataljona danono no prolaze ete, brigade, smenjaju i se sa položaja i odlaze i na nove. Navikli smo da neprestano gledamo kolone tih ljudi u pokretu, iscrpenih ali sranih, hrabrih. Naš komandir Ni iforovi primetio je Nadu⁴⁴. Ona je bila u našem bataljonu. Zastala je i pozdravila se. Od nje smo saznali da je u bolnici umrla od tifusa Erna Danon. Ranije je bila bolni arka u drugoj eti. Se am se kako je znala da bez i ije pomo i izvu e ranjenika sa položaja. U asovima odmora u ila je neke drugove da itaju i pišu. Ostala je daleko od svog rodnog mesta. Poginuo je i Drago Vukovi -Kor agin, posavski omladinac — puškomitraljezac. Poslednji put smo ga videli u Fo i. Nalazio se u Prate oj eti Vrhovnog štaba. Dugo nam je pri ao o drugovima Titu, Marku, Moši, Loli i drugima.

* * *

7 jun 1943

Izgleda da je prostor kod Lu kih Koliba kojim gospodarmimo veoma mali. Obru i se sve više stežu. Nalazimo se na visokim planinama. Iz Suhe smo krenuli ju e i preko Tjentišta,

⁴² Nikola Ruži , politiki delegat, ro en 1921 u Beogradu, radnik.

⁴³ Milovan Ni iforovi , komandir 2-ge ete, ro en 1922 u Železniku, poginuo u selu Lun na pruzi Višegrad — Sarajevo drugom polovinom juna 1943.

⁴⁴ Nada Markovi , zamenik komesara ete, ro ena u Beogradu.

planinskih venaca i jaruga, stigli ovamo. Put **koji** smo prevalili **nije** baš tako dug. Nama se u inilo ipak da do sada **nije** bilo dužeg.

Prelazili smo Sutjesku. Neki su išli preko brvna, dok su drugi gazili reku. Matica ove brze planinske reke snažno nas je zanosila. Voda nam je dopirala do kukova. Da li je kogod **nastradao**? Još ne znam. Znam samo da je konjovodac radnog **voda** Frane ispustio konja i slomio tre u Milan etovu⁴⁵ violinu. Nju je Milan e nosio kroz sve borbe od Klju a do Sutjeske.

Njegovu violinu nismo uli od 12 maja, od doline Lima.

Video sam Milan eta kad je zaplakao. **Zi a** ga je zagrlio i obe ao:

— Zarobi emo ti novu, bolju! Zarobi emo ceo orkestar u nekom velikom gradu. Kad ti ja na em violinu, takve ne e biti ni u jednog Ciganina od Triglava do Vardara!

Zastajkivali smo vrlo esto. Prestizali smo manje kolone. Nama su se pridruživali drugovi iz drugih jedinica. Po nama su kosili mitraljeski rafali. Tukli su nas sa Košura. Dan je sun an. Avioni prosipaju bombe. Drve e gubi svoj izgled. Štr e iskidane grane. Ispresecana je kolona bataljona. Stigli smo do Hravke. Hteli bismo zastanak. Danilo Lekić -Španac nare uje Brani:

— Uzmi komandu bataljona, prikupi to što imaš ljudi, i ubrzano izi i na plato Lu ke Kolibe — Vrbni ke Kolibe. Može se desiti da Nemci stignu pre .. .

Približavali smo se Lu kim Kolibama. Svakim korakom isticala je naša snaga. Izgledalo je da zaista ne možemo više ni koraka dalje.

Zastao nam je omladinac Aleksandar Joksimović .

— Pustite me da ovde umrem. Ne mogu dalje.

— Malo, druže, još samo malo, hrabrio ga je Velja⁴⁶.

— Ne, ne mogu.

— Druže, budi svestan — umeša se i Duka. Pa ti si primljen u Partiju.

⁴⁵ Milan Stanković , politički delegat, rođen 1923 u Meljaku kod Beograda.

⁴⁶ Veliko Miladinović , zamenik komesara ete, rođen 1921 u Jasenovcu. Student.

— Ostavi me na miru i idi.

Video sam kasnije kako je stigao sa Vasi em bauljaju i.

* * *

Komandant bataljona Milan Šarac⁴⁷ išao je stalno uz nas. Ustupio je svog konja jednom ranjeniku. Kasnije smo toga ranjenika priklju ili brigadnom sanitetu, a konja dali iznemoglom Jezdimiru Simi u.

U jednom momentu kod Krekova Šarac je zaostao. Video sam ga kad je seo na jedan kamen i propustio kraj sebe itav bataljon. Kao da je hteo da ohrabri svakog borca, da svakom ponešto kaže. Kada je trebalo da ustane, nije mogao. Iscrpenost ga je savladala. Naišao je Simi na konju. Vide i komandanta u takvom stanju, ponudio mu je konja. Šarac se kolebao. Na kraju je ipak morao da ga uzjaše. Uputio se elu kolone. Kada je sustigao drugu etu, opet su oko nas zatreštale bombe, baca ke i topovske mine. Videli smo kako je jedna eksplodirala u neposrednoj blizini Šarca. Pritr ali smo mu. Ni re i, ni pogleda, samo još poneki samrtni ki trzaj.

Tako se rastao od nas.

— Poginuo je komandant našeg bataljona — prnelo se tiho kroz kolonu.

Sahranili smo ga kraj puta, u rejonu Krekova, ispod jedne jele. Grob mu je plitak. Nismo imali »krampova«, a tie je kamenito.

Pogledao sam Vojkana. Nije mogao više ništa da kaže. Nije mogao ni glavu da podigne. Suze su mu potekle niz lice. Bio sam potresen. Šarac me je voleo kao ro enog brata. Od mene je bio stariji samo godinu dana. esto mi je pri ao o svojoj majci, bratu i sestri. Imao je tople crne o i.

* * *

9 jun

Sunce ve zalazi za vrhove gorostasnih planina iznad Vrbni e.

⁴⁷ Milan Šarac, komandant Beogradskog bataljona, ro en 1921 u jednom selu kod Rogatice.

Borci su bosni. Vojin Sav i⁴⁸ je oderao kožu sa nekog konja i njome obavio bosa noge. Nikoli Bojinovi u⁴⁹ prokrvarila je noga.

Na položaju podrhtavamo od zime, ali vatre ne smemo ložiti. Kad predzoru budemo smenjeni sa položaja, smestiemo se u šumi po grupicama i pe i svaki po par e konjskog mesa koje emo dobiti kao sledovanje.

Opet se svuda oko nas vode borbe. Imamo utisak kao da nam se za le ima puca. Prostor na kome smo opkoljeni mali je. Privikli smo se ve na to i ništa nam nije neobi no. Svesni smo da smo neuništivi. Više nas ne plaše neprijateljski obru i. Sami želimo da krenemo, da se probijamo. Tišinu prekidaju pucnji iz mitraljeza i eksplozije bacatih mina i avionskih bombi.

Kamenje oko nas lomi se.

Prepucavamo se sa neprijateljem. Naš streljaki stroj je u kamenjaru iznad sela Vrbni e, na desnoj obali Vrbni ke Reke. Oslanjamo se na delove Druge proleterske.

* * *

Sedimo kraj vatri koje plamsaju. Sutra kre emo. Obavešteni smo da su rasformirane sve prate e ete i da su zakopana sva teška oru a. Baca i, brdski topovi, teški mitraljezi više ne e biti sa nama. Rasformiran je i divizion sa artiljerijom. Sve je zakopano, skriveno.

»Ljudi su najskuplje oružje i njih moramo sa uvati« — kažu da je izdato takvo nare enje.

U našem bataljonu ostaje samo 12 puškomitraljeza, pet mašinki, 120 bombi i 140 pušaka. Svaki borac ima nešto više od trideset metaka.

Poklani su skoro svi konji. Više ni jednog ne emo voditi sobom. Mnogi su poginuli ili se u putu survali. Kraj konja koji je nosio sanitetski materijal, poginuo je i drug zvani Doktor.

Rasformiran je radni vod. Bacili smo u jarugu kazane koje smo tako dugo vukli sobom. Nare eno nam je da raste-

⁴⁸ Vojin Sav i , politiki delegat, ro en 1921 u Kusa i kod Sokolca.

⁴⁹ Nikola Bojinovi , politiki delegat, ro en 1922 u Tesli u.

retimo rance. Iz njih se skoro nije imalo šta izbaciti. Bili su ionako prazni. Nare eno nam je da spalimo i svoje dnevnik, beleške, knjige, da ne bi pale u ruke neprijatelju. Ove mere preduzete su da bi proboj bio lakši. Ve smo se dugo pripremali za to.

* * *

Dnevnik mi je bio u kožnoj torbici. Izvadio sam ga i duboko sam se zamislio'. Trebalo ga je spaliti. Imao sam ose anje kao da mi je nare eno da otse em deo svoga tela. Da ga predam plamenu? Ali tu, na njegovim stranicama, ne itko su zapisani svi moji snovi, moje nade, sve radosti koje sam doživeo u ovim teškim danima. Ova neugledna sveš i a sa iskrzanim ivicama, izgužvana, umrljana mastilom, kapima kiše odavno je moj nerazdvojni drug.

Jednostavno, po prvi put ne u izvršiti nare enje.

Svi znaju da imam dnevnik. I o i svih uprte su u mene. Kao da ekaju na moj znak pa da se i oni odlu e na taj korak. Morao sam to spretno izvesti. Uzeo sam svesku sa partiskih sastanaka. I nije mi je bilo mnogo žao. Sadržala je puno podataka. Pa ipak, bolje nju nego dnevnik. Bacio sam to u vatru. Borci nisu zagledali listove. Bili su ube eni da je to dnevnik. Onda su svi koji su ma šta imali, pribeleške i druge hartije, bacili u plamen.

* * *

10 jun

. . . Bataljon se kre e kroz mra nu no . Na tamnom nebu nikakve svetlosti. Kora amo u koloni po jedan. Ne vidimo se. Samo ujemo bat koraka.

Nema komore. Nema konja, svi su poklani. Možda je poneki ostao polumrtav kraj napuštene logorske vatre, gledaju i tužno za ljudima koji su se udaljavali.

Desno i levo od naše kolone vrebao je neprijatelj, predose aju i da smo mi tu negde i besomu no tukao mitraljezima.

Sa nama su i ostali bataljoni naše brigade i divizije. ujemo da su tu i neki drugovi iz Vrhovnog štaba.

Odmi u i korak po korak, posr u i, pipaju i put po mraku, stigli smo do jedne udoljice. Svitalo je.

— Tu su Nemci. Dalje se ne može.

Zastali smo. Moramo izvršiti pregrupisanje snaga i saekati nare enje štaba. Posedali smo kraj borovih i bukovih stabala, oslonivši se jedni na druge. Neki su motrili na neprijatelja.

Iz kratkog polusna trgao me je tihi ali otse ni glas komandanta brigade Danila Lekića a-Španca. Oko njega i komandanta bataljona bili su okupljeni skoro svi borci. Razgovaralo se o izlasku iz obru a.

— Drugovi, svuda oko nas je neprijatelj. Moramo ga razbiti. Krenu emo svi napred, na juriš. Iza nas su brigade i bolnica.

Bila je to davno o ekivana vest. Toliko smo mislili na ovaj trenutak da nam je komandantovo saopštenje bilo skoro obi no.

U istom trenutku primetili su nas nema ki vojnici i otvorili vatru na nas. Komandantov glas je nadja ao paljbu. Razvili smo se levo i desno u dugi strelja ki stroj. Morali smo da pobedimo. To nije bio obi an stroj. Ogromna masa boraca je kora ala, tr ala.

— Juriš, drugovi, juriš!

Zapraštale su bombe, zaštekta li mitraljezi.

Svuda oko nas vrelo je kao u paklu. Nisam ni bio svestan kako sam se našao kraj nema kih bunkera. Bio sam zahva en opštim zanosom, ponesen jurišem. Video sam pred sobom nema ke vojnike kako iznena eni iska u iz svojih bunkera, beže i padaju košeni našim rafalima. Primetio sam levo od sebe mitraljesca Mitra Kova a⁵⁰. Uleteo je u bunker. Bacio je svoj mitraljez, š epao neprijateljski i po eo njime mahnito da tu e levo i desno. Za uli su se krici, a zatim zaglušna pucnjava. Mladi Mitar pao je mrtav, ali od njegove ruke palo je i dosta Nemaca.

Malo dalje uo se glas Branka Hrnjaka⁵¹.

⁵⁰ Mitar Kova , ro en u Ostružnici 1923.

⁵¹ Branko Hrnjak, borac, ro en u Lici 1920, živeo u Slavoniji, stupio u Posavski odred avgusta 1941.

— Ostavite me! Idite napred!

Izdahnuo je posle nekoliko trenutaka.

Levo do nas neki drugovi naišli su na grupu Nemaca koji su se spremali da krenu u akciju. Padali su i ljudi i konji, a oni koji su slu ajno izbegli naša smrtonosna zrna, bežali su u pani nom strahu.

Nestalo je umora, malaksalosti, gladi.

Nemci su bežali.

Obru je probijen.

Poginulo je i dosta naših. Me u njima i Zikica Stefanovi ⁵², Miodrag Jovanovi ⁵³ i drugi.

Kolonom se u toku borbe pronela vest da je Vrhovni komandant ranjen.

Odmaramo se u jednoj šumici i razgledamo zarobljenu nema ku zastavu.

* * *

12 jun

Danas smo kod Miljevine prešli drum Kalinovik — Fo a.

Izgleda da smo izišli iz poslednjeg neprijateljskog obru a.

Vodili smo borbu celog ju erašnjeg dana. Naro ito je bilo teško no as na uporištu kod Rataj Kule. Na tom mestu bile su zbijene ogromne neprijateljske snage. Jurišali smo triput. U jednom trenutku u inilo nam se da Nemci vrše protivnapad i da nemamo mnogo izgleda na proboj. Povla iti se nismo imali kuda. Bila bi to smrt. Opet u planine, u obru e, opet glad, že , bombardovanja.

Ve nam je poginula hrabra bolni arka Ljubica Živkovi ⁵⁴. U zaseoku Zagorice poginuo je politi ki delegat Bora Jovanovi ⁵⁵.

⁵² **Zivko** Stefanovi , puškomitraljezac, ro en 1925 u Barajevu, radio u jednoj trgovinskoj radnji u Beogradu.

⁵³ Miodrag Jovanovi , borac, mlad, ro en u nekom selu u okolini Beograda, bio bolestan od tuberkuloze.

⁵⁴ Ljubica **Zivkovi** , pre Pete ofanzive referent bataljonskog saniteta, rodom iz Crne Gore.

⁵⁵ Bora Jovanovi , politi ki delegat, ro en 1921 u Mratincima — Srem.

I još mnogi drugi ne nalaze se više u redovima naših bataljona i brigade.

Stanje je kritično. Ali naše jedinice pridolaze sve više i više i raspoređuju se levo i desno od nas.

Drum se mora preći i po svaku cenu!

— Da, mora! uložimo se kao eho zapovesti.

Napred su pošli bombaši: Ziga, Sveta, Janji, Din i, Jere, Frane, Paško i drugi. Zaprta su bombe, sinule rakete.

Jauci su se razlegali na sve strane. Naši su se izmešali sa neprijateljem. No je postajala vedrija, vidnija. Primetili smo uskoro na našu veliku radost da nam Nemci okrenu leđa. Popustili su pod pritiskom proletera rešenih na sve. Pucali smo i dalje za njima, a oni su bežali i u bekstvu padali košeni našim zrnima. Zarobili smo sedam vojnika. Bili su mladi, dobro uhranjeni, a iznad svega drski.

— Banditi komunisti! viknuo je jedan od njih sa puno prezira. Ziga ga je ošamario.

* * *

Prijava se da je zarobljeno mnogo municije, stotine bicikla, pušaka i nešto hrane... Nemci su uspeli da zapale jedan svoj magacin.

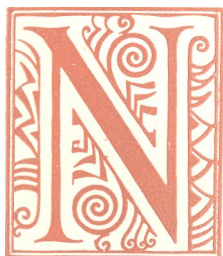
— Drugovi, nisam vam još rekao da je onda kad smo mi pošli na juriš bilo upravo naređeno povlačenje, prijava nam komandir Nikiforovi.

I svi ostali bataljoni izvršili su uspešno svoje zadatke. U isto vreme kada i mi, Treća krajiška brigada je levo do nas vršila snažne juriše. Odjeci jakih borbi dopirali su i s desne strane.

Reku koja teče kroz Miljevinu prelazili smo tek u zoru. Prešavši most, zapalili smo ga benzinom.

Milosav BOJIC

OMLADINCI NA BALINOVCU

Nepuna dva dana smo u blizini Lu kih Koliba. Ve tri dana imamo samo po par e polužive konjetine. Ne daju avioni da se ispe e. Svi iscrpeni i umorni. Sve više se malaksava. Ovakve napore je teško izdržati. Mu no je gledati kako se guta krvava konjetina. Neki borci omekšavaju je na kamenu udarcima kundaka. Prazan želudac mijenja izraz mladih ljudi. Isko ile kosti. Upali obrazi izgledaju puniji jedino kad je u ustima komadi konjetine. O i sjevaju, pitaju: da li se može dobiti koji komadi više? Treba održati bar nešto snage. Najmla ima i bolesnima daje se malo dodatka. Nekoliko najiscrpenijih dobija specijalni dodatak — po pola porcije zgrušane krvi. Odlaze na obližnji poto i i kuvaju to u jaruzi, na bezdimnoj vatri od suvih gran ica.

Svaki zalogaj potsje a na Putka, Dorata i druge naše vjerne pomaga e. Oni su nam kroz sve borbe nosili teško oružje, bolesne i ranjene drugove. Mitraljesci su najviše žalili Putka i zato je on ostao s nama sve do danas. Putko bi na zastanku uvijek legao s tovarom i odmarao se. Sam bi se digao kad bismo krenuli. Kad god su mitraljesci imali še era, uvali su za njega, da ga nagrade.

Grupice obilaze oko logora. Pero¹ se sagnuo i nešto traži. Mate² mu prilazi.

— Sta tražiš, Pero?

— Biram korjenje. Veoma je dobro. Ovdje ga nema mnogo. Prošle godine, kad smo prelazili Zelengoru, nalazili smo ga više. Uzmi, probaj!

Proba Mate tek izva eni korijen koji je Pero o istio. S nepovjerenjem ga grickao. A onda slatko dovršava ostatak. Pridružuje se Peri.

— Je li to ta srijemuša? — pita iro³.

— Jeste. Ima je dosta u ovoj udoljici. A ovo je neka druga kiselica; ukusna je — objašnjava Blažo⁴, saginju i se da ubere nekoliko listova.

— Nije ovo loše; samo koliko vremena treba da se o-vjek napase?

— E, kad bi bilo malo hljeba, ovo bi mogla da bude salata . . .

— Nikad nijesam toliko cijenio i želio komadi hljeba kao ovih dana.

— U Tre oj ofanzivi živjeli smo sli no, samo nijesmo jeli konjetinu. Kad smo se spustili do Jelašca kod Kalinovika, poslije dugo vremena dobili smo po par e hljeba. Bilo je to sla e nego ikakvi kola i. Neko ga je pojeo u dva zalogaja, a neko grickao i sladio . . .

Maca⁵ i Ante⁶ nose po malo srijemuše i jedu vra aju i se u logor.

— Držimo se nekako, ali što jest, jest — svi smo dosta oslabili i izgladnjeli. Jedeš ovu travu, pa nikako sit.

¹ Pero Kujundži , ak iz Fo e. Borac.

² Mate Boškovi , ribar iz Ba ine, Makarska. Komandir ete. Poginuo 1943 u DiVanjskom Polju kao komandant bataljona u Devetoj dalmatinskoj diviziji.

³ iro Sikavica, trgova ki pomo nik iz Baške Vode, Makarska. Vodnik.

⁴ Blažo Hadživukovi , ak iz Fo e. Politi ki delegat voda. Poginuo 14. VI 1943 na D. Bu niu, Miljevina.

⁵ Marija Jagodi Maca, radnica iz Kragujevca. Zamjenik politi - kog komesara ete.

⁶ Ante Tuka, ak iz Rajlovca. Politi ki delegat voda. Poginuo 30. IV 1944 na Lisini kod Mrkonji Grada kao zamjenik politi kog komesara iste ete.

— Otuda drijemež i nesvjestica ...
— Gledaj samo Jovu⁷ i Boru⁸ kako su izmršavili. Skoro kao kosturi ... Jedva se kreću.

Prosto izbjegavamo da to sebi priznamo, a tako je.

Nekako je lakše što svi jednako gladujemo. Neki to bolje podnose, a neki kao da su otupjeli od iscrpenosti. Ali nosi ih duh ete. Još smo bodri iako ima klonulih. Maloprije dijelimo one dodatke krvi i konjetine kao okoladu i šećer poslije zauzimanja gradova. Kad bi se moglo nešto uiniti za ovu djecu, za najmlađe ...

Jedini je izlaz da što prije iziđemo iz ove pustinje. Susreću sa seljacima i ognjištima ulivaju povjerenje i osvježavaju duh, pa lakše izdržiš i glad i napore borbe ...

Glavna tema je hrana. Sjeđanja na gradove, sela, priredbe, seljanke sa zavještajima hrane ili s kotaricama voća ... Teška je borba, ali nema napora koje ne bismo izdržali da smo siti. Ponekad se javi pomisao hoćemo li izdržati i koliko će nas izdržati. Odbaciš te misli brže nego što su izronile. Pa ipak misliš. Stariji drugovi prošli su mnoge teškoće, borili se i gladovali, mučili se po zatvorima, umirali ili se ... I ovi mladi i djevojke imali su teških dana i odricali se mnogo teška. Nadahnjuju ih primjeri, ali snagu i duh treba kaliti duže nego elik.

Nekoliko drugova bilježi datume i poneki detalj iz ovih dana. Niko ne razmišlja da li će to ostati i izići s nama iz svih ovih ofanziva. Današnje zabilješke su najkraće, iako bi se imalo dosta reći. Milan⁹ i Ante spore se oko datuma. Zar je to važno da li je danas 8. ili 9. ili bilo koji drugi? Ipak su se složili da je 9. jun 1943 godine.

Milan pokazuje Anti svoje zabilješke.

— Prošle godine, ovog datuma, prošli smo kroz teškeru na maršu za Gat.

⁷ Jovanićević, obanin iz okoline Prnjavora. Borac. Poginuo na Sremskom frontu.

⁸ Boro Visocki, obanin iz Foča. Borac. Poginuo 25. VI 1943 kod Vlasenice.

⁹ Milan Babić, obanin iz Foča. Borac. Poginuo 10. VI 1943 na Balinovcu.

— A prije mjesec dana bili smo na lijevoj obali Lima... Trebalo je da zauzmemo Bijelo Polje i premo Lim. A onda se sruila ova ofanziva.

Stvari se ponovo pregledaju. Traži se šta je nepotrebno, da se odbaci. Ostala nam je samo municija, bombe i prvi zavoji. Municiju prebrojavamo i dodajemo onima koji je manje imaju. Teška srca rastajemo se od mitraljeza. Zakopavamo ih. U bataljonu ostaje samo jedna teška »Breda«.

Po par e žilavog konjskog mesa stavljamo u torbice ili u džepove. Polazimo.

Kolona bataljona kreće se s velikim otstojanjem. Koristimo ivice šume. Gdje je golet, razmak povećavamo. Avioni stalno nadlijeću kao grabljivice. Izgleda da ih je više nego ranijih dana. Mitraljiraju i bombarduju. Puškomitraljesci ih tuku i koliko-toliko ometaju im precizno gađanje. Kasnije to inim sve rjeđe zbog štednje municije. Ne zastajemo. Ubrzani marš. Nemamo mnogo gubitaka; samo nekoliko ranjenih.

Nijemci su pred nama. Ostali bataljoni naše brigade napadaju visove lijevo od nas. Mi ne učestvujemo u ovoj borbi.

Ujuri se samo bombe, rafali i avioni u niskom lijetu. Juriš za jurišem. Fašisti otstupaju na nove položaje.

Bliži se veće. Naređuje se da krenemo naprijed, za neprijateljem. Kroz šumu i vrtače kolona sporo odmiče. Sva je sreća što je još dan. Bojnice obezbjeđuju i prethodnica podnose najveće napore. Jednom udoljicom izbijamo na šumski put. Nailazimo na potok Vrbnički u Rijeku. Radujemo se što ima puta. Lakše se krećemo.

Naglo se zaustavljamo. Patrola iz prethodnice uhvatila jednog Nijemca. Bio je na potoku. Sagnuo se da zahvati vodu u porciju. Potok je hucao u dolini i dva druga neopaženo su se našla iznad Nijemca. Oborili su ga i zapušili mu usta. Posljednjim naporom su ga savladali. Nije uspio ni da krikne. Smrtno je uplašen. Jak i ugojen. Njegova jedinica nije daleko. Da e ovaj podatak o svojim, i ne e više zahvatiti vodu na zelenogorskom potoku.

Skrećemo uz brdašće iznad potoka. Spustila se noć. Jedva se probijamo kroz šumu i preko porušenih stabala. Zastajku-

jemo skoro na svakom koraku. Spoti emo se o grane, kamenje i panjeve. Pomaže drug drugu da se podigne i nastavi.

— Ne mogu, i sam vidiš. Ostavi me. Svejedno je da li u ostati sad ili malo kasnije.

— Hajdemo, izdrži još malo. Ne može se ovdje zastajati. Skoro emo sti i..

— Umori eš se i ti sa mnom, pa e nas biti dvojica manje...

Prilazi još jedan drug da pomogne i produžuju posr u i.

Izbili smo na jednu rje e pošumljenu kosu. Njom lakše idemo. Manje padamo. Zastajemo u mrtvoj tišini. uju se neki nejasni glasovi.

— Je li to iz naše kolone?

— Ne. Ko bi sad glasno govorio!

— Još koju stotinu koraka i opet osluškujemo. S desna dopire otsje na komanda Nijemaca. Da li su nas primijetili? O ekujemo ho e li se uti poznato »forverc«. Ne... Ponovo neka komanda i zatim lupkanje porcija. Ve eraju. Pljuva ka navire u osušena usta. Jesmo li bili zaboravili na hranu? Nije-smo. Samo smo potisnuli te misli uslijed posrtanja i napregnutog osluškivanja u ovoj teškoj no i. I sad ponovo... Trebalo bi juriti i rastjerati ih da tišinu šume ne skrnave njihove komande.

Skre emo dalje od njih, dublje u šumu. Oprezno izvi anje i bo no obezbje enje. Ostatak kolone sjeda. Ve ina liježe na vlažno opalo liš e. Komande eta obilaze borce.

— Nemojte spavati. im se izvidi teren, još emo se pomjeriti naprijed i rasporediti.

— Ne emo, ne emo. Ovako se bolje odmara.

Ima ih dosta koje je san savladao. On je neodoljiv u otupjelom umornom tijelu. Prodrmaš zaspalog druga, a on po inje nešto nerazumljivo da pri a.

— Zaspao si, probudi se!

— Ja... zaspao? Ma nijesam... Budan sam...

A i dalje spava.

Ponovo pokret. Me usobno se budimo. Šapatom se prenosi komanda:

— Pazite da ko ne ostane!

Sporo ustaje dremljiv i umoran borac. Opipava pušku i bombe. Trlja oči. Teško se podižu kapci, kao da su olovom naliveni.

Ne idemo dugo. Opet kontrolišemo da li smo svi tu. Brzo se pronese:

— Je li Nada¹⁰ u koloni?

— Vjerovatno je ostala spavajući.

Vraćaju se dva druga. S mukom su je pronašli. Na posljednjem zastanku sjela metar-dva od kolone, i kad se krenulo, niko je nije primijetio. Jedva su je probudili.

— Pustite me samo još malo . . .

— Diži se. Kolona je odavno otišla; dugo te tražimo.

Obradovali smo se kad je stigla. Zvali smo je »Šunjtalo« jer bi i esto u napornom maršu zaspala. Tek joj je šesnaest godina.

Pred Balinovcem smo. Omladinska četa je pretstraža bataljona. Nalazimo se u neposrednoj blizini neprijatelja. S nama je komandant bataljona Jovo¹¹.

Jedan vod je raspoređen malo pozadi, ulijevo. Drugi ide što bliže neprijatelju, udesno. Ponovo čujemo njemačke glasove. To nam je orijentacija. Oprezno se približavamo. Ne smijemo se otkriti. Poslije odmora kao da smo stekli novu snagu. Blizu smo ivice šume. Ispred nas proplanak i dolinica.

Izглеda da smo oko dvjesto metara daleko od neprijatelja. Vod se razmješta iza debelih stabala. »Breda« je na brdašcu iza nas. Oslušujemo. Dobro čujemo. Udari pijuka i izbačene zemlje. Kopaju rovove i govore nešto. Kao da komanduju i za kopanje. Ne razumijemo ih.

Bolje se upoznajemo s terenom. Jedno brdašće i prevoj lijevo. Desno šuma. S jednog proplanka vide se nejasni obrisi brda. No i šuma pokriva sve.

Jovo razgovara s komandirima Matom.

— O igledno, nijesu nas primijetili. Sigurno nas ne otkuju s ove strane.

¹⁰ Nada Sokolović, kćer iz Foče. Bolni arka.

¹¹ Jovo Pejković Keza, radnik iz Kragujevca. Komandant 3-eg (Kragujevačkog) bataljona.

— Mi iz komande ete podijelili smo se da stalno obilazimo borce.

— Treba da ostanemo ovdje sve do napada. U toku noći ili ujutru sti će cijela brigada.

— S ovih položaja možemo ih zadržati dok se ne razvije bataljon. A bolje bi bilo da ostanemo nezapaženi do jutra.

Sva pažnja je usredsređena na tišinu i osluškivanje. Svako je sa svojim mislima. Kako ćemo dočekati Nijemce ako krenu? Da li bi nas mogli zaobići? Hoćemo li uspjeti sutra da ih iznenadimo? I tako se bezbroj puta okreću te i sli ne misli.

Hladno a se uvlači kroz odjeću. Naježen borac podrihtava. Prisanja pušku uz stablo. Trlja ruke i priteže odjeću, pa opet hvata pušku.

Maca i Jovo, ogrnuti šatorskim krilima, stoje iza velikog stabla. Šapatom razgovaraju o etici. Jovo nam je raniji komandir ete.

— Uvijek mi je milo kad sam s omladincima. Veseli su. Po etici smo u etici s nekoliko skojevaca, a danas je jaka partiska organizacija.

— Da. U Foici su imali samo skojevsku organizaciju sastavljenu od etika i nekoliko radnika. A na Sutjesci smo izgubili osam članova Partije. Sve najbolji komunisti. Sedam je Foicana.

— Izgleda mi kao da smo juče primili Božu¹² u Partiju, a on je prvi primljen. Bio je dobar drug. Onako miran i hrabar ulivao je omladincima povjerenje i sigurnost.

— Za njim smo ušli Ranku¹³. A oni koje si ostavio kao skojevce, svi su sad partijci. Eto Dragica¹⁴, još je djevojčica, a neki dan sam je gledala na Borovnom i divila se. Sva u ranama, a ni da jaukne ...

Iza drugog stabla, podalje, zajedno su Ante i Milan.

¹² Božo Hadživuković, član iz Foie. Zamjenik komandira ete. Poginuo 5. VI 1943 na Borovnom.

¹³ Ranka Komadanović, član iz Foie. Bolni arka.

¹⁴ Dragica Straka, član iz Foie. Bolni arka.

— Nikad ne u zaboraviti izmršavljelo lice druga Tita kad smo ga vidjeli neki dan iznad Sutjestske" — lagano po inje Arte.

— I on je bio iscrpen, a gledao nas je pažljivo i brižno. Kad god vidim druga Tita, dobijem neku novu snagu. Prvi put sam ga vidio na proslavi Prvog maja, prošle godine u Fo i. Imao sam sreće — nijesam bio daleko. Na akademiji je govorio Lola Ribar, a ja nijesam ništa čuo. Netremice sam gledao druga Tita i dobro zapamtio naborano čelo i njegove oči. . .

— Kako li ga tek boli srce za ranjenicima kad ih pronose pokraj njega. . .

— Sigurno je video Mirka¹⁵ i Dragicu kad su prolazila nosila.

— A gdje li su sad naši bombaši Andra »Mali«¹⁶ i Mileva¹⁷?

— Oboje su nepokretni. Andra se muči na nosilima od Kalinovika, a Mileva od Trovrha.

— I Lela¹⁸ je negdje u bolnici.

— Ranjenicima je sad najteže.

Odužila se ova noć. Jedva čekamo da svane i da prekinemo utanje koje pritiskuje i nas i oružje. Nijemci su završili kopanje. Povremeno se čuje glas stražara. Poneka osušena granica padne i prekine napetu tišinu.

Bolje se vidi. Kapci sve teži i teži. Stojiš i znaš da ne smiješ zadrijemati akamoli zaspati, a oči se same zatvaraju. Ugrizeš se, protrljaš čelo i oči i misliš — otrgnuo si se. A san, kao zavjerenik, ponovo ne da mira. Drhtavica isto tako.

Rasvjetljuje se. Pobijedili smo san i hladnoću. Vide se njemački rovovi. Grupe Nijemaca, izgleda, doručuju.

Pristižu ostali bataljoni brigade. Iza streljačkog stroja čete došao drugi Lekić-Spanac, komandant brigade, sa šta-

¹⁵ Mirko Jovanović, četa iz Kragujevca. Politički komesar 3-eg (Kragujevačkog) bataljona.

¹⁶ Andra Marinković Mali, četa iz Kragujevca. Ranije politički delegat voda. Nastradao u bolnici u toku Pete ofanzive.

¹⁷ Mileva Šarić, četa iz Foča. Borac. Nastradala u bolnici u toku Pete ofanzive.

¹⁸ Lela Vargović, četa iz Foča. Bolničarka. Nastradala u bolnici u toku Pete ofanzive.

bovima bataljona. Svi su umorni i ispijeni. Okupili se oko njega. On po e otsje no i mirno:

— Situacija vam je poznata. Ovdje treba najodlu nije razbiti posljednji neprijateljski obru u Zelengori. Cijela brigada e u strelja ki stroj. Bi emo se do posljednjega, ali moramo pobijediti...

Oko dvadesetak njema kih vojnika kre e u grupi. Idu bezbrižno. Ne o ekuju nas. Spustili se u udoljicu i polaze padinom prema nama. Nešto razgovaraju. Sasvim su blizu. Puškomitraljeski Omladinske ete otvaraju vatru. Nijemci padaju na zemlju. Nekoliko njih ne e se više ni podi i. Ranjeni jau u. Metež u rovovima. I oni pucaju.

Mitraljezac na našoj »Bredi«, zavijen u šatorsko krilo, u nuo pored stabla i zaspao. Iznena en vatrom, preturio se iza stabla prema njema kim položajima. Utrnule mu noge. Jedva se prima e mitraljezu.

Iznad štabova bataljona prelaze prvi rafali. Komandant skрати zapovijest.

— Zadatak je jasan. Svako zna svoj pravac. Naprijed, junaci!

Španac polazi s Drugim bataljonom na našem desnom krilu.

Trkom kre u na juriš svih pet bataljona Prve proleterske.

Bruji Zelengora. Je e njene doline i potoci od uraganske vatre.

Na Balinovcu i okolnim visovima ne vije se više zastava s kukastim krstom. Obru je probijen. Otvoren je put iz Zelengore.

Luka BOZOVIC

POKRET, VATRA... I SMRT

(odlomak iz dnevnika)

okret!« — zvu na štafeta leti od usta do usta. Menja intonaciju, boju, dikciju, intenzitet, ali zna enje ostaje isto. Duga kolona boraca, ranjenika, bolni ara, kulturnih radnika, intendanture, tifusara, ljudi iz zbegaa, natovarenih konja, konjovodaca, ljudi sa petokrakama i bez njih, obuvenih i bosih, ogrnutih šatorskim krijima, gunjcima, dekama, kožusima ili vre ama nabijenim na glavu ili bez i ega, žene sa decom na le ima ili u naramku . . . Zmijolika kolona kre e . . . bez razgovora, bez re i . . . bez daha.

— Tišina! Smrtna opasnost! Probijamo se kroz redove neprijatelja!

Šapat struji od elaa do za elja. Nemi pisak povezuje sve u koloni.

Kao dašak vetra kroz šumu, kao tiho trepetenje lišaa ili pucketanje grana, uje se šum hiljade ljudi koji idu jedan za drugim kroz gaze i bogaze, kroz vododerine, kozje staze i bespuaa. Probijala se kolona kroz šiblje, preko povaljenih deblla, kroz kamenjare, preko nabujalih voda i brzica, kroz tamu i maglu, kroz izmaglicu i kišu, prkosi ona pljuskovima i vatri neprijateljskih rafala, probija se kroz baraže, preska e zasede i gazi požare . . .

Ve trideset i sedam sati traje ovaj marš bez predaha.

San je ve mnoge zahvatio i neki spavaju i idu. Spavaju otvorenih o iju, pa ak i sanjaju. Spavaju i tako neko je pošao u stranu. Onaj do njega pojurio je za njim, da ga probudi i da ga vrati u kolonu. Da ga nije probudio, on bi tako spavaju i hodao cele no i i nestao bez traga.

Niko ne može da napusti kolonu. Niko ne sme da zaostane. Kao vojska koja ide kroz pustinju: zaostati ili odmaknuti se zna i umreti.

I potrebe su se obavljale hodaju i u koloni.

Kao da se neka tinta prosula po nebu, sve je nad kolonom bilo intenzivno plavo. Lica ljudi postala su prozirna i zelenkasta. Usne su bile skoro bele, a zubi tamni. O i su se sakrile u oteklim kopcima i nabuhlim podo njacima.

Kao tanki mlaz krvi gmizalo je rumenilo na istoku. Tako je bilo ju e i prekju e i preprekju e... ve se i ne se am kada su po eli pokreti.

Kad svane, kada ove crne siluete oko nas dobiju i tre u dimenzaju, kada budemo razabirali zelenilo liš a, zaustavi emo se. Negde emo se baciti na travu ili kamen. Možda emo naložiti vatru, suši emo se na dimu i skuplja emo snage za nov pokret.

Ne znam koliko dana nismo ništa jeli. U džepu imam nekoliko zrna zobi i prosa. Za vreme odmora ispe i u ih na kašiki. Možda e avioni da izmitraljiraju nekog konja, pa emo dobiti mesa. Ve nekoliko dana jedem srijemuš i štavalj. To nije jelo. Da je mesa! Makar i sirovog. Meso stvara meso — miši e — snagu. A nama treba snage. Mnogo snage!

— Ej, družo, koliko e još dugo da traju ovi pokreti?

— Do oslobo enja, družo.

— Ni kratko ni dugo. Ni blizu ni daleko. Zavisi od toga koliko i kako izdržiš.

— Treba izdržati i bi e kratko.

— Neka te duša hrani i bi e ti blizu.

Kao da Sunce sedi na bombarderu. Sa njegovim penjanjem uje se istovremeno i huka motora. Ta e larma trajati sve do sumraka. S vremena na vreme na i emo se u kotlu

eksplozija. Njihov dim e zastrti nebo, ne emo videti jedan drugog, ne emo poznati okolinu, a granje, kamenje, zemlja i prašina pada e po nama. Onda e do i »pikavci«. Mitraljira e gde stignu. Stekta e mitraljezi, urla e sirene pobesnelih »Stuka« i fijuka e promašila tanad. Tišina e do i sa smirajem sunca. Onda emo uti cvrkut ptica i žubor potoka.

Možda u na i još vremena da zapišem nešto u svoj Dnevnik. Zapisa u ovo:

»Cini mi se da ve godinu dana, a možda i više, možda sam uvek živeo u pokretu i svakog dana dolazili su avioni da nas bombarduju i mitraljiraju. Svakog je dana klju ala zemlja, rigala vatru, sipala kamenje i sejala smrt.

Kolona je išla preko smrti. Gazila je i pregazila smrt. Kolona je rasla. Svladavala je planinske vrhunce i korita reka. Hranila se Dušom. Snaga joj je bila Misao«.

Naložio sam vatru. Bilo je to vrlo teško naložiti vatru. Kiša neprestano pada. Ni u najdubljem grmu, ni pod najguš im deblom ne možeš da na eš suve gran ice. Sve je mokro, oдавud se cedi voda, svuda kapa i lije.

Oko vatre sakupljaju se partizani. Najpre me u tivo pitaju da li smeju da sednu pored moje vatre. U partizanima se strogo poštovalo vlasništvo vatre. Onaj koji je zapalio vatru svojevolutno je odre ivao ko e da se greje pored nje. On je odre ivao i broj korisnika i raspored sedišta.

— Drugovi, ija je vatra?

— Moja!

— Mogu li, družе, da se grejem kod tvoje vatre?

— Sedi tamo, pored onog druga! Vas se dvojica stisnite!

— Družе, a šta ti to radiš?

— Pišem dnevnik.

— Tako. A kako se zove ovo mesto gde se nalazimo?

— Ne znam. Ja u ovaj dnevnik ne unosim imena ni mesta ni ljudi. To u kasnije ubaciti... naravno, ako preživim. Dnevnik bi mogao da do e do ruku neprijatelja, ne u da mu otkrijem ni pravac našeg kretanja niti imena ljudi, a ne e iz njega saznati ni ime autora!

— Pa šta onda zapisuješ u taj dnevnik?

— Vodim razgovore.

— Kako?

— Tako. Razgovaram sa sobom, sa prijateljima, sa drugovima i sa neprijateljem. Ja ne pišem istoriju, beležim samo neke svoje misli i neka osećanja. Kada ova bura prođe, a ja ostanem živ, bi u radoznao šta sam u ovom času mislio i osećao. Događaje u daćitama u tu im dnevnicima. Eto, mi smo ovde na nekom brdu u šumi, juće smo prešli neku reku . . .

— Sutjesku! To je bila Sutjeska... Probijamo se kroz obruć neprijatelja. Zapiši da je to bila Sutjeska. Zapiši, molim te. Mi smo je prešli. Mi smo se probili. Pobili smo. Ja sam stari borac, veruj meni: našiće je unuci spominjati. I našić neprijateljiće je zapamtiti. Preko one brze vode prešla je juće naša Pobjeda. U ovim strašnim pokretima, u ovim usiljenim marševima, u ovom danom nom pešaku, u neumornom hodaću izneli smo pobjedu. E moj druće, ne znaš ti taktiku i strategiju. Ne znaš šta je snaga manevra.

— Ne. Ja nikada nisam služio vojsku. U vojne veštine ne razumem se ama baš ništa.

— Da nisi ti onaj glumac partizanski?

— Jesam.

— Od onih što su iz Zagreba pošli? Od grupe pri Vrhovnom štabu?ćuo sam ja tebe nekoliko puta. Ne bih te poznao. Neobrijan si, oći su ti otekle, izmršavio si.

— Izgledam po prilici kao i ti.

— Pazi!ćuvaj!ć — zavikao sam glasno da su se svi oko vatre probudili.

Stari borac je skoćio i odmaknuo partizana od vatre.

— Eto tek što ne izgore. Tako su prozešli, da i ne osećaju kada vatra poćinje da peće. Tako jednoj drugarici sinoć planula kosa. Svu joj glavu unakazila. Sreća te je vid sa uvala. Bolje bez kose nego bez oćiju. Porašće joj opet kosa kad zacele rane. Šta misliš, hoće li joj porasti kosa?

— Valjda hoće.

— Narašće dabome, kao i tifusarima. Dobiće gurguravu kosu, punu kovrdža i uvojaka. Biće lepotica. Lepa kosa mnogo zna i kod žena. Nego ostavimo žene. Otupeli smo za njih. Na

njih emo da mislimo kada se svrši rat. Jesi li glumio šta? Jeste li davali kakvu priredbu?

— Ima ve petnaestak dana kako nismo dali nikakve priredbe. Neprestano smo u pokretu.

— Pa da, ne možeš u maršu da glumiš. Sada emo mi u Miljevinu. Naješ eš se ka amaka sa mlekom, možda emo i neko jagnje da izvrtimo na ražnju, a onda eš nam glumiti. Volim ja da slušam glumce. Cuo sam tvoje pri anje o Matiji Gupcu. Ded, ispri aj, kako ono beše, ono o strelici i pušci.

— »Zrno pušci poleti s cijevi,
zvižde kano žarka uz grom munja
strijela s luka kada se odapne,
ko ih može u hitrom letu
zaustaviti? Niko živ na svijetu.
Niko! Dokle cilj svoj ne dostignu«.

— To, to! Lepo zboriš! Govori dalje. Tiho. Sapu i.
I ja sam nastavio da recitujem, tiho u uvo starom borcu.

— »Lud bi bio ko bi pomislio
kako da utiša il' ustavi
puk taj uzbunjeni.
Jer bi zalud bilo. — Baš k'o što je zalud
htjeti zaustaviti silnu potu inu
i tjerati je da uzbrdo opet
natrag te e otkuda pote e.
Silno, žurno, bez prestanka . . .
Naprijed — k cilju svome
k slobodnomu moru ...

... to je težnja plahe potu ine ...
Pa to mora da i naša bude
ako nam je do slobode stalo.
Ko prost ho e da od jarma bude,
taj ga u as zgodan, kao munja
s vedra neba, smetnut, skršit mora«.

— Ija je ova vatra? — prekine me neki došljak, partizan. Govorio je tiho, polako kao u bunilu, držao se obim rukama za drvo, kojim se u hodađu poštapao. Iz umotane glave virile su svetlucave oči. Sigurno tifusar.

— Jesi li tifusar?

— Nisam. Samo sam malaksao. Nisam više mlad. Eto, tu pored tebe ima mesta. Mogu li da sednem?

I ne sa ekavši odgovor, on seda pored mene, naslonivši se na deblo koje je bilo iza mene.

— Izdrža u! Sigurno u izdržati! Samo sam sada malaksao — šaputao je više sebi nego nama.

— More, ako ti, ako mi i ne izdržimo, ti, on, ja... izdrža e ova kolona... Sti i e ona do cilja. Ti si se, družo, demoralisao.

Oštro ga ukori moj sabesednik.

— Meni je ve e pedeset i prva... nisam se demoralisao. Lažeš ti.

— Šta onda dah eš i šapu eš, šta si se uhvatio tog štapa? Šta izdišeš? Pedeset i prva? Covek u najboljim godinama. Šta bi rekao da imaš sedamdeset kao Nazor? Jesi li ga video? Kao mladi ! Da te nije sramota?

Upravo je došljak hteo nešto da kaže, kada se kroz pucketanje vatre odjednom za ulo jecanje i pla .

— Ko to pla e?

Svi spavaju, niko se ne pokre e.

Stari se borac nagnuo da uje. Neko spava i pla e.

— Ostavi ga... neka se ispla e — šapu e moj došljak. Bi e mu lakše kada se probudi.

— Ne mogu da ujem pla . Sada moramo da budemo veseli. Partizan ne sme da pla e... pa ni u snu. Eto, ovaj se mališan rasplakao.

Jecanje je bilo sve ja e i glasnije. Stari borac drmne ga za rame.

— Ej družo! Šta ti je?

Pla se naglo prekinu.

— Pla eš kao žensko!

— Pa ja i jesam žensko... ali ne pla em — uzviknula je probu ena partizanka.

— Pusti me da spavam.

— Božju mu majku. Ne možeš više da poznaš ko je muško a ko je žensko.

— Znam ja nju — šaputao je došljak. — Dva dana nosila je u naramku mrtvo dete, sve misle i da e oživeti. Ju e ga je zakopala. Nije ni suze ispustila. Poljubila je zemlju kojom ga je zakopala i bez re i pošla u kolonu. Sada, eto, u snu, pla e!

Zena se približila vatri, skupila se i valjda je ponovo zaspala. Mi smo za utali i sva smo se trojica zamislili.

— E da je sada cigar duvana — uzdahnuo je stari borac.

— Ja pušim lulu. Imam nekog korenja.

Hteo sam da ponudim druga.

— Nemam u što da ga umotam. Imaš li ti kakvog papira?

— Imam dnevnik.

— Ne. Nemoj iz dnevnika. Treba e ti. Još eš ti mnogo toga da upišeš. Puši ti samo, a ja u da udišem pored tebe.

— Posudi u ti lulu.

Zajedni ki smo naizmenice pušili lulu. Pogreb deteta nije mogao da mi iš ezne iz pameti. Gledao sam u ženu koja je poljubila zemlju. U mislima sam ve video tu sliku. Rukama je kopala vlažnu zemlju. Nije trebalo mnogo da iskopa. Dete je bilo malo, izmršavelo. Dok je bilo živo, mislila je da je ve mrtvo, a kada je umrlo nije se mogla pomiriti sa tim da joj se nikada više ne e nasmešiti. Tek onda kada ga je zakopala uverila se da je ono zauvek izgubljeno.

Pre nekoliko dana prolazili smo jednom dolinom. Bili smo nas petoro. Tek je svanulo. Kišica je sipila, a guste su oblaine obavile sva okolna brda.

Išli smo putem pored obale neke reke, i upravo na nekoliko koraka pre nego što emo da zakrenemo u brdo opazim u polutami neki leš.

Bila je to prekrasna mlada devojkica. Na sebi je imala talijansku vojni ku uniformu, koja nikako nije pristajala malom nežnom telu, tako da je izgledala i pomalo smešna. Kao dete koje je obuklo odelo odraslog; sve je na njoj bilo pro-

strano. Izgledala je kao lutka obuena u vojnika. Sigurno da je do ju e i ona obla ila lutke. Nije imala više od 15 ili 16 godina. Pregledali smo joj sve džepove. Nikakvih dokumenata, papira, ni ega po emu bismo mogli nešto saznati o njoj. Nikakvih rana nije bilo na njoj. Poginula je od pritiska vazduha. Uve e su avioni bombardovali, ona se sakrila u nekoj udubini pored puta. Bomba je eksplodirala pored nje. Nijedan geler je nije zahvatio, ali ju je pritisak ubio. Leži mrtva mala partizanka, sa izrazom u enja na licu, sa napr enim usnama koje se još uvek rumene. Na talijanskoj vojni koj kapi bila je marljivo izvezena petokraka. I ona je bila borac, partizan.

Pa zar da ostane pored puta? Da je zveri raznesu ili da je neprijatelj primeti? U inilo mi se da bi i sam pogled neprijatelja mogao da oskrnavi ovu svetu žrtvu. Nemamo vremena da je pokopamo. Sa po aš u mornara koji je umro na brodu baci emo je u reku neka joj voda dade grob.

Partizanko mala, juna e! Nisi ni po ela da živiš a ve si heroj!

Odneli smo je na obalu. Skinuli smo kape i kratkim utanjem odali smo po ast mrtvom telu koje je voda primila u zagrljaj. Nestala je u bujici, u viru, u nepovrat. ulo se brujanje avionskih motora. Mi smo brzo napustili reku i penjali se kroz šumu u brdo. Posle nekoliko minuta ule su se eksplozije. Fijukale su bombe i odjekivale detonacije uskom dolinom reke, kao da se orkan survao na nas.

Eto, sedim pored ove vatre, pušim lulu sa mojim starim borcem, i ne mogu da mu ispri am ovaj doga aj, jer ne znam kako da ga ispri am. Videli smo toliko mrtvih drugova i ne znam zašto mi se baš ova smrt toliko usekla u pameti, te verujem da je nikada ne u zaboraviti.

— Ej, glum e, pa ti nemaš cipela. Bos si — trgao me je glas starog borca.

— Zaveži noge u krpe, propaš e ti tabani.

— Ve ih ne ose am. Gde da na em krpe?

— Ako nai eš na neki leš, skini mu cipele ili, ako nema cipela, strgni mu bluzu ili pantalone pa umotaj te noge.

Moje utanje prekinuo je došljak.

— Znaš li ti, druže, šta je to inkubator?

— Znam, to je mašina za pravljenje pilića.

— Eto, vi iz grada svašta znate — šaputao je piskutljivo moj komšija kao u polusnu.

— Ja sam tek juče saznao za tu mašinu. Posle rata kupi u tu mašinu i odgaja u piliće. Pričaju da se i pitomi zečevi i gaje u nekom inkubatoru. Jesi li ti jeo pitomog zečeva?

— Jesam.

— Vidiš, kod nas ne e da ga jedu. Ne znam zašto, ali toga vruga niko ne bi ni dirnuo. U gradu to jedu. Ja u nabaviti inkubator pa u te zečeve u gradu prodavati. Tu se može mnogo zaraditi. Koti se ta gamad kao vaške, a jede samo travu. Da nisam došao u partizane, nikada ne bih uo za inkubatore. Bože, šta li sve ne e da izmisle? Inkubator! Još e i ljude da množe inkubatorima. He, he. Pitaš nekoga ko mu je otac i mati, a on ti samo: »ja sam iz inkubatora!«

Smejao se ovom izlaganju nekim plajljivim histeričnim smehom, trudeći se da bude što šaljeviji. Kao da mu je postavljalo daha ili kao da su mu popucale glasne žice. Naglo je za utao i zaspao.

— Sada znam zašto se ovaj tako grčevito drži svog štapa — promrmljao je stari borac, skupivši usne kao da se od neega gadi. — Mnogo planova ima za budućnost! Za borbu je »star«. Veli »pedeset prva«, nema više snage! A za industriju pilića i zečeva bi se brzo podmladio. Hoće ovek da zgrabe kapital posle rata. Majku mu zelenašku! Cela ova naša borba nije ga se ni dotakla.

Stari borac je ljutito pljunuo ustranu. Onda je mahnuo rukom kao da želi da odbaci svaku misao na njega.

— Nije vredno ni govoriti.

— Promeni se.

— Ne e! Okoreo je. Znam ja te sebi njake. Inkubator! Sto te nije pitao za krematorijum, pa da mu objasniš gde ve sada treba da ode. Hoće silom da ostane živ kako bi posle rata gulio narod. Misli samo na laku zaradu. Sedi gazda, a iz

inkubatora samo curi živina, a on podmetnuo sanduke pa zgr e li zgr e. Gadi mi se. Zapiši ga u dnevnik. Zapiši ga, molim te.

Vatra se pomalo ve gasila pa sam požurio da bacim još koje drvo. Moj drug je naslonio glavu na kolena i po eo da drema. Zena koja je plakala u snu okrenula se na drugu stranu i još više približila vatri. Uzeo sam štap od mog suseda i gurnuo njime ženu od vatre.

— Drugarice, pazi da ne izgoriš.

Ona je samo podigla glavu, sanjivo me pogledala i nastavila da spava. Mislim da kod nje to i nije bio san ve neka opšta klonulost živaca. Neka bolesna apatija.

Ja sam ponovo pripalio lulu. Nisam smeo da zaspim, jer sam se bojao da se neko ne sru i u vatru. Opet su me spopale misli. Mislio sam na sutrašnju dan. Gde u sutra do ekati zoru i ho u li je uopšte do ekati? Znam: im svane pojavi e se avioni. Ne u o tome da mislim. Ne u uopšte da mislim na nikakvu budu nost pa makar se radilo i o slede em satu. Misli u o prošlosti, o dalekoj vrlo dalekoj prošlosti: o svome detinjstvu, o moru, o svom rodnom kraju. I sem slike mog rodnog mesta Hvara, ništa mi drugo nije padalo na pamet.

Kod susedne vatre uo sam kako neko ispod glasa peva:

»Nas dva brata oba ratujemo,

Ne pla ' majko ako poginemo. . . «

Kiša je ponovo po ela da pada. Veselio sam se. Sutra valjda ne e do i avioni. Sutra možemo da imamo miran dan. Možda emo se negde i duže odmarati ili emo maršovati po kiši. To je lakše nego bežati i sakrivati se od bombi.

Kroz guste bukove grane po eo sam da nazirem nebo. Opei ona gusta plava boja. Opet u da gledam ona bleđa, zelenkasta lica partizana. Danas još ble a nego ju e.

Neki strašan gr u stomaku svinuo me kao ježa. Smotao sam se u klupko i ništa više nisam mogao da mislim. Nisam znao da glad može tako da zaboli.

Sada bih voleo da sa nekim pri am. Da pri am o jelu. Kada se pola sata pri a o raznim jelima, pro e te glad, zasitiš se od razgovora. Sve bih pri ao o nekim gibanicama, o bureku,

o urki na podvarku, o pasulju sa suvim mesom, o prasetini sa svežim hlebom. Sve mislim na nešto masno i na vru hleb. Se am se kako sam se sa Goranom dogovorio da emo se posle rata zatvoriti u ku u i kako emo pe i pala inke. Ne emo iza i iz ku e dok ne pojedemo tri stotine pala inki.

Iz tog sanjarenja probudila me ona fatalna re : »Pokret!«

Uspravio sam se i štapom gurao zaspale drugove.

— Ustajte, drugovi! Pokret!

Jedan za drugim ustajali su drugovi. Nemo kao što su i zaspali. Skupljali stvari i tražili svoju jedinicu.

— Gasi vatre! Svrstaj se u kolonu!

Na nekoliko koraka tekao je mali poto i .

— Napijte se! Dugo sada ne emo imati vode.

S jedne i s druge strane potoka naredali se partizani da uzmu rezervu vode.

Stari borac i ja ugasili smo vatru. Onda mi je on pružio ruku.

— Zdravo, glum e. No as mi je bilo prijatno. Valjda emo se opet na i. Možda u mirnijoj situaciji. Hteo bih još mnogo s tobom da govorim. Ja volim tvoju umetnost. Hteo bih o njoj više da saznam.

Hteo je da ode, ali mu pogled zape za mog komšiju.

— Pazi ga! Onaj »inkubator« još ne ustaje. Drmni ga malo ja e. Taj je tvrdo zaspao.

— Ej, družo! Ustani! Pokret!

Kako sam ja e gurnuo njegovo rame, tako se je on skljkao na zemlju.

— Šta mu je?

Kleknuo sam pored njega i po eo da ga masiram, ne bih li ga priveo k svesti. On nije više davao znake života.

Opipao sam mu srce. Metnuo uvo na njegova gola prsa. Ništa nisam uo. Bio je hladan.

— Mrtav je!

— Eto, ne e sti i da nabavi inkubator.

Zbunjeno sam skinuo kapu. Da sam vernik, bio bih se pomolio: »Oprosti bože njegove grehe!« Ovako nisam znao šta da radim.

— Šta emo sa njim?

— Oduzmimo mu sve iz džepova, da neprijatelj ne sazna ko je. Skini mu kapu.

Ništa nije imao kod sebe. Na prsima bilo mu je tetovirano srce, probodeno strelicom.

— Pokret!

Kolona se ve formirala. Mi smo žurno napustili pogašenu vatru i kraj zgarišta mrtvog druga.

Kolona je krenula. Usta su bila nema, a koraci ne ujni. Noge su sporim ritmom sledile jedna drugu. Polako, sve ano, sa dostojanstvom i ponosom penjala se kolona, vrsto i ravnomerno, uporno i postojano, dok je negde daleko šumila vrto-glava Sutjeska.

Vjeko AFRI

OSMI JUN 1943 GODINE

utro je osmog juna. Kolona Pozorišta narodnog oslobođenja krenula je u svitanje i sada ide ka Sutjesci. Dan je vedar i posle nekoliko kišnih dana i noćno sunce nam je dobro došlo, da se osušimo i ogrejemo. Da, ali sa suncem došli su odmah i avioni te tako povik »Sklanjaj se, avioni!« svaki čas prekida pokret. No, to je ve- tako da ni jedno dobro ne dolazi bez nekog zla.

Negde ispred nas uje se kanonada topova, vez mitraljeza, huk avionskih bombi i motora. Bije se žestoka bitka, sigurno negde oko reke.

Kolona ide, svako u svojim mislima, kad li nas odjednom presrete kurir Petar iz štaba divizije sa naređenjem da se zaustavimo u mestu gde se zateknemo, a ja da dođem sa Petrom do štaba.

Stali smo, odnosno polegali svi onako kako smo se zatekli. Većina drugova odmah je i zaspala, jer nam je sada posle hrane san najpotrebniji. Ne sećam se kada smo zadnji put ljudski spavali i jeli. Ljudi su više nego premoreni.

Gledam poznata lica svojih drugova na kojima su ratne teškoće ispisale svoja slova. Čitam sa njihovih lica sve ono što smo zajedno prošli, a i ono što još treba zajedno proći.

Oni koji nisu odmah zaspali pronalaze »srijemuš« i jedu ga. To nam je sada, uz (ako ima sreće) poneki komad konjetine, već danima jedina hrana.

Petar i ja krećemo. Usput mi Petar govori o borbi koja se vodi negde oko Šepan-Polja. U nekom šumarku, kraj same Sutješke, nalazimo štab divizije. Komesar mi ukratko objašnjava situaciju koja je krajnje kritična. Bije se bitka za prolaz naših jedinica. Ishod te bitke treba da odluči hoće li se naša jedinica kretati dalje u svom sastavu ili ćemo se pojedinačno na svoju odgovornost probijati kroz obrub neprijatelja.

Eto, to je ukratko za sada sve. Rezultat bitke bit će verovatno poznat kroz otprilike jedan sat.

Vratio sam se natrag na mesto gde sam ostavio drugove. Sazivamo partiski sastanak sa dnevnim redom: Situacija i raspored jedinice za slučaj samoinicijativnog probijanja.

Nakon što je jedinica upoznata sa situacijom, počinje diskusija. Konstatujemo da većina članova naše formacije nema potrebnih vojničkih iskustava i sada treba razmotriti šta možemo učiniti u ovoj teškoj situaciji.

Reč uzima drug Ljubo Božanović. On je naš najiskusniji vojnik. Predlaže da se trupa podeli na dva dela i da komandu jedne uzme on, a druge ja, s tim da u njegov deo uđe Ivka i dete, da bih ja mogao mirnije da vodim brigu o svojoj grupi, nego kad bi žena i dete bili neposredno pored mene.

Ganula me tolika drugarska pažnja tog našeg prvog pogleda surovog oveka. Njegov predlog čini nam se jedino mogućim izlazom iz naše situacije jer, ostaviti neke od naših drugova i drugarica same sebi, značilo bi unapred ih osuditi na smrt. Treba, znači, najhladnokrvnije razmotriti kako podeliti ljude na grupe. Počeli smo već da diskutujemo o svakom pojedincu, kad lično eto opet stigao Petar. Javlja nam: pokret!

Odahnusmo. Znači ostajemo zajedno. Bilo je otprilike oko 5 sati posle podne. Sastanak je završen.

Pokret! Gledam kako se formira kolona. Gledam Ivku i dete na njenim rukama, gledam Ljubu na čelu kolone, prebro-

javam drugove i na kraju iza male Anike ulazim u kolonu, koja ide ka Sutješci.

U sumrak prelazimo preko trošnog drvenog mosta šumnu Sutješku. Srećemo se sa borcima Šeste isto nobosanske brigade, koja je ceo dan bila u borbi.

Idemo dalje, celom noću. Ide se korak po korak, svaki nas zastajkuje i. Celom kolone svaki nas šalje po vezi komande:

Ne lupaj!

Lezi!

Uti, smrtna opasnost!

Gasi cigaretu... i tako dalje.

Povremeno tišinu noć i razbije mitraljeski rafal, pa opet mir. Onda visoko zasvetli raketa, pa opet mitraljezi, švapska psovka, tajac, udarac konjskog kopita o kamen i tako celom noću, a san ide na oči. Hodaš kao u nekom užasnom bunilu.

U samo svitanje trebalo je preći i neku livadu okruženu šumom, ali nas tu neprijatelj otkri.

Nasta lom! Ne znaš odakle i ko puca. Avioni, topovi, bacaoci i, mitraljezi! Cini ti se da zrna i iz zemlje izlaze. Grmi i fiju e na sve strane.

Napred, trkom!

Preko livade prebacujemo se pojedina noć. Kontrolišem prebacivanje. Svi su prešli, od mojih niko nije stradao. Kažem sam sebi »od mojih«, kao da onaj drug što je pao nije isto tako moj iako je iz neke druge jedinice. Dolazi red na mene. Trčim, oko mene fiju e. Na sredini livade stoje zidovi srušene kuće. Bacim se kraj zida da odahnem. Oko mene zrna samo fiju u. Ja dah u i ležim i najednom ugledam pred sobom na dohvata ruke šumsku jagodu i, ne znam zašto, setim se jedne scene iz dramatisacije Hašekovog Švejka, koju smo pre rata igrali u pozorištu. U toj sceni Švejk isto tako u vreme najveće pucnjave ugleda cvetak nezaboravka i glasno poviče: »Jojna, fergismajniht« i odjednom po njemu da se smejem kao lud. Najednom, s druge strane zida čujem glas Nikole Hercigonje: »Šta ti je, Zagorec, da nisi poludio?«

»Nisam«, odgovorim ja, »nego sam se nečega setio«.

I u onoj buci od puškaranja i bombardovanja viču i ispričavam Nikoli čega sam se setio. Sad i on počinje da se smeje. Ležali

smo tako neko vreme svaki sa svoje strane zida i smejali se Svejku i sebi.

Jagode smo, naravno, pojeli i onda se prebacili dalje.

Taj dan sve do mraka nije bilo ni tren mira. Avioni su u pravim valovima dolazili i izruivali na nas svoje bombe i mitraljirali. »Štuke« su zavijale, a sve ostalo oružje sekundiralo je u tom paklenom koncertu.

Od šume je ostalo samo ise eno granje, ogolela i osakaena stabla, a mrtvi i ranjeni drugovi ležali su svuda okolo. Pomagali smo jedan drugome kako smo najbolje znali.

Još dok su »Štuke« dolazile, naš drug Zorž Skrigin legao je na lea, priredio svoj fotografski aparat u želji da snimi bombe u letu. Sav zabavljen svojim poslom potpuno je zaboravio na opasnost takvog snimanja. Na našu sreću bombe su ovog puta pale jedno stotinjak metara dalje od nas. Zorž uzbuđen progovori:

»Eto, tako, majku mu božju, ja sad tu slikam, a oni tamo bacaju bombe.«

Nama ostalima je u svakom slučaju bilo milije da su bombe pale »tamo«, a ne »tu« kako je to poželeo Zorž.

U jednom kratkom predahu, dok su »Štuke« otišle na neki aerodrom po novi tovar bombi, prebrojili smo se i konstatovali da smo imali sreću, jer niko »od nas« nije poginuo. Bilo nas je ugruvanih, zaglušenih, ali smo svi mogli da se krećemo bez tuđe pomoći. Krenuli smo dalje.

Kraj nekog potoka stali smo da se odmorimo i ve eramo. Jeli smo mitraljezom ise ena konja. Kažem ja da u svakom zlu ima i trenutak dobra. A posle večere Nikola je razvukao harmoniku i neizbežna partizanska pesma poruivala je Švabama:

Tu e horde nas ne plaše...

Joža RUTI

DALEKI OTSJAJ VATRE

eposredno pred bitku na Sutjesci bio sam u Centralnoj bolnici kao bolesnik od pegavog tifusa. U selu gde smo bili smešteni sve su kuće i kolibe bile prepune bolesnika. Pegavac je u to vreme oterao u bolnicu veliki broj drugova. Mnoge od njih pokosila je smrt. Nedostajalo je ono što je bilo najvažnije za nas: lekovi i hrana.

Nas dvadesetak spavali smo u nekoj pojati sa senom. Bili smo klonuli od teške bolesti koja nas je potpuno iznurila. Jedva smo se kretali. Tumarali smo okolo i grejali se na suncu. Mora da smo ostavljali vrlo mučan utisak onako blede, ispijeni, mršavi, izgubljenog pogleda.

Iznad svega mučila nas je glad. Oskudan obrok škroba, par krompira ili nekoliko krompira samo su još više potsticali neotoljivu glad. A mi smo bili izmučeni bolešću, našim organizmima bila je neophodna hrana da bi izdržali tešku borbu sa opakom bolešću. Činilo nam se da nismo bili u stanju ni o čemu drugom da mislimo do o jelu. A hrane nije bilo. Hiljade partizana prošlo je ovuda pre nas. Trebalo je i njih nahraniti.

Izlazili smo iz pojate i švrljali po kamenjaru i ledini. Uzaludno smo vrebali ma šta što bi se moglo pojesti. Tragali

smo za nekim korenjem koje bi se moglo jesti i grickali smo travu. Nekome je palo napamet da se mogu jesti puževi. Svi smo se razmislili traže i ih po travi. Nadali smo se da ćemo njima utoliti glad, ali nam se nada brzo ugasila: našli smo svega nekoliko puževa. Oko nas su bili samo kamen i šuma. A tamo dalje uzdizalo se suro golo stenje.

Iz daljine je potmulo odjekivala pucnjava. Znali smo da ras Nemci napadaju sa svih strana, da je po elu Peta ofanziva. A mi smo sedeli u selu, bespomoćni, bez oružja, bez snage. Mučili su nas pitanja: hoće li biti pokreta, kuda će se nama ovako nepokretnim, gde je sada bataljon?

Nisam ta no znao koliko dugo sam bio odvojen od bataljona. Usled bolesti nisam imao jasne pojmove o vremenu. Mutno mi je bilo i sećanje na to gde i kada sam kao bolesnik upućen u bolnicu. Uzalud sam pokušavao da rekonstruišem tok bolesti i lečenje i pravce kretanja bolnice. Nisam nalazio odgovore na pitanja koja sam sebi postavljao, niti sam mogao stvoriti sebi predstavu o tome šta se sve dogodilo otkada me je bolest bila ophrvala. Nisam uopšte bio svestan onoga šta se sa mnom događalo u tom vremenu.

Ali sa jednim sam bio na isto: bilo mi je neizdrživo teško bez starih drugova. Sve bih dao samo da mogu opet da se nađem meću njima, da nosim pušku o ramenu, da budem uz intimne prijatelje, da opet budem sposoban da sa njima delim napore marševa, burna doživljavanja borbi, radosti pobede, težinu povlačenja. Da opet sve bude kao pre bolesti.

Stalno sam mislio kako da se dokopam nje. Ta misao mi nije dala mira. Ali lekari mi nikako nisu dozvoljavali da napustim bolnicu dok se ne oporavim. Za moje razloge nisu hteli ni da se uđu. Tu kompromisa nije bilo.

Te noći nisam mogao da zaspim. Rešio sam da ujutru odem iz bolnice i bez dozvole i da pođem u potragu za svojim bataljonom.

U rano jutro neprimetno sam se izvukao iz pojate i brzo zamakao u šumu. Kuda? Pojma nisam imao gde može da bude moja jedinica. Znao sam samo u kom pravcu su prolazile par-

tizanske kolone. Pošao sam tragom, širokim i utabanim od prolaza mnoštva ljudi i konja.

Tako je po eo moj dugi put. Sam, iznemogao i bolestan, išao sam utabanom stazom, posrtao po kamenjaru i kozjim stazama, napregnuto se spuštao strmom kamenitom putanjom klisure paze i da se ne survam u ponor, zastajao svaki čas na teškoj uzbrdici, jer mi je ponestajalo daha. Od partizana ni traga. Uspon do brega budio je nade da ću na vidiku, koji mi bude pružio njegov vrh, ugledati za elje partizanske kolone, logor ili dim vatre. Razo arenje bi ubrzo potislo buenje nove nade da će se to desiti posle sledećeg brega. I tako se to produžilo u nedogled.

Umor je postajao neizdržljiv, vukao je zemlji telo željno odmora, a nije se smelo zaostati. Kratak predah, mu no odvajanje od zemlje koja je mamila na odmaranje, i opet naporan put. Iz iznurenog tela trebalo je izvući i zadnje ostatke snage da bi se izdržalo pod teškim teretom bolesti, gladi i potpune iscrpenosti.

Kada je pala noć, nisam mogao dalje. Srušio sam se na zemlju, bespomoćan. Ugasio se i zadnji tračak nade. Tada mi se odjednom učinilo da nešto nazirem u noćni. Napregao sam oči i sada sam već bio siguran. Bio je to daleki otsjaj vatre. Poitstaknut novom nadom, napregao sam poslednje snage. Teturao sam, spoticao se u pomrini, naletao na drveće i stene, rukama i nogama pipkao ispred sebe i tražio prolaze, padao i ponovo ustajao. Puta više nije bilo pod nogama, postojao je samo pravac ka otsjaju vatre.

Kada sam se privukao vatrama, ugledao sam partizane. Ne bih više mogao opisati šta sam u tom trenutku osećao. Malo kasnije doteturao sam se i do svog bataljona koji je, srećom, bio u blizini.

Bio sam opet među drugovima iz čete. S njima sam produžio u susret borbama na Sutjesci. Kasnije sam uoči tragičnoj sudbini Centralne bolnice. Nemci su masakrirali bespomoćne teške ranjenike i bolesnike sa kojima sam do juče bio zajedno.

Bane BOŽOVIC

ZAVOJI OD BUKOVOG LIŠA

Poslije zamornog marša iz Borinja (Pirnički Dola), preko Piva, Gornjeg Unča, Beševa i Paklišta, Sedma krajiška brigada je prešla Pivu preko visećeg mosta kod sela Mratinja, vjerovatno sa zadatkom da sa Desetom hercegovačkom brigadom obezbijedi prelaz kod Mratinja, koji je s juga bio sasvim izložen dejstvu neprijatelja. Kakvo je i koliko bilo naše fizičko naprezanje na tom maršu po kiši, niz strmovite i klizave staze kanjona Pive, gdje su ljudi i konji padali, najbolje se vidi po tome što je jednoj našoj grupi, koja je išla kasnije, u nešto povoljnijoj situaciji, bila potrebna cijela noć i drugi dan do 9 sati, što znači nešto oko dvanaest sati, da bi prevalila put od 9 kilometara vazdušne linije. (Naravno, tome je, pored teškog terena, mnogo doprinijela mračina i kišovita noć.)

Kolona puna zamora i fizičke iscrpenosti, sve se više cijepala u kolonice i grupice. Sačela su prenošena naređenja: »Kolona brže«, »Bataljon brže«, »eta brže...« Međutim, i ta naređenja su bila isto tako isprekidana i nevezana kao i sama kolona. No, trag tih naređenja nije nestao. Okupljeni oko i pored sela, tek što smo sjeli ili se naslonili, stiže naređenje da što prije i što brže izađemo na Javorak (Pivski), posljednju prepreku Nijemcima do Mratinja.

Kod Javoraka je proplanak koji strmo pada prema jugu, odakle mu prilazi staza iz sela Brljeva. Staza pada i prema sjeveru, ka Mratinju. Zato je Javorak bio vanredno znaajan taktiki i topografski objekt, posljednji pogodan oslonac za odbranu mratinjskog prelaza s juga.

Zbog kratko e vremena nare enje štaba brigade nije preneseno preko štabova bataljona, komandi eta i vodova, ve direktno od štaba brigade i štabova bataljona na sve borce. Pred sve borce i rukovodioce brigade postavio se jedan jedini zadatak: u toku dana (30 maja), izbiti na Javorak prije Nijemaca. I, zaista, brigada je, kao jedan ovjek, krenula na izvršenje postavljenog zadatka, penju i se bespu em ili jadnim planinskim stazama po sjevernim padinama Javoraka. Ne znam kad smo posljednji put jeli, isto tako kao što nijesam znao da li je potrebno da se jede i da li ima šta da se jede. Ali, svijest, samoprijegor, mladala ka životnost, pokrenuli su brigadu i njene jedinice. Brzo su od glavnine brigade po eli da se odvajaju pojedinci i grupe da bi se, nakon-dvo asovnog penjanja uz strme obronke Javoraka, našli sakupljeni na njegovom platou.

Volja je više nego udesetorostru ila snage, ali, ipak, zbog fizi ke iscrpenosti i zamora na usiljenom maršu uz strme padine, u prvom naletu, bez zastoja, od brigade se, poslije dvo asovnog penjanja, na Javorak popelo jedva šesdesetak boraca i rukovodilaca, me u kojima i oko 25 iz moje ete (3 eta 4 bataljona). O odmoru ni govora, samo koliko je bilo nužno da malo odahnemo i obrišemo znoj sa lica. To je sve. Slili smo se u jednu zbijenu, jedinstvenu jedinicu; slili su nas dobiveno nare enje i važnost zadatka.

Razvijeni strelja ki stroj prve grupe boraca iz moje ete koji, za odre eno vrijeme, vrši zadatak bataljona, pa i brigade, gdje je svaki borac bio starješina a starješina borac, po eo je juriš kroz guste šume Javoraka. Izdržali su, pobijedili i uspjeli onoliko koliko je bilo potrebno da pristigne glavnina bataljona, brigade.

Juriš na isturene njema ke položaje bio je tako silovit i tako snažan, da ni mi sami nijesmo bili svjesni odakle nam

i otkuda takva fizi ka snaga. Uspio je više od onog što se normalno smatra da može u initi, i u daleko povoljnijim uslovima, grupa od 25 boraca. Uspio zahvaljuju i svijesti boraca, ostvarenom iznena enju, tom našem isprobanom i ubojitom oružju, brzini juriša i povoljnijem topografskom odnosu terena. Neprijateljeva tehni ka i brojna superiornost, da ne govorimo o drugim elementima, ovdje nije došla do izražaja. Iscrpeni, gladni i nenaspavani moji drugovi, ali sa visokom moralnom obavezom, bacili su na koljena njema ki bataljon i toliko ga onesposobili, da tog dana (a možda ni slede ih) nije ni pokušao da ponovo krene u napad. U tom, i u svakom drugom jurišu, izvo enom i pod daleko povoljnijim uslovima, prirodno, imali smo i mi mrtvih, teže i lakše ranjenih. Prepolovljeni smo. Od nas 25 ostalo je samo 13. Jedan od težih ranjenika bio sam i ja.

Nalazio sam se na desnom krilu strelja kog stroja. U jurišu, prelaze i jedan proplanak, nekoliko drugova i ja bili smo, vatrom neprijatelja, prisiljeni da za trenutak zastanemo. Svako je uzeo zaklon. Bilo ih je dosta. Ja sam zalegao za jedan manji obli kamen ni tridesetak santimetara debljine i zaklonio desnu stranu tijela. Tek što sam uhvatio zaklon, bili smo, po širini i dubini strelja kog stroja, obasuti jakom puš anom i mitraljeskom vatrom. U sam kamen udarila je jedna granata ru nog baca a i teško me izranjavila po cijelom tijelu, od stopala do glave, naro ito po prednjem dijelu. U inilo mi se to, u prvom trenutku, lakim i bezazlenim, sve dok sa svih strana, kao iz podzemnih izvora poslije kiše, nije potekla krv. Mlazevi krvi, naro ito iz predjela jetre, išli su tako snažno da je ubrzo i moje odijelo po elo da mijenja boju. Sve više malaksavam, ali ekanja nema. Neprijatelj je tu, pred nama, u jurišu nas je zaustavio. Pokušavam da ustanem, da sām izvršim zadatak bolni ara, da ne uzimam sa položaja borca, jer je svaki od njih tada zamjenjivao više boraca. Pokušavam, koriste i kamen koji mi je dotada bio zaklon, da se ispravim, ali je sve uzalud. Pištolj više ne mogu da držim u ruci. Snaga me sve više izdaje. Smajser više ne može da služi onom emu je na-

mijenjen. Ne preostaje mi drugo ništa nego da dozovem i potražim pomoć .

Rastojanje između nas je bilo više desetina metara, a u jurišu se još više povećalo uslijed poginulih i ranjenih. To moje vikanje, bolje reći i jaukanje, čuo je i neprijatelj, ali i moj lijevi susjed, drug koji, srećom, nije bio ranjen. Dotrao je, pokušao da me uzme na leđa, ali nije mogao jer je i on, kao i svi mi, bio iscrpen. Neprevijena, vukao me kroz besputnu šumu. Vukao me sve dok nijesmo došli do jedne kolibe u »pozadini«. To je, koliko se sjećam, bilo daleko nekoliko stotina metara. Tu sam prepoznao drugove iz štaba brigade. Previše me. Pokušao je da zaustavi krvarenje, ali im se na licu i u očima moglo vidjeti ono što nijesu htjeli i nijesu mogli da kažu — žalost za svima koji su poginuli i ranjeni. Bol i žalost za drugovima bio je pomiješan i sa ponosom što smo baš mi hrabro izvršili zadatak, zadržali neprijatelja i onemogućili mu dalje napredovanje. Činilo mi se da je u kolibi bila i neka karlica sa varenikom. Dali su mi da pijem, ali moj organizam nije više mogao da primi ni takvu hranu. Likove drugova sve slabije razaznajem, dok mi se najzad ne izgubiše. ..

Organizovana je evakuacija ranjenih. Osjećao sam da je to posljednji dug, i dužnost, i oproštaj s nama, a i oni su to osjećali. U rijetkim trenucima dolaznja svijesti vidio sam da me moji iscrpeni drugovi nose na ramenima. Klecaju im koljena od napora i gladi, a oni nose i mene i druge, jer je i to bio dio naše borbe — borbe za sve i za jednog čovjeka. I sada, kada je jedan borac na položaju znao i desetinu, pa i vod, odvojeno je njih nekoliko da spasu ranjene drugove, da ih ne ostave na milost i nemilost divljini šume i neprijatelju, ili da na njihovim, drugarskim rukama dočekaju smrt. To je ono što je nosilo nas, svakog borca, to je vjera koja je bodrila, to je snaga i sadržina našeg moralnog jedinstva. I sada niz padine Javorca, upravo onim krivudavim i strmim stazama kojima smo prije jedan dan žurili na izvršenje teškog zadatka, spuštamo se, ali više ne svojim nogama, već na nogama naših drugova. Danas teško mogu vjerno dozvati tu sliku sebi i onih koji su bili na nosilima. Žalost za izgubljenim drugovima bila

je teža od fizičke iscrpenosti, jer je nas starih boraca iz dana u dan bivalo sve manje.

Put u Centralnu bolnicu vodi nas ponovo preko više egmosta na Pivi. Prolazimo pored kolona koje pristižu da ojačaju front na otcjeku Javorka. Koliko je trajao i kakav je bio taj put do Centralne bolnice, ne znam. Nijesam ni onda znao, ne znam ni danas. Tek drugi dan došao sam sasvim k sebi. Sje am se kad me je jedna bolni arka previla i upala mi iz tijela onu par ad koja su se mogla odstraniti.

Bolnica, ne sa bijelim krevetima, toplim sobama, ljekovima i instrumentima, ve samo zaklonitiji dio ratnog poprišta, jedna zaravan na ijoj travi i kamenjaru leže ranjenici, kojima partizanke, bolni arke, jedva uspijevaju pružiti i najnužniju pomo . Bilo je i tu teških trenutaka. Gledao sam najbolje drugove, znane i neznane, kako umiru juna ki, tiho i ne ujno; neko poznatom ostavi u amanet da mu, ako preživi, pozdravi porodicu. Jedan je ranjenik, kad se spuštala no , naslonio glavu na grudi svog druga, a kad se probudio, drug mu je bio mrtav. Prespavao je no na mrtvom tijelu druga.

Stiglo je nare enje za pokret. Trebalo nas je sve prebaciti. Konja je malo, a teških ranjenika mnogo. Disciplina i svijest partizana pokazala je i ovdje svoje. Obezbije eni su prvo najteži me u teškim ranjenicima. Me u njima sam bio i ja, te sam dobio konja. Kuda je trebalo da krene bolnica, nijesmo znali. Ali smo znali da nam je obezbije en put i da nismo ostavljeni sami sebi. Ne mogu ni izdaleka opisati taj pokret ranjenika, taj hod ljudi kojima je, skoro svakom, odnijet neki dio tijela, tu kolonu koja itave sate troši da bi prešla dva-tri kilometra. To je bio hod po mukama, hod koji je crpao i posljednje snage, hod pra en neprijateljskim mitraljiranjem i bombardovanjem. Kolona, »nošena« mislim na drugove, koji nas borbom obezbje uju, brzo je brojno rasla — pove avao se broj ranjenika, a u isto vrijeme je i tako brzo kopnjela — jer se broj živih smanjivao. U takvom teškom smjenjivanju ranjavanja i smrti stigli smo do Sutješke.

Brza planiska rijeka isprije ila se pred nama. Avijacija bombarduje kanjone i poja ava njen žubor. Sve to skupa

pretvara se u užasan kovitlac. Nalazimo se na desnoj obali te male rijeke koja je za nas velika prepreka, i njena plitka voda za nas je duboka. Treba je pre i jer preko njene lijeve obale vodi put iz obru a. Taj dan i taj prelaz ostali su mi u najživljem sje anju kao jedan od najtežih i najupe atljivijih prizora. Naišli smo na prelaz gdje je dubina bila nešto iznad koljena. Trebalo je tu gaziti. Niz strme obale po eše da silaze prvi ranjenici. Pocijepana obu a na iznemoglim nogama kliza se po plo astom, ljigavom kamenju rijeke. Gazi se pojedina no, a davi skupno. Traže ranjenici jedan od drugog pomo pa ih, zagrljene, odnose u nepovrat hladni talasi Sutješke. A mi sa obale bespomo no gledamo. I tražimo rješenje — kako da pre emo tu ludu vodu, a da ne odnese i nas ostale. Sutjeska odjednom postade saveznik onog koji nije uspio da nas uništi. Brzinom i snagom svojih talasa po e da ranjava kolonu koju neprijatelj nije uspio da dotu e — bez milosti se okomi baš na ranjenike.

Gazimo zajedno, ruku pod ruku. Grupa za grupom, uz ogromne napore, prelazila je na drugu obalu, ali je rijeka ipak progutala 30—40 ranjenika. Na obalama Sutjeske ovjen ala se slavom jedna generacija koja je pošla da raskine lance ropstva ili da nestane.

Prešao sam Sutjesku, ali ostadoh bez konja. Kako da nastavim put? Poslije kra eg razmišljanja odlu ih da produžim odvojeno od bolnice, sam. Zašto — teško bih i danas to mogao da objasnim. Kao i onda. Bilo mi je jedino poznato da je opšti pravac proboja i izvla enja — isto na Bosna. Nastavio sam bez sekcije, bez vodi a, bez pretpostavljenog i pot injenog. Ali je, ipak, postojao »vodi «. Ostao je trag naših prvih grupa i jedinica, koje su bile na elu proboja, ostao je trag i neprijatelja. Dotada besputne šume Zelengore mijenjaju svoju »putnu mrežu«. Od dotada obi ne planinske staze, nastaje mnoštvo drugih staza. I te staze postaju, od 3 ili 4 pa sve do 15 ili 16 juna, moj vodi i moj putokaz. Nprevijen, još uvijek pognut, bez oružja, sa štapom u rukama, bez hrane, nastavih put. Išao sam neposredno pored staze ili stazom, brižljivo osmatraju i, koliko su mi o i to dozvoljavale, jer su i one slabije

vidjele. Upo etku sam se kretao ispod jednog kilometra na as, bilo da se radilo o penjanju ili spuštanju. Morao sam, i pored strahovitih fizičkih naprezanja, zbog potpune usamljenosti, da budem jako oprezan i danju i noću, jer je za mene onda, u prašumama Zelengore, svako bio neprijatelj — uvijek i zvijer. Dan mi je bio teži od noći. Noću se nijesam kretao, ostajao sam obično u kakvom grmlju ili pećini. Povremeno sam gubio svijest te sam, znajući to, uvijek kad bih negdje zastao ili prenoćio, dobro zapamtio predmete, drvo ili kamen, kako bih docnije znao da nastavim put.

Na tom putu naišao sam i na ovakav prizor. Nedaleko od mene, pored puta, dva ranjena i iznemogla druga, upajajući ih mogu, vjerovatno već nekoliko dana, meso sa uginula, a dobrim dijelom već i pojedena konja. Jedan od njih je imao mali običan nož, tup i zarao. Njime je sa butina konja, koliko mu je to snaga dozvoljavala, kidao meso i jeo ga ili, bolje reći, gutao. Nesnosna glad, višednevna usamljenost bez jela i mase druga drugog, prinudila je i mene da rukama grabevito upam meso uginulog konja. I tako smo, udruženi, nas trojica »osvojili« konja i dobro se najeli. Tek sam poslije toga primjetio pored konja malu, kratku talijansku pušku. U meni se odmah javi misao da je uzmem, iako sam znao da pripada jednom od ove dvojice. Mislio sam da će se suprotstaviti kad budu vidjeli pušku u mojim rukama. Ne! Kad sam je uzeo u ruke, okrenuo sam se put njih, ali oni su me gledali ravnodušno i odsutno, ne shvatajući šta sam uinio. Glad je uinila svoje — njihove postupke i odluke nije više kontrolisao razum.

Ustao sam i pošao dalje, nijesam ih pozvao da idu sa mnom, niti su oni mene ma šta pitali. Puška mi je otada služila ne samo kao štap, već i kao odbrana, bar sam se osjećao mnogo sigurnijim. Znao sam da me neće napasti divlja zvijer jer se i ona, ukoliko nije uništena, uplašena duboko sakrila u neku jazbinu Zelengore, ili je uspjela da »probije« »neprijateljski obrub«. I tako nastavih put, ne znajući ni tada, a ni danas, kako se zvalo koje mjesto, ni ono gdje sam se najeo konjetine, ni ona preko kojih je trebalo da proćem. Daleko, u daljini, ispred mene, javlja mi se nov orijentir, nov

putokaz. Ujmu se žestoki okršaji i bombardovanje iz vazduha. Po putu primijetih neku travu, mirisala je na biljeli luk. Tada nijesam znao kako se zvala. A odakle bih i znao?! To je bila srijemuša koju su naše jedinice upotrebljavale za jelo. I to je za mene bio još jedan dokaz da idem pravim putem, i nova hrana koju sam upisao u svoj jelovnik, otada, za idu ih petnaest dana, osnovna i jedina. Na daljem putu srijemuši se pridružio sok ispod bukove kore. Sisao sam taj sok s vremena na vrijeme i on me jako osvježavao. To me održavalo u životu i davalo mi onaj potreban minimum snage da mogu produžiti put.

Od posljednjeg previjanja prošlo je već oko nedelju dana. Zavoji su usput poispadali, a rane ostale gole. Sam sam previjao one koje sam mogao da vidim po prsima i trbuhu, ali ne više bijelim zavojima, već zelenim bukovim lišćem. To lišće grubo je pritiskalo i nagrizzalo ionako već izmrcvareno i iznemoglo tijelo. Za nekoliko dana rane postadoše gnijezdo smrada i crvi. Uspao sam ih i istio bukovom granicom tamo gdje sam ih vidio i našao. »Zelenu« gazu sam nešto mijenjao, bilo je bar nešto dosta i pored mene i iznad mene, na bukvama. Zdravlje mi se, i takvo kakvo je bilo, po malo pogoršavati. Kretanje i dalje sporo, i sve sporije, jer mi rane po tijelu sada napada novi neprijatelj — crvi. I isti planinski vazduh zakužen je smradom od mene. Ali odluka je pala još na Sutješci, kad sam se odvojio od bolnice. Izdrža u i u ini u sve što mogu u toj borbi za samoodržanje.

Ne znam, ali mi se čini da ne mogu realno prikazati sve ono što sam tada doživio. U putu sam, ponekad, sretao po neku manju grupicu zdravih boraca koji su žurili u suprotnom pravcu. Sje me se da me je jedna takva grupa zvala da idem sa njom, u pravcu Gackog. Ja nisam htio, iako sam jednog iz grupe prepoznao. Bio je to moj drug iz gimnazije. Nailazio sam kroz tu sada »bezopasnu« pozadinu i na lica koja sjede gore, u gustim bukovim granama, da bi se privremeno sklonila od neprijatelja i da bi, vjerovatno, tu, iznad zemlje, u granama, osvježena planinskim vjetrom, izdahnula ista, kao što je ista bila i njihova borba.

Nailazio sam i na velike vatre koje je neprijatelj ložio suvim bukovim stablima da bi se oko njih grijao i odmarao. Gledao sam u njihove kazane pored vatre. Slušao sam zveckanje njihovih porcija. To je sve bilo i blizu i daleko od mene. To je bilo no u i ja sam im »pravio društvo«, ali ne pored vatre i kazana, ne sa porcijom u rukama. Nijesam mogao više ni no u da spavam, ali ne od bolova i rana, ve od gladi i iscrpenosti. Ta me nesanica svakim danom iscrpljuje sve vjše. Više gotovo i ne razlikujem ni boje u prirodi, ni što je brdo a što nije. Ali mi je u sje anju ostala upe atljiva slika, tada me je natjerala da se osmjehnem, kada sam, negdje sa nekog brda, iz šume, osmotrio u daljini pred sobom ku u ili ku e lijepe, obijeljene. Prvput poslije petnaest dana! Prvi osmjeh na usnama, iako nijesam imao ak ni za to dovoljno snage. Te prve ku e koje sam vidio i planina koja se iznad njih dizala — Jahorina (nju sam brzo prepoznao jer sam sa svojom etom bio u njenoj okolini 1942 godine) — bile su za mene siguran znak da sam na pravom putu. Uvjerio sam se da je to pravac kojim treba i dalje da produžim pa da stignem u isto nu Bosnu. Sada je najteže prošlo.

Jedan dan kasnije došao sam u te ku e, u selo Miljevinu, i prvput poslije petnaest dana progovorio sa živim ljudskim bi em. Izvukao sam se i sišao iz puste planine. To je, za mene, bilo novo ra anje, nov život. Tu sam dobio i prvo jelo' koje, ina e, troši ljudski rod. Našao sam u jednoj razbijenoj ba vi, u njenim dugama, neke ostatke pekmeza. Ovaj seljak drugo mi nije imao šta dati, jer je i on bio pogo en užasnom ofanzivom. Tu sam se malo odmorio, ne plaše i se više usamljenosti, navikavaju i sebe i svoje misli na to da sam ro en i podignut u ku i, prije dvadeset i tri godine i da je to normalan ovjekov život, a ne onaj pusti, usamljeni, šumski život. Trebalo je na to naviknuti i sebe i svoje živce. Skoro da još ne umijem da mislim, ne mislim mislima normalnog ovjeka. Petnaestodnevno usamljeno lutanje po šumi ostavilo je traga. Upo etku sam teško mogao brzo da mislim, da razgovaram, ne mogu da se sna em u novoj sredini. Toliko se više ne mogu sna i, da se nijesam ni sjetio da sa sebe skinem bukove zavoje, ve

sam i dalje bez previjanja produžio put. Sad znam kuda, jer više nijesam sam, sada imam nove vodice, izostale naše drugove i zaštitne dijelove. Pobijedio sam divljine Zelengore. Prihvatio od naših jedinica, uskoro, negdje oko 19 ili 20 juna, na Romaniji, u istočnoj Bosni, pronašao sam i svoju jedinicu. Ona više nije bila onako brojna, više nije bila onako snažna. To je sada mala borbena grupa sa ponekim starim poznatim drugom, kome sam i ja bio poznat i koji je, vjerovatno, već prije dvadesetak dana izbrisao iz spiska živih boraca naše brigade i moje drugove i mene, one teške ranjenike sa Javorka 30 maja 1943 godine.

I tada, u sredini svojih drugova i poznanika, bolje prepoznajem ja njih nego oni mene. Drugovi iz moje čete i brigade ne mogu da se naude tome što sam živ, ponovo među njima i sa njima. Da se tu nalazi onaj sa kojim su se na Javorku ti isti drugovi bili oprostili, možda i zauvijek. Bio sam tako blijed, tako mršav, sa uvučenim očima, upala lica i jadna izgleda, ali više ne mladi od dvadeset i tri godine, već daleko i daleko stariji. Kad sam se pogledao na malo ogledalce, teško sam mogao sebe prepoznati.

I odavde, ponovo iz svoje brigade, upućuju me u bolnicu, gdje mi zavoje od bukovog lišća zamjenjuju istim i bijelim zavojima.

Radimir ŠEPANOVIĆ

MJESEC I PO DANA U PIVSKOJ PUSTINJI

Osmi ili 9 jun 1943

v

alazio sam se u Centralnoj bolnici na Rudinama. Bolnica je bila smeštena u seoskim kućama i kolibama. Avioni su bombardovali i mitraljirali bolnicu. Borba se vodila ispod Durmitora, u pravcu Mratinja, Vučeva, Čureva i Zelengore. Istog dana oko pola noći i bolnica je dobila naredbu za pokret prema Pivi. Ešelon teških ranjenika sa nosilima zaostao je u pećinama iznad Pive na tzv. Pivskim Gredama, više Lesišta. Pionirski voditelj i sandžačke brigade srušio je most na Pivi. Svaki prelaz bio je onemogućen. Zaštitnice bolnice vodile su žestoke borbe. Pošto je bio onemogućen prelaz, smešteni smo u Gredama, udaljenim od Pive otprilike dva kilometra. Sa nama je ostalo šest bolničkih arki. Ranjenika je bilo pedeset dva, od kojih su neki inače bili bez nogu ili su imali noge u gipsu. Ja sam jedini imao zdrave noge i ruke, ali sam bio bez oči.

Deseti jun

Hrane nijesmo imali. Bolničke arke su brale koprive, srijemuš, lukoma i bukova lista te nas tako hranile.

etnaesti jun

Nastupa teška že . Usne su nam ispucale od že i. Drugovi teško govore. Borbe se uju u pravcu Sutjeske i Zelengore. Rešili smo da pošaljemo bolni arke da donesu vode sa Pive.. .

Prošao je etnaesti, petnaesti, a bolni arke se nisu vratile. Odlu ili smo da pužemo prema reci. uli smo kako Piva hu i. Voda nam je prosto mirisala. Celi dan smo puzili. Pužu i, poderali smo ono malo odela što smo imali na sebi. Spustili smo se ipak do vode na oko etrdeset metara, ali niko do nje nije mogao do i. Predložili su meni pošto imam zdrave noge i ruke da donosim vodu, a oni e meni pokazivati pravac. Nismo imali posude za vodu osim dve porcije, a to je bilo malo. Drugovi su našli mešinu, u kojoj su Crnogorci seljaci nosili hranu beže i pred neprijateljem. Dali su mi mešinu. Uputio sam se prema Pivi. Put do reke bio je veoma okomit. Puzao sam se do vode. I sam sam bio vrlo žedan. Drugovi su me savetovali da ne pijem mnogo vode, jer e mi oduzeti snagu u nogama. Svaki put kad bih sišao pio bih po nekoliko gutljaja vode. I drugovi su se napili. Drugovi su mi namestili mešinu kako je bilo najlakše nositi. Izgledala je kao ruksag.

šesnaesti jun

Više za vodu niko i ne pita. Sad nastupa teška glad. Bolni arki nema da nam beru srijemuš, lukoma u i bukovo liš e. Drugovi bi puzali levo desno po nekoliko metara da na u neki struk te hrane, ili neku kost od crknutih konja, koji su zaostali iza partizanske komore. Tako je drug Jure Martinovi , traže i hranu, našao bolni arke poubijane na gomili. Cim nam je to ispri ao, drugovi su otpuzili tamo da se i sami uvere. Bolni arke su poubijane i izmrcvarene verovatno od Italijana. Me u njima bila je i sestra Marka Stipi a, komesara ete iz Prve dalmatinske brigade, koji je bio bez obe noge i nalazio se sa nama. Pokušaj da ih sahranimo ostao je bez uspeha, pošto je predeo kamenit, a mi nismo imali nikakvih sredstava da bismo svoju zamisao ostvarili.

Sedamnaesti jun

Drug Josip, teški ranjenik, umire. Prezimena mu se ne se am, ali je pri ao da je ro en u Mariboru i da je radio kao metalski radnik u Karlovcu. Bo je borac Baniske brigade. Na umoru, zvaio je majku. Majka mu se zvala Fija. Svi smo oko njega ležali skoro nepomi ni i kao za sebe, neki glasno a neki poluglasno, govorili:

— Ovako emo, jedan po jedan, svi. . .

Jedna je misao pratila sve nas: niko i nikada ne e znati kako smo se mu ili i gde smo umrli. . . Prolazili su dani naših strašnih muka. Vreme se menjalo, as kiša, as sunce koje nam je pove avalo ionako teške muke.

Dvadeset prvi jun

Teška glad. Pojedini drugovi od gladi gube svest. Srije- muš, lukoma a i bukov list teško se nalaze. . . Tog dana lutao je pored Pive jedan konj. Bio je, kako govorahu drugovi, straš- no mršav. Zastao je baš na onom mestu odakle smo se snabde- vali vodom. U blizini smo našli jednu pušku koja je imala samo dva metka. Drugovi su se dogovorili ko e da puca na konja da bi bio dobar pogodak. Dogovorili smo se da to u ini drug Vojo, rodom iz Titograda, komesar ete Lov enskog ba- taljona Prve proleterske brigade. Konja je oborio jednim met- kom. Ponovo odre uju mene da donesem meso. Uzeo sam nož i mešinu i napipao konja. Po eo sam še i. Konj se, me utim odjednom ritnuo zadnjim nogama, udario me i oborio na ka- menje. Drugovi su me zvali. Ja sam ih uo, ali nisam imao snage da se odazovem. Posle kratkog vremena podigao sam se sav izubijan. Drugovi su povikali: »Ziv je!« Pitao sam ih: »Gde je konj?« Objasnili su mi i ja sam prišao konju s le a da me opet ne bi udario. Uzeo sam drvo i mlatio ga po glavi. Kad nije više pokazivao znake života, potražio sam nož. Našao sam ga zabodenog u konju. Odmah sam se dao na posao. Rasporio sam ga. Skinuo s le a mešinu i u nju trpao srce, džigericu, bubrege, meso i sve to odneo drugovima. To je bila velika ra- dost. Podelili smo svakom po par e, i onako živo meso jeli. Još

nekoliko puta na taj na in sam nahranio drugove. Kad smo se malo najeli, onda smo pravili »šnicle«, koje smo pekli na suncu.

Na konjsku strvinu no u su napadali vukovi, a danju orlovi-lešinari. Teže nam se bilo braniti od orlova nego od vukova. Danju smo orlove terali kamenicama. Oni bi se odmicali po nekoilko metara, i opet bi se vra ali. Vukovi su no u zavijali oko nas, ali nam nisu smeli pri i.

Dvadeset etvrti jun

Tek što je svanulo i prvi sun evi zraci obasjali Vu evo i okolna brda, a iznenada se pojavi rulja od deset naoružanih etnika i Italijana. Zašli su redom i pretresali nas. Oduzeli su nam satove, skinuli cipele i sve od odela što je predstavljalo ikakvu vrednost. Ostali smo potpuno bos i, a neki skoro i goli. Došlo je i do sva e izme u tih krvoloka oko plena. Drug Vojo i Marko povikali su tada:

— Lako vam je, izrodi, gnjaviti teške ranjenike!

Povratila su se dvojica. Voju su prebili ruke, a Marku su povredili nos i polomili nekoliko zuba. Onda su se izgubili prete i: » ekajte samo do sjutra, dok vam do u karabinjeri!«

Prošlo je i dva i tri dana, a njihovi karabinjeri nisu dolazili.

Dvadeset sedmi jun

Vreme još uvek promenljivo. Rane su nam se ucrvljale. Ostali smo bos i goli. Ve smo sve preostalo na nama po epali zavijaju i rane. Na nama je ostala još samo po bluza. Koža nam je izgorela i ispucala od jake vru ine i prljavštine. Kako govorahtu, svi smo izgledali tada kao živi leševi. Toga dana posle podne o ekivani krvoloci pojav iše se iz dva pravca: od Mratinja etnici i Italijani, a od S epan-Polja ustaše i Nemci. Drug Andrija, radnik Vojnotehni kog zavoda iz Kragujevca, vodnik iz Kragujeva kog bataljona Prve proleterske brigade povika glasno:

— Drugovi, dolaze lešinari broj jedan!

Mi smo ga pitali šta to zna i.

Odgovorio je da su fašisti lešinari broj jedan, orlovi broj dva, a vuci broj tri. Fašisti su nam prišli na dvadeset metara. Ništa ne govore. Ja sam bio nasekao mesa i taman krenuo da ga nosim drugovima. Odjednom su nas zasule ru ne bombe, zatim nekoliko rafala iz šmajsera. Bio sam daleko otprilike dvadeset metara od grupe. Nijedno par e me nije zakalilo. Fašisti su zatim prišli ranjenicima koji su se još micali i tukli ih štapovima i kundacima. Tako su malog Milana, koji je imao svega trinaest godina, tukli štapovima po glavi i boli u usta. Jaukao je kao svako dete. Mali Milan je bio rodnom okoline Travnika. Ustaše su mu pobile roditelje. Našao ga je Sava Kova evi u šumi i poveo sa sobom. U borbi mu je bila prelomljena noga. Bilo mi je teže slušati Milanov pla od svega ostaloga. Lešinari broj jedan, kako ih je drug Andrija nazvao, kroz smeh i Milanovo je anje govorili su: »gut«, »bono«, »ofijalo«, »kaputo«, »macare« ... Doma i izdajnici govorili su: »Ovo su sve propalice, kafanski ljudi, koji ne poštuju ni zakon ni red, i koje je Tito samo mogao zavesti«.

Slušao sam sve njihove razgovore i razmišljao šta u sada. Drugovi su mi svi izginuli, a, eto, ja, daleko svega dvadeset metara od njih, ležim u granju, u ovoj pivskoj pustinji, gde nema nigde živog bi a, osim poneke zveri. Ne vidim na o i. Crvi mi napadaju o ne kapke i druge rane. Reših se, ustadoh, da i mene ubiju da se ne mu im dalje.

Skinuo sam mešinu sa le a u kojoj sam nosio meso da nahranim drugove. Pomerih se malo da me bolje vide i naslonih se na jedan grm. Fašisti su me ugledali. Nekoliko njih povika: »Eno još jednoga!«

Uputili su se prema meni. uo sam topot i škripu teških fašisti kih izama. Prišli su. Zavoja na glavi nisam imao. Lice mi je bilo sve krvavo; nosna kost slomljena, a kosa opala kao i nokti na rukama i nogama. Na srpskohrvatskom su me pitali: »Kuda sam vodio borbe kada sam ranjen u o i?« Ja sam utao. Jedan od njih re e: »Možda je gluv, pa ne uje«. Drugi je odmah dodao: »Udri ga štapom po glavi!« Osetio sam tup udarac po glavi. Ipak sam se održao na nogama. Sledio je još ja i udarac u prsa. Pao sam na kamenje. Rezak zvuk iz pištolja prekratio

mi je dalje se anje. Jedino sam osetio nešto toplo u glavi... Osvestio sam se no u izme u dvadeset sedmog i dvadeset osmog juna. Nova rana na glavi naro ito me je bolela. Kiša je lila kao iz kabla. Ne uju se ni ptice da cvrku u, po tome sam zaključio da je no . Osećao sam jaku hladnoću. Pitao sam se zašto sam tako nesrećan da se mučim posle mojih drugova? Došao sam do zaključka da mi jedino preostaje da se utopim u Pivi i da se rešim svojih teških muka.

Najedanput čuo sam glas me u streljanim ranjenicima:
— Jao meni, drugovi moji!

Poznao sam glas druga Rajka, koji je rodom od Travnika, a borac je bio četvrte crnogorske brigade. Puzio sam prema glasu. On je osetio da mu se nešto približava kroz mraku noć. Mislio je da je vuk i bacao se kamenicama. Ja sam se javio:

— Rajko, ja sam, Slavko čuvoro!

On se toliko obradovao i uzviknuo: »Pa zar si živ? Ja sam mislio da nije ostao niko osim mene!« Pitao me je da li sam ranjen? Odgovorih mu da jesam. »Meni su i drugu nogu prebili, a ranjen sam i u rame«. Taj naš razgovor slušali su Radosav Petrović i drug Andrija. Radosav je bio učitelj, rodom iz Boke, koji je mene dobro poznao. Prilikom napada na Livno, avgusta 1942 godine, bio je domobranski satnik. Tada se predao sa četavom satnijom bataljonu u kome sam i ja bio. Bio je borac u prvoj četeti petog bataljona Treće sandžačke brigade. Sa njima je još preživeo drug iz Beogradskog bataljona, kome se imena više ne sećam. Bio je delegat voda. Skupili smo se zajedno i dogovarali šta dalje da radimo. U tome su se javila još dva druga koji su ostali živi. Stipe i Avdo. Njihovih prezimena se ne sećam, ali znam da su oba rodom od Mostara, jedan je bio pomoćnik, a drugi komesar četete iz Desete hercegovačke brigade. Oba su bila ponovo teško ranjena. Pošto zavoja nismo imali, a i veš smo bili već upotreбили, preostale su nam jedino postave od bluza, koje smo cepali i sa njima zavijali rane.

Više se datuma ne sećam. Dani su prolazili. Hrane nema. Poneku kost gloćemo. Ja sam se setio mešine koja je ostala puna mesa. Našao sam je. Hranu iz nje trošili smo još par dana. Bili smo u sve težem položaju. Drug Radosav i Avdo su umrli.

Jednog dana pojavio se Ilija Zivkovi , seljak iz okoline S epan-Polja. Prišao nam je i upitao: »Jeste li živi?«

Kada smo se odazvali dao nam je po šaku zobi i kukuruza. Pitali smo ga koji je datum i mesec? Odgovorio je da je mesec jul i da je pre tri dana bio Petrovdan. Zaključio sam da je petnaesti jul. Pitao nas je odakle smo rodom. Teško smo odgovarali, pošto su nam sva usta bila u ranama i zubi polomljeni. On je onda otišao u Pravcu Rudina. Naišao je na zbeg koji je iz Bosne pred neprijateljem otstupao sa našim jedinicama. Pri ao je izbeglicama da se u grupi ranjenika nalazi Slavko voro. Oni su ga pitali kakav izgleda. On im je rekao: »Slab, mršav, bez o iju, i ima zlatne zube«.

Dvadeset prvog jula pošli su da me traže: strina, snaha i sestra od strica. Našli su nas. Beogra anin i Stipe su umrli. Andrija i Rajko bili su na umoru. Donele su nam mleka i zobnog ka amaka. Ja i Rajko smo popili po malo mleka, a Andrija je sve što stavi u usta povra ao. Mene su onda preneli u Rudine. Posle dva-tri dana neki seljaci mi rekoše da su umrli i Rajko i Andrija.

Otprilike mesec dana krio sam se ispod Durmitora. Prilikom dolaska Druge proleterske divizije, pod komandom Peka Dap evi a, po etkom septembra, došla su mi bra a, Risto, roeni brat, i Dušan, brat od strica, sada major JNA. Bra a su me preko slobodne teritorije prenela na Romaniju u rodno mesto. Po Romaniji sam se krio od neprijatelja do 25 marta 1945 godine, kada me je komandant Dvadeset i sedme divizije drug Miloš Zeki uputio u Dom slepih u Zemun.

Slavko CVORO

SMRT NA LOMA I

Kneževi ima je 8 juna 1943 godine održan kratak sastanak u Štabu Treće divizije sa komandom Durmitorskog područja na kome je donesena odluka: da se svi teški ranjenici sklone u kanjon Pive, a pokretni odmah po grupama upućuju u pravcu Vučeva; da se sanitetsko osoblje brigada i divizije kao i dijela Centralne bolnice i pozadinski radnici, angažuju i obrazuju ovu evakuaciju; da se grupe snabdiju stokom i sanitetskim materijalom i, na kraju, da se obavijesti stanovništvo da se sklanja ispred neprijatelja u šume i u kanjon Pive i Tare. Ovakva odluka je donijeta poslije dobijanja depeše od Vrhovnog štaba da i Treća divizija krene za glavnom a poslije neuspjelog pokušaja da se prebaci na desnu obalu r. Tare.

Prije 8 juna nekoliko su puta davane direktive da ranjenici krenu za glavnom, pa zatim da ostanu sa Trećom divizijom i, najzad, da se podijele na manje grupe i smjeste po pečinama i šumama u blizini sela koja bi se o njima starala uz pomoć ostavljenog sanitetskog osoblja. Ranjenici su se nalazili od Sušice do reke Pive, a najviše u selima Nedajno, Nikovići, Šarići, Jerinići, Zeon i Crkvice. Jedan dio se već prebacivao u pravcu Vučeva za Sedmom banjskom divizijom. Ta

razbacanost je otežavala evakuaciju, a pritisak neprijatelja na snage divizije koja se našla na platou Pivske Planine stalno se pojačavao.

Prikupljanje i evakuaciju u pravcu Sutješke ometala je artiljerija sa desne obale reke Tare, a stalno bombardovanje »Štuka« i »Savoja« povećavalo je ionako veliki broj ranjenika.

Već 9. juna su ranjenici bili prikupljeni u selima Zeino i Pregvože, a manjim dijelom na Rudinama. Ali je put Rudine — Šepan Polje, po odlasku Prve dalmatinske brigade, bio pod artiljeriskom vatrom, te se evakuisanje ranjenika vršilo dvijema kozjim stazama, od kojih jedna vodi od Pregvoža preko Brvnenog Dola na Kruševo, a druga od sela Zeino preko Ravne Kose za okovinu Luku.

Dio teških ranjenika (oko 60) smješten je u Alugama, na desnoj strani Pive, i oko trideset na lijevoj, iznad okove Luke. dok je na Rudinama ostalo jedanaest nosila, kao i manje grupe po ostalim selima, koje nijesu na vrijeme evakuisane. Koliko je bilo ranjenika teško je znati. Neprijateljska avijacija otkrila je pravce kretanja kolona i artiljerija iz Huma i Kosmana je poela već devetog poslije podne da kontroliše i ove dvije staze, naročito prvu. Neki zarobljeni Italijani koji su nosili ranjenike poeli su napuštati nosila i sklanjati se po gredama i šumama. Ostavljeni ranjenici zakrivali su put, a kolona, koja je bespomoćno stajala, bila je dobra meta neprijateljskoj avijaciji i artiljeriji. Tu je za ranjenike poela Sutjeska, jer ih je oko 500—600 ostavilo život u kanjonu Pive. Uprkos svemu tome, njihova mirna i pribrana i dandanas zaslužuju divljenje. Davali su sve od sebe da bi olakšali napore zdravih drugova. Bili su svjesni situacije u kojoj se našla njihova zaštitnica, Treća divizija. Znali su da je za njih i radi njih bilo usporeno povlačenje Savine divizije. A kada su i njihovi bataljoni poeli da promiču u pored kolone, hitaju i na Vučevu, sve češće su se mogli čuti preklinjući i glasovi: »Ne napuštajte nas, drugovi!« ... Ranjenici su bili svjesni da za njih ne važe nikakvi međunarodni propisi, da jedini zakon koji neprijatelj poštuje jesu puška i bomba zdravog borca, njegova četa, bataljon i brigada, koji sada prelaze Pivu. A ta ista Piva se pred

njima isprije i la i odvaja ih od putanje uz Vu evo, teške i za zdravog ovjeka, do koje je trebalo prije i ono par dasaka namještenih preko rijeke, koje je neprijatelj svakog trenutka mogao porušiti.

Osmog i devetog juna ubrzano se prebacivalo preko Pive, a ve no u desetog juna i posljednji se borac peo ka Vu evu. Kolonu je i uz Vu evo neprekidno pratila neprijateljska artiljerija, a pri samom vrhu su je prihvatale »Štuke« i »Savoje«.

Desetog je Tre a divizija ostala na Vu evu. Zašto je to bilo potrebno? Zašto u ovakvoj situaciji gubiti jedan dan? Da li radi pristizanja ponekog zaostalog ranjenika i njegovog spašavanja? Da li radi odmora i pripreme za dalji put? U svakom slu aju, izgubilo se dragocjeno vrijeme. Toga dana su jedinice i ranjenici doživjeli strašno bombardovanje, zbog koga se ni vatra nije smjela ložiti. Nešto zbog bombardovanja, a nešto u potrazi za hranom i vodom ranjenici su se po eli razilaziti. Naro ito su ih privla ile neke kolibe koje su se podalje vidjele. Predve e ih je bilo teško prikupiti.

Po odluci štaba divizije formirani su ešloni pešaka i konjanika sa tri brigadne bolnice i postavljen je štab koji e se starati o kretanju i daljem maršu ranjenika. Za sve te dužnosti bilo je odre eno ljudstvo iz pozadinskih komandi mjesta, podru ja i oko 60 pozadinskih radnika, kao i potrebno sanitetsko osoblje.

Da stignemo i pre emo Dragoš-Sedlo i da elo ranjenika izbije do Ravnog Borja, iznad sela Kelji a, trebalo nam je i i itavu no 10/11, itav dan 11 i do poslije podne 12 juna. Kratak put, ali dugo putovanje. Tamo smo našli Savu sa štabom. Izdao je nare enje da se u prvi mrak ranjenici po nu spuštati ka Sutjesci. Tada nai e veliki prolom oblaka, a zatim osu paljbu i neprijateljska artiljerija sa lijeve obale. Je i Sutjeska. I naša artiljerija sa Skakavca ga a. Trebalo je utrošiti preostale granate i... od oru a se rastati. Predve e je u našoj blizini po ela pucnjava i za uše se povici »ura«. Iznena enje! Dva bataljona Pete crnogorske brzo su intervenisala. To je bila naletjela neka neprijateljska patrola. Opet ekanje. Negdje oko 21 asa

dato je naredenje da se po nemo spuštati, a zatim drugo — da stanemo. Onda je došlo novo: »Komunisti, naprijed«, a potom da svak ostane na svom mjestu. Veza vezu stiže. Ništa se ne vidi. Glib i klizavo. Neko je pao sa konja. Uje se jauk ranjenika, hu anje Sutješke i po koji pucanj.

U toku no i po eo je prelaz uzvodno od Tjentišta. Magla je i hladno. Nakupilo se mnogo ranjenika i boraca. Gužva. Svak ho e prvi da prije e. Mada je strogo naredeno da bude najve a tišina, tu i tamo za uje se pitanje: »Koliko je, družo, Sutjeska duboka?« Ona je sada prepreka, ranjenici je ne poznaju, ne znaju njenu ud, a vide je mutnu i brzu, te osje aju njenu hladno u iako još nijesu ni zagazili u nju. O neprijatelju ne misle. Njega znaju. I njegovu ud. O tome e misliti poslije, kad prije u Sutjesku. Neko je pao u vodu i vi e »spasavajte«, a drugome posrnuo konj i on traži pomo . Broj takvih koji je traži naglo se pove ava. Utom neko predloži da se prelaz vrši na drugi na in. Po 5—10 boraca hvataju se za ruke i tako prelaze. To je brže i sigurnije. Smanjuju se povici i zapomaganja.

Na lijevoj obali Sutješke je zakr eno. Sustigli su se borci, komore i ranjenici, a zora svi e. Pa ipak, do 6 ili 7 sati prelaženje je završeno. Ranjenici su razmješteni u potoke lijevo od Tjentišta, a komora je ostala na putanji ispod šume. Bataljoni su naprijed i ve itav sat vode borbu. Po detonacijama bombi, pucnjevima i povicima »ura« svak osje a da se neprijatelj dobro utvrdio. Neko je izdao naredenje — »Sve što može da puca i vodi borbu treba da se popne na kosu iznad potoka radi obezbje enja bolnice«. Ostavljen sam za vezu izme u ranjenika i te grupe na kosi. Borba se poja ava. Poslije dizanja magle, ranjenike je sunce ogrijalo pa drijemaju. Neko je i zaspao. Niko ne govori. Lica sumorna i nekako nezainteresovana. Kao da ih se ne ti e što se oko njih zbiva. Da li su svijesni situacije u kojoj se nalaze, da li ih je umor savladao, ili glad, ili imaju povjerenja u bataljone koji jurišaju i ko zna po koji put prave prolaz za njih? Da li im se sje anje vra a na to kako su i oni postali ranjenici u odbrani ranjenika? Ili se možda potsje aju puta od Pive i mrtvih drugova koji su ostali.

Sa položaja natr i po koji borac traže i bataljonsku ili brigadnu komoru i hitno se vraća sa municijom na položaj. Negdje oko 9 ili 10 asova paljba je splasnula. Ranjenici puni nade da je obrub probijen, uznemireni su i pitaju: »Hoće li ve naprijed?« Ponovo paljba. Oko podne po eše male grupe boraca da prolaze izme u ranjenika. Na pitanja nijesu odgovarali. U komori je nastala užurbanost. Neko je kasnije preneo nare enje da se treba razbiti po grupama i probijati, da je Sava poginuo i da proboj nije uspio. »Ovo svima saopštiti« — glasilo je nare enje. Ko ga je izdao, niko nije ni upitao. Ali njegovo sprovo enje u život teško je padalo ne samo onome kome se prenosilo nego i onome ko ga je prenosio. Svako je tražio poznatog, zdravijeg od sebe. Neki su odmah donijeli odluku da se vraćaju za Sandžak ili Crnu Goru, neko za Hercegovinu ili Dalmaciju, dok su neki govorili da njima povratka nema, jer su Banija, Krajina, Srbija i njihove jedinice naprijed. Oni e se probijati. Svi su jedinstveni samo u jednom — da se moraju probijati pa ma kud pošli. Obavještavaju i ranjenike, naišao sam uvrh potoka na grupu polupreboljelih tifusara koji su sjekli par ad mesa sa konja koji se još koprcalo. Malo dalje drug Vojo Jakenti nešto je bilježio u svesku. Kad sam ga obavijestio o situaciji, mirno re e: »ekaj, dok ovu sliku opišem u dnevniku«. Ustvari, tifusari su sjekli njegova konja, a pošto se on zbog uzetosti bez konja nije mogao kretati, to je bilo kao da sjeku njegove sopstvene noge. Tu je i ostao, strijeljali su ga Nijemci, i njegov dnevnik niko ne e pro itati. Kako koja grupa boraca nai e i ugleda ranjenike, usporava hod kao da nešto traži ili da bi htjela re i: »Eto, drugovi, sve smo u inili da vas spasemo, ali sada i sebi tražimo spasa«. Borba se, doduše, još vodi, ali ne više onom žestinom kao ranije. Povatri se osje a da se neprijateljsko lijevo krilo pomjera u pravcu Tjentišta: mitraljeski rafali zaka inju bukove grane u potocima, dok se ranije ulo samo po koje zalutalo zrno. Dio Sandža ke brigade prošao je kosom iznad potoka, ka Sutjesci. Grupa, koja se jutros popela na kosu iznad potoka radi obezbje enja bolnice, ne javlja se. To je bilo rukovodstvo ranjenika. Trebalo se u najtežem momentu na i me u njima.

Obavještavaju i ranjenike, po eo sam se i sam penjati uz kosu. Razmišljao sam kuda u sada, sa kim u se i u kom pravcu probijati. I sam sam ranjenik, ali u ruku, a ovdje noge više vrijede no mnogo ruku. Tek mi je sada postalo jasno zašto se zdravi grupišu. I ja ih tražim. Popeo sam se na kosu, ali se iza nje isprije ila druga i, vjerovatno, kada bih se i na nju popeo naišao bih na slijede u, i tako redom. Sio sam. Zašto? Ne znam. Obuzela me neka otupljenost. Sjetio sam se brata iz 2 bataljona Pete crnogorske i koji je desetak minuta pre vijesti o Savinoj pogibiji prihvatio drugog brata — mladi a od sedamnaest godina — iz komore i poveo ga u pravcu položaja. Sjetih se i Sutjeske i svih sela i puteva gdje sam prije rata proveo etiri godine na trasiranju. »Probiti se mogu, moram« — to je sada bila jedina misao koja me je okupila.

Pošao sam ka Sutjesci i pri spuštanju naišao na konja privezanog za bukvu i natovarenog sa dve vre e je ma. Neko je bio jednu razvezao. Po zemlji prosuto zrnje. Napunio sam dva džepa pelerine, rastovario konja i pustio ga da bar on ne lipše od gladi. Sa Tjentišta su se ve uli rafali i pojedina ni pucnji. Mislim da nijesam mnogo žurio dok sam došao do Sutjeske. Zagazio sam uzvodno od jutrošnjeg prelaza, ali u tom asu mitraljeski rafal po e da bu ka po vodi. Požurio sam da se što pre do epam onostrane obale i vrba, te potr ah uzvodno. Mitraljez je kosio iznad glave, a nedužne gran ice vrba padale su u vodu. Neprijatelj me je rafalima pratio. Zbog toga sam se vratio i, zaklonjen vrbama, pošao nizvodno. Ispod samog Tjentišta, na obali, opazio sam na oko 150 metara mitraljesko gnijezdo i vojnike koji su, vjerovatno, kontrolisali Sutjesku. Š u urio sam se iza prvog ve eg drveta i tu, svjestan opasnosti, ekao no .

im se smra ilo, po eo sam se penjati uz potok. Gran ice su pucketale lome i se pod nogama, a meni se inilo da se to uje ja e nego detonacija bombe, te sam skinuo obu u. Tek tada osjetih da je sve mokro. Uvrh potoka legao sam i, onako umoran, smjesta zaspao. Kad sam se sjutradan probudio, sunce je ve bilo visoko. Nalazio sam se iznad sela Mrkalja. Da bih

se što više od sela udaljio, po eo sam se penjati uzbrdo. Svuda sam nailazio na svježe grobove. I ovdje se vodila borba, ali kad je i ko tu borbu vodio i gdje je sada neprijatelj — to nijesam znao.

Pošto sam ušao u guš u šumu, pošao sam polako preko strane u pravcu Šadi a. Sunce je visoko. Popeo sam se na jednu stijenu. Vide se sela preko Sutjeske. Guje se i po koji rafal iz pravca Tjentišta. Razmišljaju i kuda da krenem, uh konjski topot, a zatim i govor, pa zvižduk i jako lomljenje granica. Dva velika crna vu jaka sjuriše se niz stranu. Pretrnuo sam. Kona no spazih i kolonu koja se spuštala ka Popovu Mostu. Pripio sam se uz stijenu i gledao ispod sebe. Ne samo u mislima nego mi se ini da i o ima vidim jedino vu jake, i to sa svih strana, pa naprežem uši da li u uti još koji zvižduk. Od ove se stijene nijesam odvajao dok nije došla no . »Neprikosnoveni obrok suve hrane«, je am, pokretao je ipak žljezde da lu e pljuva ku. Pušilo mi se, a imao sam i duvana i vatre. Nikada ni prije, a ni poslije, nijesam u sebi našao snage da ne pušim, ali tada je bilo dovoljno samo da pomislim na one vu jake, pa da izgubim svaku volju za pušenjem.

Kada sam se u toku no i približavao Šadi ima, tojest prvim livadama iznad sela, najedanput je nešto po elo da lomi granje i da bježi ispred mene. Šta je to bilo — ne znam, ali sam se brzo udaljio u suprotnom pravcu i do epao se ivice šume i prve livade. Ve se pokazao mjesec. Požurio sam preko nepokošene livade, ali se odjednom sjetih da ostavljam trag za sobom. Da bih to izbjegao, pošao sam ka potoku iji se žubor uo lijevo od mene, zagazio i po eo se obazrivo spuštati ka Šadi ima. Kad sam ugledao minaret džamije, izišao sam na obalu i po eo oslušivati. Ispod ur evice uo se mitraljeski rafal, što zna i da je neprijatelj postavio stražu. Znam da je ispod Šadi a postojao most i sigurno je straža na njemu. Moram e-kati jutro. Potražih pored potoka grm i smjestih se. Pištolj i dvije bombe su mi jedini drugovi . . . Sunce me je probudilo. Preko mosta su se vidjeli rovovi, ali nijesam primjetio nikoga. Tek kad mi se pogled zadržao na selu ur evici, opazih vojsku i konje puštene po baš ama i njivama. Oko 10 sati, — to je

bilo 15 juna, — elo jedne kolone izbi od Kruševa, desnom obalom Sutješke. Bilo je oko tri stotine ljudi. Spremali su se da logoruju u Sadi kom polju. Postaviše kazane, pustiše konje da pasu, a vojnici požuriše na Sutjesku da se umivaju. Tada oživješe i rovovi na lijevoj obali rijeke. Dakle, grm ne smijem napuštati. Svega pedesetak metara od mene nalazio se po etak nekadašnjeg sela Šadi a, od koga su ostale samo zidine. To je djelo etnika. Neko je, doduše, jednu zidinu pokrio, ali u njoj nikoga ne vidim. Jedini znak života bila je ma ka koja se sun ala na nagoreloj ozidini. Iza podne dve mazge, pasu i, do oše blizu. Sta u sad: ne smijem da ih gonim, a ako pri u bliže, mogu se poplašiti i na mene skrenuti ne iju pažnju. A njima prija trava oko zgarišta i ne e da odu. Tada do oše dva nenaoružana vojnika, obi oše zgarišta, u oše u onu krovijnjaru, a ma ka uznemirena novodošlicama po e da bježi preko livade. Vojnici su je opazili i ga ali kamenjem. Mazge se vратиše ka logoru, a malo poslije i vojnici.

Je am iz džepova brzo se smanjivao, a že se stalno pove-avala. Svakog sata morao sam da pijem, i to uvek sve ve e koli ine. Tu sam proveo i no , a ve ujutru vojnici su se spakovali i kolona je produžila ka Popovom Mostu. Ali, na lijevoj obali ostali su posjednuti rovovi. Doneo sam odluku da predanim na istom mjestu, a u toku no i da se prebacim preko Sutješke izme u Sadi a i Popova Mosta. im je pala no , mitraljeski rafali unakrsnom vatrom i svjetle im mecima poeše da kontrolišu rijeku. Nijesam bio na isto da li neprijatelj razbija strah ili neko pokušava da se prebaci preko Sutjeske. Bio sam primoran da promijenim odluku i da sa ekam slijede i dan. Osvanuo je lijep sun ani sedamnaesti jun. Preko no i sam malo spavao, a više mislio šta da radim, donosio sam razne odluke, i kolebao se izme u njih. Teško je misliti i donositi odluke gladan, iznuren i u neizvjesnosti. Tako sam razmišljao i tog jutra kad opazih kako se od sela ur evice ka mostu u Sadi ima spušta, u koloni po jedan, oko dvadeset vojnika. Najprije sam pomislio da su me ugledali. Pregledao sam pištolj i odvio bombu. Da bježim, nijesam imao snage. Kad su došli do mosta, po eli su se prebacivati tr e i jedan za drugim. Prvo

su se dva puškomitraljesca postavila lijevo i desno od mosta. Kada su i ostali prešli, raspoređiše se ispred puškomitraljezaca i zauzeše leže i stav, a ve a grupa vojnika sa ur evice posmatrala je njihov rad. Zatim su se u strelja kom stroju po eli prebacivati ka selu, dok su puškomitraljesci ostali na istom mjestu. Pratio sam ih pogledom do polovine polja, sve dok mi to nije sprije ila krošnja jednog velikog oraha. Minuti su se otegli u vje nost. Sve što sam tih asova mislio bilo je to ho e li dve »kragujev anke« izvršiti zadatak i da li je metak u pištolju ispravan. Odjeknuše dva rafala iz mašinke, a zatim nekoliko pojedina nih pucnjeva, baš tamo negdje u blizini oraha. Potom se za uše glasovi i uskoro ugledah vojnike kako se vra aju ka mostu. Dvojica su izme u sebe vodila jednog ovjeka. Pred njima je tre i s pištoljem u ruci izdavao neka nare enja. Ususret im do oše i puškomitraljesci. Onaj što je nosio pištolj, mjere i koracima, odmaknuo je uhva enog oko desetak metara i okrenuo ga le ima prema vojnicima. Vidim ho e da ga strijeljaju. Zarobljenik bi se, im bi ga postavili, okretao licem prema dželatima. To se ponovilo nekoliko puta. Onaj s pištoljem, valjda razjaren takvim preziranjem smrti, pri e mu i iz pištolja opali u nogu. Zarobljenik se, i onako iznuren, sruši od te rane na zemlju. Vojnici po oše ka mostu, a dvojica uzeše ranjenika izme u sebe. Kad su prešli most, starješina im izdade neko nare enje i oni složiše oružje u kupu, a dvojica ostaše kod ranjenika da ga uvaju. Ostali po eše da donose granje iz šume i da ga stavljaju na jednu gomilu. Kad je gomila narasla, potpališe vatru i posjedaše oko nje. Isprva sam se udio što e im vatra na junskom suncu. No, ona dva vojnika koja su uvala ranjenika privedoše ga do vatre, a na drugu stranu stadoše druga dvojica. Zenice mi se raširiše. Još ne mogu da vjerujem da je vatra naložena zbog ranjenika, kad, najedanput, kao po komandi, baciše ranjenika u plamen. On pokuša da se izvu e na drugu stranu, ali ga i tamo sai ekaše dvojica i ponovo baciše u plamen. U sje anju mi se urezalo da se to ponovilo jedanaest puta. Jedanaest puta iskakao je iz ognja, i svaki put je sve više li io na živu baklju. I ko zna dokle bi nacisti produžili da uživaju u toj jezivoj divlja koj

igri, da im se žrtva nije, bez svijesti, stropoštala kraj vatre. Tada je odjeknuo najprije jedan, a zatim drugi pucanj pištolja. A onda su vojnici mirno uzeli oružje i uputili se uzbrdo ka Dur evici. Sa zgarišta loma e još se dizao dim. Bio sam izbezumljen.

Dok se sve to odigravalo, tražio sam u sebi snage da nešto uradim, ali šta? Da su bili bliže, na dometu bombe, možda bih nešto i pokušao, a ovako? Razmišljao sam o njemu, o tome ko je to bio što je na loma i žrtvovao svoj život za našu borbu, i zar je toliko veliki njegov grijeh što se borio za slobodu svoga naroda i svoju? Ili je to bila odmazda što se usudio da im gleda li o i kada su ga htjeli strijeljati? Možda sam se baš s njim srio prije dvije no i kad smo se, uplašeni, udaljavali jedan od drugog prilaze i Sadi ima?

Sa ekao sam no 17/18 juna i sa prvim mrakom po eo se približavati Sutjesci. Da bih prešao tih 700 metara i prega-zio rijeku, trebala mi je itava no . Ujutru 18 juna bio sam tek na drugoj obali. Ali, toga jutra i neprijatelj je po eo napu-štati njenu dolinu i posjednute visove. Put ka slobodi bio je otvoren. Pogledao sam preko Sutjeske. Pod orahom u Šadi -kom polju vidjela su se dva trupa.

Miloš M. RADOVIC

Pivo Karamatijevi : NA TJENTIŠTU (litografija)

JEDNO NEIZVRŠENO NARENJE

Bilo je negde više Popovog Mosta. Vratio se Boško iz štaba brigade, tmuran i neveseo. Izdvoji me nastranu i saopšti da su mu naredili da sav sanitetski materijal moramo zakopati i ostaviti, jer se ne može radi o biti i ne biti... »Kako, bez sanduka? Ime drugove da previjem? Cime da ih le im? Šta sam ja onda? Zašta im trebam? Ne, ne u, Boško, ja to narenje ne u da izvršim« rekoh mu i pogledah na moje lepe sanduke, koje sam volela, koji su mi bili sve blago i od kojih su mnogi ekali život.

Sime i Sava petljali su nešto oko mazge, hranili je nekim suvim granicama. Stajka se zgrila, premrzla i mokra do gole kože od kiše. Svi ekamo nešto, sa sva ijeg lica se ita užas: zar da sve ovo propadne? Zar sanduk koji sam otela od Italijana pun lekova, joda, špriceva, doboš sa gazom i to sterilnom, koju sam sterilizovala na svoj način, u jednoj peći, zar pun sanduk lepih belih zavoja koji su tako lepo stajali preko ispucale i prljave ruke borca, koji je tražio pomoć, zar sve to da propadne? Zar da nemam ime da pokrijem mesto gde je nekada stajalo oko? Zar Rada i Mija da lišim toga? Ne, ne mogu da izvršim narenje. Plačem i borim se.

Pla em kao malo dete, jer treba pogaziti nare enje oveka koji je za mene zna io mnogo, koga sam mnogo volela i poštovala. Krcun je rekao, a ja da ne poslušam? A kako da poslušam kad ne mogu? Sve se to mutilo u mojoj glavi. Boško samo sleže ramenima: »Nare enje je i — kvit! Moramo slušati... « »Ne moram«, vi em ja na sav glas. »Tovari, Sime! Pokret sa stvarima! Sta tu ima! Neka me posle zovu na odgovornost. A ako ne pre em, lakše e mi biti, pokušala sam... « »Uvek si bila na svoju ruku, naopaka! Ja sam ti preneo a ti kako ho eš « — veli Boško i polazi za kolonom, koja ve kre e.

Brzo tovarimo konje džakovima, a Sime svoju mazgu pri teže. Sanduci se bacaju na nju i kre emo dalje »u kompletnom sastavu«, kako Sava kaže, pa kako bude. No je tmurna, kišna. Voda te natapa, pa se jedva kre eš, pored gladi i iznurenosti. Ide se brzo. Svuda kroz kolonu samo šapat i prenošenje narenja: »Brže, brže! Pazi na vezu!« ujem i Krcunov glas. Joj, da mi je samo njega pre i da me ne opazi! Teže mi je to nego sve. Samo da se izvu em da me ne zaustavi i pita zašto ne slušam. Pucnjavu i grmljavinu, koja prolama na sve strane kao i da ne ujem. Oguglali smo na sve to. Jedna misao nas mu i: da li emo uspeti da sve prenesemo? Stajka tr ka oko konja i osvr e se da li je stižemo. Sime vu e mazgu, tegli s njom. Šibam je da ide, gonim, guram. Još samo malo, još ovu no . Moramo pro i. Kolona se vu e, sve teže i teže se ide. Brdo je veliko. Gladni smo, umorni i pokisli. Svi e ve . S jedne uke tuku nas mitraljezom. istina je tamo gde treba pre i. Borci pretr avaju. Gledam Stajku i Savu. Jure napred i gone konji a. Prešli su. Red je na mene i Simu. On je star, iznemogao, a dobar drug. Žao mi ga je. Cele no i tegli i vu e, a sada kada treba, baš ne može ni sebe da izvu e. Uzimam mu mazgu iz ruke, njemu trpam rep mazgin u ruke i tako kre emo. Mazga e ga izvu i, mislim ja, bi e sve dobro. »Moramo, Sime, ne brini, ja mogu, samo se ti drži vrsto«. Zrna pljušte na sve strane oko nas. Jurimo, ni sama ne znam sada kako. Glavno je da se ide i da je opasnost prošla. Sta nas tamo eka od Krcuna tek emo videti. ..

Kraj jednog drveta stoji Stajka, Sava a malo podalje Boško. Ceka da vidi šta će biti s nama. Radost na Savinom licu se tako lepo čita. Plaka kao malo dete, grli Sima i nastavljamo put. Malo dalje, kroz kolonu, koju smo nekako sustigli, ugleda nas i Krcun. Pogleda nas sve redom, odmahnu glavom, nasmeši se blago, i produži put ne govoreći ništa. »Prošlo je najteže«, velim Bošku zadovoljna, kore i ga što je hteo da uvek bude poslušan, i pretim mu šalom da ako bude ranjen, traži drugi sanitet da ga previje, jer mu nijedan zavoj neću dati. ..

Vera KREMIĆ

NE DOZVOLJAVA DA GA PREVIJE TEŽE RANJENI

Le i cela dolina Sutjeske. Sava je poginuo odmah, u samo svitanje, pri prvom jurišu na neprijatelja. Bitka se rasplamsala na sve strane. Članovi štaba Savine divizije jedva stižu da daju savete i upute svima onima koji im se obraćaju. Stojim pored samog Ivana Milutinovića, člana Vrhovnog štaba, koji se našao tu. Prema pravcu neprijateljskih rafala nas dvojica se zaklanjamo iza jedne nevelike bukve, polustrulelog stabla, sa koje nas zasipaju lišće i granje pokošeni vatrom neprijateljskih oružja. Koji stotinak metara iza nas su ranjenici i bolesnici. Eto, i njihovi predstavnici dolaze kod Milutina sa predlogom da u estvuju u proboju neprijateljskog obružja. Iako sam do samog Milutina, ne čujem njegov odgovor delegaciji ranjenika, toliko je u estana i jaka naša i neprijateljska vatra. Milutin još nije završio razgovor sa predstavnicima ranjenika, a pred njega izlazi mlad borac, komesar neke čete Mostarskog bataljona. Raportira o broju mrtvih i ranjenih i pita: da li je vreme da njegova jedinica golim noževima juriša na neprijateljske bunkere. Milutin je uzbuđen i pogledom mi daje znak na komesarove ranjave šake. Upućuje ga da se previje i rukom mu pokazuje pravac kuda da pođe. Zagledam bolje i vidim da su prsti na jednoj komesarovoj ruci otsečeni, a da

sa druge vise deli i kože kao pocepana krpa. Komesar se uputi pravcem koji mu je označen i odmah se vrati neprevijen. — »Ne mogu dozvoliti da mi lekar ukazuje pomoć, jer ima težih ranjenika od mene koji još nisu došli na red, a u takve spada i sam lekar« — reče komesar drugu Milutinu i još jednom ponovi svoj raniji zahtev. Posle Milutinovog odgovora trerim korakom se uputi u pravcu svoje jedinice, a krv mu je jednako curila iz teško ranjenih ruku.

* * *

Sakupljamo se po grupama, vodimo borbu sa delovima neprijateljskih jedinica i tražimo najpodesnija mesta za proboj obruba. Grupa u kojoj sam i ja sprema se da prečetrješku u pravcu Volujaka i krene dalje za Crnu Goru. Našoj grupi — koja se prikuplja uz jednu stenu nad kojom se nalaze neprijateljski stražari sa psima— pristupa jedan ranjeni borac i sedaju i odmah otpočetihotihoda priča drugu do sebe: Ranišeme još na početku borbe. Vidim da ne mogu sebe previti i počinjeda tražim previjalište. Nisam prešao ni desetak metara kad u maloj udoljici — iznad koje su kosili neprijateljski mitraljezi — profesor dr Sima Milošević, — iako i sam ranjen, — trerina sve strane i ukazuje lekarsku pomoć. Gledam ga kako uz krajnji napor nastoji da svaki sekund iskoristi za pomoć najtežim ranjenicima: jednome odjepe košulju i zavija ranu; drugome svojim perorezom vadi iz noge zaglavljeno tane, tre em, koji u ropcu izdiše, podešava ranac ispod glave, i — prožet tim utiskom — nisam se usudio da mu pričem i zatražim pomoć, jer je i on pred onim najtežim ranjenicima zaboravio na sebe i svoje stanje. Svi koji dolaze kod njega, ili su većtu, idu pognuti ili leže da ih ne pokose neprijateljska oruđa, pošto plitka udoljica ne pruža zaštitu nikome ko stoji uspravno. Sem onda kada je nagnut nad ranjenikom, dr Sima zaboravlja sebe, krečese ili stoji potpuno uspravno i pritom hladnokrvno uklanja iza svojih naočara upalo lišće i bukove granice, koje, prema ja ini neprijateljskih rafala, sve gušee i eše padaju sa retkih bukovih stabala.

Miloš R. RADOVIĆ

PODVIG DEVETORICE

Poslije proboja naših jedinica iz neprijateljskog obrambenog položaja u dolini Sutješke bilo je dosta boraca koji su iz ovih ili onih razloga izgubili vezu sa svojim jedinicama i ostali otišli. Takav je bio slučaj i sa našom grupom od 9 boraca Pete crnogorske brigade.

Iz tog vremena u sjećanju mi je jedna topla junska noć, tiha i vedra, puna mjesečine. Umorni i gladni, jer više dana ništa nijesmo jeli, išli smo ka jednom brdu iznad Sutješke. Znali smo: neprijatelj je na njemu — treba ga likvidirati. I još nešto. Čuli smo, neki i vidjeli, da je poginuo drug Sava. Prožimao nas je bol za izgubljenim drugom i hrabrim komandantom, ali i mržnja, i želja za osvetom. Zato možda nijesmo ni oklijevali. Riješili smo da utvrđenje napadnemo bombama — svi.

Podijelili smo se u tri grupe. Stevo Boljević, politički komesar 2-gog bataljona naše brigade, sa još dva druga — jedna, Petruša Raićević, Danica Tomašević delegat voda i jedan drug — druga, Velizar Škerović, Miloš Lalević i još jedan drug — treća grupa.

Približavali smo se vrhu utke, kroz noć, oki leni »kragujevankama« i »bredama«. Nije lako i uzbrdo. Onako umornim i izgladnjelim, noge su nam klecale. »Lakše, primijeti e

nas!« za u se glas jednog druga. Išli smo još pažljivije. Ipak, ispod Dani ine noge kamen polete nizbrdo. Ona se trže i itavim tijelom baci na njega. Znala je šta e biti ako nas, prije vremena, osjeti neprijateljska straža. »Povrijedi li ruku«, upitah je, jer je bila ranjena u lijevu. »Ne. Ništa mi nije. Zdrava je desna. Mo i u baciti bombe...« Ruka joj je krvarila, ali ona to nije htjela re i. Zna da je ovdje svaki minut dragocjen.

Još smo podaleko od utvr enja. »Petruša«, šapnu Danica. Okrenuh se, misle i da joj treba previti ruku. Ali ona upita: »Koje emo prvo baciti?«

»Sta? ... bombe? ... je li?«

»Da, meni je lakše »brede«, jer me lijeva ruka boli, a nekako se i brže mogu bacati«, re e ona.

»Ne, Danice, prvo treba »kragujev anku«, ona ima ve e razorno dejstvo«.

Što smo se više približavali utvr enju, išli smo sporije, da nas Njemci ne bi osjetili.

»Tišina, stanite malo«, prenosimo jedno drugom rije i komesara Boljevi a.

Dogovorili smo se da Stevo sa svojom grupom zaobi e utvr enje. Kada ujemo njihove bombe i mi ostali izvrši emo juriš.

Nastavili smo, puze i, da se primi emo utvr enju. S vremena na vrijeme primje ivali smo stražara. Seta. as se pojavi, as nestane pa se ponovo vrati. Mislila sam: »Setaj, šetaj zlikov e, ne eš dugo!«

Ve smo se približili. Bombe su razvidane. Nestrpljivo o ekujemo kada e Stevova grupa ubaciti bombe u neprijateljske bunkere.

Najzad, u dubokoj tišini, odjeknuše eksplozije ru nih bombi, pra ene snažnim muškim »Ura-a-a!« izmiješanim sa glasovima Velizara Skerovi a i Miloša Lalevi a: »Naprijed Peta proleterska!«

Jurišali smo svi. Bombe su eksplodirale. Zemlja i kamenje obasuše nas sa svih strana. Iz bunkera, a bilo ih je više, razlije goše se krici ranjenih neprijateljskih vojnika.

Mada smo ih iznenadili, dočekali su nas žestokom vatrom. Rafali iz njihovih mitraljeza neprekidno šibaju. Ali za kratko. Uskoro po eše da otstupaju. Bez reda. Ne znaju koliko nas ima. Napuštaju bunkere, ostavljaju mrtve i ranjene, mitraljeze, bacače i municiju.

Negdje daleko, mnogo daleko, uje se grmljavina topova.

I mi smo imali žrtava. Poginula su dva neustrašiva borca, politički komesar Stevo Boljevi i drugarica Tomaševi.

Kasnije su slijedile nove borbe. Trebalo je još mnogo emu odoljeti i istrajati dok smo izašli iz neprijateljskog obruba i povezali se sa našim jedinicama.

Petruša RAICEVI

PRIKLJU I SE KOLONI OSME BRIGADE

eveti jun. Bliži se ve e. Naša kolona jedva se kre e naprijed. Negdje ispod Volujaka odjekuje grmljavina topova. Ga aju u pravcu kuda idemo. Ili se to meni tako ini? Lijevo, ukoso dobuje paklena strijelja ka vatra. To me ohrabruje. Iz iskustva znamo da je najsigurnije i i gdje su okršaji. Tamo ima naših. Uvijek je ve a opasnost na stranama odakle ne dopire borba.

Stiže vijest da je elo kolone izbilo na Sutješku. emu ova vijest? Ne razumijem. Ali slutim da to treba nešto da zna i. To je dovoljno. Nali je u »Štuke«. Neko je komandovao da legnemo. Zemlja je vlažna. Iznad nas su se natkrilile stoljetnje krošnje. Avione ne vidimo.

— Da sada ne naleteše ne bi imali prilike da predahnemo — re e Pero i protegnu se po šušnju.

Pogled mi se prikova za prljav zavoj oko Perine glave. Osvrnuh se. Svuda zavoji, zavoji... Miriše osušena krv.

— Diži se! Naprijed! — pade komanda.

Izniknu kolona. Ljudi nijemo zakora iše. Jedan partizan kle i pored opruženog tijela. Prilazim mu.

— Je li živ?

Meni se okrenu lice obliveno suzama.

— Nije, družo komesare. On je...

Kretnja ruke kaza sve. I više od toga. Poznao sam ih obojicu. Sreli smo se prije godinu dana. Tada smo odlazili s Banije u Prvu brigadu Hrvatske.

Osje am ranu. Opet pe e. Prije etiri dana, na Tari, stavili su mi prvi zavoj. Nisu dospjeli da ga skinu. Da li ima još zavoja? Sumnjam. Previjaju i ranu, doktor Ivo Brodarac mi je rekao:

— Nemamo dovoljno zavoja.

Podigao sam pogled. Njegove su o i molile da ga razumijem. Nijesam mu ništa odgovorio. Makaze su imale posljednju rije . Pola je zavoja ostalo u njegovim rukama.

Spustila se no . Kolona se zaustavila u usjeku šumskog puta. Gacamo po blatu. U blizini se uje pla djece. Podilazi me jeza. Nigdje se ne uje pucnjava. U ovakvim uslovima dje ji pla je teži od mitraljeskih rafala. Kolona ne kre e. Stojimo dugo. Osje am da se klatim. Noge otkazuju. Odlu ih da saznam odakle neja ovdje. Sudarih se sa strminom. Rana me žignu. Zdravom lijevom rukom pokušavam da se uhvatim za nešto. Ni ega nema. Pužem. Tako imam više snage. Moram iza i, mislio sam. A zbog ega? Oslušnuh. Djeca više ne cvile. Nikoga nema. Obuze me san. Vjerovao sam da u se probuditi kad kolona krene. Ali rasanio sam se kada nikoga nije bilo u blizini. Pritisnula me je tišina no i, teška kao stijena. Osluškujem. Ni glasa. Kao da nekog dozivam. Pridižem se sa tla. Moram krenuti. A kuda? Gdje su sada naši? Nije trebalo da se udaljim s puta. Ionako djecu nisam vidio, niti saznao odkuda ona ovdje. Zašto se odmah nisam vratio.

Išao sam oprezno. Izi oh na put. Posrnuh o nešto meko. ovjek! Jeste, ovjek je. Pokušavam da ga probudim.

— Družo, družo!

Nema odziva. Prsti mi se zaustaviše na njegovom vratu. Dodirujem hladnu vlažnu kožu. On je mrtav. Produžih. Ubrzo se ukazala bjelina svitanja i uo šum gorske vode.

— Sutjeska! Umalo ne viknuh iz sveg glasa.

Kotrljam se niz strminu. Ugledah zaravan pored vode. Naši su kod rijeke. Prilazim drugovima. Jedna grupica sa suprotne obale maše rukama. Traže da se prelazi. Nekoliko se boraca koleba. Zgledavaju se. Pri oh im. A gdje su ranjenici?, sinu mi u glavi. Pogledah oko sebe. Ranjenika nema.

— Gdje su ranjenici? — upitah druga Duku.

On me odmjeri pogledom koji nisam razumio. Pokaza mi na suprotnu obalu, okrenu se i pri e vodi. Osvrnu se nazad kao da nekoga traži. Do e grupici koja se kolebala, zasuka nogavice, ispravi se i odlu no re e:

—• Za mnom!

Prvi zagazi u vodu. Borci krenuše za njim. Tre a je jedna drugarica. Obrazuju živi lanac. Svi oko mene živnuše. Oni s druge strane hrabre one na prijelazu. Pogledah uzvodno.

— Odoše! — povika neko iza mojih le a.

Osvrnuh se. Ruke svih pokazuju na maticu. Zivi se lanac zaustavio. Duka je na izlazu iz matice. Povici. Bodre ih oni s druge strane. uju se i psovke.

— Krenite, krenite! — povika neko.

Voda se bijesno prelijeva i pjeni. U ini mi se da naglo buja. Prepli u se vodeni kovitlaci. Suprotna obala, ini mi se po e da promi e nekuda uzvodno. Stresoh glavom. Zamor raste. Povici se prolamaju iznad rijeke. Zivi se lanac opet pokrenuo. Povija se. Borci po eše da posr u. Kolona se prekinu. Jedan o ajni ki krik nadja a ostale. Nesre na djevojka odbaci pušku i potonu. Zatim se pojavi iz vode i pogleda prema nama. O i su molile pomo i opraštale se. Voda je nanese na stijenu koja štr i prema svij.etlu jutra. U estaše krici. Više je ne vidimo. Zivi lanac ponovo zastade. Voda kovitla, reklo bi se sve bješnje i bješnje. Zanosu izmu ena tijela koja posr u. Još jedan borac grabi rukama, ali je nemo an da se odupre podivljaloj snazi vode. Pada. Preostali se hvataju vrš e. Prelaze maticu i spajaju se sa Dukom i drugom koji se pribio uz njega. Izlaze.

Pred o ima mi treperi, u ušima tutnji. Miješa se buka vode s kricima koji nestadoše. Onda osjetih nešto nalik na srdžbu, prezir prema ne emu. Zdravom rukom podigoh krajeve šinjela. Ne osvrnuh se ni na koga. Nijemo, s prividnim mirom,

zagazih u rijeku. Kora am žurno. Treba da je što prije prebrodim. Osje am da posr em. Noge mi izmi u ispod tijela. Zaboravljam na opasnost. Ruka ispušta krajeve šinjela. Matica me grabi, zanosi i vu e sebi..Nesvjesno se raskora ih i pogledah nizvodno. Stijena tamo prijete i štr i. Do mene dopiru povici. Slabo razabirem rije i. Zaokuplja me ubila ki osje aj samo e. Zašto sam pošao sam? Zašto? ... Potmulo odzvanja u meni. Voda me zanosi. Pomislih da se pustim. Povici se poja avaju. Razabrah:

— Ne daj se! Sa ekaj! Ne gledaj u talase! Ovamo gledaj!

Podigoh glavu prema obali. Dva druga užurbano mlata-
raju rukama. Bodre me. Vaso ulije e u vodu. Tetura ali na-
preduje. Približava se. Osjetih da mi se vra a snaga. Vidim
užagrene o i. Ivica prihva a podužu trklju. Otkuda mu ona?
Gdje je na e? Pruža je. Svijetlo spasenja zablista mi u svijesti.
Lijevom rukom stegoh vrh trklje. Ivica je u vodi preko ko-
ljena. Vaso se zaustavio. I on prihva a trklju. Neko me dogradi
za lijevo rame, a po desnom osjetih udar. Bol se brzo ugasi.
Desna se ruka pokrenu prema trklji. Sve je manji pritisak
vode. Iza mene se poja ava žamor. Sada bolje razabirem gla-
sove. Ivica i Vaso skoro me iznose na obalu. Okre em se prema
rijeci. Noge mi klecaju. Ostao sam bez pantalona koje je iski-
dala voda. To kao da samo ja primje ujem. Opet mi se o i vra-
aju divljoj rijeci i onima što su pošli u njenu maticu.

Novougaženom stazicom izašli smo uz strminu iznad
Sutjeske. Do ekao nas je proplanak osun en i si ušan u krugu
stoljetnjih stabala. Zaustavih se na njemu u želji da se odmo-
rim i osušim. Odozgo sa rijeke izviralo je ljudstvo i prikupljalo
se ivicom istine. Nisam imao volje ni za šta. U mislima su
mi se kovitlali talasi i lica koje je progutala voda. Odbio sam
sve pozive da krenem. Nije mi se išlo sa ove istine. Sunce je
sve ja e i ja e grijalo. Osje anje ništavnosti onesposobljenoga
za borbu sve me ja e i ja e pritiskalo. Utonuh u san.

Nisam dugo spavao. Možda jedan sat. Nešto me je probu-
dilo, možda mir koji je zavladao pošto su drugovi otišli. Ogle-
dah se oko sebe. Nigdje nikoga. Ne uju se ljudski glasovi.
Unaokolo odjekuje pucnjava. Imam utisak da se borbe vode

podalje. Brzo sam shvatio odakle sam došao. Kuda krenuti? Dvije staze ugažene kroz travu vode u suprotnim pravcima. Da li još ima naših s one strane rijeke? mu ilo me pitanje. Ne smijem više ostati ovdje, zaklju ih. Okrenuh desno i za oh u šumu. Mnogo ranjenika leži po zemlji. Poneki sjede oslonjeni na stabla. Ljubopitljivo me pogledavaju. Ne poznajem nikoga. Usta su mi zape ena, grlo suvo. Nije uspio pokušaj da oslovim jednog druga bez nogu. Nastavih dalje. Obuzima me strah, mora koja davi nemo noga me u bespomo nim. Ve pet dana bježim od nemo nih i uklanjam se od sposobnih za borbu. Me u ranjenicima se ne mogu zadržati, jer me ubija o aj nemo i. Sa zdravima me je stid, jer po injem da prezirem sebe zbog uobrazilje da djelujem zabušantski. Bio sam ranjenik lutilica. Pet dana nemam svoga mjesta. Zaostajem ili srljam naprijed. Nešto me nejasno progona.

— Druže! Nazad! — uh povik.

— Nazad, nazad! — u estaše glasovi.

Stadoh zbunjen. Osvrnuh se prema ranjenicima koji su mi dovikivali, pokazivali rukama i pogledima nekuda kroz sjenovitu šumu kuda sam pošao. Spazih Njemce. Nisu daleko. Do njih nema ni tridesetak koraka. Razvijeni su u strijelja ki stroj. Tek tada nesta moje gluvo e. Sada jasno ujem eksplozije bombi i reske rafale mašinki. Njemci hladnokrvno, metodi no ubijaju. Niko od naših ranjenika ne pokušava da se skloni. Oni to i ne mogu. Svi su nepokretni. Ostaje im samo jedno: da uskrate Njemcima zadovoljstvo ubijanja pa se sami ubijaju pretežno bombama. Pred o ima mi se magli. Njemci me lako mogu videti. Zašto u mene ne pucaju? Ja sam jedini na nogama od ovih koje imaju pred sobom. Zar to ne vide. U inilo mi se da neko ponavlja: »Skloni se! Bježi ovadve!«. Da li su to bili povici prisebnijih ili moji unutarnji krici, nikada ne u saznati. Po eo sam polako da uzmi em.

— Ubij me, druže!

— Druže, ne ostavljaj me fašistima!

— Idi za našima, druže komesare! Bježi!

— Zdravo drugovi! Osveti emo ... držite se ... — da li sam to izgovorio ili želio kazati?

Znam samo da me je bilo stid pred njima i da sam inio pokušaje da im se zbog ne ega izvinim. Svjedoka pokolja o kojem pri am vjerovatno nema. Do danas nijednoga ne sretoh. Ako se neki pojavi govori e isto što i ja. To je bilo hladno, sra unato masakriranje nemo nih. Za kratko vrijeme dok sam bio o evidac, Njemci nisu poštedili nikoga. Išli su od jednog do drugog ranjenika i ubijali. To su inili sa sigurnog otstojanja, jer su oni koji su to još mogli palili ru ne bombe i obranavali se sa sobom. Obmanjivao bih ako bih tvrdio da su naši drugovi mirno išli u smrt. Ne. U njihovim o ima iskrio je strah. Ali ja nisam uo krik bola. Nije bilo ni jauka ni suza. Naši su drugovi ostali i na tome mjestu vjerni sebi.

Prešao sam poljanu i udario stazom koja je sjekla padinu. Ubrzo sam došao iznad jedne uvale iz koje je dopirao žamor. Oko tridesetak boraca okupilo se kraj nekoliko vatrice. Spustih se ka njima. Bilo je tu boraca iz raznih jedinica Sedme divizije. Ve ina ih je iz 1 bataljona Šesnaeste brigade. To je ranije bio 4 bataljon Prve hrvatske udarne brigade. I ja sam bio u njemu. Drugovi zagrajaše kada me ugledaše.

— Ljudi, drugovi! — obratih se svima. — Njemci su tu iza nas. Ubijaju ranjenike. Moramo odmah dalje!

Smiju mi se.

— A gdje ih nema, družo komesare? — podrugljivo e Duka.

Pokojni Diduljica, visok, koš at seljak, borac od po etka 1942, moj dobar drug, diže se i uhvati me za ruku:

— Družo komesare! Sjedi s nama da nešto pojedješ. Sti i emo. Hajde — molio je.

Držao se kao ovjek koji vjeruje da sam malo šenuo. Privukao me je vatri. Pekli su nekakvo meso. Zaboravih na sve i sjedoh. Pređa mnom više ni ega nije bilo osim komadi a mesa na žaru. Diduljica mi pruži jedan. Priku i drugi i za sebe re e:

— A ovaj e meni.

Strpah u usta onaj komadi mesa. Mozak opet po e da radi. Uspravih se odlu no.

— Dižite se! Za mnom.

Niko se ne pomaknu. Gledam po ljudima. Uprijeh prstom u pokojnog Dragana avija. On je bio mlađi i od mene. Znao sam da me mnogo voli i da će me prvi poslušati. Bio sam upotrebku ustanka mezin i njegovog brata koji je poginuo kao komandant bataljona. Dragan, ne odvajaju i odu od mene, uprti puškomitraljez. Dižem jednog po jednog od onih sa kojima sam bio bliskiji. Iskupi se oko petnaestak boraca s dva puškomitraljeza. Ostali ne pokazuju nimalo volje da krenu. Poeh ubjeđivati. Oni mi se potsmjehuju. Ne vjeruju mi, a možda me i ne razumiju. U svakom slučaju oni nisu sposobni da shvate položaj u kojem se nalaze. Zapovijedih mojoj grupi da poe. Oprostih se s onima što ostaju. Duka i Diduljica uglas mi zaželiše srećan put.

Neko dobaci:

— Polako, eto i nas za vama.

Ostavili smo udolinu i dimove. Oko vatrice šu urili se gladni ljudi.

Nisam pomišljao da će to biti moje posljednje vijenje s njima. Nikada nisam saznao kako su završili ti samoprijegorni ratnici koje je glad dovela u položaj jedva sposobnih za rasu ivanje.

Išli smo polako novotrvenom stazom kroz staru šumu. Tada nisam znao da ona vodi ka potoku Hravki preko grebena koga ine Tisovo Brdo i Ozren. Nisam znao koliko je to dugo trajalo. Znam, usput nismo naišli na naše dijelove sve dok nismo nabasali na 3 bataljon Šesnaeste brigade. Zapravo sreli smo Stab toga bataljona. U sjećanju su mi ostala izmuenena ratni ka lica drugova sa kojima me vežu mnoge uspomene: Jovo Cakalo, komandant, Milan Knežević, komesar, Milan Petrović-Gigac, zamjenik komandanta, Stevan Vučković, operativni oficir bataljona. Bio sam presrećan što sam stigao do svoga bataljona.

Oni nisu prikrivali ljutnju na ranjenika-lutalicu.

Najviše se ljutio komesar bataljona. Sasuo je na mene rafal grdnji prije nego sam uspio da ijednu prozborim. Ostali su mu se pridružili. Oni su me suviše voljeli da bi mogli mirno

da prelaze preko moga divljeg ponašanja od dana ranjavanja. Ali nisu imali vremena da iskažu sve što su imali na umu.

Njemci su prešli u napad. Potiskuju naše čete niz Tisovo Brdo. Nai e kolona dijelova Osme brigade. Pojavila se stazom koja je vodila niže od one kojom sam ja izbio. Nisam slutio da je na grebenu iznad Hravke ostao još samo jedan uzani prolaz za naše borce koji se izvla e sa Sutjeske. To sam brzo shvatio iz rijeci drugaćakala. Napetost je rasla kao bujica. Njemci se približavaju. Borci ustupaju stablo po stablo. Drugaćeta u otstupanju nailazi na nas. Prvu, moju četetu, ne vidim. Ona je desno od Druge. Borci koji su došli sa mnom mirno stoje zaklanjaju i se iza stabala.

Ne pomjeraju se s mjesta.

čekaju.

Svima napeto tuku damari. Već vidim Njemce. Bijesno nasrću. Zgledavamo se. Čakalo sije e pogledima po našima i neprijatelju. Možemo otstupiti. Uzmaknuti brzo i svaliti se u kanjon Hravke. Ako to u inimo niko od naših ne e prije i preko toga potoka. Nema prostora za uzmicanje pod borbom.

Čakalo se odlučio na najteže, ali jedino moguće no rešenje — protivnapad. Protivnapad na brojno jačeg i to s ljudstvom koje je od istog protivnika već jednom prisiljeno na povlačenje. Ratnici znaju koliko hrabrosti i rizika ima u takvom poduhvatu.

Pala je komanda za protivnapad. Otsje na, oštra kao nož. Njemci ne pomišljaju na zaustavljanje. Nastupaju brzo u nadi da e u kratkom roku riješiti sukob u svoju korist. Oni su na domak cilja. Ni časa ne smijemo gubiti. Municije je malo. Neprijatelja treba suzbiti grudima, nožem. Zbog toga mu se moramo približiti. I starješine i borci kreću u jednom stroju. Ja predvodim moju grupu. Odjeknu plotun. Prasnuše bombe. Na nas nestade umora, iznemoglosti. Njemci se brane žestokom vatrom. Njima ne manjka municije.

Mali zastanak, mala neodlučnost može potsta i neprijatelja, može ga ohrabriti. Bodrimo se i krećemo naprijed. A zatim — vatra jenjava. Njemci gube glave. Komešaju se. Dreka njihovih zapovjednika ne pomaže. Okreću nam leđa. Bježe.

Treba da ih gonimo. To pokušavamo, ali ne ide. Nemamo snage. Uzbrdica je i jedva se kreće. Borci posrću, padaju. Njemci nam nestaju s vidika. Ne možemo ih goniti. Zaliježemo. Neko umiruje ranjene. Pripremamo se za odbijanje novog napada.

Tada mi priđe, komesar bataljona. Zahtijeva da ih napustim.

— Priključi se koloni Osme brigade. Vidjeće se opet — reče.

— Doviđnja, Milane. Zdravo drugovi! — opraštam se i odlazim.

Svi zdravi ostadoše da brane prolaz. Ulazim u kolonu. Ljudi mirno nastavljaju put. Ne osvrću se na bijesno fijukanje tanadi. Nailazimo na veliku strminu. Konji se otiskuju. Ljudi sjedaju i spuštaju se niz stranu. Tako su sigurniji.

Kurir Opalić i još jedan drug navode kljuse na strminu. Na konj etu je ukipljen starac izmučena lica, oštre sijede bradice, smrtno blijed, sa velikom petokrakom na šeširu. Kljuse se oprlo prednjim nogama, nemo no drhti. Spušta se klizeći. Kuriri pridržavaju starca. Bodre ga.

— Ne daj se, družo, Nazore. vrsto te držimo.

Jure nizbrdicom. Pretjeću. Stojim i gledam ih dok se ne izgubiše izmeću drveća. Avioni sipaju bombe poviše nas, na grebenu gdje je ostao moj bataljon. Stižem u potok. Vidim starca. Sjedi i maramicom briše čelo.

Spustih se preko puta od njega. Pogledi mu se zaustavljaju na premorenom ljudstvu koje prolazi.

Dok gledam starca sjetih se stihova koje je ispjevao. Mislim da sam ih naučio još u trećem razredu osnovne škole.

Odmor je trajao kratko. Nazora podižu na konja. Kreću dalje. Svuda okolo tutnje topovi.

Ljubomir KLJAJI

TO SE NE MOŽE ZABORAVITI

ismo pošteno ni odahnuli od četvrte ofanzive i nedavnih juriša oko Foče i onih ovde, na Javorku [nikšićkom], još nam nisu zarasle ni rane koje smo dobili u borbama i pokretima od Knina do Nikšića, niti su nam se promrzli delovi tela otkrivali, a veštači naređuju da hitno krenemo i bez zastanka prevalimo put do Šepan-Polja i da tamo zaustavimo Nemce koji su nadirali od Foče.

Krenula je Druga proleterska sa Javorka, gde je, pre kratkog vremena, zajedno sa Crnogorcima, u prvu noć Prvog maja pregazila i uništila mnogo italijanskih vojnika. Tu smo pred marš primili uobičajeno sledovanje hrane i ne slutite ni koliko je vremena prošlo i dok se tako nešto opet ponovi, daleko tamo, preko Sutješke, Zelengore, Jahorine i Romanije, čak u dolini reke Krivaje.

Na Šepan-Polje stigli smo na vreme, zaustavili Nemce, prepustili položaj drugim našim jedinicama i, kroz kišu i gustu maglu koja se spustila na zaravan Vučeva, krenuli ka dolini Sutješke. Ceo sastav jedinice već je bio upoznat sa onim što nam neprijatelj sprema u novoj ofanzivi.

Kolona se kretala nemoćno i brzo, a iz nje se povremeno odvajao poneki borac da bi kraj puta nabrao rukovet srijemuše

ili otkinuo granu sa mladim bukovim liš em, i tr e i opet pristizao da zauzme svoje mesto u koloni, dele i drugovima srijemušu i liš e.

Spustili smo se blizu Sutješke i ve ujemo njene brze valove koji udaraju u stene i nekako udno šume dubokom klisurastom dolinom. U neposrednoj blizini zaparaše rafali, odjeknuše eksplozije bombi, a na tamnom nebu zasvetleše izbaene rakete.

Naša isturena patrola na vreme je otkrila Nemce koji su, izgleda, kao i mi, bili u pokretu. Išli su od Borovna prema Tjentištu. Patrola je otvorila vatru na njih. etvrti bataljon je bez oklevanja pošao na juriš. Nemci nisu izdržali naš prvi nalet, ve su se brzo povukli prema zidinama Borovna. Zidine su im pružale dobar zaklon i položaj, išlo im je na ruku ravno zemljište preko koga smo morali dalje napadati, te su tako i uspeli odbiti naš juriš. Odmah je usledio drugi. Pripreme za njega nisu bile duge, jer se nije imalo šta ni pripremati. Pravila o popuni municijom ili drugim potrebama ovde su bila suvišna, neprimenljiva; sve što se imalo bilo je neposredno kod boraca. Komore su bile prazne, ili ih nije ni bilo, a borci su imali samo oružje i municiju. Sve ostalo što nam je nedostajalo moglo se na i jedino kod neprijatelja.

U ponovljenom napadu naša 3- a eta je jurišala preko ravne livade. Zasula nas je kiša mitraljeskih i puš anih zrna. Došli smo blizu zidina, ali ih nismo mogli zauzeti. I moj puško-mitraljez (bio sam desetar), zasut zemljom, prestao je da radi. Povukli smo se.

Rešeno je da se napad ponovi no u. Zadatak da napadne na zidine Borovna opet je dobila naša eta. Sazvane su starešine ete, komandiri vodova i svi desetari da im se saopšti zadatak, da se uje njihovo mišljenje o na inu njegovog izvršenja. Brojno malo stanje ete, zbijenost neprijatelja na malom prostoru, a i ranije iskustvo, upu ivali su na to da je najbolje da napad izvedu bombaši. Komandir je naredio da se obrazuju dve grupe od boraca koji se dobrovoljno jave. One e napadati iz dva razli na pravca, ve odre ena, a ostatak ete e se kre-tati pozadi grupa i u pogodnom trenutku stupiti u borbu. Posle

ovakve pripreme održan je i partiski sastanak. Na njemu je kratko izložena situacija i zadatak komunista u održavanju morala u tako teškoj situaciji, u kojoj ovek, ako nije vrst kao elik, lako može da klone duhom. Na sastanku je bilo govora i o nebudnosti. Sa Šepan-Polja pobegla su nam dva borca, nedavno zarobljena domobrana koji su bili izjavili da žele da se bore kao partizani. Ali, eto, nisu mogli izdržati.

Ishrana je bila najveći i problem. Iznemogli borci savijali su se od gladi, organizam je slabio, počela je epidemija tifuse. Nakon sastanka otišli smo u svoje vodove i desetine i upoznali borce sa zadatkom ete. Komandiri vodova i desetari su se prvi javili u bombaše. Javio sam se i ja, a zatim i borci. Među prvima se javio drug Nikolica (tako smo ga zvali), najmlađi među nama. Imao je petnaest godina, a već je godinu dana u borbi zajedno sa nama. Stupio je u brigadu kada smo prolazili kroz njegovo selo Elebi, u Livanjskom Polju. Tamo nije imao više nikoga od bliže rodbine. Majku, oca i ostale pobile su ustaše. Našli smo ga tužnog i utrujenog na seoskom putu.

Do pada mraka osmatrali smo teren i utvrđivali pravce kojim će se kretati bombaške grupe, a kada je i to bilo gotovo, smestili smo se kod ostalih boraca zaklonjenih u šumi. Odmarali smo se i šalili na račun svojih poteškoća a i pretstojeg napada. Borac Perović je prišao kako je, još na Šepan-Polju, sa još jednim drugom išao noću preko Tare, na onu stranu gde su bili Nemci, ne bi li negde u selu našao nešto za jelo, i kako su ih komandir i komesar ete kritikovali za taj njihov »poduhvat«. Jedan drug je govorio kako se pretstojeg i zadatak mora izvršiti i zbog toga što će nam omogućiti da dođemo do hleba, konzervi, putera i municije. Pažljivo smo ga slušali i odobravali mu; želeli smo da se to i ostvari.

VEČERA NA BOROVNJU

Svi smo bili kada je drug Cveti, koji se nalazio na osiguranju, došao i izvestio komandira ete da je u jednu uvalu pozadi Borovna, na koje ćemo napadati, pristigla kolona natovarenih konja i da Nemci, izgleda, rastovaraju konje. Odmah smo pretpostavili da u tome tovaru ima hleba, kon-

zervi i dvopeka. Nekima to nije bilo dovoljno, pa su spominjali i vino i druge, nemogu ne stvari. Neki su čak predlagali da krenemo u napad dok se Nemci ne predomisle i premeste tovr na drugo mesto.

im je pao mrak krenuli smo ka cilju. Oblaci su tamnu no u inili još tamnijom. Išao sam na elu jedne bombaške grupe, u koloni u kojoj su se svi držali jedan za drugog. Svako, ma i najmanje izostajanje ili prekidanje kolone u inilo bi, u ovakvoj no i, da se pogubimo, a dozivanje je, zbog blizine neprijatelja i naše namere da ga iznenadimo, bilo isključeno. Tiho smo, korak po korak, kretali u neizvesnost, jer nismo znali gde ćemo susresti neprijatelja. No je sakrila ono što smo danju gledali, sve je sada izgledalo drukčije. Drve e i žbunje, pored kojih prolazimo, izgledaju nam kao ljudi koji stoje. Nije nam to prvi ovakav doživljaj, ali srce ipak užurbanije kuca, a vreme vrlo polako prolazi. inini nam se da se u noj tišini daleko uju naši koraci iako svaki pažljivo omeravamo, iako nogu polako spuštamo na zemlju. Zeljno o ekujemo da otpo ne borba. Tada e nestati i ove neizvesnosti. Ni na neprijateljevoj strani nije se ništa ulo. I on je, verovatno, pažljivo osluškivao, jer je znao da smo mi tu, negde u blizini, i da je no naš dobar saveznik.

Izlazimo iz sitne, prili no guste šume i inini nam se da bismo ve morali biti blizu proplanka sa onim zidinama. Korali smo dalje kad, u neposrednoj blizini, nekoliko metara ispred nas, urliknu uplašeni Nemač i u isti mah opali iz puške. Plamen nas za tren obasja. Još dok je dolinom odjekivao ovaj usamljeni pucanj, naša grupa je poletela napred. Osetili smo onim istan anim ratni kim ulom da je to istureni stražar, jer je, im je opalio prvi metak, pobegao nazad. U trku smo se primakli zidinama na domak ru ne bombe. Nekoliko raketa polete uvis i obasja gole zidine i prostor oko njih. Brzo se bacismo na zemlju. Ugledasmo i Nemce kako tr e po zidinama. Drugi su ka njima tr ali iz jedne uvale. Videlo se da smo ih iznenadili. Poletele su prve naše bombe, po ela je borba, koja je, po ja inini vatre, izgledala kao susret dve ve e jedinice. Nemci su otvarali besomu nu vatru iz automatskog oružja. No

je za as bila išarana bezbrojnim crvenim tragovima mitralje-
skih i pušanih zrna i raznobojnim raketama. Iz daljine, negde
od Drine, poela je u mrak, bez cilja, gaati nema kaartilje-
rija; eksplozije su odjekivale u kanjonu, daleko iza naših lea.
Prebudila se cela dolina Sutješke. Sve je uzavrelo, a pucalo
se i tamo gde nije niko napadao.

Kad su izletele rakete, našao sam se iza omanje gomile
kamenja, koju je nekad nabacio seljak krei novu njivu.
Ispred mene se nalazio zid, a iza njegovog ugla jedan Namac je
gaao iz automata i bacao bombe, koje su eksplodirale iza nas.
Bacaosam prvu bombu. Nisam dobro odmerio i ona je preba-
cila, druga je pala desno, iza zida. Tada primetih da Namac
namešta šlem na glavu. Uzeh pušku, ali mi ona, baš kad sam
hteoda opalim, od naglog udara polete iz ruke. Pušano zrno
pogodilo je njen magacin i raznelo ga. Prihvatih pušku i po-
novo je odbacih, jer je bila neupotrebljiva. Uzeh bombu »kra-
gujev anku« i, sad bolje pazei, pogodih ta no u ugao zida oda-
kle su nas ga ali Nemci. Sa eksplozijom »kragujev anke«, stopi
se naše »ura«. Upali smo u prve zidine. Na mestu eksplozije
moje tre e bombe našli smo dvojicu mrtvih. Jedan je još u
ruci držao automat. Uzeo sma ga i on mi je dalje služio umesto
razbijene puške. Izmešasmo se sa Nemcima. Podelo je rvanje.
Visok Namac, sa nožem na pušci, iznenada se sru i na druga
Petra Miljkovi a i protera mu ceo nož kroz ruku iza šake.
Jedan naš drug pritra i ubi Nemca. S drugim Nemcem, kome
je goreo šinjel, uhvatio se Doki . Švaba je dahtao kao bik, valj-
da ga je Doki , jedini koji je imao još puno snage, bio dobro
pritegao. I tu je situaciju rašistio neki od naših boraca, pri-
travši u pomo oki u, kome je Namac ve pocepao šinjel i
odelo. Jednome drugu je Namac polomio rebra rvi i se sa
njim. Taj naš drug je ostao negde u Zelengori. Ja se nisam smeo
upustiti u rvanje, jer mom protivniku ne bi bilo teško savla-
dati ovakvu »silu«, visoku nešto više od metra i tešku oko tri-
deset kilograma, pa sam zbog toga dobro osmatrao oko sebe
da mi se neki Švaba ne približi na tako opasno otstojanje. Dok
smo privodili kraju ovo rvanje, spojili smo se sa drugom
bombaškom grupom. Tada nas Nemci ponovo zasuše bombama

i po eše jurišati. Hteli su da nas izbace iz zauzetog dela zidina. Bombe su eksplodirale oko nas i ose ali smo kako nam rasprsnuta par ad cepaju odelo i probijaju kožu. Drug Nikolica vrati Nemcima jednu bombu koja je pala pored njega. Sko ili smo iz zaklona i svi odjednom jurišali dalje. Nemci su uzimali kroz mrak. Zauzeli smo sve zidine i uputili se, preko jedne male uvale, ka obližnjem uzvišenju sa koga je još dejstvovao mitraljez. U uvali nai osmo na šatore iz kojih je istr avao još poneki Nemač.

Da se ne ulazi u šatore, bilo bi suvišno komandovati. Ovde je, uistinu, došla do punog izražaja ona narodna da glad nema o iju. Zavla ili smo se u šatore, neko je raspakivao veliki ranac i vadio nešto iz njega, drugi je uzimao itav ranac i sa njim kretao ka visu sa koga se više nije javljao nema ki mitraljez. Nemci su se povukli.

Jedan po jedan izlazili smo na vis, otvarali konzerve i kutije sa puterom i marmeladom. Navalili smo kao vuci. Zaboravili smo na sve, pa i na ovu no ašnju borbu. Ni pomakli se nismo na opomenu komandira da zauzmemo položaj, jer e Nemci, sigurno, izvršiti protivnapad. To je bilo jedino nareenje koje nismo izvršili, koje nismo mogli izvršiti. Moglo je to dovesti u pitanje i naš teško ostvareni ve erašnji uspeh, ali tada o tome nismo mi mislili. Nismo se setili ni da pogledamo rane iz kojih je tekla krv, ni da povadimo par i e bombi koji su virili iz mesa. To smo uradili tek posle »ve ere«.

Pantalone su mi bile pocepane na mnogo mesta, a iz nogu i ogrebotina na glavi izvadio sam više par adi pleha od bombe.

Perovi i ja pojeli smo šest konzervi od po pola kilograma i više od dva kilograma hleba. Jedva smo ustali. Ukrutili nas optere eni želuci. Organizam je sada tražio vode, a nje nije bilo. U jednom rancu pronašli smo uturicu punu teku ine, ali, za nesre u, pod svetlom bateriske lampe, video sam da je crvena. Nikad nisam pio alkoholna pi a pa pružih uturicu Perovi u. Rekao sam mu da je to vino. Zadovoljno se osmehnuo, prihvatio uturicu i pozvao još neke drugove. Tek što teku ina zaklokota iz uturice, on naglo prestade piti, izbljuva te nost iz usta, nešto opsova i žalosno izusti: »Hiper mangan«. Po eše me redom psovati, misle i da sam im namerno podvalio.

Posle »ve ere« komandir je raspoređivao etu po položaju, a meni naredi da, sa još dvojicom drugova iz desetine, krenem niz uvalu, prema Sutjesci, i izvidim šta je bilo sa konjima koji su danas po podne tu bili pristigli.

Došli smo do kraja livade, tamo gde po inje šuma koja se prostirala sve do Sutjeske, i nismo bili razočarani. Na ivici šume naišli smo na nekoliko malih tovarnih konja, uplašeni borbom. Neki su se otrgli sa veza i pobjegli. Upalio sam baterisku lampu i pod njenom svetlošću u ugledasmo pove u gomilu sanduka u kojima su bile ručne bombe, municija i mine za minobacače, ali hrane nije bilo, a ni onoga vina o kome smo toga dana razgovarali. Opomenuli su me drugovi da ne svetlim lampom, jer su i na onoj drugoj strani Sutjeske bili Nemci. Bez svetla smo krenuli dalje da izvidimo uvalu do kraja. Išao sam na čelu trojke i pod jednom bukvom nagazih na ljudsko telo. Jednom, pa drugom nogom. Iznenađen, viknuo sam dosta glasno: »Nemci«, i preskočio napred, jer mi se učinilo da se telo, kad sam ga nagazio, pomaklo. Perović, koji je išao za mnom isto tako je nagazio na ljude, a kad sam viknuo »Nemci«, Uroš, koji je išao poslednji, ne znajući ni o čemu se radi, potrčao ka nama, ali tada udari u ljudsko telo i pade preko njega. Mislio je da se nalazi iznad mene i Perović. Perović i ja smo zastali iza susedne bukve, a Uroš je pitao one ispod sebe: »Gde su Nemci, zašto ste legli«, a zatim dobro opsovao. Pozvao Uroša, a on kad pri tome upita da li je onaj, preko koga je pao, bio Perović. Umesto odgovora upitah ga da li tamo zaista neko leži i kad odgovori potvrdno kazah mu da je Perović tu, do mene. Sad smo svi bili u neprijatnoj neizvesnosti. Šta da radimo, šta da preduzmemo? Izmeću nas i tih što leže samo je nekoliko metara. Osluškivali smo, ništa nismo čuli. Upravio sam mlaz svetlosti bateriske lampe. Ugledasmo dva Nemca, samo su im noge i glave pod šlemovima virile ispod čebeta, kojim su bili pokriveni. Perovićev puškomitraljez bio je već upravljeno na njih, spreman da otvori vatru. Uroš je gledao u njih kao da ne veruje svojim očima; upravio je i on pušku u ta tela na kojima je malopre ležao. Gledao sam, zbunjen, i ja. Dosetih se jadu i brzo izgovorih: »Mrtvi su«. Prišli smo i otkrili Nemce obli-

vene krvlju. Tu su ih, iz zidina, izneli njihovi. Složili smo se da ne idemo dalje, da ne bismo doživeli još neko takvo iznenađenje. Dogovorili smo se da o ovom slučaju ne kazujemo ostalim drugovima u etni, jer e nam se smejati i dugo zbijati šale na naš račun. Ipak, to nije zadugo ostala tajna.

Ostatak no i proveli smo na položaju i u iznošenju municije i ostalog materijala.

TADA NISMO ZNALI DA JE KOŠUR U I U ISTORIJU

Mislili smo da ćemo ujutru poći dalje, u nove borbe.

Nije naša proleterska krv naučila da miruje.

Na položaju nas je smenila druga jedinica i pre svanu a smo krenuli, ali, nažalost, marš je bio kratak. Završio se s one strane Sutjeske, koju smo pregazili držeći se za ruke, kao što smo već gazili Uvac, Lim i druge reke. Zanosila nas je brzina i do pojasa duboka voda, ali lanac nije bio prekinut. Kolona se zaustavila na mestu gde su nekad bile kolibe koje su pripadale selu Krekovima. Odatle smo, kroz retku jutarnju maglu koja je ispunjavala dolinu, ugledali brdo koje se neposredno izdiže na levoj obali Sutjeske. Trenutno, to brdo nije bilo ni po čemu važno, izuzev što je već posednuto Nemcima i što nam pretstoji napad na njega. Bio je to Košur. Tada nismo znali da će ono ući u istoriju, i u budućnost.

Nemci su zaposeli Košur i mi su stigli u dolinu Sutjeske. Bio im je on itekako važan zbog daljeg prodora uz kanjon Sutjeske. Naše pravovremeno izbijanje u dolinu omelo im je planove. Sada je trebalo zadržavati Nemce ili ih, po mogućnosti, odbaciti nazad, prema Fochu, da bi glavčina naših snaga prešla Sutjesku. Bio je to težak zadatak, poveren našoj brigadi, a nešto kasnije u njemu su učestvovali i druge naše jedinice.

Pasivna odbrana nije svojstvena proleterima. Ona bi, sigurno, brzo iscrplila snagu brigade i dala inicijativu neprijatelju. Zato su proleterci odmah prešli u napad. Redali su se juriši, jedan za drugim, danju i noću, nekoliko dana, sve dok nismo dobili smenu i krenuli u proboj preko Zelengore. Napadima smo oduzeli neprijatelju inicijativu i naterali ga da se brani.

Košur je bio posednut sa svih strana. Nemci su, tu-i-tamo, iskopali i rovove, delimično izmeđ u sebe povezane. Nakon naših prvih juriša, mnogi rovovi bili su ispunjeni leševima. Nemci su ih izbacivali, trebalo im je prostora, a nisu imali vremena ni da mrtve sahrane ni da kopaju nove rovove.

Jednoga dana naša eta je, sa istočne strane, od reke, jurišala prema vrhu brda. Prolomilo se kroz maglu proleterško »ura«. Zauzeli smo nekoliko isturenih rovova, a onda nas je zaustavila vatra nemačkih puškomitraljeza i strelaca, koji su imali dobar položaj i dobru preglednost. Nas nekoliko krenulo je ponovo napred. Morali smo zatvoriti oči i da ih sa uvama od zemlje koja je prskala oko nogu. Zaustavili smo se tražeći i makar kakav zaklon. Jedan puškomitraljezac bio je pogođen u trenutku kada je kleknuo da postavi na zemlju puškomitraljez. Lagano kao da okleva, legao je pored svog oružja. Ponovili smo juriš. Kiša zrna je udarala oko nas. Prema vatri kojom smo obasipani, malo nas je padalo. Meni je jedno zrno presekló cipelu odozdo i malo zakačilo stopalo. Nisam na to obračunao pažnju. U trku smo se približili rovu. Nemci su bacili bombe, koje su eksplodirale pozadi naših leđa, i počeli bežati iz rova. Najpre potrčaoše dvojica, od kojih je jedan uspeo pobeći, zatim još dvojica. Ovi se brzo prostreše po zemlji. Na kraju, iskočio je jedan dugonja sa »šarcem«, a za njim još jedan, koji je nosio doboše sa redenicima. Ovom drugom redenicu brzo ispadoše iz ruku, a dugajlija produži bežati ne osvrćući se na pomoćnika. Učinilo mi se da je pobeći, pa sam potrčao za njim što sam mogao brže. U trku sam ga gađao iz puške, ali on ne pade. Već sam mislio da je pobeći. Zato zastadoh i opalih. Dugajlija se, koliko je dug i širok, preturi preko omanjeg žbuna. Pozadi, iza rova, drugovi su vikali da se vratim, jer su Nemci tukli iz drugih rovova. Čuo sam kada su me zvali, ali ni govora o vraćanju, dok ne skinem mali planinski ranac sa dugajlijinih leđa. Pritrčao sam mu i počeo skidati ranac. U njemu je bila samo jedna konzerva i pola hleba. Drugovi su me videli, ali od magle nisu mogli razaznati šta radim. Neki su mislili da sam ranjen. Kada sam osetio da me Nemci iz obližnjih rovova ne prime uju, poče otkopavati Švabine planinske cipele. Bile su

nove, verovatno tek uzete iz magacina uo i samog polaska u ovu ofanzivu. Nisam imao nož da prese em pertle pa mi se inilo da je prošlo dosta vremena dok sam otkop ao prvu cipelu. I baš tada, sa daljine od sto metara, možda i manje, mitraljez osu dug rafal. Nekoliko zrna se zari oko mene i u mrtvog Nemca. Posu nas zemlja. Pomislih da bežim, ali kako u od sramote, kad sam skinuo samo jednu cipelu. Pružio sam se po zemlji i po eo otkop avati drugu. Ponovo je osuo dug rafal. Jedno, pa još jedno zrno pogodi u mrtvog Nemca. Pro oše zrna kroz mrtvo telo i zariše se u zemlju na drugoj strani. Nije mi bilo prijatno, ali kad sam zapo eo, moram i dovršiti. Skinuo sam i drugu cipelu, brzo dohvatio pušku i Svabin puškomitraljez i potr ao ka drugovima. Kad sam dotr ao do njih, neki su se smejali, a neki su me psovali. I Jovanovi me je najpre psovao — mogao si poginuti, kaže: a nakon malo vremena tražio je da mu dam cipele, ube uju i me da e mi biti velike i teške. Konzervu i hleb sam podelio sa drugovima. Svaki je dobio pomalo.

Pretposlednjeg dana naše borbe na Košuru Nemcima je pristiglo poja anje. Po svemu je izgledalo da e izvršiti protivnapad. Ujutru su i pokušali, ali su bili odbijeni. Nastupali su nezgodnim terenom, grebenom od Košura prema selu Krekovima, koji smo zasipali vatrom sa svih strana.

U štabu su ose ali da snage bataljona ne e biti u stanju izdržati napade ja ih nema kih snaga koje bi bile bolje raspore ene od ovih jutrošnjih. Zato je nare eno mom komandiru ete da pošalje patrolu ka Tre em bataljonu, koji se nalazio preko re ice Hr avke, da nam, po mogu nosti, pošalje poja anje.

DESETINA — TRI BORCA I DESETAR — IDE U PATROLU

Pozva me komandir i re e da treba da izvršim jedan vrlo važan zadatak: da Štabu Tre eg bataljona predam pismo koje mi je dao. Naglasi da se ta no ne zna gde je bataljon — rukom je pokazao pravac ka magli iznad Hr avke, u pravcu Vrbni e — a postoji i mogu nost da se nai e i na neprijatelja, te da zbog toga moramo oprezno i i.

Uzeo sam pismo i pozvao »celu« svoju desetinu — tri borca, izmorena u borbama koje smo vodili ovih dana. Saopštih im, ukratko, naš zadatak. Oni su samo upitali da li je to mnogo daleko i da li ćemo putem naići i na kakvo selo.

Ti borci su bili moji najbolji drugovi. Delili smo i dobro i zlo, radosti i teškoće borbe. Ni najmanje se na njih nisam mogao požaliti; ni u borbama oko Sutjeske nisu gunjali. Sve što se od njih tražilo, izvršavali su najsavesnije. Ništa nam nije bilo teško i nemoguće.

Poslednjih dana borbi oko Sutjeske Božo je rekao, pokazujući i mi otekale noge, da teško ide. Onda je dodao: »Ali vas ne uostaviti dok me rafal ne preseče«. To je obećanje i ispunio.

Krenuli smo nas četvorica, bez vodiča, nepoznatim putem, preko puste prostorije, koju je takvom ratom našinili, da tražimo Treći bataljon, da bi njegovi borci pomogli našem bataljonu koji se krajnjim naporima nosi sa nadmoćnim neprijateljem na Košuru. Pregazili smo do pojasa duboku, od ustalih kiša nabujalu Hrvanku, i produžili polako i oprezno njenom dolinom, obavijenom dosta gustom maglom. Odjednom, desno i vrlo blizu, ugledasmo krupnog osamarenog konja kako pase. Zastali smo, sklonili se pozadi jednog žbuna i odatle pažljivo osmatrali. Malo ulevo ugledasmo još jednog konja. Iz tog pravca čuo se i govor ljudi. Pomislili smo da to može biti bataljon koji tražimo (imale su tada i naše jedinice još ponekog konja). No ta pomisao nije nam umanjila opreznost. Pošli smo i polako se približavali mestu odakle se povremeno čuo razgovor. U magli i na nepoznatom terenu bilo je teško oceniti koliko je to daleko. Najposle ugledasmo konturu osveka, koja brzo išeznu u magli. Bili su to Nemci. Jedan od drugova predloži da otvorimo vatru, pa da se udaljimo ulevo, jer smo došli među Nemce zato što smo se spustili suviše nisko. Složio sam se i ja, kao vođa patrole. Upravismo tri puške i Perovičev puškomitraljez prema šatoru pred kojim su stajala dva Nemca. Razlegoše se pucnji. Jedan Nemač se, kriknuvši, sruši, a drugi iz šatora pretrčao preko njega. Pade još jedan, a ostali se izgubiše u magli. Konji zafrktaše i razbežaše se po

livadi. Nas četvorica potrasmo u suprotnom pravcu. Već smo bili prilično odmakli, kad iz polja osuše rafali, i zrna nisu bila upravljena baš za nama. Gađali su još dugo, a mi smo se kretali dalje, osluškivali i osmatrali, nastojeći da zapamtimo objekte i predmete pored kojih se krećemo da bismo se lakše vratili. Još nigde bataljona koji tražimo, a na Košuru se i dalje uju mitraljezi, puške i bombe. Putem smo razgovarali najviše o tome da li će bataljon izdržati dok se mi vratimo sa traženim pojačanjem.

Prešli smo već dosta nepoznatog terena i kad smo bili pri kraju vrha jedne uvale, zarasle u korov i divlju travuljinu, na malom brežuljku ispred nas, ne više od deset metara daleko, ugledasmo jedan, pa malo dalje još jedan »šarac«. Oba postavljena za dejstvo. Pored njih sanduci sa municijom. Ali ljude nigde ne vidimo. Bilo nam je neprijatno. Nismo znali koji su — takve imaju i Nemci i partizani. Brzo sam uzeo jedan jačak, a Uroš drugi. Okrenuli smo ih u suprotnom pravcu i legli pozadi njih, spremni da otvorimo vatru. Dok su drugovi osmatrali, otvorio sam jedan sanduk za municiju i u njemu našao ređenik napunjen nemačkom i jugoslovenskom municijom; bilo je metaka sa crnim i žutim mesinganim kuglicama, belim i žutim kuglicama sa navlakama na zrnima i bi mi odmah jasno da nisu nemački. Pokazao sam metke drugovima. I oni su bili istog mišljenja. Otvorio sam još jedan sanduk i u njemu našao mnogo bolji znak raspoznavanja — opanke sa prečanicama i šarene srpske, prilično poderane, kape.

Jedan drug posumnja da bi to moglo biti četničko. Ne, nisu to mogli biti četnici, jer četnicima Nemci ne daju svoje kape »šarce«, već stare, trofejne, različitog porekla, a mi smo ih to dobro poznavali.

Odlučio sam da se javim, no sa tim se nisu složili svi drugovi. Predlagali su da se malo uklonimo s toga mesta i da čekamo dok po mitraljeze dođu oni koji su. Ipak sam se javio jednim kratkim »alo«. Niko nije odgovorio, pa sam ponovio poziv malo glasnije. Tada se iz obližnjeg žbuna javi nesiguran glas. Upitah: »Ko je tamo?« Umesto odgovora dođe se lažgovor sličeći mi usobnom objašnjavanju. Zatim upitaše: »A ko je

tamo?« Malo po utah pa odgovorih: »Ovde partizani«. Nije im to bilo dovoljno, hteli su se što bolje uveriti, jer je njihovo oružje prešlo u nepoznate ruke. Nekako im dokazasmo da smo iz etvrtog bataljona Druge proleterske, na što i oni, na kraju, odgovoriše da su partizani iz naše brigade. Pojaviše se. Zaista, bili su to drugovi iz bataljona koji tražimo. Istureni ovde na položaj, napustili su ga. Otišli su, jedan za drugim, da beru jagode i kopaju nekakvo korenje iz jedne zapuštene njive. Ponudili su i nama to korenje veli ine kokošijeg jajeta; imalo je nepoznat ukus, ali se moglo jesti. Bili su posti eni, a naro ito im je bilo neprijatno kad smo ih upitali gde je njihov štab bataljona. Nisu nam rekli da štabu ne govorimo o našem susretu, ali smo ose ali da su o tome mislili. Verovali smo da tako nešto više ne e napraviti, pa o tome nismo kasnije nikome ništa pri ali. Jedan je ostao na položaju, a drugi se uputio sa nama. Nakon pola sata hoda stigli smo u štab bataljona i predali pismo komandantu. Bili smo do kože mokri, blatnjavi, ali ni ovde nije bilo mogu nosti da se bar malo prosušimo. Po eli smo drhtati od hladno e poja ane gla u i nesanicom. Videli smo kako komesar bataljona, ozbiljna, ispijena lica, nešto diskutuje sa komandantom. Sigurno u vezi sa pismom. Komandant izvadi blok iz torbice, olovkom napisa nekoliko redova i predade mi zatvorenu kovertu. Re e još: »Pozdravi tvoje i reci da nismo mogli izdvojiti nikoga, suviše smo razvueni.«

Pozdravio sam se i sa drugovima krenuo natrag. Malo više smo zaobišli ono mesto gde smo jutros naišli na Nemce. Na Košur smo stigli posle podne i našli etu na istom položaju gde smo je i ostavili, udaljenu od Nemaca oko stotinu metara. Pismo je upu eno štabu bataljona.

UMESTO SPOMENIKA IMENA NA BUKOVOM STABLU

Morali smo opet napadati vlastitim snagama. Nismo skoro ni predahnuli, a ve je nare eno da idemo u napad. Sad smo jurišali sa severne strane, prema vrhu Košura. Bilo nas je malo, eta se proredila. Mnogi drugovi bili su izba eni iz stroja,

poginuli ili ranjeni. Naša eta pošla je na juriš sa manje od dvadeset boraca.

Vatra je snažna. Vrh brda je obavijen gustim dimom. Zauzeli smo neke rovove na desnom krilu. Vod na levom krilu je ponovio juriš jer malopre nije uspeo. Pored mene pade mrtav, sav izrešetan, komandir voda Ljubiša Maksi. Padoše još dvojica drugova. Jedan od njih je Božo, borac moje desetine. Izvlače i mrtve drugove povukli smo se do malog mrtvog ugla na ivici šume, u neposrednoj blizini Nemaca. Zaustavismo se na položaju odakle ćemo tu i Nemce; tu ćemo sahraniti i poginule drugove. Nekolicina pođe motkama i rukama kopati raku pod starom bukvom, ali su grane lomili rafali nemackih mitraljeza. U raku smo najpre položili telo mrtvog komandira. Sahranjivali smo starešinu i voljenog druga, koji nas je u svakoj situaciji razveseljavao svojom duhovitošću, druga koji nam je primerom pokazivao kako se treba boriti. Zatim sahranismo još dvojicu dobrih drugova, starih i hrabrih boraca. Na bukvi, iznad humke koja je sakrila mrtva tela, urezali smo njihova imena i datum. Poslednja pošta koju smo ovde mogli odati svom komandiru i prvoborcu, uži kom omladincu, radniku i proleteru, i dvojici boraca, krajiških seljaka, naših dragih drugova, bili su rafali naših mitraljeza, upravljani na Nemce. Pošle su suze niz tvrda lica boraca koji su se našli pod bukvom. Moralo je popustiti i naše u borbi otvrdlo srce. Išle su nam suze, iako smo znali da tako mora biti, da se bez žrtava ne može doći do cilja. Suze teškog rastanka sa voljenim drugovima, suze zaveta da ćemo ih osvetiti.

RASTANAK S DRUGOM

Kroz rastrgane oblake probijali su se sunčani zraci koje nismo videli otkada smo došli u dolinu Sutjeske. Zaželeli smo se sunca jer nas poslednjih dana, u ovoj dolini, tuče neprekidna hladna kiša. Sa suncem će se, sigurno, pojaviti i avioni. Nas neće moći napadati jer smo tako blizu nemačkih jedinica, ali druge, one dalje, napadaće, čak i pojedinca ako ga uoče. To smo već i sami iskusili.

Ovo je poslednji dan koji moramo izdržati na Košuru. Time je naš zadatak izvršen. Nave e e nam do i smena, a naša brigada e krenuti u proboj preko Zelengore. Ali i ovaj, poslednji dan treba provesti u borbi, u napadima.

Ponovo smo jurišali, zauzeli neke rovove i izmešali se sa Nemcima. U tom krkljancu usko ih u jedan poduži rov na ijem drugom kraju ugledah Nemca. U isti mah jedan na drugoga upravismo puške i opalismo. Nemcu ispade puška iz ruke i on se polako spusti na nju, a ja brzo isko ih iz rova i opsovah sam sebe što sam išao u rov. Tek tada osetih kako mi nešto toplo ide niz levu nogu. Bio sam ranjen usred butine. Sklonih se nazad i pozvah Perovi a. On zamota ranu postavom iscepanom od šinjela, a onda me povede ka štabu bataljona. Išli smo polako i dugo. Kad smo se spuštali niz jedan brežuljak, u ijem se podnožju nalazila omanja špilja u kojoj je bio štab bataljona, nai oše, desno od nas, tri »Štuke« u prili no niskom letu. Legli smo uz neko žbunje, ali je bilo kasno. Primetile su nas. Jedna »Štuka« skrenu ka nama, obori kljun i, uz divlja ko zavijanje sirene, skoro okomito, po e se približavati. Pusti dve bombe i naglo se vinu uvis. Bombe su pale poviše nas. Razleže se eksplozija, posuše nas zemlja i grane. Druga »Štuka« se ustremi na nas, izbací bombe, ali nas i one ne pogodiše. Nai e i tre a. U inilo nam se da ova ne e promašiti. Zatvorih o i pre nego što se, u neposrednoj blizini, prolomi eksplozija. Kad sam se osvestio bio sam nekoliko metara dalje. Ugledah Perovi a pored sebe, otesa me od zemlje i nešto psuje na ra un Nemaca. Pokušao sam se poma i, ali mi je leva noga bila utrnula. Dobio sam još jednu ranu. Iznad one prve zjapila je još jedna, u debelom mesu. Par e bombe duboko se zarilo i polomilo karli nu kost na levoj strani. Krv je lila, inilo mi se da me napušta i poslednji gram snage.

Oko nas je sada bilo nekoliko levkova od bombi, a granje, pose eno kao sekirom, ležalo je razbacano po zemlji. Došla je k nama drugarica Mara, referent saniteta bataljona, i previla mi rane. Morao sam tu ekati do mraka, pa tek onda da me nekako prebace do brigadne bolnice. Leva noga mi se ukčila, bolovi su bili sve -žeš i. U takvom stanju osvojiše me

strašne misli. Ranjen sam tako jako, leva noga bespomoćna, ne mogu se lako kretati. A znao sam u kakvom se stanju nalaze naše bolnice i ranjenici i bila mi je prilično poznata ozbiljnost situacije u kojoj se nalazi naša vojska u zahvatu Sutjeske i Zelengore. Uz sve to — ovo je već kada moja brigada napušta Košur i Sutješku i kreće u proboj. Bilo mi je jasno da se u ovoj ofanzivi mora mnogo šta žrtvovati i da će mnogi, ovakvi kakav sam sada i ja, zauvek ostati u kanjonima Pive i Sutjeske, u Zelengori, jer im se ne može pomoći. Svega toga sam bio svestan, ali najteže mi je bilo pomiriti se s tim što moram napustiti svoje drugove i verovatno, kad ovde stigne moja četa, pozdraviti se sa Perovićem, Urošem, Nikolicom i drugim. Teško je bilo misliti, ali se odluka morala doneti.

Je li za mene prestala borba? Još sam živ. Sta bi to onda značilo? Rekli smo davno da ćemo ići do kraja, do poslednjeg daha. Takav smo zavet dali. I tu skoro onim drugovima koji su zauvek ostali na Košuru.

Po padu mraka stigla je naša četa, bolje reći, ostatak čete smanjene na Košuru. Ostavila je za sobom humke poginulih drugova. Drugovi sa Košura dolazili su i pozdravljali se sa mnom. Zaželeli su mi da brzo ozdravim i da se opet nađemo zajedno, u streljačkom stroju. Hrabrili su me. Onda je Uroš doveo jednog od poslednjih preostalih konja našeg bataljona. Nekako su me natovarili na samara i krenuli smo u pravcu Tjentišta. Tamo se nalazila naša brigadna bolnica.

S A M

Do brigadne bolnice išli smo besputnim terenom. Uroš me pridržavao, inače bih pao s konja. U nekom grmu i kapu sam izgubio. Negde na polovini puta sreo nas je referent saniteta brigade, Boško Vidaković. Dao mi je injekciju protiv tetanusa, poslednju koju je imao. Uvek sam mu zahvalan zbog toga, jer mi se činilo da je i ta injekcija mnogo pomogla da ostanem živ.

Brigadna bolnica je imala oko trideset srednjih i lakših ranjenika. Za one koji nisu mogli peša iti bilo je konja. Ranjenici su bili razmešteni ispod bukava, pored same Sutjeske. I mene je Uroš smestio pod jednu bukvu, a zatim me upitao da li da ostane kod mene ili e samo konja ostaviti. Mislilo sam da e bolnica imati nekoga konja i za mene pa sam mu rekao da ide nazad. Znao sam koliko je potreban jedinici. Rekao sam mu da povede i konja, jer taj je, sigurno, nosio municiju ili neke druge bataljonske potrebe.

Celu no ležao sam na zemlji. Bio sam se uko io, a od bolova nisam mogao zaspati. U svanu e uo sam nare enje za pokret. Ranjenici su ustajali, sami ili uz pomo drugova odre- enih da se za njih brinu. Pred sam pokret došla je k meni jedna drugarica. Tek tada je videla da sam došao u bolnicu i upitala me da li mogu i i. Pokazao sam joj rane i rekao da sam konja vratio bataljonu. Pogledala me i, odlaze i, ravnodušno dobacila: »Pa, onda ostani«. Gledao sam za njom dok god sam je mogao pratiti pogledom izme u drve a. Još dugo su mi u ušima ostale njene re i: »Pa, onda ostani«. uдио sam se zašto je baš tako morala re i.

Ostao sam sam, uz obalu Sutjeske. U tutnjavi aviona koji su poranili, u eksplozijama koje su dolazile iz raznih pravaca i ovog jutra, više nego ikad, odjekivale klisurom, stvarao sam plan. Šta da radim? Pokušao sam da ustanem. Morao sam odu- stati. Bolovi su bili strašni, organizam klonuo, mra ilo mi se pred o ima. Na rukama i desnoj nozi najzad sam se odvuкао do granja jedne izvaljene bukve i uzeo dve motke sa rakijama koje e mi poslužiti za kretanje. Uspravio sam se nekako uz bukvu, izvadio pištolj, napunio ga i ponovo stavio u futrolu. Otvorio sam preostalu »kragujev anku« i ponovo zavrnuo poklopac. Odlu io sam da idem, bilo kako bilo, dok god budem ose ao da sam živ. Ako sretnem Nemce? ...

Mislilo sam o životu više nego ikada ranije. Trebalo je još boriti se. Uverenje u našu pobedu vuklo me napred, teralo da oprobam i ovaj poslednji o ajni ki poduhvat i pobedim svoju fizi ku iznemoglost. Uostalom bio sam komunist.

Krenuo sam sa štapovima pod miškom, opiru i se na desnu i vuku i za sobom ukru enu levu nogu. Strašno sam izgledao: odelo pocepano, poprskan krvlju koja se skorila, upalih o iju, bez kape, raš upane i krvave kose.

Pravo strašilo. Išao sam, ipak. Deset metara, pa odmor. Pri pokušaju da dalje krenem esto sam padao u nesvest. I tako celim putem. Duže odmore, radi spavanja, nisam pravio, naro ito ne kroz Zelengoru. Rane su se nalazile na delovima tela na kojima teško stoje zavoji ak i onda kada se ovek ne bi morao kretati, pa su esto padali, te sam najviše išao sa otkrivenim ranama. Zavijao sam ih povremeno košuljom, koju sam pocepao, i postavom od bluze. Pantalone su mi bile mokre od gnoja, a neprijatan zadah širio se daleko oko mene.

Zelengorom sam se kretao putem kojim su prošle naše jedinice, putem kojim ranije, pre njih, sigurno nije niko išao, nijedna vojska. Ni sada nije to put, ve trag obeležen oglodanim kosturima konja, leševima ljudi, uništenim oružjem i drve- em oguljene kore, ispod koje su partizani tražili meku i slatkastu letorast drveta koje je baš tada bujalo. Upo etku su me prestizali neki delovi naših jedinica iz zaštitnice a nekoliko puta, no u i danju, susretao sam se sa nema kim patrolama i kolonama, ali sam ih uvek na vreme i sre no izbegao.

Na putu preko Zelengore doživeo sam najstrašniji dan koji se može zamisliti. Gledao sam krvni ki obra un Nemaca sa našim teškim ranjenicima koji su se zatekli u jednoj dubokoj uvali kroz koju proti e planinski potok.

Od vrha uvale, tamo otkuda je dolazio potok, ula se paljba automatskog oružja i pušaka. Naglo se približavala grupi od preko pedeset ranjenika. Morao sam pre i potok baš tamo gde su se sada nalazili ranjenici. Tamo se nalazilo neko brvno za prelaz. Ali sam odlu io da ostanem u brdu iznad ranjenika, tamo gde sam se našao kad sam uo pucnjavu. Tako sam postupio jer mi se inilo da ne u mo i pre i potok i udaljiti se od njega pre dolaska Nemaca. Namestio sam se izme u dve trule klade, malo se zatrpao starim liš em, i osmatrao u pravcu potoka. Prvo se pojavilo desetak boraca. Užurbano su ostu-

pali i prošli s one strane ranjenika. Povremeno su se zaustavljali i otvarali vatru. Malo zatim pojaviše se prvi Nemci i kad ugledaše ranjenike, ustremiše se na njih kao zveri. Kroz pucanj pištolja, automata i pušaka uli su se poslednji krici ranjenika. Brzo je sve bilo gotovo. Nemci se udaljiše, a sa pravca kojim sam došao naiđe neka kolona, prođe neposredno pored mene, a zatim skrenu u uvalu, za onima koji su poubijali ranjenike.

Već se bilo smrklo kada sam ustao i krenuo dalje. Strašno je bilo proći pored mrtvih drugova ranjenika, ali ih nikako, nikako nisam mogao zaobići.

Nailazio sam i posle na naše ranjenike. Među njima je bilo takvih koji bi mogli i živeti, kad se, pomireni sa sudbom, ne bi prepustili bolovima i gladi. Vukao sam se pored njih, neki su me molili da ih ubijem, druge sam ja molio da idu sa mnom da ne budem sam. Neki su pokušavali, ali su ponovo padali i ostajali.

Pri izlasku iz Zelengore naišao sam na drugu Duru Kalabu, borca Sedme krajiške brigade. I on je bio ranjen, ali lakše od mene. On mi je u daljem kretanju mnogo pomogao.

Jedno jutro, penjući se uz ogranke Jahorine, osetio sam da me u ranama nešto neobično bocka. Zamolih Kalabu da pogleda šta je to, jer nisam mogao videti rane pozadi. Reče da su mi rane pune crvi. Već oživeli, mileli su i po pantalonama. Na jednom potoku i u prao sam rane i trebao crve. Pomagao mi je drug Kalaba, što mu nikad neću zaboraviti.

Zelengoru sam prešao hrane i sebukovim lišćem i srijemušom. Pio sam vodu na svakom potoku u koji sam prešao, a njih je po Zelengori mnogo.

Po prelasku Miljevine, drug Kalaba se već spuštao do kuća i donosio pomalo hrane. Sada nam je najvažnija brigada bila da stignemo u svoje jedinice. I to smo doživeli. Kad sam došao u brigadu, mnogi drugovi su jedva poverovali da sam to ja. Znali su u kakvom sam stanju ostao na Sutjesci.

Došli su u brigadnu bolnicu i drugovi iz moje čete, ali me u njima nije bilo onih koji su sa injavali moju desetinu. Četa je bila, skoro svaka, sastavljena od novih boraca.

Bilo je lepo u brigadnoj bolnici. Nismo se mnogo kretali, a i hrane je bilo dosta. Napustio sam bolnicu i pošao u etu sa još nezaraslim ranama. Baš tih dana u brigadi je pro itan Ukaz Vrhovnog komandanta kojim sam i ja proizveden u in zastavnika. Tako sam, posle svih muka Pete ofanzive, postao oficir u svojoj sedamnaestoj godini.

Mile ZAKULA

NA LJUBIN-GROBU

utarnje sunce obasjava vrhove Volujaka i mirisave etirane Zelengore. Kratko zatišje povremeno prekine klepet krila preplašene ptice i prasak njema kog mitraljeza, koji potsje a na kljucanje djetli a po truloj kori starog drveta. Poslije desetodnevnih, neprekidnih okršaja i proboja njema kih utvr enja na Pivi, Sutjesci, Volujaku i Mratinju, borci 2-ge ete, u sastavu bataljona i brigade,¹ naslonjeni na obližnje jele, sjede, umorni, gladni i drijemovni, o ekuju i, možda, odluju u bitku. Ve ina boraca drijema, dok se poneki »osvježava« mladim bukovim listom i srijemušom. Kuvari stoje bez svojih konja na koje su doskora tovarili kazane, hranu, a ave puške, ran eve i ostale prnje. Prije dva-tri dana konje su morali poklati za ru ak, a kazane zatrpali u granje.

— Najbolje bi bilo da nabijete kazane na glave, umjesto šljemova! Jedino tako možete uplašiti Švabe, kao mi etnike kod Nevesinja. Najurismo ih bombama, a onaj vražji Joleta na e im za ukom kazan sa ka amakom, pa otisnu sve za njima. Vjerujte, kuvari, da ne bi kazana, ne uhvatismo živijeh ni onu trojicu bradonja! Ona im lupa kazana još više zagrija

¹ etvrte crnogorske brigade

tabane, pa okrenuše pravo na zasjedu 3- e ete — aska Caleta, pomo nik mitraljesca.

Na to se pred aletom isprsi Dragoje, invalid iz Prvog svjetskog rata:

— Sto si ti udario po nama, kö Maksim po diviziji? Zlu ne trebalo, mogu i ja na ovo jedno oko da nišanim i da ovom mojom posestrimom ošinem po Švabama. .. Kad sam ja na Solunu sijao švapske grobove, ti si golu zadnjicu slikao po pelu, a sad mi se nešto tu ko iš kao bakovito june! Nema danas po tri porcije škroba »repete«! Da vidimo kako eš se bez njih boriti.

— E, da mi je samo tiganj ribe i bocun vina, ne bi mi trebale vaše, — odgovori aleta.

Niže od ete, na omanjem proplanku, dremuckaju tri konja iz prate eg voda, natovarena baca em, »Bredom« i protivkolcem. Konje je oko sebe okupio Cebo: dva konja držao je 0 povodcu u jednoj ruci, a glavu zagnjurio u grivu tre ega. Da bi razbio neprijatnu tišinu poslije aletinog i Dragojevog prepiranja, komandir povika:

— Ne spavaj, ebo!

ebo se malo ispravi, protegnu se, protrlja podbule kapke, pa zijevaju i:

— Ama, vidiš da stojim, puška mi o ramenu! I ponovo zagnjuri nos u putaljevu grivu.

— Pusti tu kljusad neka malo pasu, a ti ljudski odremaj. Sto si ih okupio kao Mara gatara!

Nova kolona teških ranjenika i tifusara pristiže sa Sutjeske. Prestade i najmanji žagor; lica boraca našeg bataljona dobiše ozbiljan izgled. Zelengora, ne tako visoka, ali šumovita l besputna, sklonila je u svoje vrta e i bregove pored nas još i Krajišnike, Banijce, Dalmatince, Srbijance, Hercegovce — ima tu boraca iz svih naših krajeva. Besumnje, svi smo u obruu. Na pedesetak metara ispred nas nalazi se Vrhovni štab i engleska vojna misija, koja je došla da ustanovi ko se za koga u Jugoslaviji bori. Drug Tito sjedi, naslonjen na jednoj od izvaljenih jela: na koljenu drži ratnu torbicu, po kojoj je položio vojnu kartu. Nešto u nju pažljivo unosi — kao da je dopu-

njuje novim puteljcima. U tom momentu stigoše komandanti divizija i nekih brigada, me u kojima prepoznah komandanta naše brigade, Vaka urovi a.

Iza najviših vrhova pojavise se u pravcu nas dva njemacka »Junkersa«; izvijaju se lijevo i desno da bi nas negdje uo ili, ali, na naše iznena enje, baciše nam samo nekoliko paketa letaka, okrenuše se još nekoliko puta, mitraljiraju i po šumi, i odoše u pravu Rajlovca. Nekoliko letaka pade oko nas: pozivaju da se predamo; kažu da su „zarobili cijeli Vrhovni štab, na elu sa Titom«. Ukoliko se ne predamo, prijete najmodernijim oružjem. Jedan letak uhvati Kordunaš Mamula:

— Gle, gle, što buncaju! Vele da su uhvatili Tita, a ne znaju kako im on kroji kapu dolje na onoj kladi.

Nekoliko letaka pade kod Cebe, on ih pokupi, pa zovnu:

— Puša i, naprijed! ostali, pijuckajte!

Za jedan tren sakupi se oko Cebe petnaestak puša a, kojima dobro do e ova šala, jer nam je poodavno nestalo papira, pa smo duvan zamotavali u suv bukov list. ebo pažljivo isje e papir, oponašaju i kuvare kad su nam nekad mjerkali po par e mesa ili hljeba. Zatim po e da izdaje sljedovanje. Iza dvojice drugova aleta ispruži svoju duga ku ruku da bi neopažen, dobio neki papiri više. Ali, Cebi nije mogao umaknuti. Pošto ga je odmjerio, prekide podjelu, dostojanstveno se ispravi, pa zapita:

— Jesi li dolijao?! A kad ono pre osmo Sutješku, ti svima razdijeli one lire da puše, a šepavom Cebu ne treba, on je konjovodac. E, brajko moj, da u ti samo jedan, mada i to nijesi zaslužio!

Užurbanost i smijeh na ra un alete i ebe prekide kurir Radisav, koji donese usmeno nare enje za pokret u pravcu Košute (tt 1871) i Ljubin Groba (5 km zapadno od s. Zamrštena). Uvijek spremni za pokret, uputismo se u tom pravcu, prolaze i pored Vrhovnog komandanta, koji je izdavao nare enje našem komandantu brigade, drugu Vaku. Znali smo: ako Nijemci zaposjednu Ljubin Grob i Košutu, onda smo obrali bostan. Svi smo radoznali kud li je Tito odlu io proboj. Ve ina

nas je mislila da će baš preko Ljubin-Groba. Ovog su mišljenja, izgleda, bili i njemački komandanti.

Pošto kolona pređe preko izvaljene jelike, na kojoj ostadoše drugovi Tito i Vako, pojaviše se eskadrile njemačkih »Štuka« i talijanskih »Savoja«. Kad avioni izbaciše teret i prođu ošće, kolona trerim korakom produži u pravcu Ljubin-Groba, ispod iskidanih stogodišnjih stabala i oblaka zagušljivog dima. Već smo na položaju. Očekujemo svog komandanta brigade. On je u ovako teškim momentima uvijek izlazio na čelo kolone, ali ne izvičao položaj i davao raspored za borbu. Ovog puta, umjesto komandanta, stiže nam tužna vijest o njegovoj pogibiji i posljednjoj poruci: da po svaku cijenu savamo Ljubin-Grob i Košutu. Ovo je, sigurno, bila i Titova poruka. Poslije ove tužne vijesti, komandant bataljona, Bako Jugović, sa komandirima četa, istraga na ivicu Ljubin-Groba, i daje raspored za borbu: Druga četa da zaposjedne ivicu Ljubin-Groba, 3. četa Košutu, a jedan vod 1. čete prevoji između Košute i Ljubin-Groba. Drugi vod 1. čete ostaje u rezervi. Dok je Bako raspoređivao čete za borbu, komesar se pobrinuo da se prikupe šatorska krila za borcu naše čete. Šatorska krila posudio je od četa koje su donekle bile maskirane ispod zelenih bukava. Maskiranje zeleno-plavim njemačkim šatorima bilo je neophodno zbog aviona koji bi nas bez toga brzo uoči ili na goljoj, zelenoj ivici Ljubin-Groba. Brzo smo maskirali položaj, jer smo svakoga časa očekivali avione. Borci koji nijesu uhvatili prirodan zaklon, rukama upajaju kamenje ispod sebe, stavljaju ga ispred glave i maskiraju nabujalom travom. Drugih sredstava nije bilo. Njemačka prethodnica već je stigla na prve vatrene položaje. Iza prvog streljačkog stroja žurilo je prema nama trerim korakom nekoliko jačih kolona. U kolonama je kaskalo i dosta konja natovarenih brdskim topovima, baca ima i municijom. Tobdžije su, izgleda, imale za cilj da svoja oružja postavie na samom Ljubin-Grobu, a nijesu ni slutili da ih na tom mjestu čekaju iscrpeni borac koji je baš tog momenta dobila vijest da je i Tito ranjen. Nijesmo znali da li je teže, može li da izdaje narednja. Bilo nam je poznato da se nalazi kod našeg Štaba brigade, na dvjesto metara ispod položaja koje moramo braniti, jer tu se nalaze i teški ranjenici. Svaki borac zna šta sve

zavisi od toga ako nas Švabe potisnu samo dvjesto metara. A da li e nas potisnuti, ne zavisi samo od nas, to zavisi i od Prve proleterske i Krajišnika, koji se bore i brane na drugoj strani. Ali, nama se ini da smo danas dobili najteži zadatak otkako smo se prihvatili oružja. Oko nas vri kao u kazanu. Brane se Dalmatinci, Banijci, Krajišnici i Prva proleterska. Kako li emo izdržati? Ve nam se ini da se vodi borba na život i smrt, za svaku stopu, za svaku bukvu. Govori se da je sino komandant Tre e krajiške tražio od Tita da iz svoje brigade uzme od najboljih najbolje i da se sa tom grupom bez metka probije Švabama iza le a, da hladnim oružjem uništi zasjede i da se tako, nabrzinu, izvuku ranjenici. Da li je to Stari usvojio, ostalo nam je nepoznato.

— Drugovi, štedite municiju, dugo je do no i! — opominje komandant. Niko da nije metka opalio dok ne dadnem znak pištaljkom!

Izgleda, nijesu nas još opazili, ne pucaju, ali se ipak prebacuju as sa lijevog as sa desnog krila u solidnom vojni kom redu. Vidimo da su ovi izvježbani baš za planinske borbe. Ve su na tristo, na dvjesto metara; još smo nezapaženi. Oni se i dalje oprezno prebacuju. . . Evo ih na šezdeset metara! Ovako blizu dosad smo ih gledali samo zarobljene i mrtve. Rumeni, ugojeni, svježih lica, svi približnih godina; nijedan od njih nije star kao naš Jakša Brajovi ili Pero Popadi , a ni oni nijesu naši najstariji. Nijedan od Nijemaca nije ni tako mlad kao naš Lule Kojdi ili Miloš, pa ni oni opet nijesu naši najmla i. Na svakom je Švabi nova zelena uniforma, dobre cipele; svaki peti nosi »šarac«, a ostali mašinke; nijednu pušku ne vidjesmo. Na le ima svaki nosi ranac sa žutom tele om dlakom, a ran evi se nadimaju od municije i hrane, na emu im najviše zavidimo. Naše su uniforme šarolike, poderane, zakrpljene svakojakim zakrpama i prljave od blata. Prsti nam sijevaju kroz opanke, municije ponestalo, svi smo jednako gladni, jednako umorni, pa prema njema kim vojnicima izgledamo kao divljiforsirali smo mnoge rijeke širom zemlje, na juriš zauzimali mnoge naše gradove, gazili snežne namete preko najviših planina, ali smo uvijek bivali ja i, borbeniji, vještiji. No Peta

ofanziva, odnosno Sutješka i Zelengora, prešla je preko nas kao parni valjak. Ležimo pribijeni uza zemlju, kao mačke koje ekaju pacova; svima su ušla do krajnosti napregnuta, svi miši i su spremni da do ekaju. Evo ih na pedeset metara! Nadmo niji su, ima ih masa, svaki je već pripremio bombu. Neki od nas pritegao mitraljez, neki pušku. Sad nam stoje samo na mušicama. Zašto komandir ne daje znak pištaljkom? Vidimo i ujemmo njihove oficire kako pozadi strelja kog stroja zajapurenih glava, razmahani, vi u »forverc, forverc!« Dvojica od njih drže na lancu po jednog razjarenog vučaka, koji su nas, izgleda, opazili prije svojih gospodara. Možda je baš onaj veliki preksino iskidao ona naša tri sirota tifusara u jednoj vrtači, pa se ostrvio — mlatara Švabom kao torbicom.

— E, vala u prvo njega. .. gun a moj pomoćnik, Injac. Njegovu prijetnju prekide zvuk pištaljke, koji odmah utonu u prasak naših mitraljeza i pušaka i u naš poklik — ura! Nastao je takav lom i graja, da se i meni samom u ušima da nas na Ljubin-Grobu ima triput više. Zbunjeni neokivanom vatrom iz neposredne blizine, Nijemci po eše da se komešaju, nestade vojni kog reda i discipline; neki tvrdoglavci jurnuše put nas, neki po eše da se ukopavaju, dok već i deo po deo da bježi nazad. Ni sami oficiri nijesu znali šta da preduzmu, pa po eše divljački da urla u i nas u put nas sa onom grupom koja se bila odlučila da zauzme položaj na Ljubin-Grobu. Ovoj je grupi uspelo da dođe na dometeru njih bombi ali, na njihovu nesreću, već ih je bilo malo. Kad su se sagledali, pošli su i oni da bježe, ali nijesu stigli ni tamo ni ovamo — ostali su u omanjoj uvali između dvije paklene vatre, ravnodušni i prema svojim starješinama, i prema nama. Kolone, koje su se kretale pozadi ovih jurišnih grupa, za tren oka oformišu gust streljački stroj, koji je od nas bio udaljen oko petsto metara.

— Već smo se ovde otkrili; sada je cilj onu rulju prikovati uz istu ledinu i ne dozvoliti ni koraka naprijed! Municija se mora štedjeti! Samo siguran pogodak! — ušla se opomena komandanta Jugovića.

— Ne šenlujte ovi moji džabe, družo Bako! — reče vodnik Joleta. — Pogledaj koliko ih je samo oteglo papke! A vrijedi

onaj oficir sa vu jakom više nego sva utrošena municija! Za ostale da ne govorimo!

Izme u nas i glavnog njema kog položaja ležalo je ukonjenih vilica oko trideset »esesovaca«, svi pod punom ratnom opremom. Trebalo bi se nekako tamo prebaciti i pokupiti oružje i municiju, a i ran evi su im sigurno puni. Jedna grupa naših odlu i da po e u »akciju« na švapske ran eve i nove mašinke:

— Pustite vi tu »elitu« neka se zra i! I naši su puškomi-traljezi i »kragujevke« dobri. Važno je oko i srce — ne odobrava komesar »akciju«.

— Tebi emo donijeti najbolju, druže komesare, samo nas pusti! — moli aleta.

— Znam ja da je vama najviše stalo do ran eva, ali, strpите se, drugovi, svi smo gladni! Teško je prebacivanje preko ove istine. Nemojte bez potrebe ginuti! Vidite li gdje su postavili ona dva »šarca«. Bilo bi bolje da se malo bolje zaklonite — savjetovao je komesar.

Da bi se uvjerio da li je komesarova bojazan opravdana, aleta skide sa glave kapu, postavi je na rezervnu cijev od svog mitraljeza i tako je polako izdiže iznad zaklona. Prasak švapskog mitraljeza iznenadi aleta, pa kao da je promolio glavu, za as spusti kapu u zaklon i zakuka:

— Ovo je sada dronjak, nije kapa, uh, majku im! Ajme, kako u sad ovako gologlav komesaru na o i?

— Vidiš kud bi te ta tvoja »tetka« odvela, moj aleta! — kori ga Pijevac, njegov pomo nik na mitraljezu. — Zbog nje bi i glavu izgubio; samo da si pomolio, ne bi ni mrdnuo!

— a mi se ti praviš, jarce božiji? — uvrijedi se aleta. Ti bi spucō psa pod dlakom, a ne bi sad izio konzervu, ako bi je našao u švapskom rancu! A jesi li primijetio odakle ono »šarac« izrešeta kapu? — upita blaže.

— Iz prvog rova, što je maskiran kao grm.

— E, kad si vidio, evo ti mitraljez, pa udri! I to brzom paljbom! Pravo u onaj »šarac«! A ja u u nekoliko skokova da se prebacim do prvog »Frica«, opim ga na le a, i eto me nazad. Zauvar je da nešto pojedemo.

Pijevac ga nekako ružno poprije i o ima:

— A šta eš od lešine, sapela te... nijesi, valjda, strvina?

— Sto si zapeo... — brani se aleta — kanda u Švabu da pojedem!

— A što bi ga onda nosio ovamo?

— E, gospe ti, stavio bih ga umjesto zaklona: ako bi oni pucali, nek pucaju u svoga.

Pijevac ipak sleže ramenima i sumnjivo zavrte glavom.

Komesar Pavle i zamjenik komandanta, Katni, neprekidno gledaju dogledom kako iz pozadine pristižu nove duga ke kolone. Namjeravaju da ugroze naše lijevo krilo. Nove kolone, sa konjima koji se uvijaju pod teškim baca ima i brdskim topovima ve su umakle pod najbliži brežuljak, ispred nas. Još nijesmo uspjeli da potpuno zaustavimo nastupanje njihovog lijevog krila, a po našem strelja kom stroju osuše jaku artiljerisku vatru. Iza toga, na našem lijevom krilu, oformiše dva strelja ka stroja. Dok su ovi zadnji sipali vatru iz baca a i automatskih oružja, dotle su ovi prednji, na našu sreću, pošli na juriš. Ove nijesmo pustili blizu, kao prve, bili su pokošeni — ostali su isprevtani oko trista metara ispred naših položaja. U okršaju nam pogiboše etiri druga, a pet ih je ranjeno. Artiljerija i dalje sipa; nadamo se novom jurišu. Ali, još ne nastupaju; sad se preživeli ukopavaju. Mi se ne smijemo više ukopavati — postali bi o igledna meta avionima koje svaki as o ekujemo. Da bi zbrinule ranjenike, odnekle se pojaviše Olga i Ana, bataljonske bolni arke. Vješto uhvatiše ranjenog Milorada Laki a, koga smo od milošte zvali Mujo, te ga odnesoše do prvog zaklona. Kad mu o istiše ranu, ukrutiše mu nogu jelovom dašicom. Laki evo preklinjanje da mu mnogo ne stežu ranu, stisak usana i škr gutanje zubima, nije omelo rad bolni arki.

— Daj, Olga, još malo zavoja, da ova krv jednom stane! — molila je Ana.

— Ni avolje krpe ne dam više, makar mi bio i brat od strica! Ovo malo što imam, moram uvati za teže ranjenike. Tek je podne, a borba je taman po ela — ciktala je Olga.

Ana se okrenu oko sebe, dohvati bolni ke makaze, izmeri za jednu podlanicu svog šinjela i po e rezati.

— Što eš to, Ana? — pita je ranjeni Mujo.

— Svakako mi je dug, a tebi ne e smetati, ako te po zavoju omotam koji put ovim jakim štofom; manje e krvariti.

Prije nego ga odnesoše, Mujo dozva svog pomo nika, koji je naslijedio njegov mitraljez:

— Štedi municiju, Rade, okreni jedina nu paljbu! Trebalo bi podmazati ležište aure. Evo imam još malo ulja. Imam malo i dum-dum... — Uze Radovu pušku, a njemu dade sav pribor puškomitraljeza.

— Vodite ga u šumu, uju se avioni! Kupus e od vas napraviti! — opominjao je komandir Begovi .

Ana je nastavila da pri a novosti koje je ula od kurira Proš evi a: »Tito se nalazi kod nas, u štabu brigade, dobro se osje a. Neki od engleske misije predlagali da se pregovara sa Nijemcima za predaju, jer je tobože ovo nemogu no izdržati. Ali im je Tito odbrusio da o predaji pitaju borce, a ne njega, pokazuju i rukom baš na ove položaje.

— Da li im možemo do no i odoljeti? — pitao se komandant i gledao neujednane snage.

Nijemci jurišaju, ali bez uspjeha.

— Ne e preko nas živih! — poru ivali su borci teškim ranjenicima.

Zamišljen, gledaju i izrovanu zemlju, Joleta ispruži desnu ruku i prstima doku i jedno tupo olovno zrno; okrenu ga u ruci, pa tiho re e:

— Evo i nas, Ljubo, došli smo da te okajemo ili da i mi kod tebe mirno po inemo!

Joleta izgovori ove rije i na Ljubin-Grobu, mirno preklapaju i mutne o i. A te o i, iznurene od nesanice i gladi, tako su bile hladne kao da se ništa oko njega ne zbiva.

Joletovo razmišljanje prekide dolazak njema kih eskadrila. Brujanje optere enih motora i zavijanje sirena razliježe se visovima Zelengore. Borci 2-ge ete ekaju nepomi no i svaki pokret i svaki skok njema kog vojnika proprate samo po jednim zrnom. Nijemci po eše iznad nas bacati crvene rakete kako bi

pilotima pokazali gdje su nam položaji. Na to piloti istresoše prvu seriju bombi po samoj ivici Ljubin-Groba. Nekoliko drugova po e da se uvija i gr i: ranjeni su! A borba se nastavlja. Bljesak avionskih i ru nih bombi, granata, štekta nje naših i njema kih mitraljeza — sve se to sliva u jedan jedini zvuk, težak i nepodnošljiv. Pijesak i zemlja pršte po o ima, sumporast dim grebe nam grlo, pljušte željezni »geleri«. Nekog je, sigurno, raznijela bomba, jer na Inj evu glavu pade jedna ruka. I opet lom, grmljavina, urlanje; pljušti kamen i željezo, trešti vazduh, tutnji zemlja.. Onda se podiže zavjesa crnog dima. Iza te zavjese ukaza se ivica Ljubin-Groba, na kojoj ležimo i koja više ne li i na oranicu, ve na udno radilište. Ukazaše se preživjeli borci: svi drže bombe u rukama i, onako garavi, nagorjelih i pocijepanih odijela, ekaju borbu prsa u prsa. Avioni i dalje kruže, mitraljiraju i sipaju nekakve sitnije bombe, kao kruške iz vre e. Aviona je mnogo — ima ih skoro koliko i nas preživjelih na ovoj ivici uzvišice koju branimo. Tek je pola dva! Samo da odu! Ali oni ne odlaze: piloti olakšavaju svoje aparate i svaki napravi još po nekoliko krugova iznad nas, a onda, poredani kao po koncu, iš ezavaju iza visokih zelenih bregova u pravcu Rajlovca.

Od ovih eskadrila odvojiše se dva omanja »Junkersa« koji, lete i nisko, po eše da nas mitraljiraju ubita nom vatrom. Ovi avioni nijesu na prvi pogled bili toliko opasni, pa ipak, u prvom naletu, teško raniše zamjenika komandanta, Vojina Katni a i Pavla Janjevi a, komesara. I ovog su puta bili skupa. Ro eni su u istom selu, vršnjaci su. Pavle je postao profesor, a Vojin je bio zemljoradnik. Od prvog dana ustanka stalno su zajedno, bili su u pravom smislu drugovi pa, eto, skupa su od jedne bombe i ranjeni. Katni kroz stomak i skršena mu je lijeva ruka, Pavle na dvanaest mjesta, ali, izgleda, da bi prebolio kad bi bilo mogu nosti za lije enje.

— Ubij me, Vojo!

— Anu ti mene, Pajo! Ti eš preboljeti, pa me okaj!

Tišina. Vojo gr evito steže usne i zube, izme u kojih se pojavi krvava pjena. Pavle izvadi pištolj iz futrole. To isto uradi i Vojo.

— Pucaj u me, Vojo!

— Ne, no ti u mene!

Vojo je jedinac u roditelja. Pavle ima sestru Jelenu, koja je prvog dana ustanka pošla sa njima. Sad je preuzela dužnost etne bolni arke, Mace, koja je poginula previjaju i na Sutješci ranjenog druga. Vojinovo i Pavlovo ranjavanje duboko je potreslo preživjele, ali se niko ne usudi da to saopšti Jeleni. Jelena je baš tada previjala ostale ranjenike, pod kišom kuršuma. Vojin više ne može ni da govori; samo drži otko en pištolj u desnoj ruci. A Pavle jedva šap e:

— Dvadeset zdravih boraca trebalo bi da nas nose, a ovih dvadeset ljudi angažovati za nas dvojicu je teško; možda e baš od njih zavisiti ve erašnji ishod u proboju.

Uto odnekle prisko i Jelena i pade po ranjenom bratu; vješto mu iš upa pištolj iz ruke i tresnu o ledinu. Vojin iskoristi ovu priliku i okrenu cijev prema sebi...

— Vala, ako danas ostanemo živi, na prvom skojevskom sastanku ima da onog škiljavog Acu napsujem kao grivu! — zabruna Komatina. — Kad smo imali posljednji sastanak, puškomitraljezac, Vlajko Brajovi , predloži da se primi njegov pomo nik, Ljuboje: krajnje je hrabar, dao bi život za druga, iskren je... A moj ti Aco do eka Vlajka kao iz topa: »Slušaj, Vlajko, ti samo otkoro poznaješ Ljuboja, ali taj ima mnogo mušica u glavi. Ho e zarobljenika do gola skinuti; kad ga on uhvati, nikom ga ne dovodi. Tvrdoglav je i samovoljan, a ode li u patrolu, niko ne zna gdje je. Kad se vrati, na i eš mu u rancu po itavu šunku«.

Evo zašto se Komatina u ovim trenucima sjetio Ljuboja:

Kad je komandir Begovi prebacio Vlajka sa puškomitraljezom na lijevo krilo, prvi je poginuo novi pomo nik, Jovovi . Kad smo ih ono odbili bombama, poginuo je i Vlajko — kažu da je stoje i bacao bombe, pa ga Švabo sasjekao mašinikom. U ovom posljednjem bombardovanju Ljuboju su odbijene obje noge ispod koljena. Onako prebijen isprašio je iz Vlajkcva mitraljeza i posljednji metak; jedinu bombu koju je imao stavio je sebi pod stomak: dok je Joleta došao, sve je bilo gotovo; samo je izvukao onaj mitraljez, bez ijednog metka ...

Vlajko nam je jutros govorio:

— Da mi se samo najesti ka amaka i kisela mlijeka i sa Gostilja pogledati još jednom ku u u Bjelopavli ima, ne bih, vala, žalio poginuti.

— Za njega i Ljuboja nije bilo prepreka otkad su u jednoj trojci — veli moj pomo nik, Injac. — A ostao je sam u majke, drugi su svi nastradali od ustaša.

— Eto, zato je meni žao na Acu što Ljuboje nije umro kao skojevac — veli Komatina. — Da smo ga bar primili, pa poginuo, poginuo ko i ostali. . .

Ležimo u dobrom zaklonu, pokriveni šatorima, pa nas ni ona dva aviona, izgleda, još nisu uo ila: odatle tu emo Švabe koji pokušavaju da krenu naprijed. Naš se mitraljez pojavi samo povremeno; sva trojica smo zdravi, dok su se ostali drugovi po Ljubin-Grobu skoro u utali. Samo što ponekad zalaje Caletin mitraljez. Vlajko je poginuo, Mujo ranjen, a iza njega ostao je Rade.

Po planinskoj tvrdoj travi, prema kosim zracima popodnevnog sunca, opet zasvjetlucaše njema ki šlemovi kao lube nice na dobro nagnjenoj njivi. Sada su Nijemci pošli u napad bez ran eva: pužu po travi u nešto guš em strelja kom stroju Sa nekoliko mojih, aletinih i Radovih brzih rafala, uz pomo plotuna pušaka preživjelih boraca, komandirä, Joleta i dvije bolni arke, prisilili smo Švabe da se vrate na polazni položaj.

Ovakav otpor kao da rasrdi pilote, pa svoje mašine okrenuše iznad Košute i pustiše ih u niskom letu niz Ljubin-Grob, skoro da krilima zaka e zemlju. udan orkan, koji naleti odmah iza aviona, zahvati nam oba šatorska krila, a Injcu odnese kapu sa glave, pa to sve odjuri na istu ledinu, desetak metara od nas. Nas trojica ostasmo razgoli eni kao miševi, pribijeni jedan uz drugog. I više na nas ne sipaju sitne bombe, ne tuku nas iz mitraljeza: posada je uhvatila za mašinke, pištolje i ru ne bombe, pa nas direktno tu e; u žutim košuljama, zasukanih rukava, nagingu se piloti iz kabina, prijete rukom. Otkriveni, e kamo skupljeni na ovoj goleti kao tri zeca. Kad se avioni okrenu od nas, pa se ponovo spuste niz padinu Ljubin-Groba, sledi se krv u žilama . . .

— Ako bi uvijek, ludom sreom, ovo preživio i doekao da i mi imamo avione, odmah bi otišao u avijaciju — re e Injac.

— A šta bi ti sa tom mašinerijom i grdosijom? — veli Komatina. Evo, još smo na zemlji, pa si izgubio kapu, a kad bi se izvio pod oblake, ne znam bi li ti ga e ostale. Treba za to škole i pameti.

— Ama, ne bih ja morao odmah da budem pilot; samo, onako nešto mislim, kada bi kojeg zarobili, ja bih njega za vrat, da pilotira, a ja bih samo po njihovim kolonama. Vidiš kako nas izrešetaše, a kada bih se ja po eo svetiti, emerna im majka! Injac se odjednom pribi uza zemlju; to uradismo i ja i Komatina — vidjeli smo izba ene bombe iz aviona, pa kao zemljani upovi lete u pravcu nas, pište i kroz vazduh. Jaka eksplozija: jedna, druga, tre a, etvrta! Komatina obojicu opipa, pa pošto je ustanovio da dišemo, malo se nasmiješi i kroz kašalj prošapta:

— Pa, nekad nam dobro do e i ovaj dim, sad nas ne e mo i šišati mitraljezom!

Injac zavrti glavom, pa veli:

— Neš' ni glave izvu i, a da ne govorimo o pilotiranju!

Komatina se odjednom obrecnu i prijekorno odmjeri Injca:

— Dede, obriši taj nos i gledaj ispred sebe. Sad e oni juriš ... Ja od danas nikad, nikad ne bih zaželio da ujem motore aviona ...

Zvu i novih eskadrila po eše da se razliježu po visovima Zelengore. Komatina na uli uši i laktom udari Injca u rebra:

— Dede, sada, Marko, pritegni petlju!

— Ama, kud prije, nedjelja ih sapela?! Zna i da nije daleko taj Rajlovac. Ja mislim da bi mi tamo stigli za dva sata, sada kad bi se dobro najeli — veli Injac.

— Hm, dva sata! Ima dva sata, ali ze ijeg hoda, pod pasjom komandom! — dobaci Komatina. Za ovakve razgovore bilo je vremena, pošto eskadrile krenuše na Prvu proletersku diviziju, na Banijce i Dalmatince... Odvojiše se samo dva omanja aviona, da smijene one ranije iznad nas. Prilikom smjene, naši stari uvari ne propustiše da novajlije upoznaju sa situacijom

na Ljubin-Grobu, pokazuju i prstima na preživjele. Onda na nas baciše posljednju bombu, ispališe posljednji rafal i odletješe.

Injac se malo ispravi i zaprijeti prstom:

— O ita u ja vama o enaš kad li tad li!

Komatina š epa Injca za ruku i povu e zemlji:

— Sto tražiš vruga? Vidiš da su ova dva tek došla, a puni su bombi kao šopane urke.

— Kao da ne znaju gdje smo — veli Injac — znaju, bolan, kao da su nas ovdje postavili. Znam ja da e nam ovi skuhati kašu, ali, eto, ho u da im prkosim.

— Odakle bi ga o'ek potpalio kada bi mi došo šaka, mrki mu ponedeljak! — brine se Komatina. Da mi je u kakvu akciju na aerodrom, svaki bi planuo kao barut, a onim pilotima zavrnuo bih šije kao vrapcima.

— Ko e zapaliti elik, moj brate, sav je u oklopu! Ko zna gdje on drži taj benzin? — kaže Injac.

— Našao bi' ja njemu damar, kao i onim kamionima, samo da ga se na zemlji do epam — zatrese Komatina glavom i ramenima, zapljunuvši u garave dlanove kao da je ve stigao do aviona.

I novajlije se gordo izviše iznad Košute i pustiše mašine u obrušavaju em letu, pikiraju i kao da e propelerima zabosti u ledinu. ekali smo u svom zaklonu i utali. .. Vazdušni pritisak od jedne eksplodirane bombe prevrnu duga kog Acu koji je upravo tr ao u svoj zaklon. Bio je iskusan, kao da ima za sobom sto godina neprekidnog rata. I sad smo mislili da je mrtav, ali, kad su avioni poodmakli, on sko i i pretr a u svoj zaklon. I ovi nam prijete. Izgleda da su i bezobzirniji, ali, rekao bih, nijesu izvježbani u ga anju kao prvi. Samo je jedan pilot bio smjeliji pa je svoju mašinu puštao skoro do zemlje. Ovo mi dade povoda da legnem na le a, pritegnem kundak mitraljeza na lijevo rame te, uprkos iznemoglim rukama i trzajima mitraljeza, pustim cio rafal na avion. Pridruži mi se i Komatina sa svojom »zbrojovkom«. Zahvaljuju i tome što je u šaržeru bilo nekoliko dum-dum zrna, primijetismo da se zadimi oko krila. To osjeti i pilot, te naglo izdiže mašinu naviše, okrenu se i istrese nam nekoliko serija bombi, povezanih žicom. Ali, više se nije spuštao tako nisko. Staviše, kroz nekoliko minuta otišao je

odakle je i došao. Sada smo svi po eli ga ati onog što je ostao, a koji se nije usu ivaao kao ispo etka da leti nisko iznad naših glava nego je sa visine, neprecizno i na brzu ruku, istresao bombe i mitraljirao. Dan je bio pri kraju. Ivica Ljubin-Groba ve je bila nedoku iva sun evim zracima, pa i njema kom preciznom ga anju. Ovaj posljednji avion smo i dalje ga ali; Komatina je sjedio i, naslonivši lakat na koljeno, samo ga ao. U najve em zanosu uhvati se za vrat, a ruka mu ogreznu u krvi.

— Ala me nekako oprži! — re e brišu i lijevu stranu vrata.

— E, sada lezi, sad eš se znati uvati! — prekori ga Marko. Komatina odvi nov zavoj, te mu zavezasmu ranu koja nije bila teška, ali je i kroz debelu gazu išla krv.

Opet zavlada tišina. Da otuda, prema horizontu, ne sijevne neki top i da nije ovog aviona, ko bi mogao pomisliti da tu, u blizini, leže dva iskrvavljena protivnika, koji se bore na život i smrt. Komandant Jugovi , hrabar, okretan i izvanredno izvježban oficir, itav dan se prebacivao od jedne trojke do druge, ali kada je vidio izmrcvarenu etu, zalegao je u prvi zaklon, položio glavu me u dlanove i pobljedicj:

— Izgibe 2-ga eta! — govorio je kao u bunilu. Da, pala je kocka na njih, ali sve je bilo kao san; nemogu e je, nemogu e da svi izginu! A kako e izgledati ve erašnji proboj, to mogu samo pretpostaviti. Da bar ima mogu nosti da im se oda posljednja pošta! Preživjeli su ostali bez municije, Ljubin-Grob je sada osjetljiv kao ljuska od jajeta ... — Komandant se odjednom trže i pozva kurira Bebu:

— Odmah donesite i posljednji metak iz rezerve!

Kurir se malo uzvrpolji i po eša iza uha, pa, oklijevaju i, dodade:

— A sutra, a no as? Jesi li rekao da nikom za rezervu ne pri am?

— Sutra, i no as, i ve eras, sve je sada — brzo . ..!

Za rezervu municije niko nije znao, pa ni komandir. Zato nas ovo obradova i okrijepi, kao da e nam Bebo, pored municije, donijeti svakom i po pe ena ovna. I opet je komandant zario nokte u svoju kosu:

— Da, cio dan bije nas željezna kiša, ali još moramo izdržati, još najmanje jedan sat. I no ašnji proboj treba izdržati i sutra, a možda i sutra ovdje, i umrijeti kao ovi danas. Ako no as ne probijemo, to je ve jasno . . . Da bar vode ima, opekla se usta i okorjelo grlo.

Dok komandant, pod utiskom doga aja današnjeg dana, u mislima tuguje za odabranom etom, visoko iznad položaja kruže i pište orlušine, a itava jata gavranova jure za avionima . . .

Ipak smo im danas gorak zalogaj, tvrd orah. Jesmo izginuli, ali i oni su platili: srazmjerno ih je dvaput više mrtvih nego naših; a i nije mnogo važno koliko je njih izginulo; mi izgubismo etu da bismo dobili u vremenu. U ovom zatišju svi smo se zanijali u nekakve misli, ali nijedan nije daleko od onog što nas danas tišti. Zar je mogao Jovica Doki , Sarajlija, da i ovom prilikom ne pomisli na oca, preminulog u ju erašnjim okršajima, koga nijesmo uspjeli ni sahraniti? Komatina je mislio na dvadeset kilograma kukuruznog brašna koje je zakopao pod hrastove žile, više svoje ku e, pa veli:

— Ako bi zapalio ku u, nek se opet na e koja palenta. Samo, zaboravih re i sestri Jeki gdje je brašno; a da zna, dobro bi joj došlo kada do u vile o ima. Kako je samo to brašno žuto, u državi nema sla eg kukuruza nego u Baniji. Da nam je sada jedna vru a palenta. I Jeka je sigurno gladna, ako je živa, a miši piruju po brašnu.

Sve naše misli zasjenjuje pomisao na jelo; ta misao nas baca u trenutani san, a to je opasnije od ikakvog protivnika. U ovim momentima mogao bi Švabo da nas rukama podavi. . .

Još jutros, kad smo zauzimali položaj, desetar Mi o zalivio se u siguran zaklon.

— E, tu ti je, bogami, sigurno! — dobaci mu Bojica. — Ako ih ne nagrđiš više no Manduši skadarskih Turaka, nikom ni rije i ne mr i da si ku i . . .

Mi o zakrenu svoj široki vrat i mrko poprije i Bojicu:

— Ne sprdaj se tu, ve uzimaj zaklon i ne otkrivaj položaj! Vidiš koliko ih je!

— Neka njih, vala, još taman ovoliko!

— Ama, pošteno da ti kažem, ja im se danas nimalo ne radujem! — Mi o se približi Bojici, pa poluglasno dodade: nemamo dosta municije!

— Hajde, jadan, ima kod njih ega voliš; i ovo smo od njih oteli, a ote emo i još koliko nam god treba!

— E, ne, bogami, danas avoljeg metka! — Desetar je ozbiljno cijenio situaciju i bio je u pravu; uvao je municiju cio dan, ali koji mu je god od Švaba sjeo na mušicu, brzo je našao nosom ledinu. To je bilo jutros, i cio dan. Ali sad Mi o isko i iz rova, drže i u ruci pola uha i par e kože od sljepo nice.

— Nije mi za ovo što mi kožu okrznu, to e zarasti, ali mi uho nagrđiše! Bez uha, taman kus dovijeka! — Desetar nije bio omiljen samo me u nama. Bio je to i ljubimac mladih snaša i djevojaka kud god smo prolazili. Zato smo svi sažaljevali desetara i njegovo uho, osim Dudukovi a, koji dobaci:

— Neka, da nisam ni ja sam krnj u brigadi!

— Ala nam danas dozlogrđiše! — nastavi desetar. — Baš sam ga bio uhvatio na nišan i okinuo; a vidjeh, naslonio mašinku na prsa i mene nišani, trag mu se utro... — Zanos e i svoje široke ple i, Mi o se kao pijan odljuljao do bolni arke Mirge.

Prate i šalu oko Mi ine rane, sjetih se jutrošnjeg ranjavanja i pogibije Vojina Skobi a, tako e mitraljesca. Ne mogu zaboraviti njegov uko eni pogled, dok je izdisao, savladan teškim ranama. I otac mu je od puške poginuo — bio je lovac i time hranio sedmoro djece i bolesnu ženu. A Vojin pogibe u osamnaestoj godini. Kad smo mu prišli smrtno ranjenom, u džepu je imao pismo od malog brata Mile. Pisano nevještom dje jom rukom, pismo je glasilo:

»Mili Vojo, ljetos, kad su se u Odrovici kosile livade, ustaše su uvatile strica Rista i strinu Milku te ih zaklali. Mi djeca smo svi živi, samo nemamo što jesti. Ovaj kurir kaže da te poznaje i veli da nosiš mitraljez i donesi što god da jedemo, pa opet hajde u borbu. Ja uvam stražu od Kupresa, a Sreto od Bugojna. Kad povi emo »krmad u krompire«, to nam je znak da dolazi neka ustaška patrola, a onda djeca jedno preko drugog bježe u šipražje. Donesi nam kaku pušku ili pištolj i smrt fašizmu!« Uko eni Vojinov pogled kao da je tražio

desetoro preplašene i izgladnjele djece i onaj svoj ku erak koji je sa sjeverne strane podbo io sa dvije otanje grede da ga ne bi preturio vjetar.

Nekako predve e stigoše u našu etu, kao poja anje, tri nova druga, me u kojima prepoznah or a Todorovi a, po njegovim navikama iz djetinjstva — pomalo se ljulja i klata glavom lijevo i desno. Još prije nego što smo se poljubili, onaj stari or o, uvijek nasmijan i raspoložen, razjapi svoje široke usne i dodade:

— Živa ikad, mrtva nikad!

Bio sam uzbu en i sre an što nekog od svojih starih poznanika vidjeh živa. Ova trojka došla je iz Desete hercegovske brigade, iz sastava Savine divizije. Oni su za nas bili i prvi vjesnici o bici za ranjenike, koja se odigrala dvadeset i etiri asa poslije našeg prelaska preko Sutjeske; o masovnoj pogibiji sa obje strane; o rvanju i davljenju po njema kim rovovima i spasavanju ranjenika sa Sutjeske. Osjetih da or o ho e nešto da mi kaže, ali se koleba. I ja imam mnogo da ispriam or u, ali ovog puta pre utah. Radoznao za svoj rodni kraj, or o me ipak stade zapitkivati o ostalih petnaest drugova što po oše sa mnom u proletere; do e red i na njegovog brata od ujaka, Vojina Skobi a. Bi mi neprijatno i žao, ali mu, ipak, rekoh istinu. or e se na to okrenu lijevo i desno kao da nešto traži, zgrabi pušku, prebaci se u opustio Viajkov rov, zaleže i po e da ga a. Vodnik Joveta je dovikivao Komatinu da se prebaci u šumu, radi previjanja.

— Umotao je meni Injac šiju, ne brigaj ti! — re e Komatina. — Još emo ovo malo da izdržimo i isprašimo municiju, ukoliko navale na nas. Kud sad da idem, ko Brankovi sa Kosova!

Švabe su se ispred nas ve odavno pri utale. Samo nas povremeno ga aju lakim baca ima. Injac naslu uje da e još biti krvi:

— Samo neka nema aviona, a neka ih ovako ima hiljadu, ne e nam ni prima i — veli on.

Oštro šište i kroz vazduh, jedna granata lakog baca a lupi izme u Inj evih i Milovanovih kukova. Injac se brzo okrenu, dohvati granatu, hitro je baci odakle je i došla i dodade:

— E, ovaka vam svaka bila! — Zatim se zagleda u dlan, opržila ga je granata.

— Bogme, da je eksplodirala, onda bi nas tek opržila! — mudruje Komatina.

Zatišje prolazi. Švabe ponovo otvoriše vatru iz svih oružja. Osmatraju i, Injac stisnu zube i kao gun a:

— Opet krkljanac! Sad e juriš! — brzo je nizao šaržere.

Komatina se pogurio, samo ga a i žmirka; ponekad im nešto opsuje, jer mu trzaj »zbrojovke« povrijedi vrat kad god opali.

— Vala, ni na Kupresu nije gore vrilo nego danas! — opet gun a Injac i otpuhuje na nos.

— Podilaze vam! — povika Joveta, okrenuvši se ulijevo i ga aju i one koji nam se približavaju da bace bombe. Mi ih ne vidimo ispod brežuljka, pošto nam ne daju ni oka da otvorimo. Tako njihove bombaše vidi samo Joveta, tu e ih i zove u pomo :

— Ima ih dosta, Zivko! Brže mitraljez, požuri, Žiža! — Desetar dotra upomo i sad ih jedino oni ga aju.

Komatina se odjednom trže:

— Evo ih! — šapnu i dohvati pripremljenu »kragujevku«, lupi njome o kamen, bomba zasikta, on se ispravi da bi što bolje bacio i pogodio cilj. Dok se njegova bomba šište i još kretala po vazduhu, on onako ispravljen, još posko i od zemlje, pa, izgovorivši samo kratko »kr«, pade preko Markovih le a kao posje en bor. Marko se pribrano okrenu, raskop a mu bluzu i košulju i naglo se trže:

— Ih, sav je ko rešeto!

Komatina je bombom pogodio cilj. Spasao je situaciju, to smo o ima vidjeli. Šta je zna ilo ono njegovo »kr«, nismo mogli da objasnimo: da li je nešto htio re i; ili se sjetio svoje omiljene pjesme: »Krajina se sastala sa Likom«; ili je htio da zove Dalmatinca Krešu, — ostalo nam je nepoznato. Injac gleda Milovana, pa mu navališe suze. Izgubio je najboljeg druga. Pri aju da je zavolio njegovu sestru Jelku, i Komatina' mu je obe ao dati kad se završi rat. A Inj eva rodica Stana zavoljela Komatinu kad smo bili u Livanjskom Polju. Sad je ve sve bilo i prošlo! U Markovom oku ponovo zablistашe suze; okrenu

Komatinu na le a, opruži mu ruke i noge i stavi mu uz desnu ruku i onu što je danas donese orkan u naš rov:

— Ovo je, Milovane, Stankina ruka, ali ne one moje rodice iz Sajkovi a, nego našeg ratnog druga, Stanke Stojovi ! Neka je ovdje kod tvoje ruke, da ne ostane ovako sama, kao otsje ena grana. E, jadna ti je ova naša mladost! — uzdahnu Injac, pa nastavi: — Evo, svu sam municiju nanizao u šaržere, stavio sam u pušku pet metaka pa, koji od nas dvojice ostane posljednji, nek se ne mu i sa municijom . . . Vidi, eno i Jakova! — uzviknu odjednom, ugledavši Jakova aletu kako se preko istine prebacuje u šumu, krvavog lica, drže i se za lijevo oko.

Joveta je samo ga ao i upozoravao nas da pripremimo bombe. Zivka je sa mitraljezom prebacio u aletin rov, te je sam ostao. Uznemirilo nas je njegovo opominjanje na bombe kojih mi više nijesmo imali, a primijetili smo da je i on svoje davno istrošio. Sta da se radi?

Tada odjeknu komandirov glas:

— Bombe, municiju, pomo ! Rezervni vod 1-ve ete na položaj, brže, brže!

Ovo nas malo okuraži. Oni sigurno imaju i sakrivenih bombi po ran evima za koje, možda, nije znao ni komandir. Gledali smo, as Jovetu kako užurbano ga a ispred nas, kao i maloprije kad je Komatina bacio posljednju bombu. Potom nas ohrabri rezervni vod 1-ve ete, koji se ve prebacivao preko istine put nas, pod kišom mitraljeskih rafala iz onog aviona koji se još vrzmao iznad Ljubin-Groba. Ovo nam dade povoda da kratkim rafalima u utkamo jedno mitraljesko gnijezdo, koje je štitilo svoje bombaše od Jovetina karabina.

— Tako, tako! — rekoh — sad mi štitimo Jovetu, a Joveta nas. Unakrsna vatra! Samo da nam je još koji šaržer! — Uto mi bijesnu pred o ima — potres od eksplozije ispred nogara i cijevi mitraljeza otrže mi iz ruku oružje; osjetio sam tupe, a potom vrele udarce po rukama i glavi. Injac me odgurnu laktom i uhvati za mitraljez, pa re e:

— Uh, majku mu, pa i njemu odbilo nogu!

Ja se okrenuh Joveti, pomislivši da nam ode i poslednja nada, ali me još više zbuni kad Joveta prodorno zaurlika:

— Bježe, ura! — Mašu i rukom pozivao je vod 1-ve ete da zauzme položaj.

— Pa nije Joveta ranjen! — rekoh.

— Kakav Joveta? Ovom našem pobri prebilo nogu, jesi li orav! — pokazao Marko prstom desnu nogu puškomitraljeza, koja je stvarno bila prebijena. — Vidiš da sam naslonio golu cijev na kamen, pa me svega strese kad ispalim rafal.

Avion je još nasrtao i baš tog asa poletio niz ivicu, po više naših glava, ali nas nije ga ao zbog svojih bombaša koji su ve bili blizu. Jedino su im lanovi posade iz aviona pokazivali rukama gdje se koji od nas nalazi, i uz to ih potpomagali sirenama i zvukom motora pod punim gasom. Rezervni vod 1-ve ete ve je bio ispod same ivice koju su Švabe tukle ru - nim bombama i obavile oblacima dima. Joveta mi maše rukom i pokazuje da se hitro prebacim u šumu, do previjališta, dok se avion okrene i vrati. Injac i Joveta su ostali na svom mjestu, a ja sam potr ao prema šumi. Rezervni vod je ve bombama prebacivao ivicu na njema kom položaju, a Nijemci su, opet, prebacivali ivicu sa one strane, preko živog Joveta i Marka, koji su jedini gospodarili ivicom. Ja sam dotr ao skoro do šume; avion je letio iznad mene, uh kako neko uzviknu:

— Lezi, pustio je!

Pređa mnom se zadesila omanja uvala. Vjerovatno je ovdje nekad vjetar izvalio neku jeliku, pa je na obrasloj ledini ostao prirodni zaklon. Na onu opomenu zagnjurih se pravo u uvalu, lupivši glavom o mravinjak, koji se nalazio na prednjoj strani uvale, jer se na ruke nijesam mogao do ekati. Ne znam da li sam prije udario glavom o mravinjak ili je bomba prije eksplodirala sa druge strane mravinjaka, ali osjetio sam takav udarac po glavi, da mi se sve eksplozije što sam ih slušao u toku dana povampiriše u bubnim opnama: ujem samo nepodnošljivo pištanje i eksplozije, strašnije nego ikad. Još sam pri svijesti: gledam kako komandir Begovi baca bombe, ali ne ujem njihovih eksplozija; vidim rezervni vod kako brani Ljubin-Grob, kako borci jurišaju i prave zaklone od izginulih prethodnika. Onda osjetih malaksalost i sijevanje ispred o iju: ivica Ljubin-Groba i predjeli oko njega lagano mi se okrenuše

na suprotnu stranu. inilo mi se da i dalje gledam. Vidio sam našeg širokog, malog Nova Kova evi a, kako se rve sa jednim bradonjom više Nevesinja. Eno talijanskog narednika; iza jednog kamena prstima hvata vrh bajoneta, te ga pustimice baca na Bojicu. Bajonet proleti pored Boji inog uha i zabi se u jednu jeliku. A sad vidim dijelove Savine divizije kako prelaze ži ani most na Pivi, koji se stalno ljulja iznad nabujale rijeke koja divlje hu i, koluta veliko kamenje i nosi obale. A sad sam u borbi na Gornjem Vakufu i vidim kako na Kobiljoj Glavi leži petnaest naših drugova uko enih vilica; me u njima je Blažo Ze anin, profesor, kao obi an borac — drži stisnutu bombu u desnoj šaci i uko en leži na etiri koraka ispred njema kog mitraljeskog gnijezda. Sad vidim Marka Injca kako komanduje eskadrilama aviona i mlati po Švabama. Sad, opet, Ferdu kako svira na usnu harmoniku, a zviždukanjem ga prati Dušan Devura. Vojin Poleksi lupa u kantu, Lule pjeva, a Grahora ga prati — sve sam drugove, žive i mrtve, vidio, ali nije sam bio na isto kojima pripadam...

Kad sam pogledao, ruke su mi bile u istim zavojima; glava mi je ležala u Aninom krilu, dok mi je Mirga nakvašenom maramom brisala garež po licu i zalijevala vodom. Mirga me nešto pita. Ja gledam kako ona mi e usnama, ali joj ne ujem glasa. Pitao sam je što ho e, a ona se tužno nasmiješi i po e da pri a rukama, kao sa pravim gluha em. Shvatio sam da su me Mirga i Ana iznijele ispod onog aviona. Mislio sam da je jedina naša eta bila žrtva ovog kobnog julskog dana. Ali kad sam se okrenuo oko sebe, dobio sam utisak da pola našeg bataljona leži u bijelim zavojima. Iz svih jedinica, sa svih strana, dolazili su novi ranjenici. . . Mirga mi rukama objasni da su se Švabe okanile juriša na Ljubin-Grob i da su Kozar ani izvršili proboj iz obru a. Sve sam razumio, ali u mojim bubnim opnama i dalje su grmile eksplozije, zujali avioni, pištale bombe, šištale granate, prskali kuršumi i grmili poklici »ura«.

Hvatala se no . Umorni, a avih lica, pristizali su posljednji živi borci sa Ljubin-Groba i Košute.

Veselin BILANOVIC

KAKO SAM ZAPAMTIO BORBU NA SUTJESCI

ismo ni znali da teška borba na Sinjajevini, no u izme u 17 i 18 maja 1943 godine, u kojoj su poginuli drugovi Pero Dragiši , Perlajn, Stipani ev Marko, a teže su ranjeni komesar 2 ete, Luka Tanjga i još neki, zna i po etak jednomese njih teških borbi i patnji. Put od Sinjajevine do Sutjeske, prerovan granatama i avionskim bombama, a obeležen leševima i delovima ljudi i oružja, kuda smo osvajali prolaz, ili išli pod zaštitom drugih naših jedinica, trajao je desetak dana. Pri spuštanju ka Sutjesci primetili smo u jednoj jaruzi da su neki naši borci zaklali i deru jedno ostarelo kljuse. Nešto zbog njegove starosti, a nešto i iz predrasude o konjetini, mi smo se zgražavali, kako ovi drugovi mogu jesti te »odrtine«, mada i sami nismo bili u boljem položaju, jer u našoj komori, kojoj je još samo ime ostalo, imali smo svega nekoliko kilograma je ma ili zobi.

Oguljene bukve oko nas nisu takve postale da bi nam poslužile kao putokaz, mada su i takvu ulogu imale, ve je njihova kora služila kao hrana borcima koji su pre nas tuda prošli.

Prešli smo preko brvna na Sutjesci, a onda krenuli uzbrdo, na Bare. Duga kolona krenula je cik-cak uz visoku str-

minu. Umorni i gladni, borci su teško savladavali uzbrdicu. Usput je neki od drugova priao, pokazuju i na hridine levo od nas, kako se tu, pre nekoliko dana, Druga proleterska brigada borila protiv Nemaca, pa ih je naterala u provaliju, tako da su pojedini nemački vojnici zajedno sa svojim »šarcima« padali i razbijali se u komade. Kad smo prišli bliže Barama, borci su se poeli izdvajati iz kolone, a na momente je izgledalo da se razvijamo u strelce. Ustvari, ovde smo došli do poznate srijemuše, koja kao da nas je privlačila svojim mirisom belog luka. Brali smo, jeli, stavljali u torbice, i može se reći da smo se malo okrepili ovom spasonosnom travom.

Na Barama smo došli 5 juna posle podne. Bila je tišina i sve je izgledalo pustinjski mirno. Nije se moglo ni slutiti kakav će sutrašnji dan biti. Komandant bataljona Obrad Egi, iako je kod nas tek od pre petnaestak dana, stekao je puni autoritet vojnog rukovodioca.

Naša 3. eta dobila je zadatak da zaposedne položaj iznad Bara. Kako nije bilo nikakve momentalne opasnosti, mi smo na položaj isturili jedan vod, a ostali deo ete sklonio se dublje iza brda. Tišina je ubrzo narušena od nemačke artiljerije, koja je poela da tu i po Barama, prebacuju i granate iznad naših glava. Topovski pucnji jedva su se čuli negde iza brda, a granate su u veći rastojanju padale na otvorenom terenu naše brigade, kao da su označavale teren koji će narednih dana postati nezaboravno poprište.

Tu, na Barama ranjen je i komandant brigade drug Ljubov Vučković, poginula Biserka Bukić, ranjen kurir štaba brigade, Stevo Čurić i dr.

Sutradan kad je svanulo cela eta je izašla na položaj. Mada je bio jun, bilo je dosta sveže, pala gusta magla, a iz nje su vlažile vrlo sitne kapljice, što je više potsećalo na jesen. Ispred nas je teren nepoznat. Od ranog jutra, pa negde do deset sati, neprestano se čulo kako po kamenjaru udaraju konjske potkovice i vojničke cokule, pa je bilo jasno da se radi o nekoj ogromnoj koloni. Znalo se da je to neprijatelj. Ali ko je, kuda ide ta vojska, koliko je ima, to je za nas bila tajna. Odmah izjutra Egi nam je naredio da pravimo zaklone. Teško smo

prilazili tome, jer smo mi retko kad ranije pravili neka ja a utvr enja. To je i razumljivo, jer injenica da smo za nekoliko meseci došli od Vrlike do Sinjajevine bore i se neprekidno, sama govori da smo više vodili ofanzivne borbe. Ipak smo sa-gradili zaklone i dobro ih rasporedili.

Radi izvi anja neprijatelja, krenula je nizbrdo jedna pa-trola koju su sa injavali: Stevo Opa i , Jandrija Alfirevi , uro Jovi i i Luka Opa i . Oni su se spustili blizu Nemaca, koji su se ispod brda raspore ivali i utvr ivali. Me utim, patroli se desila jedna nezgoda, koja ih je mogla skupo stajati. Magla, koja je bila gusta kao testo, štitila ih je kad su silazili nizbrdo, ali ih je istovremeno dovela u neposrednu blizinu Nemaca. Kad su se borci približili Nemcima, magla je nestala, kao da ju je neko rukom otklonio. Pri povratku Nemci su ih primetili, otvori- rili vatru na njih, ali im je ipak uspelo da se sre no izvuku.

Sad je bilo jasno. To se neka velika nema ka jedinica koncentriše i raspore uje ispred nas i svakako e navaliti da nas otera. Avioni, koji su iznad nas kružili i bombardovali, doduše više položaje 2 i 3 bataljona, zatim artiljeriska paljba na položaje naše brigade i najzad minobaca i, koji su tukli položaj našeg bataljona, a naro ito naše 3 ete, sve nam je to pokazivalo da svakog asa možemo o ekivati napade nema ke pešadije. S druge strane, esto ponavljanje komandanta Egi a da se položaj ne sme napustiti do poslednjeg, što smo mi preno- sili borcima, jasno nam je stavljao do znanja da je ovo pre- sudna bitka i da se mora istrajati do kraja.

Oko 11 sati magle je potpuno nestalo i mi smo prvi put videli kako izgleda teren ispred našeg položaja, a isto tako i raspored neprijateljskih snaga. Na brdu, koje je dominiralo našim položajem, nalazili su se nema ki minobaca i, koji su, zajedno sa artiljerijom, neprestano tukli naše položaje. Mitral- ljeska vatra nagoveštavala je napad. I zaista odjednom su se pojavili nema ki vojnici razvijeni u strelce, kre u i se prema našem položaju. Ubrzo je došlo do upotrebe i ru nih bombi. Otpo eli su napadi i naši protivnapadi. Sve se to dešavalo na vrlo kratkom otstojanju. Nemcima je bilo teško da pri u bliže, jer su ih takvi pokušaji stajali žrtava, a i ubedili se da smo mi rešeni da ni po koju cenu ne napuštamo položaje. Za nas je

bilo i suviše riskantno da ih napadamo na brisanom prostoru, jer smo bili izloženi njihovoj strahovitoj vatri, pa ipak smo povremeno ispadali i odgonili ih iz neposredne blizine. Desno od nas ula se žestoka borba kod naših 2 i 3 bataljona. Ona je naročito postajala oštra, kad bi nemački avioni bacili municiju padobranima, koja je ponekad padala na samu liniju fronta, pa se radilo o tome ko će je ugrabiti — naši ili Nemci.

Sa manjim zatišjima tako je prošla i noć. Drugog dana borbe su bile još žešće. Bila je potrebna neprekidna budnost, jer su se Nemci nalazili u neposrednoj blizini i moglo se očekivati da će svakog časa navaliti na same naše zaklone, što su često i pokušavali. Minobacačka i mitraljeska vatra neprestano je zasipala naš položaj, pa je bilo vrlo teško biti u zaklone, izvući mrtve, a naročito ranjene drugove da im se ukaže pomoć. Nemci su se posebno okomili na jedan istureniji zaklon i neprestanom paljbom srušili ga i u njemu ubili jednog druga. Omladincu Janku Rusiću, dok je pucao iz svog zaklona, blizu nogu je eksplodirala minobacačka granata, rasekla mu stopalo i nanela druge povrede. Vodnik Stevo Opačić, uprkos neprijateljskoj paljbi, otrčao je kod Rusića i izneo ga na leđa da bi mu ukazali pomoć, ali je on ipak podlegao. Na levom našem krilu nalazio se jedan vis, na koji se bilo teško popeti i u najmirnije doba. Tu se ipak, i pod neprijateljskom vatrom, popela jedna grupa naših drugova s puškomitraljezom koja je, koristeći vanrednu preglednost, umnogome onemogućila neprijatelju prilaz ispred naših položaja. Uočivši koliko je za njih opasan ovaj mitraljez, Nemci su nastojali na svaki način da ga u utrkaju. Tukli su ga jakim vatrom i ubili jednog druga, dok su ostali izdržali do narednjega povlačenja.

Oko pet sati, posle podne, nalazio sam se na levom krilu čete. Odjednom je drug Jovan Novaković izašao iz svoga zaklona da bi se malo odmorio posle duže napetosti i zamorenosti u neprekidnoj borbi. Ali, dok je on savijao cigaretu u blizini je udarila topovska granata od koje ga je jedno palle pogodilo u glavu, pa je ostao na mestu mrtav.

I drugog dana je prošla slično prethodnoj. Vatra je bila kao i ranije, ali je nemačkih napada bilo nešto manje. Mi smo u

potpunosti o uvali svoje položaje. Slede eg dana, oko deset sati, Nemci su izvršili napad na 4 bataljon, koji se nalazio na našem desnom krilu, potisli ga i zaposeli njegove položaje. Istovremeno posmatrali smo jedan neobi an prizor, kad je na jednoj maloj uki, na našem desnom krilu, udarila topovska granata i eksplodirala pod jednim drugom, za koga smo kasnije saznali da je to bio Jari , iz Zrmanje. On je odba en od zemlje, a onda se otkotrljao niz jednu strminu, koja se nalazila iza njegovog zaklona. Kod nas se situacija pogoršala, kad su Nemci zaposeli položaj našeg 4 bataljona. Morali smo se malo rokirati, ali je ovaj deo položaja i dalje ostao pod našom vatrom. Negde posle podne Nemci su odlu ili da zaposednu i deo položaja koji smo mi napustili, a time bi nas ozbiljno ugrozili sa desnog krila. Mi smo dali odlu an otpor, a zatim prešli u protivnapad i potisli ih. Ali. kako je tu bila istina, koja je tu ena njihovom jakom vatrom, nismo mogli da ih i dalje gonimo. Tako se i desilo da smo im na jednoj manjoj ravnici ubili mitraljesca, pa su se oni nekako privukli, uhvatili ga za nogu i odvukli, a mitraljez je ostao na istom mestu, jer do njega nismo mogli ni mi ni oni.

Za sve vreme, dok smo bili na Barama, dobili smo dva puta po malo konjskog mesa i po neku kašiku kaše, koja je ustvari bila jedva brašnom zamu ena konjska orba. Da bismo utolili glad, svako jutro pojedini drugovi i drugarice išli bi u »lov« na puževe, kuvali ih u porciji i jeli. Bila su dva suprotna gledanja na ovaj izvor hrane. Drugovi iz primorskih krajeva smatrali su puževe ukusnom hranom, pa su ih jeli i onda kad je snabdevanje bilo normalno. Me utim, za nas iz Kninske Krajine ovo je izgledalo strašno, jer smo još iz detinjstva imali loše mišljenje o puževima kao hrani za ljude. Zbog toga smo ose ali kao da gubimo od dostojanstva kad smo, pomalo i krišom jedan od drugog, po eli da pe emo puževe i da ih jedemo. Drugarica Luca Sladojev, kad sam je zamolio da i meni ispe e oko dvadeset puževa radovala se tome što više ne e morati da uvek loži posebnu vatru kad ho e da jede puževe, jer nisam dozvoljavao da ih sprema na vatri oko koje sedimo. Tako smo na Barama savladali i ovu »prepreku«, kojoj samo zamenik komandira Glišo nije »podlegao«.

Pred samo ve e, 8 juna, nastalo je zatišje. Nemci su se povukli na polazne položaje. Mi smo dobili nare enje da se pripremimo za povla enje. I baš u tom momentu Nemci su zasuli rafalom jedan naš zaklon i kroz puškarnicu ubili druga koji je u njemu bio, kao da smo bili dužni da još i ovu poslednju žrtvu ostavimo na Barama, i kao da smo ih malo ve ostavili.

Spuštamo se sa položaja, umorni, gladni a i prore eni. Nema me u nama drugova koje smo toliko voleli. Komandiru Ivanu Nini u nije bilo potrebno da prenosi preko veze — »tišina«, jer je ona nastala sama od sebe. Preno ili smo u vrhu jedne drage, obrasle šumom, ispod samih Bara, gde smo pre tri dana došli i dobili zadatke koje smo asno izvršili. Sutradan smo nastavili prema Sutjesci. Pored puta ostaje drug Jovo Torbica, iscrpen i nemo an da stane na noge. Mada smo bili uvereni da e neko do i po njega, ipak nam je teško padao rastanak s njim, jer nismo imali nikakvih mogućnosti da mu pomognemo.

Kad smo došli do Sutjeske naišli smo na put kojim su prošle ostale naše jedinice i bolnice. Ovim putem smo išli kratko vreme, ali dovoljno da shvatimo šta se sve dešavalo iza naših le a, dok smo se borili na Barama. Leševi oko puta, porneli od sunca, tifusari sa svojim ispijenim licima i ravnodušnoš u, koja se samo kod njih može primetiti, a me u njima poneko je, ve ko zna po koji put, uzeo i glose neku konjsku košinu. Iako je put bio prerovan granatama i bombama, kad smo mi tuda naišli, vladala je potpuna tišina.

Me utim, na samom zaokretu, odakle je trebalo da krenemo levo od Sutjeske, uzbrdo, na nas je otvorena žestoka artiljerijska i mitraljeska vatra. Nastala je pometnja u koloni, koju je neprijatelj tukao po itavoj njenoj dubini. Sklonili smo se zajedno me u žile jedne bukve, zamenik komandira Glišo Opa i , bolni arka Ika i ja. U isti mah pored nas je udarila topovska granata. Glišo je teško ranjen na etiri mesta, dok je nas dvoje ostalo sa manjim povredama. Ika mu je zavila dve rane, ali kako je artiljerija nastavila ponovo brzom paljbom da bije, ona je otišla prema Sutjesci, misle i, valjda, da e on tamo do i kad bude sigurnije. Svi borci su se sklonili na obalu reke, ne znaju i šta se desilo sa Glišom. Uprtio sam ga na le a i poneo

prema Sutjesci preko ugla jedne livadice, u koju su se noge utapale. Kad smo bili nasred puta do reke, praeni mitraljezskom vatrom, Glišo mi je najednom rekao: » ur u — kako je on mene voleo da zove — stani, pade mi kapa«. Ja sam iskreno glavu, pogledao ga i rekao, da dovraga ide on i njegova kapa, neka uva glavu, a kapa ve ionako ima pustih dosta.

Ostavio sam Glišu pored reke i pošao da potražim ostale drugove. Drug Simo Marinković re e mi da neki drugovi prelaze na drugu stranu Sutjeske. Prešao sam Sutjesku i našao drugove uru Bursa a-Grbonju, Luku Opa i a, Luku Vješticu, Božu Cuka i malog Vi enca. Ube ivao sam ih dugo da idemo, govorio im da je Glišo ranjen, da e naši da krenu, da e uskoro Nemci biti tu itd., ali sve to nije pomoglo. Oni su shvatali što ja govorim, ali su bili nemo ni za dalji pokret. Umor i glad nadja ali su ih i mi smo se tu poslednji put rastali. Slomljen je uro Bursa , razvijen momak i možda najviši u brigadi, jedinac u oca, koji ga je toliko pazio i ponosio se njime. Bio je to div-ovek, koji je po desetak kilometara mogao pešaiti i stalno nositi puškomitraljez na desnom ramenu, kao da je to najobi nija mašinka, a istovremeno je bio najpoznatiji peva u brigadi, ije pevanje nije govorilo samo o njegovoj neumornosti, ve je inilo da i drugi zaboravljaju svoje teško e. On i Janko Rusi otrgli su se iz etni ki zatrovanog kraja i sa ostalim naprednim omladincima otišli u partizane. O poslednjim asovima ovih drugova nije mi ništa poznato.

Kad sam se vratio preko Sutjeske bataljon je ve bio krenuo. Pošao sam za njim, ali sam se setio Gliše i pomislio da je on, možda, ostao, pa sam se vratio da vidim. Našao sam ga gde sam ga i ostavio. Sad je nastalo ono najteže. Niti se zna kuda i i, niti ga mogu nositi, a ni ostaviti. Uprtio sam ga opet i ponio uzbrdo, ali sre om nai em na Iliju Cvijanovi a, a malo dalje i na Ivu Nini a. Posadili smo ga na pušku koju smo nas dvojica uzeli za krajeve, a on nam se držao rukama oko vrata, i tako ga poneli uz nepregledno brdo. Sporo i jadno je bilo to putovanje, jer smo mi s teškom mukom i sebe nosili. Pored nas je naišao jedan drug, vode i konja, a kad smo ga pitali iz koje je jedinice, re e da je iz Desete hercegova ke brigade. Tražili smo da da konja za ranjenika, ali on nije hteo sve dok

mu Glišo nije opsovao sto bogova i zapretio da će ga ubiti. Sad je bilo lakše. Brže smo išli, a pored nas su ostajali iznemogli i ranjeni drugovi iz drugih naših jedinica. Kad smo se popeli blizu vrha brda, naišli smo na nekolicinu onih koji su se izgubili od jedinice, ali koji se nisu mnogo ni trudili da je sustignu, te su sa injavali takozvane »repove«. Dok smo se ovde odmarali, videli smo u šumi ostavljenu jednu strašno mršavu kljusinu, koja nije mogla dalje da ide. Ovi »repovi« i Ilija tražili su nož da zakolju onu ragu, ali ja nisam dao kako se ne bi zadržavali. Me utim, oni su ipak otišli, ubili kljuse iz puške, ali su se odmah posva ali oko toga kome će bubrezi, jer izgleda to je jedino nešto i vredelo. Da bi ih izmirio otišao sam i uzeo bubrege za ranjenika.

No ili smo u jednoj dragi ispod prevoja na kome je, kako su nam neki rekli, poginuo komandant četvrte crnogorske brigade, a izjutra smo išli i na sam prevoj. Ugledali smo u neposrednoj blizini ovog prevoja, pored nekoliko sanduka municije, jednog teškog mitraljeza i više pušaka, i nekoliko ranjenih i iznemoglih drugova. Naišli smo i na druga Milana Budimira, borca naše čete, koji je ranjen na Barama, a zatim upu en u bolnicu. Žao nam je svakog druga, kad pored njega prolazimo, a znamo da mu ne možemo pomoći, ali to izgleda još teže, kad se ovek na ovakav na in rastaje sa drugovima iz svoje jedinice. Takav je momenat bio i kad me pogledao drug Budimir, koji se dotle uspuzao uzbrdo, jedva oko pedeset metara, i rekao: »Komesare, nemoj me i ti ostaviti«. Nismo ga mogli nositi, a nismo znali ni jednu utešnu reč da mu kažemo. Rekao sam mu da će možda naići neki naši koji će ih poneti, a i mi ćemo poslati po njih kad dođemo u sastav čete. Ovo sam rekao više zbog toga da bih olakšao i njemu i sebi, nego što sam stvarno video neku perspektivu. Sad sam mnogo manje s tim računao, nego kad je ostao Torbica. Verovao sam ipak da ću poslati drugove po Budimira, ali to je bilo nemoguće.

Sa ovog prevoja silazi se niz jednu veliku strminu na rečicu. Kako je bilo nemoguće jahati niz tu stranu, to je Ilija odveo konja, a ja sam Glišu stavio na čelne, pa sam ispred njega trčao nizbrdo, a on se na čelnu vrlo brzo spuštao, tako da sam ga morao povremeno zaustavljati, inače bi se o drveće

izudarao ili upao u provaliju. U potoku smo našli ve i broj seljaka gde nešto kuvaju, peru itd., a prilikom svakog naleta aviona sklanjali su se pod neke okopine. Zatim smo ranjenika stavili na konja i krenuli uzbrdo s druge strane. Usput smo naišli na nešto zaostalih boraca naše ete, pa smo ih sakupljali i vodili sa sobom. Tako smo naišli i na Todu Opa i a, koji je iznuren ležao pored puta, ali je našao snage da krene sa nama dalje. Na brdu, ije ime sad ne znam, došli smo u sastav ete, a Glišu predali bolnici. Bilo je i radosti, jer su drugovi u eti i bataljonu brinuli za nas i više verovali da smo izginuli.

Ovde smo se zadržali kratko vreme, a onda krenuli dalje. Ne znam kako se ovi predeli zovu, jer u njima nismo vodili ve e borbe. Me utim, kad smo se spustili u jedan potok, ispred Milinklade, naišli smo na neprijateljsku vatru koja se ne e lako zaboraviti. Naime, pored potoka je trebalo pretr avati brisani prostor, koji je bio tu en iz dobro postavljenih i ušan-enih neprijateljskih mitraljeza, koje nije uspela da u utka naša vatra, pod ijom smo se zaštitom prebacivali. Zaista se trebalo napregnuti do krajnjih granica da bi se brzo prebacili na drugu stranu. Uspeli smo uz relativno male gubitke i krenuli uzbrdo. Me utim, dok smo do potoka nekako i išli, jer je bila nizbrdica, sad je bilo mnogo teže, jer uzbrdo su došli do ve eg izražaja glad i umor, koji su kao mora pritiskali borce.

Na Milinkladi smo došli negde oko jedanaest asova. Šumsko-industrisku železni ku prugu prešli smo na nekoliko mesta. Ovde smo o ekivali neprijatelja, ali ga nismo našli. Zaustavili smo se na jednom prevoju i seli da se odmorimo. Tada smo primetili da su nedavno tu bili i nema ki vojnici. Jedan od njihovih tragova bili su komadi papira masni od putera. Ovih tragova je brzo nestalo, jer su neki uzimali ove hartije pa sa njih strugali mrvice putera, a neki su jeli sve zajedno.

Patrola, koju smo isturili napred, uhvatila je jednog seljaka koji je gonio konja, natovarenog municijom, za Nemce. Municiju smo uzeli, a njega sproveli štabu. Nekolicina nas vadila je metke iz redenika nema kog »šarca«. Da bismo izbegli svako iznena enje, u ovoj gustoj i visokoj jelovoj šumi, uputili smo patrole u razne pravce. Gustina šume onemogu avala je pregled terena, pa smo zbog toga, i pored naših patrola, bili iznena eni.

Dok smo se odmarali, vadili municiju iz redenika, na nas su s desne strane navalili Nemci, sa kojima se mimoišla naša patrola i koje smo primetili tek kada su se skoro izmešali sa nama. Na povik jednog druga: »Nemci«, mi smo svi zgrabili oružje, ali su ve bombe oko nas grmele. Nastala je prava tu a prsa u prsa. U tom metežu mi smo se povla ili i zauzimali položaj na jednoj maloj kosi udaljenoj svega 60—70 metara od mesta sukoba. Ispod ove kose nalazila se jedna manja uvala. Neprijatelj, koji je mislio da mi bežimo, po eo je da nas prati u stopu, ali se odjednom našao u ovoj uvali, ispred naših cevi, koje su ve ozna avale liniju fronta, i na dometu naših bombi. Nastao je pravi metež. Uzalud su Nemci i »vražjaci« bacali rakete, koje su davale signal za juriš, oni se nisu mogli približiti nama. Egi je naredio da jurišamo, pa smo pritisli sa svih strana, i posle izvesnog vremena došlo je do pani nog bežanja neprijatelja. Neki naši borci su upadali me u neprijateljske vojnike i hvatali se sa njima za gušu.

Najurili smo jaku jedinicu Nemaca i »vražjaka« i gonili ih bez predaha. Ali odmah, kad smo krenuli iz uvale, primetili smo da je pored nas poginuo jedan ovek u nema koj uniformi i sa nema kim tele akom na le ima. Prišli smo k njemu, jer nas je udilo, ko ga je ubio, kad je neprijatelj ve odmicao na jednu visoravan, odakle ga nije mogao pogoditi puš anim metkom, a neverovatno je i da bi jedan neprijateljski vojnik sam tu ostao, pošto je prema ode i izgledalo da je to Namac. Iznenađili smo se, kad smo na njemu videli titovku sa petokrakom zvezdom. Bio je to naš drug, koji je ovde sa ekan i ubijen. Dok smo stajali oko njega, odjednom izme u dve leže e suve jele ustade jedan pripadnik »Vražje divizije«, pored koga je bio puškomitraljez »Brno«. Digao je ruke uvis, pa rekao: »Bra o, nemojte me ubiti, ja sam Srbin, ime mi je uro, a ku a mi je daleko 12 kilometara od Slavenskog Broda«. Usto nam je odmah ponudio kutiju »Morave«, koja je valjda trebalo da potvrdi njegovu nacionalnu pripadnost. Za ovog izroda teška je optužba naš drug koji je još topao ležao pred njim, a kome je on tek pre nekoliko minuta oduzeo život na jedan podmukli na in. Kukavi ki strah od zaslužene kazne naveo je ovog izdajnika da se poziva na srpstvo, iako je s oružjem u ruci služio

onima koji su »Srbe stavili van zakona i uništavali ih kao insekte. Razume se da je kažnjen za svoja nedela.

U daljoj poteri za neprijateljskim vojnicima dostizali smo ih i ubijali. Manje njihove otpore smo brzo lomili, ali oni nisu uspevali da organizuju ja u odbranu. Ova borba dala nam je najdragoceniji plen, o kome smo ranije govorili i skoro se zavetovali da ćemo ga osvojiti u prvom sudaru sa Nemicima. Naime, zaplenili smo nemački »šarac«, koji je sad iz naših ruku da seje smrt po svojim kova ima »Ibermenšima«. Skupili smo se oko njega i razgledali ga sa naročitim interesovanjem i zadovoljstvom, a Stevo Opa i ja, ga je rastavljao i objašnjavao koji deo mu služi, kao što je on to učinio i kod nekog drugog zaplenjenog oružja, koje dotle nismo poznavali. Sa pobedničkim ponosom pokazali smo ovaj naš plen pomoćniku komesara brigade, drugu Jovu Kapiću, koji je bio vrlo zadovoljan našim podvigom u ovoj borbi. Međutim, ovaj plen, koji je bio prvi za našu, ali ne i za neke druge naše jedinice, nije dugo ostao u našim rukama. Naređeno nam je da ga uništimo, a mesto njega da nosimo puškomitraljez »Brno«. Iako nam je ovo za momenat ugasilo oduševljenje, mi smo brzo shvatili u čemu je smisao ovog naređenja. Radilo se o tome da smo imali malo municije, jedini njeni izvori su otimanje od neprijatelja, a da nam još pretstoje teške borbe. U takvoj situaciji mi bismo brzo ostali bez municije, jer bi »šarac« za kratko vreme »progutao« sve zalihe kojima raspolaže naša jedinica, koje su već bile prišle kraju pre ove borbe.

Bogati ranci poginulih neprijateljskih vojnika nisu ništa manje značajni od zaplenjene municije, jer što se tiče hrane, naša jedinica je komora već odavno mogla biti rasformirana, a njeno postojanje imalo je skoro samo moralno dejstvo. Razdelili smo već i deo zaplenjene hrane, a nešto poneli drugovima koji su iz različitih razloga ostali na polaznom položaju. Ovako osveženi i zadovoljni, vratili smo se u uvalu, u kojoj se odigrao glavni okršaj.

Sad smo tek saznali koji su sve drugovi poginuli. Nema više veseloga Raškovića, Luke Torbice i nekih drugih, a smrtno ranjenog Jandriju Alfirevića uputili smo u bolnicu u koju nije živ stigao. Lakše ranjene povelili smo sobom i krenuli niz Vrb-

nicu dvojako raspoloženi: s jedne strane zadovoljni što smo onakvom brzinom potukli toliko neprijateljskih vojnika, a s druge strane — tuga i bol za poginulim drugovima, jer iako je srazmera daleko išla u našu korist, to za nas nije bilo dovoljno. Zbog toga smo postajali još ogor eniji prema neprijatelju i ekali nove sukobe da osvetimo naše drugove.

Kad smo išli niz Vrbnicu, proneo se glas u koloni da su se Saveznici iskricali na Pantelariju. Sli ni glasovi esto su nas radovali pri marševanju, ali su se dosad gotovo uvek odnosili na uspehe na našem i Isto nom frontu. O iskravanju zapadnih saveznika mnogo i odavno se govorilo, pa je ova vest dobro došla ve i zbog toga da potpuno ne prestanemo da verujemo u nju. Nije nam bilo prijatno, kad smo tu Pantelariju jedva pronašli na karti, ali je to ipak bio znak da je krenulo i na 'Zapadu.

Do Miljevine nismo imali naro ito teških borbi kao neke druge naše jedinice. Kad smo se spuštali u Miljevinu, bilo je oko deset sati. Mislim da je bio 15 jun. Pri ulasku u selo, sustigli smo još jednu našu kolonu, koja se bila zaustavila. Išli smo donekle pored nje, a onda smo i mi stali. Svi smo morali da prelazimo preko jednog mosta, koji je bio tu en jakom neprijateljskom vatrom. Na njemu je ve bilo nekoliko poginulih drugova i ubijenih konja. Sa za elja su pitali zašto elo ne kre e, jer se nije znalo kuda stvarno treba pro i. Visoka brda omogu avala su neprijatelju da na nas ga a i preko naših drugova koji su držali položaje oko sela.

Oko podne naišla su dva nema ka izvi a ka aviona, koje smo mi zvali »Rode«, i mitraljirali teren na kome smo se nalazili. Spuštali su se veoma nisko kao da e nas zaka iti to kovima. Neko je vikao da pucamo na njih. Svako je sa svoga mesta, otvorao na njih vatru iz pušaka i mitraljeza. Avioni su se sve više dizali a zatim se izgubili u pravcu Sarajeva.

Me utim, ubrzo nas je skupo stajala ova pobeda. Od Sarajeva je u nekoliko navrata došlo desetak aviona, me u kojima su poznate »Štuke« i »Meseršmiti«. Tukli su po dubini naših kolona. Smenjivali su se iznad nas i dok su nas jedni nadletali, drugi su pravili krug prema Fo i i opet nastavljali istim putem

iznad naših glava. Sklonio sam se sa etom kod nekog drve a i grmlja ispod neke male uke na kojoj je bila ku ica, a u njoj i oko nje nekoliko drugova. Oko sebe smo stavili kamenje i svaki, koji je bio blizu kamena, obzi ivao se toliko da ga mitraljeski metak sa strane ne pogodi. Neki drugovi su legli u jarak, koji je tuda voda napravila. Pored moje glave stavio je glavu jedan nepoznat drug, iz one druge kolone, a noge je okrenuo u drugom pravcu. Gledali smo avione kako se smenjuju nad nama u niskom letu, kako otiskuju bombe, a zatim smo slušali kako one oko nas eksplodiraju, pra ene skoro istovremenim jaukom pojedinih drugova. Avioni su najviše bacali neke ogromne bombe, koje imaju oblik bureta, pa se u vazduhu otvaraju, a iz njih bi letelo više malih bombi, trepere i svojim krilcima, zahvataju i širi prostor, kao da poznaju ciljeve koje moraju pogoditi.

Jedan takav »sanduk« pušten je iznad nas. Posmatrali smo kad se otkatio i pošao prema nama. Za tren oka iz njega su poletele manje bombe, koje su potse ale na velike kruške sa ponekim listom. U inilo mi se da e mi jedna pasti pravo na stomak, dok sam primetio da ostale idu nešto dalje. Ni danas ne mogu da objasnim zašto, ali verovatno instiktivno, a možda i da bi »umanjio« posledice, odjednom sam digao u zrak noge i ruke kako bi do ekao bombu. Me utim, ona je eksplodirala kraj glave moje i moga druga, koji se posle toga nije više digao. Podigao sam se, zovnuo ga i malo gurnuo, ali sam brzo video da nikakva pomo ne treba, jer je on mrtav.

Ostali smo ovde do pred samo ve e, koje je i onako najkasnije dolazilo od svih ve eri u godini, a ovog dana i od svih ve eri u životu. Avioni su tukli i okolinu Miljevine, gde su naše druge jedinice držale položaj i štatile naš prolaz. Naro ito su žestoko tukli jedan zaseok u drugom kraju Miljevine, za koji se govorilo da je u njemu neka jedinica etvrte crnogorske brigade. Cela Miljevina je mutno izgledala. Mada je bio vedar i sun an dan, vazduh je bio taman i zasi en dimom i prašinom, pa je izgledalo kao da se i vreme nešto naljutilo.

Kad je sunce zašlo, krenuli smo u pravcu mosta. Nešto dalje od moje ete video sam u jarku gde leži pola jednog dru-

ga. Bomba ga je pogodila, na njemu eksplodirala, otsekla mu noge, a nekim udom ostao je na njemu opasa i jedna »biokovska bomba«, iz čega sam zaključio da je Dalmatinac. Bomba je visila baš preko onog dela kuda je prešao.

Prebacili smo se do mosta, a zatim trećim korakom preko njega na drugu stranu, pa sad ko uspe. Trećali smo pored poginulih drugova koji nisu imali sreće da pređu.

Svi iz čete, koji nisu stradali u bombardovanju, srećno su prešli preko mosta. Međutim, sad se pojavio drugi problem. Neki drugovi ispred nas prekinuli su vezu, tako da smo, bez kontinuiteta sa celom, došli do ceste na kojoj je bio veliki nemački tenk. Nismo ni znali da su srbijanski proleter i još jutros »oduzeli život« ovom nemačkom »tigru«. Brzo smo odlučili da idemo preko puta pa makar skakali i na tenk, ali smo se obradovali, kad smo videli da je »mrtvo« ovo čelično udo. Kad smo prešli put, noć je već pokrivala zemlju. Prvo nam je bilo da uhvatimo vezu sa glavninom brigade. Izvesnu dezorijentaciju uneli su neki drugovi, koji su vikali »Druga dalmatinska ovamo«, a ustvari radilo se o dvema grupicama drugova koje su izgubile vezu, pa su na ovaj način hteli da im i drugi priđu, kako bi zajedno lakše vezu uspostavili. No, ubrzo je veza uspostavljena i mi smo se iskupili, raspitujući se kako je ko prošao, ko je poginuo, ko ranjen itd.

Još odmah, posle prelaska mosta, pojedini drugovi, uprkos žestokoj minobacačkoj vatri, uspeli su da uberu po neki struk luka, trećali i preko bašta. Sad kad smo prešli, gledalo se nešto za hranu. Srećali smo čuju »kaplara« koji je prešao pre nas i našao negde ječma, te natrpao pun, inače neobično dubok, džep na svome italijanskom mantilu. Davao nam je po šaku ječma, a mi smo tome dodavali tek zametnute male jabuke, te ovako »garniran« je nam lakše prolazio. Drugi naši pronašli su kajmaka, hleba i ostale hrane u selu. Neki su zaklali po koju svinju, kokoš itd. Možda sam se našao u težoj situaciji nego i jedan od mojih drugova, jer, kao komesar čete, nisam smeo da dozvolim samovoljno uzimanje hrane, ali bih im rado pomogao da pojedemo ono što su već uzeli. Odlučio sam se za ovo drugo, a sve sam im govorio kako više ne bi smeli da uzimamo,

mada sam nastojao da se i ja ne stidim kad jedemo ono što smo ve našli.

Me utim, ovako »bezvlaš e« u snabdevanju, koje su potpuno razumeli i seljaci od kojih smo uzimali hranu, trajalo je samo to ve e. Ve sutradan snabdeveni smo preko intendanture, pa je oduzeto i ono što se nalazilo po rancima pojedinaca i dato zajednici a svako samovoljno oduzimanje od seljaka oštro je kažnjavano, kao i pre ofanzive. Tako smo nastavili kroz isto nu Bosnu. Borbe su se i dalje redale jedna za drugom, ali to je za nas bilo normalno stanje. Iako je i kasnije bilo raznih teško a, ipak se one sa Sutjeske i Zelengore nisu, ili ne u onoj meri, ponovile nikad do kraja rata, a možda baš i zbog toga što smo onako nadja ali one u Zelengori, odnosno Petoj ofanzivi, jer se posle ni po nema kim glavama nije vrtela ideja o našem potpunom uništenju, emu je i bila namenjena ova velika ofanziva.

uro S. ALFIREVIC

ETVRTI BATALJON DRUGE PROLETERSKE

etvrti bataljon Druge proleTERSke brigade dobio je svoj naziv 1 marta 1942 godine, kada je u ajni u formirana ova brigada. On je postao od Uži kog bataljona (a ovaj od Prve i Tre e uži ke i Druge zlatiborske ete) koji je novembra i po etkom decembra 1941 uspeo da se povu e, bore i se celo vreme tokom Prve neprijateljske ofanzive, u pravcu Sandžaka i Bosne. Na dan formiranja brigade za rukovodioce bataljona postavljeni su: komandant Miodrag Milovanovi -Lune, komesar Dobrilo Petrovi , zamenik komandanta Jevrem Popovi -Ješo i zamenik komesara Aleksa Dejovi .

Da bi italac imao što potpuniju sliku u eš a 4-og bataljona Druge proleTERSke brigade u bici na Sutjesci, u slamanju obru a takozvane Pete neprijateljske ofanzive, smatram da je neophodno ista i nekoliko prethodnih napomena.

etvrti bataljon imao je prili no osobenosti. Sa injavali su ga uglavnom omladinci do dvadesetak godina. Bataljon je imao mnogo de aka. Po tome se razlikovao od ostalih bataljona Druge proleTERSke brigade. Bili su to jaki, izdržljivi, vedri i hrabri partizani iz zapadne Srbije, ve inom iz uži kog kraja, po emu su i bataljon zvali uži kim. Svi su oni još izmalena

navikli na težak život. Glad, nesanicu, marševe, koji su bili naš est pratilac, podnosili su stoi ki.

Kad je bataljon prolazio selima, esto se ulo: »Eno aka...«, a rukovodioci drugih jedinica u šali su se obra ali starešinama: »Kako vaši osnovci?« Srednjoškolci, oban i i, de aci iz Doma ratne siro adi iz Užica, šegrti, besprizorni — sa injavali su gro bataljona.

Do formiranja Druge proleterske brigade nije bio redak slu aj da se po me avi i dubokom snegu, u nemogu nosti da se kre u, neki od de aka na u na le ima ja ih drugova. Mada naizgled nedorasli velikim delima, ovi de aci su esto izvršavali veoma teške zadatke. Boško Buha, etrnaestogodišnji selja i , postao je najpoznatiji bombaš u brigadi, Savo Jovanovi -Sirogojno bombaš »kome je sve polazilo za rukom«, Gojko Kova evi -Zera, Petar Višnji , Ba kovi , Boško Mati , Božo Kojadinovi , Bakovac i mnogi drugi — skoro da nisu znali za strah. U velikoj bici na Gatu, juna 1942 godine, sa ekivali su etnike na nekoliko metara i ubijali ih. Gledao sam tada »Sirogojna« kad je, pošto su etnici izvršili juriš na naše borce, uhvatio rukom za vru u cev svoje puške »partizanke« razmahnuo i kundakom udario etnika po glavi koji se gušao sa jednim partizanom. U ovoj borbi je oko 50 naših boraca izbaeno iz stroja. etnici su bili zarobili drugaricu Maru Kusturi , kasnijeg referenta saniteta u bataljonu. Nju su streljali. Preko no i se osvestila i sa probušenim grudima stigla svoju jedinicu.

Mnogo uzbudljivih primera su doživeli borci 4-og bataljona u toku Prve, Druge, Tre e i etvrte neprijateljske ofanzive. Ipak, najteže je bilo u Petoj, kada je bataljon više nego prepolovljen koje gubicima u borbama, koje od tifusa i drugih bolesti.

Polovinom maja 1943 godine 4 bataljon Druge proleterske brigade našao se kod Š epan-Polja, na maloj zaravni u procepu hu ne Pive i Tare, upravo, na samim njihovim stavama — gde ine Drinu. Naš bataljon dobio je zadatak da na S epan-Polju prikuplja tifusare i štiti vise e mostove na Tari

i Pivi preko kojih su prelazile naše jedinice. Shvatili smo da je lakše nositi se sa Nemcima nego izbe i opasnu bolest.

Prvog dana na Š epan-Polju nije nas uznemiravao neprijatelj. Unaokolo, daleko od nas, uje se tutnjava granata i avionskih bombi. Iako se ve po tome mogla nazreti namera neprijatelja, borci nisu mnogo razmišljali o mogu nom opkoljavanju. Suviše su bili zauzeti neposrednim brigama: kako uputiti bolesnike na sabirno mesto, ime se nahraniti. Naš bataljon su ranije proredivale svakodnevne borbe, a poslednjih nedelja pegavi tifus je bio naš saputnik i neprijatelj koji nas je kosio. Sada se tome priklju ila i glad. U komori je nestalo bogatog plena hrane koji smo zarobili od neprijatelja na Javorku.

Sutradan, tek što se razdanilo, pojavio se avioni. Odnekud dolete nekoliko granata. Uzavre kanjon Tare. Ostali smo mirni. Ne pro e dugo a iz aviona uslediše mitraljeski rafali i bombe. Je i u stenama. Priljubili smo se uz zemlju.

— Drugovi — re e komesar bataljona, — znajte da nas ne e ostaviti na miru. Pretpostavljam, ove nekolicke granate ispaljene su radi korekture vatre. ..

Nije se prevario. Uskoro teško smo mogli razgrani iti šta nas je više pritiskivalo: glad ili neprijateljske artiljerijske granate i avionske bombe, koje nas zasipaju. Sest dana smo ostali na Š epan-Polju. Celo vreme smo bili izloženi paljbi topova, dok su avioni samo još jednom posejali bombe po našim položajima.

Jednog dana u predahu vatre, neprijateljska pešadija je jurišala na nas. Sa zebnjom smo o ekivali tu borbu, ali smo istovremeno ra unali da emo, u slu aju uspeha, do i do hrane. Izvršili smo protivnapad. To Nemci nisu o ekivali. Povukli su se, ali ran eve nisu ostavili.

Glad nas je iscrpljivala. Ljudi se po eše žaliti da im se zateže koža na licu. Mnogima je glas istanj ao. Nikada ranije 4 bataljon nije bio tako tmuran. Razgovor je sveden na najmanju meru. Poslednjih dana jedino se petnastogodišnji »Sirogojno« nasmeje. Danas se kikotaao kad se spotakao o panj i pao.

Jedna naša četa bila je isturena do samog ušća Sutjeske. U borbi prsa u prsa Nemci su je odbacili i ona je došla u sastav bataljona. Neprijateljska artiljerija sada je još bešnje tukla naše položaje. Ni noć u nas nisu ostavljali na miru. Imali smo gubitaka.

Šest dana je prošlo. Dobili smo naređenje da se bataljon prebaci preko Vučevice, levom obalom Drine ka Borovnu.

Dan je osvanuo vedar kad smo se već kretali pored leve obale Drine. Bili smo iscrpeni od umora i gladi. Dan pre toga pojeli smo po komadi konjskog mesa. Priželjkivali smo susret s neprijateljem, iako nas nesаница štipa za oči, glave otežale i kao da nas zemlja vuče k sebi. Zavidimo ogromnim bukvama i četinarima na uspravnom stasu.

Sunce prodire kroz zelen zastor lišća i rešetkaste grane. Neprijateljska artiljerija tu je po Ščepan-Polju. Cenimo da su položaji topova nedaleko od Drine, nizvodno. Na pravcu kuda mi krećemo Drina je mutna. Zlokobno bungura. U tišaku, pod stoletnom bukvom, okreće se naduven ljudski leš.

— Ko zna koliko bi se dnevnicu dalo na ovaj dan da nije rat, — reče u čitljac Milan Kovačević. — Ovako nikom ništa: poginuo i Drina ga progutala.

— Danas njega, sutra mene, prekosutra tebe! — uzdahnu Janjanin.

Topovi gruvaju bez prekida. Mi smo već pristigli. Postavljeni su pored same Drine na nepun kilometar od nas, nedaleko od bivše žandarmerijske kasarne. Naređenje je odmor. Šest drugova su dobili mitraljeze i dosta municije.

— Idu na topove, — pronese se kolonom.

— E, blago vama! — dobaci neko kad ovi krenuše.

— Brzo ide do i do hrane! — dodade neko, — jer bez punih neprijateljskih ran evo ne može se više.

Šest mitraljeza se privlačilo mestu odakle već danima čeli na ždrelo istresaju smrt. Iznureni ljudi i ne pomišljaju da se ona možda okrenuti na njih. Bolje je i poginuti nego umreti od tifusa i gladi, ili biti teže ranjen. Ko da nosi ranjene? Jedva vuče noge! Oružje nam otežalo. Nositi ranjenika, to je teže nego biti ranjen. A poginuti, toga se tada nije

niko plašio. Pa ipak, svi smo voleli da zaplenimo ran e ve i da živimo.

Na dve-tri stotine metara partizanska šestorka je razana-vala komande neprijateljskih starešina. Zaklju ili su da su topovi postavljeni s one strane Drine blizu puta koji vodi od Fo e ka Š epan-Polju. Prišli su na obalu prema neprijatelju. Dva Nemca su primetila patrolu. Pojurili su ka gumenom amcu koji je bio vezan za eli no uže prepre eno preko reke. Švabe zaveslaše osvr u i se prema partizanskoj patroli. amac nije bio još pristao s one strane uz obalu, kada su poskakali u vodu do pojasa. Naša patrola je ve bila na obali. Prvi rafal našeg mitraljeza svalio ih je u vodu. Šestorka ošinu po tobdžijama i topovima. Treštali su mitraljezi bez prekida na posadu neprijateljskih topova udaljenih do dvesta metara. Neprijatelj je bio pani no zbunjen. Tako je posada topova bila brzo likvidirana, a topovi u utkani.

Nedaleko od topova, na stazi se našla nema ka komora od oko dvadesetak natovarenih konja. Naši preneše mitraljeske snopove na konjski karavan. Vodi i po eše da beže i padaju, konji da njište. Nastade neopisivo komešanje. Nizbrdo su se kotrljali hleb i konzerve, otiskivale se neke kante, zavežljaji. Kolona je brzo izmasakrirana. Na našu patrolu nije opaljen nijedan metak. A naši ljudi su ežnjivo gledali u hleb. Ko sada ne bi prokleo Drinu? Ko je ne bi omrznuo? Ispre ila se da bi se produžilo gladovanje gladnih. Da ne uberemo plodove svoga uspeha.

Napustili smo obalu Drine i krenuli ka Dragoš-Sedlu. Šuma. Dan odmi e a mi se sporo kre emo. Obnevideli smo od gladi. Nedaleko od Hadži a Ravni odjeknuše dva pucnja. Komandant bataljona Božo or evi dade znak da stanemo. On je pre nekoliko dana smenio komandanta Rodoljuba Maksi a. Pucnji su se uli iz pravca kuda se kretala naša patrola prethodnica. Komandant naredi da pustimo jednog našeg konja stazom, a mi skrenusmo u šumu. Zaogrnuhli smo se zelenim šatorima koje smo zaplenili u borbi protiv Italijana na Javorku [nikši kom]. Nismo dugo'išli, a patrola sa ela kolone u kojoj je bio i komandant, javi da su dva naša druga iz prethodnice

poginula. Do ekala ih zaseda. Sada je patrola povećala budnost. Uočila je dva Nemca koji su ležali licem okrenuti stazi. Šlemovi su im prekriveni mrežama. Ogrnuti zelenim šatorskim krilima jedva su uočljivi. I sad su se čula opet samo dva pucnja. Gatali su komandant i još jedan drug. Šlemovi klonuše, a dvojica naših im pritrčalaše. Malo je bilo onoga što smo želeli. Ni da se nismo estito prezalogaji.

Šuma nam izgleda neprekidna. Borci su iscrpeni, jedva se kreću. Odmor se daje svakih dvadeset minuta.

— Još malo drugovi, uskoro ćemo u Borovno — govori pomoćnik komesara Darijević. — Tamo su Nemci, bit će da se jede...

— Pobeđemo ih i gotovo! Kad se najedemo lako ćemo — odlučno tvrdi vodnik Ljubiša Maksić, rođeni brat Rodoljuba Maksića.

Kolona sporo odmiče. Već sat-dva ne može se reći. Ni misli ne kruže daleko: Borovno, Nemci. Čekaju u koloni zakora i udesno sa staze i podiže praznu konzervu. Zagleda se u nju, odmahnu glavom i pomirisao.

— Dajde je! — reče onaj iza njega. Ovaj pruži praznu limenu konzervu. I on je zagledao i pomirisao.

— Pruži je i meni, Rade, — procedi treći.

Prazna konzerva ode od ruke do ruke duž kolone.

Borovno. Borci bi hteli odmah da napadnu. Starešine hoće najpre da izvide položaje. Odlučeno je da se izvrši napad oko 11 časova noću. Nemci su smešteni u staru napuštenu kamenu zgradu. Okolo su izgradili i prilino utvrdili položaje. S jedne strane bio je teško pristupačan kamenjar. Komandant je odlučio da gro jedinice napadne baš preko toga kamenjara. I, dobro je učinio. Kad je noć podmakla, napali smo jednovremeno sa svih strana.

Sa kakvom smo snagom jurnuli! Dotada nisam imao prilike da vidim i osetim kako je nemoguće isprečiti se rešenosti gladnih da se domognu hleba. Gladnih, ali ne i od gladi potpuno iscrpenih. Ni neprijateljska oružja koja su ostvarila maksimalnu gustinu vatre, ni njegova upornost, nisu nas zadržali. Nemci su nas na nož do ekivali. Ali, nisu mogli izdržati

Oton Postružnik: BRIGA (ulje)

pritisak. Drugovi, odre eni da napadaju preko slabije branjenog kamenjara, najpre su prodrli i pripomogli da se i na drugoj strani slomi otpor neprijatelja koji je najzad pobegao. Našli smo nekoliko mrtvih Nemaca i zaplenili dva mitraljeza. Bilo je i namirnica. Pošteno smo se najeli. To je bila jedina akcija u Petoj ofanzivi u kojoj se naš bataljon domogao hrane.

Osvanuo je drugi jun. U Borovnu smo pronašli šest mrtvih Nemaca. Ko zna koliko ih je ranjeno. Tu smo se nahranili. Ostatak hrane preko obroka ostavljen je iznemoglim drugovima koji su znatno izostali iza kolone. Okrepljeni, sad smo razmišljali o budu im borbama koje svuda unaokolo nagoveštava daleka tutnjava topova, mina i avionskih bombi. Uvereni smo u svoju izdržljivost. Sume, jaruge, me ave, žege — na sve ovo smo navikli. Ni bolest ni gladovanje nisu nas ranije štedeli. Bilo je prilika kad smo napadali deset puta brojno ja eg neprijatelja, pa smo ga uspešno tukli. Perica Višnji veli da bi mogao sve napore borbe podneti, kad bi svakodnevno imao dobar komad kukuruzna hleba. Boško Buha, koji tek što se opravio od tifusa, kao da se pribojava ranjavanja:

— Znete, — kaže — kad puzim prema bunkeru, padne mi na um da bih mogao biti ranjen pa štucnem. Iako me vi smatrate de akom, oni bi me isekli. Još je teže — ranjen, a glad te mori. ..

— Ovo drugo nije lako, priznajem — prekide ga Ba kovi . — A za slu aj ranjavanja pored bunkera, ne treba se uzrujavati. Se aš se našeg Tucovi a kad su ga hteli ranjenog da zarobe: bombu podaše i problem je rešen.

Sunce upeklo. Borci se bište na travi. Drugi su na položaju. Živahni su, znatno re itiji nego prethodnih dana. Cak poneko i zviždu e. Ipak nas ne napušta pomisao da ve sutra ne emo imati šta da jedemo. Nekoliko boraca predlaže da se ukinu intendanti, »kad tako i tako nemaju posla«. Zaklju uju: »Lako je sna i se u punoj ku i, tada i sami možemo baratati namirnicama.«

Opet pokret. Sada preko Sutješke, pravac Košur. Komesar ete Mirko Popovi prikuplja svoje borce koji su bili zaostali za nama. Njegova eta e i dalje ostati u Borovnu, zajedno

sa jedinicom koja će nas smeniti. Saznajemo da neke naše jedinice kod Suhe vode ogorčene borbe. Mi smo lako odbacili slabe snage neprijatelja blizu Tjentišta i produžili ka Košuru, na koji su bili istovremeno izbili naš 3 bataljon i Nemci. Naši su deo brda držali celinu, a izjutra otstupili.

Osvanuo je 4 jun. Zajedno sa 1-vim bataljonom naše brigade sudarili smo se s Nemcima. Šesta isto nobosanska brigada napadala je na istom sektoru. I naša eta, koja je ostala u Borovnu, priključila nam se pošto ju je neprijatelj jakim snagama zbacio sa ovog uporišta.

Košur — prilično prostrano i pošumljeno brdo. Deo koji su Nemci zauzeli utvrdili su drvenim bunkerima. Kad pada kiša, reklo bi se, šuma, iz koje nikada niko nije osekao stoletnu bukvu da je proda, tužna je, plače. Kapi vode padaju sa zelenog i pupkaju na suvo lišće. Kad duva vetar — šuma stravično huče, kao neka golema nadošla reka. Leti, kad sunce na liticama prijati, ovde je neobično lepo. Prsti sunčevi mu ne prodiru kroz zeleni šumski cvećer i miriše, ptice cvrkuću, svežina krepiti. I sada je svakako lepo, ali mi tu lepotu ne osećamo. Gladni smo. Juče nismo ništa jeli. Sunce se već drugi dan ne pomalja, ali ga i ne želimo. Avioni bi nam dosadili.

Tamo podalje, s one strane, u podnožju Košura, žubori veoma bistar potok Hrčavka.

Nemci su bili poseli Košur. Naleteli smo na njih veoma žestoko. Ustuknuli su sa isturenih položaja. Zauzeli smo puteljak koji vijuga podnožjem brda i uspeli se još nekoliko desetina metara uz blagu padinu. Odmah smo se na brzu ruku utvrdili. Neko je podesio zaklon od kamenja, neko iskoristio debelu bukvu, a poneki su iskopali plitke rovove, jer dalje kretanje nije bilo moguće. Ne samo što nismo mogli da dalje odbacimo Nemce, već smo bili prinuđeni da odbijemo njihove uzastopne protivnapade. Tek što su se Nemci utalili, neke naše jedinice počele da prolaze puteljkom. Tamo nedaleko od puteljka, tamo je Ozren. Njega je neprijatelj kasnije poseo jakim snagama, u nameri da preseče put koji od Sutjeske vodi ka Zelengori. Puteljak je u ovom bespuću jedino moguće prolaz za naše kolone.

Komandant bataljona puži od borca do borca i govori da ne smemo uzmaci. Zatim je iskupio komandire i komesare:

— Drugovi! — kazao je. — Ovaj položaj moramo održati po svaku cenu. Stab brigade je naredio da ne smemo otstupiti. Za mnoge naše jedinice ovo je jedina staza kojom se mogu prebacivati. . . Neprijatelj namerava da posedne Košur, Krekove i Ozren kako bi razdvojio naše snage...

Puteljak — uska staza kojom se konj teško kreće, vijuga kroz gustu šumu podnožja Košura. Mnogo je vojski tabalo njegovu sabijenu crnu podlogu. Nekada su verovatno njime jedino išli obani sa stadima ovaca. Sada njime klimaju izmorene noge gladnih i premorenih partizana. Prolaze turobna lica mladih ljudi, mrka od nesanice i svakojakih zala, sita ovakvog života koji zna i patnju. Zrak nade bljesne jedino kad dobiju komadi presne ili polukuvane konjetine, par e proje ili zobenice; i kad se sudare s neprijateljem. I onda, umesto straha, ozare se nadom pri pomisli da će, kad ga unište, kod njega naći i nešto za jelo. Neprijatelj svakako ima hrane, on je i došao u ove planine i naše ravnice, da otima tu i zalogaj. »Mi od njega otimamo naše«, kako kaže Milun-Seljo. »Takav je rat, takva je revolucija« — to se često čuje me u nama.

Na Košuru smo držali položaje šest dana. Jednom smo odbili sedam neprijateljskih napada. Nemci su osetili šta za nas zna i puteljak. Jedinice su skoro stalno njime prolazile.

Kad pade noć po e kiša. Mokri smo. Vatru ne smemo založiti. Hladno je. Nemci nam ne daju mira. Pokušavaju da nas zbače sa dela brda. Sna nema. Crno testo noć i dosadno pritiskuje. Puteljkom šljapkaju umorne noge. Po celu noć, bez reči.

Osvanu dugo otkivani dan. Iako su oblaci niski, doleće avioni. Ne vide nas od šume, ali dobro čene: bacaju bombe na naše položaje i mitraljiraju. Prethodno je iz rejonu Hrabke izbačeno nekoliko signalnih raketa. Istovremeno je i nemačka pešadija krenula u napad. Osuli smo vatru na nju. Nemci su pokušali da se probiju na našem levom krilu, koje su najpre ga ali paklenom minobacačkom vatrom. Poginulo je nekoliko

naših boraca, ali Nemci su odba eni. Pred našim zaklonima ostalo je osam leševa u zelenim uniformama. Uli su se i jauci s one strane. Verovatno ranjenici. Napad je odbijen. Iako smo uspeli da popravimo svoje položaje.

Sat-dva posle okršaja s Nemcima, stazom nai e jedna krajiška jedinica. Ranije su je napali avioni. Kažu, dva druga su poginula a nekoliko ih je ranjeno. Na za elju njihove kolone četvorica partizana jedva su nosili na improvizovanim nosilima Mila u iteljca. Bio je teško ranjen u nogu par etom avionske bombe. On je poha ao U iteljsku školu u Užicu, pa kad nas je video zajauka:

— Joj, Uži ani, ostavite me kod sebe ...

Ona četvorica što su ga nosili posrnuše i padoše. Dvojica od njih se jedva podigoše. Mile je jaukao. U tom momentu Nemci opet nasrnuše na naše položaje. Jedna njihova patrola prišunjala se našem levom krilu, pa je ošinula rafalima po za elju kolone Krajišnika. Ranjeni Mile opet je bio pogo en. Više se nije javio, a četvorica drugova koji su ga nosili produžiše puteljkom. Još jedan borac je toga dana poginuo na stazi. Ranije je i on bio ranjen. Ispustio je samo prigušeno »joj« — to je bio jedini protest protiv smrti. Odmakao je još dvadesetak metara i survao se pored puteljka.

I tako smo toga dana ipak izdržali. Puteljak, iako ugrožavan, ostao je u našim rukama. Njime su odmicale kolone u kojima su ljudi esto izgledali kao potkra eni stubovi. Stajali su da bi se odmorili, jer sest moglo bi da zna i — više se ne di i. Ljudi na puteljku nisu pridavali mnogo zna aja neprijateljskim naletima. Oguglali su...

Prolaze sati. Nemci nas ne napadaju. Nesanica osvaja borce. Desetari su najizdržljiviji. Joco pokretom ruke upozorava svoga »kolegu« »Otrova« da tamo u njegovoj desetini jedan drug »struže«. Potom je i Joca drmusao Ivu, bivšeg kuvara.

— Smatraš da ne uju tvoje hrkanje — prekoreva ga. Misli e da svi spavamo, pa e navaliti... — pokušavao je da ga rasani. Borac je podigao glavu, ali kapci se nisu otvarali.

Niski oblaci suze izmaglicom. Bilo je ve predve erje kad je komandant saopštio starešinama da se izvrši popuna municijom. Neko sa položaja je glasno mislio:

— Najzad, da malo odahnemo...

Ne znam ko je to rekao, ali siguran sam da je taj drug o ekivao smenu. Hrana i smena — to su bile kratke ali najomiljenije teme razgovora. Nikada ranije nismo toliko gladovali i bili u neizvesnosti koliko emo dugo držati položaje. Tako blizu Nemaca ljudi su postajali nervozni. Pomalo su izražavali ljutnju na starešine zašto im ne daju odre ene odgovore o situaciji. Kad se zamenik komandanta Lazar Teši , iako ranjen, našao na levom krilu i po eo bodriti borce govore i da »ono što na sve strane puca ipak nije strašno« i da emo za desetak minuta preduzeti napad, jedan mu nabusito odvrati:

— Sto nisi doneo koji zalogaj hleba, nego samo »borba«, »borba«; kamo smena, o i mi ispadoše!

— A bogme, teško je! — umešao se mladi skojevac Lazi .
— Ali šta eš, niko od nas nema hleba.

— Ima li, nema li, — ja ovako više ne mogu! — opet e onaj.

— Ne misliš, valjda, da nam komandir želi zlo? — odvrati Lazi .

— Pusti me bar ti da na miru umrem, više ne mogu, ne mogu, i ne mogu...

Dobismo nare enje za napad. Ponovo uzavre šuma, ponovo Košur postade maglovit od dima. Nemci nas do ekaše spremno: iz bunkera sagra enih od oblih balvana lizao je plamen, izvijale se rakete i zaplitala u grane drve a ili plivale povrh njih. Ga ali smo iz sveg naoružanja i privla ili se neprijateljskim položajima. Otkrivali smo rovove za koje nismo znali da postoje, nicali su nema ki zakloni iza kojih su sukljali rafali. Pokatkad se razaznavao tup udarac ru ne bombe o stablo bukve i prigušeni jaući naših ranjenika. Protivni ki ranjenici, koji se tako e na mahove uju, znatno su grlatiji. Možda nam se to samo pri injava.

Levo krilo bataljona prilično je napredovalo. Ipak, naš pritisak je slab da bismo mogli računati na proboj. Onaj borac što se žalio da ne može izdržati privukao se jednom povelom u rov i bacio bombu u njega. Ubio je tri Nemca i odmah zaseo među njima. Nije imao sreće: nije ništa našao za jelo. U pokretu ka istom rovu Lazi je zajaukao. »Kritizer« je odmah otpuzao nazad ka drugu i previo ga.

Padaju drugovi. Napred se više ne može. Pokušasmo juriš. Ne uspevamo. Kako bismo i mogli prodreti kad se jedva krećemo. Nismo u stanju da se sjurimo na neprijateljske položaje. Stiglo se utisak da bismo zbog sporog kretanja svi izginuli pre nego što bismo se domogli nemačkih rovova. Bili smo prinuđeni da se vratimo na prvobitne položaje.

Opet smo nedaleko od puteljka. Tišina. Daleko, levo i desno od nas, vodi se žestoka borba. Čuju se i topovi.

Ranjeni drugovi, koji još nisu evakuisani sa prihvatnih mesta, ne čuju se. Komandant razgovara sa ostalim članovima štaba bataljona kako da organizuje odmor ljudi na položaju. I on je izgubio nadu da će smena uskoro doći. Ocenio je da nespavanje iscrpljuje ljude koliko i gladovanje i da se bez sna ne može dugo izdržati. Zato treba nastojati da se borci svaki na svom mestu na smenu odmaraju.

Ali, Nemci nisu dugo mirovali. Pripućaše, pa prestadoše. Čelunici su »arkali«. Ipak, bolje smo prošli nego prethodno. Rukovodioci su stalno kontrolisali budnost boraca. Nije se smelo dozvoliti da nas neprijatelj iznenadi.

U praskozorje Nemci su pojačali vatru. Prihvatili smo borbu. Opet pokušasmo da prodremo preko njihovih položaja. Nemamo snage. Prema mogućnostima suviše želimo. Brzo su nas »u utkali«.

Galama, čuju se deca. Trgosmo se iz barutne **monotonije**. Dvadesetak žena, dece i staraca sa zavešljajima žuri puteljkom. »Zbeg« — pomislili smo. Bosa i poluobu ena deca živahno skakuću, skreću i levo-desno od staze. Pokatkad snop zrna prostruže iznad njihovih glava, ali to ih mnogo ne **uzbuđuje**. Susreću se sa nekim borcima koji idu **u** suprotnom pravcu **i** bez reči se mimoilaze.

— Ostavi to, crklo mi, dabogda — oštro zapara ženski glas. Majka grdi muškar i a koji se maša pušaka razbacanih pored puteljka.

Kiša po e da pada. Peti jun, letnji mesec. Mileta Milanovi , komesar tre e ete, razgovara iza breš i a sa komandir-rom Rodoljubom:

— Da sam se bar na Borovnu dobro najeo, lakše bih izdržao — veli Mileta — nego tamo zakasnih, a ovde nema šta da staviš u usta.

— Kažu da je strašno umreti od gladi — prihvati Maksim .

— Bolje je poginuti: zaleteti se me u Nemce pa dokle doguraš.

— Ne razumem zašto smo ovde tako dugo? Zar nas ne mogu smeniti ovi što prolaze puteljkom?

— Ama, i ovi što idu stazom nisu bolji od nas. Vidiš, kosturi su, izgledaju kao da su se iz grobova digli. Ali, red bi bio da nas neko smeni.

— in mi se da se više ne zna ko kuda ide! Opoljeni smo mi, druškane.

— Predosetio sam ja to još pre neki dan. I borci ose aju.

— Meni Krsto re e: »Pusti me da idem u ... samo da ovde ne skapam od gladi i nesаницe«.

— On je dobar borac!

— I meni se smu ilo. Stalno o ekujem kad e nas Nemci iza le a u potiljak zgoditi.

— Neki borci reaguju. Traže hleba. Ja se pravim kao da ih ne ujem. Lagao sam ih, kao što su i mene lagali.

— Ja sam im najpre pokazivao Nemce i govorio: »Eno tamo hleba, idi pa uzmi«, a sada i sam hulim.

Nedaleko od Milete sedeo je komesar bataljona i slušao razgovor. Prišao im je.

— Nije lako! Bili razo arani ili ne, nije baš svejedno.

— ekaj! — prekinuo ga Mileta. — Reci ti nama iskreno, kakva je situacija, ima li nade na opstanak? Mi vidimo koliko je sati!

— Ama, nadu ne smemo gubiti. etiri ofanzive su za nama. Uvek smo se uspešno probijali...

— ekaj, brate. Opet ti levo-desno. Ima li smisla da se i dalje borimo, ili... Od ete je ostalo 17 ljudi sposobnih za borbu.

Nemci pripucaše. Po eše poja avati vatru. Dole u mine. Neke eksplodiraju u granama pre nego što padnu na zemlju.

— Udri, majku ti... Krv eš propištati, ali ovde ne eš do i — vi e neko na sav glas.

U oba pravca mi u se puteljkom pognute ljudske prilike. Poneki nemaju oružja, a ne uzimaju ono pored staze. Pokisli su. Ima ih pocepanih i bosih. Niti ih ko pita ko su i kuda idu, niti se kome oni obraaju. Jedino po petokrakim zvezdama zaklju ujem da su partizani. Kad su zafijukale mine neki su seli pored puteljka, dok su drugi produžili kao da se ništa ne doga a. Nekima je ode a umrljana krvlju. Ili su ranjeni ili su teglili ranjenike.

Smrdi od eksplozije. I vonj nezakopanih leševa se ose a iako je hladno. Nekoliko mrtvih drugova, poginulih u poslednjem jurišu, ostalo je ispred naših položaja. Ranjenicima se pravovremeno ne ukazuje pomo . Referent saniteta u bataljonu, drugarica Mara Kusturi , trudi se da previje što više ranjenika. Milu je uz slomljenu nogu privezala pušku. Mada smo u šumi, pogodnije drvo nije našla. Ni zavoja nema. Košulje mrtvih su zavoj za žive.

ini nam se kao da nikada nijednu borbu nismo dobili. Bataljon je prore en. Jedino kad Nemci napadaju vidi se da nije skrhan, ljudi kao da se razbude, živahnu. I sve eš e iznemoglim glasom prete Nemcima: »Odi da te pojedem!« »Majku ti švapsku, 'o eš našeg mesa!« »Kosti e ti istruliti u ovoj šumi!...«

Po podne smo bili relativno mirni. Predve e je obnovljen dvoboj. Borci kao da prvi put gaaju: žale se da ih usled trzaja zgib ramena zaboli i onda utrne. Gunanje je prestalo. Upale o i na izmršavelim licima nasaduju zelene uniforme na mušice oružja. Za koji minut tegobe se zaboravljaju. Maštanje o smeni i hlebu prestaje. Opet smo jedna misao, iako zakratko.

Tek što se spustio mrak, puteljkom prođe neka jedinica u dosta duga koj koloni. Na za elju se uje rika gove eta. Jednog pa drugog. Kao da mi pred o i iskrsoše kazani u kojima se kuva meso. Sutradan sam uo da su se mnogi drugovi na položajima obradovali. O ekivali su da e dobiti par e gove-eg mesa. Neki su se hvalili da im je satima voda išla na usta, izazvana rikom goveda. Sa željom da se nahranimo proveli smo i ovu no , uo i 6 juna.

Puca zora koja nam ne e doneti nikakvo poboljšanje. Za udo, Nemci miruju kao da su u dubokom snu. Dva slavuja, tu iza nas, vezu veselu pesmu Košuru, brdu patnji. Kao da se nadme u ko e duže da istraje. Jedan je u vrzini ispod položaja druge ete, a drugi bliže desnom krilu. Pomislih: pesma za naš bataljon, za mnoge poslednja. Znam da emo se teško izvu i iz neprijateljskog zagrljaja. Više nije nikakva tajna da smo u obru u. Sirogojno podiže pr asti nosi iz naslaganog lisnatog granja koje koristi kao zaklon, pa doviknu drugu s leva, pokazuju i na žbun odakle peva slavuj:

— uješ, Boronja! Onaj 'o e pesmom da nas nahrani.

— Ptica ko ptica!

— Jel' da lepo peva? — nasmeja se Sirogojno.

— Pusti pesmu k vragu.

— Kod mene, znaš, u mome selu, im grane prole no sunce, slavuji pevaju na sve strane. A ima li kod tebe slavuja?

Pitanje je ostalo bez odgovora. Boronja nije slušao Sirogojna. Utom neprijateljski mitraljez odbroja nekoliko rafala. Prenusmo se kao iz polusna. O ekivali smo da e Nemci jurišati. Pronese se vest da je Mile Kozmar, kasapin iz našeg bataljona, prethodne ve eri ukrao jednu izmršavelu kravu iz komore jedinice koja je prolazila puteljkom, ali su ga uhvatili. Jedinica je imala dve krave koje je uvala radi mleka za ranjenike i bolesnike. A Mile nije mogao da gleda svoje bolesne drugove. Prvi put u životu je ukrao.

Sa bukava na malom uzvišenju iza naših položaja pogled je dopirao daleko u neprijateljsku dubinu. Pokušavali smo da sa njih osmatramo. Nemci su nam ubili jednog druga koji se stropoštao sa visine. Mitraljeska zrna su esto ešljala grane

ovih bukava. I sad se jedan drug uspeo visoko i dogledom osmotrio neprijatelja. Još nije kroio na zemlju, a zrna po eše kr kati grane i ostavljati ožiljke po stablima.

— Noge mi drhte, jedva sam se popeo, a još teže sišao — re e borac kad se dota e zemlje.

— I ne vidim dobro: gledam gore kroz dogled, sve mi mutno, drve e igra... Došlo vreme da umiremo od gladi.

Prvi put otkako smo partizani jedemo šumsko bilje. Ljudi na smenu skidaju koru mladih bukava i ispod nje stružu pokoricu. Neki su preko puteljka našli jagor evinu i kiselicu. Hvale se da ovo bilje nije loše. Malo kasnije njih nekoliko poeše da se previjaju. Zaboleo ih stomak.

Sve nas tišti ista muka: hrana i smena. Možda ovo drugo i ne bi izazivalo ose anje tegobe kad bismo se nahranili. Divlji luk i potkorica od bukava ne mogu da utole glad koja razgoni misli, odremkuje, siše srž iz kostiju. Ljudi su se ušiljili. Telo je lako, samo je glava na istan alom vratu teška.

Gledam naš položaj koji se pružio po le ima Košura. Ljudi se više ni iz pozadine ne vide dobro. Nekoliko dana smo tu, pa su imali vremena da podešavaju svoje zaklone, kako bi im bilo što udobnije i kako bi se što bolje zaklonili. »Udobnije« to zna i izra en rov za leže i stav sa otvorom za ce enje vode, sa nabacanim granjem na kome se može ležati a da se telo ne pokvasi. Sti e se utisak da borci ure uju svoje zaklone kao da e tu ostati ko zna koliko dugo.

— Ko e ve eras u patrolu? — pita komandant Božo. — Dvojica treba da krenu duž potoka Hr avke...

— Ja u! — diže se Ratko Gerzovac. Javi se još jedan drug.

U tom pravcu komandant je slao nekoliko patrola, ali se niko nije vra ao. Borci su ovo patroliranje nazvali »patrola smrti«, a izvi anje sa bukava »osmatra nica smrti«. Smatrao sam da su oni što odlaze u patrole ili izginuli ili dezertirali. Prethodne no i trojica naših su nestali sa položaja. Ratko je nekada bio etnik koga smo zarobili. Nehotice posumnjali u njegovu dobru nameru kad se javio.

Opet galama. Manja jedinica prolazi puteljkom. Jedan Italijan se razvikao:

— Italijano nosi, nosi, a nema man are! Ne e više! Ide Italijano u ... materina.

— Idi, bre, ko te zadržava! — nabusito odgovori jedan partizan. — Eno ti ga tamo Švaba!

— Idi ti Švabo! Ja volim da radi. ..

Bilo je više Italijana. Dvojica su imala puške i petokrake na kapama. Ostali bez oružja. I oni su malaksali, ali vrlo govorljivi. Drugarica Stanka Borovi lako otkakuta na stazu i re e komesaru jedinice da su nema ki položaji blizu i da je galama nepoželjna.

— Tebi kao da je sve potaman? — obratih joj se kad se vratila. — Tr kaš živahno poput veverice.

— Tako izgleda, a svaki dram tela je gladan; ose am kako kopnim. Iz dana u dan sve više.

Drugarice kao da mnogo ne uzrujava veoma delikatna situacija. Milena Sitarica uporno »pronalaži« tifusare na položajima. Još na Š epan-Polju dobila je zadatak da motri na sve nas i im kod nekoga uo i znake tifusa, da ga izoluje. Olga Mati , nekada mala, zdepasta i punih obraza, sada je izbučljena, potamnela, ali se još nije požalila da ne može izdržati. Zora i Slavica Gulin su skoro po ceo dan deljale opnu ispod bukove kore i leno je žvakale. Nisu išle da traže divlji luk. Stizale su da obave i druge poslove: previjale su ranjenike, izvla ile mrtve drugove, donosile vodu na položaj (ne toliko da je borci piju koliko da ispla u usta, »zar ala«, lepljiva). Dok je bilo dovoljno municije, prinosile su pune redenike mitra!jescima, a otkako je nare eno da se dugim rafalima ga a samo kad neprijatelj juriša, toga posla su oslobo ene. Još jedan posao su drugarice obavljale bez zaduženja: obilazile su drugove u zaklonima i sa njima provodile po koji minut. To su inile sve, nekako toplo, delovale su razgaljuju e. Dok je Danica Milosavljevi i u jurišima i u odbrani uporedo u estvovala sa drugovima, Zora i Slavica su obi no tešile ranjenike. Govorile su: »Lakše je ranjenicima kad s njima razgovaramo, zaboravljaju na bolove«.

Zapraštaše nema ki mitraljezi. Primitih da se neko surva sa »osmatra nice smrti«. Istovremeno zapijukaše mine. Zamagliše vidik prema neprijatelju. Zatim, opet tajac. Neko jau e. Vidim jednog borca baulja sa položaja. Napreže se, grabe i rukama rastinje. Leva noga mu omlitavila. Sve glasnije kuka. Tri drugarice u pognutom stavu prisko iše mu u pomo i odnese ga.

Ju e su se dobro uli neprijateljski ranjenici. Oni su odmah previjeni, dobili su injekcije, za dva-tri sata našli su se u bolnici. Nad njima e bdeti lekari, bolni ke sestre, bi e upotrebljeni mnogi lekovi. Ako izgube krv dobi e drugu, litar, dva, tri. A naš Miroljub koji baulja? Ne znam da li e se na i tople vode da mu drugarice operu ranu! Krv mu ne e iste i, nju je isisala vlaga Košura zajedno sa poslednjim atomima snage. Zna samo za partizansku negu bez belih mantila i mekih kreveta, koja e i njemu sada biti pružena. Još nešto zna: ta nega koju e osetiti nije po sili dužnosti, uzvrat za nedeljnu ili mese nu platu u novcu. Ona se pruža da bi želje koje su u nama vrile i sada nisu ugašene, opet postale neugasiv plamen; da naša reka nikada ne presahne obiljem vode. On ho e da naša jutra budu samo naša, ali za ostvarenje takvih želja pla a se skupa cena. Eto, Miroljub ve odavno pla a, sada je ve izbrojao poslednje pare.

I ovaj drugi dan se osnurao. Nikad se više ne e povratiti. amimo u zaklonima. Izvi a je sa bukve primetio da su Nemci postali pokretljiviji nego obi no. O ekujemo napad. Ne bi se moglo re i da su oni ljubitelji no nih okršaja.

Moglo je biti oko pola no i kad su udarili. Naro ito je bio žestok pritisak na tre u etu. Me u prvima je poginuo vodnik Ljubiša Maksi , brat Rodoljuba Maksi a, komandira ete.

Plameni jezici mina i granata pokazuju se na sve strane. Nemci po eše da krešte: »Forverc!«, »Forverc!« — razaznaje se u zaglušnoj pucnjavi. Naši štede municiju. Re eno je: povla i za oroz samo kad vidiš neprijatelja. Naši raketama obasjavaju poprište, da bi se videlo dokle su Nemci prišli. Primeujemo — privla e se puze i izme u bukava. Pokušali su juriš.

Zasuli smo ih bombama. Povukli su se beže i ka svojim položajima. Ovaj napad ih je koštao dosta žrtava. Jedino su malo dublje prodrli u rejon tre e ete.

Pred jutro smo saznali da je tre a eta znatno prore ena. Izgleda da su mnoge iz ove ete Nemci iznenadili na spavanju. Istina, izdržali su pritisak, ali kad se neprijatelj povukao, »povukli« se i oni. Deo boraca je iza svojih zaklona do ekao jutro. Komesara Milanovi a, komandira Maksi a i desetak boraca nigde nije bilo. Pri alo se kasnije da je u pometnji neko (verovatno u magnovenju) »naredio« te su oni napustili svoja mesta. Ova grupa iz tre e ete nekako se probila kroz neprijateljski obru . Negde u Bosni su sreli druga Rodoljuba olakovi a i izneli mu neke pojedinosti iz borbi kod Sutješke.

Toga jutra doživeli smo još jedno iznena enje. Ratko Gerzovac je prethodnog dana predve e otišao u patrolu. Brzo se izgubio od svoga druga s namerom da dezertira. Probijaju i se no u kroz šumu svugde je nailazio na Nemce. im bi ih primetio ustuknuo bi, pa pokušao na drugoj strani. Kad je ve skoro pao od umora seo je i razmišljao.

— Tako, mislim ja šta da radim? — pri ao je svojim drugovima. — I da se probijem gde bi posle? etnicima? — ni za živu glavu; oni bi me sigurno ubili, a kod ku e se ne može nezapažen opstati. Pretresi su esti. ujem ja njištanje konja. Pomislih, da je par e mesa . . . Sedim na brdašcetu. Znam, gledao sam s jedne strane silnu vojsku, preplavila je brdo, a s druge ljude koji se jedva vuku, skoro izbezumljeni od gladi i bolesti. Zar napustiti one s kojima sam podelio toliko dobra i zla!... Svoje ljude koji se jedini bore širom zemlje za pravu slobodu ...

Digao se Ratko i otišao odakle su se uli konji. Nekoliko ih je bilo privezanih. Polako se privukao i odvezao dva koji su bili natovareni korpama hleba. Poveo ih je kroz šumu. Ali, jedan Nemač, valjda stražar, uo je lomljivu gran ica i po eo nešto da vi e. Ratko je požurio i odmakao. uo je kako Nemač »sakramentira«. On je mirno produžio. Zorom se našao me u svojim drugovima. Tek što je dan poodmakao svi su dobili po

par e kuvanog mesa i hleba. Kakvo iznena enje, kakvo zadovoljstvo.

— Video sam one naše jadnike — pri ao je Ratko svojim drugovima. — Tamo dole pored Hr avke Andriju, a ak tamo dalje Rista.

— Gde si ih, bre, video, s kim naopako? — prekinuše ga.

— Jutros, bilo je dobro svanulo, ja vodim konje i vidim Andriju, prepoznao sam ga, udarilo ga i razbucalo grudni koš. Valjda znate da se pre nekoliko dana i on bio javio u »patrolu smrti« ...

Naši izvi a i su ustanovili da neprijatelj vrši pripreme za novi juriš. Borci su upozoreni da Nemci smeraju ja i napad i da se o svakom metku mora voditi mnogo ra una. Kako ljudi isto misle! Da li bi neko bio spreman da pomisli da se radi o dogovoru? Jovo »brkajlija« re e:

— Svejedno mi je da li e napadati slabije ili ja e. Osta u iza ove bukve dok ne poginem.

To prihvatiše Milun i još neki. Istovetno mišljenje. Nikakva sumnja i strah ih ne glo u. I, toga dana, 7 juna, bilo je obla no. Više nas nije interesovalo ko prolazi puteljkom, koga branimo ve nekoliko dana. Znamo da on vodi za Milinkladu. Moramo ga još braniti, to je izvesno. Nema više danono defilovanja stazom. Valjda su najzad svi na svojim mestima. Valjda nismo mi osu eni da do poslednjeg daha ostanemo na omrznutom brdu. Šta li je sa nare enjima? Imamo li s kim drugim vezu osim sa rasutim lutalicama?

Kao pritiskom na dugme grunuše Nemci uzduž položaja. Verovatno nijedno njihovo oružje nije ostalo tada da ne dejstvuje. Sa naše strane samo pokoji rafal iz mitraljeza. Borci — skoro ravnodušni. Bledo-tamna put njihovih lica zabrinjuje. Svaki je bolestan. Ako ni od ega drugog, a ono od gladi. Zagnjurili su glave nisko iza zaklona i samo povremeno, za deli sekunde, ošinu pogledom prostor ispred sebe da ih Švabe ne bi iznenadile svojim nailaskom.

Otuda vrše pritisak, reklo bi se, kao nikad ranije. Lokalnim jurišima ho e da nam skrenu pažnju na tu stranu; ili da bi još bolje ispitali ja inu i rešenost naših ljudi da brane

položaje po svaku cenu. Tamo kod 1-vog bataljona ozbiljno vrše juriš. U zaglušnoj tutnjavi pokatkad se razazna urlanje Nemaca koje vetar donosi.

Nemci koji pokušavaju puzanjem da se prišunjaju rovovima, stapaju se sa zelenom okolinom. Nije ih lako primetiti. Borci se žale da teško pogađaju. Nišani im igraju, a cilj beži iz zareza. Neprijatelj sve besomu nije navaljuje. Prinuđeni smo da ga amo najgušom vatrom. Prise amo se komandantovih upozorenja: »Oskudni smo...«, ali šta se može. Dva streljača ka stroju pužu k nama u neprekidnom lancu.

— Držite se, drugovi! — jedva se čuje nečiji glas.

— Udri, pa ga živa grizi! — malo kasnije nadvisi nečiji bariton.

Svako za sebe psuje Nemce i preti. Grane padaju sa bučava kao da ih desetina sekira sasecaju. Stabla su procvetala ožiljcima; na sve strane fiju, pljaska, puca, urla, lomi se. Predose amo da ne možemo izdržati pritisak. Tri naše desetine su se povukle za po nekoliko metara. Borci već bacaju bombe na prvi neprijateljski stroj. I drugi se približava.

Odjednom se tamo kod Nemaca uz jaku eksploziju podiže veliki stub crnog dima. Naši pogledi se zalepiše na to mesto. Za deli sekunde kao da zaboravimo na odbranu. Nešto kasnije opet se prolomi eksplozija kod Nemaca. Mi se ozarismo. Opet kod njih šiknu crn dim, pa opet.

— Naši topovi! — vi e neko.

— Da vidite kako i komunisti tuku! — dopunjuje drugi.

Nemci ustuknuše. Borci, naročito oni koji su se bili malo povukli, dobiše novu snagu. Navališe kao da imaju rezervne živote. Nemci uzmi u. Poneki beže. Kako je lepo gledati neprijatelju u leđa kad beži. I gađati ga.

I ovaj, svakako jedan od najžešćih ih napada, uspešno smo odbili. Čak smo zaplenili jedan mitraljez sa nešto municije. Docnije smo saznali da je partizanski top dejstvovao na Košur sa Ozrena.

Proleće je rano pošlo. Još u martu smo u dolini Neretve gledali kako se povetarac igra beharom procvetalog voćja. Nadali smo se bogatom rodu.

Posle odbijenog juriša, jedan borac je za Nemcem prešao svoj položaj i tamo našao nekoliko jagoda. Brzo se povratio u svoj zaklon i doneo tri sitna ploda. Vest da su prona ene jagode potstakla je mnoge da ih traže.

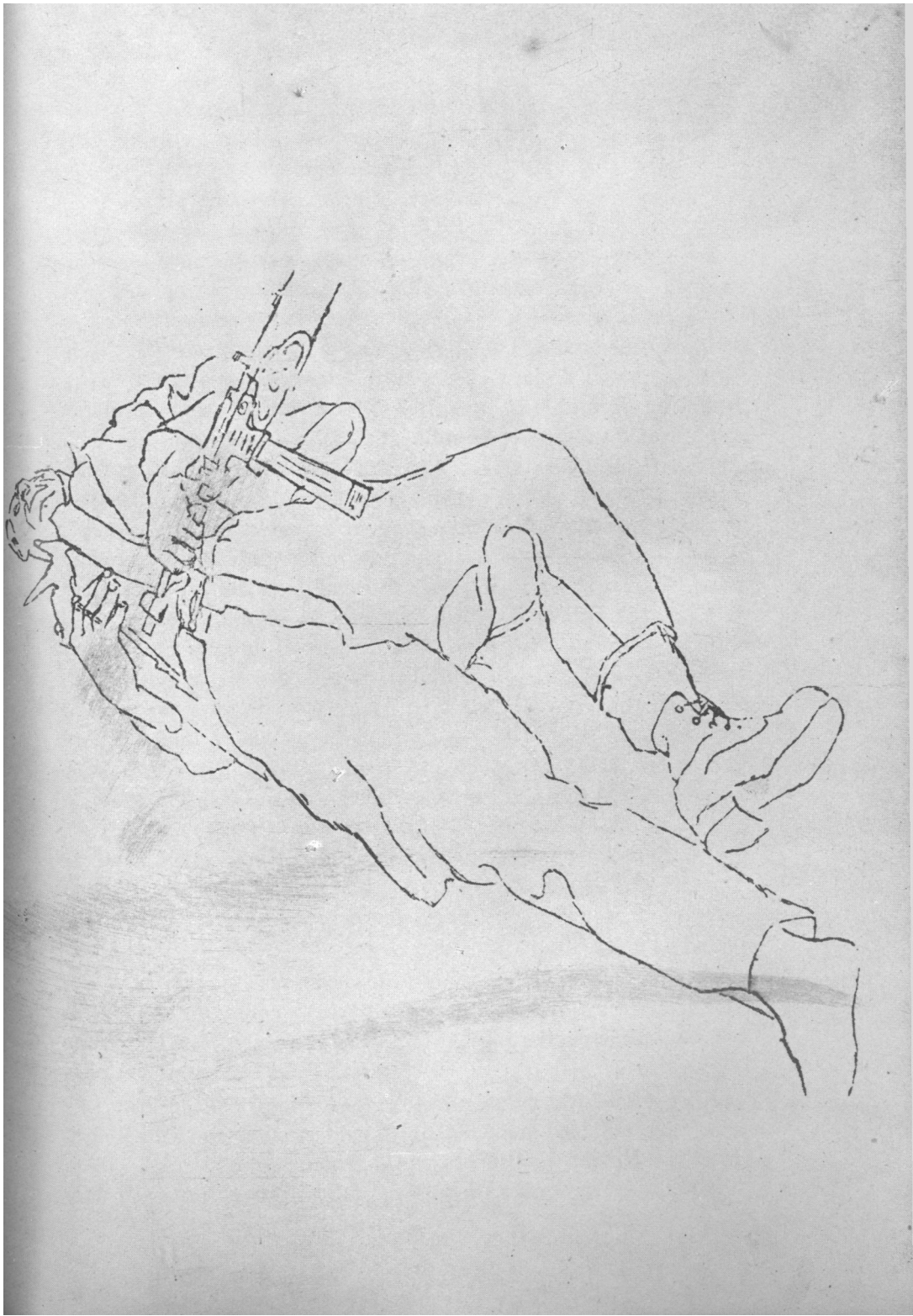
Desetak metara ispred naših položaja progrevavalo je sunce toga dana duže nego ranije. Naši zakloni su se nalazili u debeloj hladovini, ne zato što smo mi to hteli, nego što smo morali da podesimo položaje prema zemljištu. Zrelih jagoda nije bilo u hladu. Tamo, gde je ponekad grejalo škrto sunce bilo ih je. Svi smo ih приметili. Ali, kako do i do njih? Onaj drug koji ih je već kušao, pokušao je da otpuže i da ih opet uzbere. Snop neprijateljskih zrna vratio ga je.

Pred nama je privla an mamac. Dvadesetak koraka ka neprijatelju, negde i bliže, ispod širokog nežnog liš a, virile su crvene jagode. Naši pogledi nisu više neodre eno bludeli ili bivali pripijeni uz neprijateljske položaje. Domet o iju sada je bio kratak, a želja velika, dostižna po cenu velike odlu nosti... Svi bi hteli da okvase lepljiva usta miomirisnim plodom krupne šumske jagode. Doma i se šake ovoga vo a — to je postao motiv postojanja, svrha upornog bdenja na Košuru, bliži zadatak koji se stapao sa onim — odbiti neprijatelja.

Paprat se ispre ila pogledima te se potpuno ne vide primamljive jagode, iju su žarku crvenu boju poja avali sun evi zraci koji su se mu no probijali kroz pokrov grana. Poneki rafal prhne tišinom. To Nemci daruju one najsmelije koji se usu uju da otpužu onih nekoliko metara napred. Rizi no je oveku skrenuti pažnju na opasnost koja ga vreba za nekoliko jagoda. To on i sam vidi i ose a. On je puzao ka bunkerima, jurišao i kundakom tukao neprijatelja, esto radi onoga neposrednog, najbližeg cilja — hleba. Zar se i onda nije ginulo!? Sada, radi ovoga cilja, pregršti jagoda, isto se gine. Nije li sada za oveka šaka jagoda vrednija od tanjira vru e orbe sa mesom koju je pojeo na Borovnu?! Sada, kad ljudi žva u praznim ustima i psuju Nemcu sve što se može psovati?

— Idem da odaberem koju! — re e Borovi drugu do sebe.

— Poginu eš, ostavi orava posla — odvrati ovaj.

Nikola Martinoski: PALI BORCI (crtež)

— Danas ili sutra, svejedno! — odmahnu rukom, pa odloži pušku na stranu.

— Slušaj, Borovicu! Ponesi i meni koju.

— Idi pa beri. Suviše si mudar.

— Ama, nekako, ti si, znaš, ti si slobodniji.

— Da, pevam ti pesmu! — kaza i krenu.

Sti em utisak da ga niko ne bi mogao odvratiti. Da li je ovo nagon za samoodržanjem i srljanje u smrt u svom jedinstvu? Kad mu je drug rekao »poginu eš«, Borovi je razroga i upale o i. Bio je spreman, inilo se, da prekrši osveštani zavet drugarstva, da se posva a sa drugom, možda i da ga udari. Niko ga nije mogao zaustaviti. Glad — nagon koji tera ljude da ine svakojake istupe. Tada sam stekao utisak da glad može naterati oveka na herojstva, a s druge strane i na kukavi luk. Zavisi do koje mere ga je obujmila. I Borovicu nije mnogo trebalo pa da izgubi kontrolu nad svojim postupcima. Sad je prilepljen uz zemlju puzao. Tamo podalje, vidim, još jedan borac puže. Bio je nesmotren. Kad je dopro do jagoda halapljivo je nabrao nekoliko komada u šaku i podigao glavu da ih stavi u usta. Postao je cilj dva neprijateljska mitraljeza. Jagode su mu svakako ostale u ustima, a on bez re i i pokreta ostade me u bujadi i jagodama.

Borovi je bio oprezniji. Obrstio je one oko sebe. Kad Nemci pripucaše, on se uspešno vrati u zaklon sa šakom jagoda.

— 'O e li biti koja za mene? — obratio mu se drug.

— Sa koliko si zadovoljan?

— Pet-šest.

Borovi mu sa osmehom dade sve, bilo je dvadesetak komada.

Ceo dan je trajalo natezanje sa jagodama. Oni smeliji su se izlagali smrtnoj opasnosti. Trojica su poginuli. Toga dana i neprijateljski avioni su nadletali. O ekivali smo kad e nas zasuti bombama. To nisu u inili.

No uo i 8 juna protekla je mirno. Zadah leševa koje su granate i mine izbacile iz plitkih grobova ose a se više nego ranije. Iako smo veoma priviknuti na svakojake ratne prizore, ipak pomisao da se oko nas, možda u najneposrednijoj blizini,

nalazi par e mesa nekog našeg druga, stvara neprijatno ose-
anje, koje se poja ava kad povetarac prestane i vonj leševa
postane skoro nepodnošljiv. Tu-i-tamo zvezde prodiru kroz
naslage oblaka. Pretpostavljamo da e nas sutra avioni
uznemiravati.

Tek što se razdanilo, zujanje aviona potvrdi naše zebnje.
Tamo dalje uju se eksplozije avionskih bombi. Prime ujemo
eskadrile lakih bombardera. Nije vedro, ali nije ni tmurno kao
što je bilo prethodnih dana.

Sa nama se ve nekoliko dana nalazi i prate a eta sa
komandirovom Dragojlom Stoji em. Oni su nam pomagali u na-
padima i odbrani. I oni su otišli na naše položaje da bi »oku-
šali sre u« sa jagodama. Nije im dobro polazilo za rukom. Dva
izvi a ka aviona, smenjuju i se, stalno su nadletali naš bata-
ljon. Zahvaljuju i dosta gustoj šumi nisu nas prime ivali. Ali,
one koji bi otpuzali po jagode mogli su primetiti kroz prore-
ene grane ukoliko avion nisko leti.

— Dokle e ova »Roda« zujati nad našim glavama? —
re e Dragojlo kad se vratio iz »obilaska« položaja.

— Dok joj se ne smu i! — odgovori mu zamenik ko-
mandanta.

— E, da imamo oružje kao oni s one strane i tre i deo
hrane, mi bi carevali.

— Ve odavno bi sedeli u Sarajevu.

— I Beograd nam se ne bi mogao odupreti.

— On je naš, što da se odupire.

— Mislim na Nemce u njemu...

Razgovor je bio u toku kad se opet ukaza izvi a . Leteo
je nisko. Dragojlo prisko i mitraljezu i bez ustezanja ga podiže.
Kratkim rafalima istrese poslednji šaržer na avion, koji je bio
nad našim glavama. Gust crn dim po e da kulja iz njega. Po e
da se giga levo-desno i posr e. Zatim obori kljun zemlji i pod
oštrim uglom po e da pada. Sa položaja borci vi u:

— Alal' vera komandire!

— Osevapio si se!

— Udri gada!

— Nau i ih pameti, komandire!

Osmesi na izmu enim licima. Ve odavno nisam video ove ljude da se svi smeše, da odražavaju ushi enje za uspeh koji je postigao jedan ovek, njihov drug. U dnevnik koji sam neuredno vodio zapisah: »I mi smo kao ova šuma: radujemo se prole u, ožiljci ostaju po nama, mnoga stabla su prestala da žive. Da li je tako? Naša rasu ivanja nisu pouzdana.« Da, tako je sa bukvama, tako je i sa nama. Mesto gde je uništena bukva, kultivisano je njenim postojanjem. Na starim panjevima uzraše izdanci, još stasitiji i otporniji. Njih ne e tresti šedit i ekrazit, one e biti o eli ene sokovima iz žila predaka. Nije li tako i sa nama posustalim na kr evini života!?

Velikih uzbu enja u ovim prilikama nije moglo da bude. Obaranje aviona sve nas je ozarilo. Oteo nam se smešak, ali nije bilo onog beskrajnog zanosa kao nekada, komentara koji nisu prestajali satima pa i danima. Oboreni avion nije dovoljna cena koju je neprijatelj platio za naše gubitke.

Jagode su opet postale želja mnogih boraca. Možda svih nas koji smo na Košuru. Neki su ih uporno gledali smeraju i da no u otpužu do njih. Bilo je i takvih koji su se žalili da ih je vid izdao, jer ih ne prime uju. Poneko se usudi i oprezno se dovu e do zrelih plodova. Tu-i-tamo su »ilegalno« organizovane smene za »napad« na jagode: najpre ode jedan, pa drugi, pa tre i. Dvojica su zaradila rane.

Skoro pred smiraj sunca primili smo nare enje za pokret. Kad padne mrak trebalo je da krenemo u pravcu Lu kih Kobiliba. Rekoše, im pro e jedna baniska jedinica dobi emo smenu. Puteljkom retko ko prolazi. Na Barama se vodi neprekidna uporna borba. Tamo tutnji, kod nas odjekuje. Verovatno je tamo odjekivalo kad kod nas zamumlaju granate i mine.

Rukovodioci su pošli da saopšte borcima nare enje za pripremu pokreta, kako bi ovi prestali sa »jurišima« na jagode. Baš tada primetih da trojica boraca pužu ka jagodama, na položaju 2-ge ete. Požurih da im saopštim odluku kako bi se ova trojica povratila. Ali, nisam stigao na vreme. Bili su suviše smeli. Nemci su ih primetili. Po eli su da šepuju mitraljezi i automati. Zasuli su ih kišom zrna. Nijedan od ove trojice se više nikada nije podigao.

Vest da se pripremamo za pokret nisu primili drugovi na položaju sa velikim oduševljenjem. Pre bi se moglo reći — sa izvesnom strepnjom. Kad im rekoh da ćemo za sat-dva krenuti i da ćemo nas smeniti Šesta isto nobosanska jedan me upita:

— A 'o e li biti da se nešto pojede?

— Valjda ćemo se tamo nešto naći — neizvesno pretpostavih.

— Ko zna da li ćemo moći hodati, već smo zaboravili kako se krećemo nogama.

Tama obavi okolinu. Crne prilike koje se ne prime uju na otstojanju većem od dva metra, ustaju sa zemlje, a druge ležu. Smena. Iskupljamo se na puteljku koji smo uporno branili i odbranili.

četvrti bataljon! Neverovatno! Prvi put posle dolaska na Košur pregledno vidimo koliko nas ima. Kolona je veoma skraćena. Nikada nije bila tako kratka. Nekada je kolona jedne naše čete bila znatno duža.

Krenuli smo bez reći. Krenuli smo stazom u pravcu Lukinih Koliba. Na puteljak se niko ne okreće. Pod nogama nam je ugažena staza. Pored nje neki borci za koje se ne zna jesu li živi. Tifusari, svakako. Košur ostaje za nama, nem, crni i pakostan. Na njemu su ostali naši drugovi, mnogo njih, oni koji su se zaista borili do poslednjeg daha, drugovi i drugarice koji ga nikad neće napustiti. Rekoše, bataljon je izvršio zadatak.

Odmiremo. Ne tako posustalo kao što smo se pribojavali. Smeša sete i izvesne doze straha sa Košura kao da pospešuje naše kretanje. Kao da je brojni neprijatelj ostao na spavanju, a mi mu izmakli iz sigurnog zahvata. Koješta, mi mu nismo bili zalogaj. A on je hteo da nas u slast samelje. Ne ide to lako: nije teško gutati ohlaćenu kaćamku ili gnjilu mušmulu. Ako je kaćamku vrućoprliješ usta i izbaciti vreo zalogaj. Ili, ako nisi mušmulu danima držao u slami da bi ugnjilela, već si je zagrizao tek sa grane odbranu, skupiće ti usta, ne eš je samleti, pljućnu eš i opsovati. Desi se da mušmula stoji deset dana u slami, ali ti opet skupi usta u prsten kad je zagrižeš. Ne da se, otima se. Uopštavam što ćujem:

— Mi smo ugnjilela mušmula! — šapće mi Ive kad smo posle sat-dva pešakenja seli da se odmorimo.

— Zrela može, gnjila ne! — reko. — Da smo takvi nama bi se onaj mravinjak na Košuru nasladio.

— Nisu oni imali snage, kao i mi. Neki drugi bi nas ve odavno spravili sa zemljom.

— Sto ti ne preletiš u svoj rodni kraj, tvoji bi te lepo do ekali! — upada u re Jovo Nego.

— Eh, kad bi moglo...

— Eh, kad bi oni mogli da nas se najedu. Ipak smo ka- amak s vatre. ..

Suma, samo šuma. Tu-i-tamo otravljene istine. Kolona se rasteže pa skuplja. »Veza« — cede s ela kolone. Upozoreni smo da je opasno dremati. Urvine mame posustale i pospane. Staza se i ne vidi, slediš le a druga ispred sebe. A ako on skrene, dvojica-trojica e za njim nizbrdicom kao niz nos. Ako nije jendek, u e se samo »auh«: neko e udariti glavom o stablo ili se saplesti o vrzinu.

Kad su zabrujali avioni bilo se razdanilo. Obla no je. To ne smeta neprijateljskim mašinama, lete nisko kao da bište. Ga aju iz mitraljeza i gde ne treba, uprazno. Nas ne prime- uju. Ipak smo vrlo oprezni. im se približi zujanje motora, mi se zaklanjamo. Jedan avion se nakre e as na jedan as na drugi bok. Tamo podalje, možda negde u rejonu Sutješke, pot- mulo odjekuju avionske bombe i artiljerija.

Lu ke Kolibe, 9 jun. Ve poodavno brigada nije bila na okupu. Sada smo svi tu. Prvi bataljon je došao zajedno s nama. Veoma su i oni nastradali. Malo ih je ostalo. Brigada — neve- rovatno: stotinak boraca, nema više. Stradali smo kao nikad ranije. Ne znam otkuda kuvano meso koje smo dobili. Potkre- pili smo se dobro.

— Kad bi svaki dan dobili kao danas! — re e jedan borac.

— Samo da se kre emo, to je moja želja — prihvati drugi.

— Imaš pravo: ako danas ne na emo nešto, sutra mora da bude.

— Naravno. Na Košuru nam niko nije hteo doneti. Uostalom, nikada ni ranije nismo dobijali na tanjiru, nego skidali sa neprijateljskog oružja.

Kako žarko želimo da se izvuemo iz obru a. O tome se naveliko vode razgovori me u nama. Onda bi bilo hrane. Popuni emo kratke kolone, oporavi emo se od bolesti i umora.

Nareno je da u toku no i krenemo prema Košuti, šumovitom i kamenitom planinskom uzvišenju. Postoji mogućnost da neprijatelj nai e iz toga pravca. im se spustio mrak pošli smo i ubrzo stigli do cilja.

Košuta! Koliko nas potse a na Košur, a sli nost samo po nazivu. Ježimo se od svega što nas potse a na brdo koje nam je odnelo snagu, drugove, zdravlje. Kao da je i mladost naša ostala tamo. Onih nekoliko dana bila je godina, deset. Dani duga ki, svaki za sebe težak, sutrašnji je teži od današnjeg. Ipak, ovde smo mirni. Poseli smo neprekidni položaj prema uzvišenju i držali ga do 10 juna, do pada mraka.

Vest koja nas uznemirila: Nemci su prodrli i zauzeli deo puteljka kod Košura. Šesta isto nobosanska brigada, koja nas je tamo smenila, nije izdržala pritisak. Ona je za našim petama prispela u Lu ke Kolibe. Ali, nismo verovali da je time bilo ve sve svršeno, da su naši bivši položaji izgubljeni. Naši mrtvi drugovi, naponi, mnogo šta našega je tamo ostalo. Neka praznina je u nama ispunila do sada pun prostor. Izgubili smo nešto što je nama pripadalo, nešto skupo i, možda, to nismo znali, još potrebno. Zar se morao izgubiti puteljak?! Zar smo mi morali saznati za to?! Vidiš, komesar ete pokunjen, neki borci žure mra nim pogledom u dolju. A da smo mi bili tamo? Možda ne bi izdržali pritisak. A zar, opet, nisu tamo bila pokuljala dva lanca na nas? Šteta. Da smo ostali, creva bi nam još više istanj ala. Neko je pregažen. Možda je svejedno: mi ili neka druga jedinica. Bolje je što smo izmakli. A da li je bolje što je puteljak kod Košura izgubljen? Kuda e pro i ostale jedinice iz reiona Sutjeske: Savina divizija, Prva dalmatinska?

Rekoše: ranjena Ranka partizanka prispela sa Sutjeske. Ona je, kazaše, iz Prve proleterske. Ko zna kako je bila dospela

tamo. Kad je krenula stazom pored Košura, Nemci su bili ve presekli puteljak. Projahala je na belom konju, usred dana. Ponegde je išla šumom. Nedaleko od Košura naišla je na jednu drugaricu tako e ranjenu. Obadve su zajedno dojahale. Da nisu opisale put kojim su prešle, niko im ne bi verovao u pri e da tamo ima mnogo Nemaca, da su u pokretu, da po šumama ima naših ranjenih drugova itd. Govorilo se da je ona poslednji partizan koji je prošao puteljkom. Priklju ıla se grupi Glige Mandi a. Odmah za njom Nemci su sklopili eljust, tako da se više nije moglo stazom prolaziti.

Mrak se spušta. Mi smo ve bili dobili nare enje za prikupljanje. Zna i, napusti emo Košutu. Važno je da se kre-emo. Najradije bismo da nigde ne ostajemo više od desetak asova. Eh, kad bi se naše želje mogle ispunjavati. Kako su razli ite, sada, uzavrele, mnoge nedostižne, de a ke... Da se što pre završi rat — to svakoga tišti. Ali samo sa ishodom za koji smo tako mnogo dali. Nikako druga ije. Ljudi o tome razgovaraju:

— Još pet Košura u podneti samo da budemo ljudi... Da mi ne kroji kapu onaj moj Gliša kavgadžija, što ubi oveka i ni dlaka mu sa glave nije falila.

— Veliš, da ne argatuješ.

— Ama, gladujem sada da ne gladujem u miru. I deca moja da ne gladuju. Kako li su sada, jadna, ni ona nemaju ništa jesti, verovatno; ah, ne e valjda dugo...

— Kad bi bilo samo gladovanje!

— Zagriz'o si, sinko maj in, sad žva i do kraja. Nazad se ne može.

— I da nisam zagriz'o ranije, ja bi to sad u inio. Treba li da ti se zakunem?

— Ti si svestan, radnik, a šta da kažeš za onoga seljaka — golja!

— Kako šta da kažem! I on je me u nama. I seljaci k'o i radnici: neko se bori da bi živeo bolje, a neko da ne gleda nepravdu.

— Da, da! Kad se rat završi: uvek e mi se kr kati kama-
amak na šporetu.

— Nisi rek'o sve: ako do ekaš kraj.

Opet smo jedan za drugim. Znamo da ćemo uskoro vršiti proboj. Sa našom brigadom je trebalo da krenu Šesta isto nobosanska i Druga dalmatinska. One će kasnije. No kao i ostale poslednjih dana: neprozirna, puna vlage. Zelenilo miriše, prohladno je. Pramac Stružinsko Brdo — Ratkovac. Iako smo skoro ceo dan mirovali, osećamo umor. Zastanci su tu.

Celu noć smo pešačili. Noge se udrvenile, bride. Oči su najumornije. Čim je svanulo, živahnuli smo:

— Nema aviona, možda ćemo danas biti mirni.

— Ekaš, dok se malo više rasane. Iako je oblačno, doleće. Da se slučajno ne plaše naših lovaca?

— Može im i Dragojlov mitraljez opaliti o glavu. Nije ono na Košuru bio slučaj. Čuje se da i druge jedinice obaraju.

— Srećni smo što je ovde šuma.

— Ako ti srećom nazivaš sve što te štiti od neprijatelja, onda neka ti bude.

Ljudi počeli raspravljati o sreći i nesreći. Gegamo i priamo, Neko naziva zeleni ogrtač srećom, a neko to što ga Nemać promašio sa deset metara. Jedan veli da srećom naziva pola sanduka municije što je našao u šumi, a nesrećom kad zaostane iza kolone i zaspi na ledini, Nemać naiće i rani ga.

Toga dana, 11 juna, avioni su nadletali, ali nas nisu gatali. Odmićemo. Intendanti su pronašli hleba. Tvrd, ali dobrodošao. Izgleda, zaplenjen od Nemaća. Tek oko podne smo prispeli u selo Ratkovac. Bili smo na oprezi. Očekivao se neprijatelj.

Razgovarao sam sa dosta boraca iz bataljona. Kao da se u ljude vraća odsutna snaga, sporo, jedva uoči. Nikome nije svejedno gde je neprijatelj, hoćemo li se uspešno probiti. Iscrpenost je utukla osmeh i osećanja koja ih potstiju. Izgledamo suviše zreli, stari. Ni dečaci — Perica, Sirogojno, Kojadinovi — ne vragolišu, kao da su i oni razmenili četvrtu desetinku godina.

Ako se može govoriti o nekom odmoru tokom Pete ofanzive, onda je to za naš bataljon bilo u Ratkovcu. Bolje rećeno — odmorili smo dušu. Iako su borci čekali u nanizanim zase-

dama, to nije bilo ono dosadno, iznurujuće ležanje i u anje. Ovde smo se kretali jedan drugom, razgovaralo se i, nadasve, znali smo da tu ne ćemo ostati dugo, što nas je okrepljivalo. U nama nisu odzvanjali prigušeni krici dosade kao na Košuru, neka vedrina nas sve više obujmljuje.

Sledećeg dana — bez promena. Kako je prijatno zaspati bez prezanja na pucanj! Tamo daleko, okolo, puca se kao i sinoć, preksinoć.

Ceo dan, 12 juna, vrzmali smo se po Ratkovcu, po položajima sasvim provizorno podešenim. Prava jesenja kiša po elama je trusiti kad još nije bilo svanulo i produžila do pada mraka. Išćemo u avamo se drskosti neprijatelja: avioni lete veoma nisko. Kao da bište šume, traže nešto izgubljeno. Kako bismo voleli da ih urazumimo. Svakako bismo mogli imati uspeha kad bismo ga ali iz mitraljeza. Znamo, viši interesi su u pitanju: prikriti sopstvene pokrete što bolje. Zato je i naredjeno: ne pucati na avione, osim...

Tek što se spustio mrak napustili smo položaje i krenuli pravcem Ocrkavlje. Naš cilj je svakome jasan: preći put Kalinovik — Foča. Kolonom se saznalo da su tu poslednje veće prepreke koje valja savladati. Ne isključuju se mogućnosti da ćemo se i ranije sresti s neprijateljem. Prvi put otkako je po elama ofanziva osjećamo neodoljivu želju da krenemo ka jednom cilju. Zapravo, do sada nismo ni imali takav cilj koji bi obeležavao kraj muka; nikada nije bio tako blizu — noćna hoda. Nismo nahranjeni, ali nismo ni gladni kao pre nekoliko dana. Ne bismo mogli izdržati da maršujemo celu noć da nismo pojeli opet po komad mesa. Ta noć je što reći jedan drug: gladne su nam i oči. Dugo ćemo se hraniti jedući i i uporno gledajući u jelo.

U pokretu ka putu, prethodnice Druge proleterske su nailazile na Nemce. Nije bilo potrebe da se cela brigada razvija za borbu. Izgleda, ipak je to uinjeno. Rekoše da je pred jutro jedan naš bataljon odbacio jačine snage neprijatelja koje su mu se bile isprekile.

Zora nije bila još zarudela kad smo se približili putu. Napred puca sve žešće. Cela brigada je spremna da se bori.

Pomišljamo da je to ta prepreka, još jedina ozbiljna, preostala. Nju treba prebroditi svakako.

Silovito smo udarili na iznena enog neprijatelja. Verovatno su ga naše patrole prenule iz sna. Pršte mitraljeski rafali. Bez re i se napreduje, neprijatelj uzmi e ka putu. Pogdege prolomi bomba, zakašlje mina. Izgleda, Nemci vrlo neprecizno ga aju.

Put još nije sasvim blizu, ali je ipak na domaku. Kroz pucnjavu razaznajemo ispred sebe tutanj tenkovskih motora. Tenkovi na putu! Kao da dolaze s obe strane. Pretpostavljamo: mora da imaju jako pešadisko obezbe enje s kojim emo se mi obra unati. Naše nade da emo uskoro biti izvan obru a, po e da potkopava sumnja.

— More, da nagrnemo složno, pa šta bude! — više za sebe predlaže jedan drug.

— Ako može bez nagrtanja, u redu! — prihvati drugi i nabu glavu k zemlji, jer pored nas po eše da fu kaju zrna.

Znali smo, sad e naš protivkolac stupiti u dejstvo, valjda e nam otvoriti put. Ako on ništa ne u ini, mora emo ru nim bombama da pokušamo. Nisu se naši bombaši jednom privla ili tenkovima. Možda sada to ne e biti potrebno. Gde je naš protivkolac?. ..

* * *

Protivkolac Druge proleterske brigade odigrao je u Petoj ofanzivi zna ajnu ulogu. Tobdžije su duže vreme bili zajedno sa 4 bataljonom. Pri proboju gledali smo kako dejstvuju na putu Fo a — Kalinovik. U svakom slu aju o njima, topu i tob-džijama, treba nešto više re i od onoga najhitnijeg — proboja.

esto su tob-džije iz Druge proleterske bacale najpotreb-nije stvari i hranu da bi u kriti noj situaciji izvukle oru e u pravi as na odre eno mesto. Ljubomorno su uvale oskudnu municiju. Dok su ostali mislili da nema nijedne granate, oni su »za svaki slu aj« uvale jednu-dve. Dešavalo se, pre Pete ofan-zive, da u nekoj manje zna ajnoj borbi neki starešina zatraži da dejstvuju. Njihov odgovor je bio kratak: »Nema municije! Nijednog zrna«.

U napadu na grad tobdžije su esto bile pred strelja kim strojem svoje jedinice, privla e i top bliže cilju. Svojim oru- em — li no su ga obezbe ivali. Toliko puta je po štitu plju- štala eli na kiša! A iza njega zaklonjena posada vrebala je tenk.

Pri nastupanju, no u bi dovla ili svoje oru e na blisko otstojanje. U napadu na Livno, naprimer, privukli su ga dva- desetak metara od bunkera. Malo su imali municije. Izvadili su zatvara i kroz cev nišani u puškarnicu. Nisu dugo ekali, a iz otvora je blesnula svetlost. Neprijatelj je ga ao. To je bilo dovoljno da tobdžija još bolje nanišani. Dušan Keri opalio je prvi metak iz topa. Pogodio je u otvor. Glavni bunker je uklo- njen. Sve je živo u njemu ubijeno. Ostali bunkereri su padali jedan za drugim i bez upotrebe protivkolca. . .

U Petoj ofanzivi, naredbom Vrhovnog štaba, trebalo je zakopati sve teško oružje. To je bilo u interesu rastere enja jedinica. Na predlog posade protivkolca, borci Prate e ete su rešili da svoj top nose. Povijala se ki ma Mileti, Boži, Dušanu i drugima. Smela odluka tražila je ogromne napore ljudi. esto je trebalo da se umesto konja upregnu ljudi i da iznesu topov- sku cev u bespu a Zelengore. Konj koji je dotada vukao tu cev, tešku oko stotinak kilograma, nije mogao dalje da je nosi. Borci su dobrovoljno bacali i najmilije uspomene da bi izvukli svoj protivkolac. Svi su davali sve da se ne postide odluke za koju su im mnogi rekli da je ne e izvršiti. Iscrpeni borci su bili živi kosturi. Da je barem nešto da se prezalogaji.

— Obnevideo sam — procedi pomo nik nišandžije.

— Od gladi — prihvati sumorni drug do njega.

— Pogledaj butine ove naše kljuvere što sada nosi mi- traljeze. Nije sama kost.

— More i koža bi dobro došla.

Selo Vrbnica. Predah. Polumrtvi konj je žvakao krupnu travu. ežnjivi pogledi partizana pratili su pokrete njegovih vilica. Neprecizna artiljeriska vatra, ko zna odakle, prati ko- lone. Jedna granata zaluta i tresnu nedaleko od konja. On kao pokošen pade. Udarilo ga par e granate. im se konj sruši na zemlju, borci Prate e ete odmah po eše da dreše dva mitra-

ljeza koje je on nosio. Konj je brzo bio oderan, meso skinuto, neki su malo pripekli i jeli.

— E, drugovi, ko je došao do mesa neka nosi mitraljeze!
— obrati se jedan borac iz Prate e ete partizanima koji su ve bili pored vatre i okretali ražnji e.

Niko ne odgovori. Svaki se zadubio u misli. Sad je bilo malo nade da e konj smeniti tobdžije kad izi u iz ovih vrleti. Jedino ako nekog ne zaplene u borbi.

I kiša po e. Crna zemlja se raskalja. Ionako teške noge postadoše još teže. Pod krošnje drve a nije vredelo i i. Trebalo je što dalje izma i neprijatelju, probiti se iz obru a...

— Ko zna da li emo je ikad upotrebiti — re e prvi od trojice koji su nosili cev.

— Teško je u to verovati. Pre emo izginuti — odvrati drugi. — I te municije nikad nemamo.

— Ne klecaj, bogamu, zguli mi kožu — osorno e tre i.
— Svi odoše napred, a Prate a tegli li tegli!

— Kad smo izdržali dosad, istraja emo i otsad — otse e Dušan. Nego, izgleda da smo na za elju kolone.

— Jesmo, zar ti tek sad prime uješ — kao za sebe veli onaj na sredini cevi.

— Zamisli, tresne granata me u nas, a cev odleti ustranu i ostane sva iskrzana? — ozbiljno e prvi od trojice koji su nosili cev. — I više je niko ne može upotrebiti.

— Kud ona tu i mi, — opet e Dušan.

Mra ila se svest ljudima. Glad i umor su ve i neprijatelji nego Nemci i obru . Posrtali su pod teretom rastavljenog topa. Menjali se na svakih stotinu metara, padali i dizali se. I išli napred. Možda su svi priželjkivali da ga ostave. Svaki za sebe. Ali niko nije imao smelosti da to i kaže. Prestali su i sa razgovorom. I za to treba snage. A nju valja uvati za top.

Daleko ispred njih rika topova, tresak bombi i neprestano štepovanje mitraljeza nisu privukli pažnju tobdžija. To je Prva proleterska probijala obru . Kasnije smo uli kako je divno uspela. Nemci su izginuli i ostali na bojnopolju. Prialo se kako im je preseo doru ak. Borci Prve proleterske brigade su prešli put Kalinovik — Fo a. Našli su se iza obru a.

Mi nismo bili na istom pravcu gde i oni. Ali, trebalo je da pre emo isti put.

Celi ne nemani tukle su sa puta iz topova i mitraljeza. Vrhovni štab i ve i deo snaga bili su u obru u.

— Protivkolac napred! — prenosilo se kolonom narenje.

Od usta do usta ponavljali su ljudi jedno te isto, sve do boraca Prate e ete. I kroz Prate u do zadnjeg vojnika u koloni. Taj zadnji je isto tako izustio: »Protivkolac napred!« — kolona se i dalje vukla kao da nije ništa nareno. Tobdžije kao da nisu mogle shvatiti da su oni ti koji sa jedinim topom u brigadi moraju produžiti napred. Opet je usledilo isto narenje. I ponovila se pre ašnja scena.

Kolonom se pronosila još jedna vest: tenkovi su prepre ili put brigadi i ostalim jedinicama. Ta vest do e i do Dragoljuba Stoji a, komandira Prate e. I on i njegovi borci kao da se probudiše. Gledaju jedan drugoga. Reklo bi se ho e da kažu: »Treba nešto initi«.

— Pa, drugovi, — obrati se Dragoljub — drugih topova u brigadi nema. Teško oružje je pokopano.

Kao da su napojeni novom snagom, borcima se ozariše lica. Njihov znoj ne e biti uzaludan. Napeše se, pritegnuše svoja oružja i krenuše brzo. Kud ode umor? Kao da ga izbrisa ona re »tenkovi«! Pa i glad pobeže!

— Sre no! Sre no, drugovi! — govorili su im partizani iz zaustavljenih kolona, dok su oni promicali.

»A gde ste bili da pomognete!« — mislile su tobdžije a nisu htele to da im kažu. Granate su fijukale iznad glava. Dragojlo naredi nosiocima municije da idu jarkom: »Ako tebe pogode, onda nam top ništa ne vredi«.

Došli su blizu puta. Prikriveno su prilazili. Iza vrzine su po eli da sklapaju oružje. Neprijatelj je bio tu, na stotinak metara: grdosija-tenk ga ao je partizane koji su prelazili put.

Dragojlo naredi da se prinese sva municija: jedna granata za koju su svi znali i dve rezervne, koje su bile »vojna tajna«. Po obi aju, Dušan je okrenuo cev u pravcu tenka i cenio da li e pogoditi baš u gusenicu. Top nema nišanske

sprave, pa valja dobro kroz cev nanišaniti. Svi rade užurbano i bez reči. Dušan pruži ruku, a donosilac pre nego što mu dade granatu, prinese je ustima, poljubi je i prošapta:

— Rođena moja, osvetlaj obraz.

Dušan napuni. Pogledom ošinu svoje drugove kao da bi htio nešto pitati, pa opali. Granata tresnu, odvali gusenicu i okrenu tenk. Odmah su opalili i drugu. Još jedan tenk ostao nepomičan na putu. Posade i jednog i drugog iskočiše i pokušale da pobegnu. I tada, poslednja granata, pogodila je odabrani cilj. Ostali tenkovi se povukoše najvećom brzinom. Partizani jurnuše u gustim kolonama...

Protivkolac je otvorio put, doneo je radost brigadi — probijen je i poslednji obronak neprijatelja! Jedna od najtežih bitki koje su vodile naše jedinice bila je dobijena. Iako ofanziva nije završena, puca se pozadi nas, odjele, ali pred nama su široki vidici, više nismo u obronaku.

r

* * *

Nije više bilo teško preći put. Otkad nismo videli tucanik na dugačkom nabijenoj beloj traci. Telo zmije koja nas je danima klještila bilo je presečeno na dva dela: Prva proleterska brigada je »precvikovala« neman podalje od nas, ostavivši petnaestak kilometara, a mi ovde na pravcu Ocrkavlje — Tekeušići.

Trebalo nas je videti i zavideti našoj detinjoj radosti. Nismo se kikotali, a smejali smo se bez kraja. Trčali smo da bi što dalje i što pre odmakli od puta, straha, od pretnje. Za nama se nagnuti i ostale jedinice, pohitane da bi se što pre prebacile. Jer, neprijatelj smera kako se ovu brežu zatvoriti, on ju je bio zatvorio, ali se verovatno nije nadao da ćemo baš ovuda naići. Inače bi dovukao toliko snaga da mu mi ne bismo mogli naškoditi. Osetio je sada i on gore.

Iza nas je ostao pakao, ostala je Peta ofanziva. Biće još borbi, još ćemo susretati neprijateljske jedinice koje su uključene u ofanzivu, ali ono najteže je prošlo. Naša brigada je stresla veliko breme koje ju je potkratilo, uzelo deo života od svakog njenog pripadnika.

Pred nama su novi vidici: Treskavica, pruga Sarajevo — Višegrad, Bosanska Krajina. Naraš e naše jedinice. Pred nama su nove pobjede, ozdravljenje, radosti.

* * *

Ove doline gledam posle etnaest godina: Tara, Piva, Drina, Sutjeska. Ne mogu da ih poznám. Bile su druga ije onoga ratnog leta kad je besnela Peta ofanziva. Drina, njena dolina. Samo na jednom mestu behar nošen vetrom zasipao je reku. Izgledalo je kao da padaju krupne pahuljice snega. Prole nji dani, maj je lep bio i u ratu.

Nekada je u ovim dolinama bilo malo seljaka. Pobjegli su od mirisa baruta. Malo ih je ostalo da se pate u borbi za život. Od ugnjilelih krušaka pravili su kruškov hleb, ni slan ni sladak. Najpre su kruške sušili pa ih mleli i od te lepljive mase pekli hleb. Glad i pustoš rata pretvorili su dolinu u najdivljiji kraj u kome je ovek vrebao oveka.

I sada, kad gledam mlade vo njake i bele ku e koje nekada nisu postojale, prise am se starca koji je preturao brojanice i hulio Drinu koja ga je okovala. Od nje nije odvajao pogled, a etnici su mu stalno pretili. Voli Drinu što je nepresušna životom. »O, Drino vodo 'ladna« — po injao bi starac da jadikuje, pa pri ao kako je ona okov, a istovremeno i lepoticica njihova. Dva sina splavara mu je uzela. Pri ao je starac, a suze su mu vrcale iz upalih o iju. Partizana se nije bojao, ali je mnogo neprijatelja imao. I Drinu, prijatelja i neprijatelja.

Pusta i tužna je bila Drina. Nije bilo triftara koji su nekada skakutali po balvanima i svojim capinima gurali ih na maticu. A sada: gledam vesele momke koji vešto zaka inju debele balvane vi u i ko zna šta, verovatno se sporazumevaju kako e najbolje dogurati stabla borova do ustave gde e skovati splav. Drina hu i, a oni se dozivaju na valovima, veselo, poletno.

Kod nekada stare žandarmeriske stanice, gde smo pobili posadu artiljerije koja je tukla Š epan-Polje, sada je tamo podignuta nova ku a. De ica se igraju, tr karaju oko ku e,

vragolišu. Vo njak, mlad, koji kobne 1943 nije postojao, uokviruje kuicu. Na mestu gde su bili postavljeni topovi rascvetale se šljive, ovde one nisu debelih stabala, vidi se da su skoro posađene.

Naš karavan odmiče. Krećemo starim stazama, putevima koji su nam poznati iz ratnih dana. Penjemo se na Vučevu. Gledamo kanjon Tare i Pive. Asocijacija na dolazak 4-og bataljona na Šepan-Polje: gladni, izmoreni; neprijateljska artiljerija nas gađa; poletak velikih iskušenja. Reke su skrivene dubokim kanjonima i gorjem. Strme vrhovi planina. Durmitor, sur sa ogromnim gromadama koje štrme u nebo. Sve smo ove lance prepešačili. Vidimo plato dole, duboko, kraj Drine. Rekoše — tu je se podi i kosturnica: izginuli u borbi na Sutjesci i bližjoj okolini bili su opet u istoj jedinici koja se nikada ne može rasformirati, nikada ne može biti potkrajena. Bili su to nova Celekula boraca iz svih krajeva naše domovine. Sećam se, prevrtala je artiljerija svaki pedalj ove zaravni kojom su se kretale kolone tifusara. Bez svesti nailazili su na most preko Tare napuštaju i zaravan Šepan-Polja.

Staze se ne primećuju, zarasle su, po njima se danas retko ko kreće. Tu-i-tamo nađemo se pokoje parne kože od cipele i oplakana bela kost. Debele bukove kore jedva pokazuju inicijale, koji to više nisu, po etna slova imena i prezimena nekog ranjenog ili umornog borca koji je tu ostavio zadnji spomen o svom postojanju, tu na nekada mladoj bukvi. Sećam se, vukle su se kolone gladnih i ranjenih, ali su se borile do zadnjeg znaka svoga života. Ko zna do kada su ove bolne uspomene ostali na ovim krševima, uspomene koje potsećaju na velike borbe na život i smrt.

— Eno, tamo daleko, pokazah prstom svome drugu, tamo smo nekada prolazili kroz ovaj estar. Jedna staza vodi kroz njega. Ceo naš bataljon se kretao ka Borovnu. Nema ka patrola nam je tu ubila našu patrolu.

— Jeste li im se osvetili?

— Tu istu patrolu rastavili smo od života. Na isti način kao i oni naše drugove: dva pucnja, dva pogotka, šlemovi su klonuli.

Borovno. Sada tamo svetlucaju novopodignute kuće. No, tako lepo izgleda ovaj kraj. Onda kad je ofanziva besnela i što je bilo žitelja, pobjeglo je, domovi im nestali u vatri i jauku. Sada život bruji, bez straha za sutra, normalno, kao da nikada nije bilo teško. Jedino stariji, oni koji su prepatili tegobe rata, oni koji se sećaju Sutjeske, pri sećanju mladeži mnogo šta neverovatnog. Tradicija se brižno čuva, nova pokolenja se znaju šta se sve ovuda zbivalo. Ne samo iz knjiga: otac sinu se prenosi užase koje je ovaj kraj doživio, deda se priča unuku, da bi i on umeo poštovati ovu grudu visinske zemlje koja je škrta, ali mila, jer je rodni kraj.

Sada svetluca kroz prozore seoskih kuća. Nekada se na svetlost pucalo. Nismo smeli raskraviti konjetinu na vatri. Ne znaš šta je gore: ako je podložiš i prikriješ plamen, izdigne se dim i eto ti aviona, a ako reskiraš i suvim drvima potpališ, sru se i sećanje kiša granata, mina, mitraljeskih zrna — tušta i tma smrti.

Na Starom Brodu se nećuje stokratno jećanje mitraljeza. Tu sada mašine bruje — pilana. Mašine vitlaju debele bukove oblice seku i ih u tanke, kao papir savitljive ploče, koje se kasnije upotrebiti za izradu furnira i panel ploče. Drina, njena dolina. Nekada stecište svakojakih vojski, naša giljotina i ubiralište pobeda. Sada niz nju, niz njenu dolinu vrvi život. Fabrika azota upošljuje nekadašnje goroselce, gorštace iz ovih šuma. Koliko mnogo obojica ova dolina. Mislim: hidrocentrale, turizam, voćarski krajevi, stoćarstvo — ovde može da cvetaju. Toće i biti. Za to smo se mi ićborili. Zato je Sutjeska crvenela, Drina valjala naša telesa, šuma gorela od baruta.

Ovi krajeviće sećuvati mnogo tajni, ove bukve su jedini svedoci mnogih ispovesti onih naših drugova koji su u ovoj divljini umirali, ranjeni, gladni, bolesni. Oni su sećnjoj, ovoj šumi, jādali, ovu zemlju su pritiskivali ićnoćtima kopali, poveravali joj svoje sve. Nekada. A sada: kolika razlika!

Jevrem POPOVIC

Ismet Mujezinovi : NOŠENJE RANJENIKA (ulje)

PRILOZI

OBOSTRANI PREGLED SNAGA U BICI NA SUTJESCI¹

A. — VRHOVNI STAB I JEDINICE NARODNOOSLOBODILA KE VOJSKE I PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE

I. — VRHOVNI STAB

*Vrhovni komandant NOV i POJ
JOSIP BROZ TITO*

generalni sekretar Komunisti ke partije Jugoslavije

Vrhovni komandant je neposredno komandovao i Glavnom operativnom grupom koja je u estvovala u Bici.

U sastavu Vrhovnog štaba u ovom periodu nalazilo se 19 lanova — rukovodilaca iz raznih krajeva zemlje. Devetorica su bila na Sutjesci dok su se ostali nalazili kod neposredno pot injenih štabova širom Jugoslavije kao organi Vrhovnog štaba.

Dužnost na elnika Vrhovnog štaba u Bici na Sutjesci vršio je zamenik na elnika VŠ. Na elnik je imao i pomo nika.

Vrhovni štab je imao ove otseke (podeljene na sekcije):

Operativni otsek: a) Sekcija za pripremu i izvo enje operacija, b) Sekcija za organizaciju, formaciju i mobilizaciju vojske, i c) Sekcija za nastavu i obuku.

Obaveštajni otsek: a) Sekcija za obaveštavanje (prikupljanje podataka) o neprijatelju na oslobo enoj i neoslobo enoj teritoriji, i b) Sekcija za kontra-špijunažu na oslobo enoj i neoslobo enoj teritoriji.

Ekonomski otsek: a) Sekcija za naoružanje i ubojnu opremu, b) Sekcija za ishranu i dotur hrane, i c) Sekcija za ode u i obu nu opremu.

Vojno-sudski otsek imao je zadatak: da se stara o organizaciji pravosu a u vojsci; da vodi istragu po krivi nim delima na osnovu dostavljenog istražnog materijala i da donosi presude. Imao je da održava vezu sa Obaveštajnim otsekom i Komisijom za borbu protiv *pete kolone*.

¹ O pojedinim jedinicama i organima izneseno je onoliko podataka koliko je dosad prikupljeno, otuda i nesrazmera u podacima, a negde možda ima i neta nosti. S obzirom da podaci u celini daju prili an uvid u naše i neprijateljske snage, redakcija ih stoga ovde i objavljuje. Ispravke i dopune, koje u esnici naknadno dostave, kao i podaci do kojih se bude došlo naknadnim istraživanjem bi e objavljeni u narednim knjigama.

Pozadinski otek imao je zadatak: da organizuje komande podruja i komande mesta i da vodi nadzor i kontrolu nad njihovim radom.

U svom radu upravljao se po naredbi VŠ od septembra 1942 god.

Tehnički otek je imao ove sekcije: a) Građevinsku — za građenje puteva, vojnih objekata i naselja, b) Poštansko-telefonsku — za održavanje i izgradnju telefonskih linija, c) Saobraćajnu — za organizaciju tranzitnog i lokalnog saobraćaja na oslobojenoj teritoriji, i d) Industrijsku sekciju — za organizaciju i nadzor nad pilanama, mlinovima, fabrikama kože itd.

Sanitetski otek je imao: a) referenta za sanitet operativne vojske, b) referenta za bolnice, c) referenta za epidemiologiju (zarazne bolesti), i d) referenta za apotekarstvo.

Postojala je i Komisija za borbu protiv petokolonaša. Ona je imala zadatak: da vodi borbu protiv pete kolone i narodnih neprijatelja svih vrsta.

Održavala je tesnu vezu sa Obaveštajnim otketom i Vojno-sudskim otketom.

Pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba bio je Prate i bataljon Vrhovnog štaba i Haubički divizion Vrhovnog štaba.

Sastav Prateg bataljona Vrhovnog štaba: 1, 2, 3 i pionirska eta [konjički] Eskadron Vrhovnog štaba.

Brojno stanje VS sa Prateim bataljonom i Haubičkim divizionom moglo je iznositi do 500 ljudi.

Pod Vrhovnim štabom je bila i Centralna bolnica sa ranjenicima.

II. — GLAVNA OPERATIVNA GRUPA VRHOVNOG ŠTABA

Glavnu operativnu grupu u toku operacija maja — juna 1943 sačinjavale su Prva proleterska, Druga proleterska, Treća udarna i Sedma udarna baniska divizija i Drinska operativna grupa.

1. — PRVA PROLETERSKA UDARNA DIVIZIJA

Sastav: Stab, Prateća eta, Brdski divizion, Obaveštajni centar, tri organske brigade (Prva proleterska, Trećakrajiška i Trećasandžaka), a na početku Pete neprijateljske ofanzive bila je potčinjena Prvoj proleterskoj diviziji i Trećadalmatinska brigada (po rasformiranju Devete dalmatinske divizije).

Brojno stanje svih jedinica Divizije pred ofanzivom iznosilo je ukupno oko 4.500 vojnika.

a) *Brdski divizion*

Rešenjem Štaba Prve divizije od 3 maja 1943 formiran je u sastavu divizije brdski artiljerijski divizion. Njegov formacijski naziv bio je: Brdski divizion Prve proleterske udarne divizije NOVJ.

U sastav divizona ušli su: dve brdske baterije 75 mm i manevarsko odeljenje topa 65 mm (svaka 4 topa 75 mm i 1 top 65 mm).

Brojno stanje divizijske artiljerije bilo je 167 boraca.

Prateća eta Prve divizije na dan 15 maja 1943 je imala brojno stanje od 95 ljudi.

b) *Prva proleterska brigada*

Sastav: Stab, pet bataljona 1, 2, 3 (Kragujevački), 4 (Kraljevački) i 6 (Beogradski), Prateća eta, brdska baterija, pionirski vod, intendatura i sanitet.

Bataljoni su imali po tri ete (1, 2 i 3) od po dva ili tri voda, Prate u etu i Radni vod. Tre i (Kragujeva ki) bataljon je imao još i Omladinsku etu.

Brojno stanje Brigade na dan 15 maja 1943 iznosilo je 1.230 ljudi.

c) *Tre a krajiška proleterska brigada*

Sastav: Stab, Ceta prate ih oru a, etiri bataljona (1, 2, 3 i 4), zaštitni vod, brigadni sanitet, brigadna bolnica, intendantura i odeljenje kurira.

Bataljoni su imali po tri ete, Prate i i Radni vod i sanitet.

U po etku ofanzive Brigada je brojala 1.207 boraca i starešina, od kojih 126 žena.

Naoružanje Brigade: 744 puške, 66 puškomitraljeza, 8 teških mitraljeza, 4 minobaca a 81 mm i 78.912 puš anih, odnosno mitraljeskih metaka.

Krajem maja Brigada je imala 298 lanova partije, 94 kandidata i 416 skojevaca.

d) *Tre a sandžaka brigada*

Pred po etak neprijateljske ofanzive Brigada je brojala oko 850 boraca naoružanih sa oko 600 pušaka, 60 automatskih oru a i dva mala topa (jedan »Pito« i jedan protivtenkovski). Oružje je bilo raznih modela i raznog porekla.

Neposredno na Sutjesci brojno stanje Brigade iznosilo je, i to: Prvi bataljon oko 140 ljudi, Drugi bataljon oko 110 ljudi, etvrti bataljon oko 200 ljudi, Peti bataljon oko 170 ljudi, — svega sa brigadnim delovima van bataljona oko 700 ljudi.

Brigada je pretrpela ogromne gubitke: Prvi bataljon izgubio je oko 70 boraca, Drugi bataljon oko 50 boraca, etvrti bataljon oko 120 boraca, Peti bataljon oko 70 boraca. Ukupni gubici Tre e sandžake brigade u Bici na Sutjesci iznosili su preko 300 ljudi.

Pred Petom ofanzivom Brigada je imala slede i sastav: Stab, prištapske delove i etiri bataljona.

e) *Tre a dalmatinska brigada*

Za vreme etvrte neprijateljske ofanzive, u februaru 1943, ušla je u sastav Devete dalmatinske (Divizije, a po rasformiranju ove divizije, polovinom aprila 1943, brigada "je reorganizovana i popunjena borcima iz etvrte i Pete brigade. Brigada je 29 aprila dobila nare enje da se prebaci u Sandžak, u sastav Prve proleterske divizije.

Brojno stanje Brigade iznosilo je oko 900 boraca.

Po pristizanju Sedme baniske divizije na ovaj sektor (kod Pljevalja), pot injena joj je Tre a dalmatinska brigada 18 maja 1943.

Brigada je rasformirana 4 juna. Njen Drugi bataljon je popunjen i upu en u Drugu dalmatinsku brigadu. Ostali borci formirali su dva oja ana bataljona i upu eni su za popunu jedinica Prve i Druge divizije, u iji su sastav ušli tek kod sela Miljevine.

Sastav pred ofanzivom: Stab, pet bataljona, intendantura, sanitet i bolnica.

2. — *DRVGA PROLETERSKA UDARNA DIVIZIJA*

Sastav: Stab (7 ljudi), Prate a eta (81 borac), brdska baterija (87 boraca), sanitet (18 ljudi) i tri brigade (etvrta proleterska (crnogorska), Sedma krajiška i Druga dalmatinska).

Brojno stanje Divizije 15 maja 1943 moglo je iznositi najviše do 3.500 boraca.

a) *četvrta proleterska (crnogorska) brigada*

U Petu ofanzivu Brigada je ušla u slede em sastavu: Štab, prištapski delovi i etiri bataljona.

Brojno stanje Brigade 10 aprila 1943 iznosilo je 1.377 boraca.

b) *Sedma krajiška brigada*

Uo i Pete neprijateljske ofanzive Brigada je imala 763 borca i rukovodilaca. Od ovoga broja bilo je 169 lanova KPJ, 58 kandidata za KPJ i 221 lan SKOJ-a.

Ofanziva je zatekla Brigadu u rejonu sela G. i D. Lipovo, a bila je orijentisana ka Kolašinu.

U duhu odluke o pregrupisanju snaga Glavne operativne grupe, Brigada je u toku 19—20 maja preba ena na pravac Gacko—Pivska Zupa gde je bila Deseta hercegova ka brigada.

U borbama od 31 maja do 6 juna Brigada je pretrpela velike gubitke. Poginulo je i ranjeno oko 200 boraca i rukovodilaca.

U rejonu Vu eva zakopano je teško naoružanje: mitraljezi, minobaca i, top »Pito« i sve drugo što se nije više moglo nositi.

Sedma krajiška brigada imala je pred ofanzivom slede i sastav: Štab, prištapski delovi, tri bataljona (1, 3 i 4). (Drugi bataljon je bio u Bosanskoj Krajini).

Po završetku borbi na Sutjesci Brigada je imala svega 480 boraca i rukovodilaca. Ona je u toku ove neprijateljske ofanzive pretrpela ogromne žrtve, tj. 300 poginulih, umrlih od bolesti i iscrpenosti i nestalih. Me u poginulim su i 50 lanova KPJ i 120 lanova SKOJ-a.

c) *Druga dalmatinska brigada*

Brojno stanje Brigade 10 aprila 1943 bilo je 1.050 boraca, od kojih 83 drugarice.

Sastav pred ofanzivom: Štab, prištapski delovi i etiri bataljona (1, 2, 3 i 4).

3. — *TRE A UDARNA DIVIZIJA*

Sastav: Štab, eta za vezu, Prate a eta, baterija brdskih topova, pionirska eta, sanitet i tri brigade (Peta crnogorska, Deseta hercegova ka i Prva dalmatinska).

Brojno stanje Divizije iznosilo je oko 3.200 boraca.

Privremeno pod komandom Tre e divizije bili su 1 i 2 bataljon Druge proleterske brigade kod Javorka (nikšićkog).

a) *Peta crnogorska brigada*

Pri probouju na Sutjesci jedan se deo Brigade probio za Bosnu a drugi za Crnu Goru, pretrpevši velike gubitke. Kod Vrbni kih Koliba mislilo se, s obzirom na malobrojnost Brigade, na njeno rasformiranje, ali to nije dozvolio Tito. Formirana su tri bataljona i Brigada se tada nalazila u sastavu Druge proleterske divizije.

U Petu neprijateljsku ofanzivu Brigada je ušla u slede em sastavu: Štab, prištapski delovi, Ceta prate ih oru a i pet bataljona.

b) *Deseta hercegovačka brigada*

Sastav: Štab, šest bataljona, Omladinska četa (dečka), baterija topova (prateća četa), brigadna komora, sanitet i bolnica.

Omladinska četa sastavljena je pretežno od dečka od 13 do 15 godina i nalazila se uz Štab brigade. Rasformirana je 13 juna u zaseoku Sokoli.

Brigada je stupila u Petu neprijateljsku ofanzivu sa oko 1.240 boraca. Na Lučkim Kolibama imala je svega 600 ljudi i samo tri bataljona (Mostarski bataljon je ostao kod Treće divizije).

Na početku neprijateljske ofanzive Štab brigade i tri bataljona (2, 3 i 4) su bili na oteku Ravno, a tri bataljona (1, 5 i 6) na nikšićkom oteku.

Šestog juna rasformiran je 1 i 6 bataljon u Prepelju. Njihovim ljudstvom popunjeni su 2, 4 i 5 bataljon.

Deseta hercegovačka brigada je 13 juna okrenula na jug za Hercegovinu, odvojivši se od Glavne operativne grupe koja je produžila prema severu.

c) *Prva dalmatinska brigada*

Polovinom maja 1943 Brigada se prebacila u rejon sela Bajovog Polja radi odmora i oporavka posle borbi i marševa od zapadne Bosne do Crne Gore u toku četvrte neprijateljske ofanzive u kojoj se proslavila naročito prelaskom r. Neretve.

U Petoj ofanzivi Brigada je bila u zaštitnici Glavne operativne grupe na pravcu Piva—Tara—Komarnica.

Sastav brigade: Štab, intendantura, sanitet, Prateća četa i četiri bataljona (1, 2, 3 i 4 sa nazivima: »Ante Joni«, »Bude Borjan«, »Jozo Jurjević« i »Tadija Anušić«), Bataljoni su imali po tri čete i Prateći vod.

4. — *SEDMA BANISKA DIVIZIJA*

Peta neprijateljska ofanziva zatekla je ovu diviziju na liniji odbrane južno od Pljevalja.

Sastav: Štab, prištapski delovi, tri baniske brigade (7-ma, 8-ma i 16-ta).

Ukupno brojno stanje Divizije iznosilo je oko 1.200 boraca.

a) *Sedma baniska brigada*

Sastav: Štab, prištapski delovi i tri bataljona.

b) *Osma baniska brigada*

Sastav: Štab, prištapski delovi i tri bataljona.

Po završetku Pete neprijateljske ofanzive brojno stanje Osme baniske brigade bilo je: na spisku 420, a na licu svega 211 boraca. Međutim, na početku četvrte neprijateljske ofanzive brojno stanje Brigade bilo je 1.350 boraca, kada je brojno stanje četa prelazilo preko 100 ljudi. Sadašnje brojno stanje Brigade jasno pokazuje kakvi su bili napori i stradanja Osme baniske brigade u toku četvrte i Pete neprijateljske ofanzive za prvih pet meseci 1943 godine.

c) *Šesnaesta baniska brigada*

Sastav: Štab, prištapski delovi i tri bataljona.

5. — DRINSKA OPERATIVNA GRUPA

Glavna operativna grupa oja ana je sa dve brigade (Šestom isto - nobosanskom i Majevi kom) koje su došle sa prostori je Bir a, iz isto ne Bosne. Tada je Vrhovni štab formirao Drinsku operativnu grupu (10 maja 1943) radi objedinjavanja komandovanja nad našim snagama na frontu Goražde — Fo a.

Sastav: tri brigade (Druga proleterska, Šesta isto nobosanska i Majevi ka).

Štab Druge proleterske brigade komandovao je Drinskom operativnom grupom.

Brojno stanje Drinske operativne grupe iznosilo je oko 2.800 boraca.

a) *Druga proleterska brigada*

Sastav: Štab, pet bataljona (1, 2, 3, 4 i 5), Prate a eta, zastavni vod, kurirsko odeljenje, intendantura sa kuhinjom i komorom, i sanitet.

Brojno stanje Brigade 10 aprila 1943 iznosilo je 1.449 boraca.

Peti bataljon je rasformiran na Vu evu 29 maja.

Intendantura brigade je imala: radionice (kroja ku, obu arsku, opan arsku, potkiva ku, puškarsku i pekarsku), bojnu komoru i intendantsku komoru.

Brigadni sanitet je imao brigadnu bolnicu i brigadno previjalište.

Prate a eta je imala dva voda mitraljeza i vod topova.

b) *Šesta isto nobosanska brigada*

Sastav: Štab, tri bataljona (1, 2 i 3), Prate i vod i prištapski delovi — svega oko 630 boraca. etvrti bataljon (Bir anski) je bio na svom terenu i nije u estvovao u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

U borbama na Sutjesci do 3 juna Šesta brigada je pretrpela osetne gubitke, a osobito Prvi bataljon. Bataljoni su bili brojno oslabljeni, usled ega su etvrte ete rasformirane. Brojno stanje bataljona iznosilo je 120—130 ljudi. Do tada je Brigada bila ve izgubila oko 200 ljudi, od kojih je ve ina bila u brigadnoj bolnici. Prema tome, borbena snaga Brigade bila je znatno umanjena.

Najve e gubitke pretrpela je Brigada u po etnim borbama, naro ito kod Cajni a, Zavajita i Trovrha, jer njeni štabovi i komande tada još nisu bili vi ni rukovo enju u borbi kao što su to bile proleterske jedinice. Ali su zadaci izvršavani.

Na završetku ofanzive Brigada je bila brojno prepolovljena. Od 630 boraca, koliko je bilo u po etku, poginulo je, ranjeno, nestalo ili se prikliju ilo drugim jedinicama 349 ljudi. Kad se ovom broju doda još 100 boraca (80 Glasin ana iz 3-eg i 20 Gu evaca iz 2-og bataljona; koji su pušteni na »otsustvo« na Glasinac, onda se dobija stvarni broj boraca koji je ostao u Brigadi, a to je 180 ljudi. To je bila efektivna snaga ove Brigade do njene popune iz Bir a.

c) *Majevi ka brigada*

U po etku je nosila naziv Prva, kasnije Petnaesta majevi ka brigada, a u Petoj neprijateljskoj ofanzivi zvala se samo Majevi ka brigada.

Po etkom aprila 1943, Majevi ka brigada, zajedno sa Šestom isto nobosanskom, po direktivi Vrhovnog štaba probila se iz isto ne Bosne na jug u sastav Glavne operativne grupe VS.

Do po etka Pete ofanzive glavnina Brigade nalazila se u rejonu Ustikoline, na levoj obale Drine i, sa Šestom isto nobosanskom bri-

gadam na desnoj obali Drine, obezbeđivala je levi bok Glavne operativne grupe.

Sastav brigade: Stab, prištapski delovi i pet bataljona (1, 2, 3, 4 i 5). Bataljoni 1—4 su imali po tri ete, a Peti bataljon, koji je nazivan i Bataljon prate ih oru a, imao je u sastavu: etu minobaca a i protivtenkovskih pušaka, etu mitraljeza i tehni ki vod (inžinjercimineri i vezisti-telefonisti).

Brigada je brojala oko 650 boraca, a bataljoni su imali po oko 140 boraca, sem Petog koji je imao oko 70 boraca. Polovina boraca i rukovodilaca bili su lanovi Partije i SKOJ-a.

Majevi ka brigada je bila popunjena najve im delom borcimaomladincima (od 17—19 godina), te se s pravom mogla nazvati *omladinskom brigadom*. Ona je bila najmla a od svih brigada u sastavu Glavne operativne grupe VS.

Pred po etak Pete ofanzive ušla je u sastav Drinske operativne grupe.

U borbama je Brigada pretrpela velike gubitke. Od 650 ljudi koliko je imala po etkom aprila, iz Pete ofanzive je izišlo svega oko 300.

Drinska operativna grupa prestala je da dejstvuje 23 maja kada je komandant Prve proleterske divizije, po nare enju Vrhovnog komandanta, primio komandu nad jedinicama fo anskog sektora.

Kad je VS 29 maja konkretizovao ideju proboja preko Sutjeske, ponovo je objedinio Drugu proletersku, Majevi ku i Šestu bosansku brigadu pod Štabom Druge proleterske brigade.

Izgleda da je Drinska operativna grupa definitivno rasformirana na sastanku u Mratinju (savetovanje VŠ 3 juna) i posle 4 juna ona se više ne pominje u dokumentima.

6. — CENTRALNA BOLNICA

Aprila 1943, posle 90 dana marša, Centralna bolnica je došla na teritoriju Crne Gore.

Po etkom maja Centralna bolnica je bila razmeštena ovako:

Bolnica br. 1 u selima na Š epan-Polju (oko 100 ranjenika na nosilima) i Rudinama (oko 400 ranjenika »konjanika«). Ova je bolnica le ila teške, nepokretne ranjenike.

Bolnica br. 2 bila je u selu Humu i le ila bolesnike od pegavog tifusa. Imala je oko 400 bolesnika.

Bolnica br. 3 le ila je rekonvalescente od pegavca, interne bolesnike i lake ranjenike, svega oko 2.500 bolesnika i ranjenika. Bila je razmeštena na široj prostoriji sandža ke visoravni.

Uz Centralnu bolnicu bio je i de iji dom — jedan broj prikupljene dece poginulih roditelja.

Ukupan broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici iznosio je po etkom maja oko 3.000. Ali su i divizije i brigade vodile sobom prose no po 150 u svakoj diviziskoj bolnici i oko 50 u svakoj brigadnoj ambulanti, te treba još dodati bar 1.000 ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata.

Rukovo enje Centralnom bolnicom vršio je Sanitetski otek VŠ. Centralni komitet KPJ dodelio je bolnici nekoliko komunista aktivista. Pored toga, radila je i jedna posebna ekipa partiskih radnika.

Prvih dana juna u Centralnoj bolnici bilo je — prema sa uvanom izveštaju pok. Stanka Martinovi a — i to: 1.088 pešaka, 575 »konjanika« i 137 ranjenika na nosilima. U odnosu na brojno stanje u po etku maja razlika je za 1.200. Ustvari za to vreme otpušten je iü Centralne bolnice u jedinice ve i broj ranjenika i bolesnika, ali je znatan broj i primljen iz borbi oko Fo e i Ceotine.

Treba imati u vidu da je itav Sanitetski otsek VS imao svega tri lekara, od kojih jedan u visokim godinama i iznemogao. Ranjenici ka kolona bila je duga ka preko 50 km.

Još 3 juna, na savetovanju u Mratinju, odlučeno je da se teški ranjenici ostave skriveni u špiljama i pe inama Pivskog kanjona, a pokretni ranjenici da idu sa 3 i 7 divizijom. Ali je 6. juna, usled pogoršanja situacije, naređeno obustavljanje daljeg prebacivanja jedinica i ranjenika na levu obalu Pive.

O broju gubitaka Centralne bolnice u Petoj neprijateljskoj ofanzivi zna se pouzdano samo to da je broj ranjenika i bolesnika po etkom juna iznosio oko 2.000, a da je sa Sedmom divizijom stiglo u Želengoru 600. Me utim, od grupe koja se kretala sa Tre om divizijom probilo se prema isto noj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku verovatno oko 300. Prema tome, ukupan broj ranjenika iz Centralne bolnice koji su preživeli ofanzivu iznosi oko 900—1.000.

7. — ŠTABOVI DIVIZIJA I BRIGADA

a) *Stab divizije*

Štab divizije su sa injavali: komandant, politiki komesar, naeltnik štaba, šef obaveštajnog centra, referent saniteta i intendant.

b) *Stab brigade*

Štab brigade bio je ovakvog sastava: komandant, politiki komesar, zamenik komandanta, zamenik politikog komesara, naeltnik štaba, šef obaveštajnog centra, referent saniteta i intendant. U štabu brigade nalazio se i politodel (najmanje dva lana).

8. — SUDOVI ASTI ZA OFICIRE

Maja 1943 izišla je Uredba o ustanovljavanju sudova asti za oficire NOV i POJ kod svih štabova brigada, divizija i korpusa.

Sastav — tri lana: politiki komesar brigade, odnosno divizije, odnosno korpusa, kao stalni lan, i dva oficira, kao povremeni lanovi, koji se biraju iz redova svih oficira koji potpadaju pod nadležnost toga suda.

Pri Vrhovnom štabu NOV i POJ postojao je Sud asti od pet lanova.

9. — PROMENE U TOKU OFANZIVE

— Prepotinjavanje jedinica —

Udarna grupa bataljona formirana je 10 maja 1943 pod komandom zamenika komandanta etvrte crnogorske brigade.

Sastav: Tre i bataljon *etvrte crnogorske brigade*, 2 i 4 bataljon *Pete crnogorske brigade* i *Zetski partizanski odred* (od dva slabija bataljona, pridružen).

U duhu odluke VŠ da se Glavna operativna grupa povrati i probija na severozapad, Udarna grupa bataljona je upućena iz rejona Bio a u sastav svojih brigada. Tre i bataljon etvrte crnogorske brigade krenuo je 18 maja u sastav svoje brigade, a bataljoni Pete crnogorske brigade i Zetski odred krenuli su no u 19/20-og i 23-eg stigli u sastav Pete brigade. Tada je od Zetskog odreda obrazovan Peti bataljon Pete crnogorske brigade.

Tre a dalmatinska brigada potinjena je 18 maja Sedmoj baniskoj diviziji zapadno od Pljevalja, a 30 maja stavljena je pod komandu Prve divizije po dolasku na Rudine. Tre a dalmatinska brigada je

rasformirana 4 juna, a njeno ljudstvo popunilo je jedinice Prve i Druge proleterske divizije.

Zbog odlaska Štaba Prve proleterske divizije sa Prvom proleterskom i Tre om krajiškom brigadom na fo anski pravac (u vezi odluke Vrhovnog komandanta od 20 maja), *Tre a sandža ka brigada* Prve divizije, južno od Pljevalja, stavljena je pod komandu Sedme baniske divizije. Tada je pod komandom Sedme divizije bilo pet brigada (njene tri, Tre a sandža ka i Tre a dalmatinska).

Sedma krajiška brigada Druge divizije upu ena je 19 maja (od Mojkovca ka Ravnom) za poja anje Desete hercegova ke brigade i stavljena pod komandu Tre e divizije.

Nare eno je Tre oj diviziji 19 maja da 1 i 2 bataljon *Druge proleterske brigade* sa pravca Nikši a uputi u sastav svoje brigade. Vrhovni štab je tog dana obavestio *Drinsku operativnu grupu* da joj šalje ova dva bataljona. Bataljoni su preba eni na Vu evo 22 maja.

Po nare enju Vrhovnog komandanta (od 22 ili 23 maja) Štab *Prve proleterske divizije* primio je komandu nad *manevarskom grupom* od pet brigada (na fo anskom sektoru): Prvom i Drugom proleterskom, Tre om krajiškom, Majevi kom i Šestom isto nobosanskom brigadom.

Tre a sandža ka brigada stavljena je pod komandu Tre e divizije (bi e 28 maja).

Peti bataljon *Druge proleterske brigade* rasformiran je 28 maja na Vu evu.

Štab *Druge proleterske divizije* imao je 31 maja pod svojom komandom (kod Javorka i Mratinja), pored svoje tri brigade (etvrte crnogorske, Sedme krajiške i Druge dalmatinske), još i *Desetu hercegova ku brigadu*.

Tre a divizija imala je sada Prvu dalmatinsku, Petu crnogorsku i Tre u sandža ku brigadu koja je ušla u njen sastav. Ali su 2 juna Tre oj diviziji vra ene Deseta hercegova ka i Sedma krajiška brigada (radi zaštite južnog boka Glavne operativne grupe).

Na savetovanju VŠ u Mratinju 3 juna obrazovane su dve grupe: *severna* od Prve i Druge divizije i *južna* grupa od Tre e i Sedme divizije. Severna grupa bila je pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, a za južnu grupu (Tre u i Sedmu diviziju) formiran je odlukom VŠ 4 juna poseban operativni štab. Na jednom dokumentu južne grupe stoji naziv *Stab Grupe 2*, ali prema izjavama i pisanju u esnika to nije bio formacijski naziv grupe, ve se time htelo da se obmane neprijatelj o njenoj ja ini.

Tom odlukom *Tre a sandža ka brigada* izuzeta je iz sastava Prve divizije i ušla u sastav Tre e divizije. Dužnost komandanta Tre e divizije preuzeo je Sava Kova evi , a komandanta Pete crnogorske brigade Savo Buri . *Deseta hercegova ka brigada* izišla je iz sastava Tre e divizije (sem Moštarskog bataljona).

Tada je Štab *Druge proleterske divizije* preuzeo komandu nad etiri brigade: Drugom proleterskom, etvrtom crnogorskom, Drugom dalmatinskom i Desetom hercegova kom, a Štab *Prve proleterske divizije* nad pet brigada: Prvom proleterskom, Tre om i Sedmom krajiškom, Majevi kom i Šestom isto nobosanskom.

U to vreme *Tre a* i *Sedma divizija* imale su u svom sastavu po tri brigade, i to svoje prvobitne, sem što je u Tre oj diviziji mesto Desete hercegova ke sada bila *Tre a sandža ka brigada*. Dakle, svega je bilo 15 brigada (pošto je Tre a dalmatinska rasformirana).

Druga proleterska i *Sedma baniska divizija* obrazovale su 16 juna jednu grupu pod Štabom Druge proleterske divizije za prelaz komunikacije u dolini Pra e.

B. — NEPRIJATELJSKE SNAGE

Vrhovni komandant nema kih oružanih snaga Jugoistoka bio je general-pukovnik Ler (Lohr).

Komandant nema kih trupa u Hrvatskoj bio je general Liters (Lüters). On je bio glavnokomanduju i svih neprijateljskih snaga u etvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

I. — NEMA KE SNAGE

Nema ke posadne divizije: 704, 714, 717 i 718 neposredno pred ofanzivu preformirane su u lova ke divizije punog sastava, popunjene mla im ljudstvom i naoružanjem. Postavljen je nov komandni kadar zaklju no sa štabom divizije. Divizijama su dati novi nazivi: 104, 114, 117 i 118.

Za izvo enje tzv. operacije »Švarc«, koja je bila po redu Peta ofanziva velikih razmera protiv NOV i POJ, Nemci su angažovali svoj privremeno formirani armiski korpus »Kroacien« (Croatien) pod komandom general-potpukovnika Litersa. Sastav:

118 lova ka divizija

U aprilu i po etkom maja preformirana od 718 pešadiške divizije, sastava: Stab, 738 i 750 lova ki puk od po tri bataljona; 668 artiljeriski puk od tri diviziona; diviziski prištapski bataljoni: izvi a ki, protiv-tenkovski, pionirski, za vezu, dopunski; i trupe za snabdevanje. Formacisko brojno stanje Divizije bilo je 18.000 ljudi, ali se ra una da je uzelo u eš a u ofanzivi oko 10.000 ljudi. Do 14 aprila bio je komandant general Fortner, a potom general Kibler (Kübler).

Divizija je dejstvovala u maju i junu na prostori: gornji tok Drine, Fo a, Kalinovik, pl. Romanija, — u etiri borbene grupe i to:

a) borbena grupa »Anaker« (Annacker), sastava: Štab 738 lova - kog puka sa prištapskim pukovskim delovima; 2 i 3 bataljon 738 lova - kog puka, delovi 118 pionirskog bataljona; 2 divizion 668 artiljeriskog puka i 118 izvi a ki bataljon;

b) borbena grupa »Hen el« (Hentschel), sastava: 3 bataljon 750 lova kog puka, 1 bataljon 738 lova kog puka i delovi 118 pionirskog bataljona;

c) borbena grupa »Vavrik« (Wawrik), sastava: 1 i 2 bataljon 750 lova kog puka i 1 divizion 668 artiljeriskog puka;

d) 4 domobranska lova ka brigada, iji e se sastav prikazati pod naslovom »Domobranske i ustaške trupe«.

Grupa »Hen el« i grupa »Vavrik« sjedinile su se u Fo i i obrazovale borbenu grupu »Gertler«, koja je nastupala uz desnu obalu Drine ka uš u Pive i Tare.

Kod 118 lova ke divizije reorganizovano je komandovanje 31 maja tako da su od 1 i 3 bataljona 738 puka i tri bataljona 750 puka formirane dve grupe: grupa »Gertler« (verovatno Stab 668 artiljeriskog puka sa delovima u neposrednom sastavu, neke baterije i oba bataljona 738 puka), i grupa »Tribukajt« (verovatno 750 puk sa delom baterija 768 artiljeriskog puka).

Grupa »Anaker« ostala je i dalje, ali je ovom reorganizacijom nešto smanjena.

7 SS divizija »Princ Eugen«

Sastav²: Štab, 13 i 14 brdski lova ki puk od po tri bataljona; 7 brdski artiljerijski puk od tri divizion; divizijski prištapski bataljoni: izvi a ki, pionirski, protivtenkovski, protivavionski, za vezu, bolni arski, intendantski i za dotur. Brojno stanje divizije 22.000 ljudi, komandant general Pleps (Phleps), a posle njega Šmithuber (Schmidhuber).

Krajem aprila 1943 bila je dislocirana u Širokom Brijegu i u Ljubuškom.

Od 15 maja divizija nastupa preko Neretve u dve borbene grupe: SS borbena grupa »Jug«, sastava: 14 SS lova ki puk i 2 eta 202 tenkovskog bataljona, pravcem apljina — Stolac — Plana — Vilusi — Nikši , i SS borbena grupa »Sever«, sastava: 13 SS lova ki puk i 1 eta 202 tenkovskog bataljona, pravcem Mostar — Nevesinje — Gacko — Plana, a sa linije Plana — Stepen — Avtovac produžava sa tri paralelne kolone, svaka ja ine oja anog bataljona. Po dolasku 7 SS divizije u Nikši , upu en je motorizovani odred »Šmithuber« (bataljon pešadije oja an tenkovima) preko Danilovgrada u Podgoricu (Titograd). Do polovine juna divizija je u nastupanju opštim pravcem Nikši — Šavnik (u dve kolone); od polovine juna prebacuje se preko Bile e na prostoriju Gacko — Avtovac, a odatle 13 SS lova ki puk na emerno, a 14 SS lova ki puk na pl. Magli ; 18 juna divizija je ponovo prikupljena na prostoriji Gacko — Avtovac, odakle se prebacuje: Štab divizije u Sarajevo, 13 SS lova ki puk u Ljubuški, a 14 SS lova ki puk u Mostar.

1 brdska divizija

Preba ena je aprila 1943 sa Kubanskog mostobrana u Niš i okolinu, a odatle na prostoriju: Raška — Novi Pazar — Kosovska Mitrovica — Pe . Brojna ja ina 18.000 ljudi. Ra una se da je u estvovala u borbama sa oko 10.000 ljudi. Komandant, general Štetner (Stettner).

Sastav: Štab, 98 i 99 brdski lova ki puk od po tri bataljona; 79 brdski artiljerijski puk od tri divizion; 54 protivtenkovski bataljon; 54 brdski lova ki bataljon; 54 pionirski bataljon; 54 brdski bataljon za vezu; 54 poljski dopunski bataljon; 54 vod poljske žandarmerije i trupe za snabdevanje.

U Petoj neprijateljskoj ofanzivi divizija je bila na pravcu glavnog udara nema kih snaga nadiru i u etiri borbene grupe, i to:

a) borbena grupa »Remolt« (severna grupa), sastava: 99 brdski lova ki puk, 1 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka, 2 eta 54 pionirskog bataljona i delovi 54 tenkovskog bataljona, — nadiru i pravcem: Kosovska Mitrovica — Rožaj — Berane i dalje na Mojkovac;

b) motorizovani odred »Daumiler«, sastava: Štab 54 artiljeriskog divizion sa svojom izvi a kom i teškom etom i 1 eta 98 brdskog lova kog puka;

c) borbena grupa »Salminger« (južna grupa), sastava: 98 brdski lova ki puk, 2 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka (bez jedne baterije) i 1 eta 54 pionirskog bataliona, — nadiru i pravcem: Pe — Andrijevica — Kolašin — Podgorica (Titograd), i

d) ODSta rezerva divizije, sastava: 3 batalion 98 brdskog lova kog puka, 3 divizion i 1 baterija 2 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka, 54 pionirski bataljon bez 1 i 2 ete i 54 brdski lova ki bataljon.

² Sastav je iz 1942 godine, a ostao je isti i u 1943. Izgleda da u toku Pete neprijateljske ofanzive SS divizija »Princ Eugen« nije još imala brojnu oznaku 7.

Divizija je 1 V zauzela Berane, 14 V Andrijevicu i Murino, 16 V Šahovi e i Mojkovac i 26 V izbila na r. Taru i r. Mora u. Krajem juna i po etkom jula Divizija je bila na drumu Zabljak — Šavnik (glavnina), a potom preko Podgorice i Pe i odlazi za Gr ku u sastav 22 brdskog armiskog korpusa. Vratila se po etkom decembra i u estvovala u akciji »Kugelblic« (Kugelblitz) u isto noj Bosni.

Puk »Brandenburg«

Bio je u po etku pod komandom 1 brdske divizije pod nazivom »takti ki puk Brandenburg« (ja ine oko 2.000 ljudi). 24 maja Brandenburški puk odlazi od Lijeve Rijeke i Bio a pod komandu 369 divizije u ajni e. Puk su sa injavali: 2 bataljon 4 puka »Brandenburg«, 15 padobranska eta 4 puka »Brandenburg« i 2 bataljon 1 puka »Brandenburg«.

Puk je operisao na pravcu: Pe — Andrijevicu — Berane — Klisura — Bio e — Cajni e — eotina — Sutjeska — pl. Magli .

Borbena grupa »Ludviger«

Sastav: 724 lova ki puk 104 lova ke divizije, oja an delovima 734 lova kog puka, i 2 divizion 654 artiljeriskog puka. U Petoj neprijateljskoj ofanzivi Grupa (oko 4.000 ljudi bez Bugara) je bila neposredno pot injena generalu Litersu.

Uo i ofanzive oja ani 724 puk (104 divizije) bio je kod Prijepolja i Brodareva, gde je stigao maršem pravcem: Užice — Nova Varoš — Prijepolje.

61 bugarski puk, koji je dosada bio pod komandom 369 nema ke divizije, po pristizanju u Prijepolje, ulazi pod komandu 104 lova ke divizije, tj. u sastav borbene grupe »Ludviger«. Grupa zatim preko Pljevalja i r. Tare odlazi na Zabljak i do sredine juna je u borbama u Petoj ofanzivi; do kraja juna 2 bataljon 724 lova kog puka prebacuje se preko ajni a i Goražda na prostoriju Fo a — Kalinovik, a krajem juna i po etkom jula Grupa se prebacuje na prostoriju Pljevlja — Prijepolje, odakle maršuje za Rašku, gde se ukrcava i transportuje za Gr ku.

Štab 104 lova ke divizije i delovi koji nisu u estvovali u Petoj ofanzivi (deo 734 pešadiskog puka, 1 i 3 divizion 654 artiljeriskog puka, 104 izvi a ki bataljon, 104 pionirski bataljon, 104 poljski dopunski bataljon, 104 bataljon za vezu i trupe za snabdevanje) bili su uglavnom na prostoriji: Bor, Požarevac, Beograd, Valjevo, a od 18 do 24 juna na ukrcavanju i transportovanju za Gr ku.

369 legionarska divizija (»Vražja«)

Divizija nije cela sudelovala u operacijama (svega 9.000). Komandant je bio general Najdhold (Neidhold), a potom general Rajneke (Reineke). Starešinski kadar: 90% Nemci, 10% legionari, a ljudstvo 100%> legionari. Imala je u svom sastavu 369 i 370 pešadiski puk, 369 artiljeriski puk i ostale delove.

U toku Pete ofanzive nastupala je na pravcu: Višegrad — Goražde — Fo a i dalje prema r. eotini i preko pl. Ljubišnje na Taru.

U borbama u estvuje prvo 369 pukovska grupa, sastava: 1, 2 i 3 bataljon 369 pešadiskog puka, 369 pionirski bataljon, 369 protivtenkovski bataljon, 369 izvi a ki bataljon, 2 i 3 divizion 369 artiljeriskog puka i 3 eta 202 tenkovskog bataljona. Štab 369 divizije sa ostalim svojim snagama i 12 tenkovskom etom stigao je u toku ofanzive na front.

Pod komandom 369 divizije bio je privremeno i 61 i 63 bugarski puk.

U drugoj liniji bile su nemačke 117 i 373 divizija.

117. lovačka divizija preformirana je u Sarajevu marta i aprila 1943 od 717 pešačke divizije. Sastav: 737 i 749 lovački puk od po tri bataljona, 670 artiljerijski puk od tri divizionara, i divizijski prištapski bataljoni. U Petoj ofanzivi zatvarala je pravac ka Sarajevu i Višegradu. Krajem maja i početkom juna priprema se i preko Srbije prebacuje u Grčku na Peloponez. Komandant divizije bio je general Videman (Widemann).

373. legionarska divizija je formirana krajem aprila 1943 u Delershajmu (Döllersheim). Prebačena je u Jugoslaviju zbog uspešnog razvoja oslobođenja u borbi u Bosni i Hrvatskoj. Njeni poslednji delovi iskrcali su se 16. maja oko Banja Luke i rasporedili na prostoru: Travnik — Jajce — Bugojno — Konjic, gde su ostali do kraja juna 1943. Ona je preuzela od 7. SS divizije obezbeđenje boksitnih rudnika u regionu Mostara.

Sastav: 383 i 384 pešački puk od po tri bataljona, 373 artiljerijski puk od tri divizionara, i divizijski prištapski bataljoni. Komandant divizije bio je do kraja avgusta general Celinger (Zellinger), a potom general Aldrian.

II. — ITALIJANSKE SNAGE

Italijanske snage su bile raspoređene na okupiranoj teritoriji naše zemlje, i to:

1. — Druga armija

Posedala je Sloveniju, Hrvatsko Primorje i Dalmaciju sa Bokom Kotorskom do granice prema Crnoj Gori. Komandant je do 15. II 1943 bio general Mario Roatta (Mario Roatta), a posle general Mario Robotti (Mario Robotti).

Od 9. maja 1942. Armija nosi naziv »Glavna komanda oružanih snaga za Sloveniju i Dalmaciju« (Comando Superiore delle Forze Armate Slovenija — Dalmazia ili skraćeno »Supersloda«); a od 15. maja 1943. ponovo dobija naziv »Druga armija«.

U armiji su bili 5., 6., 11. i 18. armijski korpus. U Petoj ofanzivi uzeli su deo divizije (neke i samo delimično) 6. armijskog korpusa.

Šesti armijski korpus do maja 1943. posedao je teritoriju u granicama: Kotor — Bileća — Gacko — Foča — Konjic — r. Neretva do ušća (s tim što je prema severozapadu obuhvatao i Ljubuški sa okolinom) — o. Pelješac — o. Korula — o. Mljet. Po dolasku Nemaca u rudarsku zonu Mostara, u drugoj polovini maja, 6. armijski korpus povlači i diviziju »Marke« na obalu, pomerajući i time svoju severnu granicu prema jugu na liniju: Gacko — Stolac — Pljiva — Ljubuški. Sedište Korpusa bilo je u Dubrovniku, a komandant je bio od 1. III 1943. general Sandro Piazzoni (Sandro Piazzoni). Korpus je imao ove divizije: »Marke«, »Mesina«, »Murica« i »Emilija« koja je početkom jula prešla pod komandu trupa Crne Gore.

2. — Komanda trupa Crne Gore

U Crnoj Gori i Sandžaku Italijani su imali 14 okupacioni korpus, tzv. Comando truppe Montenegro. Komandant italijanskih snaga u Crnoj Gori bio je Alessandro Pirzio Biroli (Alessandro Pirzio Biroli), guverner Crne Gore.

U sastavu trupa Crne Gore bile su divizije: »Taurinenze« (»Taurinense«) na prostoriji: Foča, Pljevlja, Prijepolje, Priboj; »Venecija« (»Venezia«), na prostoriji: Kovren, Sahovići, Andrijevića, Brodarevo, Kolašin, Mateševo; »Ferara« (»Ferrara«) na prostoriji: Javorak, Gvozd, Gornje Polje, Nikšić, Lukovo; »Perugia« (»Perugia«) na prostoriji: Zla Gora, Bileća, Vilusi, Trubjela, Budoš; »Emilija« (»Emilia«) u Boki Kotorskoj (od početka jula pod Komandom trupa Crne Gore).

Tek 22. maja 1943. Musolini je pisao Hitleru da će u ofanzivi protiv partizana uzeti u obzir i italijanske trupe, narediti i u isto vreme Pirciju Biroliju da se o tome sporazume sa Nemcima. Tada je italijanska Vrhovna komanda naredila »Superslodi« (2 armiji) evakuaciju Mostara.

Neposredno u ofanzivi u estvuju tri kompletne divizije sa teritorije Crne Gore, i to: »Taurinenze« sa oko 10.000 vojnika, »Ferara« sa oko 10.000 vojnika i »Venecija« sa oko 8.000 vojnika.

Pored toga, Italijani su imali diviziju »Marke« u donjem toku Neretve, diviziju »Emilija« u Boki Kotorskoj sa grupom »Negro« u Nikšiću, diviziju »Perugia« na navedenoj prostoriji i diviziju »Murcia« u širem rejonu Dubrovnika. I one su, iako neke samo delimično, uzele u obzir u ofanzivi. Delovi ovih divizija iznosili su oko 15.000 vojnika.

a) Divizija »Ferara« (»Ferrara«)

Sedište divizije bilo je u Nikšiću, a njen komandant na dan 10. juna 1943. bio je Ceriana Maineri Karlo (Ceriana Mayneri Carlo), pa je verovatno bio i na početku operacija. Formacijsko brojno stanje divizije bilo je 12.624 vojnika, ali se računalo da je u operaciji bilo oko 10.000 vojnika.

Pronađeni sastav divizije: Štab, 336 ljudi; dva pešadiska puka, 47 i 48 — 6.556 vojnika, jedan artiljerijski puk 2.769 vojnika, dve teške minobacačke baterije — 464 vojnika, dve prateće baterije 47/32 — 464 vojnika, 1 telegrafski bataljon — 275 vojnika, 1 pionirski bataljon — 275 vojnika, 1 mitralješki bataljon — 408 vojnika, i ostali delovi 129 vojnika.

Na početku ofanzive, 15. maja 1943. divizija je bila raspoređena na prostoru Tisa — Toviš — Nikšić.

Prodor Udarne grupe bataljona kod Bioča prinudio je Nemce i Italijane da tamo hitno upute svoje jedinice. Italijani su 13. maja uputili 383. puk iz Podgorice i Danilovgrada u Bioče, a 127. puk iz Skadra ka Podgoricu. Po pristizanju u Podgoricu, dva bataljona 127. pp upućena su kod Velje Glavice u pomoć 383. pp. U Podgoricu je stigao i 3. bataljon 127. pešadiskog puka. U izveštaju od 18. maja javlja se da na području divizije »Ferara« dejstvuje 86-ta legija crnih košulja. Do 28. maja divizija je dostigla položaj: Lokva, k 1275, k 1019, Bornata Glava, južno od Razmet-Dola, Pejar Do.

Prema dnevnom izveštaju od 29. maja vidi se da su iz Podgorice krenule grupe kolone »Mori« i da su stigle u Ubli-Razdolje, a veče 31. maja taktička grupa »Mori« ove divizije, bez jednog bataljona 47. puka, vratila se u diviziju i prešla pod komandu generala Izaske (Isasca), u diviziju »Venecija«. Izveštaj od 5. juna javlja da divizija vrši pokret za koncentraciju severno od Komarnice. Skica od 6. juna prikazuje kretanje divizije od 15. maja dalje iz okoline Nikšića na jugoistok u Lazin, a odatle pravo na sever u okolinu Šavnika. Izveštaj od 18. juna kaže da divizija vrši isušivanje izmeću Tare i Pive. Prema izveštaju od 13. juna — dva bataljona 83. pešadiskog puka divizije »Venecija« dolaze kamionima u Šavnik pod taktičku komandu divizije »Ferara«.

b) Divizija »Taurinenze« (»Taurinense«)

Imala je sedište u Fio, Pljevljima, Prijepolju i Priboju. Po jednoj belešci, komandant divizije bio je general Vivalda Lorenzo (Lorenzo). U jednom dokumentu iz 1943. godine bilo je njeno brojno stanje 14.462 vojnika, ali se računa da je u borbi moglo učestvovati oko 10.000 vojnika.

Prema dnevnom izveštaju od 15. maja, divizija se nalazila na prostoru Priboj, Prijepolje, Gluševac, Pljevlja. Na dan 16. maja zatvarala je Pljevlja s dve strane. Prema skici od 6. juna drži front od Pljevalja do Vrulje i u toj liniji kreće na zapad. Po izveštaju od 7. juna divizija otkriva pojava bataljona »Pinerolo«. Na području divizije djelovao je 4 alpski puk, pojava bataljona »Fenestrele« (Fenestrelle), na liniji Zegreda, Karno Gora, Zekovo Brdo, i držao vezu sa 724 nemačkih bataljona. Od jedinica divizije »Taurinenze« bila je formirana grupa (nepoznate jačine) i upućena pod taktičku komandu divizije »Venecija«. To je bila grupa »Izaska«, nazvana po zameniku komandanta divizije »Venecija«. Ta je grupa 11. juna rasformirana i vraćena diviziji »Taurinenze« u zonu Zabljaka radi daljeg išćenja terena.

Prema dnevnom izveštaju od 14. juna, divizija je izvršila zadatak koji joj je određen u okviru operacija.

c) Divizija »Venecija« (»Venezia«)

Imala je sedište u Kovrenu, Šahovi ima, Andrijevići, Brodarevu, Kolašinu i Mateševu. Po jednoj belešci komandant divizije bio je Bonini Silvio, a zamenik komandanta brigadni general Karlo Izaska (Carlo Isasca). Formacijsko brojno stanje bilo joj je 12.624 vojnika. Računa se da je u operacijama učestvovalo oko 8.000 vojnika.

Organizacijsko stanje jedinica se ne vidi iz dokumenata, ali se u izveštajima pominje 84 pešadski puk, a vidi se da je u oktobru 1943. imala u svom sastavu i 83 puk, a na jednom dokumentu bez datuma pominje se i 19 puk (možda artiljerijski), zatim je divizija imala grupu »Oglianero« (itaj Oljanero) ili »Olagnero« (itaj Olanjero), — u izveštajima su upotrebljena oba naziva, — taktičku grupu »Mori«, iz divizije »Ferara«, bez jednog bataljona 47 puka, i grupu »Izaska«.

15. maja divizija je bila na prostoru Bijelo Polje — Šahovi i. Prema skici od 6. juna divizija je krenula iz Bijelog Polja na sever u Brodarevo. Druga kolona krenula je desno, prema Zahumskom.

Prema dnevnom izveštaju od 16. maja jedna kolona je dostigla selo Šljepašnicu, a patrole Crno Brdo, Kukulje, Orahovicu, Sutivan. Izveštaj od 18. maja kaže da kolona od četiri bataljona iz Kolašina i Mateševa kreće u pravcu Lijeve Rijeke. Po izveštaju od 19. maja kolona iz Bijelog Polja stigla je na k 1262; druga kolona upućena je za Metanac. Po izveštaju od 21. maja kolona iz Bijelog Polja stigla je u Brodoravo; druga kolona vrši išćenje u zoni Mahala — Kanje, a grupa »Oglianero« (»Olagnero«) rasporedila se od Tare Vukovet (13 km južno od Kolašina) do Vjetarnika (severno od Bio a). Sa ovom grupom sarađuju nacionalističke snage zone i jedan bataljon crnih košulja.

Dalji dnevni izveštaji navode kretanje nekih jedinica ove divizije. Tako je 29. maja 84 pešadski puk vršio išćenje u zoni Bara, a 31. maja, pojava »Dobrovolja komunističke milicije« (MVAC³), nalazio se u Viso kom i Savinom Polju, a taktička grupa »Mori«, iz divizije

³ Milizia Volontaria Anticomunista

»Ferara«, bez jednog bataljona 47 puka prešla je pod komandu generala Izaske i upu ena na front Bare — Starac.

7 juna Divizija je u zoni Rastok i u garnizonu Brodarevo.

11 juna rasformirana je grupa »Izaska« i upu ena svojoj jedinici u diviziju »Taurinenze«.

13 juna dva bataljona 83 pešadiskog puka idu u diviziju »Ferara« u Savnik.

d) Divizija »Emilija« (»Emilia«)

Sedište divizije — Herceg Novi.

Komandant je general Negro Silvio, ali se pominje i general G. Romano — možda pre ili posle Pete ofanzive.

Brojno stanje formacisko je 14.297 vojnika. U svom sastavu 1942 godine imala je 119 i 120 pešadiski puk, 155 artiljeriski puk, 255 mitraljeski bataljon i 155 inžinjeriski bataljon.

Prema dnevnom izveštaju od 12 maja 1943 komandant 6 armiskog korpusa i guverner Crne Gore Pircio Biroli sporazumeli su se da divizija formira taktičku grupu »Negro«, po imenu komandanta divizije. Grupa se sastojala iz dva bataljona 120 puka, 1 bataljona 119 puka, dve baterije, jednog eskadrona lakih tenkova sa odgovarajućim pomoćnim jedinicama. Zadatak grupe bio je da jednim bataljonom zatvori sedlo Trubjelu, a ostale jedinice da smene diviziju »Ferara« u Nikšiću, koja će dejstvovati ofanzivno. Italijanski Generalštab je ovo odobrio 15 maja.

Prema izveštaju od 23 maja — grupa »Negro« dobila je zapovest za pokret u Nikšiću.

2 juna 1943 Divizija je prešla u sastav italijanskih trupa Crne Gore pod komandu 14 armiskog korpusa.

e) Divizija »Zara« (Zadarska divizija)

U dosadašnjim obradama Pete neprijateljske ofanzive nigde se ne pominje u ovoj diviziji »Zara«. Možda zato što se ona ne nalazi na skicama ili u izveštajima operativnih jedinica jer, verovatno, nije neposredno učestvovala u borbi. Sigurno je da je mnogo takvih dokumenata uništeno ili izgubljeno, pa je moguće da su nestali i dokumenti ove jedinice. Ipak, raspoložemo jednim dnevnim izveštajem od 4 juna 1943 koji za diviziju »Zara« kaže:

»U zoru 8 juna divizija je spremna za pokret severno od Šavnika u pravcu istočne padine Durmitora«.

Nije poznato da li je tu bila italijanska divizija ili samo neki delovi i pod njenom neposrednom komandom bila.

Inače je sedište divizije bilo u Zadru, a komandant je bio general Viale Karlo (Carlo). Brojno stanje po dokumentima bilo je 10.666 vojnika, a u njenom sastavu bio je 291 i 292 pešadiski puk, 158 artiljeriski puk, 107 legija crnih košulja, 158 mitraljeski bataljon i 30 mešoviti inžinjeriski bataljon.

f) Divizija »Marke« (»Marche«)

Imala je sedište u Dubrovniku, a komandant je bio general G. Amiko (Amico). Njeno formacisko brojno stanje bilo je 12.624 vojnika. U sastavu Divizije bili su 55 i 56 pešadiski puk, 32 artiljeriski puk i 49 legija crnih košulja.

Nije u estvovala neposredno u borbi, već je od 31. maja, po naređenju italijanskog Generalštaba, bila spremna za spremanje partizanskog prodora u južnu Hercegovinu, s tim da može intervenirati sve do zone Gacka. Kada je 18. armijski korpus zatražio pomoć od nje, zapadno od poverene joj zone, dnevni izveštaj od 7. juna 1943. javlja da je divizija »Marke« zbog operacija u Crnoj Gori koncentrisala svoje snage na desnom krilu i da se na drugom mestu ne može upotrebiti.

III. — DOMOBRANSKE I USTAŠKE TRUPE

4 domobranska lovačka brigada

Zapovednik brigade bio je pukovnik Gašić. U sastavu 4 lovačke brigade bili su 7. i 13. pešadiski (lovački) puk od po 2 bojne (bataljona) i topnička pukovnija od dva diviziona (9-ti i 11-ti). Komandant 7. pešadiskog puka bio je pukovnik Metikoš, a komandant 13. pešadiskog puka pukovnik Pilar. Komandant topničke pukovnije bio je pukovnik Domanik. Pred ofanzivu pukovi su reorganizovani. Mlađim godištim trećih bojni 7. i 13. pešadiskog puka koje nisu u estvovala u Petoj ofanzivi popunjene su 1. i 2. bojna 7. i 13. pešadiskog puka, tako da su pukovi od po dve bojne manje-više popunjeni do formacijskog sastava, kako po broju domobrana, tako i po broju oružja. Sem toga, pukovi su popunjeni pripadnicima nemačke manjine i ljudstvom koje se vratilo sa Istočnog fronta i onim koje je bilo na obuci u Nemačkoj. U početku maja Brigada je primila 1.000 novih nemačkih pušaka koje su podeljene pukovima. 10. maja otpočeo je pokret Brigade iz oblasti Travnik — Bugojno — G. i D. Vakuf preko Vrela Bosne ka Kalinoviku, a zatim preko Foča ka Sandžaku.

Brigada je bila u sastavu 118 lovačkih divizija kao njena borbena grupa. Njeno formacijsko brojno stanje bilo je 7.306 ljudi.

Od 1—17. juna Brigada je dejstvovala na području slivova Tare, Pive i Sutjeske, a zatim se pukovi izvlačili iz borbe i prebacuju preko Foče, Kalinovika i Trnova do Blagaja i tamo ostaju.

Komandant 4. lovačke brigade u svojoj bojnoj relaciji navodi da su uzroci neuspeha Brigade u borbama što nije bila dovoljno opremljena tovarnim grlima, naročito 13. pešadiski puk, te nije bila osposobljena za rad na planinskom zemljištu, a isto još i usled nedostataka naoružanja i opreme, kao i zbog slabog morala domobrana.

Pri izbijanju Glavne operativne grupe iz obruba ušli su u akciju i 9., 14. i 15. domobranski puk i I ustaška brigada. Njihova ukupna jačina (sa 4. lovačkom brigadom), kako se uzima, iznosila je oko 11.000 ljudi.

IV. — BUGARSKJE JEDINICE

Na početku operacija bili su kod Mokre Gore 61. i 63. bugarski pešadiski puk, oba pod komandom nemačke 369. divizije.

Po dolasku 369. divizije na levu obalu Drine, 63. bugarski puk je ostao u rejonu Mokre Gore za pojačanje neprijateljskog obruba na pravcu koji je išao desnom obalom Drine.

U operacijama je angažovan 61. bugarski puk, koji je došao 20. maja u zonu Prijepolje, Brodarevo namesto 724. puka iz 104. lovačke divizije, i ušao pod njenu komandu. Brojno stanje puka računa se na oko 2.000 ljudi. Puk je 7. juna ušao u sastav 1. brdske divizije.

V. — »NACIONALNE« CRNOGORSKE FORMACIJE I ETNICI

Pored navedenih neprijateljskih snaga, u Petoj ofanzivi su učestvovali i crnogorski nacionalisti i etnici (oko Bihaća, u Hercegovini i istočnoj Bosni) pod komandom italijanskih jedinica. Njihovo učestvovanje se iz dokumenata, ali se njihovi komandanti retko pominju, a ne vidi se ni jačina tih snaga. Njihov broj se računa na oko 4.000 ljudi. Imali su samo lako naoružanje, ali su njihove usluge Italijanima dobro došle usled poznavanja jezika, terena i običaja. Zato su ih Italijani štitili od Nemaca, koji su nameravali da ih razoružaju. Navodimo samo nekoliko dnevnih izveštaja o njihovom učestvovanju.

Prema dnevnom izveštaju od 15 maja 1943 »nacionalne« trupe na sektoru divizije »Ferara«, pomognute italijanskom artiljerijom, dostigle su liniju Tisa — Rastovac i upale u zonu Tovi (kod Nikšića). Na sektoru Podgorice »nacionalni« bataljon, pod komandom vodoinformacionih crnih košulja, počinje pokret radi okupiranja Stražišta. One 16 maja vrše ispuštanje u zoni Gornje Polje i Tovi, a 18 maja vode borbu sa partizanima i gube Kablenu Glavu i Kunak. 19 maja vode borbe sa partizanima u zoni Prijedora, a 21-og sarađuju sa grupom »Oglierò« na frontu Tara Vukovet — Vjetarnik.

»Nacionalne« jedinice generala Popovića napustile su 23 maja zonu Velimlje — Trubjela, da ih Nemci ne bi smatrali za etnike i razoružali.

Italijanski Generalštab upućuje 2-goj armiji 1 juna akt iz kog se vidi da se po naredjenju italijanskih komandi protiv partizana bore »nacionalne« crnogorske formacije i kaže da će, ako neke od ovih formacija pripadaju Mihailoviću, biti razoružane po uništenju partizana.

Prema dnevnom izveštaju od 17 juna 1943 završen je period operacija protiv partizana, a 23 juna italijanski Generalštab naredjuje trupama, koje su bile u operacijama u Crnoj Gori, da se vrata u svoje baze.

VI. — AVIJACIJA U PETOJ OFANZIVI

Neprijateljska avijacija sa aerodroma u Sarajevu, Mostaru i Podgorici bila je predviđena za podršku operacija u Petoj ofanzivi. Uzele su učestvovanje i italijanske vazduhoplovne jedinice u jačini od oko jedne mešovite vazduhoplovne divizije.

Aktivnost avijacije učestvovala se pominje u dnevnim izveštajima koji su slati od guvernera Crne Gore preko 6-og armiskog korpusa Komandi 2-ge armije, ali se navode samo jedinice 61-ve grupe 14 armiskog korpusa, a pominje se i 20 grupa 6-og korpusa⁴.

⁴ Za izradu sastava obostranih snaga korišćeni su sledeći izvori i literatura:

1) Radovi u esniku u Bici na Sutjesci koji su objavljeni u ovoj ili će biti objavljeni u narednim knjigama.

2) Istoriski arhiv CK SKJ, br. 1362.

3) Ratni arhiv VII JNA, k. 710, br. reg. 6/1—i; k. 758 (Istorijat); k. 781, br. reg. 1—13; italijanski fond: k. 780, dok. 3/6; k. 362, dok. 2/2, 15—20/4, 22—24/4, 28—30/4, 39/4, 1/5, 5/5, 9/5, 11/5, 13/5; k. 324, dok. 27/2; k. 325, dok. 4/1, 17/1; k. 326, dok. 2/2; k. 102, dok. 4/1, 15/2, 31/4; k. 101, dok. 10/7, 12/7, 18/7; k. 57, dok. 6/1—3, 6/1—25, 6/1—29, 8/1—35.

ZAKLJU AK O ODNOSU OBOSTRANIH SNAGA U BICI

Naše snage

etiri divizije i jedna grupa od 3 brigade, svega: 16 brigada (do rasformiranja Tre e dalmatinske), 67 bataljona (sa Prate im bataljonom VŠ) i 2 divizion a i 1 baterija artiljerije. Ali su oru a zakopana u toku ofanzive, i to: haubice 28 maja u s. Ogra enici, a topovi Brdskog divizion a 5 juna na Dragoš-Sedlu (1 baterije) i 8 juna na k 1405 (2 baterije).

Ukupno brojno stanje Glavne operativne grupe VŠ bilo je oko 19.700 ljudi (sa ranjenicima).

Neprijateljske snage

a) *Nema ke snage*

etiri divizije (po 2 lova ka puka) i 2 puka van divizija, svega 10 pešadiskih pukova, 50 bataljona (sa prištapskim) i 4 artiljeriska puka po 3 divizion a i 1 divizion van puka, svega 13 artiljeriskih divizion a.

Ukupno brojno stanje oko 57.000 vojnika.

b) *Italijanske snage*

Tri kompletne divizije (od po 2 pešadiska puka po 3 bataljona) i 2 pešadiska puka iz Skadra, 3 artiljeriska puka (najmanje), 1 mitraljeski bataljon, nekoliko bataljona iz ostalih divizija i odgovaraju e pomo ne jedinice.

Ukupno brojno stanje oko 43.000 vojnika.

c) *Domobranske i ustaške trupe*

Angažovana su 4 domobranska pešadiska puka (kompletni ili delimi no), 1 artiljeriski puk i 1 ustaška brigada, — svega oko 11.000 ljudi.

4) Rudi Petovar, Šesta proleterska isto nobosanska brigada, Beograd, 1951, str. 212 i dalje.

5) Nema ke snage na teritoriji Jugoslavije u 1943 godini (Rad Vojnog istoriskog instituta JNA objavljen u Vojnoistoriskom glasniku 6/1952, str. 80—93).

6) Italijanske snage na teritoriji Jugoslavije u 1943 godini (Rad VII JNA objavljen u Vojnoistoriskom glasniku 5/1952, str. 82—106).

7) Nema ke i italijanske snage na teritoriji Jugoslavije u 1942 godini (Rad VII JNA objavljen u Vojnoistoriskom glasniku 3/1952, str. 58—110).

8) P. Tomac, Peta neprijateljska ofanziva, Beograd, 1953, str. 123, 134, 180, 181, s.

9) uro Kladarin, Slom etvrte i Fete okupatorsko-kvislinške ofanzive, drugo izdanje, Zagreb, 1956, str. 412, 356, 391, 398.

10) Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije, izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd, 1957, str. 435, s, 441, 445, 463, 426.

11) uro Kladarin, Bitka na Sutjesci (novi rukopis), str. 132, s, 89—93.

d) *Bugarske jedinice*

1 pešadiski puk od oko 2.000 ljudi.

e) *»Nacionalne« crnogorske formacije i etnici*

Oko 4.000 ljudi.

Ja ina svih neprijateljskih snaga bila je: 7 divizija, 2 brigade, 23 pešadiska puka, 8 artiljeriskih pukova i odgovarajuće pomoćne jedinice.

Ukupno brojno stanje svih neprijateljskih snaga iznosilo je preko 117.000 vojnika.

Prema tome, međusobni brojni odnos od 1:7 (ne računajući naše ranjenike i bolesnike) u korist neprijatelja za nas je daleko nepovoljniji nego što ga te brojke inače pokazuju jer treba uzeti u obzir i ostale značajne faktore i teške uslove koji su nas pritiskivali tokom ove bitke, kao što su: veliki broj ranjenika, bolesnika i izbeglica, ogromna tehnička inferiornost, nemogućnost snabdevanja, manevrovanja i ojačavanja snaga, glad, fizička iscrpenost i druge teškoće.

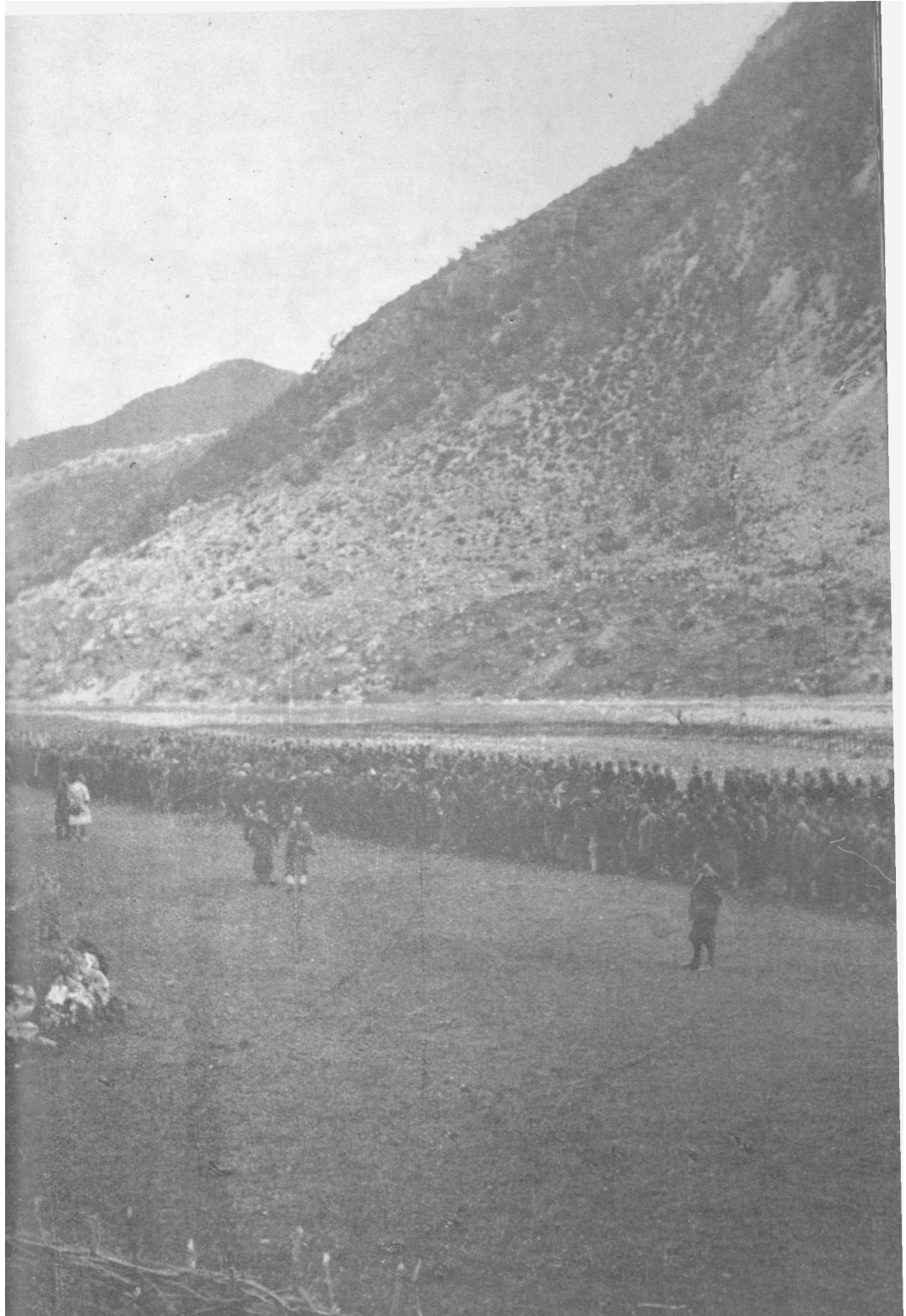

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

*VRHOVNI KOMANDANT NOV I POJ JOSIP BROZ TITO, ZA VREME
OFANZIVNIH DEJSTAVA GLAVNE OPERATIVNE GRUPE VŠ U
SANDŽAKU PRE PO ETKA PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE,
PO ETKOM MAJA 1943*

(Vojni muzej JNA)

*JEDINICE NOV I POJ KOD BOANA (CRNA GORA) PRE PO ETKA
PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE, MAJ 1943*

M

KURIR NA ZASTANKU POD DURMITOROM, MAJ 1943

*STAB TRE EG (KRAGUJEVACKOG) BATALJONA PRVE PROLE-
TERSKE BRIGADE SA KURIRIMA POD PLANINOM LJUBLSNJOM,*

MAJ 1943

(Vojni muzej JNA)

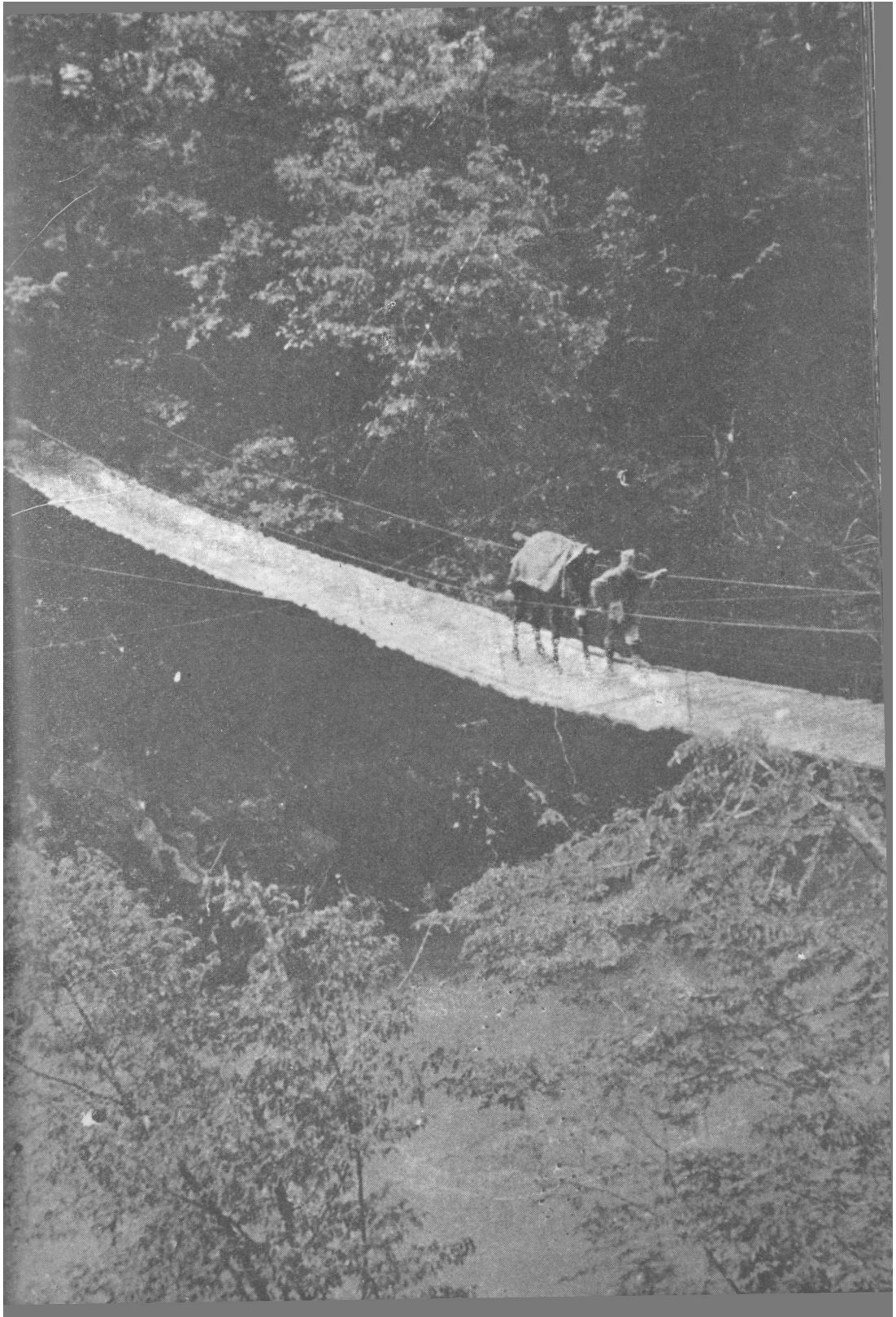
BORCI ETVRTE PROLETERSKE BRIGADE U POKRETU KA PIVI

MAJA 1943

DELOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE KORISTE SVOJ GUMENI
AMAC ZA PRELAZ PREKO REKE PIVE KOD SELA GORNJEG
KRUŠEVA, 29 MAJ 1943

(Vojni muzej JNA)

*ARTILJERISKI DIVIZION PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE PRELAZI
REKU PIVU, 30 MAJA 1943, KORISTE I VIŠE I MOST KOJI JE
PODIGLA PIONIRSKA ETA VRHOVNOG ŠTABA 1942*

(Vojni muzej JNA)

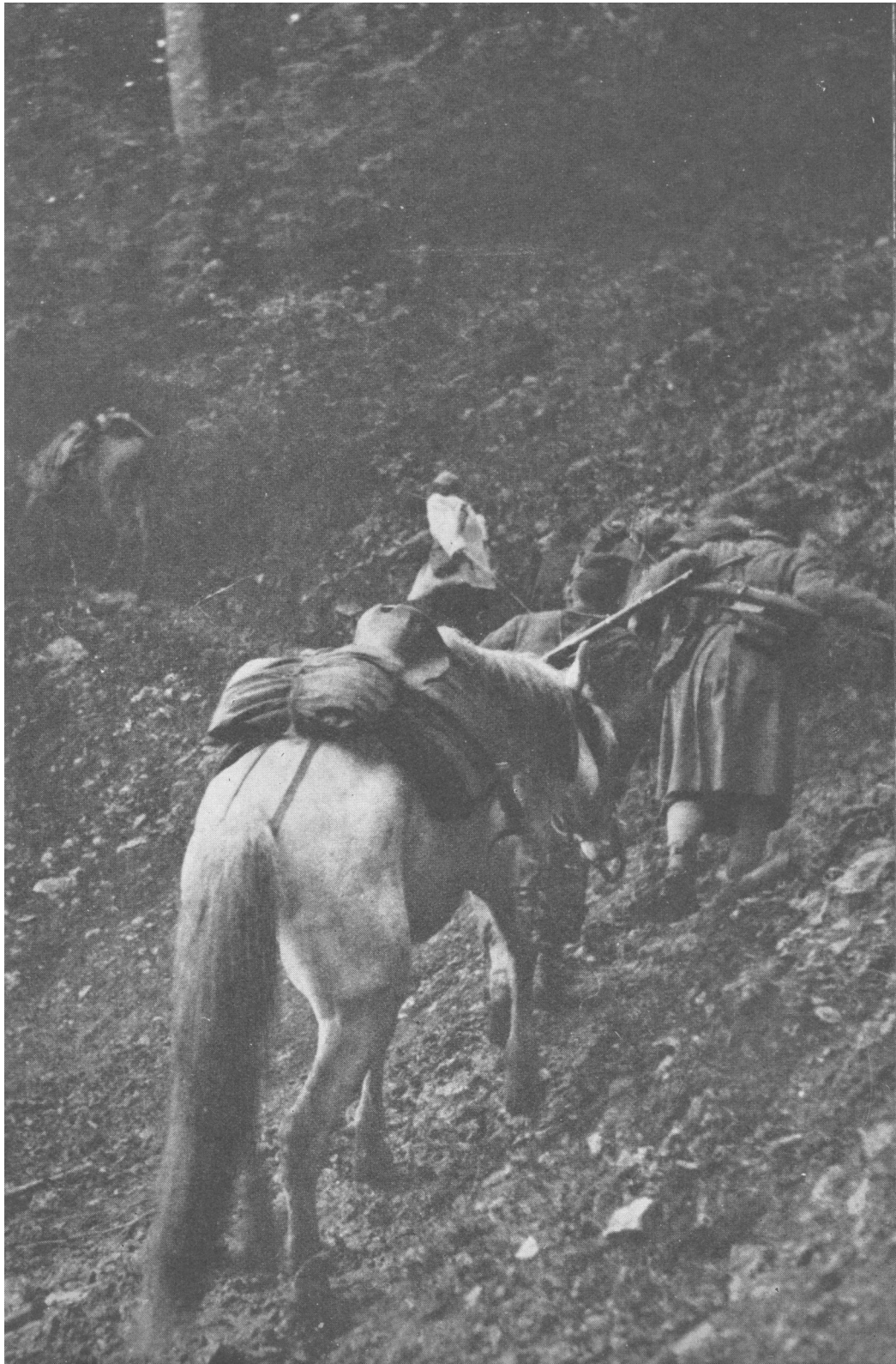

*BOLNICA, KOMORA I NAROD PRELAZE REKU KOD COKOVE
LUKE (GORNJE KRUŠEVO), PO ETKOM JUNA 1943*

(Vojni muzej JNA)

*DEO KOLONE PETE CRNOGORSKE BRIGADE U POKRETU NEGDE
KOD MAGLICA, JUN 1943*

(Ž. Skrgin)

VISORAVAN VU EVO SA MAGLI EM

(Vojni muzej JNA)

*JEDINICE PRVE PROLETERSKE BRIGADE NA KRATKOM ZA-
STANKU KOD SUHE GORE (NA VUCEVU) 6 JUNA 1943*

(Vojni muzej JNA)

*PROTLVKOLSKA GETA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA DRA-
GOS-SEDLU SPREMNA ZA POKRET POSLE ZAKOPAVANJA
ORU A, 7 JUNA 1943*

(Vojni muzej JNA)

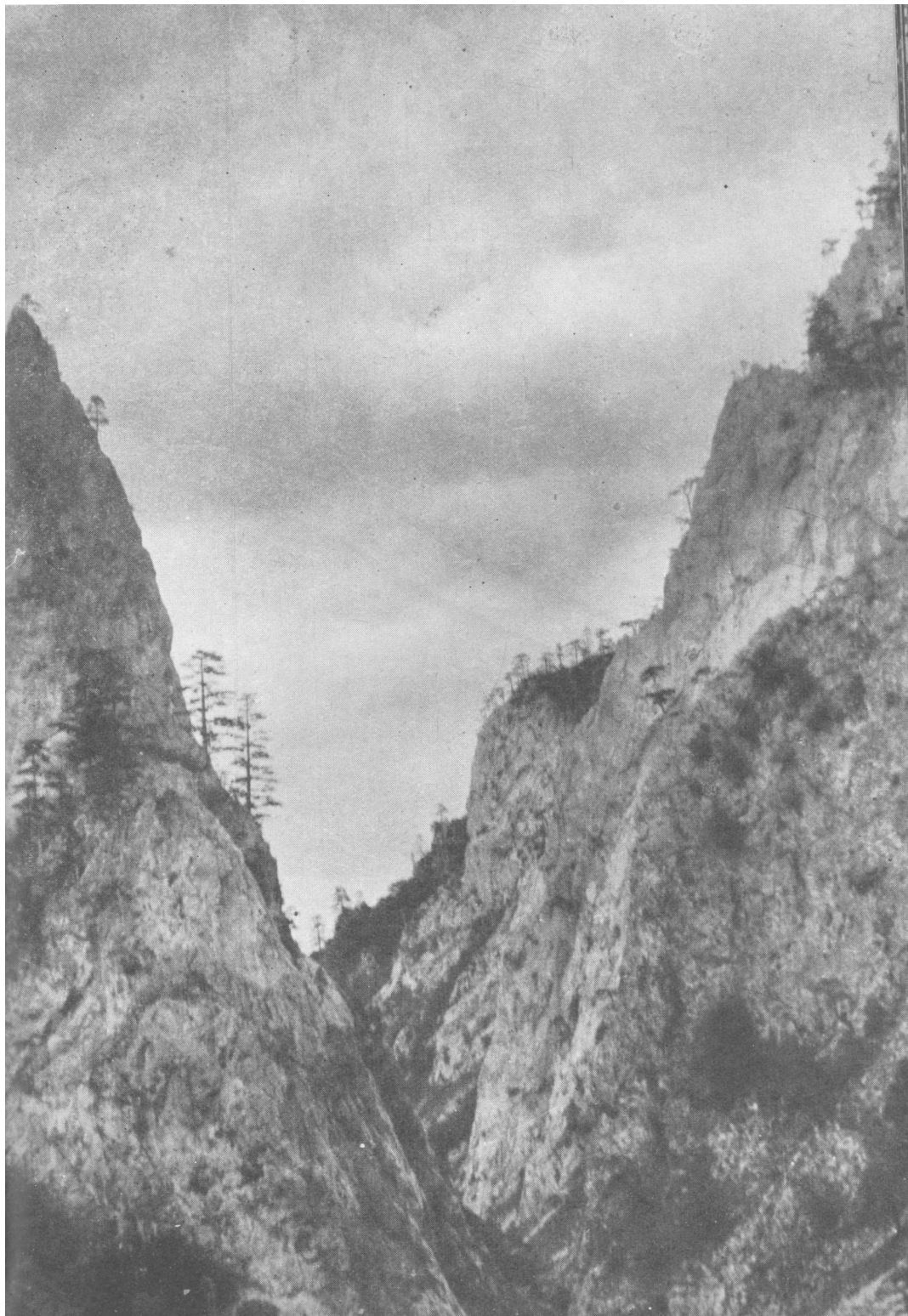
DRAGOŠ SEDLO

(Vojni muzej JNA)

*IMPROVIZOVANI MOST PREKO REKE SUTJESKE KOD TJENTIŠTA
PREKO KOGA SU 8 JUNA 1943 PREŠLE JEDINICE DRUGE PRO-
LETERSKE DIVIZIJE*

(Vojni muzej JNA)

KANJON   *SUTJESKE*

*JEDINICE ETVRTE CRNOGORSKE BRIGADE U POKRETU KOD
SUHE NA SUTJESCI, JUN 1943*

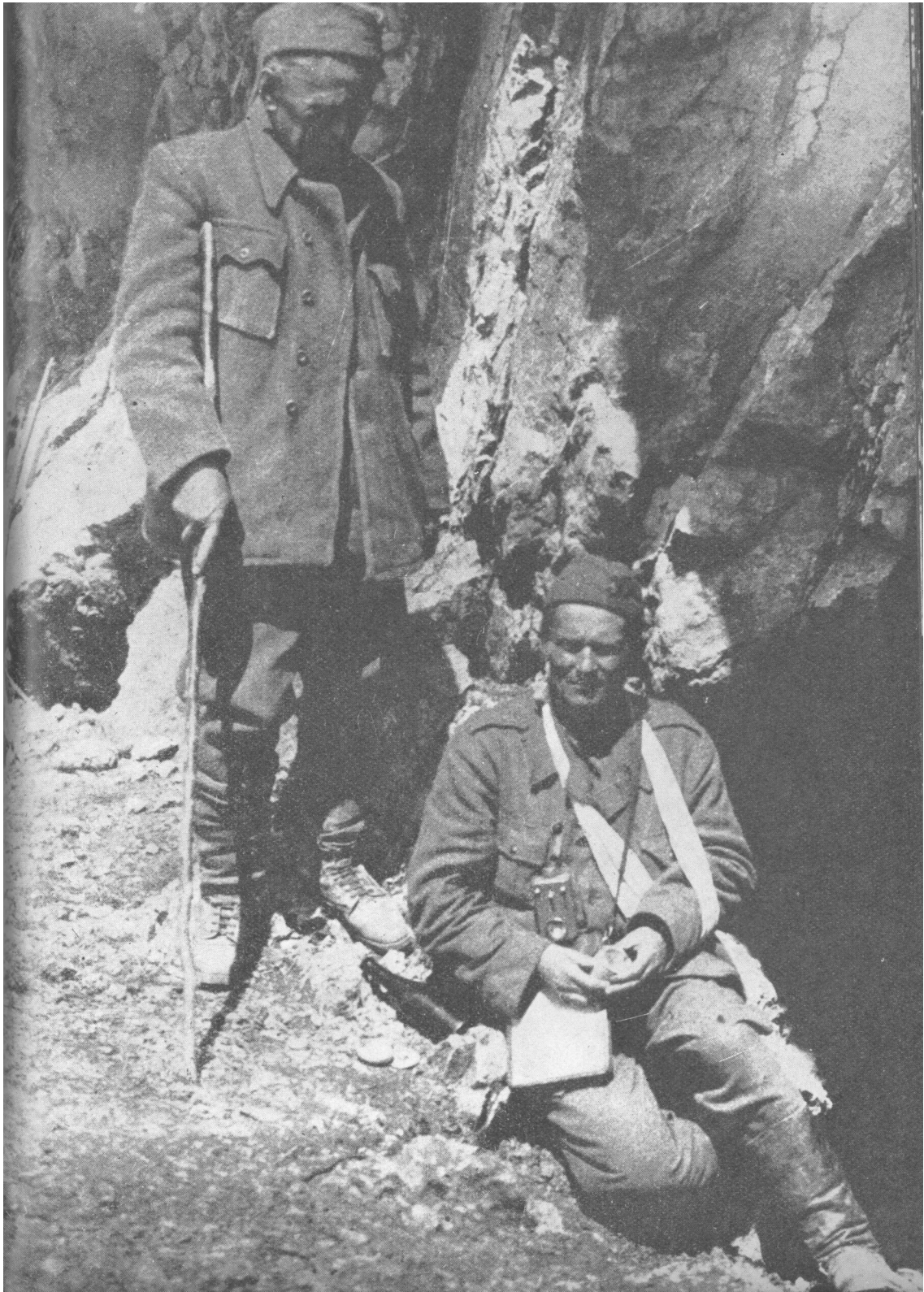

DOLINA SUTJESKE KOD TJENTIŠTA

(Vojni muzej JNA)

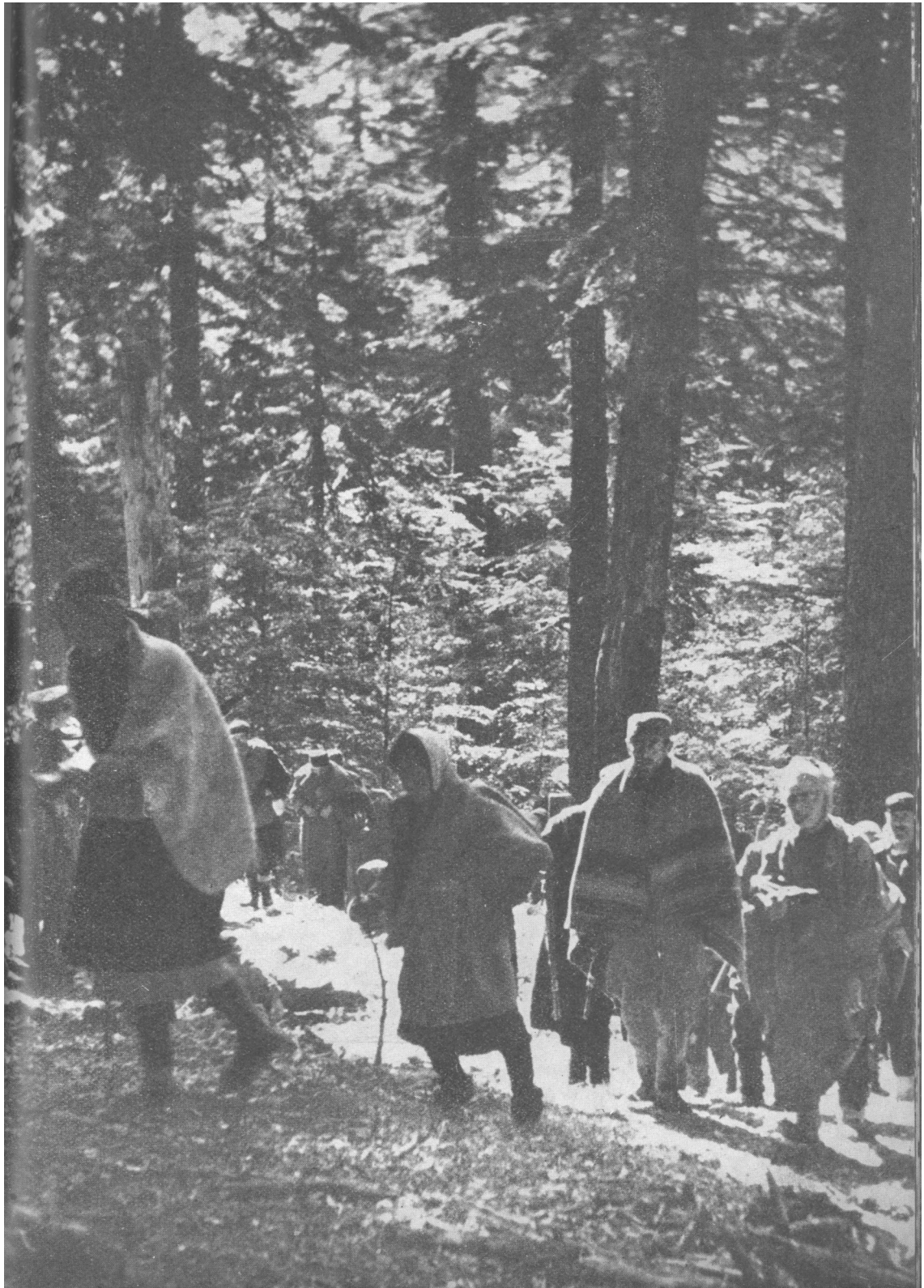
POSLE BOMBARDOVANJA NA MILINKLADI, JUN 1943

TITO SA dr RIBAROM NA ZELENGORI, 12 JUN 1943

(Savo Orovi)

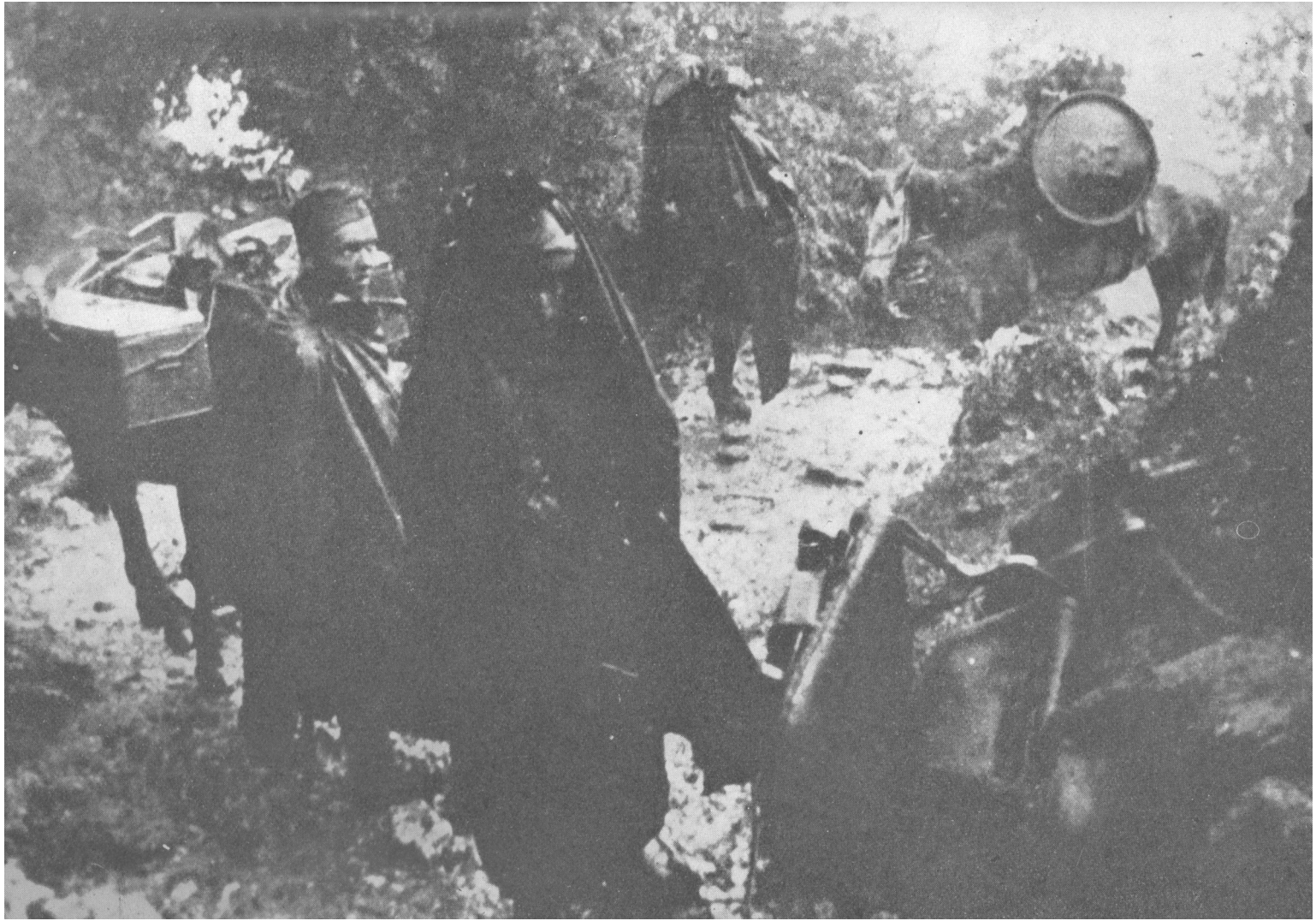
RANJENICI IZBIJAJU NA LU KE KOLIBE, JUN 1943

(Z. Skrgin)

*ZELENGORA. POZORIŠTE NARODNOG OSLOBO ENJA I BOLNICA
ETVRTE PROLETERSKE BRIGADE NA ZASTANKU, JUN 1943*

(Z. Skrgin)

*RADIOSTANICA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE POSLE
PRELASKA SVTJESKE*

(Pavle Boj evi)

*IZNEMOGLO GRLO SA RADIOSTANICOM NA STAZI PRI PRODI-
RANJU NAŠIH JEDINICA KROZ ZELENGORU 8 JUNA 1943*

(Vojni muzej JNA)

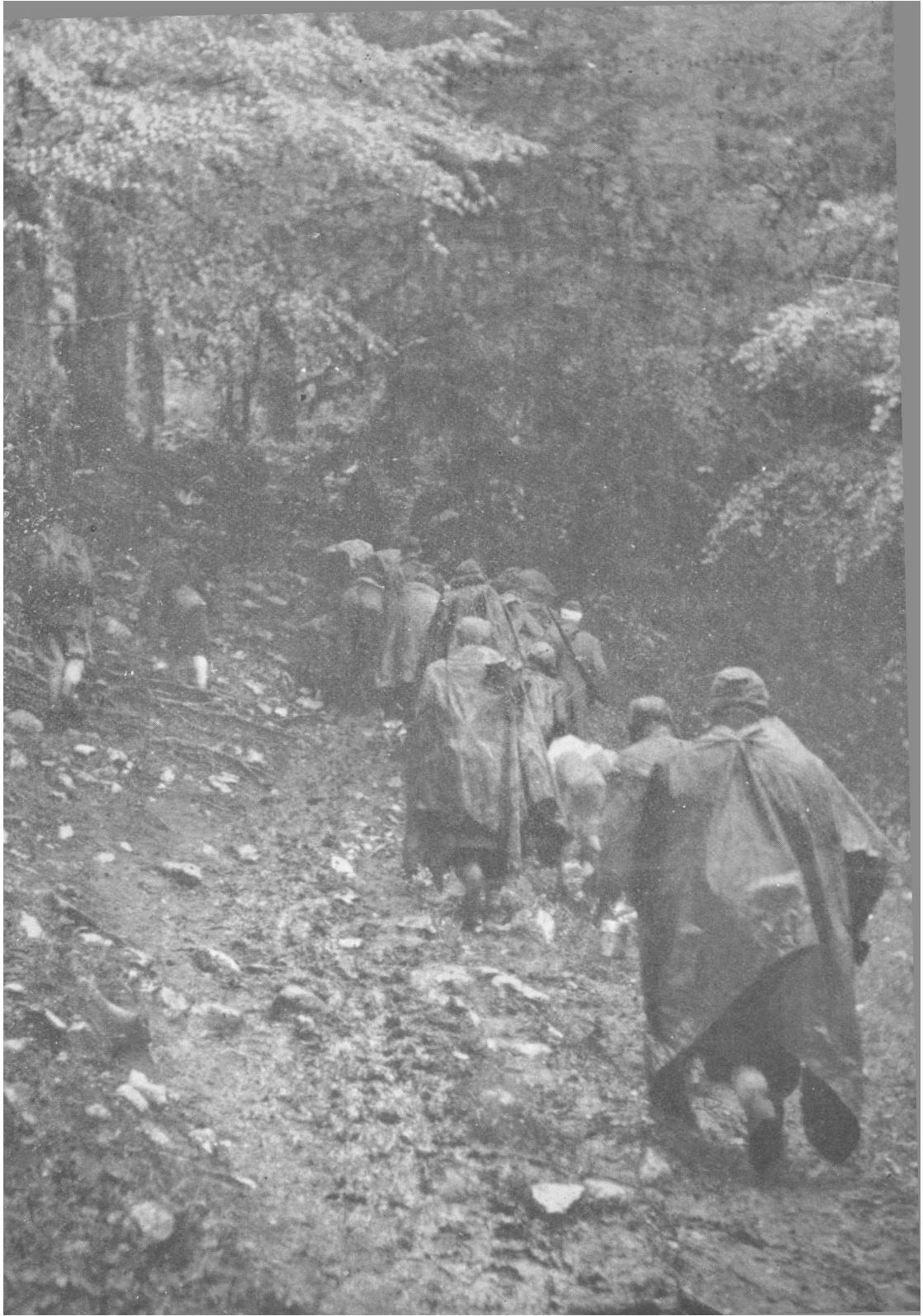
*BAUNOVAC. OBOLELI OD TIFUSA I RANJENICI U POKRETU,
JUN 1943*

(Z. Skrigin)

ŠTAB PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE FORMUŠE ODLUKU ZA
PRODORANJE KA RATAJU POSLE RAZBIJANJA NEPRIJATELJA
U BOJU NA BALINOVCU. S LEVA NA DESNO: KO A POPOVLC,
KOMANDANT, FILIP KLJAJLC-FI A, KOMESAR, VASO JOVANO-
viC, NA ELNIK ŠTABA I VLADO SEKULIC

(Vojni muzej JNA)

POKRET KROZ ZELENGORU KA MILJEVINI, JUN 1943

(Z. Skrigin)

OD IZDAVA A

SUTJESKA se objavljuje kao jubilarno izdanje o petnaestogodišnjici velike Bitke. Radovi su prikupljeni uz svestranu podršku Inicijativnog odbora koji je na sednicama održanim u maju i junu 1957 godine, posle upoznavanja sa nacrtom osnovne zamisli Ure iva kog odbora biblioteke »Iz ratne prošlosti naših naroda« Vojnoizdava kog zavoda JNA »Vojno delo«, dao smernice za pripremanje publikacija o Bici na Su tješci.

U preko trista dosad neobjavljivanih radova raznovrsnog sadržaja, sabranih u ovoj ediciji, u esnici znatno oboga uju opšti fond pisane re i o Narodnooslobodila kom ratu i Revoluciji. Poseban značaj ovih radova je u tome što na jedinstavan i neposredan način do aravaju strahote uslova u kojima je izvojevana ova velika anstvena pobeda. Tu se iznose ogromni napori, istrajnost, odlučnost, drugarstvo, inicijativa, borbenost i heroizam naših jedinica, boraca i starešina, a nisu mimoicne ni pojedinačne krize koje su nastajale u vrelom obru u neprijateljske ofanzive, gde su, pored neprijateljskog zrna i bombe, smrt donosile i strašna glad i bolest — tifus. Ovi radovi posluže kao izvorna gradiva istoričarima, umetnicima, književnicima i drugim naučnicima i kulturnim radnicima za stvaranje novih dela o ovoj epopeji. Pri tome e, verujemo, njihovu pažnju posebno privlaćiti priloge o atmosferi koja je pratila ta zbivanja.

Redakcija je u okviru pripremanja rukopisa za štampu proveravala najvažnije injenice — u pogledu vremena, mesta, aktera i radnje.

Pravi značaj ovih radova može se sagledati tek onda kad se ima u vidu da je veliki broj autentinih dokumenata o Narodnooslobodila koj borbi propao u toku brojnih i žestokih neprijateljskih ofanziva.

Ure iva ki odbor biblioteke »Iz ratne prošlosti naših naroda« nastavi e sa organizovanim i sistematskim prikupljanjem i objavljivanjem radova (lanaka, rasprava, se anja, ratnih dnevnika i drugih ratnih beležaka, dokumentarnih fotografija i si.) i za ostale događaje Narodnooslobodila kog rata, za dejstva pojedinih jedinica, kao i razne druge oblike Narodnooslobodila ke borbe, koji e biti objavljivani po ciklusima u posebnim izdanjima ove biblioteke.

	Strana
<i>Dr Saša Božovi : U SANITETU DRUGE PROLETERSKE</i> — —	392
<i>Radonja Dodig: I TITO JE RANJEN</i> — — — — —	413
<i>Radomir Buri : BRIGA ZA RANJENIKE</i> — — — — —	419
<i>Dr Slavko Borojevi : OD POTPE I DO RATAJA</i> — — — —	441
<i>Milosav Boji : ODLOMCI IZ DNEVNIKA KOMESARA CETE</i> —	451
<i>Luka Božovi : OMLADINCI NA BALINOVCU</i> — — — — —	474
<i>Vjeko Afri : POKRET, VATRA ...I SMRT</i> — — — — —	483
<i>Joža Ruti : OSMI JUN 1943 GODINE</i> — — — — —	495
<i>Bane Božovi : DALEKI OTSJAJ VATRE</i> — — — — —	499
<i>Radomir S epanovi : ZAVOJI OD BUKOVOG LIŠA</i> — — —	502
<i>Slavko Cvorov: MJESEC I PO DANA U PIVSKOJ PUSTINJI</i> —	512
<i>Miloš M. Radovi : SMRT NA LOMA I</i> _____	519
<i>Vera Kremi : JEDNO NEIZVRŠENO NARE ENJE</i> — — — —	529
<i>Miloš R. Radovi : NE DOZVOLJAVA DA GA PREVIJE TEZE</i> <i>RANJENI</i> — — — — —, — — — — —	532
<i>Petruša Rai evi : PODVIG DEVETORICE</i> — — — — —	534
<i>Ljubomir Kljaji : PRIKLJU I SE KOLONI OSME BRIGADE</i> —	537
<i>Mile Zakula: TO SE NE MOZE ZABORAVITI</i> — — — — —	546
<i>Veselin Bilanovi : NA LJUBIN-GROBU</i> — — — — —	566
<i>uro S. Alfirevi : KAKO SAM ZAPAMTIO BORBU NA SUT-</i> <i>JESCI</i> — — — — — — — — — — —	588
<i>Jevrem Popovi : ETVRTI BATALJON DRUGE PROLETERSKE</i>	603

PRILOZI :

PREGLED OBOSTRANIH SNAGA

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

NAPOMENA REDAKCIJE

KARTA 1 : 500.000 TERITORIJE NA KOJOJ SU SE ODVIJALE OPERACIJE

GLAVNE OPERATIVNE GRUPE VRHOVNOG ŠTABA (prilog 1)

KARTA TJENTISTE 1 : 100.000 (prilog 2)

SUTJESKA I

PIŠU U ESNICI
*

JEZI KI REDAKTORI:

Dobrivoje Alimpi , Stevan Koji , Stana Stani , Miodrag Živanovi

*

TEHNI KI UREDNIK

major
Slobodan M. Miti
*

KOREKTORI:

Ružica Jankovi , Veljko Aleksi ,
Vojislav Vujani , Ružica Ivanovi
*

Dato u štampu juna 1958
Štampanje završeno juna 1958

Štampa Vojnoštamarsko preduze e — Beograd